

OBD OBJA 35

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik

Obdobja 35

TOPORIŠIČEVA OBDOBJA

Ljubljana 2016

Obdobja 35
TOPORIŠIČEVA OBDOBJA

ISSN: 1408-211X

Urednika: Erika Kržišnik, Miran Hladnik

Recenzenti: Agnieszka Będkowska-Kopczyk, Marja Bešter Turk, Aleksander Bjelčevič, Aleksandra Derganc, Helena Dobrovoltc, Maja Đukanović, Tomaž Erjavec, Vojko Gorjanc, Miran Hladnik, Nataša Jakop, Marko Jesenšek, Peter Jurgec, Monika Kalin Golob, Mihaela Koletnik, Tomo Korošec, Boža Krakar Vogel, Simona Kranjc, Erika Kržišnik, Vesna Mikolič, Mojca Nidorfer Šiškovič, Irena Orel, Janez Orešnik, Vera Smole, Mojca Smolej, Marko Stabej, Irena Stramljič Breznik, Matej Šekli, Hotimir Tivadar, Ada Vidovič Muha, Rok Žaucer, Andreja Žele

Lektorji izvlečkov in prispevkov v tujem jeziku: Lars Felgner, Tatjana Komarova, David Limon, Miloslav Vojtech, Maria Wtorkovska

Tehnični uredniki: Mateja Lutar, Petra Likar Stanovnik, Damjan Huber

Korekture: avtorji, Mateja Lutar, Petra Likar Stanovnik

Prelom: Miro Pečar

Oblikovanje ovitka: Metka Žerovnik

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016. Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko

Za založbo: Branka Kalenič Ramšak, dekanja Filozofske fakultete

Ljubljana, 2016

Prvi natis

Naklada: 450 izvodov

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Cena: 18 EUR

Izdajo monografije sta omogočila Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport RS ter Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6(082)

811.163.6:929Toporišič J.(082)

TOPORIŠIČEVA obdobja / urednika Erika Kržišnik, Miran Hladnik ; [izdal] Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. - 1. natis. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016. - (Obdobja, ISSN 1408-211X)

ISBN 978-961-237-866-0

1. Kržišnik, Erika

286999296

VSEBINA

Erika Kržišnik Uvodna beseda: TOPORIŠIČEVA OBDOBJA	9
---	---

SLOVENSKA SLOVNICA

Ada Vidovič Muha KONCEPTUALNE PRVINE FUNKCIJSKOSTRUKTURALNE SLOVNICE (PRIMERJALNO S TOPORIŠIČEVO SLOVNICO)	13
--	----

GLASOSLOVJE

Damjan Huber BESEDILNOFONETIČNE VSEBINE V TOPORIŠIČEVI SLOVNICI	27
Magnús Pétursson DAS PHONETISCHE INSTITUT DER UNIVERSITÄT HAMBURG (1910–2006).	35

BESEDOSLOVJE ... FRAZEOLOGIJA, SLOVAR

Agnieszka Będkowska-Kopczyk ZACŪTITI IN OBĀUTITI: KOGNITIVNA ANALIZA POMENSKO-SKLADENJSKIH LASTNOSTI DVEH PREDPONSKIH TVORJENK IZ GLAGOLA ĀUTITI	41
Maja Đukanović SRBIZMI V SLOVENŠĀINI: TOPORIŠIĀEVE OBRAVNAVE PREVZETIH PRVIN SLOVENSKEGA JEZIKA	49
Tanja Fajfar, Mojca Źagar Karer JOŹE TOPORIŠIĀ IN TERMINOLOŹKA TERMINOLOGIJA.	57
Nataša Jakop PRAGMATIĀNI FRAZEMI V LUĀI TOPORIŠIĀEVE TEORIJE IN PRAKSE	65
Alenka Jelovšek »RAK, PA NE TISTI POTOĀNI«: TOPORIŠIĀEV ODNOS DO SRBOHRVATIZMOV	73
Mateja Jemec Tomazin POSEBNOSTI PRAVNE TERMINOLOGIJE IN TOPORIŠIĀEVI JEZIKOVNOKULTURNI POMISLEKI	81
Jelena Konicka СЛОВЕНСКИЕ ПРЕДЛОГИ <i>MED, SREDI</i> НА ФОНЕ РУССКИХ <i>МЕЖДУ, СРЕДИ</i>	91
Paweł Kowalski SYNONIMIA W POLSKIEJ I SŁOWEŃSKIEJ TERMINOLOGII JĘZYKOZNAWCZEJ	99
Erika Kržišnik TOPORIŠIĀEV VSTOP V FRAZEOLOGIJO	107
Nataša Logar BIROKRATSKA LATOVŹĀINA IN EVFEMIZMI: JEZIKOVNO MASKIRANJE DRUŹBENIH RESNIC.	117
Matej Meterc TOPORIŠIĀEV TERMIN <i>REĀENICA</i> IN ŹIRINA POLJA STAVĀNE FRAZEOLOGIJE V SODOBNIH RAZISKAVAH	125
Jerica Snoj KATEGORIALNE POMENSKO LASTNOSTI V SLOVARSKIH OZNAKAH	133

Marija Stanonik JOŽE TOPORIŠIČ MED FRAZEOLOGIJO IN PAREMIOLOGIJO	141
Urška Valenčič Arh PRIMERJAVA RAZUMEVANJA DVOJČIČEV IN PODOBNIH STRUKTUR PRI TOPORIŠIČU IN NEMŠKIH FRAZELOGIJH	149
Tatjana Vučajnk AVTOBIOGRAFSKE PRVINE V SLOVNICI IN PRAVOPISU	155

BESEDOTVORJE

Marija Bajzek Lukač GLAGOLSKE PREDPONE V GORNJESENIŠKEM GOVORU	165
Gregor Perko, Mojca Schlamberger Brezar TVORNOST TUJIH IN PREVZETIH GLAGOLSKIH PREDPON V SLOVENŠČINI	173
Irena Stramljič Breznik PA RECI KDO, DA SO BESEDE KAR TAKO	181
Matej Šekli GRAMATIKALIZACIJA GLAGOLSKIH PREDPON: KRAJEVNI POMEN, VRSTA GLAGOLSKEGA DEJANJA, DOVRŠNOST	189

OBLIKOSLOVJE

Aleksandra Derganc OBRAVNAVANJE GLAGOLSKEGA VIDA V TOPORIŠIČEVIH DELIH	201
Domen Krvina TOPORIŠIČEVO RAZUMEVANJE IN OPIS KATEGORIJE GLAGOLSKEGA VIDA V LUČI NEKATERIH NOVEJŠIH SPOZNANJ	209

SKLADNJA

Jasna Belc INVERZIJA OSEBKA V SLOVENŠČINI	219
Simona Kranjc PRISOJANJE ALI PREDIKACIJA V SLOVENSKEM JEZIKOSLOVJU	229
Nataša Logar, Špela Arhar Holdt, Tomaž Erjavec SLOVENSKI STROKOVNI JEZIK: KORPUSNI OPIS TRPNIKA	237
Petra Mišmaš O OMEJITVI SOPOJAVITEV NASLONK V SLOVENSKEM NASLONSKEM NIZU	247
Mojca Schlamberger Brezar POVEDKOVO DOLOČILO IN POVEDKOV PRILASTEK – RES DVE RAZLIČNI SKLADENJSKI FUNKCIJI?	255
Polonca Šek Mertik JOŽE TOPORIŠIČ O GLAGOLSKEM NAČINU V SLOVENŠČINI	263
Eva Tibenská KOMPARÁCIA VETNÝCH ŠTRUKTÚR STVÁRŇUJÚCICH NEAKTÍVNE DEJE A STAVY	271
Mladen Uhlík BESEDA <i>RAD</i> V SLOVENŠČINI IN RUŠČINI Z VIDIKA OPREDELITVE POVEDKOVNIKA	281
Maria Wtorkowska PRIMERJALNA OBRAVNAVA PRILASTKA V POLJSKEM IN SLOVENSKEM JEZIKOSLOVJU	291

Andreja Žele	
TIPOLOGIJA ODVISNIKOV V SLOVENŠČINI: MERILA	299

SPOROČANJE ... BESEDILOSLOVJE, DISKURZ

Aleksandra Bizjak Končar	
STAVČNA TEMA IN SPOROČILNI NAMEN BESEDILA.	309
Tina Lengar Verovnik	
GOVOR RADIJSKEGA VODITELJA MED ZVRSTNOSTJO IN STILNOSTJO	317
Vesna Mikolič	
SLOVNIČNI, SLOVARSKI IN JEZIKOVNODIDAKTIČNI OPIS MODIFIKACIJE MOČI V PROCESU UPOVEDOVANJA	325
Sonja Starc	
OBRAVNAVANJE BESEDILA V DELIH JOŽETA TOPORIŠIČA.	335
Ana Vogrinčič	
POLPREMI GOVOR V SLOVENŠČINI.	343
Ana Zwitter Vitez	
SPECIFIKE GOVORJENE SLOVENŠČINE GLEDE NA FORMALNOST SPORAZUMEVALNEGA POLOŽAJA	351

SLOVENSKI JEZIK V ČASU

Pavle Jovič	
ADAM BOHORIČ PRI SLOVENCIH V 19. STOLETJU	363
Andreja Legan Ravnikar	
O PREVZETIH PRVINAH V 16. STOLETJU PO TOPORIŠIČU IN V NASTAJAJOČEM ZGODOVINSKEM SLOVARJU NAJSTAREJŠE KNJIŽNE SLOVENŠČINE	369
Majda Merše	
TOPORIŠIČEVA OBRAVNAVA ZGODOVINE SLOVENSKEGA (KNJIŽNEGA) JEZIKA IN SLOVENSKEGA JEZIKOSLOVJA	377
Irena Orel	
BOHORIČ, DALMATIN, PLETERŠNIK, TOPORIŠIČ – TRIJE SPODNJEPOSAVSKI VELIKANI SLOVENSKEGA JEZIKA V OČEH ČETRTEGA	387
Erich Prunč, Matija Ogrin, Tomaž Erjavec	
KAPELSKI PASIJON V ELEKTRONSKI ZNANSTVENOKRITIČNI IZDAJI. »NOV« ROKOPIS, NOVE RAZISKOVALNE POTI	395
Natalija Ulčnik	
KNJIŽNOJEZIKOVNA OBDOBJA PO TOPORIŠIČU	403

SODOBNA VPRAŠANJA ... NORMA, DRUŽBENOST, DIALEKTOLOGIJA

Helena Dobrovoljc	
NORMATIVNE PREKRIVNOSTI IN RAZHAJANJA TOPORIŠIČEVE SLOVNICE IN PRAVOPISA (OB LOČILNIH IN NEDOLOČNIH ŠTEVNIKI)	413
Matej Hriberšek	
KRATEK OČRT ZGODOVINE SLOVENJENJA ANTIČNIH IMEN OD POHLINA DO SLOVENSKEGA PRAVOPISA (2001)	421
Boris Kern	
(NARAZEN PISANE) SAMOMEDPONSKE ZLOŽENKE Z LEKTORSKEGA VIDIKA	429

Saška Štumberger KRATICE V NAČRTU PRAVIL ZA NOVI SLOVENSKI PRAVOPIS 1981 IN V SLOVENSKEM PRAVOPISU 2001	439
Nataša Gliha Komac, Maja Mezgec JEZIKOVNA PODOBA KANALSKE DOLINE: ZAKONODAJNE DOLOČBE IN JEZIKOVNA KRAJINA	447
Matejka Grgič EPISTEMOLOGIJA IN IDEOLOGIJA NA OBROBJU: SLOVENSKI MEDIJI V ITALIJI O TOPORIŠIČU IN NJEGOVEM DELU.	455
Mojca Smolej STALIŠČA DO JEZIKA: PRIMER VODILNEGA JEZIKOSLOVCA IN SPLOŠNIH GOVORCEV	463
Vera Smole TOPORIŠIČEVI POMEMBNEJŠI PRISPEVKI K SLOVENSKEMU NAREČJESLOVJU	471

UČENJE IN POUČEVANJE SLOVENŠČINE

Marja Bešter Turk TOPORIŠIČEV POGLED NA POUČEVANJE SLOVENSKEGA JEZIKA V ŠOLI IN DANAŠNJE STANJE.	481
Ina Ferbežar KAKO REALNO JE IDEALNO? O KONCEPTU AVTENTIČNOSTI PRI POUKU SLOVENŠČINE OB TOPORIŠIČEVEM <i>ZAKAJ NE PO SLOVENSKO</i>	489
Boža Krakar Vogel DIDAKTIČNA NAMEMBOST LITERARNIH BESEDIL V TOPORIŠIČEVIH UČBENIKIH <i>SKJ 1–4</i>	497
Nataša Pirih Svetina OD KOD SINTETIČNA METODA POUČEVANJA SLOVENŠČINE?	505
Darija Skubic SLOVENŠČINA V VZGOJI IN IZOBRAŽEVANJU V OČEH ŠTUDENTK IN ŠTUDENTOV PEDAGOŠKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI	513
Jerca Vogel (NE)SODOBNOST SREDNJEŠOLSКИH UČBENIKOV JOŽETA TOPORIŠIČA.	523

O TOPORIŠIČU

Maja Đukanović, Laura Fekonja SLOVENISTIKA V SRBIJI: OD KPSNU DO STU.	535
Zoltan Jan JOŽE TOPORIŠIČ, <i>ŠKRABČEVI DNEVI</i> V NOVI GORICI IN DRUGA SLAVISTIČNA SREČANJA	543
Marko Jesenšek TOPORIŠIČ KOT ORGANIZATOR IN VODJA <i>PLETERŠNIKOVIH DNEVOV</i>	551
Francka Premk JOŽE TOPORIŠIČ IN MARJA BORŠNIK	557
Recenzentke in recenzenti	563
Avtorice in avtorji.	564

TOPORIŠIČEVA OBDOBJA

Na 35. mednarodnem slovenističnem simpoziju smo želeli pregledati in z nekaj časovne distance ovrednotiti delo akademika prof. dr. Jožeta Toporišiča z različnih vidikov: deloma z vidika časa in jezikoslovja, v katerem je ustvarjal, deloma s časovne in teoretične razdalje sodobnosti.

Jože Toporišič (1926–2014) je bil v drugi polovici 20. stoletja največja jezikoslovna avtoriteta na Slovenskem. Na ljubljanski univerzitetni slovenistiki je zaslužen za zasuk jezikoslovne paradigme iz diahronije v sinhronijo in za prenos težišča z jezikovnozgodovinskih in dialektoloških tem na raziskovanje knjižnega jezika. Po vrsti je obdeloval vse jezikovne ravnine, začenši s fonetiko in fonologijo, in v svojem raziskovanju uporabil večino sodobnih jezikoslovnih pristopov – od strukturalizma prek tvorbeno-pretvorbene slovnice do pragmatike, nekatere bolj, druge manj celovito, vsakega od njih pa na sebi lasten način. Bil je tako rekoč zadnji jezikoslovni enciklopedist. Tudi njegov pogled na jezik, še posebej na slovenski knjižni jezik in njegovo podobo, se je v času njegove skoraj petdesetletne intenzivne prisotnosti v slovenskem prostoru precej spremenil – začel je s strukturalistično odprtostjo v zgodnjih objavah konec 50. let 20. stoletja in v začetku 21. končal s knjigo o slovenski knjižnojezikovni normi in kodifikaciji. Vedno pa so bila njegova jezikovna stališča prepoznavna in odmevna. V širši javnosti so bila zelo vplivna, strokovna javnost pa jih je sprejemala ali zavračala, in sicer tako v času, ko je kot jezikoslovec začel svojo pot, kot tudi v času njegove največje moči.

V zborniku je 64 prispevkov zbranih v 11 sklopov. Začetni, pravzaprav »naslovni« sklop je *Slovenska slovnica* in je namenjen teoretičnim razmislekom o slovnici kot jedrnem delu jezikoslovja, vsebinsko pa uresničen v prispevku o konceptualnih prvih funkcionalnostrukturalne slovnice in njihovi realiziranosti v Toporišičevi slovnici. Naslednjih osem sklopov sledi zaporedju poglavij v Toporišičevi *Slovenski slovnici*. Prvotnemu, tj. Toporišičevemu naslovu poglavja pri nekaj sklopih sledi dopolnilo, ki zajema opis vsebine prispevkov v sklopu, hkrati pa poimenuje teme, ki jih Toporišič ni načenojal, npr. diskurz, ali pa se mu ni zdelo potrebno naslova posodabljanja, npr. frazeologija, ki se pojavi šele v njegovi slovnici leta 2000. V sklopu *Glasonslovje*, ki je bilo Toporišičeva inavguracijska jezikoslovna disciplina, je predstavljeno delovanje fonetičnega inštituta na hamburški univerzi, katerega štipendist je bil Toporišič v začetku 60. let. V ta sklop smo uvrstili tudi besedilnofonetični prispevek, čeprav bi – glede na vzorec, ki smo mu sledili – sodil bolj v skladnjo, saj je Toporišič besedilno fonetiko obravnaval tam. Sklop *Besedoslovje*, ki smo ga dopolnili s *frazeologijo* in *slovarjem*, je tematsko najpestrejši. V njem prispevki najbolj neposredno vzpostavljajo dialog s Toporišičevim delom na področju leksikologije v najširšem smislu. V sklopu *Besedotvorje* sicer ni ravno veliko prispevkov, so pa zato ti zelo raznoliki, tako teoretično kot gradivno. *Oblikoslovje* očitno ni tema, ki bi v sodobnem slovenističnem jezikoslovju posebej vznemirjala raziskovalce. Oba prispevka v sklopu se ukvarjata s problemom glagolskega vida, med seboj se deloma prekrivata,

deloma dopolnjujeta, pogled na Toporišičevo razumevanje glagolskega vida se odpira s časovne perspektive in z vidika aspektoloških raziskav. Središčni položaj skladnje v jezikoslovju in še posebej v slovnici se kaže tudi v količini prispevkov v sklopu *Skladnja*. Izpostavljeno je zlasti vprašanje opredelitve stavčnih členov oz. skladenjskih funkcij in tudi ubesedovanje neaktivnih dejanj in stanj. Enako kot leksikološke so se proti koncu 20. stoletja razvile in razmnožile tudi teorije o besedilu in sporazumevanju sploh, kar potrjuje raznovrstna vsebina prispevkov v sklopu *Sporočanje*, ki smo ga ravno zato dopolnili z *besediloslovjem* in *diskurzom*. Razvoj jezikoslovja v tej smeri dokazujejo vsebine prispevkov, ki se razen enega le od daleč dotikajo Toporišičevega razmišljanja o sporočanju. Prav nasprotno so razmišljanja v sklopu *Slovenski jezik v času* močno zavezana dialogu z njegovim delom za zgodovino slovenskega knjižnega jezika. Prispevki v sklopu *Sodobna¹ vprašanja* so z dodatkom *norma, družbenost, dialektologija* zbrani v tri podsklope. Tudi tu lahko količino prispevkov primerjamo z angažmajem Toporišiča na posameznem področju. Na prvem mestu je vedno aktualna knjižnojezikovna norma, sledita sociolingvistični razmišljanji – zanimivo, da (ob vsem Toporišičevem angažmaju o družbenem položaju slovenščine v Sloveniji) obe predstavljata zamejski del. Osamljen je tudi prispevek o dialektologiji, a to področje vendarle ni bilo v središču njegovega zanimanja, čeprav je zanj prispeval tudi nekaj relevantnih spoznanj.

Zadnja dva sklopa sta zunaj poglavij slovnice. Sklop *Učenje in poučevanje slovenščine* obsega štiri prispevke o učenju/poučevanju slovenščine kot maternega jezika in dva o pouku slovenščine kot tujega jezika – prispevki ne morejo mimo Toporišičevih učbenikov in njihovega različnega pomena. Zadnji sklop *O Toporišiču* je povezan predvsem z njegovim delom za popularizacijo slovenskega jezika in jezikoslovja.

Na koncu še zahvala vsem, ki so sodelovali pri pripravi simpozija in zbornika, posebej sopredsedniku Miranu Hladniku ter sodelavcem Mateji Lutar, Damjanu Huberju in Petri Likar Stanovnik. Zahvaljujemo se tudi financerjem, ki so simpozij in zbornik omogočili.

Erika Kržišnik

¹ Zadnje poglavje, katerega naslov se v celoti glasi *Sodobna vprašanja knjižnega jezika in jezikoslovja*, se pojavi šele v Toporišičevi *Slovenski slovnici* leta 2000. Naslov je nekoliko zavajajoč, kajti *sodobna* se ne nanaša na »najnovejša, najmodernejša«, temveč na »aktualna, pereča« vprašanja knjižnojezikovne norme, sociolingvistična vprašanja itn.

SLOVENSKA SLOVNICA

KONCEPTUALNE PRVINE FUNKCIJSKOSTRUKTURALNE SLOVNICE (PRIMERJALNO S TOPORIŠIČEVO SLOVNICO)

Ada Vidovič Muha
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'35:811.163.6'35

Funkcijski strukturalizem temelji na razumevanju jezika kot sistema hierarhiziranih izrazno-pomenskih odvisnostnih povezav, ki tvorijo smiselno funkcionalno celoto; njena izhodiščna in hkrati temeljna komunikacijska enota je izražena že v stavčno strukturirani povedi. Besedne vrste osmišlja sposobnost modificiranja v funkcijo stavčnih členov, katerih pomenska referenca, ko gre za endogene lekseme, so propozicijski členi povedi.

funkcijski strukturalizem, tvorbeno-pretvorbena metoda, stavčna poved, propozicija, modifikacija, endogeni leksem

Functional structuralism is based on an understanding of language as a hierarchical expressive-semantic dependence of connections which form a meaningful functional whole. Its starting point and basic unit of communication is expressed in the function of the sentence elements. Word types are given meaning by the capacity of modification as sentence elements, the semantic reference of which, when endogenous lexemes are concerned, is the propositional sentence elements.

functional structuralism, generative-transformational method, sentence element, proposition, modification, endogenous lexeme

Razprava temelji predvsem na funkcijskem jezikovnosistemskem strukturalizmu kot krovnem razumevanju delovanja jezika z upoštevanjem tudi tvorbeno-pretvorbene metode. Zaradi izrazite omejenosti obsega prispevkov bo predstavljenih le nekaj fragmentov skladnje z oblikoslovjem oz. morfologijo; v bistvu gre za vpogled v strukturno vezivo jezikovnega sistema in s tem v njegovo funkcijskostrukturalno celovitost.¹

Ustrezno temi je zlasti z zasnovnega vidika v razmišljanje pritegnjena Toporišičeva *Slovenska slovnica*² z razvidnimi funkcijskostrukturalnimi prvinami.³ – V razpravi gre torej za dva smiselno povezana problemska sklopa.

1 Izvor idej funkcijskega strukturalizma – njegova inherentnost in adherentnost

Funkcijski strukturalizem jezikovnega sistema je mogoče ločiti na inherentni – strukturiranje jezikovnega sistema temelji na pomembnostni hierarhizaciji funkcij

¹ Za dopolnitev obravnavanih vprašanj je treba upoštevati tudi spoznanja iz razprave, ki sem jo objavila v *Slavistični reviji* (Vidovič Muha 2015: 389–407).

njegovih konstitutivnih prvin – in adherentni – jezikovni sistem sestavljajo na socialnofunkcijski členjenosti jezika temelječi podsistemi.

1.1

Kot vemo, je pojem socialnofunkcijske členjenosti jezika uvedel Praški lingvistični krožek (PLK) v zgodnjih 30. letih prejšnjega stoletja oz. vsaj tam je bil konkretiziran kot eksplicitno načelo jezikovnosistemske stilistike.⁴ Namreč, funkcija celovitega jezikovnega sistema se konkretizira do določene mere horizontalno razpršeno glede na specifične funkcije podsistemov, izhajajočih iz družbene členjenosti jezika. Posebej je družbena funkcija knjižnega jezika obremenjena še s t. i. vertikalno členjenostjo, izhajajočo iz družbeno reprezentančnih, intelektualnih funkcij knjižnega jezika. V tem smislu sta jezik znanosti in umetnosti njegovi konstitutivni prvini (Vidovič Muha 2005, 2013b, 2015 idr.).

1.2

Inherentnost pomenskega funkcijskega razumevanja zgradbe jezikovnega sistema, se pravi tistih prvin, ki tvorijo njegovo smiselno funkcionalno celoto, je bila v praški lingvistični smeri manj izpostavljena. Ženevska teorija sintagme – v izhodišču eksplicirane z jezikovnim znakom – katere bistvo je razumevanje jezika kot hierarhiziranih pomenskih odvisnostnih povezav, t. i. sintagem (Saussure 1996: 150–154),⁵ ni bila v jedru praškega strukturalnega funkcionalizma; čeprav ga Teze PLK (1986: 153–183) omenjajo, ideja ni preseгла spoznanj ženevskih strukturalistov.⁶

² Iz obravnave slovničnih vprašanj je opuščeno glasoslovje z naglasom, obsežno obravnavano tudi v posameznih oblikoslovnih poglavjih. Zavedam se, da je prav na tem pomenskorazločevalnem segmentu jezika Toporišičev delež izjemen, saj je v slovensko jezikoslovje uvedel pojem fonologije z ustrežno terminologijo, uvedel tudi terminološki red, npr. razločevanje naglasa in poudarka, ločil naglas od trajanja glasov, visoke in nizke tone glede na tonski potek idr. – Ob izidu 1. izdaje Toporišičeve *Slovenske slovnice* je Dular (1978: 45–55) napisal obsežno oceno po posameznih poglavjih.

V obravnavi bo upoštevana »[č]etrta, prenovljena in razširjena izdaja« iz leta 2000 – ponatis 2004 – saj glede na 1. izdajo (1976) v zvezi s slovničnimi poglavji ni bistvenih sprememb. O oblikoslovju v 4. izdaji pa je pisal Cazinkić (2012: 179–205). Velik obseg njegovega prispevka gre v precejšnji meri na račun navajanja vseh tiskarskih napak in po avtorjevem mnenju potrebnih slogovnih popravkov. S tem se izgublja njegova namera kritizirati predvsem funkcijskoskladenjske prvine Toporišičeve slovnice, vendar stališča niso argumentirana, ne prepričajo.

³ Tudi o Toporišičevi monografiji *Nova slovenska skladnja* (1982) je Dular (1984: 241) zapisal: »Toporišičevo skladdenjsko pojmovanje temelji na funkcijskem strukturalizmu, nanj pa čedalje pogosteje nanaša pojmovne prvine in metode tvorbeno-pretvorbene jezikoslovja.«

⁴ Jakobson (1932) je v svoji razpravi o purizmu zapisal: »Vedle individuálnej mlavy (parole) a vedle jazyka (...) je podstatnou složkou řeči poměr kolektiva k vlastnímu jazyku.« (Daneš 2009: 64)

⁵ Tudi češka akademska slovnica (MČ 1987: 18–20) opredeljuje sintagmo kot »strukturo, sestavljeno iz enega [...] ali več dominiranih členov in enega neposredno dominirajočega«.

⁶ Zunaj PLK velja omeniti v 30. letih poskus koncepta strukturalne slovnice takrat šele 26-letnega češkega jezikoslovca ugrofinista Skaličke (1935). Kar obsežno pozitivno oceno mu je namenil Mathesius (1936: 47–54).

2 Nekatere zastranitve funkcijskostrukturalne interpretacije jezika v Toporišičevih slovnici

Iz metajezikovne členitve jezika na oblikoslovje in skladnjo tradicionalno izhajajo zlasti normativne slovnice slovenščine tudi 20. stoletja, od Breznikovih (najinovativnejša 1. izdaja iz leta 1916), slovnice štirih avtorjev (Bajec, Rupel, Kolarič, Šolar 1956; SS 1956) in Toporišičevih (¹1976, ⁴2000). Tudi v zadnji, dopoljeni in razširjeni izdaji ostaja Toporišičeva slovnica zasnovno v kontekstu naše problematike v bistvu nespremenjena.⁷

2.1

Pri izdajah Toporišičevih slovnici pogrešamo eksplicitnost koncepta funkcijske strukturalnosti; tovrstne prvine je mogoče razbirati samo iz avtorjevih razčlenitev. – Kritično se bomo dotaknili nekaterih pomembnejših prvin, ki se nanašajo na zasnovno slovnice.

2.1.1

Najbolj izstopajoče načelo skladijske funkcije besednih vrst je ukinitve besedno-vrstne samostojnosti zaimkov; kot posebna podskupina so pridruženi ustrezni besedni vrsti. Tako sta se oblikovali samostalniška in pridevniška beseda, slednja še s pridružitvijo števnikaja; glede na to, da ima prislov tudi svojo zaimensko skupino, pogrešamo prislovno besedo oz. utemeljitev njenega neupoštevanja. K oblikovanju glagolske besede bi bilo treba pritegniti glagolski primitiv kot neke vrste zaimenski ustreznik glagolu (proverb ob pronomnu), tip *Kaj delaš? Spim, Berem* idr.⁸ – Izmed nestavčno-členskih besednih vrst je upoštevana vezniška beseda, saj se v tej vlogi pojavljajo tudi zaimki.

Glede na različnost stavčnočlenskih vlog bi bilo ustrezno prislovno besedo ločiti na

- (a) zunanje okoliščine, kraj in čas, v stavku kot drugostopenjski stavčni člen – prislovno določilo kraja in časa, ter
- (b) notranje okoliščine kot tretjestopenjski stavčni člen – lastnostni, vrstni, količinski prilastek glagola, približno vzporedno s pridevniškimi pomenskimi skupinami (Vidovič Muha 2013a: 76–92 idr.).

Zadrega se pojavlja v zvezi z neločevanjem pravih vrstnih pridevnikov, tip *mestni (promet)*, saj ta zelo številčna skupina vzpostavlja s samostalnikom stalno besedno zvezo, kar med drugim pomeni, da ne more prehajati med povedkovnike v povedkovo določilo. Določa jo torej stalna stava ob samostalniškem jedru (Vidovič Muha npr. 1981, 2013a: 82–89).

⁷ Termin *oblikoslovje* je pojmovno lahko širši od morfologije; slednja sodi v strukturalno jezikoslovje. Pomembna razlika med njima je v tem, da je *morfologija* razvila termin *morf(em)* za najmanjšo pomenskoreferenčno enoto, najsibo leksemsko ali slovnično. – Če izhajamo iz Toporišičevih slovnici, je pri njem problematika oblikoslovja pojmovno širša, saj zajema tudi tvorjenje oblik, ki presegajo morfematiko.

⁸ V besedotvorju imajo glagolski primitivi *biti, imeti, delati; posta(ja)ti, da(ja)ti* enako kot zaimki obrazilno pretvorbena vrednost (Vidovič Muha 2011 idr.).

2.1.2

Pri opredelitvi besednih vrst pridemo do različnih podatkov: znotraj oblikoslovja je skladenjska funkcija upoštevana ob »drugih lastnostih (npr. tvorjenost, slovnične kategorije, konverzivnost ipd.)« (Toporišič 2000: 255). Pri glagolu skladenjska funkcija sploh ni omenjena; tako kot v predhodnih slovnicaх je glagol opredeljen samo z naborom abstraktnih, ker ni merila, verjetno asociativnih pomenskih posplošitev (prav tam: 345). Znotraj poglavja o skladnji pa beremo, da se »[b]esede [...] na podlagi skladenjske vloge [...] delijo na besedne vrste« (prav tam: 487).

Skladenjskofunkcijska merila uvrščajo besedne vrste med skladenjsko problematiko. Šele v tem izvornem skladenjskem okolju bi kategorialne slovarske in slovnične lastnosti zaživele.

2.1.3

Stavčni členi so smiselno predstavljeni tristopenjsko, vendar pa je povedku dodeljeno osrednje mesto.⁹ Pristop je formalističen, se pravi, da gre brez pojasnila mimo enakovrednosti obeh temeljnih stavčnih členov, mimo osebko-povedkove prostorsko-časovne najmanjše, vendar obvestilno lahko zadostne stavčni povedi.

Iz določanja skladenjskih vlog posameznim besednim vrstam je razvidno, da ne izhajajo iz načela primarnosti in sekundarnosti, saj bi sicer njihova vloga morala biti ločena na definicijsko z možnostjo prehoda v drugačno, sekundarno, ki je pridobljena; tako npr. celotno »skladnjo [samostalniške besede] [ne] označuje 7 rab« (Toporišič 2000: 273), ampak samo vloga osebka in z desno vezljivostjo glagola pogojen predmet. So pa seveda samostalniki (ne pa samostalniški zaimki, vsaj ne v celoti) sposobni privzeti tudi druge skladenjske funkcije, kot npr. povedkovniško – prehod med povedkovnike, tip *Sosed je zdravnik* idr.

Pri izbiri štirih kriterijev, na podlagi katerih določamo stavčne člene (Toporišič 2000: 606), manjka hierarhizacija:

- »pomen« in »položaj v stavčni zgradbi« sta po pomembnosti vzporedna; iz njiju izhaja smiselnost
- »vprašalnice«, saj ta posredno pritegne v isto skladenjsko strukturo in pomensko funkcijo še zaimke, in
- »oblike« kot posledice skladenjske funkcije.

2.1.4

Eksplicitna interpretacija odvisnikov s stavčnočlensko vlogo je bila predstavljena že v Breznikovi slovnici (1916: 236–266),¹⁰ kasneje tudi v slovnici štirih avtorjev (SS 1956: 304–319). Toporišič jo je ohranil, vendar tudi zmotil s kratko uvodno

⁹ Gre za tesnièrjevski princip osrednje glagolske funkcije stavka. Kritiko je doživel v obsežni razpravi, ki jo je na prošnjo uredniškega odbora *Voprosy jazykoznanija* napisal Mikuš (1960; Vidovič Muha 1994: 225–234). – Sicer pa je zaradi osebko-povedkove hibridnosti osebne glagolske oblike že Breznik (1916: 228) zapisal: »[G]lede na tvoritev [stavka je] ena najtehtnejša in na to se vse druge besede nanašajo; ta beseda je [...] glagol«.

¹⁰ »Odvisni stavki nadomeščajo stavkove člene, ker dopolnjujejo misel glavnih stavkov.« (Breznik 1916: 237, tudi 232)

nedorečeno možnostjo delitve »po več merilih«, kjer je »[e]na takih delitev [na] vsebinsk[e] odvisnik[e] [...] za glagoli rekanja in mišljenja [...], oziraln[e] (vendar brez prislovnih) [in] prislovn[e]« (Toporišič 2000: 637).¹¹

2.1.5

S pojmom upovedovanje je tudi v slovensko slovnico uvedena poved »kot najmanjša samostojna enota besedila, ki pa je tudi že sama besedilo« (Toporišič 2000: 488);¹² s tem je bila eksplicitno vzpostavljena referenca s pomenom v obeh definirajočih prvinah povedi – propozicijo in modifikacijo. Različnost poimenovanj stavek – poved je pomembna, saj uzavešča dvojno izrazno-pomensko plat jezika. Propozicija ni razložena, ima samo dvojnico – »imenovali jo bomo pomenska podstava« (prav tam: 490). Modifikacija propozicije vsebuje 13 po pomembnosti oblikovanja (stavčno)povednega vzorca nehierahiziranih prvin (prav tam: 492).¹³

2.1.6

Besedotvorje je Toporišič odprl v skladenjsko problematiko, vendar je za razliko od Breznika, ki je tipologijo zloženek v inovativni razpravi (1944) oprl na strukturo stavka – ločil jih je na prisojevalne, primične in vezavne – Toporišič (1976: npr. 120) vse tvorjenke vezal na t. i. govorno podstavo. (Besedotvorni) algoritem, kakor je imenoval postopek nastajanja tvorjenke iz besedne zveze, zaradi nedefiniranih pretvorbno-tvorbenih pravil, ki bi morala izhajati iz pretvorbene vrednosti obrazilnih morfemov in morfemske sestave tvorjenke sploh, ni obstal, čeprav ga avtor ohranja (2000: npr. 156) (Vidovič Muha 1988, 1991a: 101–113, 1991b: 317–326).

2.2

Toporišičeva slovnica kljub nekaterim pomembnim novostim, ki odpirajo in podpirajo funkcijskostrukturalni razmislek, ostaja premalo dorečena. Manjka vzpostavitev neposrednega razmerja med besednimi vrstami in stavčnimi členi, s tem pa tudi med skladenjsko morfematiko in stavčnočlensko funkcijo na eni strani in med slovarsko(obrazilno) morfematiko in skladnjo na drugi – pretvorbno-(besedo)tvor(be)ni vidik. Morfologija in skladnja ostajata v glavnem vsaka na svojem bregu.

3 Opredelitev minimalnega besedila – stavčne povedi

Izhajamo iz spoznanja, da je jezik miselna identifikacija človeka,¹⁴ izražena v komunikacijskem stiku, v temelju pa zaznamovana z obema determinantama našega

¹¹ »Delitev stavkov po vsebini« pozna tudi Breznik (1916: 232–233), vendar v smislu »naznanjalnih«, »vprašalnih« in »velelnih«.

¹² Abstraktnopomenski vidik stavka je izražen v Breznikovi slovnici (1916: 228) z opredelitvijo, da je »[s]tavek najmanjša [...] besedna celota, katera izraža kako misel«, in ponovljen v SS 1956: 238. Do Toporišičeve slovnice (1976) je bil pojem stavka dvopomenski: poleg omenjenega pomenskega še (formalno)strukturni (Breznik 1916: gl. npr. op. 9).

¹³ O nujnosti upoštevanja hierarhizacije pomembnosti za oblikovanje stavčne povedi gl. oceno Toporišičeve *Nove slovenske skladnje* (Vidovič Muha 1984: 142–155); tipologija modifikacije je podana v Vidovič Muha 2015.

¹⁴ Tokrat pustimo ob strani različnost npr. kocbekovskih jezikovnih identifikacij človeka.

bivanja, s časom in prostorom. Izhodiščna komunikacijska danost, stavčno strukturirana poved, izraža to spoznanje s svojo prostorsko-časovno, osebkovo-povedkovo strukturo, z vršilec (dejanja) in dejanjem samim.¹⁵ Nič čudnega torej, da je takšna entiteta temeljna enota besedila v izraženi ali zakriti obliki oz. da je lahko že sama obvestilno zadostna.

3.1 Tvorne prvine stavčne povedi

Že iz dvočlenskosti besedilno-komunikacijske enote – stavčne povedi, je razvidno, da gre za dve medsebojno pogojevani, torej neodtujljivi temi: stavek kot horizontalna osebkovo-povedkova struktura ustreza nosilki vertikalnega referenčnega pomena vršilca dejanja in dejanja samega. Velja seveda tudi obratno: pomenski prvini vršilec dejanja in dejanje se izrazno formirata v osebkovo-povedkovi strukturi. Iz tega sledi dejstvo, da mora strukturni vidik stavčne povedi vzpostavljati dvojno razmerje: ko gre za stavek, s stavčnimi členi kot aktualiziranimi besednimi vrstami, hkrati pa, ko gre za poved, tudi pomensko referenco s propozicijo. Na tej drugi ravni mora upoštevati dejstvo, da stavčni člen kot modifikator oz. aktualizator besednih vrst ni vedno prekriven s členi propozicije povedi. Kot bomo videli, se neprekrivnost pojavlja na obeh temeljnih propozicijskih prvinah, pri samostalniški besedi, potencialnem osebkku in pogojno predmetu, ter glagolu, potencialnem povedku.

3.1.1 Besedne vrste – stavčni členi

Kot vemo, funkcijskoskladenski vidik že v izhodišču ločuje besedne vrste na stavčnočlenske in nestavčnočlenske (Vidovič Muha 1984: 142–155); med slednje sodita slovnični besedni vrsti, predložna in vezniška beseda, ter modifikacijski, členek in medmet.

Recimo, da pet besednih vrst definira pet stavčnih členov (ali obratno), kar pomeni, da je pet besednih vrst, katerih leksikalni pomen izkazuje pomenskosestavinsko (semsko) strukturo, določenih s stavčnočlenskimi funkcijami. Te so po Toporišiču hierarhizirane glede na pomembnost stavkotvorne funkcije v tri stopnje: osebkovo-povedkovo, predmetno in prislovnodoločilno prostora in časa¹⁶ ter tretjestopenjsko prilastkovno, pridevniško in prislovno besedo notranjih okoliščin.¹⁷

Na razmerju besedne vrste – stavčni členi temelji tvorna povezava slovnice s slovarjem, zgradbenih prvin stavka s poimenovalnimi prvinami slovarja.

¹⁵ Pojma *vršilec dejanja* in *dejanje* implicirata tudi antonimna pojma *nosilec stanja* in *stanje*. Če bi izhajali iz glagolskega praprimtiva *biti* 'obstajati', bi bilo seveda stanje izvirnejše.

¹⁶ Gre seveda za popolnoma različni drugostopenjski funkciji, za sistemsko obvezni predmet in besedilno (intenčno) pogojeno prislovno določilo.

¹⁷ V Toporišičevi slovnici je celotna prislovna beseda uvrščena med drugostopenjske stavčne člene, se pravi, da Toporišič ne ločuje prislovne besede zunanjih okoliščin od prislovne besede notranjih okoliščin, torej tretjestopenjskega stavčnega člena od drugostopenjskega. Prim. pogl. 2.1.1.

3.1.2 Leksikalnofunkcijska sestava propozicije – potencialni (stavčno)povedni členi

Če je stavek nosilec informacije o površinski, formalni strukturiranosti (minimalnega) besedila, je poved nosilec informacije o njegovi pomenski referenci. Poved sama, kot vemo, pa izkazuje dvojno sestavo – propozicijsko in modifikacijsko: pri propoziciji imamo opraviti s slovarskopomenskim, torej poimenovalnim segmentom, pri modifikaciji pa prvenstveno s slovničnim, torej urejevalnim segmentom¹⁸ propozicije v stavčno zgrajeno poved.

3.1.2.1

Propozicija je bila opredeljena kot

nabor endogenih leksemov, iz katerih se z upovedovalnim postopkom oblikujejo samostojni stavčni [in povedni] členi; propozicijski nabor endogenih leksemov mora torej ustrezati potencialni stavčnopovedni strukturi. [...] [Z]unaj propozicije ostajajo razvijajoči stavčni členi, kot so prilastek ob samostalniku in prislovno določilo notranjih okoliščin ob glagolu, [v precejšnji meri] nastalo iz lastnostnih prislovov, ti pa iz lastnostnih pridevnikov. (Vidovič Muha 2013a: 89–92, 2015: 397)

Upravičenost propozicijskosti samo endogenih leksemov izhaja iz njihove celovite notranje pomenskosestavinske (semske) zgradbe, kar ima za posledico samostojnost izražanja vseh kategorialnih lastnosti.

Kot je bilo že ugotovljeno (Vidovič Muha 2015), prav celovitost pomenskosestavinske strukturiranosti endogenih leksemov veže propozicijo na pomen denotata, ne pa na njegovo izrazno podobo. Ta je sekundarna, se pravi, da lahko tudi več kot enobesedna v primeru

- (a) celovitosti leksema, ko gre npr. za stalno besedno zvezo, kot pri samostalniku tipa *cestni promet*, in
- (b) celovitosti skladenjske funkcije, kjer gre za
 - (b1) zloženi glagol, tip *biti prav, res; biti mrzlo, nujno, hudo* ipd. – stavčnočlenska funkcija povedkovnika (npr. Isačenko 1954: 262–263; Vidovič Muha 2015: 389–407; Snoj 2010; Žele npr. 2011), in
 - (b2) zvezo glagola s prostim glagolskim morfemom (PGM), tip *Glag PGM*, npr. *stopiti v*.

Če vzamemo sestavo propozicije kot izhodišče za členitev besednih vrst, potem te razpadejo na propozicijske in nepropozicijske. Propozicijske izločajo za potencialno minimalno poved obvezni, lahko zloženi glagol v povedkovi funkciji. Obvezna leva vezljivost in pogojno obvezna desna vezljivost glagola izločata samostalniški leksem, torej tudi samostalniške stalne besedne zveze, v vseh delovalniških funkcijah. V potencialni prislovnodoločilni funkciji se pojavlja prislov zunanjih okoliščin (kraj,

¹⁸ Ob zbiranju literature za pričujoči prispevek sem naletela na razpravo Mathesiusa (1936), v bistvu kritiko Skaličkove madžarske slovnice, o poimenovalni in urejevalni funkciji jezika. Ne da bi poznala to razpravo, sem že v 1. izdaji svoje monografije (Vidovič Muha 2000: 17, 2013a: 17) v tem smislu opredelila slovar in slovnico, se pravi slovar kot poimenovalni segment jezika in slovnico kot urejevalni.

čas); če je v propoziciji glagol s PGM, se v prislovnodoločilni funkciji pojavi samostalniški leksem, tip *Spi na podstrešju – spati na, podstrežje*.

Med nepropozicijskimi besednimi vrstami sta se poleg nestavčnočlenskih – slovnični in modifikacijski – znašli pridevniška in prislovna beseda kot eksogena leksema v prilastkovni, tretjestopenjski funkciji stavčnih členov.

Lahko povzamemo: Izpostavitev propozicije, se pravi slovarskega denotatnega segmenta stavčne povedi, povzroča delno neprekrivnost strukturnih prvin stavka – stavčnih členov s členi (stavčne) povedi, z njihovim denotativnim (slovarskim) pomenom. Razlika izhaja iz dejstva, da je mogoče stavčne člene definirati s strukturno funkcijo stavka, ki ji ustrezajo besedne vrste – samostalniška beseda, glagol ipd., (stavčno) poved pa, kot rečeno, z denotativnim pomenom leksema.

3.1.2.2 Modifikacijske stopnje

Modificiranje propozicijskih sestavin v stavčno poved – upovedovanje izhaja sicer iz slovnice, vendar tudi iz tistega segmenta slovarja, ki zajema eksogene lekseme, pridevnike in prislove notranjih okoliščin, pa tudi členke kot nestavčnočlensko besedno vrsto (Vidovič Muha 2015: 389–407).

Slovnična modifikacija se členi na jezikovnosistemsko in besedilno: na jezikovnosistemski ravni je mogoče ločiti proces *upovedovanja*, katerega rezultat sta dva vzorca stavčne povedi:

- (a) abstraktni jezikovnosistemski vzorec določa stavčna poved z realizacijo slovarskih in skladenjskih kategorialnih lastnosti, vendar samo kot potenco lastne pomske reference, se pravi v funkciji nezaznamovanosti¹⁹ oz. v prvi modifikacijski stopnji;
- (b) konkretiziran jezikovnosistemski vzorec določa stavčna poved z realizacijo slovarskih in skladenjskih kategorialnih lastnosti tako, da imajo te nameri tvorca ustrezno kategorialno pomske referenco.

Naj povzamemo:

Prvo- in drugostopenjska modifikacija propozicije je jezikovnosistemsko pogojena sposobnost vzpostavljanja temeljnega prvostopenjskega stavkotvornega razmerja – prisojevalnost, ev. vezavnost in družljivost – znotraj propozicijskega nabora leksemov s slovničnimi sredstvi – vezanimi, ev. tudi nevezanimi morfemi. Če je prvostopenjskost modifikacije definirana z vsebinsko nezaznamovanostjo [...] kategorialnih lastnosti, jih drugostopenjska realizira v smislu namere tvorca besedila. (Vidovič Muha 2015: 401)

Tretjestopenjska besedilna modifikacija je nestavčnočlenska, zajema pa predvsem besedilne (modalne) členke kot tiste, ki vplivajo na pomen stavčnega člena, ob katerega se razvrščajo. V tem smislu so členki sicer znotrajstavčna, vendar nestavčnočlenska besedna vrsta za razliko od medmetov, katerih referenca je načeloma ekspresivno izražena celovita stavčna poved.²⁰

¹⁹ Gre za opozicijo prisotnost – odsotnost lastnosti, kar pomeni, da ima določena kategorialna lastnost glede na besedilne okoliščine možnost realizacije ali pa te možnosti nima.

²⁰ Na neustreznost uvrstitve členkov in medmetov med slovnične besedne vrste, torej med predloge in veznike, je bilo opozorjeno že v kritiki *Nove slovenske skladnje* (Vidovič Muha 1984: 142–155).

3.2 Oblikoslovje – morfologija

Slovnica modifikacija propozicije odpira pot v oblikoslovje. V izhodišču ga je mogoče razumeti kot morfologijo, se pravi kot nauk o sintagmatski, torej dvočlenski podredni strukturi (izrazne) besede. Zanimanje oblikoslovja v smislu morfologije je usmerjeno v tisti segment besede, ki omogoča njeno skladijskofunkcijsko modificiranje – pretvarjanje poimenovalnih, slovarskih entitet v besedilnofunkcijske enote stavčne povedi, stavčne člene; gre torej za slovnici pomen z referenco kategorialnih lastnosti.

Zaenkrat se zdi, da ostaja oblikoslovje, kot ga prinaša Toporišičeva slovnica, presežno glede na definiran referenčni pojem morfologije, saj zajema med drugim poleg slovnice referenčnih (skladijskih) morfemov še t. i. morfeme za tvorjenje oblik, npr. opisnih deležnikov.

3.3

Kategorialne lastnosti so tiste, ki izražajo funkcijo stavčnih členov, lahko neposredno, gre za skladijske kategorialne lastnosti, ali posredno, ko se stavčnočlenska funkcija izraža z aktualizacijo slovarskih kategorialnih lastnosti – kategorialnih pomenskih sestavin (KPS). Slovarske kategorialne lastnosti, torej KPS, določa dejstvo, da so besedovrstno potencialno imanentne stavčnim členom, kot take pa hkrati izhodiščne za določanje leksikalnega pomena pomenskosestavinskih (semskih) leksemov (Vidovič Muha 2013a).

Upravičeno lahko povzamemo: Slovarske kategorialne lastnosti, ki so v stavčni povedi pogoj za realizacijo stavčnih členov, v slovarju pa KPS,²¹ dokazujejo, da sta slovar in slovnica (skladnja) po svoji zasnovi komplementarna segmenta jezika, ki tvorita neločljivo jezikovno(sistemsko) celoto.

3.4 Besedotvorni morfemi

Besedotvorni morfemi tako predstavljajo posebno entiteto zaradi lastne tvorjenosti (Vidovič Muha 1989, 2011 idr.) in s tem sposobnosti tvorbe novih poimenovanj vsaj z izvorno predvidljivim pomenom.

O besedotvorju, besedotvornih vrstah in besedotvornih pomenih je tekla ostra polemika s Toporišičem leta 1991 v vseh štirih številkah *Slavistične revije* (Vidovič Muha 1991a: 101–113, 1991b: 317–326). Na ravni razumevanja besedotvorja, se pravi na konceptualni ravni, je šlo predvsem za argumentiranje spoznanja o uporabnosti tvorbeno-pretvorbene metode tako pri definiranju in številčni omejitvi besedotvornih pomenov kot besedotvornih postopkov oz. vrst: prvi so pretvorbno povezani s propozicijo, drugi z njeno stavčno strukturo. Z vzpostavitevjo skladijske pretvorbene vrednosti obrazilnih morfemov se je dokazala globinska skladijska sintagmatska struktura tvorjenk in s tem upravičilo razumevanje besedotvorja kot izvorno skladijske problematike.

²¹ V slovarski pomenskosestavinski hierarhiji so KPS tiste, ki ločujejo besedne vrste s pomenskosestavinsko (semsko) strukturo od vseh drugih (Vidovič Muha 2013a: 35–36).

4

Po vsem povedanem se zdi smiselno pri funkcijskostrukturalni analizi jezika izhajati iz temeljne komunikacijske enote, stavčne povedi, iz njenih strukturno-pomenskih prvin, iz vsaj dveh razlogov: narava strukturiranja jezikovne, torej človekove komunikacije se v izhodišču oblikuje v temeljni časovno-prostorski determinanti – stavčno-povedni sintagmi, ta pa je preplet obeh konstitutivnih metajezikovnih segmentov, slovarja in slovnice, poimenovalnega in urejevalnega načela jezika.

Čeprav zgradba Toporišičeve slovnice ne odseva vedno funkcijske koherentnosti skladijskega načela v zvezi z razumevanjem in interpretiranjem morfologije, lahko upravičeno trdimo, da če te slovnice ne bi bilo, seveda če ne bi bilo *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, ne bi mogli govoriti o vključenosti slovenskega jezikoslovja v evropski jezikoslovni okvir 20. stoletja. Vemo, da je prav strukturalizem v vseh svojih variantah, ki jih je to stoletje prineslo, temeljito posegel v interpretacijo modernega jezika, ga teoretično in metodološko osamosvojil tako, da je jezikoslovje postalo tudi na Slovenskem samostojna znanstvena disciplina; v sodelovanje z drugimi znanstvenimi področji lahko vstopa z lastnim ustvarjalnim deležem.

Literatura

- BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- BREZNIK, Anton, 1944: Zloženske v slovenščini. *Razprave II*. Ljubljana: SAZU. 55–76.
- CAZINKIČ, Robert, 2012: Opombe k oblikoslovnemu delu Toporišičeve Slovenske slovnice. *Jezikoslovni zapiski* 18/1. 179–205.
- DANEŠ, František, 2009: *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- DULAR, Janez, 1978: Nova slovenska slovnica. *Slavistična revija* 26/1. 45–55.
- DULAR, Janez, 1984: Bogato, a tudi zahtevno branje. *Naši razgledi*, 20. 4. 1984. 241.
- ISAČENKO, Aleksander Vasil'evič, 1952: *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka*. Bratislava: Izdajatelj'stvo Slovackoj akademii nauk.
- MATHESIUS, Vilém, 1936: Pokus o teorii strukturální mluvnice. *Slovo a slovesnost* 1.
- MČ 1987 = *Mluvnice češtiny. 3: Skladba*. Praha: Academia.
- MIKUŠ, Franciscus R., 1960: Struktural'nyj sintaksis L. Teniëra i sintagmatičeskij strukturalizm. *Voprosy jazykoznanija* 5.
- de SAUSSURE, Ferdinand, 1996: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- SKALIČKA, Vladimír, 1957: Vztah morfologie a syntaxe. *Slovo a slovesnost* 2.
- SNOJ, Jerica, 2010: *Metafora v leksikalnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SS 1956 = BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, ŠOLAR, Anton, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- Teze PLK = Jan Mukařovský, 1986: *Struktura pesničkog jezika/Jan Mukařovski. Teze Prašskog lingvističkog kružoka/R. Jakobson ...[idr.]*. Izbor, prevod in pogovor Aleksandar Ilić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- TOPORIŠIČ, Jože, ¹1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, ²1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1984: Nova slovenska skladnja J. Toporišiča. *Slavistična revija* 32/2.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1991a: Nadaljevanka o slovenski besedotvorni teoriji. *Slavistična revija* 39/1. 101–113.

- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1991b: Nekaj temeljnih prvin za »besedotvorno šolanje«. *Slavistična revija* 39/3. 317–326.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1994: La syntaxe de Tesnière interprétée par Mikuš. *Linguistica* 34/1.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2006: Slovenska univerza in znanstvena razprava v slovenščini. Jezik slovenske znanosti. *Delo* 48/20 (25. januar 2006). 12.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2011: *Slovensko skladenjsko besedotvorje*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2013a: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2013b: *Moč in nemoč knjižnega jezika*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2015: Propozicija v funkcijski strukturi stavčne povedi – vprašanje besednih vrst (Poudarek na povedkovniku in členku). *Slavistična revija* 63/4.
- ŽELE, Andreja, 1998: Vezljivost glagolov s slovarsko oznako s širokim pomenskim obsegom. *Jezikoslovni zapiski* 4.
- ŽELE, Andreja, 2011: Povedkovnik kot skladenjska in slovarska kategorija. *Jezikoslovni zapiski* 17/1.

GLASOSLOVJE

BESEDILNOFONETIČNE VSEBINE V TOPORIŠIČEVI SLOVNICI

Damjan Huber

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'342.9:929ToporišičJ.

V prispevku so obravnavane besedilnofonetične vsebine v izbranih slovenskih slovnica, s poudarkom na Toporišičevi. Zametki besedilne fonetike so vidni že v Pohlinovi slovnici (1768), o razmeroma zaokroženem razpravljanju o besedilni fonetiki pa lahko govorimo šele pri Toporišiču, ki v svoji slovnici v poglavju *Fonetika besedila* opiše šest besedilnofonetičnih značilnosti: premor, poudarek, intonacijo, register, hitrost in barvo.

besedilna fonetika, slovenske slovnice, Jože Toporišič

The paper discusses prosodic content in different Slovene grammars, with an emphasis on Toporišič's. The beginnings of prosody or sentence phonetics are already discernible in Pohlin's grammar (1768), but a reasonably well-rounded discussion of the subject cannot be found until Toporišič, who in a chapter entitled *The phonetics of texts* describes six prosodic characteristics: pause, sentence stress, intonation, register, tempo and colouring.

prosody/sentence phonetics, Slovene grammar, Jože Toporišič

1 Uvod

Fonetiko besedila (SS 1976, SS 1984, SS 1991), *stavčno fonetiko* (Toporišič 1992) oz. *besedilno fonetiko* (SS 2000) Toporišič definira kot »[s]lušne značilnosti povedi, eno- ali večstavčne« (Toporišič 1992: 308), ki jih v zapisu lahko delno nadomestimo z ločili. Raziskovanje besedilne fonetike obsega členitev besedila s premori, poudarek, intonacijo, register, hitrost govorenja in glasovno barvanje. Z besedilnofonetičnega vidika so bile pregledane vse štiri izdaje Toporišičeve slovnice, prispevek pa prinaša tudi kratek pregled besedilnofonetičnih vsebin v nekaterih starejših slovnica.¹

2 Zametki besedilnofonetičnih vsebin

Zametke besedilne fonetike lahko najdemo že v Pohlinovi slovnici, kjer o členih pravi, da jih uporabljamo, ko kaj poudarjamo, npr. *Kajpak de, ta mlade, inu ta stare* (SS 1768: 128), o povezavi med ločili in besedilnofonetičnimi značilnostmi pa poroča Malavašič: s klicajem zaznamujemo poudarek oz. »začudenje, ali zavpitje, ali ogor«, medtem ko pomišljaj uporabljamo, »kadar ali kako ime ali pa cele stavke izpustimo, v govoru nekoliko prejenjamo, kaj govora zamolčimo ali pa kaj nepričakovaniga povemo« (oboje SS 1849: 134–135). Vodnik v svoji slovnici omenja uporabo osebnih zaimkov ob glagolih, če želimo kaj posebej poudariti, npr. *on goni* (SS 1811:

¹ Podrobnejša analiza je na voljo v Huber 2013: 103–136.

125), Janežič pa poudarek povezuje z rabo osebnih zaimkov v imenovalniku, npr. *Če si ti na levo izvoliš, grem jaz na desno* (SS 1876: 199), ter ugotavlja, da se »[v] govoru [...] izreka posameznih besedí ravnomérno preminja: zdaj raste, zdaj pada, kakor zahteva umevnost in lepoglasje. [...] Glavno pravilo za naglaševanje nam bodi: poudarek naj se opira na najvažnejšo besedo v stavku« (prav tam: 165).

Breznik v svojih slovnicaх neposredno povezuje med besedilnofonetičnimi značilnostmi in pisnim jezikom vzpostavi z razpravo o *prosti* in *stalni stavi* ter o govornem odstavku kot raziskovalni enoti, kjer ugotavlja, da je osrednja beseda, od katere je odvisen besedni red v celotnem stavku, tudi najbolj poudarjena, saj je to »tista beseda v stavku, ki nosi stavkovo misel in ki je zavoljo tega najkrepkeje poudarjena« (SS 1916: 260), stavčni poudarek pa je lahko *pričakovan* in *nepričakovan*. Do nepričakovanega stavčnega poudarka pride, če določene besede, ki je pod poudarkom, prej v govoru nismo ustrezno napovedali. Pogosto ga najdemo proti/na koncu stavka, kjer pa ne najdemo pričakovanega poudarka, ki po navadi začenja stavek.

V prvih povojnih slovnicaх se lahko poučimo o rabi svojilnih zaimkov, ki jih uporabljamo le takrat, »kadar imajo poudarek« (SS 1947: 100), kazalni zaimki so največkrat naslonke, »le kadar osebo ali stvar določno pokaže in razloči od druge, nosi močnejši poudarek kakor samostalnik« (prav tam: 103), prislovi »dajejo besedam v stavku poudarek« (prav tam: 222), za členke pa je značilno, da »so le sestavni del stalnih rekel ali besed, ki jim včasih dajejo poudarek ali kak pomenski značaj« (prav tam: 238). V poznejših izdajah lahko najdemo nekaj več podatkov o poudarku, melodiji (oz. intonaciji) in premoru. Za poudarek je značilno, da ga uravnava prepona, ki ob poudarjenem govoru močnejše požene zrak iz pljuč, zven se okrepi in zviša, šumi so močnejši in izrazitejši, ves govor pa je razločnejši, kar zaznamo predvsem pri samoglasnikih, »zato pravimo, da so ti nosilci poudarkov; [...] I]očimo pa besedni in smiselni poudarek in melodijo« (SS 1956: 30). Smiselni poudarek in melodija »poudarjata tisto, kar je pomembno za razumevanje misli, ki jo hočemo povedati« (prav tam: 33), poudarek pa pogosto sovpade z naglasom, »tako da je za smiselno poudarjanje treba le okrepiti [naglas] na smiselno pomembni besedi« (prav tam). S poudarjanjem je povezano tudi smiselno členjenje besedila s premori in »višanjem ali nižanjem glasu ali s kadencami ob takih odmorih« (prav tam), kar daje stavku posebno intonacijo.

3 Toporišičev prispevek k besedilni fonetiki

O besedilnofonetičnih značilnostih v slovenskem prostoru najboljširneje razpravlja Toporišič. V poglavju *Pokrajinski pogovorni jezik* najprej ugotavlja, da »[p]okrajinsko obarvanost pogovornemu pa tudi zbornemu jeziku daje zlasti zelo različna stavčna intonacija, ki v glavnem temelji na različnem besednem naglasu« (SS 1976: 19), poglobljeno razmišljanje o tej tematiki pa napoveduje v poglavju o fonetiki besedila. V poglavju *Glasoslovje* navaja, da sta relativna višina in potek tona »zelo važna za naglaševanje in stavčno fonetiko (zlasti intonacijo)« (prav tam: 36), naglašeni samoglasniki so pri poudarjanju samo dodatno jakostno okrepljeni (poudarjeni), nenaglašene besede pa so povezane s poudarkom, če jih izgovorimo osamljene, saj v tem

primeru »dobijo stavčni naglas ali poudarek« (prav tam: 57). O razmerju med naglaševanjem in poudarjanjem je govora v SS 2000 v poglavju *Besedoslovje*: »Nekateri deli glasovnega gradiva [...] so izrazitejši kot drugi. Na te izrazitejše dele glasovnega gradiva se vse, kar je manj izrazito, opira, kakor se na kosti opirajo mišice in kite. Za izrazitejše dele besed pravimo, da so naglašeni (ali da imajo naglas), za take besede v stavku ali povedi pa, da so poudarjene« (SS 2000: 110).

O besedilnofonetičnih značilnostih najpodrobneje razpravlja v poglavju *Skladnja*, npr. o razmerju med ločili v zapisu in intonacijskimi poteki v govoru, saj »[p]ripovedne povedi zaznamujemo na koncu s piko, v govoru pa s povedno stavčno intonacijo in kadenco« (SS 1976: 430), medtem ko velelne povedi zaznamujemo »s klicajem tedaj, če so (čustveno) poudarjene« (prav tam: 433). Ob razlagi pristavčne zveze oz. besedne zveze izvemo, da se »[n]a meji obeh delov pristavčne fraze [...] navadno dela premor« (prav tam: 474). SS 2000 prinaša opis razmerja med poudarjanjem in stopnjevanjem, in sicer poznamo »[s]topnjevanje z golo ponovitvijo, a s poudarno izgovorno jakostjo ene od prvin [...] v primerih s ponovitvijo iste besede« (SS 2000: 603).

V SS 1984 se prvič pojavi poglavje *Sporočanje*, kjer prav tako najdemo povezave med zapisom in besedilnofonetičnimi značilnostmi: »To, kar nam zaznamujeta pika na koncu in velika začetnica na začetku povedi, bi bil govorno tipični potek osnovnega tona [...], začenši s tipično tonsko višino (velika začetnica) in tipičnim tonskim zaključkom (končno ločilo), pogosto na obeh straneh tudi ločeno s premorom« (SS 1984: 596). Od govornika se zahteva tudi dobro obvladanje besedilnofonetičnih značilnosti, ker pa marsikateri govorec tega ne zmore in se raje zateka k branju, prihaja do besedilnofonetične enoličnosti (prav tam: 615), preveliko in premajhno hitrost govorjenja pa lahko uvrščamo tudi med šume (SS 2000: 707).

3.1 Samostojno poglavje o besedilni fonetiki

Podrobneje je vseh šest besedilnofonetičnih značilnosti vključil že v SS 1976 pod skupnim naslovom *Fonetika besedila*, obširneje pa je obravnaval predvsem premor, poudarek in intonacijo. Šele v SS 2000 je nekoliko spremenjen samo naslov – *Besedilna fonetika*, medtem ko vsebina ni doživela nobenih sprememb. Ugotavlja, da nobeno besedilo (niti zapisano, ki je členjeno z ločili, niti govorjeno) ni nepretrgano,

ampak je mnogostransko oblikovano: nepretrganost glasovja ukinjajo premori ali pavze; tonsko vodoravnost razgibavajo rastoči in padajoči tonski poteki in njihova neenaka višinska lega; jakostno enoličnost odpravljajo glasneje in tiše izgovorjeni deli sporočila; enolično hitrost govora spreminja človekova sposobnost, govoriti hitreje in počasneje; vse glasovje lahko značilno obarva razpoloženje govorečega ali upoštevanje naslovnika (SS 1976: 437).

Zaradi razumevanja povedi s skladenjsko obliko stavka kot najmanjšega možnega sporočila je besedilna fonetika poimenovana tudi stavčna fonetika. Kljub poimenovanju besedilna fonetika v okviru, kot jo definira Toporišič, ne zaobjema slušnih značilnosti besedil v celoti, ampak obravnava nekatere slušne pojave med posameznimi povedmi, nekoliko podrobneje pa predvsem značilnosti na ravni stavka, ki ga razume kot besede, zbrane okrog osebne glagolske oblike (SS 2000: 533). Iz definicije besedilne fonetike je razvidno, da Toporišič v opredelitvi govorjenega

jezika izhaja iz raziskovalne enote (stavek) zapisanih besedil, definicije posameznih besedilnofonetičnih značilnosti pa so povzetki razmišljanj o tej tematiki v več slovenskih jezikovnih priročnikih.

Slovnica se v raziskovanju besedilnofonetičnih značilnosti osredotoči predvsem na besedilne enote, ki jih v pisavi zaznamujemo s piko, vprašajem in klicajem, v govoru pa z značilnimi intonacijskimi zaključki (prav tam: 438). Z vidika novejših besedilnofonetičnih raziskav je povezovanje obeh prenosnikov – govornega in pisnega – oz. raziskovanje besedilne fonetike na podlagi metodoloških načel pisnega prenosnika ena večjih pomanjkljivosti. Govorjeni jezik ima namreč povsem druge zakonitosti kot pisni, zato zanj veljajo tudi drugačna raziskovalna izhodišča, npr. za relevantno analizo premorov je potrebna transkripcija govora brez ločil in velikih začetnic, saj v nasprotnem primeru testirancu sugeriramo možna mesta in dolžine premorov (gl. Huber 2013 in tam navedeno literaturo).

3.1.1 Členitev s premori

V okviru *členitve besedil s premori* (SS 1976: 438–445) je analiziral dva odlomka branih besedil Cankarjeve črtice *Ob grahu*, kar je za analizo npr. gledališkega govora sprejemljiva metodološka izbira, vendar pa tako dobljene rezultate težje apliciramo na prosti govor, tj. najbolj avtentičen del govorne produkcije. Odlomka je prebralo sedem oseb, nato pa jih je Toporišič akustično analiziral in ugotovil, da so govorniki s premori najpogosteje ločili 1. povedi, kjer je bila izmerjena tudi največja dolžina premorov, tj. okrog 50 ms. Sledijo premori 2. med relativno samostojnimi deli iste povedi (soredje), 3. po spremnem stavku premege govora, če je pred dobresednim navedkom, 4. med posameznimi deli priredja, 5. pred dostavki, 6. pred odvisniki, 7. zaradi ritmičnosti, posebej pa je omenjeno tudi pavziranje v 8. prostem nepripravljenem govoru, kjer se »premore delajo tudi na mestih, ko ne vemo več naprej ali ko začeti stavek preokrenemo v drugo smer [...] Še več je premorov, če smo pri govorjenju preveč razburjeni [...] Tudi v slovesnem govoru se dela več premorov kakor običajno, tako rekoč vsako naglašeno besedo lahko osamimo s premori. Sicer delamo radi premor [...] pred tistim delom povedi, ki ga hočemo posebej poudariti« (SS 1976: 443), kar pa se v novejših raziskavah (spontanega) govora ni potrdilo (Huber 2013: 427–432).

Premori so v stilno nezaznamovani rabi različno dolgi, na splošno pa so tem daljši, čim bolj redno se pojavljajo v besedilih. Razdelil jih je v devet skupin, pri čemer so najdaljši na koncu vprašalne (80–86 ms) in pripovedne povedi (70 ms), najkrajši pa pred veznikoma *in oz. ter* (12 ms) in pred navadnim podrednim veznikom *ter* za podrednim stavkom (3–7 ms) (SS 1976: 443–444), pri čemer ni povsem jasno, ali je z aparaturami, ki jih je imel takrat na voljo, to sploh bilo mogoče tako natančno izmeriti. Izpostavljena je predvsem primerna členitev s premori zaradi preglednosti in jasnosti sporočila, saj je lahko v nasprotnem primeru sporočilo ne samo zapleteno, ampak pogosto tudi nepravilno. V nasprotju s Toporišičem tuji raziskovalci premorov ne razumejo izključno kot glasovno prazne dele govora, ampak so lahko zapolnjeni tudi z (ne)verbaliziranim elementom, raziskujejo pa jih z vidika vloge, ki jih opravljajo v govoru (npr. Bilá, Džambová 2011), glede na (ne)prisotnost zvočnega signala v govoru (npr. Viola, Madureira 2008) idr.

3.1.2 Poudarjanje

Kot drugo je opisano (*stavčno*) *poudarjanje* oz. *jakostna izrazitost* (SS 1976: 445–449). V slovenski jezikoslovni tradiciji sta se termina *naglas* in *poudarek* dolgo časa med sabo zamenjevala oz. je bilo govora predvsem o poudarku v smislu besednega poudarka, danes naglasa. Šele Toporišič je naglasu eksplicitno namenil besedno, poudarku pa stavčno oz. besedilno funkcijo, s čimer je dokončno odpravil terminološko nejasnost. Poleg nenaglašenih besed so v govoru nekatere besede izgovorjene z normalno jakostjo, druge naglašujemo oslabiljeno, pri nekaterih pa se naglašenost poveča do poudarjenosti. V povedi *Včeraj zvečer je deževalo* je nenaglašena beseda *je* (1), oslabiljeno naglasimo besedo *včeraj* (2), besedi *zvečer* in *deževalo* pa naglasimo z običajno jakostjo (3) (prav tam: 445). V nasprotju z zmanjševanjem jakosti lahko določenim besedam jakost tudi povečujemo, torej jih poudarjamo (4). V slovnici je kot poudarjeno razumljeno vse, »kar je več kot neoslabiljeno (normalno) naglašeno« (prav tam: 446). Jakostni izrazitosti pod št. 1 in 3 sta slovarski, jakost 2 prinaša besedi skladijska vloga, »jakost 4 pa poudarek kot posebno sredstvo členitve sestavin povedi z jakostjo. Jakost 2 in 3 je določena z naglasnim mestom, jakost 1 z odsotnostjo naglasnega mesta, jakost 4 pa je nevezana na naglasno mesto. Zato lahko poudarjamo tako naglašene kakor nenaglašene besede« (prav tam).

Od jakostne členitve povedi je odvisna stavčna intonacija, zato moramo v vsakem segmentu »odkriti njegovo jakostno težišče, ker se v njem ločevalno oblikuje t. i. glava stavčne intonacije« (prav tam: 447). Jakostno težišče segmentov je po navadi v tistem delu povedi, ki je najpomembnejši, lahko pa je tudi na besedi, ki sledi poudarnemu členu (*Tudi ON se je nasmehnil*). V primerih, kjer ni nobenega poudarjenega zloga, je težišče na zadnjem neoslabiljeno naglašenem zlogu segmenta (*Našo barako je zaMEDlo*), v »stavkih z vprašalnim zaimkom ali prislovom [... pa] je težišče na tem zaimku: *KDO je ta človek?*« (prav tam: 448).

Zelo malo Toporišič pove o tem, kaj vse vpliva na zaznavanje poudarka, saj omeni samo jakostno izrazitost. Naglas in poudarek, če ga razumemo kot okrepljeno naglaševanje, se namreč fonetično uresničujeta s kombinacijo več akustičnih dejavnikov, med katerimi so sprememba trajanja glasov, osnovne frekvence, amplitude in jakosti. Poleg tega so pri prepoznavanju poudarkov pomembni še jasnejši izgovor in govorica telesa. Najpogosteje so za prepoznavanje poudarkov pomembne različne kombinacije vseh naštetih parametrov znotraj enega poudarka, raziskovati pa jih je mogoče npr. z vidika pogostosti pojavljanja, njihovih vlog, besednovrstne predvidljivosti, v povezavi z neverbalno komunikacijo in drugimi (besedilno)fonetičnimi značilnostmi, npr. intonacijo, premorom, hitrostjo govora, trajanjem in jakostjo glasov (npr. Herment - Dujardin, Hirst 2012; Kodrič, Tivadar 2016).

3.1.3 Intonacija

Stavčno intonacijo (SS 1976: 449–459) definira kot »značiln[o] podob[o] tonskega poteka v segmentu« (prav tam: 449), njeni tipični poteki pa so intonemi² (SS 2000:

² V primerjavi s francoskimi intonologi, ki so se »pri poimenovanju francoskih intonemov dosledno opredeljevali za vloge, ki jih intonacijska znamenja izvršujejo v povedi[, Toporišič] v svoji intonacijski

544). Na intonacijo vplivajo tudi poudarjene enote, zato velja, da »[č]e v stavku ni nič poudarjeno, so naglašeni zlogi višinsko urejeni tako, da je prvi najvišji, vsak naslednji pa od njega nižji« (SS 1976: 449). Za pripovedno intonacijo je značilno padajoče intonacijsko ogrodje. Če je to ogrodje nekoliko bolj strmo, potem imamo opravka z enim tipom vzklične intonacije, vprašalna intonacija pa ima rastoče intonacijsko ogrodje. Enosmerno in enakomerno intonacijsko ogrodje se prekine, če je katera beseda v enoti poudarjena. Za pripovedno intonacijo je v tem primeru značilno, da je poudarjena beseda tudi intonacijsko najvišje izgovorjena, medtem ko za poudarjeno besedo znotraj vprašalne intonacije velja, da je intonacijsko najnižja. Do poudarjene besede se torej intonacija spušča, potem pa začne naraščati (prav tam: 450).

Z intonacijo so povezani termini, kot so *zložje*, ki »pomeni nenaglašene zloge za naglašnim samoglasnikom ali pred njim« (SS 1976: 450), *govorni takt*, ki ga tvorita naglašeni zlog in *zložje*, s tem da »[n]aglašeni zlog takta imenujemo arso, nenaglašene(ga) za njim tezo, nenaglašene(ga) pred prvim taktom segmenta pa anakruzo« (prav tam: 451), *glava intonacije* »se začinja z jakostnim težiščem segmenta, pa vse do konca segmenta, trup pa je del pred tem« (prav tam: 453). Medtem ko ima glavo vsak segment, *trup intonacije* ponekod ni nujno potreben, npr. pri intonacijah z jakostnim težiščem na prvem naglašenem zlogu ali celo pred njim. Začetek glave intonacije je povezan z zlogom, na katerem je jakostno (oz. intonacijsko) težišče, temu pa sledi *rep glave*, ki je sestavljen iz ponaglasnega *zložja* ali iz *zložja* in celih stavkov.

Glede na tipična razmerja težišča in repa ter po mestu segmenta »v povedi imajo intonacijske glave posebna imena: kadenca, antikadenca in polkadenca. Kadenca in antikadenca sta končni glavi [...], polkadenca pa je nekončna intonacijska glava« (SS 1976: 453). Kadenca je zmeraj padajoča, medtem ko je antikadenca lahko rastoča, stopničasta ali visoka. Polkadenca je po navadi podobna antikadenci, saj poznamo vse tri variante, rastočo, stopničasto in visoko, uporablja pa se še padajoča polkadenca (prav tam: 454–455). Kadenco uporabljamo v povedih brez čustvene zavzetosti (povedni, pogojni, velelni naklon, vprašalne povedi z zaimensko vprašalnico). Antikadenca je značilna za vprašalne stavke z vprašalnico *ali* (ki je lahko tudi izpuščena) in za ponovljena vprašanja z zaimensko vprašalnico. Velikokrat tako ponovljeno vprašanje tudi čustveno obarvamo, zato dobi intonacija vzklične lastnosti. Za vzklično intonacijo je torej značilno, da jo uporabljamo, kadar povemo kaj s čustveno prizadetostjo – tako je mogoče izgovoriti vse primere s povedno in vprašalno intonacijo. Polkadenco uporabljamo pri vseh nekončnih segmentih (prav tam: 457–458). Toporišičeva interpretacija stavčne intonacije je osredotočena predvsem na vlogo, »ki jo intonacija odigrava v odvisnosti od skladijske zgradbe povedi [...] Zato ni presenetljivo, da avtor vezi med stavčno intonacijo in skladijsko razdelitvijo povedi pogosto utemeljuje z uporabo ločilnih znamenj, za katera ugotavlja, da so v najtesnejši povezavi z intonacijsko podobo stavka« (Vitez 1995: 43).

razvrstitvi oblike poimenuje po značilnostih njihovega tonskega poteka, ne pa po njihovi funkcionalnosti« (Vitez 1995: 75).

3.1.4 Register, hitrost in barva

Register je »relativni tonski položaj stavčne intonacije« (SS 1976: 459). Pri navadnem govorjenju po navadi uporabljamo srednji tonski pas svojega govornega tonskega območja (npr. basa). Višje tonske pasove uporabljamo pri poudarjanju, na dnu srednjega pasu pa se po navadi končajo povedne kadence. Brez posebnih težav lahko najdlje govorimo v svojem srednjem tonskem pasu. Zgornje tonsko območje uporabljamo, če npr. oponašamo koga, ki govori zelo visoko, pogosto pa tudi v javnem govornem položaju, ki ga nismo vajeni. Za zaporedne priredne sestavine je značilno, da imajo vse nižji register, naslednjo povedno enoto pa nato spet začnemo višje. Tudi vrinjene stavke po navadi zaznamujemo z nižanim registrom. Tako zvišani kot znižani register sta čustveno obarvana (prav tam: 460).

Ljudje sicer govorimo različno hitro, vendar se hitro sporazumemo v presoji, ali kdo govori (pre)hitro, normalno ali (pre)počasi. Priporoča se normalna *hitrost govora*,³ sredstvo za uravnavanje hitrosti govora pa so tudi primerni premori. Kljub vsemu tudi pri normalni oz. srednji govorni hitrosti ne govorimo vse enako hitro. Tisto, kar je za nas pomembnejše, »napravimo izrazito tudi s primerno upočasnjem izgovorom; kar je manj važno, pa hitreje preletimo [...]»; vrinjeni stavek pa navadno izgovorimo hitreje od sobesedila« (SS 1976: 460). Hitrost govora prilagajamo tudi naslovniku, snovi, ki jo obravnavamo, in času, ki ga imamo na voljo. Ljudem, ki so manj vajeni poslušanja, po navadi govorimo počasneje, prav tako tudi v primerih, ko govorimo o težjih vsebinah. Hitrost govora je odvisna tudi od čustvene obarvanosti tematike in razpoloženja govorca. Tako npr. resne in žalostne stvari govorimo upočasnjeno, medtem ko veselo in prijetno vsebino podajamo pospešeno živahno. Govorna hitrost je seveda odvisna tudi od govorničevega temperamenta (prav tam: 461) ter (ne)spontanosti, (ne)dialoščnosti in stilne (ne)zaznamovanosti govorne produkcije, (ne)znane tematike ter govorca (npr. spol in govorna »natreniranost«), o čemer Toporišič ne poroča, so pa ti kriteriji pomembni pri raziskovanju vseh besedilnofonetičnih značilnosti, ne samo hitrosti govora (npr. Horga, Mukić 2000).

Glede *barvanja* zvočnega gradiva izvemo, da je to »posledica spremembe odzvočnega prostora v ustih« (SS 1976: 461). Kot tipično barvanje je izpostavljeno nosljanje, značilno pa barvajo glasovje ljudje, ki imajo spodnjo čeljust bodisi prekratko bodisi predolgo. Na barvo glasov lahko vplivamo tudi s spremembami oblik lic in ustnic, s spremembo registra ali jakosti, npr. pri kričanju. Glasovje lahko obarvamo tudi s hripavostjo (prav tam).

4 Sklep

V slovenskih slovnicaх so besedilnofonetične definicije zapisane z vidika pisnega prenosnika, pravila pa so namenjena pravilnejšemu in lažjemu branju zapisanih besedil. Zametki besedilne fonetike so vidni že v SS 1768, o precej obširnem, poglobljenem in zaokroženem razpravljanju o besedilni fonetiki pa lahko govorimo šele v

³ Za normalno hitrost govora naj bi veljalo izgovarjanje 5 zlogov/sekundo (Kodrič, Tivadar 2016: 162, op. 108).

SS 1976. Pri Toporišču in drugih raziskovalcih (oz. bolje rečeno poročevalcih) besedilne fonetike opazamo nekaj pomanjkljivih raziskovalnih izhodišč: 1. raziskave niso temeljile na avtentičnem oz. spontano govornem gradivu, ampak na bralni realizaciji zapisa, 2. uporabljali so predvsem literarna besedila, ki z današnjega vidika raziskovanja verjetno niso najbolj reprezentativen vzorec govornega jezika, 3. izsledki niso bili rezultat obsežnejšega raziskovalnega dela, ampak bolj ali manj subjektivnega opazovanja posameznika. V zadnjih letih se razmere nekoliko izboljšujejo, saj raziskave govorne produkcije temeljijo na velikih in reprezentativnih govornih korpusih, analiz pa se lotevamo tudi z računalniškimi orodji, specializiranimi za raziskovanje govorne produkcije. Prav zaradi tehnološkega razvoja lahko raziskave govora temeljijo na realnem in spontanem govoru, česar si v preteklosti nismo mogli niti predstavljati.

Viri in literatura

- BILÁ, Magdaléna, DŽAMBOVÁ, Anna, 2011: A preliminary Study on the Function of Silent Pauses in L1 and L2 Speakers of English and German. *Brno Studies in English* 37/1. 21–39.
- HERMENT - DUJARDIN, Sophie, HIRST, Daniel, 2012: Emphasis in English: a Perceptual Study based on Modified Synthetic Speech. *Speech Prosody* 2002. Aix-en-Provence. 1–4.
- HORGA, Damir, MUKIĆ, Igor, 2000: Neki vremenski parametri govora u dnevnicima HTV-a. *Govor* 17/2. 105–127.
- HUBER, Damjan, 2013: *Poudarek in pavza v standardnem slovenskem govoru. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KODRIČ, Karmen Brina, TIVADAR, Hotimir, 2016: Instrumentalna fonetična analiza pětih samoglasnikov in pravorečje popularnega pétega besedila popevke. *Muzikološki zbornik* LIII/1. 147–169.
- SS 1768 = POHLIN, Marko, 1768: *Kranyska Grammatica*. Ljubljana.
- SS 1811 = VODNIK, Valentin, 1811: *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole*. Ljubljana.
- SS 1849 = MALAVAŠIČ, Franc, 1849: *Slovenska slovnica za perve slovenske šole v mestih in na deželi*. Ljubljana.
- SS 1876 = JANEŽIČ, Anton, ⁵1876: *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. Celovec: V založbi tiskarnice družbe sv. Mohora.
- SS 1916 = BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Tiskala in založila tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- SS 1947 = Uredniški odbor, 1947: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- SS 1956 = BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- SS 1976 = TOPORIŠIČ, Jože, ¹1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- SS 1984 = TOPORIŠIČ, Jože, ²1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- SS 1991 = TOPORIŠIČ, Jože, ³1991: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- SS 2000 = TOPORIŠIČ, Jože, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VIOLA, Izabel Cristina, MADUREIRA, Sandra, 2008: The roles of pause in speech expression. *Speech Prosody 2008. Fourth Conference on Speech Prosody*. 6.–9. maj 2008. Brazilija: Campinas.
- VITEZ, Primož, 1995: *Protistavna analiza francoske in slovenske stavčne intonacije. Magistrska naloga*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

DAS PHONETISCHE INSTITUT DER UNIVERSITÄT HAMBURG (1910–2006)

Magnús Pétursson

Institut für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Indogermanistik, Hamburg

UDK 81'34:929Toporišič J.

V prispevku je kratko pojasnjena povezanost profesorja Jožeta Toporišiča s Fonetičnim inštitutom Univerze v Hamburgu. Profesor Toporišič je namreč kot štipendist Humboldtove ustanove izkoristil pomemben del svojega časa za znanstveno dejavnost na Univerzi v Hamburgu.

Hamburg, eksperimentalna fonetika, tonemi, intonacija, vizualizacija akustičnih prvin

The paper briefly presents the connection between Professor Jože Toporišič and the Institute of Phonetics at the University of Hamburg. As a scholarship holder of the Humboldt Foundation, Professor Toporišič was most of that time engaged in scholarly activities at the University of Hamburg.

Hamburg, experimental phonetics, tonemes, intonation, visualisation of acoustic elements

Das Phonetische Institut der Universität Hamburg wurde 1910 als »Phonetisches Laboratorium«, eine Abteilung im Afrikanischen Seminar des Kolonialinstituts (1908–1919), dem Vorläuferinstitut der Universität Hamburg, gegründet.

Die vordringliche Aufgabe des Afrikanischen Seminars war die Erforschung der afrikanischen und ostasiatischen Kolonialsprachen in den damals deutschen Kolonien. Dies sollte mithilfe der modernsten Forschungsmethoden, den experimentell-phonetischen Methoden, durchgeführt werden. Ein junger Wissenschaftler, Giulio Panconcelli-Calzia (1878–1966), wurde mit der Leitung des Phonetischen Laboratoriums beauftragt. Unter seiner Führung (von 1910 bis 1949) erlangte das Phonetische Laboratorium, das mit der Gründung der Universität Hamburg im Jahr 1919 eine selbständige Forschungseinrichtung wurde, großes Ansehen und wurde weltbekannt.

Neben der intensiven Erforschung allgemein phonetischer Fragestellungen wurden bald erste Versuche zur Behandlung sprech- und hörgeschädigter Menschen unternommen. Im Ersten Weltkrieg wurden sprachgeschädigte und traumatisierte Soldaten behandelt. Dieser Themenbereich von Stimm-, Hör- und Sprechstörungen gehörte bald zu den wichtigsten Aufgaben des Instituts. Im Zweiten Weltkrieg (1939–1945) erhielt das Institut eine Außenstelle bei einem Hamburger Krankenhaus, in der diese Behandlungen stattfanden. Panconcelli-Calzia war immer sehr an Hilfe für Sprachleidende interessiert gewesen und nun gaben die Kriege den Anlass dazu,

diesen Bereich zu entwickeln und auszuweiten. Aufgrund seiner großen Verdienste um die Sprachpathologie und die Phoniatrie erhielt er 1958 den Ehrendokortitel in Medizin.

Nach dem Zweiten Weltkrieg gelang es Panconcelli-Calzia das Institut wieder aufzubauen und in die Hände seines Nachfolgers, Professor Otto von Essen (1898–1983), zu übergeben. Unter dessen Leitung erlebte das Institut von 1950 bis 1967 eine zweite Blütezeit. Prof. von Essen war einige Zeit in Deutsch-Südwestafrika (heute Namibia) tätig gewesen. Die Zeit in Afrika prägte ihn lebenslang. Er veröffentlichte wissenschaftliche Untersuchungen über die Phonetik der afrikanischen Sprachen, außerdem war er stark an Sprachpathologie sowie an Allgemeiner und Angewandter Phonetik interessiert.

Die wissenschaftliche Tätigkeit des Instituts war sehr intensiv und strahlte in die ganze Welt aus. Das *Internationale Zentralblatt für Experimentelle Phonetik VOX* wurde im Institut redaktionell betreut. Diese Publikation war lange Zeit die leitende Zeitschrift für Themen der experimentellen Phonetik. Prof. von Essen gründete später auch die Schriftenreihe *Hamburger Phonetische Beiträge*, in deren Bänden etliche phonetische Beiträge veröffentlicht wurden.

Von 1920 bis 1948 gab es im Institut auch eine Abteilung für Ethnomusikologie, die von Professor Wilhelm Heinitz (1883–1963) geleitet wurde und sich der Untersuchung der Musik der Naturvölker widmete.

Wo lagen nun die Forschungsschwerpunkte des Phonetischen Instituts? Im Mittelpunkt der Forschungstätigkeit des Instituts stand eindeutig die Experimentalphonetik, die als selbständige Disziplin von Pierre-Jean Rousselot (1846–1924) in Paris gegründet worden war. Ihr liegt die These zugrunde, dass sprachliche Phänomene durch empirische Forschung objektiviert werden müssen, um zu wissenschaftlich gesicherten und nachprüfbaren Ergebnissen gelangen zu können.

Zu diesem Zweck wurden zahlreiche Geräte entwickelt, um Sprechbewegungen und akustische Erscheinungen messen und visualisieren zu können. Einige dieser Geräte wurden am Phonetischen Institut konzipiert und entwickelt, andere wurden dort verbessert bzw. getestet. Über die entsprechenden Entwicklungen wurde häufig in der Zeitschrift *VOX* berichtet.

Das Ansehen des Phonetischen Instituts war so groß, dass es im April 1914 den *Ersten Internationalen Kongreß für Experimentelle Phonetik* ausrichten konnte. Das war noch vor der Gründung der Universität Hamburg. Wegen des Ersten Weltkrieges, der im gleichen Jahr ausbrach, erschienen die Akten des Kongresses allerdings nie, weshalb dieser erste Kongress nicht in die Reihenfolge der Phonetischen Kongresse aufgenommen wurde. Nur die Zusammenfassungen der Vorträge, die in *VOX* erschienen, liegen vor.

Die Zeit (1962–1963), die Professor Jože Toporišič (1926–2014) als Stipendiat der Humboldt-Stiftung am Phonetischen Institut der Universität Hamburg verbrachte, fiel in die zweite Blütezeit des Instituts unter der Leitung von Prof. von Essen. Zu dieser Zeit wirkte am Institut auch Professor Hans-Heinrich Wängler (1921–2001), der ein außerordentlich produktiver Wissenschaftler sowie brillanter Vortragender war und

später Professor an der University of Colorado in den Vereinigten Staaten werden sollte. Als seine wahrscheinlich größte Leistung ist die *Physiologische Phonetik* (1972) hervorzuheben, ein bahnbrechendes Werk, das in Deutschland lange den Phonetik-Unterricht geprägt hat.

Auch Prof. von Essen war ein sehr produktiver Wissenschaftler, Verfasser von Lehrbüchern und zahlreichen Aufsätzen. Sein wohl bekanntestes Werk ist die *Allgemeine und Angewandte Phonetik* (5. Auflage, Berlin 1979), die viele Jahre als Standardwerk der Phonetik in Deutschland verwendet wurde.

Das Phonetische Institut verfügte zur damaligen Zeit über die bestmögliche Ausstattung, um sprachliche und lautliche Erscheinungen grundlegend untersuchen zu können. Der junge slowenische Wissenschaftler Toporišič, der das Privileg hatte, dort arbeiten zu können, war von den technisch-forscherischen Möglichkeiten begeistert. Er konzentrierte sich auf die Akzente oder Toneme seiner Muttersprache, die bis dahin kaum akustisch untersucht worden waren. Nun hatte er die Möglichkeit dazu und diese nahm er in vollem Umfang wahr. Mit den am Institut vorhandenen Tonhöhenmessern konnte er die Toneme visualisieren und diesbezüglich wissenschaftlich objektivierbare Daten sammeln.

Nach meiner Information entstanden aus diesem Stipendiaten-Jahr 10 Veröffentlichungen, die verschiedene Aspekte der Toneme beleuchten, wie z.B. deren Realisierung und Verbreitung in Worttypen. Es besteht kein Zweifel daran, dass der Aufenthalt in Hamburg für den jungen Wissenschaftler sehr viel bedeutete. Er wurde mit der Spitzenforschung in Phonetik vertraut und konnte verschiedene Kontakte knüpfen, die für seine spätere Tätigkeit von großer Bedeutung waren.

Wie zuvor schon erwähnt, verfügte das Phonetische Institut über die damals bestmögliche Ausrüstung. Hier ist vor allem der Sonagraph zu nennen, mit dem Spektralanalysen in Realzeit und, in begrenztem Ausmaß, auch Intonationsanalysen durchgeführt werden konnten. Zu jener Zeit war eine solche Ausrüstung keineswegs eine Selbstverständlichkeit. Außerdem waren damals häufig für kurze Zeit auswärtige Wissenschaftler als Gastwissenschaftler am Institut anwesend, so dass das Phonetische Institut auch ein idealer Ort war, um internationale wissenschaftliche Kontakte herzustellen.

Literaturhinweise

- von ESSEN, Otto, 1951: Phonetisches Laboratorium der Universität Hamburg. *Zeitschrift für Phonetik* 5. 343–348.
- von ESSEN, Otto, 1979: *Allgemeine und Angewandte Phonetik*. Berlin: Akademie-Verlag.
- GRIEGER, Wingolf, 1989: *Führer durch die Schausammlung, Phonetisches Institut*. Hamburg: Christians Verlag.
- NEPERT, Joachim, PÉTURSSON, Magnús; TERNES, Elmar, 1984: Veröffentlichungen Otto von Essens. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 37. 99–106.
- SCRIPTURE, Eduard Wheeler, 1921: The Laboratory of Experimental Phonetics of Hamburg. *The Volta Review* 15.
- WÄNGLER, Hans-Heinrich, 1959: 50 Jahre Phonetisches Laboratorium in Hamburg. *Orbis* 8. 529–539.
- WÄNGLER, Hans-Heinrich, 1972: *Physiologische Phonetik. Eine Einführung*. Marburg: G. Elwert Verlag.

BESEDOSLOVJE ...
FRAZEOLOGIJA, SLOVAR

ZAČUTITI IN OBČUTITI: KOGNITIVNA ANALIZA POMENSKO-SKLADENJSKIH LASTNOSTI DVEH PREDPONSKIH TVORJENK IZ GLAGOLA ČUTITI

Agnieszka Będkowska-Kopczyk

Institut für Slawistik, Graz

UDK 811.163.6'373.611

Prispevek¹ predstavlja kognitivno analizo dveh predponskih tvorjenk iz glagola *čutiti*: *začutiti* in *občutiti*. V članku je ugotovljeno, da predponi *za-* in *ob-* v obeh tvorjenkah zrcalita različno prostorsko konceptualizacijo spremembe stanja ter motivirata pomenske in skladdenjske razlike med njima. Predpona *za-* v *začutiti* izraža metaforičen prehod med *ne čutiti* in *čutiti* ter zgolj nastop novega stanja, medtem ko nam predpona *ob-* v *občutiti* sporoča, da nastop stanja popolnoma prizadeva osebo, ki to doživlja. Analiza prav tako dokazuje, da se *občutiti* lahko rabi tudi kot nedovršni glagol.

mentalni glagoli, glagolski predponi *za-* in *o-lob-*, slovenščina

This article offers a cognitive analysis of two prefixed verbal formations: *začutiti* and *občutiti* 'to begin to feel'. It is argued that in combination with *čutiti* 'feel', *za-* and *ob-* reflect a different spatial conceptualisation of a change of state, as well as motivating semantic and syntactic differences between the two verbs. *Za-* in *začutiti* expresses a metaphorical shift between *to not feel* and *to feel* and the beginning of a new state of feeling whereas *ob-* in *občutiti* indicates that the beginning of a new state of feeling affects the person who undergoes it entirely. Moreover, the analysis sheds light on the fact that *občutiti* can also function as an imperfective verb.

mental verbs, verbal prefixes *za-* and *o-lob-*, Slovene language

1 Uvod

Članek predstavlja kognitivno leksikalno-morfosintaktično analizo² dveh predponskih tvorjenk iz glagola *čutiti*: *začutiti* in *občutiti*.³ Na osnovi analize njune rabe v Gigafidi trdim, da obstajajo med njima semantične in skladdenjske razlike. Čeprav se obe tvorjenki nanašata na spremembo mentalnega stanja (med *ne čutiti* in *čutiti*), *začutiti* izraža zgolj začetek zaznavanja, medtem ko *občutiti* izraža, da je zaznavanje celostno oz. popolno. Poleg tega *občutiti*, ki je v SSKJ opredeljen kot dovršni glagol,

¹ Rada bi se zahvalila vsem rojenim govorcem slovenščine, ki so mi jezikovno pomagali med nastajanjem tega članka in z mano debatirali okoli navedenih tvorjenk.

² V analizi izhajam iz podatkov v SSKJ, ki jih nadgrajujem z gradivom iz korpusa Gigafida.

³ V SSKJ *čutiti* nastopa s predponami *do-*, *ob-*, *po-*, *pre-*, *so-*, *soob-*, *v-*, *za-*, vendar v korpusu Gigafida najdemo samo nekatere tvorjenke: *začutiti*, *občutiti*, *počutiti se*, redkeje pa *prečutiti* in *sočutiti*. *Prečutiti* kot tvorjenka *čutiti* ima samo 5 konkordanc, *sočutiti* jih ima 13.

lahko nastopa tudi v nedovršni rabi (gl. npr. *Kot pričakujejo v banki, bodo posledice krize negativno občutili še vse leto.*), kar pomeni, da je dvovidski glagol. Namen te raziskave je ugotoviti, kako krajevni pomen predpon *za-* in *ob-* vpliva na konceptualizacijo spremembe stanja, ki ga izražata obe tvorjenki, ter motivira pomenske in skladenjske razlike med njima.

2 Teoretična izhodišča

Glagol *čutiti* nekateri slovenski jezikoslovci štejejo med glagole zaznavanja (Toporišič 1982: 101; Orešnik 1994: 73), nekateri pa med glagole čutnega dožemanja (Merše 1995: 262). V tem članku omenjeni glagol kot tudi tvorjenki iz njega obravnavam kot »mentalne glagole« (Croft 1991: 213), ker prištevam zaznavanje, skupaj s čustvovanjem in mišljenjem, v širšo kategorijo mentalnih stanj oz. izkušenj. Poleg tega se *čutiti* v verbo-nominalnih konstrukcijah nanaša ne samo na čutno zaznavanje, ampak tudi na zaznavanje drugih mentalnih stanj, npr. čustev (Będkowska-Kopczyk 2015).

Z besedotvornega vidika spadata tvorjenki *začutiti* in *občutiti* med sestavljenke, saj razvrščata predponsko obrazilo levo od besedotvorne podstave (gl. Vidovič Muha 1988: 21–24).⁴ Dejstvo, da predpone v povezavi z glagoli tvorijo sestavljenke, izhaja ne samo iz razprav A. Vidovič Muha (1988, 1993, 2009), ampak tudi drugih slovenskih jezikoslovcev (npr. Breznik 1916; Bajec 1959; Žele 2012). Toporišič oporeka tovrstni uvrstitvi predpinskih glagolov med sestavljenke. Tako v *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000: 214–227) kot v svojih člankih *Sestavljenke proti izpeljanke iz predložne/proklitične podstave* (Toporišič 2006a: 263–270) in *Glagolske »sestavljenske« iz zveze glagol + predložna zveza* (Toporišič 2006b: 248–262) trdi, da je pravega sestavljanja glagolov malo in da lahko o njem govorimo samo takrat, »kadar predpona zamenjuje polnopomensko besedo podstavne besedne zveze, npr. *prèdnaročiti* < *poprej naročiti*« (Toporišič 2000: 227). Opozarja, da imajo po pravilu prave sestavljenke po dva naglasa, torej tako na predpinskiem obrazilu kot na glagolski podstavi. Vse ostale tvorjenke, torej tiste, ki imajo naglas samo na glagolski podstavi, so izpeljanke (Toporišič 2006a: 263, gl. tudi 248). Glede porekla *le-teh* trdi, da so izpeljane bodisi iz predložnih zvez (npr. *obglaviti* ← *spraviti ob glavo*) bodisi iz zvez glagola s predložnim predmetom (npr. *vstopiti v hišo* ← *v hišo stopiti*) ali s prislovnim določilom (npr. *doslužiti* ← *do konca služiti*) (prav tam: 263). Temu sledi dejstvo, da je v *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000: 213–223) tvorjenje glagolov s predponami opredeljeno kot »izpeljava glagolov iz glagolov s predlogi ali členki«, in ne kot sestavljanje, kot bi bilo v skladu z deli prej navedenih slovenskih jezikoslovcev.

V raziskavi izhajam iz treh predpostavk: (1) predpanske tvorjenke so konstrukcije, ki jih po A. Goldberg (2006) razumemo kot konvencionalizirano povezavo med obliko in pomenom (v tem primeru gre za konstrukcijo tipa predpona + *čutiti*), (2) pomeni predpon tvorijo pomenske mreže s prototipskimi krajevnimi pomeni v centru (gl. npr.

⁴ Predpinski glagoli lahko spadajo tudi med tvorjenke iz predložne zveze, ki imajo poleg predpone tudi pripono (npr. *ob-glav-iti* – [*dati (koga)*] {*ob*} *glav*-{*o*}; Vidovič Muha 1988: 21).

Przybylska 2006) ter (3) pomen leksikalne enote temelji na besedilni rabi in ga je treba analizirati v luči konceptualizacije celotne skladijske strukture oz. semantičnega okvira, ki ga ponuja konstrukcija, v kateri se pojavlja določena enota (Langacker 1987).

V skladu s prvo in drugo predpostavko krajevni pomen predpone na določen način »sodeluje« s pomenom podstavnega glagola in vpliva na njegove pomensko-skladijske lastnosti. Na skladijski ravni je to najpogosteje sprememba nedovršnega glagola v dovršnega (Toporišič 2000: 348) in včasih vezljivostne posebnosti (Toporišič 2006a: 254; Vidovič Muha 1988: 23). Na semantični ravni predpona zrcali vrsto glagolskega dejanja oz. faznost (Toporišič 2000: 351–353; Vidovič Muha 1988: 22) in prislovni pomen (Vidovič Muha 1988: 22). Kognitivisti k temu dodajajo še, da predpona skupaj s podstavnim glagolom zrcali tudi, kako se v jeziku prostorsko dojema sprememba stanja pri dovršnih predpinskih glagolih ali stanje samo pri nedovršnih, kajti vizualna percepcija prostorskih razmerij vpliva na konceptualizacijo vseh ostalih razmerij, ki jih izraža jezik (v tem primeru dojetje mentalnega stanja). V skladu s prvo predpostavko bomo torej iskali semantično motivacijo pomenov predpon *za-* in *ob-* v obravnavanih tvorjenkah, in sicer tako, da jih bomo povezovali z njunima centralnima oz. prototipskima krajevnima pomenoma v tvorjenkah, ki izražajo premikanje v prostoru (druga predpostavka).

Mnenje, da predpona glagolu spremeni pomen, zagovarjajo tudi slovenski jezikoslovci od Miklošiča naprej (npr. Bajec 1959; Hajnšek Holz 1978; Toporišič 2000, 2006a, 2006b; Vidovič Muha 1988, 1993, 2009). Vendarle so v SSKJ in jezikoslovnih virih pomeni predpon v abstraktnih glagolih, ki izražajo spremembo mentalnega stanja, najpogosteje razloženi glede na njihove skladijske ('dovršiti dejanje') ali leksikalne ('začetek dejanja') lastnosti (gl. npr. Toporišič 2000: 217–223). To najbrž izhaja iz dejstva, da so se pomeni predpon v glagolih z abstraktnim pomenom že gramatikalizirali (Šekli 2016) in se je pri govorcih izgubil občutek za njihov krajevni pomen. Razlage prostorskih motivacij nekaterih mentalnih glagolskih tvorjenk pa vendarle najdemo pri Brezniku (1916: 203) (npr. *vznemiriti se* kot 'začetek premikanja') in A. Vidovič Muha (1988: 23–24), ki opaža, da metonimični pomenski premiki predpon povzročajo izgubo vezljivosti (za našo raziskavo so pomembni zlasti primeri s predpono *ob-/o-*, ki jih navajam v analizi).⁵ Avtorica razlaga tudi prostorske osnove tvorjenk glagolov, ki izražajo spremembo fizičnega stanja. Trdi namreč, da v levovezljivih glagolih, ki izražajo, da dejanje prizadeva vršilca (*poledeneti*, *osiveti*, *vzvaloviti*, *izgrmeti se*), predpona označuje »prostorskost prizadetega v smislu omejenih temeljnih prostorskih usmeritev, razvidnih iz skladijsko-podstavnega glagola« (Vidovič Muha 2009: 257).

V skladu s kognitivnim pristopom menim, da gre tudi v tvorjenkah glagolov, ki izražajo mentalne dogodke (kot sta npr. *začutiti* in *občutiti*), za prostorsko konceptualizacijo spremembe stanja, ki ga doživlja prizadeti. Pri tem je pomembna smer

⁵ O predponi *o-/ob-* v glagolih čustvovanja sem pisala v A. Będkowska-Kopczyk (2012), vendar sem na citirane ugotovitve A. Vidovič Muha naletela šele pozneje.

metaforičnih širitev predponskih glagolov: za glagole spremembe mentalnega stanja tvorijo izhodiščno konceptualno domeno glagoli spremembe fizičnega stanja, izhodiščno domeno le-teh predstavljajo glagoli premikanja, ki opisujejo dogodke, najbolj dostopne čutnemu zaznavanju (o tem več v Będkowska-Kopczyk 2013).

Na osnovi tretje predpostavke bomo v tem članku analizirali skladenjsko okolje, v katerem se pojavljata *začutiti* in *občutiti*, ker na vidskost glagola ne vpliva le njegova oblika, ampak konkretna raba v stavku (gl. Žele 2012: 53).⁶ Gre torej za verbo-nominalne konstrukcije z obema tvorjenkama in prislove časa, ki vplivajo na opredelitev njenega vida. Na tej osnovi bomo pokazali, da tvorjenka *občutiti* v slovenskem jeziku poleg dovršnosti, ki je v korpusu Gigafida prevladujoča,⁷ lahko izraža tudi nedovršno stanje oz. da se njena raba konceptualno prekriva z rabo nedovršnega glagola *čutiti*.

3 Analiza

Analizo začenjamo z dvema tvorjenkama podstavnega glagola *čutiti*, in sicer *občutiti* in *začutiti*. V A. Będkowska-Kopczyk (2015) sem predlagala naslednjo interpretacijo semantičnega okvira glagola *čutiti*, ki izraža različne vrste mentalnih dogodkov: 1. v fizični domeni *čutiti* izraža sposobnost čutnega zaznavanja zunanjih dražljajev in 2. sposobnost fizičnega zaznavanja notranjega stanja organizma. V prenesenem pomenu lahko izraža 1a) sposobnost (intelektualnega, nagonskega) zaznavanja abstraktnih zunanjih pojavov, kar predstavlja metaforično širitev 1. pomena, in 2a) sposobnost (čustvenega, intelektualnega) zaznavanja abstraktnih notranjih stanj, tj. čustvenih občutkov, duševnih stanj, čustev itn., kar je metaforična širitev 2. pomena. Na osnovi podatkov iz korpusa Gigafida, v katerem je bila preverjena raba obeh tvorjenk v verbo-nominalnih konstrukcijah, lahko ugotovimo, da se obe lahko uporabljata sinonimno kot glagola, ki zrcalita začetek zaznavanja zunanjih in notranjih dražljajev (npr. *občutili/začutili vonj po čem* in *občutili/začutili željo*) ter nastanek sposobnosti zaznavanja abstraktnih zunanjih pojavov in abstraktnih notranjih stanj (npr. *občutili/začutili krizo* in *občutili/začutili ljubezen*):

- (1) *V vinogradih z gnilim grozrdjem že lahko občutimo oster vonj po ciku [...].*
- (2) *Sredi Tihega oceana je v nosnicah začutila vonj po smrekah in borovcih [...].*
- (3) *Ko bo zares občutil željo, da bi me videl [...].*
- (4) *Začutila sem veliko željo, da ga najdem.*
- (5) *Gospodarsko krizo smo občutili predvsem kot zmanjšanje povpraševanja po izobraževanju.*
- (6) *Svetovno finančno krizo so prvi začutili milijarderji [...].*
- (7) *Ob njej prvič občuti pravo materinsko ljubezen [...].*
- (8) *Predvsem pa smo ob njej začutili veliko ljubezen do živali pa tudi do samega dela in življenja na kmetiji.*

⁶ Kot trdi Orešnik (1994: 15), so vidski pomeni deloma pomenoslovnega in deloma pragmatičnega značaja.

⁷ A. Žele (2012: 53) navaja: »Tudi pri potencialni dvovidskosti je naravno, da pri konkretnem pomenu vedno prevlada nedovršnost ali dovršnost, in s tem se samo še potrjuje odločilnost leksemkega ali skladenjskega vpliva na vidskost – v vsaki konkretni rabi potencialno dvovidskega glagola se vsakič kot ustreznejšo izbere samo dovršna ali nedovršna oblika«.

Obe tvorjenki uveljavljata torej dovršno rabo glagola *čutiti* v vseh prej naštetih pomenih. Poleg tega opazimo, da v nekaterih besedilnih kontekstih, in sicer s prislovi časa, ki izražajo trajanje dogodka oz. njegovo časovno neomejenost, kot so: *(že)/(še) dolgo, dalj časa, več časa, že dolgo, celo življenje*, tvorjenka *občutiti* deluje nedovršno:

- (9) *Poletni dnevi gredo počasi h koncu. Ampak na svojem telesu jih v resnici lahko občutite še dolgo, zelo dolgo.*
- (10) *Zdravnika obiščite, če občutite zgago dalj časa [...].*
- (11) *V Brežicah že dolgo občutijo pomanjkanje parkirnih površin.*
- (12) *Obstajajo osebe, ki celo življenje občutijo tisti agregacijski nagon, ki jih sili, da živijo in razmišljajo »skupinsko« [...].*

V navedenih primerih gre torej za durativni pomen, torej vrsto glagolskega dejanja, ki je tipična za nedovršne glagole. To pomeni, da se oblika *občutiti* rabi tako v kontekstih, ki izražajo začetek zaznavanja, kot tudi v kontekstih, ki izražajo dolgotrajno zaznavanje. V nedovršnih oz. durativnih kontekstih se torej raba oblike *občutiti* bliža rabi nedovršnika *čutiti*, kar lahko sledi iz primerjave parov:

- (13) *Splitčan je čutil bolečine že dalj časa [...].*
- (14) *Že dalj časa čutimo tudi pomanjkanje ustrezne delovne sile [...].*

V tovrstnem časovnem okviru oz. v vlogi nedovršnika tvorjenke *začutiti* ni mogoče uporabiti:

- (15) **Splitčan je začutil bolečine že dalj časa [...].*
- (16) **Že dalj časa začutimo tudi pomanjkanje ustrezne delovne sile [...].*

Zdaj si lahko zastavimo dve vprašanji: (1) ali obstaja konceptualna razlika med *začutiti* in *občutiti*, ki nastopata v dovršni rabi, in (2) ali obstaja konceptualna razlika med obema tvorjenkama, ki bi vplivala na dejstvo, da samo ena od njiju lahko nastopa v nedovršni rabi?

Odgovor na ti dve vprašanji najprej poiščemo v SSKJ, in sicer s primerjavo slovarskih razlag obeh tvorjenk, ki ju dodatno primerjamo še z razlago podstavnega glagola. Najprej je treba opozoriti, da sta obe tvorjenki opredeljeni kot dovršna glagola. Nadalje opazimo, da imata njuni definiciji deloma identični razlagi, in sicer 2. 'nagonsko dojeti ali predvideti kaj, s čustvi dojeti' in 3. 'ugotoviti z zavestjo prisotnost česa'. Obstaja vendarle nekaj razlik v slovarskih razlagah obeh tvorjenk, od katerih navajam tukaj tri, ki se zdijo najpomembnejše za razlikovanje med njima.

Kot prvo lahko navedemo, da se v razlagi 4. pomena *občutiti* pojavljata tako nedovršni kot dovršni glagol: 'imeti, doživeti čustva, občutke', medtem ko je ta pomen pri *začutiti* razložen samo z dovršnim glagolom, in sicer kot 'doživeti čustva, občutke'. Navedeni 4. pomen *občutiti* se delno prekriva s 4. pomenom *čutiti*, kjer se v razlagi pojavljata dva nedovršna glagola: 'imeti, doživljati čustva, občutke'. Drugič, opazimo lahko, da v 6. pomenu *občutiti* najdemo tudi razlago: '(z oslABLJENIM POMENOM) izraža stanje, kot ga določa samostalnik' (npr. *ni občutil ne lakote ne žeje*), medtem ko je *začutiti* definiran kot: '(z oslABLJENIM POMENOM) izraža nastop stanja,

kot ga določa samostalnik' (npr. *začutil je bolečine v hrbtu*). Ta razlaga *občutiti* se spet prekriva s 6. pomenom *čutiti*: 'izraža stanje, kot ga določa samostalnik', pri čemer je podan skoraj isti primer kot pri *občutiti*: *ne čuti lakote*. In tretjič, 6. pomen *občutiti* je razložen kot: 'izraža čustveni odnos, kot ga nakazuje določilo' (npr. *vdanost ljubezni je občutil kot podložnost*). Lahko torej sklepamo, da se slovarska razlaga tvorjenke *občutiti* delno prekriva z razlago dovršnega glagola *začutiti*, delno pa z razlago nedovršnega *čutiti*.

Poglejmo zdaj, kako prostorski pomen obeh predpon vpliva na pomenske in skladenjske lastnosti tvorjenk obravnavanega glagola. V tem primeru nam SSKJ ne bo pomagal, saj sta pomena tako *ob-* pri *občutiti* kot *za-* pri *začutiti* definirana kot 'za izražanje same dovršnosti', se pravi obe predponi naj bi pri teh tvorjenkah iz nedovršnega *čutiti* samo tvorili dovršno obliko glagola. Zato smo pogledali, kako pomene predpon razlagajo slovníčarji, zlasti pri glagolih, ki izražajo spremembo stanja (mentalnega ali fizičnega).

Na osnovi prostorskih pomenov tvorjenk s predpono *za-*, ki so jih obravnavali med drugim Miklošič (1868: 206–210), Bajec (1959: 57–61), Toporišič (2000: 261; 2006a: 261, 270) in ki so razvidne iz slovarskega gesla te predpone v SSKJ, lahko kot enega od glavnih krajevnih pomenov določimo tistega, ki ga je Toporišič (2000: 223) definiral kot 'postaviti (se) ali prestaviti (se) za kaj (čim)', torej 'zadaj', npr. *zaiti*, *zagradi*. Ta prostorski pomen je v *začutiti* metaforično razširjen kot 'postaviti se (prestaviti se) za mejo med dvema stanjema, in sicer med nič ne čutiti in čutiti' (prim. Bacz 2005: 99), podobno kot na primer drugi glagoli, ki izražajo spremembo mentalnega stanja s predpono *za-* (*zažele*, *zasovražiti*, *zaljubiti se*). Lahko ga povežemo s pomenom v časovnem okviru (pomen glagolskega dejanja), in sicer ga lahko razumemo kot 'začetek zaznavanja dražljajev oz. nastop stanja'. Pri tem sledimo razlagi poljskih inhoativnih glagolov s predpono *za-*, ki izražajo spremembo stanja, bodisi mentalnega bodisi fizičnega, pri B. Bacz (2005: 99): »The boundary that is being crossed is [...] the boundary between nonactivity and the activity expressed by the verb. The function of *za-* in this use is to provide a starting-point limit to the unbounded image of the verb's imperfective form.«

Predpona *ob-* prispeva drugačen centralni krajevni pomen, in sicer 'okoli, okrog' oz. 'dejanje, ki se godi okrog predmeta' (Bajec 1959: 94–95). Če iščemo osnovo za metaforični prenos tega pomena v *občutiti*, nas bo zanimala njegova krajevna konkretizacija v glagolih delovanja, in sicer kot 'uveljaviti/usmeriti dejanje okoli česa ali z več strani' (npr. *obzidati* 'postaviti, narediti zid okoli česa, obložiti z gradbenim materialom'; SSKJ). Pri neprehodnih glagolih se navedeno dejanje dojema tako, da se godi okoli vršilca dejanja. To velja zlasti za glagole, ki se nanašajo na spremembo fizičnega in mentalnega stanja. Primer za tovrstno razlago najdemo v Bajcu (1959: 94) v zvezi z *obledeti*: »kar je postalo okrog in okrog blede, je postalo docela blede, je torej *obledelo*« in A. Vidovič Muha (2009: 257): »*Brada osivi* ← Sivi *ob* sebi 'okrog (zato popolnoma)'«. Semantiko glagolov spremembe mentalnega stanja, npr. *okameneti*, *obnoret* in *občutiti*, avtorica razlaga kot »'popolnoma', prvotno 'okrog' in zato

popolnoma« (Vidovič Muha 1988: 23). Ker se *čutiti* nanaša primarno na čutno zaznavanje, *ob-* v *občutiti* povezujem torej najprej s holističnim (celostnim) čutnim zaznavanjem lastnosti predmetnega sveta »okoli sebe« (npr. *občutiti tresljaje zemlje*), nato pa s celostnim zaznavanjem z razumom (oz. ugotavljanjem z zavestjo, npr. *poslušalci niso občutili osti njegovih besed*) in celostno čustveno izkušnjo (npr. *občutiti srečo*). V časovnem okviru ta prostorski pomen tudi kaže na nastanek stanja, torej ima *občutiti* tudi inhoativni pomen, vendar se od *začutiti* razlikuje po tem, da izraža dejstvo, da je bil učinek dosežen docela. Lahko torej trdimo, da je *začutiti* »pravi« dovršnik glagola *čutiti*, medtem ko *občutiti* prinaša še dodatni pomen popolnosti (torej rezultativnosti; gl. Merše 1995: 288).

Poraja se še vprašanje, kakšen/kateri dodatni pomen prispeva *občutiti* v nedovršnih kontekstih, da lahko v njih zamenja nedovršni *čutiti* (gl. npr. navedene primere z *občutiti* in *čutiti*). Zdi se, da *občutiti* ravno zaradi prostorskega pomena celostnosti, ki ga prispeva predpona, izraža, da lahko popolno zaznavanje zunanega pojava ali notranjega stanja doživljajočega celostno zajema (oz. »objema«) dalj časa, kot v primeru prehodnih nedovršnih glagolov *oboževati*, *občudovati*, *obžalovati* (Będkowska-Kopczyk 2012). Tega pomena izhodiščni glagol *čutiti* ne izraža. S pomenom celostnosti in trajnosti je najbrž povezano tudi dejstvo, da samo *občutiti*, ne pa tudi *začutiti*, tvori besedno družino, v katero spadajo še: *občutek*, *občutljivost*, *občutenje*, *občutljiv* in *občuten*.

4 Sklep

Na osnovi analize lahko sklepamo, da *začutiti* izraža zgolj začetek čutnega zaznavanja oz. nastop stanja, ima torej inhoativni pomen, torej 'začeti čutiti'. Tudi *občutiti* ima inhoativni pomen, vendar se od *začutiti* najprej razlikuje po tem, da izraža celostno doseganje učinka, torej ne le prestop meje med *čutiti* in *ne čutiti*, ampak dejstvo, da je ta učinek dosežen docela. *Občutiti* poleg začetka zaznavanja izraža torej dejstvo, da je to zaznavanje popolnoma zajelo doživljajočega, torej 'čutiti okrog (sebe)'. Zato je ob določenih prislovih časa (npr. *dalj časa*) možna tudi nedovršna raba te tvorjenke, ki v tem primeru izraža neomejenost doživljanja stanja.

Literatura

- BACZ, Barbara, 2005: For the unity of meaning of the Polish verbal prefix *za-*. Adam Makkai, William J. Sullivan, Arle R. Lommel (ur.): *LACUS Forum 31: Interconnections*. Houston: The Linguistic Association of Canada and the United States. 93–104. www.lacus.org
- BAJEC, Anton, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika IV. Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2012: Semantic and grammatical features of *o-/ob-* in verbs of emotion in Slovene. *Jezikoslovje* 13/1. 19–38.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2013: The event of emotional change in Slovene in the light of Leonard Talmy's typological framework. *Świat i słowo. Filologia, nauki społeczne, filozofia, teologia* 1/2013. 221–242.

- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2015: Glagol čutiti v slovenščini: med slovarjem, skladnjo in rabo. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis. Obdobja 34*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 93–100.
- BREŽNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- CROFT, William, 1991: *Syntactic Categories and Grammatical Relations: The Cognitive Organization of Information*. Chicago: University of Chicago Press.
- GOLDBERG, Adele E., 2006: *Constructions at Work. The Nature of Generalizations in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- HAJNŠEK HOLZ, Milena, 1978: O pomenih slovenskih predpon. Jože Koruza (ur.): *XIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti. 33–58.
- LANGACKER, Ronald W., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- MERŠE, Majda, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- MIKLOSICH, Franz, 1868: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV. Syntax*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- OREŠNIK, Janez, 1994: *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*. Ljubljana: SAZU.
- PRZYBYLSKA, Renata, 2006, *Schematy wyobrazeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u-*. Kraków: Universitas.
- ŠEKLI, Matej, 2016: Gramatikalizacija glagolskih predpon: krajevni pomen, vrsta glagolskega dejanja, dovršnost. Erika Kržišnik, Miran Hladnik (ur.): *Toporišičeva Obdobja. Obdobja 35*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 189–197.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, (1976) ¹2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, (1973) ²2006a: Sestavljenke proti izpeljanke iz predložne/proklitične podstave. Jože Toporišič (ur.): *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 263–270.
- TOPORIŠIČ, Jože, (1996) ²2006b: Glagolske »sestavljene« iz zveze glagol + predložna zveza. Jože Toporišič (ur.): *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 248–262.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti. *Slavistična revija* 41/1. 161–192.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2009: Skladenjska interpretacija glagolskih predponskih obrazil – vprašanje propozicije. *Slavistična revija* 57/2. 251–261.
- ŽELE, Andreja, 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Viri

- Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net
SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si

SRBIZMI V SLOVENŠČINI: TOPORIŠIČEVE OBRAVNAVE PREVZETIH PRVIN SLOVENSKEGA JEZIKA

Maja Đukanović

Filološki fakultet, Beograd

UDK 811.163.6'373.45:811.163.41:929Toporišič J.

Jože Toporišič je v svojih številnih, zelo poglobljenih razpravah posebno pozornost namenil prevzetim prvinam slovenskega jezika, za njihovo slovenjenje pa se je močno zavzemal tudi v praksi. V prispevku¹ izhajamo iz Toporišičevih terminoloških rešitev in novosti na tem področju, v nadaljevanju pa so povzete njegove obravnave prevzetih prvin slovenskega knjižnega jezika v glasoslovju, oblikoslovju in besedišču slovenskega knjižnega jezika iz srbsčine (srbohrvaščine).²

tujke, izposojenke, prevzete prvine, srbizmi, jezikoslovna terminologija

In his numerous in-depth articles and papers, Jože Toporišič devoted particular attention to loanwords in Slovene and he was seen as an ardent supporter of their Slovenisation. The first part of the paper deals with his terminology solutions and new ideas in the field, while the second part summarises his discussions on Serbian (Serbo-Croatian) loanwords in the Slovene standard language, with a particular focus on its phonetics, morphology and vocabulary.

foreignisms, borrowings, loanwords, Serbisms, linguistic terminology

Uvod

V raziskovanju in normiranju sodobnega slovenskega knjižnega jezika je imel akademik Jože Toporišič pomembno vlogo. V številnih poglobljenih, izčrpnih in utemeljenih znanstvenih delih je postavil mnoga pravila ter do določene mere usmerjal nadaljnji razvoj slovenskega jezika in slovenskega jezikoslovja. Odnos slovenščine do prevzetih prvin in slovenjenje strokovne terminologije sodi med tista področja njegovega dela, ki so imela velik odmev v javnosti.

V prispevku je poudarek na srbizmih oz. srbohrvatizmih in različnih odnosih do njih v različnih obdobjih razvoja slovenščine. Predstavljeni so v okviru različnih jezikovnih področij, omenjen pa je tudi Toporišičev pogled na slovenščino med drugimi jugoslovanskimi jeziki, predvsem v odnosu do srbsčine/srbohrvaščine kot večinskega jezika v nekdanji skupni državi.

¹ Prispevek je napisan v okviru projekta Standardni srpski jezik: sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja, št. 178004, Ministrstva Republike Srbije za znanost in izobraževanje.

² V prispevku uporabljamo poimenovanji *srbsčinalsrbizmi* in *srbohrvaščinalsrbohrvatizmi*. Za poimenovalno dvojnost smo se odločili, ker je *srbski jezik* daljše obdobje tekom 20. stoletja imenovan *srbohrvaški*, iz tega obdobja pa je tudi literatura, na katero se sklicujemo v prispevku.

Terminologija: od tujke in izposojenke do prevzete besede

O terminu *tujka* in *izposojenka* je Toporišič podrobno pisal v obsežnem članku, ki ga je predstavil na VII. kongresu zveze Slavističnih društev Jugoslavije leta 1972 v Beogradu (Toporišič 1972: 285). Članek je, kot pravi avtor, nastal na podlagi večletnih obravnjav problematike izbire primerne termina za izraze, ki so v slovenščino prevzeti iz tujih jezikov. Toporišič izhaja iz definicij, navedenih v časopisu *Dom in svet* leta 1906, kjer Breznik *izposojenke* opredeli kot

besede, ki si jih je izposodil preprost narod, občujoč se sosedu, ter jih vzel za svoje, ko jim je tuje zveneče glasove spremenil v bližnje domače [...] Te pišemo v knjigi v domači obliki, zato moramo postaviti zanje načelo, ki ga vsi priznavajo: *izposojenke po domače*. V drugo vrsto moramo dati vse one besede, ki jih rabimo navadno v znanstvu, v tehniki in sploh v omikanem svetu ter jih pozna le tisti, ki je zvedel za nje po izobrazbi, po kakršnikoli že. To so pa tujke. [...] Te pišimo po načelu *tujke po tuje*. (Prav tam: 285)

Toporišič delitev prevzetih prvin prevzema, kot sam navaja, iz slovnice štirih oz. *Slovenske slovnice* Antona Bajca, Rudolfa Kolariča, Mirka Rupla in Jakoba Šolarja in jih deli na *sposojenke* in *tujke*. Za *sposojenke* je pomembna starost prevzema, saj gre za »v starini prevzete besede« in razširjenost med ljudstvom, take besede pa naj bi bile prevzete še v času naseljevanja Slovencev na današnje ozemlje (Toporišič 1972: 285). *Mlade sposojenke* naj bi bile večinoma izposojene iz nemščine, le deloma prilagojene oblikoslovnim lastnostim slovenskega jezika, v tretjo vrsto pa naj bi sodile *sposojenke iz slovanskih jezikov*. Po slovnici štirih so *tujke* »mlade besede, sprejete zlasti iz klasičnih in romanskih jezikov ter iz angleščine. Vstopajo s tiskano besedo, niso ljudske in se ne ravna po slovenskih glasovnih zakonih. Zanje je značilno, da so mednarodne kulturne besede, prinaša jih razvoj znanosti in tehnike.« (Prav tam: 286)

Navedeno delitev Toporišič upravičeno in argumentirano kritizira ter kaže na njeno nedoslednost. Poudarja, da se v omenjenih definicijah *tujke* po eni strani opredelijo kot besede, ki »niso ljudske«, po drugi strani pa naj bi to bile besede, ki so najbolj rabljene in prehajajo v vsakdanjo rabo. Za *tujke* po teh opredelitvah velja, da se ne ravna po slovenskih glasovnih zakonih, kar pa, kot piše Toporišič, ni res, in kot primer navaja besedo *avto*, ki je prišla iz tujih jezikov, a je povsem sprejemljiva in sprejeta v slovenščino. Sklepa, da se za razliko od pojmov *tujka* in *izposojenka* izraz *prevzeto* »nanaša enostavno na vse, kar je v slovenski knjižni jezik prišlo od drugod – iz drugih jezikov [...] pa celo iz slovenskih narečij, ki niso podlaga slovenskemu knjižnemu jeziku.« (Prav tam: 286–287) S terminom *prevzete prvine* zaznamuje besede, »ob katerih v kakršnikoli obliki še čutimo neavtohtoni izvor, to pa bodisi na podlagi neprilagojenosti strukturnim lastnostim posameznih plasti slovenskega knjižnega jezika (npr. glasovne, naglasne, pisne, oblikoslovne, pomenske, skladenjske, slovanske) bodisi na podlagi posebne stilistične zaznamovanosti nasproti domačim (ali podomačenim) vzporednicam.« (Prav tam: 287)

Toporišič je torej v slovensko jezikoslovje uvedel pojem *prevzete prvine*, s katerim zaznamuje tiste besede, ki jih govorec slovenščine kot prvega jezika čuti kot tuje

oziroma neprilagojene slovenščini, bodisi naglasno ali oblikoslovno bodisi stilno zaznamovane glede na domače izraze. *Prevzete prvine* ne zajemajo samo posameznih leksemov, temveč vanje sodijo tudi izrazi, stalne besedne zveze, frazemi in podobno.

Stilna vrednost prevzetih besed

Vpogled v jezikoslovno literaturo s področja leksikologije in teorije prevajanja nam kaže, da so med prevzetimi besedami najštevilnejše ali vsaj najbolj opazne tiste besede, ki so v ciljni jezik prišle iz tujih kulturnih okolij in zaznamujejo določene, govorcem ciljnega jezika neznane pojme. Seveda je v sodobnem času ta medjezikovna oz. medkulturna izmenjava lokalizmov/realij/brezekvivalentne leksike oz. kulturno specifičnih besed, kot jih imenuje Simona Klemenčič (2010: 24), intenzivnejša kot v prejšnjem stoletju/prejšnjih stoletjih. Na to je vplival razvoj komunikacijskih sredstev, ki je sodobnemu spremljevalcu dogodkov omogočil, da so mu skoraj vse civilizacijske prvine sodobnega sveta dostopne in mu niso več neznane. Hiter razvoj medijev in kulturna povezava vplivata na boljše splošno medsebojno poznavanje narodov, posamezni lokalizmi/realije/brezekvivalentna leksika pa hitreje in lažje postanejo internacionalizmi. Včasih prevodna literatura, danes pa večinoma elektronski mediji uvajajo leksiko iz enega jezika v drugega ter globalizirajo besedni zaklad (Đukanović 2011a: 108), problematika v zvezi s sprejemanjem prevzetih prvin pa je postala splošno vprašanje v skoraj vseh jezikih.

Prevzete besede v ciljni jezik uvajamo na več načinov: s *kalkom* – dobesedni prevod, z *adaptacijo* – besedo iz tujega jezika prilagodimo slovničnim in fonetičnim pravilom jezika, v katerega prevajamo, *generalizacijo* – uporabimo splošni termin, ki se nanaša tudi na to realijo, *opisnim prevodom* – določeni pojem opišemo, namesto da bi uporabili prevzeto besedo, in nenazadnje prevzete besede uvajamo z rabo *funkcionalnega ekvivalenta* – uporabimo tisti pojem, ki je običajen v jeziku prevoda. (Prav tam: 111)

Med prevzetimi besedami so najštevilnejše tiste, ki zaznamujejo t. i. kulturne realije – besede in izrazi, ki se nanašajo na določeno družbeno ureditev, institucije, geografske posebnosti, oblačila, prevozna sredstva, plese, glasbo, jedi in pijače ipd. Vedno več tujk in težav z njihovim prevzemanjem je na področju informatike in računalništva, kjer je angleščina vodilni jezik, iz katerega se določeno izrazje prevzame, prilagodi in/ali prevede.

Prevzete prvine iz srbščine

V slovenščino iz srbščine/srbohrvaščine prevzete besede lahko razdelimo na tiste, ki so prevzete neposredno, in tiste, za katere je srbščina/srbohrvaščina bila samo jezik posrednik. Simona Klemenčič (2010: 24–25) navaja, da so iz srbščine/hrvaščine neposredno prevzete besede:

čin, dobaviti, globa, hajka, jamčiti, koprena, košarka, krinka, lutka, marica, metek, nabaviti, način, nadoknaditi, nadzor, naknaden, naslov, niz, obkoliti, obzir, otvoritev, pobratim, podatek, poreklo, poročnik, porota, potomec, povorka, prikolica, pristaš,

prozoren, prtljaga, pustolovec, razporediti, stranka, svrha, šapa, škrga, talec, tkivo, trobojnica, ustanoviti, vežba, vitek, zadruga, zalizec, zanimati, značaj, žica, žig, žigosati.

Za besedi *odnos* in *razred* navaja, da sta v slovenščino prišli iz ruščine preko srbsčine/srbohrvaščine (Klemenčič 2010: 25). Preko srbsčine/srbohrvaščine so v slovenščino prišle še besede iz turščine, arabščine, perzijsčine in grščine (prav tam: 24).

V času skupne države je bila srbohrvaščina materni jezik večine Jugoslovancev. Čeprav je slovenščina v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ) imela z Ustavo zagotovljen enakopraven položaj s srbohrvaščino in makedonščino, se je v Jugoslovanski ljudski armadi (JLA), v skladu z zveznim zakonom, kot jezik poveljevanja uporabljal eden od jezikov narodov Jugoslavije. Čeprav ni precizirano, za kateri jezik gre, se je vedelo, da je to srbohrvaščina in pisava latinica (prim. Požgaj Hadži, Balažič 2005). V Ustavi SFRJ je v členu 246 pisalo: »Enakopravni so jeziki narodov in narodnosti ter njihove pisave na ozemlju Jugoslavije. V SFRJ so v uradni rabi jeziki narodov, jeziki narodnosti pa v skladu s to ustavo in zveznim zakonom.«

O prestižnosti srbohrvaščine v SFRJ se je v slovenskem jezikoslovju konec 20. stoletja veliko pisalo, predvsem pa je pozornost slovenske javnosti pritegnil status slovenskega jezika v JLA, kjer Slovenci niso mogli uporabljati svoje materinščine. Velja spomniti na dejstvo, da je bila srbohrvaščina, poleg francoščine kot jezika diplomacije, edini jezik v potnih listih Slovencev, imela je privilegirano mesto na bankovcih in tudi zelo velik vpliv preko medijev. Na ta način je srbsčina/srbohrvaščina postala razumljiva večini Slovencev, njen vpliv na slovenski jezik pa je bil v drugi polovici 20. stoletja intenziven.

Prevzete prvine v glasoslovju

Prevzete prvine iz srbsčine/srbohrvaščine so, tako kot vse druge prevzete prvine iz tujih jezikov, opazne v glasoslovju, oblikoslovju, skladnji in stilistiki slovenskega jezika. O prevzetih prvinah v glasoslovju se je razpravljalo v vseh fazah razvoja slovenskega knjižnega jezika.

Stanislav Škrabec je zapisal:

Slovenščina tujim besedam ni naklonjena, kaker npr. nemščina, zlasti pa se ne kaže deržati v deblih izvirnega, tujega pravopisa, ko morajo končnice slovenske biti. Pisatelji tudi ne smejo misliti, da bi se imel naš narod učiti vseh raznih evropskih pravopisov, da bo mogel tuje besede, zlasti lastna imena prav brati [...]. Vsaj v knjigah in časnikih prostemu narodu namenjenih naj se torej tuje besede, zlasti tuja lastna imena po izreki pišejo; v oklepah naj se pišejo tudi v izvorni pisavi [...] bi bilo najbolje, da bi se vselej in povsod pisalo po izreki, saj tudi izobraženi bralci kaj pogostoma ne zadenejo prave. (Toporišič 1972: 289)

Breznik se s Škrabčevim mnenjem ni strinjal in je leta 1906 zapisal:

Nagibajmo se k originalu, ne od originala stran! [...] najpametnejše bi seveda bilo, zavreči sedanje načelo ter [...] pisati tujke s tujimi črkami! [...] Tujke niso za vsakdanjo pisavo in ne za vsakega človeka! Njih raba bi morala biti jako redka. Služiti nam morajo

le v znanstvu, tehniki in podobnem ali kaki posebni stvari, za katero nimamo izraza. (Prav tam: 289)

Toporišič (prav tam: 291) je bil bolj naklonjen Škrabčevemu pojmovanju: »Osebo stojim na stališču, da bi bilo za slovenski knjižni jezik najenostavneje pisati prevzete besede po pravilih za zapis navadnih slovenskih besed in da bi se to dalo z lahkoto tudi uresničiti, ko ne bi bilo prav zagrizenih privrženecv Breznikovega načela.« O vprašanjih zapisovanja prevzetih besed je Toporišič polemiziral predvsem z Janezom Gradišnikom v 70. letih 20. stoletja in ob izidu novega *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Toporišič meni (prav tam: 291–292), da je Gradišnikova ideja, da bi tuja pisava odvrčala uporabnike od rabe tujih besed, nesmiselna, saj povprečni uporabnik/bralca zaradi tuje pisave pogosto ne ve, kako pravilno izgovoriti prevzeto besedo. Toporišič (prav tam) poudarja, da mora probleme slovenskega jezika reševati slovenski jezik sam in enako velja tudi za vprašanje zapisovanja prevzetih besed.

V obravnavi prevzetih glasoslovnih prvin Toporišič (prav tam: 292) navaja, da obstaja v slovenščini glas, ki je vanjo prišel iz srbohrvaščine in/ali angleščine, in sicer *dž*, opredeljuje ga kot pravi fonem v slovenščini, kar pomeni, da je v besednih parih z najmanjšo možno glasovno razliko sposoben razločevati pomen: *džez* : *čez*; *džem* : *čem*; *džin* : *čin* ipd. Najprej se je *dž* v prevzetih besedah, predvsem iz Madžarščine, poenostavljal v *ž* (pižama, žep), v novejšem času pa je *dž* postal del inventarja slovenskega knjižnega jezika. Sklepa, da v slovenski knjižni jezik prevzete besede izgovarjamo z glasovi navadnih slovenskih besed, izjema pa so t. i. citatne besede, za katere še navaja, da jih je bolje prilagoditi slovenski izgovorjavi kot v slovenščino uvajati tuje glasove. (Prav tam: 296)

Prevzete prvine v oblikoslovju

Na področju oblikoslovja so prevzete prvine v različni meri zastopane v različnih besednih vrstah. Toporišič (1972: 296) navaja, da je popolnoma brez tujih prvin glagol, čeprav je v zgodovini nanj včasih vplivala srbohrvaščina, predvsem pri Levstiku. Enako velja za pridevnik, saj tudi zanj velja, da načeloma nima prevzetih oblikoslovnih prvin. (Prav tam: 298) Največ prevzetih prvin v oblikoslovju je pri samostalnikih, in sicer v nesklonjivosti nekaterih samostalnikov in/ali samostalniških izrazov, ali pa nenavadni končnici v imenovalniku (ciklus, Klio, Akropolis ipd.). Toporišič (prav tam: 300) meni, da je prevzete samostalnike treba sklanjati tako kot domače in jih je oblikoslovno treba približati domačim. Nadalje opozarja (prav tam: 303), da je pri sklanjatvah, predvsem pri novinarjih, opazen vpliv srbsčine, npr. pri sklanjanju srbskih zemljepisnih lastnih imen tipa *Stara Pazova*, *Novi Pazar*, *Bijelo Polje* itn. Taka zemljepisna lastna imena so v 60. in 70. letih slovenski novinarji pogosto sklanjali po srbski sklanjatvi: *Staroj Pazovi*, *Novom Pazarju*, *Bijelom Polju* ipd.

Poseben problem med prevzetimi prvinami oz. prevzetimi besedami predstavljajo strokovni izrazi. V zvezi s tem Toporišič polemizira z Antonom Breznikom in meni (prav tam: 315), da če je neka prevzeta beseda že uveljavljena v slovenščini, potem je

ni treba menjati z domačo, ki ni znana večini. Ne strinja se niti z Antonom Bajcem, ki meni (Bajec 1956: 173–174), da če pišemo strokovno, znanstveno besedilo, namenjeno (tudi) tujcem, je bolje uporabiti tuje strokovno izraze (*adjektiv* namesto *pridevnik*, *adverb* namesto *prislov* ipd.). Toporišič meni ravno nasprotno, da je bolje dosledno uporabljati domačo besedo, in dodaja:

[...] namesto enakovredne prevzete besede dokaj dosledno, načeloma pa sploh, uporabljaj domačo besedo tudi v znanstvenih besedilih. Tako pravim *narečje* – ne *dialekt*, *slovnica* – ne *gramatika*, *oblika* – ne *forma*, *sklon* – ne *kazus*, *jezikoslovec* – ne *lingvist*, *izrazje* – ne *terminologija*, *pomensko* – ne *semantično*, *pravopis* – ne *ortografija*, *oblikoslovje* – ne *morfologija* ipd. Funkcionalno bolje se mi zdi tudi *zgodovinar* namesto *historiografa*, *zemljepis* namesto *geografija* ipd. Nekaj domačih poimenovanj sem napravil celo sam, npr. *sobesedilo* namesto *kontekst*, da bi bilo izraz na podlagi domačega, splošno znanega korena vsaj približno mogoče razumeti brez posvetovanja s slovarjem tujk že iz sobesedila. (Toporišič 1972: 315–316)

S svojim vztrajanjem pri rabi domačih znanstvenih terminov je Toporišič močno vplival na slovensko strokovno terminologijo. Treba je poudariti, da čeprav si je prizadeval za uvajanje čim več domačih/podomačenih oblik, je zastopal stališče, da če je prevzeta beseda splošno znana in nima domače vzporednice ter ne povzroča težav, je najbolj učinkovito, da v taki obliki tudi ostane. Iz njegovih pogledov na prevzete prvine tako v glasoslovju kot v oblikoslovju lahko sklepamo, da se je vedno zavzemal za enostavne in sprejemljive rešitve.

Stilna vrednost srbizmov v književnosti

Besede in tudi cele fraze, prevzete iz tujih jezikov, se dokaj pogosto uporabljajo kot stilno zaznamovane prvine v književnosti. Z rabo takih prvin avtor zaznamuje govor literarnega lika, mu določi poreklo in ga tudi socialno opredeli. Eden takih primerov rabe tujega jezika – srbščine – je junak v romanu Lojzeta Kovačiča *Resničnost*, ki srbščino uporablja kot simbol poveljevanja »z navdihom gospodovalnega jezika«, po drugi strani pa je »srbščina prav mehka v govoru srečne kmečke ljubljenske.« (Zadravec 2001: 346)

Odnos med rabo maternega in tujega jezika sicer sodi v področje urbane etnolingvistike, širše pa se lahko opredeli kot etnokulturni pojav. Zaznamo lahko etnokulturno tradicijo odprtosti do tujega jezika, ki se odraža v odnosu do manjšinskih jezikov. (Piper 2008: 318–319) Slovenski jezikoslovci in teoretiki prevajanja so v novejšem času analizirali novi, urbani govor, ki je mešanica različnih nivojev južnoslovanskih jezikov, predvsem jezikov iz nekdanjih jugoslovanskih republik. Ena oblika tega govora ima slovensko skladnjo in je retorično stilizirana s srbizmi/srbohrvatizmi, v drugi obliki tega govora pa primat prevzame sintaksa tujega jezika. Raba prevzetih prvin ima stilno vrednost v književnosti, filmu, glasbi in gledališču.

Primer za novooblikovani sociolekt je zelo odmeven roman Gorana Vojnovića *Čefurji, raus!* (2008), v katerem avtor govori govorico priseljencev iz nekdanjih jugoslovanskih republik uporablja z vsemi njenimi značilnostmi – prevzete prvine so opazne

v ortografiji, skladnji, besedišču, sintagmah, mašilih. Avtor s prevzetimi prviniami ločuje govor prve generacije priseljencev (starši) od govora druge generacije (njihovi otroci). V tem romanu so srbizmi del pisateljevega stilnega postopka, s katerim je briljantno ujel jezikovne značilnosti priseljencev in njihovo prilagajanje novemu jeziku.

Z novonastalim sociolektom, ki predstavlja jedro etnične identitete opazne skupine ljudi v tujem okolju, ti priseljenci ohranjajo značilnosti, ki jih ločijo od večine prebivalstva. Z ohranjanjem tega idioma pravzaprav izražajo določeno solidarnost, z namenom zaščititi svojo materinščino in kulturo, iz katere so prišli. Za govorce urbanih sociolektov je značilno, da deklarativno priznavajo »višjo vrednost« »pravilnega jezika«, toda do svojega govora čutijo izrazito lojalnost. Vojnović je z romanom *Čefurji, raus!* zelo uspešno zajel sociolekt, ki obstaja v sedanjem trenutku, oblikoval pa se je v prejšnjih dveh (in več) desetletjih (prim. Đukanović 2015).

Tovrstna raba srbizmov/srbohrvatizmov odpira vprašanje rabe neknjižnega jezikovnega standarda, ki se v književnosti uporablja kot stilno sredstvo. Raba neknjižnega jezika, določenega sociolekta, narečja, žargona je dokaj pogosta, te teme pa Toporišič ni posebej obravnaval.

O prevzetih prvinih iz srbščine/srbohrvaščine in njihovem statusu v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je Franc Jakopin (1992: 96) zapisal, da so večinoma zaznamovane kot knjižne, starinske, zastarele:

Ker je ta slovar [SSKJ] informativno-normativen in sega zaradi klasikov tudi nazaj v 19. stoletje, je razumljivo, da je zajel večje število slovanskih izposojenk, vendar jim je s posebnimi oznakami (kvalifikatorji) določil mesto, ki ga imajo v današnji knjižni slovenščini, in vzpostavil njihov odnos do domačih pomenskih ustreznih; ta razmerja se pokažejo v primerjavi parov, kot so npr. navada – običaj, brati – čitati, dejavnik – činitelj, zahod – zapad. Večina jugoslovanskega besedja se je zbrala okrog oznak knjižno, starinsko, zastarelo, kar samo potrjuje ugotovitev o reslovenizaciji slovenščine.

Toporišičevo stališče do prevzetih prvin

V začetku 80. let prejšnjega stoletja je Toporišič aktivno in zavzeto sodeloval pri delu vplivnega Jezikovnega razsodišča, skupaj z Jankom Modrom, Janezom Gradišnikom in Matjažem Kmeclom. Jezikovno razsodišče se je ukvarjalo tudi s srbizmi/srbohrvatizmi in je v svojih objavah opozarjalo na nekritično sprejemanje predvsem političnega žargona. Navajali so konkretne primere prevzetih prvin, za katere obstajajo besede v slovenščini, in opozarjali, da je treba uporabljati obstoječe domače besede: namesto *sredina – okolje, poedinci – posamezniki, izseljenišтво – izseljenstvo, odnošaji – odnosi, povratek – vrnitev* ipd.

V svojih obravnavah Toporišič poudarja, da prevzete prvine skozi desetletja in stoletja postanejo del vsakdanje jezikovne rabe in da se večinoma pozabi, iz katerega jezika so prevzete. Take so recimo besede tipa *hiša, vino, krompir* ipd., ki jih npr. v Verbinčevem *Slovarju tujk* (1967), ki zajema okoli 30.000 besed, ni, saj jih uporabniki ne čutijo kot prevzete.

Toporišič (1979: 640) o srbizmih/srbohrvatizmih v slovenskem knjižnem jeziku sklene:

S srbohrvaščino živimo v tesnem stiku, zato ji moramo posvečati posebno pozornost. Dostikrat nam je že prej pomagala iz poimenovalnih težav, dostikrat pa smo zaradi nje brez potrebe opustili kaj imentinega slovenskega. Danes se nam srbohrvaško ponuja zlasti tudi preko slenga in žargona, torej kot izrazitejša dvojnica za slovensko in bolj navadno poimenovanje (gužva – gneča). Še v večji meri vdira k nam drugi jezik npr. prek predavateljev, ki jim ni (bilo) dano, da bi se slovensko izražali v izvrševanem poklicu, ampak jim je zapovedana raba drugega jezika.

Iz Toporišičevih objav je torej razvidno, da je nasprotoval jezikovnim puristom in se je zavzemal za zmerna stališča do prevzetih prvin v slovenskem knjižnem jeziku. Bil je mnenja, da prevzete in neprevzete besede tvorijo precej nedeljivo jezikovno celoto ter da morajo biti ene in druge v rabi, saj vzporedno sodelujejo v razvoju in življenju jezika.

Literatura

- BAJEC, Anton, 1956: Sprehodi po slovenskem besedišču. *Jezik in slovstvo* 1/6–7. 173–174.
- ĐUKANOVIĆ, Maja, 2011: Slovenske etnografske prvine v slovaropisju. Simona Kranjc (ur.): *Med-disciplinarnost v slovenistiki. Obdobja 30*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 107–112.
- ĐUKANOVIĆ, Maja, 2015: Jezici u kontaktu: stvaranje novog idioma. *Srpski jezik* 20/1. Beograd: Filološki fakultet. 561–567.
- JAKOPIN, Franc, 1992: Slovanske izposojenke v slovenskem knjižnem jeziku: v 19. stoletju in danes. Martina Orožen, Mateja Hočevar (ur.): *Slovenski jezik v stiku s slovanskimi in neslovanskimi jeziki in književnostmi*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport. 86–89.
- KLEMENČIČ, Simona, 2010: Besede iz drugih slovanskih jezikov v slovenščini. Vera Smole (ur.): *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 46. *SSJLK*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 22–26.
- PIPER, Predrag, 2008: O urbanoj etnolingvistici. *Etnolingvistička proučavanja srpskog i drugih slovenskih jezika*. Beograd: SANU. 311–323
- POGORELEC, Breda (ur.), 1983: *Slovenščina v javnosti. Posvetovanje o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Republiška konferenca SZDL Slovenije, Slavistično društvo Slovenije.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, BALAŽIČ BULC, Tatjana, 2005: Kam je izginila srbohrvaščina? Status jezika nekoč in danes. Marko Stabej (ur.): *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 41. *SSJLK*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko. 30–39.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972: Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede). *Slavistična revija* 20/3. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 285–317.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1979: Pogovori o jeziku. *Naši razgledi* 22. 640.
- VOJNOVIĆ, Goran, 2008: *Čefurji, raus!* Ljubljana: Študentska založba.
- ZADRAVEC, Franc, 2001: Smisel in nesmisel tujih besed/jezikov v slovenskem romanu (1949–2000). Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*. *Obdobja 20*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko. 343–351.

JOŽE TOPORIŠIČ IN TERMINOLOŠKA TERMINOLOGIJA

Tanja Fajfar, Mojca Žagar Karer

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'373.46:811.163.6:929Toporišič J.

V prispevku se ukvarjamo z jezikovnokulturnim načelom, po katerem ima terminologija slovenskega izvora prednost pred prevzeto. Predstavimo poskus Jožeta Toporišiča, da bi ustaljena prevzeta poimenovanja s področja terminologije (*terminologija, termin, terminološki slovar*) zamenjal z domačimi. Terminološka intervencija ni povsem uspela, saj ni upošteval terminološkega dogovora, ki je v terminologiji zelo pomemben.

terminologija, jezikovnokulturno načelo, terminologija slovenskega izvora, prevzeta terminologija, terminološka intervencija

The article deals with the principle of language culture, according to which terminology of Slovene origin has precedence over borrowed terminology. We present Jože Toporišič's attempt to replace some already established terms from the field of terminology (*terminology, term, terminological dictionary*) with terms of Slovene origin. This terminological intervention was not completely successful because a very important aspect in terminology, namely terminological agreement, was not considered.

terminology, principle of language culture, terminology of Slovene origin, borrowed terminology, terminological intervention

1 Uvod

Ob drugih jezikoslovnih temah se je Jože Toporišič ukvarjal tudi s temami, ki so povezane s strokovnim jezikom in terminologijo. Zanimal nas bo njegov odnos do prevzemanja terminologije, zlasti pa poskus, da bi ustaljena poimenovanja s področja terminologije (*terminologija, termin, terminološki slovar*) nadomestil z domačimi slovenskimi poimenovanji (*strokovno izrazje, (strokovni) izraz, izrazijski slovar*).

2 Jezikovnokulturno načelo v terminologiji

Jezikovnokulturno načelo v kontekstu terminologije predvideva, da imajo pri označevanju pojmov prednost domači, slovenski termini. Dular (2008: 32) ugotavlja, da so razprave in spori o razvijanju terminologije v slovenščini velikokrat omejeni le na razmerje med domačim in tujim oz. izvorno slovenskim in prevzetim iz drugih jezikov, ki je za nekatere najpomembnejša tema vsega jezikovnega načrtovanja na terminološkem področju.

Načelo jezikovne kulture pogosto trči ob načelo ustaljenosti, ki je eno od temeljnih terminoloških načel, saj omogoča učinkovito strokovno komunikacijo. V takih

primerih je smiselno, da se prednostno terminološko načelo izbere premišljeno, v vsakem primeru posebej. Vnaprejšnje zavračanje prevzetih terminov na podlagi njihove prevzetosti ni produktivno, prav tako ne vnaprejšnje zavračanje neprevzetih terminov na podlagi njihove nezadostne sporočilnosti oz. mednarodne razumljivosti.

2.1 Prevzemanje terminologije

Z novimi pojmi se pogosto prevzemajo tudi njihova poimenovanja, od začetka 20. stoletja zlasti iz angleščine (Kalin Golob 2008: 32). Š. Vintar (2008: 51) prevzemanje iz sodobnih jezikov razume kot najbolj produktiven terminotvorni proces. Pogosto se v prvi fazi s pojmom prevzame tudi tujejezično poimenovanje oz. citatni termin, ki je najpogosteje začasna poimenovalna rešitev. Citatni termini povzročajo težave pri pisanju, izgovarjanju in sklanjanju, prav tako se z njihovo rabo ne uresničujejo poimenovalne zmožnosti slovenščine. Zaradi tega se citatni termini v pisavi in izgovoru praviloma prilagodijo jeziku prejemniku. Prilagoditev je lahko delna, in sicer s pregibalnimi vzorci, npr. *management* > *managementa*, *dumping* > *dumpinga*, ali popolna, npr. *management* > *menedžment*, *dumping* > *damping*, pri čemer je delna prilagoditev pogosto prva faza v postopku prilagoditve jeziku prejemniku. Druga možnost pa je, da se citatni termin ali termin s tujejezično sestavino nadomesti z jezikovnokulturno ustrežnejšim poimenovanjem, npr. *mezzanine dolg* > *vmesni dolg*.¹ Posebna skupina citatnih terminov so latinski termini, ki so pogosti npr. v pravu ali medicini. Ob latinskem terminu se navadno oblikuje tudi slovenski termin, npr. *datio in solutum* (*nadomestna izpolnitev*), *negotiorum gestor* (*poslovodja brez naročila*), *cornea* (*roženica*), *macula lutea* (*rumena pega*).

Druga skupina prevzetih terminov so mednarodni izrazi ali internacionalizmi,² ki imajo prav tako pogosto neprevzete sopomenke. Obe poimenovanji označujeta isti pojem, vendar ne nujno enako uspešno oz. učinkovito. Kadar sta poimenovanji enakovredni, je smiselno dati prednost domačemu terminu, kadar pa domači termin pojem označuje premalo natančno oz. dvoumno, pa naj bo zaradi učinkovitega sporazumevanja prednostni prevzeti termin.³

Zastavlja se vprašanje jezikovne intervencije oz. kdaj je smiselno prevzeti termin zamenjati z neprevzetim. Pri tem je treba upoštevati predvsem terminološki dogovor, ki je osnovni mehanizem, po katerem deluje terminologija (Žagar Karer 2011: 18–19). Lahko je implicitni ali eksplisitni. Implicitni terminološki dogovor je nakazan z rabo terminov v strokovnih besedilih, pri čemer je na podlagi rabe mogoče sklepati

¹ *Vmesni dolg* označuje 'podrejeni dolg, zavarovan s sredstvi, ki niso bila uporabljena za zavarovanje prednostnega dolga, in zaradi večjega tveganja posojilodajalcu prinaša večji donos'. Več o pojmu in terminu, ki ga označuje, v odgovoru, objavljenem na Terminologišču.

² A. Vidovič Muha (2004: 75) internacionalizme definira kot »prvine jezika [...] ki imajo nadnarodni karakter in s tem torej presegajo pojmovni svet posameznega jezika; kot taki se torej lahko pojavljajo v vlogi mednarodnega oz. medjezikovnega pojmovnega povezovanja zlasti še, ker v jeziku prejemniku obvezno ohranjajo vsaj del izrazne podobe izvornega jezika«.

³ Internacionalizmi so učinkovita poimenovalna rešitev z vidika obvestilnosti, saj so jasni in nedvoumni. Poimenovanja, ki se vzpostavijo kot njihove sopomenke, so pogosto večbesedna in zato manj praktična (so v nasprotju s terminološkim načelom gospodarnosti). Navajamo primer termina *cesija*, ki ima neprevzeto sopomenko *odstop terjatve*.

o ustaljenosti oz. neustaljenosti termina. Načelo ustaljenosti je eno od temeljnih terminoloških načel, ki omogoča učinkovito strokovno sporazumevanje. Druga vrsta terminološkega dogovora pa je eksplicitni dogovor, s katerim skupina strokovnjakov med več termini za isti pojem izbere tistega, ki je najprimernejši in ga v terminoloških slovarjih ali drugih terminoloških virih tako tudi označi. Po sprejetju terminološkega dogovora, potrjenega tudi v rabi, jezikovne intervencije praviloma niso uspešne. Pri tem velja opozoriti, da na jezikovnokulturno ustreznost terminov opozarjajo zlasti jezikoslovci. M. T. Cabré (1999: 11, 12) ugotavlja, da strokovnjaki terminologijo uporabljajo ne glede na njeno primernost oz. neprimernost z vidika posameznega jezikovnega sistema. Njihovo zanimanje za terminologijo je osredotočeno na pojme ter na njihovo jasno in nedvoumno poimenovanje. Na drugi strani pa jezikoslovci »poudarja[jo] pomen razvijanja strokovnega izrazja v domačem jeziku« (Kalin Golob 2001: 236).

Jezikovne intervencije so torej uspešne, kadar novo poimenovanje pojem ustrezno označuje, kadar so pravočasne in kadar jih sprejmejo področni strokovnjaki. Jože Toporišič je zagovarjal rabo slovenske terminologije nasploh, v primeru jezikoslovne in ožje terminološke terminologije pa je slovensko terminologijo tudi razvijal in uveljavljal. Njegovi predlogi terminov za nekatere terminološke pojme bodo analizirani v nadaljevanju, še prej pa bo predstavljen njegov pogled na prevzemanje terminologije.

2.2 Jože Toporišič o prevzemanju terminologije

Jože Toporišič (2006c: 63)⁴ prevzete prvine (glasove, pisavo, oblike, tvorbo, besedje) opredeli kot prvotno neslovenske prvine, za katere pa ni važno, kdaj so bile sprejete v slovenski jezikovni sistem in iz katerega jezika. Citatnih besed ne razume kot prevzetih besed, saj niso sestavine slovenskega jezikovnega ustroja (Toporišič 2006d: 424).⁵ Zagovarja stališče, naj se ob soobstajanju prevzetega in domačega termina za isti pojem prednostno uporablja domači termin, npr. *narečje* (ne *dialekt*), *slovnica* (ne *gramatika*), *jezikoslovec* (ne *lingvist*), *izrazje* (ne *terminologija*) (Toporišič 2006c: 71). Dopušča sicer rabo prevzetega termina, vendar samo, če nima neprevzete sopomenke, je splošno znan in ne povzroča slovničnih, besedotvornih ali sporazumevalnih težav. V določenih primerih, npr. pri uveljavljanju neprevzetega termina, predlaga navajanje obeh terminov, npr. *pridevnik/adjektiv*, kar služi kot identifikacija neprevzetega termina, vendar tako navajanje ne sme biti mehanično (Toporišič 2006d: 432).

Slovenskost terminologije se lahko doseže s podomačenjem glasovne in pisne podobe tujega poimenovanja; s prevodom tujega poimenovanja (npr. *zaimek* za *pronomen*) in z zamenjavo tujega poimenovanja z domačim ali podomačenim izrazom (npr. *mišičevje* za *muskulatura*) (Toporišič 2011: 212).⁶ Slovenski, tj. neprevzeti, terminologiji daje prednost, ker omogoča večjo razumljivost »slovensko govorečemu«

⁴ Prva objava leta 1972 (*Slavistična revija* 20/3).

⁵ Prva objava leta 1986 (*4. simpozij tehniške besede*).

⁶ Prva objava leta 1984 (*Bit*, december).

(Toporišič 2006e: 397–398)⁷ v primerjavi s prevzeto terminologijo, ki pa se marsikomu zdi imenitnejša in deluje bolj učeno (Toporišič 2006a: 444).⁸ Doda, da si je mogoče na podlagi domačega termina vsaj kaj predstavljati, npr. da gre pri oblikoslovju za oblike, »kaj natančno, to je seveda drugo vprašanje« (Toporišič 2006e: 398). Poleg tega domača terminologija »opozarja na sumljivo vrednost besedil, prepojenih z ‘mednarodnim’ izrazjem, ob katerem se naslovnikova (tj. bralčeva ali poslušalčeva) energija v veliki meri troši za prevajanje posameznih izrazov v ustrezno pojmovnost« (Toporišič 2011: 212). Ker terminologija prehaja tudi v nestrokovna besedila, bi si moral strokovnjak prizadevati, da bi terminologijo razumeli tudi nestrokovnjaki. Izpostavi na primer, da kljub svoji zadovoljivi splošni izobrazbi ne ve, kaj pomenijo latinski termini, ki se uporabljajo v medicini (Toporišič 2006a: 444).⁹

Na drugi strani opozarja, da mora pojme poimenovati »oseba, ki se z določenimi vprašanji ukvarja znanstveno intenzivno« (Toporišič 2006f: 405),¹⁰ in poudari, da bi morali prevajalci strokovnih besedil sodelovati s strokovnjaki. Pri uveljavljanju domače terminologije (na področju medicine) izpostavi vlogo terminološkega dogovora (Toporišič 2006b: 458):¹¹ »[Č]e se bodo zdravniki kdaj dogovorili in kak slovenski izraz določili za dvojnico mednarodnemu, se bo odtlej slovenskemu izrazu pripisovalo zaznamovanje natančno iste predmetnosti kot mednarodnemu.« Problemizira tudi poskuse spreminjanja uveljavljene (jezikoslovne) terminologije, in sicer na primerih iz učbenikov *Slovenski jezik I* in *Slovenski jezik II* (Toporišič 2006f: 405–414). Kljub temu pa je kot področni nestrokovnjak kritiziral ustaljeno medicinsko terminologijo (uporabljeno v *Medicinskih razgledih*, 1967, 1. številka), za katero je značilna »nepotrebna raba tujih besed namesto domačih« (Toporišič 2006a: 442).¹² Jezikovno-kulturno primerno jezikoslovno terminologijo je poskusil uveljaviti v *Enciklopediji slovenskega jezika* (ESJ) (1992).

3 Poskus terminološke intervencije: terminologija, termin, terminološki slovar

Omenili smo že, da je Toporišič v želji po domači terminologiji poskušal uveljaviti slovenska poimenovanja tudi za osnovne terminološke pojme. Na tem mestu nas bo zanimal poskus poslovenjenja ustaljenih terminov *terminologija*, *termin* in *terminološki slovar*.

Najprej se ustavimo pri terminu *terminologija*, ki sodi v veliko skupino terminov, prevzetih iz grščine in latinščine. Natančnejše podatke lahko najdemo v *Slovenskem etimološkem slovarju* (Snoj 2015): »Prevzeto (eventualno prek nem. *Terminus*) iz srlat. *terminus* ‘izraz s točno določenim, natančno omejenim pomenom’, kar je v specializiranem pomenu rabljeno lat. *terminus* ‘meja, mejnik, skrajna točka’ (KI, 727,

⁷ Prva objava leta 1986 (*Slovenski jezik v znanosti: Zbornik prispevkov*, uredila Ada Vidovič Muha).

⁸ Prva objava leta 1967 (*Medicinski razgledi* 6/4).

⁹ To je sicer pričakovano, saj je terminologija kot nabor pojmov določenega strokovnega področja praviloma razumljiva le strokovnjakom. Kadar nestrokovnjak termin na izrazni ravni prepozna – običajno gre za termine, ki so nastali s terminologizacijo –, je to razumevanje velikokrat le navidezno.

¹⁰ Prva objava leta 1989 (*Slovenski jezik v znanosti 2: Zbornik prispevkov*, uredila Ada Vidovič Muha).

¹¹ Prva objava leta 1968 (*Medicinski razgledi* 7/4).

¹² Prva objava leta 1967 (*Medicinski razgledi* 6/4).

He, 476).« Termin *terminologija* je tako že dolgo del slovenskega jezika, omenimo vsaj znamenito *Znanstveno terminologijo s posebnim ozirom na srednja učilišča* Mateja Cigaleta iz leta 1880. *Terminologija* se v ožji stroki (pa tudi izven nje) uporablja še danes. Prav tako se še vedno uporabljajo drugi termini iz te besedne družine, torej *termin*, *terminološki slovar*, *terminolog*, *terminološka baza* itn.

Toporišič je za termin *terminologija* poskušal uveljaviti več slovenskih poimenovanj: *izrazje*, *strokovno izrazje* in *izrazoslovje*. Razmerje med temi terminološkimi kandidati ni povsem jasno, zanimivo pa je, da pri tem ni dosleden niti Toporišič sam. V predgovoru knjige *Besedjeslovne razprave* (2006) se v spremni besedi, kjer utemeljuje zgradbo knjige, v 4. razdelku posveti tudi *terminologiji*. Naslov razdelka je *Izrazoslovje (terminologija)*, kar pomeni, da avtor po dolgoletnem trudu pri uvajanju novega termina¹³ še vedno čuti potrebo po tem, da v oklepaju navede tudi ustaljen termin *terminologija*. V nadaljevanju Toporišič (2006: ix) zapiše: »Beseda izrazoslovje mi pomeni posebno vedo, ki proučuje izrazje (têrmine), tj. posebne besede in besedne zveze posameznih strok oz. strok sploh. (Marsikomu pri nas je beseda izrazoslovje hkrati veda o izrazih kot tudi izrazi sami, ker je to tako tudi pri ustreznem mednarodnem izrazu terminologija: 1. celota izrazov določene stroke, 2. veda o strokovnih izrazih – tako tudi v SSKJ).« Še večkrat Toporišič *terminologijo* nadomešča z *izrazjem* ali *strokovnim izrazjem*, pri čemer okleva med krajšo in daljšo obliko. Za primer navedimo članek v reviji *Bit* iz leta 1984 (Toporišič 2011: 210–214), ko na strani 210 uvodoma zapiše: »Vsak jezik ima poleg besed, ki jih uporabljamo za praktično sporazumevanje o stvareh in zadevah vsakdanjega življenja, tudi več ali manj t. i. strokovnih izrazov ali – kratko – izrazja (terminologije). [podčrtali T. F. in M. Ž. K.]« Nato na str. 211 piše: »Že iz naših primerov vidimo, da se strokovno izrazje (v nadaljnjem nam bo to, kot nakazano, kar izrazje) v svoji glasovni ali pisni podobi deloma prekriva s praktičnosporazumevalnim besedjem«, na isti strani še: »Navadno besedje in (strokovno) izrazje se torej v veliki meri stikata [...] [podčrtali T. F. in M. Ž. K.]«, na strani 213 pa znova okleva, ko v oklepaju doda še pojasnilo: »V bistvu z istimi problemi kot slovenska izrazja (terminologije) sploh se v zadnjem času srečujemo v zvezi s poimenovanji iz elektronske industrije iz za njo stoječih ved, posebej iz računalništva. [podčrtali T. F. in M. Ž. K.]«

Tudi v ESJ najdemo iztočnico *izrazje*: 'Besede in besedne zveze, ki se v strokah dogovorno rabijo kot poimenovanja stvari in pojavov ter njihovih lastnosti, npr. zdravstveno, slovnično, politično, tehniško izrazje. [...] Sopom. terminologija'. Zanimivo je, da ni iztočnice *izrazoslovje*, je pa *termin* preusmerjen na *izrazje*, prav tako je na *izrazje* preusmerjena *terminologija*. *Terminološka oznaka* in *terminološki kvalifikator* sta preusmerjena na *izrazijsko oznako*, pridevnik *terminološki* pa na *izrazijski* (ki v ESJ sicer ni samostojna iztočnica). *Terminološki slovar* ni preusmerjen na *izrazijski slovar*, ampak na zbirno geslo *slovarji slovenskega knjižnega jezika*. Razložen pa je termin *terminološko gnezdo* 'Poseben del slovarskega članka (v SSKJ zaznamovan z ♦), v katerem je zbrano izrazje, eno- ali večbesedno [...]', ki nima nobene domače sopomenke.

¹³ O tem je Toporišič večkrat pisal že v 80. letih 20. stoletja.

Še bolj kot v ESJ, ki je Toporišičevo avtorsko delo, je zanimiv prikaz teh terminov v SP 2001, katerega glavni urednik je bil Toporišič, in v SSKJ.

SP pri iztočnici *terminologija* navaja dve sopomenki, prva je *izrazoslovje* v ležečem tisku v lomljenem oklepaju. V Pravilih SP (§ 1062) lahko preberemo, da sopomenka v ležečem tisku v lomljenem oklepaju »zaznamuje manj navadno domačo vzporednico prevzeti besedi«. To pomeni, da se je Toporišič zavedal, da *izrazoslovje* ni uveljavljeno poimenovanje, vsekakor pa ostaja vprašanje, če je pravopisni slovar res pravo mesto za tovrstne predloge. Druga sopomenka, ki je zapisana v ležečem tisku, je (*strokovno*) *izrazje*. Sopomenka v ležečem tisku brez oklepaja v Pravilih SP (§ 1062) označuje »v knjižnem jeziku nevtralnno ali navadnejšo dvojnico«.

SSKJ pa pri iztočnici *terminologija* navaja 2 pomena. 1. pomen ima dve nadrejeni sopomenki, ki sledita podpičju: 'celota izrazov določene stroke, panoge; strokovno izrazje, izrazoslovje', 2. pomen pa nima navedenih sopomenk: 'veda o strokovnih izrazih kakega jezika'. Ker nas je zanimalo, zakaj sta navedeni nadrejeni sopomenki, smo preverili izpise v listkovnem gradivu za SSKJ. Med njimi je kar nekaj izpisov iz Toporišičevih besedil, v katerih utemeljuje potrebnost menjave termina *terminologija*. Prvi zapis razlage na listku nima nadrejenih sopomenk, zato sklepamo, da so jih dodali kasneje. Ker gre za jezikoslovni termin, je zanimivo, da se slovaropisci niso držali lastnega priporočila ter so v uvodu SSKJ in drugje uporabljali termin *terminologija* in tudi ostale iz te besedne družine (*termin*, *terminološko gnezdo*, *terminolog* itn.).

Pri geslu *termin* sta SP in SSKJ bolj usklajena, in sicer SP usmerja na *strokovni izraz*, prav tako SSKJ v 1. pomenu navaja sopomenko *strokovni izraz*: 'beseda, besedna zveza, ki poimenuje pojme določene stroke, panoge, strokovni izraz'. *Strokovni izraz* je od razlage ločen le z vejico, čeprav bi bilo bolj pričakovano, da bi bil ločen s podpičjem (ki označuje nadrejeno sopomenko) kot pri iztočnici *terminologija*.

Če si ogledamo še pridevnik *terminološki*, se spet pokaže razlika med SP in SSKJ. SP ob iztočnici *terminološki* navaja dve zvezi. Zvezi *terminološki izraz* pripiše sopomenko v ležečem tisku (*strokovni*) *izraz*, zvezi *terminološki slovar* pa v lomljenem oklepaju sopomenko *izrazijski slovar*. SSKJ pridevnik *terminološki* razloži kot 'nanašajoč se na terminologe ali terminologijo' in v nadaljevanju navede nekaj primerov, med drugim tudi *terminološki slovar*. Pridevnika *izrazijski* v SSKJ sploh ni, v SP pa ima splošno pomensko uvrstitev (med dvema pokončnima oklepajema) 'terminološki'.

3.1 Zakaj terminološka intervencija ni zares uspela?

Čeprav nekateri avtorji še vedno uporabljajo termine, ki jih je poskušal uveljaviti Toporišič – pri tem je treba opozoriti, da večinoma uporabljajo (*strokovni*) *izraz* in (*strokovno*) *izrazje*, *izrazijski slovar* pa le redko¹⁴ – intervencija v resnici ni uspela in večina avtorjev danes uporablja termine *terminologija*, *termin* in *terminološki slovar*. Razlogov za to je verjetno več.

¹⁴ Izjema je bil npr. Gjurin (1986: 365–392).

Prvi razlog je gotovo ustaljenost teh terminov. Kot smo že omenili, je ustaljenost eno od najpomembnejših terminoloških načel in vsaka intervencija zahteva od strokovne skupnosti določen napor. Veliko lažje je, če se z intervencijo (in razlogi zanjo) strinja večji del strokovne skupnosti. V primerih, ki smo jih obravnavali, ni bilo tako in tu se skriva drugi razlog za neuspešnost te intervencije. Eksplicitnega terminološkega dogovora očitno ni bilo, kasneje pa se novi predlogi v rabi niso uveljavili do te mere, da bi izpodrinili ustaljena poimenovanja. Pravzaprav je prišlo le do kopičenja sopomenk, kar v terminologiji ni zaželeno – zlasti kadar za to ni potrebe, ker izhodiščni termin čisto dobro opravlja svojo nalogo.

Tretji razlog je, da so bili Toporišičevi predlogi že v izhodišču manj ustrezni. Osnovna težava je, da je bilo ponujenih več poimenovanj, za *terminologijo* recimo *strokovno izrazje*, *izrazje* in *izrazoslovje*. Že sam Toporišič je pogosto okleval med daljšo obliko termina (*strokovno izrazje*) in krajšo obliko (*izrazje*). Poleg tega beseda *izrazje* pomeni tudi besede v širšem smislu, zaradi česar lahko v besedilu pride do nejasnosti, ali gre za *termin* ali za besedo splošnega jezika, to pa otežuje strokovno sporazumevanje.

4 Zaključek

V prispevku smo obravnavali Toporišičev poskus terminološke intervencije na primeru terminov *terminologija*, *termin* in *terminološki slovar*. Poskus ni povsem uspel, kar pa ne pomeni, da terminološke intervencije ne morejo biti uspešne. Za uspeh terminološke intervencije je bistveno, da se z njo strinja večji del strokovne javnosti, kar je praviloma mogoče le, če za intervencijo obstaja dober razlog, npr. sprememba pojma (novo znanstveno odkritje ali nov teoretični vidik), ki zahteva tudi spremembo poimenovanja tega pojma. Jezikovnokulturno načelo je gotovo smiselno upoštevati v fazi nastajanja in uveljavljanja termina, saj ni razloga, da bi ob siceršnji popolni enakovrednosti s stališča terminoloških načel (gospodarnost, jezikovno-sistemska ustreznost itn.) dali prednost poimenovanju tujega izvora pred domačim. Kadar pa gre za ustaljene in uveljavljene termine, ki so z vidika jezikovnega sistema ustrezni in v terminologiji stroke dobro opravljajo svojo nalogo, menjava termina samo zato, ker ni domačega izvora, ni potrebna in lahko ustvari le nepotrebno zmedo.

Literatura

- CABRÉ, Maria Teresa, 1999: *Terminology: theory, methods and applications*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- DULAR, Janez, 2008: Strokovno izrazje kot področje jezikovnega načrtovanja. Petra Javrh (ur.): *Vseživljenjsko učenje in strokovno izrazje*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. 29–34.
- GJURIN, Velemir, 1986: Načela sodobnega izrazijskega slovarja. Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 1: Zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 151–187.
- KALIN GOLOB, Monika, 2001: Med angleščino in slovenščino: prevzemanje in pomenski premiki. *Družboslovne razprave* 17/37–38. 235–240.
- KALIN GOLOB, Monika, 2008: *Jezikovnokulturni pristop h knjižni slovenščini*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- SNOJ, Marko, 2015: *Slovenski etimološki slovar*. www.fran.si (dostop 12. 4. 2016).

SP = Slovenski pravopis. www.fran.si (dostop 12. 4. 2016).

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si (dostop 12. 4. 2016).

TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006a: O jeziku medicinskih razgledov. *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 442–448.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006b: O našem zdravstvenem jeziku. *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 449–461.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006c: Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblika, tvorba, besedje). *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 62–72.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006d: Odprta vprašanja tehniške besede. *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 423–435.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006e: Izrazjetvorje ob primeru slovenskega jezikoslovnega izrazja. *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 387–402.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006f: Stanovitnost izrazja (Ob učbenikih Slovenski jezik I in II). *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 403–415.

TOPORIŠIČ, Jože, 2011: Domačo besedo je v izrazju zamenjala angloslovenščina. Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Intervjuji in polemike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 210–214.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 2004: Vprašanje globalizmov ali meje naših svetov. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti. Obdobja 22*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 73–81.

VINTAR, Špela, 2008: *Terminologija: terminološka veda in računalniško podprta terminografija*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za prevajalstvo.

ŽAGAR KARER, Mojca, 2011: *Terminologija med slovarjem in besedilom: analiza elektrotehniške terminologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

PRAGMATIČNI FRAZEMI V LUČI TOPORIŠIČEVE TEORIJE IN PRAKSE

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:929Toporišič J.

Izraza *pragmatični frazem* pri Toporišiču ne bomo našli, v gradivskem smislu pa se je s primeri pragmatičnih frazemov jezikoslovec srečeval ob nekaterih slovničnih in pravopisnih vprašanjih. Primeri kot npr. *človek božji, pod nobenim pogojem, po mojem mnenju, če se ne motim, bog varuj* so ga zanimali z vidika besedoslovja (stalne besedne zveze), skladnje (modifikacije propozije), sporočanja (stalne oblike besedil) ali pravopisa (pisanje skupaj oz. narazen). V prispevku z današnje (sodobne) perspektive analiziramo in interpretiramo tista mesta v Toporišičevih delih, ki izpostavljajo pragmatični segment frazeološke problematike, z namenom aktualizirati zlasti slovnično védenje o tej skupini večbesednih leksikalnih enot.

frazeologija, pragmatični frazemi, Jože Toporišič, slovenska slovnica, slovenski pravopis

The term *pragmatic idiom* could not be found in Toporišič's work. However, the linguist was faced with some examples of pragmatic idioms in relation to issues of Slovene grammar and orthography. His interest in examples such as *človek božji, pod nobenim pogojem, po mojem mnenju, če se ne motim, bog varuj*, focused on the aspect of lexicology (set phrases), syntax (propositional modifications), communication (conversational routines) and orthography (one- or two-word spelling). In the article, those passages in Toporišič's work which expose the pragmatic segment of phraseology from a contemporary viewpoint are analysed and interpreted. The aim of the article is to update the grammatical knowledge about a selected group of multiword lexical units.

phraseology, pragmatic idioms, Jože Toporišič, Slovene grammar, Slovene orthography

1 Pragmatični frazemi kot segment frazeologije

Na simpoziju Obdobja 30 (2011) me je v diskusiji ob referatu o interdisciplinarnosti na področju jezikovne pragmatike in frazeologije presenetilo vprašanje: »Pragmatični frazemi? A mi to sploh imamo?«

Pragmatični frazemi so bili v slovenščini »odkriti« z analizo pomenskih razlag frazeoloških enot v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, ki je pokazala, da je tipska slovarska razlaga pri nekaterih frazemih dejansko opis njihovih pragmatičnih funkcij, npr. *iz kože te bom dal* 'izraža veliko jezo, nezadovoljstvo, ogorčenje' (Kržišnik 1987/1988: 143–162, Kržišnik Kolšek 1988: 41), in ob celovitem opisu slovenskih glagolskih frazemov, pri katerih so naklonske omejitve glagolske sestavine pojasnjene kot njihova omejena pragmatična funkcija, npr. *drži jezik za zobmi, ne hvali dneva pred večerom/nočjo* (Kržišnik 1994: 89–90). Kasneje je bilo z analizo slovničnih in

pomenskih lastnosti pragmatičnih frazemov ugotovljeno, da to skupino sestavljajo medmetni in členkovni frazemi (*dober dan, hočeš nočeš*) ter posamezni glagolski frazemi s skrajnimi oblikoslovno-skladenjskimi omejitvami, ki nastopajo v stavčni vlogi (*pojdi se solit*) (Jakop 2006).

Zaradi strukturno in pomensko fluidne frazeološke skupine, ki svoje meje širi izven področja ožje in tudi širše frazeologije, se je za pragmatične frazeme v literaturi uveljavilo več različnih izrazov; v slovenskem prostoru je mogoče zaslediti še izraza *komunikacijski frazemi, sporočanjejski frazemi* (Stramljič Breznik 2000/2001), v nemški frazeologiji sobivata zlasti izraza *pragmatische Phraseologismen* in *Routineformeln*, podobno v angleški literaturi izraza *pragmatic idioms* in *conversational routines*, v hrvaški frazeološki literaturi pa se uporablja izraz *pragmemi* (prim. Jakop 2003: 115–117).

Teoretična spoznanja o pragmatični frazeologiji so v zadnjih 15 letih spodbudila vrsto zanimivih gradivskih raziskav, npr. o rabi pragmatičnih frazemov v istrskem govoru (Marc Bratina 2006), v Linhartovi dramatik (Agrež 2012), v vsakdanjem spontano govorjenem jeziku (Verdonik 2014), pa tudi primerjalno z drugimi jeziki, npr. s hrvaščino (Stramljič Breznik 2002), nemščino (Krevs Birk 2009) in makedonščino (Arizankovska, Nikolovski 2010).

Na drugi strani pa aktualna slovenska slovnica (Toporišič 2000) frazeologije kot vede ne priznava in frazeološko gradivo obravnava v okviru besedoslovja (prim. poglavje o stalnih besednih zvezah), kar je presenetljivo, ker je Toporišič (1973/1974) avtor »prve kompleksne razprave« o frazeologiji na Slovenskem (Kržišnik 1988: 24), v kateri je utemeljil frazeologijo kot jezikoslovno vedo in poudaril, da njeno gradivo sestavljajo tako nestavčne kot tudi stavčne strukture, t. i. rekla in rečenice.

V nadaljevanju prispevka nas bo zanimalo, kje in kako slovnica in pravopis obravnava, pojasnjujeta in normirata fenomen pragmatične frazeologije.

2 Pragmatični frazemi pri Jožetu Toporišiču

2.1 Pragmatični frazemi v Toporišičevi slovnici

Zaradi omejitve s prostorom se bomo v prispevku omejili le na zadnjo, četrto izdajo slovenske slovnice (Toporišič 2000), na posamezne odklone v drugih Toporišičevih delih pa zgolj opozorili.

Izrazov *frazem, frazeologija, pragmatični frazem* v slovnici ni,¹ zato lahko slovnici opis pragmatične frazeologije raziskujemo le na osnovi gradiva, ki sestavlja jedro te frazeološke skupine. Primeri pragmatičnih frazemov so zajeti v poglavje o besedoslovju in skladnji, pragmatika pa je vključena v poglavje o sporočanju.

2.1.1 Besedoslovni vidik

Bsedoslovje kot »nauk o besedi in nepovedni stalni besedni zvezi« (Toporišič 2000: 103) k stalnim besednim zvezam šteje tudi pragmatične frazeme. Toporišič jih

¹ V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 45) so pojasnjeni izrazi *frazem, frazeologem, frazeologija*. Razumevanju pragmatičnih frazemov se deloma približujeta razlagi izrazov *frazološki članek* in *frazološki medmet*, vendar izpostavljata zgolj eno lastnost pragmatičnih frazemov, tj. njihovo skladdenjsko vlogo.

glede na zgradbo (sestavine) besedne zveze kategorizira v štiri tipe »medmetnih rekel«, npr. *človek božji, o sveta preproščina, za boga milega, ti hudiman ti*, in sedem tipov »členkovnih rekel«, npr. *pod nobenim pogojem, po pravici povedano, toliko da ne, tako in tako, po vsem sodeč, s težavo, še ne* (prav tam: 135), s čimer je nakazana strukturna raznovrstnost pragmatičnih frazemov, ki je bila v kasnejših raziskavah tudi potrjena (Jakop 2006: 70–111).

Ob Toporiščevem pojasnilu, da polstavčne in stavčne stalne besednozvezne strukture (*rečeno storjeno, bog te nima rad*) spadajo v besedoslovje, stalne besedne zveze z vrednostjo povedi, tj. »rečenice«, pa ne spadajo v besedoslovje, temveč v besediloslavlje (Toporišič 2000: 103, 133), pa se poraja več vprašanj.

Prvič, ta trditev dejansko kaže, da slovnica frazeologije ne dojema kot jezikoslovno vedo, temveč njeno gradivo segmentira na področje besedoslovja in besediloslavlja, kar zamegljuje kompleksnost frazeologije kot vede in jezikovnogradivskega fenomena.

Vprašanje statusa pragmatičnih frazemov tipa *pojdi se solit* v slovnici ni razrešeno, tako da ni jasno, ali te pragmatične frazeme razume kot »glagolska rekla« ali kot »rečenice«. Poglavje o »stalnih oblikah besedil« (prav tam: 721–725), v katerem bi ob taki delitvi pričakovali vsaj omembo »rečenic«, se s tem ne ukvarja, tako da »rečenice« v resnici izostanejo in slovnico niso pojasnjene.²

Nenavadno je, da so primeri »stavčnih rekel« tipa *kot bi mignil* (prav tam: 136) del besedoslovne problematike, saj sta stavek in poved vendarle »osnovna pojma skladenje« (prav tam: 488).³

In ne nazadnje, kaj medmetne in členkovne frazeme pravzaprav odmika od »rečenic«, tj. »staln[ih] besedn[ih] zvez s povednim statusom« (prav tam: 133), saj so medmeti in členki v slovnici skladijsko opredeljeni kot pastavčne povedi (prav tam: 488–489).

2.1.2 Skladijski vidik

V poglavju o skladijski naletimo na primere pragmatičnih frazemov v okviru tipologije besednih zvez, stavkov oz. povedi in preko tega izvemo nekaj o njihovih skladijskih lastnostih.

Posamezni tipi pastavčnih in večstavčnih tvorb so ponazorjeni tudi s primeri pragmatičnih frazemov, npr. s pragmatičnim frazedom *Za boga svetega!* medmetna pastavčna poved (Toporišič 2000: 489), s pragmatičnim frazedom *po pravici povedano* polstavek (prav tam: 490), s pragmatičnim frazedom *bog nebeški* (deloma tudi *mucka moja mala, bedak ti neumni, nastava ti taka*)⁴ pa zvalniška soredna poved, s čimer so reflektirane tri osnovne skladijske vloge pragmatičnih frazemov.

² Pregledno o izrazih za stavčne frazeme v slovenskem jezikoslovju gl. Meterc 2014.

³ Slovenska sodobna leksikologija temelji na spoznanju, da je leksem lahko tudi večbesedni, v leksikalni fond pa šteje **nestavčne** stalne besedne zveze (Vidovič Muha 2000: 22–23).

⁴ V sodobni slovenščini so z vidika pogostosti rabe ustajljene podobne zveze: *mucka moja, muca moja, bedak neumni* (prim. Gigafida).

Slovnica v okviru skladenjskega opisa besednih zvez razkriva na vzklike omejeno stavo levega prilastka na desni in jo označuje kot stilno zaznamovano, med primeri pa so navedeni tudi pragmatični frazemi, npr. *strela gromska, bog nebeški* (prav tam: 562). Ta stava je tipična za eno od skupin podredno zloženih pragmatičnih frazemov s funkcijo vzklika (vključno s kletvicami), ki imajo v svoji zgradbi samostalnik in zapostavljeni pridevnik (Jakop 2006: 82).

Presenetljiva je interpretacija stavčnih pragmatičnih frazemov v poglavju o modifikacijah (določitvah) propozicije, iz katere sledi, da pragmatični in tudi mnogi drugi frazemi v skladnji pogosto niso razumljeni kot stalne besedne zveze, ki jih pri besedovanju jemljemo iz pomnilnika in lahko predstavljajo anomalne skladenjske pojave, temveč zgolj kot prvine propozicije, ki jih vsakokrat sproti tvorimo po skladenjskih vzorcih. Npr. pragmatična frazema *Dej ga kronat!* in *Pojdi (Pejt) se solit!* sta pojasnjena v okviru modifikacije velelnih povedi kot »pogovorno velevanje z zvezo *daj/dej* + nedoločnik« (Toporišič 2000: 519), čeprav vsebina teh frazemov z velevanjem nima prav dosti zveze (prim. Fran: *kronati*: npr. SSKJ, 3. pomen: *kronati ga* 'počenjati neumnosti, lahkomiselnosti'). Drugače pa npr. pri gotovostni modifikaciji povedi, kjer skladnja eksplicitno izpostavlja, da so sredstva za izražanje gotovosti »členkovni frazeologemi oz. besedne zveze« in med njimi navaja primere pragmatičnih frazemov: *po splošnem mnenju, po pričakovanju, po mojem* ipd. (prav tam: 522–523). Še bolj »frazeeološka« (v smislu ustaljenosti) sta zgleđa *po mojem mnenju, če se ne motim*, ki pa ju Toporišič označi zgolj kot »besednozvezne enote«, ki izražajo gotovost (prav tam: 525). Zlasti pojasnilo o variantnosti med zvezami *menim, po mojem mnenju, mnenja sem, vsi menijo, nihče ne meni/misli, vsak meni, skoraj vsi menijo* ipd., ob katerih Toporišič pravi: »Tu se nakazuje skoraj neskončna množica variacij, ki so vse po svoje upravičene in potrebne, urediti pa bi jih bilo treba po določenih, sedaj še ne odkritih merilih« (prav tam: 525), kaže na neupoštevanje temeljne razlike med frazeološkim in (zgolj) skladenjskim, tj. ustaljenost skladenjske strukture.

2.1.3 Sporočanski vidik

Glede na to, da imajo pragmatični frazemi izjemno tesen stik s pragmatiko in pragmatičnimi funkcijami, saj gre pri njih za »leksikalizirana govorna dejanja« (Jakop 2006), je treba ugotoviti, kako slovnica pojasnjuje jezikovnokomunikacijski vidik frazeologije.

Pragmatika kot »sestavina vsake semiotične (znamenjeslovne) teorije« (Toporišič 2000: 731) je v slovnici teoretično pojasnjena v poglavju o sporočanju.⁵ Omenjajo se členki kot »znanilci (indikatorji) določenih nagovarjalnih razredov«, s katerimi se izražajo določene pragmatične zgradbe, vendar med primeri ni prav nobenega pragmatičnega frazema (prav tam: 736). Pri ponazarjalnem zgledu »velegovornega (makrogovornega) dejanja« slovnica omeni, da so v besedilu lahko uporabljena go-

⁵ Na tem mestu se ne bomo spuščali v komentiranje izraznega aparata tega poglavja, za katerega se zdi, da se v slovenskem (pragmatičnem) jezikoslovlju v marsičem ni uveljavil, npr. terminologija na področju govornih dejanj.

vorna dejanja »pozdravi, vprašanja, trditve, prošnja, zahvala, predlogi itd.« (prav tam: 738–739), vendar jih gradivsko ne razčlenjuje in jezikoslovno ne pojasnjuje. Mnoga navedena govorna dejanja se v slovenščini in drugih jezikih uresničujejo ravno s pragmatičnimi frazemi, npr. *na svidenje, kako si kaj?, kar se mene tiče, lepo od tebe* ipd., zato bi v slovnici upravičeno pričakovali opis v slovenščini ustaljenih besedilnih vzorcev. Zaključna misel tega poglavja: »Velika naloga jezikoslovja, študija besedovanja, psihologije in družbenih vednosti v prihajajočih letih je upoštevanje sistemske medodvisnosti pomena in dejanja, tj. besedila in sotvarja« (prav tam: 742) pa nakazuje, da se je Toporišič sicer zavedal perspektivnosti raziskovanja jezikovne rabe, a prezrl, da je stroka na področju pragmatičnega jezikoslovja in besediloslovja v 80. in 90. letih tudi zaradi razmaha korpusnega jezikoslovja že pridobila mnoga nova spoznanja, ki jih to slovnično poglavje še ni ujelo.

2.2 Pragmatični frazemi v Toporišičevem pravopisu

Slovenski pravopis (SP 2001), poznan tudi pod imenom »Toporišičev pravopis«, ima do normiranja frazeologije bolj mačehovski odnos (prim. večplastno kritiko pri Kržišnik 2003, ki se dotika tudi pravopisne obravnave pragmatičnih frazemov). Sodeč po stvarnem kazalu, so pravopisno problematični le »frazeološki zaimki« (pisanje skupaj oz. narazen), npr. *kdor si bodi, kar se da, bog ve kdo, bog ve kateri, bog ve kam, kdo ve kam* (SP 2001: 233–270).

Normativne in kodifikacijske rešitve v zvezi s pragmatičnimi frazemi je treba iskati v okviru normiranja medmetnih in členkovnih zvez; na teh mestih sta v pravilih izpostavljeni raba vejice pri pastavčno rabljenih pragmatičnih frazemih *hudiča vendar, dober dan, križ božji, prav gotovo* (prim. SP 2001: § 343, 346) in pisanje skupaj oz. narazen pri pragmatičnih frazemih *na svidenje, bog daj srečo* (prim. prav tam: § 593) in *že še, že že, še še* (prim. prav tam: § 589). V slovarski del je vključenih 8 medmetnih zvez in 21 členkovnih zvez, med njimi so tudi primeri pragmatičnih frazemov, npr. *bog pomagaj, tako rekoč*. Večina gradiva pragmatičnih frazemov pa je žal »porazgubljena« med ponazarjalnim gradivom znotraj mnogih slovarskih sestavkov. Pri ciljno usmerjenem pregledu je bilo mogoče opaziti, da pravopis pri pragmatičnih frazemih načeloma daje normativne podatke, saj jih prikazuje bodisi kot v knjižnem jeziku nevtralne, npr. *dober dan, reci in piši, še na mnoga leta, še vprašaj*, bodisi jih označuje s socialno-, funkcijskozvrstnimi, čustvenostnimi, normativnimi in drugimi oznakami, npr. neknoj. ljud. *ne me farbat*, neknoj. pog. *pa ja da*, prakt.sp. *po mojem se motite*, kletv. *pojdi nekam, k vragu, se solit*, poud. *pri moji duši, kako si*, star. *za kriščevo voljo*, vendar pa nam ob tem zaradi razpršenosti frazemov po slovarju in nejasnih meril njihove slovarske obravnave ni uspelo razbrati načel, ki so bila odločilna za njihovo vključitev v pravopisni slovar in oblikovanje normativne podobe.

3 Sklep

Toporišičeva slovnica in pravopis sta presenetljivo bogata s primeri različnih tipov pragmatičnih frazemov. Vendar pa se slovnično razdrobljena obravnava (pragmatične) frazeologije izkaže kot neustrezna, saj zabriše njihove temeljne lastnosti in zato otežuje nadaljnji razvoj tega področja. Presežena se zdi tudi delitev frazeološkega gradiva po posameznih jezikovnih ravninah, deloma v besedoslovje, deloma skladnjo in besediloslovje. Da je bilo to stališče nekako blizu tudi Toporišiču, kaže tematska ureditev *Besedjeslovnih razprav* (Toporišič 2006), kjer so jezikoslovčeve (starejše) objave razprav razporejene v šest vsebinskih sklopov in eden od njih je tudi frazeološki.

S kratkim pregledom Toporišičevega stika s pragmatično frazeologijo zagotovo nismo izčrpali vseh mest v slovenski slovnici, ki neposredno ali posredno govorijo o pragmatičnih frazemih, smo pa z njim – upam – pokazali, da bo ob aktualizaciji slovnice in drugih jezikovnih priročnikov treba posebno pozornost nameniti opisu frazeološkega gradiva in slediti tistim spoznanjem, ki so v metodološkem in gradivskem smislu dopolnila in nadgradila prejšnja. Frazeologija vsekakor presega meje besedoslovja in skladnje, pragmatična pa zajame tudi segment besediloslovne problematike, zato bo sodoben slovnični opis frazeologije posledično moral revidirati spoznanja in osvežiti vedenje na vseh teh jezikovnih ravninah.

Viri in literatura

- AGREŽ, Maruška, 2012: Pragmatični frazemi v Linhartovi dramatik. Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *Slovenska dramatika. Obdobja 31*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 11–21.
- ARIZANKOVSKA, Lidija, NIKOLOVSKI, Gjoko, 2010: Pragmatični frazemi vo slovenečkoti i vo makedonskiot jazik. *Makedonsko-slovenečki jazični, kniževni i kulturni vrski = Makedonsko-slovenske jezikoslovne, kniževne in kulturne zveze*. Skopje: Filološki fakultet »Blaže Koneski«. 267–274.
- Fran = Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si
- Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net
- JAKOP, Nataša, 2003: Pragmatični frazemi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 111–127.
- JAKOP, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JAKOP, Nataša, 2011: Stičišča jezikovne pragmatike in frazeologije. Simona Kranjc (ur.): *Meddisciplinarnost v slovenistiki. Obdobja 30*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 205–211.
- KREVS BIRK, Uršula, 2009: »Bog te sprimi – Grüß dich Gott!«: nekaj jezikovnih značilnosti komunikacijskih obrazcev na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Marija Javor Briški, Mira Miladinović Zalaznik, Stojan Bračič (ur.): *Sprache und Literatur durch das Prisma der Interkulturalität und Diachronizität: Festschrift für Anton Janko zum 70*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 383–392.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987/1988: Frazeološko gradivo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Debatni list Slava* 2/2. 143–162.
- KRŽIŠNIK KOLŠEK, Erika, 1988: *Frazeologija v moderni. Magistrska naloga*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- KRŽIŠNIK, Erika, 2003: Frazeologija v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. 221–237.
- MARC BRATINA, Karin, 2006: Izražanje negativnih čustev v govoru vasi Pregara v slovenski Istri: pragmatični frazemi. Mihaela Koletnik, Vera Smole (ur.): *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo. 366–375.
- METERC, Matej, 2014: Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 181–190.
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2000/2001: Komunikacijski ali sporočanje frazemi. *Jezik in slovstvo* 46/5. 191–200.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2002: Medmetni frazemi s sestavino *bog* v slovenščini in hrvaščini. *Studia Slavica Savariensia: nyelvészeti és irodalmi folyóirat*. Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Szláv Filológiai Intézete. 68–73.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- VERDONIK, Darinka, 2014: Frazeološkost krščanskega izrazja v vsakdanjem govoru. *Jezikoslovni zapiski* 20/1. 59–78.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

»RAK, PA NE TISTI POTOČNI«: TOPORIŠIČEV ODNOS DO SRBOHRVATIZMOV

Alenka Jelovšek

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.45:811.163.4:929Toporišič J.

V prispevku je predstavljen Toporišičev odnos do t. i. srbohrvatizmov (izrazov, ki so bili v slovenščino prevzeti iz južnoslovanskih jezikov ali prek njih), kot se kaže neposredno v njegovih jezikovnih kottičkih in delovanju v okviru Jezikovnega rzsodišča, posredno pa tudi prek učbenikov in jezikovnozgodovinskih razprav, v tem okviru pa tudi na njegov odnos do srbohrvaščine in do jezikovnega prevzemanja nasploh.

Jože Toporišič, srbohrvaščina, srbohrvatizmi, purizem

The article presents the attitude of Slovene linguist Jože Toporišič toward »Serbo-Croatisms«, i.e. loanwords from South Slavic languages, based on his language consulting articles, articles that he published as a member of the »Language Tribunal« and also in his textbooks and language history papers.

Jože Toporišič, Serbo-Croatian, Serbo-Croatisms, purism

1 Uvod

Razvoj slovenščine kot jezika z majhnim številom govorcev, ki je bil do nedavna družbenopolitično nedominanten v vseh državnih okvirih, v katerih so ti živeli, je skozi celotno obdobje obstoja knjižnega jezika zaznamoval purizem,¹ pojav, ki si prizadeva za odstranjevanje tujejezičnih elementov iz jezikovnega sistema.² Tovrstna

¹ Purizem je pojav, ki ga je težko definirati. Sodbe o njem so namreč močno zaznamovane z avtorjevim pogledom nanj, ta pa je le redko nevtralen. Po mnenju puristov samih gre predvsem za aktivnosti, s katerimi »skušamo ohraniti tisto, kar ima naša materinščina samosvojega (hkrati pa dobrega in uporabnega), ob nadaljnjem razvoju pa jo skušamo opirati predvsem na domače vire« (Gradišnik 1974: 18). Gre torej za prizadevanja, s katerimi si prizadevajo ohraniti samobitnost jezika, pri čemer so običajno tarča tujejezični elementi v njem. Svoja jezikovna merila skušajo nato uveljaviti v splošni jezikovni rabi. Nasprotniki purizma pa ta prizadevanja označujejo kot izraz idejnega konservatizma: purist »odklanja nove pojave v jeziku in povečuje starinskost, z drugimi besedami, ne upošteva dinamičnosti, ki je glavna značilnost živih jezikov« (Urbančič 1973: 44). Poskus nevtralne opredelitve purizma je definicija Georgea Thomasa (1991: 12), ki ga razume kot »manifestacijo želje jezikovne skupnosti (ali njenega dela) obvarovati ali očistiti jezik domnevno tujih elementov ali drugih elementov, ki veljajo za nezaželene (vključno s tistimi, ki izvirajo iz narečij, sociolektov in funkcijskih stilov istega jezika). Lahko deluje na vse jezikovne ravnine, osredotočen pa je na besedno. Predvsem pa je purizem vidik kodifikacije, kultiviranja in načrtovanja standardnih jezikov«.

² Pravzaprav gre pri tovrstnih prizadevanjih za eno od podvrst purizma, t. i. ksenofobični purizem, ki je najbolj pogosta in pravzaprav »nevtralna, nezaznamovana« oblika purizma (Kalin Golob 1995: 404). Thomas (1991: 76–81) pa navaja tudi druge vrste purizma: arhaizirajoči, etnografski, elitistični, reformistični, igrivi in protipuristični.

prizadevanja najdemo tudi v jezikoslovnem delovanju Jožeta Toporišiča, ki je v tem smislu zlasti poznan po svojem zavzemanju za slovenjenje t. i. mednarodnih izrazov in terminologije (še posebej jezikoslovne), predvsem v obdobju do osamosvojitve Slovenije pa se je občasno ukvarjal tudi z odnosom med slovenščino in srbohrvaščino ter vplivom, ki ga je slednja imela na slovenski jezik prek t. i. srbohrvatizmov.³

2 Purizem in odnos do srbohrvaščine do srede 20. stoletja

Puristične težnje najdemo že pri prvih tvorcih slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju. Primoža Trubarja je že v času njegovega življenja zaradi prevelikega števila izposojenk iz nemščine kritiziral Sebastijan Krelj v svojem uvodu v *Postilo* in kot nadomestilo predlagal izposojanje iz sorodnih slovanskih jezikov. S tem je bila začrtana usmeritev puristov za nadaljnja stoletja, vse dokler je imela vlogo dominantnega jezika na slovenskem ozemlju nemščina.

Puristi se namreč večinoma ukvarjajo z elementi, ki jih dojemajo kot grožnjo homogenosti, avtonomnosti in prestižu jezikovnega sistema (Thomas 1991: 67).⁴ V takšnem položaju se pogosto zatekajo k izposojanju iz sorodnih jezikov, ki s svojim položajem ne predstavljajo grožnje domačemu jeziku.

Dve tendenci pa sta bili skoraj stalni vseh štiristo let od prve slovenske knjige do praga naših dni: občutek, da nemščina ogroža čistočo jezika, in zavest pripadnosti k veliki slovanski jezikovni družini. Slovenci smo imeli med Slovani samo to posebnost, da smo gojili slovanske simpatije nasploh in brez izjeme, medtem ko so na primer Slovaki uvrstili med svoje sovražnike tudi češčino, Poljaki ruščino itd. (Bezljaj 1965: 191).

Pri tem so se najbolj naslanjali na slovenščini najbližje južnoslovanske jezike, posebej sosednjo hrvaščino. Odpor proti pretiranemu izposojanju slovanskih besed se je sicer pojavil že v 19. stoletju kot odgovor na iliristične težnje posameznikov, močno pa se je okrepil v letih po prvi svetovni vojni, ko je v novi državi srbohrvaščina prevzela status državno privilegirane jezika. Tako je postalo neizogibno, »da se je že obstoječi skepticizem, ali ni slavizacija šla že predaleč, sprevrgel v željo, da bi ta proces obrnili« (Thomas 1997: 146), in puristična prizadevanja so se poleg proti germanizmu usmerila tudi proti srbohrvatizmu.

Po letu 1945 je bila z novo federativno ureditvijo slovenščina priznana kot eden izmed državnih jezikov, vendar se s tem vpliv srbohrvaščine ni zmanjšal, postal je le bolj prikrit, zato je bila reakcija proti njemu težja kot pred vojno. Kljub temu so se opozorila na slavizme v slovenščini pojavila že po izidu *Slovenskega pravopisa* 1950

³ Srbohrvaščina se v tem prispevku uporablja kot krovni pojem za nekdanjo obstoječo skupno jezikovno normo Srbov, Hrvatov in Bošnjakov, ki pa je s propadom skupne države prenehala obstajati. V slovenščino so iz tega jezika/teh jezikov ali prek njih prišle številne izposojenke, pri katerih je natančen izvor brez etimološke analize večinoma težko določiti, zato bodo v tem prispevku opredeljene kar kot srbohrvatizmi, saj so jih kot take v obravnavanem obdobju občutili tudi slovenski govorniki.

⁴ Vzrok za to je, da je narodni jezik močan simbol samoidentifikacije z narodno kulturo, zato ga je treba pazljivo razlikovati od drugih, posebej tistih jezikov, ki domnevno ogrožajo narodno samobitnost, kar pa se doseže s pomočjo purizma. »Zato ni presenetljivo, da so tarče puristične dejavnosti pogosto identificirane s prav tisto kulturo, ki je dojeta, kot da ogroža nacionalno kulturo« (Thomas 1991: 45). Tako je bil izraz *izgled* najprej preganjan kot nemški kalk, v času Jugoslavije pa kot srbohrvatizem.

– v *Slovenskem poročevalcu* sta o tem pisala Božo Vodušek (1951), ki je opozoril na neenakopravno obravnavanje izposojenk iz slovanskih in iz neslovanskih jezikov,⁵ in Janez Gradišnik (1967: 22), ki je izpostavil, da »so šli sestavljavci SP ponekod malo predaleč in so priznali domovinsko pravico tudi izrazom, ki so jih sprejeli samo polizobraženci in ki žive samo na papirju, med ljudstvom pa le toliko, kolikor se ga je oprjel vpliv slabo pisanega jezika«. Pri tem je navedel besede *prekiniti*, *hasniti*, *boder* in *stas*, kar kaže, da je mislil predvsem na srbohrvatizme.

3 Puristi in protipuristi v drugi polovici 20. stoletja ter Toporišičev odnos do njih

Kmalu po tem, ko je Toporišič začel objavljati svoja prva jezikoslovna dela, v začetku 60. let, se je ob izdaji *Slovenskega pravopisa* 1962 razvila razprava o stilski vrednosti slovenskega knjižnega besedja, ki je prerasla v večleten oster »spopad« med puristi in protipuristi. Prve je poosebljal Gradišnik, druge pa je zastopal predvsem Boris Urbančič, ki se je pri utemeljevanju svojih nazorov opiral na češko teorijo zvrstnosti. Toporišič je takratno dogajanje opredelil takole:

V glavnem sta se soočili dve struji: ena je predvsem branila individualnost slovenskega jezika (četudi se je včasih preveč opirala na nekako narodopisnost in puristično protislovanskost ter protizahodnoevropskost), druga pa je bila predvsem protipuristična v smislu *laissez faire* (čeprav se je pri tem sklicevala na češki nauk o funkcijski razčlenjenosti in torej upravičenost besedja vseh vrst) (Toporišič 1987: 321–322).

Toporišič je zavračal obe usmeritvi. Nasprotoval je ekstremnemu purizmu, ki odklanja »poleg nepotrebnih dvojníc tujega izvora tudi tiste, ki so si že pridobile pomenski ali stilni odtенок« (Toporišič 1971: 17), kritiziral pa je tudi Urbančiča, ki se je zavzemal za ostro ločevanje med političnimi in jezikoslovnimi vprašanji,⁶ da preveč neposredno prenaša češko teorijo v slovenske razmere.

Razmerje slovenščine do drugih jezikov je Urbančiču enako kot razmerje angleščine do drugih jezikov [...] Bistvena razlika je pri tem zanemarjena: da za vse veliko, večje ali večinsko in sredotežno (ali nesredotežno) veljajo druge zakonitosti kot za majhno, manjše, nevečinsko, sredotežno (nesredotežno). Povedano v podobi: ovco je treba varovati pred volkom, zelje pred kozo itd., obratno je taka skrb odveč; pred hudournikom se varujemo z nasipi in pregrajami, pred studenčkom pa ne. In slovenščina je nevelik, nevečji, nevečinski jezik, in nesredotežen jezik v tem smislu, da je več svojih nosilcev izgubil kot pridobil, in bi jih (in jih bo) še več, če mu ne bi bili (ne bomo) organizirali obrambe (Toporišič 1987: 179–180).

⁵ Vodušek se je zavzel, da bi tudi slovanskim izposojenkam, za katere obstajajo slovenske ustreznice, te tudi pripisali in jih jasno označili kot primernejše. Toporišič (1987: 299) je v svojem portretu Voduška zapisal: »Protijedru Voduškovih nazorov se je težko bojevati, ker so pravilni.«

⁶ »Pritegovanje drugih vidikov, včasih tudi s političnim ozadjem, k obravnavanju in reševanju problemov knjižnega jezika ne more roditi nič trajno dobrega. Jezikoslovna problematika se ne more reševati z drugačnimi sredstvi kakor jezikoslovnimi. Treba je znati ločevati probleme funkcioniranja jezika z ozirom na njegovo komunikacijsko vlogo od položaja jezika v družbi. Prvo je stvar jezikoslovja, drugo politike« (Urbančič 1973: 13).

Zato se je zavzemal za t. i. srednjo pot,⁷ ki dopušča puristične posege v jezik v določenih primerih: izposojene izraze zavrača le, »če zanje imamo domače ali pa če si jih lahko sami ustvarimo« (Toporišič 2007: 338). Skrb za čistost jezika pa je utemeljeval s sociolingvističnimi dejavniki, v primeru slovenščine z njeno majhnostjo in dolgotrajno slabo funkcijsko razvitostjo.

4 Toporišičev pogled na srbohrvaščino in srbohrvatizme v slovenščini

Toporišič je v obdobju pred osamosvojitvijo pogosto opozarjal na nevarnost vpliva srbohrvaščine, in sicer ne le zaradi njenega statusa v skupni državi, ampak predvsem zaradi še vedno živih unitarističnih teženj posameznikov, ki so bili prepričani, da pravzaprav ne gre za tuji jezik in da je zato treba srbohrvatizme obravnavati drugače od izposojenk iz drugih jezikov. Tovrstne poglede je Toporišič posredno zavračal že v svojih opisih zgodovinskega razvoja slovenščine v učbenikih *Slovenski knjižni jezik 2–4*, na primer ob opisu Trubarjeve odločitve za poseben slovenski knjižni jezik in ne za knjižnojezikovno združitev z drugimi južnimi Slovani, za kar se je zavzemal Trubarjev sodelavec Vergerij.

Proti zenačenju [sic!] s srbohrvaščino je govorilo dejstvo, da je bil slovenski jezik samosvoj ustroj, ki je edini lahko najširšim slojem slovenskega ljudstva prinašal plovde duhovne izobraženosti: samo v slovenskem jeziku je bilo mogoče res opismeniti široke množice. Le-te namreč niso bile pripravljene osvajati osnovno znanje iz knjižnega jezika, ki se od njih občevalne govorice bodisi docela razlikuje (kakor npr. nemščina) ali pa je predaleč od nje (kakor srbohrvaščina) (Toporišič 1966: 64–65).

Podobno je obsodil slavizacijo jezika in oživitve idej o jezikovni združitvi pred prvo svetovno vojno: »Ko so v balkanski vojni zmagovali Bolgari in Srbi in se je krepila zdrava ideja o politični združitvi, se je hkrati silno razplamtela napačna agitacija za opustitev slovenščine, slovenski jezik se je spet potujčeval, pisal se je ves zane-marjen itd.« (Toporišič 1967: 36).

Izrecno pa je na to opozoril v času svojega delovanja v Jezikovnem razsodišču, ki je bilo ustanovljeno, da bi skrbelo za javno rabo slovenščine ter opozarjalo na napake in pomanjkljivosti (ob Toporišiču so v njem v prvih letih sodelovali Janko Moder, Janez Gradišnik in Matjaž Kmecl).

Seveda je bilo tudi tukaj mogoče pričakovati ugovore ljudi, ki so za t. i. odprtost nasproti drugim jezikom, za sprejemanje na sploh od drugod, češ da se tako deprovincializiramo ali internacionaliziramo ali vsaj jugoslaviziramo ipd. Zlasti so nekateri hudi zaradi odsvetovanja rabe srbohrvaškega besedja v slovenskih besedilih. Pa nismo zanj uporabljali nobenega drugega merila kot za druge prevzete ali vdirajoče besede:

⁷ Takšno stališče je običajno poimenovano »zmerni purizem«, ki je opredeljen kot nujna skrb za razvoj slovenščine, upoštevajoč njene razvojne posebnosti in položaj malega jezika, ter postavljen v okvir sodobne institucionalne skrbi za razvoj knjižnega jezika – jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja (Kalin Golob 2009: 137). Zmerni purizem zaradi tega pogosto označujejo kot »racionalni« purizem. Za ločevanje med njim in »neracionalnim« purizmom pa ravno zaradi njegove sociolingvistične določenosti ne obstajajo jasna, za vse jezike veljavna merila. Po Thomasovem (1991: 217) mnenju mora pri tem odločanju »vsaka jezikovna skupnost določiti paradigmo, ki odraža situacijo in kontekst, v katerih je jezik prisiljen delovati«.

zavračali smo jih le, če zanje imamo domače ali pa če si jih lahko sami ustvarimo (Toporišič 2007: 338).

S konkretnimi srbohrvatizmi v jeziku se je Toporišič ukvarjal redkeje. Opozorila na posamezne besede ali zveze najdemo v jezikovnih koticčkih, ki jih je pisal konec 70. let v *Naših razgledih* in v drugi polovici 80. let v *7D*. V *Naših razgledih* je nanje opozoril le v treh koticčkih in le enkrat jih je naštel več (Toporišič 1979a: 206), pri čemer je posebno pozornost namenjal enakozvočnicam: npr. *kruto stališče – togo stališče, odkloniti vzroke – odpraviti vzroke, moštvo je zatajilo – moštvo je odpovedalo, govornica – govorniški pult*. Opozoril pa je tudi na skladenjske vplive, npr. rabo *mislim, kako* namesto *mislim, da*, in na prevzemanje frazemov: *iz petnih žil – na vse kriplje, častna reč – častna beseda*.

Ob vprašanju rabe izrazov *par, nepar* namesto *sodi, lihi* pa je predstavil načine, kako srbohrvaščina vpliva na jezik:

S srbohrvaščino živimo v tesnem stiku, zato ji moramo posvečati posebno pozornost. Dostikrat nam je že prej pomagala iz poimenovalnih težav, dostikrat pa smo zaradi nje brez potrebe opustili kaj imenitnega slovenskega. Danes se nam srbohrvaško ponuja zlasti tudi preko slenga in žargona, torej kot izrazitejša dvojica za slovensko in bolj navadno poimenovanje (gužva – gneča). Še v večji meri vdira k nam drugi jezik npr. prek predavateljev, ki jim ni (bilo) dano, da bi se slovensko izražali v izvrševanem poklicu, ampak jim je zapovedana raba drugega jezika (Toporišič 1979b: 649).

Tako je Toporišič eden redkih koticčkarjev, ki glavne krivde za vdor srbohrvatizmov ni pripisal tisku.⁸

V drugi polovici 80. let, ko so bila nacionalna trenja v razpadajoči skupni državi na vrhuncu, pa je srbohrvatizmom namenil več pozornosti, čeprav se je v zvezi s tem še vedno ukvarjal predvsem s statusom obeh jezikov na slovenskih tleh. V koticčkih, ki jih je objavljal v *7D* v letih 1985–1987 ter 1989–1991,⁹ je opozarjal na napačno rabo svojilnega obrazila *-in* pri samostalnikih moškega spola na *-a*, na srbohrvatizme, kot so *sredina, potrebno je, tisto finale*, napačno brezpredložno vezavo (*v zvezi razgovora, dogovorili smo sestanek, diskutirati vprašanje*), preširoko rabo trpnega sedanjika namesto preteklika (*o tem je razpravljano*) itn. Spet je poudarjal potrebo po razlikovanju med pomenom enakozvočnic v obeh jezikih, ki po njegovem načenjajo semantično strukturo jezika.

Take besede so kot rak, pa ne tisti potočni in kateri še: huda bolezen so, nevarna, ker dobesečno razžirajo normalno, zdravo besedje našega jezika. So pa dobrodošle vsem, ki so površni, ki ljubijo predvsem udobje in ki brez pomisleka posnemajo vse, kar je nenaporno, pa hkrati opazno (Toporišič 2007: 49).

Vprašanja v zvezi s posameznimi srbohrvatizmi je skoraj vedno povezoval z opozarjanjem na potrebnost varovanja slovenščine pred nasiljem večjega jezika:

Tako imenovani m-jezik (M = mali, manjši, manjše veljave, minoritetni) se mora ves čas bojevati za svoje istovetnostno dostojanstvo, ki mu ga ogrožajo t. i. v-jeziki

⁸ Prim. Kalin Golob, Jelovšek 2009.

⁹ Zbrani so v knjigi *Jezikovni pogovori iz Sedem dni* (Toporišič 2007), po kateri so tudi navedeni.

(V = velik, večji, večje veljave, majoritetni). Tega neprestanega, večinoma pa prikritega nasilja v-jezikov se moramo zmeraj znova ovedati in nanj tudi druge opozarjati, če nočemo, da nam bo jezik postal sračje gnezdo, z vseh koncev skupaj zneseno (Toporišič 2007: 287).

5 Sklep

Čeprav lahko Toporišiča zaradi zagovarjanja sprejemanja srbohrvaških in drugih izposojenk, za katere ne obstajajo domači izrazi, in utemeljevanja svojih načel s sociolingvističnimi dejavniki označimo za zmernega purista (zlasti v primerjavi s sočasnimi koticarji, kot je npr. Janez Gradišnik), je v navedenih odlomkih njegovih člankov o tem vprašanju opazen njegov močno metaforičen, čustveno angažiran jezik, s katerim brani čistost in še bolj samostojnost slovenskega jezika, kar je običajno značilnost ekstremnih puristov.¹⁰ Deloma gre to verjetno pripisati napetemu družbenopolitičnemu ozračju v letih pred slovensko osamosvojitvijo,¹¹ deloma pa gotovo tudi Toporišičevim osebnostnim značilnostim. »Zmernost« njegovega purizma postavlja pod vprašaj tudi njegovo zavračanje t. i. mednarodnic, besed z osnovo iz klasičnih jezikov, namesto katerih je vztrajal bodisi pri širitvi pomenov obstoječih slovenskih izrazov bodisi pri lastnih novotvorjenkah; vendar to vprašanje presega okvir pričujočega prispevka.

Viri in literatura

- BEZLAJ, France, 1965: Slovske besede v slovensčini. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori* 1. Ljubljana: Cankarjeva založba. 190–195.
- GRADIŠNIK, Janez, 1967: *Slovensčina za Slovence*. Maribor: Obzorja.
- GRADIŠNIK, Janez, 1974: *Slovensčina za vsakogar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KALIN GOLOB, Monika, 1995: Monografija o purizmu. *Slavistična revija* 43/3. 204–207.
- KALIN GOLOB, Monika, 2009: Linguistic Purism in Slovene Language: From Trubar to the Present. Jagoda Granič (ur.): *Jezična politika i jezična stvarnost*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 137–146.
- KALIN GOLOB, Monika, JELOVŠEK, Alenka, 2009: Jezik medijev kot odsev družbenopolitičnega in jezikovnokulturnega položaja v nekem obdobju. *Teorija in praksa* 46/6. 802–811.
- THOMAS, George, 1991: *Linguistic Purism*. London, New York: Longman.
- THOMAS, George, 1997: The impact of purism on the development of the Slovene standard language. *Slovenski jezik* 1. 133–152.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966: *Slovenski knjižni jezik* 2. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik* 3. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971: *Slovenski knjižni jezik* 4. Maribor: Obzorja.

¹⁰ Eden najpogostejših očitkov protipuristov je bil, da puristi svoje posege opravičujejo z neznanstvenimi, najpogosteje čustvenimi argumenti (prim. Urbančič 1973: 77).

¹¹ Občasno so v tem obdobju Toporišičeva opozorila na potrebo po ohranjanju lastnega jezika prerasla celo v skrajno nacionalistične izjave, usmerjene ne le proti srbohrvaščini, ampak tudi proti njenim govorcem: »Seveda je naravnost smešno, da tisti del naše državne skupnosti, ki kaj primerno sedanjemu času obvlada tehniko in delo, ki nas kolikor toliko uveljavljata na svetovnem trgu s trdo valuto, bedno hlasta po jezikovnih izdelkih onih, ki jih v primeri z nami ne odlikuje nič drugega kakor od našega večje število« (Toporišič 2007: 46).

- TOPORIŠIČ, Jože, 1979a: Ne bod' mo šalobarde, Kranjci moji: pogovori o jeziku. *Naši razgledi* 28/7. 206.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1979b: Kako besede »umiramo«: pogovori o jeziku. *Naši razgledi* 28/22. 649.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: *Portreti, razgledi, presoje: k zgodovini slovenskega jezikoslovja: ob 400-letnici Trubarjeve smrti*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Pivec.
- URBANČIČ, Boris, 1973: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VODUŠEK, Božo, 1951: O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih. *Slovenski poročevalec*. 1–10.

POSEBNOSTI PRAVNE TERMINOLOGIJE IN TOPORIŠIČEVI JEZIKOVNOKULTURNI POMISLEKI

Mateja Jemec Tomazin

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 340.113:811.163.6:929Toporišič J.

Načelo ustaljenosti je eno od najpomembnejših terminoloških načel, vendar se prav zakonski termini različnih področij razmeroma pogosto spreminjajo. Dostikrat je sprememba posledica želje, da bi našli čim bolj slovenski ali jezikovnokulturno ustrežnejši termin. Na področju prava je nevarno ustvarjanje sorodnih terminov, ker se z novim terminom spremeni tudi pojmovna zamejitev. Jože Toporišič je v svojih prispevkih predlagal tudi zamenjavo terminov v osnutku Ustave Republike Slovenije. V prispevku predstavljamo njegove predloge in sprejete odločitve.

načelo ustaljenosti, termin, jezikovnokulturno načelo, ustava, determinologizacija

Consistency is one of the most important term formation principles and yet Slovene legal terms in different areas are relatively frequently changed. This is often due to a search for a more appropriate Slovene term. Creating new legal terms runs the risk of creating similar terms, because the new term shifts the conceptual boundaries. Jože Toporišič suggested replacing some legal terms in the draft of *The Constitution of the Republic of Slovenia*. The paper presents his proposals and the decisions taken.

principle of consistency, term, language-cultural principle, constitution, determinologisation

1 Uvod

Jože Toporišič je svoje mnenje o jezikovnokulturnih vprašanih objavljajl v strokovnih in znanstvenih revijah, pa tudi v drugih glasilih, predvsem v obliki kolumn,¹ vselej je svoje mnenje neposredno izražal v intervjujih² ter na tematskih posvetih.³ Kot priznan jezikoslovec je širil zavest o prednostni rabi domačega, neprevzetega izrazja, svoje videnje o potrebnosti slovenjenja in podomačevanja jezikoslovne terminologije pa je uresničil v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992).

V terminologiji je jezikovnokulturno načelo le eno od načel, ki omogočajo uspešno tvorjenje novih terminov in s tem učinkovito sporazumevanje med strokovnjaki, poleg tega so pomembna tudi načela ustaljenosti, gospodarnosti in jezikovnosistemske skladnosti. Posamezne skupine področnih strokovnjakov se lahko odločijo, katero od

¹ Tako so npr. več let izhajale kolumne v prilogi *7D* časnika *Večer*, objavljene so v monografiji *Jezikovni pogovori iz Sedem dni* (Toporišič 2007).

² Zbrani so v monografiji *Intervjuji in polemike* (Toporišič 2011).

³ Prim. npr. monografijo *Družbenost slovenskega jezika* (Toporišič 1991).

teh je najpomembnejše, vsekakor pa ne more te odločitve sprejeti le posameznik, sploh ne jezikoslovec za terminologijo nekega drugega področja. Sodobni pristopi v terminografiji pa poleg terminološkega dogovora upoštevajo tudi korpusni pristop, ki pravzaprav s sodobnimi metodami potrjuje načelo ustaljenosti. Korpusni podatki kažejo dejansko rabo in so dobra osnova za terminološki dogovor, hkrati pa je tako lahko bolj objektivno ocenjen vpliv avtoritete posameznika ali omejenega števila strokovnjakov.

2 Spreminjanje področne terminologije

Spreminjanje terminologije in tudi sleherna zamenjava ter uvajanje novih terminov kateregakoli strokovnega področja je najuspešnejše s terminološkim dogovorom.⁴ To pomeni, da se skupina strokovnjakov odloči za prednostno rabo nekega termina, ki označuje neki pojem. S spremembo termina se mora strinjati širši krog strokovnjakov, ki spremembo tudi uveljavi z rabo (v pisnih in ustnih sporočilih med seboj in z drugimi naslovniki). Kljub vsemu je vedno treba upoštevati tudi pravi trenutek za spremembo, saj se uveljavljenih terminov, čeravno se določen krog strokovnjakov s spremembo lahko strinja, ne da zamenjati brez težav.⁵ S korpusnimi metodami v terminologiji lahko jezikoslovci strokovnjakom olajšamo odločitev, kadar je v rabi več terminov za en pojem. Sistemski pregled korpusnih metod v terminologiji v tuji in domači literaturi ponuja T. Fajfar (2016: zlasti poglavje 3.2.4 in dalje), ki kot najpogostejši pristop izpostavlja besedilno terminologijo, zatem pa raziskovanje korpusa za pridobitev terminoloških informacij in ugotovitev razmerij med njimi.

Nasveti za zamenjavo tujk z izvirnimi (ali izvorno) slovenskimi ali vsaj slovenskimi termini so namenjeni predvsem povečevanju stopnje razumljivosti. V terminologiji velja, da je izrazna podoba (termin) le »nalepka«⁶ pojmu in naj bi bili zato vzroki za zamenjavo bolj omejeni kot sicer.⁷

⁴ Gre za edini smiselni način spreminjanja terminologije. Uveljavljanje sprememb po načelu ukaza ali navodila avtoritete je opaziti pri nekaterih Toporišičevih razpravah, npr. Toporišič 1968: 429–442: pomembljivo vztraja pri terminu *zdravstveni jezik*, čeravno je razprava objavljena v *Medicinskih razgledih*, ki jih je izdajala *Medicinska fakulteta ljubljanske univerze* (podčrtala M. J. T.).

⁵ Tak primer je npr. predlog širše skupine strokovnjakov, da bi *biodiverzitet*, ki so jo strokovnjaki že prej podomačili v *biotsko raznovrstnost*, zamenjali z *raznoživostjo*, ki ima domačo podstavo. Kljub izvrstnemu predlogu, ki ustreza skoraj vsem merilom uspešnega termina: poleg domače podstave je jezikovno-sistemsko ustrezen in gospodaren, je do tega predloga prišlo prepozno, saj se je medtem *biotska raznovrstnost* tako uveljavila (tudi v izobraževanju, kar pomeni, da je dosegel zelo široko skupino naslovnikov), da zamenjava ne bi bila učinkovita (prim. tudi <http://isjfr.zrc-sazu.si>). Potencialno bi bila taka zamenjava mogoča ob res širokem soglasju tudi nestrokovne javnosti, ki bi morala tako zamenjavo sprejeti brez večjih pomislekov.

⁶ Pri tem imamo v mislih arbitrarnost jezikovnega znaka, ki je vsaj v teoriji mogoča, hkrati pa praksa kaže, da vendarle obstajajo omejitve, npr. pomisleki (strokovne) javnosti pri uveljavljanju *zgoščenke*, zamenjava (lahko v času nastanka tudi nevtralnih, pozneje pa konotiranih) izrazov za pripadnike manjšin ipd.

⁷ Tak termin je npr. *gasilska črpalka*; gre za napravo, s katero se da vodo tako črpati kot brizgati, zato se nekaterim v gasilstvu zdi primernejši termin *gasilska brizgalna*, ki pa še vedno označuje le en del zmogljivosti naprave. Prva skupina zagovarja načelo ustaljenosti, druga trdi, da je njihovo poimenovanje natančnejše (čeprav priznavajo, da ne označuje celote). Takšen pristop je v terminologiji nefunkcionalen, čeprav je dobrodošel vsak utemeljen razmislek stroke o primernosti posameznega termina.

Toporišič je na več mestih (prim. Toporišič 2011: 212) zapisal, da se je sam odločil za slovenjenje v čim večji meri. Njegova ocena in predlogi slovenjenja terminov medicinske terminologije (prim. Toporišič 2006: 449–484) so naleteli na različne odzive, nekatere od njih Toporišič tudi navaja (prim. prav tam: 457–458), vendar jih povečini zavrne kot popolnoma neutemeljene in nekoristne, pri čemer opozarja na žaljivi ton nasprotnikov, hkrati pa tudi sam v ocenah pisanja drugih ni najbolj prizanesljiv (prav tam: 459): »Izrecno sem rekel, da želim poudariti samo tiste [ukrepe], ki bi nam 'najhitreje pomagali izboljšati to sramotno stanje'.« Razpravo o medicinskem jeziku je napisal konec 60. let 20. stoletja, po 15 letih je ponovno predstavil svoj pogled na »zdravstveno besedo«, vendar je poleg termina *zdravstvo* za medicino uporabil celo izraz *zdravilstvo*.⁸

Če je medicina področje s specifično in prepoznavno terminologijo, pravo posredno ureja vsa področja človekovega bivanja, zato je razmejitev med pravno terminologijo in terminologijo, ki se uporablja v pravnih besedilih, vsakič znova izziv za nepravnike (torej tudi jezikoslovce).⁹

3 Nova slovenska ustava in leto 1990

Konec 80. let 20. stoletja je zaznamovalo intenzivno politično dogajanje in seveda tudi priprava osnutka nove slovenske ustave,¹⁰ pri katerem je za razliko od pisateljske ustave¹¹ iz 1988 sodelovalo več pravnikov. Ker je ustava splošni pravni akt, ki posreduje sistem temeljnih ustavnopravnih norm v državi, je pomembna tudi z vidika terminologije.¹² Ustava se v stabilnih političnih sistemih ne spreminja pogosto, zato je seveda potrebno širše soglasje o zapisanih najvišjih pravnih normah v državi, zaradi česar je bila k razpravi povabljen širša javnost.

Jože Toporišič je o ustavi tako z vidika terminologije kot vsebine pisal večkrat, največ objav je bilo v Večerovi prilogi *7D*, kar pojasnjuje tudi visoko stopnjo neznanstvenosti zapisanega.¹³ Svoje videnje razvoja in nastajanja nove terminologije je

⁸ Danes *zdravilstvo* v medicini označuje uporabo alternativnih metod zdravljenja namesto uradno priznane doktrine in se praviloma izvaja zunaj uradnih zdravstvenih ustanov, katerih ustanovitelj je država oz. občine. V SSKJ in SSKJ 2 je s kvalifikatorjem *knjiž.* sopomenka za *medicino*.

⁹ Pri geslovníku *Pravnega terminološkega slovarja* (PTS) smo se na Sekciji za terminološke slovarje Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU odločili za predstavitev pravne terminologije, vendar so meje med področji lahko tudi zelo prehodne, saj pravna veda definira tudi pojme, kot so npr. *družina*, *otrok*, *bližnja oseba*, *čakalna doba*.

¹⁰ Ustava je v PTS definirana kot: »Sistem temeljnih ustavnopravnih norm, pogosto oblastni splošni pravni akt države z najvišjo veljavo, ki določa temeljna razmerja in načela družbene, politične, gospodarske ureditve ter temeljne pravice in svoboščine.« Osutek nove slovenske ustave je bil objavljen 23. 3. 1990 (<http://slovenska-pomlad.si>).

¹¹ Zaradi teženj po centralizaciji takratne države Jugoslavije so slovenski pisatelji pripravili besedilo nove ustave, ki bi narodom v skupni državi še omogočala sobivanje ali pa omogočila odcepitev. Med soavtorji so bili T. Hribar, P. Jambrek, J. Mencinger, I. Svetlik, J. Šmidovnik, B. Gabršček, A. Perenič in F. Bučar.

¹² Poudariti je treba, da normodajna besedila kljub svoji zavezujoči vlogi v družbi niso pravi/edini vir veljavne terminologije. Pogosto ni upoštevano načelo gospodarnosti, saj so naslovi poglavij in členov po navadi parafraza pojma; tako je tudi v veljavni ustavi, npr. *prepoved ponovnega sojenja o isti stvari* (31. člen), *varstvo pravic zasebnosti in osebnostnih pravic* (35. člen) ali celo *prepoved spodbujanja k neenakopravnosti in nestrpnosti ter prepoved spodbujanja k nasilju in vojni* (63. člen).

Toporišič poleg mnogih drugih prispevkov o jezikoslovni terminologiji, ki jo je uveljavil s svojimi deli, utemeljil v obeh delih zbornika *Slovenski jezik v znanosti*¹⁴ (Toporišič 1989: 197), kjer posebej izpostavlja načelo ustaljenosti:

Sme in mora se [izrazje] ves čas množiti zaradi razvoja stroke, njenih metod in raziskavnih področij, enkrat ustrezno urejeno, pa se ne sme spreminjati samo zaradi »prekrščevalstva«, se pojmovati napačno, »frizirati« iz nestvarnih, tj. osebno všečnosti razlogov, mešati v smislu domačega in grško-latinskega. Vse to negativno se v veliki meri dogaja zaradi zakrivanja skromnosti ali ničnosti dognanj, uveljavljanja lastnih ambicij, strokovnih in stilističnih. Kolikor prodre v šolo (kakor v učbenikih Slovenski jezik I in II), je tako početje reakcionarno in družbeno škodljivo.

3.1 Tujke v terminologiji

Področna terminologija sleherne stroke je torej pojmovni sistem, ki ga na izrazni ravni tvorijo tako prevzeti kot neprevzeti termini. Izvorno domači termini so sicer navidezno bolj razumljivi, toda predvsem nestrokovnjaku lahko vzbudijo občutek, da pojem pozna, ker o vsebini sklepa iz splošnega jezika, npr. *razumni čas* je v PTS definiran kot 'čas, ki ne presega obdobja, sprejemljivega z vidika objektivne medicinske presoje kliničnih potreb pacienta glede na njegovo zdravstveno stanje, anamnezo, verjeten razvoj bolezni, stopnje bolečin ali naravo prizadetosti v trenutku uveljavljanja pravice' in ne kot čas, ki ga »določa« razum ali kaj podobnega.

Različni jeziki jezikovnokulturno načelo vrednotijo različno. Hrvaški terminološki portal Struna¹⁵ daje npr. popolno prednost domačemu izrazju pred tujim, latinskim in grškim korenem pred angleškimi, francoskimi, nemškimi, načelo ustaljenosti je šele na tretjem mestu (prim. Hudeček, Mihaljević 2012: 70).

3.1.1 Tujke v osnutku Ustave in veljavni Ustavi Republike Slovenije

Toporišič v kolumnah, objavljenih novembra 1990 v *7D* (sicer v celoti zbranih v monografiji *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*), rabo tujk v osnutku Ustave imenuje »nepotrebno tujčevanje« (Toporišič 2007: 213). Po njegovem bi morali prevzete neslovanske besede (tujke) zamenjati s slovenskimi besedami slovanskega izvora.

a) *Nacija ali narod*

Toporišič (2007: 213) je v prispevku opozoril na po njegovem mnenju nepotrebne zveze z *nacionalen*.

¹³ Toporišič je o obeh osnutkih ustav, tako pisateljski kot Demosovi, objavil 19 prispevkov v *7D* v letih 1989 in 1990, v *Mladini* je bil objavljen obsežnejši intervju (Nežmah 1989: 42–43).

¹⁴ *Slovenski jezik v znanosti I* (1986: 113–131) in *Slovenski jezik v znanosti II* (1989: 197–212), oba dela je uredila Ada Vidovič Muha. O jezikoslovnem izrazju pišeta v tem zborniku tudi T. Fajfar in M. Žagar Karer.

¹⁵ O terminoloških načelih, ki jih upoštevajo pri vključevanju terminov v Struno, prim. monografijo *Hrvatski terminološki priručnik* (Hudeček, Mihaljević 2012).

Tabela 1: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS¹⁶

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
nacionalna varnost (39)	državna varnost	varnost države (42)
nacionalna diskriminacija (62)	narod(ost)no sovraštvo in nestrpnost	narodna neenakopravnost; narodno sovraštvo in nestrpnost (63)
nacionalna kultura (63)	narod(ost)na kultura	*narodna identiteta ¹⁷ (64)
nacionalna korist (72)	državna/narodna korist	javna korist (74)
nacionalna varnost (109)	državna varnost	*varnost (124)

V sedanji Ustavi RS pridevnik *nacionalni* ni uporabljen, prav tako ni v njej termina *nacija*, definiranega kot 'narod z državo'. Tudi PTS *nacijo* usmerja na *narod*, pa vendar tako pravniki kot tudi drugi strokovnjaki še vedno ločujejo med pojmom (prim. npr. Petrič 2010, 2014). Prav tako se v znanstvenih in strokovnih besedilih pojavljajo termini, katerih del je pridevnik *nacionalni* (ali je del tvorjenke). Za *nacionalizacijo* tako v stroki praktično ne najdemo slovenskih ustreznikov *podržavljenje* ali celo vsebinsko primernejšega (in neprimerno redkejšega) *podružbljenje*.¹⁸

b) Socialni

Previdnost pri podomačevanju je še pomembnejša pri zvezah s *socialni*. Toporišič na istem mestu predlaga zamenjavo z *družbeni*.

Tabela 2: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
socialna varnost (51)	gmotna (družbena?) ¹⁹ varnost	socialna varnost (50)
socialno razmerje (64–68)	družbeno razmerje	socialno razmerje (66–79)
socialna funkcija (65)	družbena vloga	socialna funkcija (67)
-	-	socialni napredek (71)
-	-	socialni interes (96)

V PTS je 42 iztočnic s sestavino *socialni* (npr. *prva socialna pomoč*, *socialna država*, *socialna varnost*) in 15 iztočnic s sestavino *družbeni* (npr. *družbeni proizvod*, *neznatna družbena nevarnost*). Nikoli ne gre za dvojnice (v smislu sopomenk), ampak

¹⁶ V oklepaju so navedene številke členov.

¹⁷ Zvezdica predstavlja nepopolne ustreznike, saj je preoblikovano celotno besedilo člena, ki govori o pravicah avtohtonih narodnih skupnosti v Sloveniji.

¹⁸ V Gigafidi kot referenčnem korpusu splošnega jezika najdemo le 23 zadetkov za *podružbljenje*.

¹⁹ Zapis v oklepaju in z vprašajem kaže na jasno razliko med splošnim jezikom, kjer lahko iščemo nadomestni izraz brez večje škode za vsebino, in terminologijo, kjer lahko nestrokovnjaki o vsebini le ugibamo.

se jedrne sestavine terminov med seboj razlikujejo. Čeravno v splošnem jeziku *socialno* res povezujemo z družbo, se je terminološka raba specializirala, kar potrjujejo tudi drugi termini s to sestavino.

c) *Ekonomski*

Ekonomija in *gospodarstvo* nista popolni sopomenki, čeprav je Toporišič predlagal rabo pridevnikov *gospodarski* in *gospodarstveni* namesto *ekonomski*. V Ustavi RS je dosledno uporabljena sestavina *gospodarski*: *gospodarsko zlorabljanje* (56), *gospodarska dejavnost* (64, 72, 74), *gospodarska funkcija* (67), *gospodarski napredek* (71), *gospodarska pobuda* (74), *gospodarska organizacija* (74, 75), *gospodarski interes* (96), *gospodarska razvitost* (142).

V PTS je 50 zvez s sestavino *gospodarski* (npr. *gospodarska rast*, *gospodarsko kaznivo dejanje*, *svoboda gospodarske pobude*), zanimivo pa je, da so nekatere zveze z *ekonomski* preusmerjene na domačo obliko termina (npr. *ekonomska blokada* → *gospodarska blokada*), nekatere pa na tujo (npr. *gospodarska politika* → *ekonomska politika*), torej ne moremo govoriti o specializaciji terminološke rabe posameznih sestavin terminov (pridevnika), temveč o ustaljeni rabi terminov (kot celote).

d) *Lokalni ali območni*

Naslednja skupina predlaganih sprememb je povezana s pridevnikoma *lokalni* in *območni*.

Tabela 3: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
lokalna skupnost (25)	območna skupnost	lokalna skupnost (22, 25, 26, 64, 73, 138, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 148, 153, 154, 157)
lokalni organ (44)	območni organ	-
lokalna samouprava (63, 72)	območna samouprava	lokalna samouprava (9, 64, 133, 136, 138, 159, 160, 166)
-	-	lokalni interes (96)
-	-	lokalna zadeva (140, 143)

Tabela 3 prikazuje, da se predlog Toporišiča za zamenjavo ne le ni obnesel, temveč se je v primerjavi z osnutkom število terminov s sestavino *lokalni* še povečalo, predvsem na račun določil o organizaciji države oz. *lokalni samoupravi*. V PTS je 9 iztočnic s sestavino *lokalni* (npr. *lokalna uprava*, *lokalne volitve*, *lokalna javna služba*).

e) *Etnični*

Zadnja predlagana sprememba se nanaša na pridevnik *etnični*, kar je bilo v osnutku Ustave predlagano poimenovanje za italijansko, madžarsko in romsko skupnost prebivalcev.

Tabela 4: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
etnična skupnost (3, 61, 85)	narodnostna ²⁰ skupnost	narodna skupnost (5, 11, 61, 64, 80); romska skupnost (65)

V PTS je 5 terminov s sestavino *etnični*, in sicer *etnična manjšina* (preusmerjena na *narodno manjšino*), *etnična skupina*, *etnično čiščenje*, *etnično nasilje* in *med-etnično nasilje*, pri čemer sta zadnja dva termina v pravu sopomenki. Sestavino *narodni* najdemo v terminih *narodna manjšina*, *narodna suverenost*, *narodni dohodek*, *narodni park* in *narodno gospodarstvo*. Kako pomembna je razmejitev med pojmi v posamezni stroki, kaže prav Toporišičev (neuspešen) predlog za zamenjavo *etnična skupnost* z *narodnostna skupnost*, saj je Ustava SFRJ²¹ ločevala med *narodi* in *narodnostmi*, zato pravna stroka ob sprejemanju Ustave RS ni želela izraza *narodnost* uporabiti za avtohtone narodne manjšine v Sloveniji.

f) Druge »tujke«

Tabela 5: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
kredit (81)	posojilo	kredit (149)
organ kontrole (82)	nadzorno telo	organ kontrole (150)
*komunicirati (29)	vzdrževati stik	-
moralne koristi (63)	nravne koristi	**rešeno opisno
materialne koristi (63)	tvarne koristi	**rešeno opisno
diskriminacija (62)	razločevanje/zapostavljanje	neenakopravnost (16, 63)
informacija (40)	obvestilo	informacija javnega značaja (39); informacija (40)
medicinski poskusi (32)	zdravstveni poskusi	medicinski poskusi (18)

** »Država gmotno in moralno podpira uveljavljanje teh pravic.« (64)

²⁰ »[Z]a izraz *etnična* skupnost predlagam *narodnostna* skupnost (3, 61, 85) [konkretno gre tu za Rome], saj ne bomo še naprej rabili besede *narodnost* v smislu prejšnje ustave za narodne manjšine« (Toporišič 2007: 213–214).

²¹ Besedilo je dostopno na <https://sl.wikisource.org>.

Toporišič (2007: 214) prispevek sklene z naštevanjem »tujk«, za katere bi po njegovem mnenju težko (ali sploh ne) našli domače ustreznike:

Tabela 6: Primerjava terminov v osnutku Ustave, Toporišičevi predlogi zamenjave in sprejeta rešitev v veljavni Ustavi RS

osnutek Ustave	predlog Toporišiča	Ustava RS
rehabilitacija (30)	-	rehabilitacija (30)
invalid (49)	-	invalidnost (14); invalidsko zavarovanje (50); invalid (52)
štipendija (54)	-	-
avtonomizem (56)	-	avtonomnost (58)
organizacija (57)	-	mednarodna organizacija (3.a, 47); organizacija (40, 64, 96, 114, 120, 121, 124, 157); gospodarska organizacija (74, 75)
propagiranje (62)	-	-
avtohton (63)	-	avtohton (5, 64)
nelojalna konkurenca (72)	-	nelojalna konkurenca (74)
registracija (76)	*vpis ²²	-
financirati (82)	-	financirati (52, 57, 58, 142, 146, 148)
mandat (85)	-	mandat (80, 81, 82, 103, 165)

3.2 Vpliv posameznikov na terminologijo

Iz prikazanih tabel lahko opazujemo, kateri predlogi podomačevanja terminov v osnutku Ustave RS so bili upoštevani. Toporišič seveda ni bil edini, ki je dopolnjeval ali popravljaj besedilo osnutka Ustave RS, zagotovo pa je njegovim predlogom sledilo tudi nekaj strokovnjakov. Čeprav se je besedilo osnutka Ustave RS vsebinsko še dopolnjevalo, kar vidimo tudi iz pripisanih številč členov, so nekateri termini ostali enaki in so v rabi tako v Ustavi RS kot v področni zakonodaji.

Normativna besedila ne vsebujejo zgolj pravne terminologije, temveč tudi druge področne terminologije glede na vsebino posameznega pravnega akta. Zaradi pomanjkljive komunikacije med področnimi strokovnjaki in pravniki, ki sestavljajo te predpise, se v predpisih pogosto pojavi drugačna terminologija, kot je v rabi med strokovnjaki. Pri tem ne gre le za razmerje *domače* : *tuje*, temveč tudi za povsem neustrezne termine ali iskanje vedno novih prevodov, kadar zavezujočo zakonodajo

²² Toporišič je zapisal v oklepaju »morda kdaj vpis«.

(zlasti EU) prevajajo. Tako je pravzaprav odprta pot do determinologizacije, saj stroka še naprej uporablja termin, ki ga je izbrala, ne glede na zapis v zakonodaji.

Pri iskanju »boljših« rešitev ali predlogov za ustrežnejši domači termin se predvsem jezikoslovci lahko hitro znajdemo v skušnjavi, da brez (dobrega) poznavanja stroke predlagamo zamenjavo povsem ustreznih terminov (npr. *samosvojost* za *suverenost*²³ ali več ustreznikov *nedopustno razlikovanje*, *nedopustno razločevanje*, *neenakopravnost* za *diskriminacijo*).²⁴

4 Zaključek

Toporišič je kot aktiven pisec posegal na mnoga, tudi nejezikoslovna področja. Pri osnutku slovenske ustave se je pokazalo, da so bili nekateri uporabljeni termini opuščeni (lahko domnevamo, da tudi zaradi nasprotovanja dela javnosti, ki jo je zastopal Toporišič), drugi upoštevani in so v rabi še danes (največkrat zato, ker so izpolnjevali načelo ustaljenosti, torej so obstajali že prej in so bili uporabljeni kot prednostna rešitev) ter nekateri povsem neupoštevani, ker terminološko zasedajo druge pojme (npr. *samosvojost* za *suverenost*). Eden od predlogov je bil tudi, da bi *omika* zlahka zamenjala *kulturo*, »če bi tako le želeli« (prim. Toporišič 2007: 213). In to pravzaprav drži – uspešna menjava terminologije poteka s terminološkim dogovorom, če bi se torej širša strokovna skupnost strinjala s spremembo (in bi prezrla načelo ustaljenosti), bi ji ob širši podpori javnosti to tudi uspelo. Kljub vsem dobrim nameram pa stalna terminologija v pravnem sistemu zagotavlja pravno varnost, zato je ne moremo zamenjevati vsepovprek.

Viri in literatura

- FAJFAR, Tanja, 2016: *O terminologiji v Evropski uniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- FAJFAR, Tanja, ŽAGAR KARER, Mojca, 2016: Jože Toporišič in terminološka terminologija. Erika Kržišnik, Miran Hladnik (ur.): *Toporišičeva obdobja. Obdobja 35*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 57–64.
- Fran. Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si (dostop 27. 7. 2016).
- HUDEČEK, Lana, MIHALJEVIĆ, Milica, 2012: *Hrvatski terminološki priručnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje.
- JEMEC TOMAZIN, Mateja, 2012: Terminologija v slovenskem pravopisu. Nataša Jakop, Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja: Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 213–220.
- NEŽMAH, Bernard, 1989: Lingvisterija. *Mladina* 24 (30. 6. 1989). 42–43.
- PETRIČ, Ernest, 2010: *Zunanja politika. Osnove teorije in praksa* (Studia diplomatica Slovenica Monographiae 1). Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PETRIČ, Ernest, 2014: *Pravica do samoodločbe. Mednarodni vidiki*. Maribor: Obzorja.
- Slovenska pomlad. 23. 03. 1990/Demosova ustava. <http://slovenska-pomlad.si> (dostop 25. 7. 2016).
- Terminologišče. Terminološko svetovanje. <http://isjfr.zrc-sazu.si/sl/terminologisce/svetovanje#v> (dostop 27. 7. 2016).
- TOPORIŠIČ, Jože, 1968: O našem zdravstvenem jeziku. *Medicinski razgledi* 7. 429–442.

²³ Prim. Toporišič 2007: 207.

²⁴ O tem več v Jemec Tomazin 2012.

- TOPORIŠIČ, Jože, 1989: Stanovitnost izrazja (Ob učbenikih Slovenski jezik I in II). Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti* 2. 197–212.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Pivec.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2011: *Intervjuji in polemike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Ustava Republike Slovenije. <http://www.us-rs.si> (dostop 27. 7. 2016).
- Ustava SFRJ (1974). <https://sl.wikisource.org> (dostop 24. 8. 2016).

СЛОВЕНСКИЕ ПРЕДЛОГИ *MED*, *SREDI* НА ФОНЕ РУССКИХ *МЕЖДУ*, *СРЕДИ*

Jelena Konicka

Filologijos fakultetas, Vilna

UDK 811.163.6'367.633:811.161.1'367.633

V prispevku sopostavljamo pomenskoskladenjske značilnosti slovenskih predlogov *med* in *sredi* z ruskima predlogoma *между* in *среди*. Kompleksno pomensko strukturo predlogov tvorijo komponente, ki se razlikujejo od jezika do jezika. Nekatere skladijske posebnosti lahko razložimo s pomočjo družljivosti predlogov z drugimi predlogi, ki so za vsak jezik specifične (sln. *med* in *nad*, *pod*; rus. *между* in *около*).

prostorski predlogi, direktivni in lokativni predlogi, pomenska struktura predloga, kontrastivna primerjava slovenščine in ruščine, slovanski predlogi

This paper compares the semantic-syntactic features of the Slovene prepositions *med* and *sredi* and their Russian (quasi)equivalents *между*, *среди*. The complex semantic structures of the prepositions contain components that may vary from language to language. The language-specific relations between the preposition and the other constituents of the phrase can be seen as an explanation for certain syntactic features of the specific language (Slo. *med* and *nad*, *pod*; Rus. *между* and *около*).

spatial prepositions, directive-locative prepositions, semantic structure of preposition, contrastive research in Slovene and Russian, Slavonic prepositions

В словенском языкознании последней четверти XX в. работы Й. Топоришича сыграли определяющую роль. Его учение о словенском языке, развиваясь с конца 60-х гг., к рубежу веков оформилось в виде описания всех уровней языковой системы, представленного в объемной грамматике *Slovenska slovnica* (первое издание – 1976 г., последнее – 2000 г.). Замечания по поводу разнообразных языковых явлений, интерпретированных Топоришичем при помощи различных методов и теорий, и огромный фактический материал в его статьях и монографиях заставляют обращаться к его наследию, тем более, что со времени активной деятельности ученого на ниве словенского языкознания в науке сформировались новые подходы к исследованию языка, позволяющие внести уточнения и коррективы в некоторые аспекты теории ученого. К ним относятся вопросы, связанные с предлогами – частью речи, долгое время оставшейся на периферии внимания не только словенистов, но и славистов вообще.

По Й. Топоришичу, «[p]redlogi so nepregibna besedna vrsta; nimajo predmetnega pomena, ampak le slovnični, tj. z njimi izražamo podredne skladijske odnose

med besedami oz. frazami; samostalniške besede ob njih morajo biti v določenem sklonu – pravimo, da se predlogi vežejo z rod., daj., tož., mest., in/ali or.» (Toporišič 1991: 348). В дополненном издании 2000 г. определение незначительно изменено: «Predlogi so nepregibna besedna vrsta; nimajo predmetnega pomena, ampak le slovničnega, tj. z njimi izražamo podredna skladijska razmerja med besedami oz. zvezami» (Toporišič 2000: 413). По мнению ученого, значение (пространственное, временное, причинное и т. д.) имеют предложно-падежные словосочетания, но не предлоги. В приводимом им списке словосочетаний (Ibid.: 416–423) указываются разные значения конструкций одних и тех же предлогов с одними и теми же падежами, и, напротив, одинаковые значения конструкций тех же предлогов, но с разными падежами, напр.:

med – T: 1. prostor: *stopiti med drevje; oditi med ljudi*;

med – O: 1. prostor: *sprehajati se med rožami – sam med ljudmi – hiša med drevjem*;
2. čas: *srečati se med prazniki – prost med dvema predstavama*; 3. lastnost: *navaden med prijatelji*. (Ibid.: 419)

Приводимый Й. Топоришичем материал позволяет ставить вопрос о наличии у предлогов не только специфического грамматического значения (выражения подчинительных синтаксических отношений между словами или словосочетаниями), но и определенного семантического содержания.

В славянском, в частности, русском языкознании наличие у предлога сложной семантической структуры не оспаривается, хотя вопрос о квалификации ее компонентов остается дискуссионным (см. ЛЭС: 1990). В последние десятилетия традиционный спор о значении предлога оживился благодаря изучению предлогов в когнитивных и близких к ним исследованиях (см. работы Е.С. Кубряковой, О.Н. Селиверстовой, Т.Н. Маляр, В.А. Плунгяна, Е.В. Рахилиной, Г.Е. Крейдлина, И.С. Бороздиной и др.), в которых отстаивается наличие у предлогов номинативной функции, обеспеченной тем, что пространственные и временные значения предлогов «именуют координацию вещей и событий, показывают их место во времени и в пространстве, соотносят выделенные ориентиры с их обобщенными представлениями» (Кубрякова 1978: 11). О.Н. Селиверстова решает вопрос о лексическом значении предлогов, вводя разные уровни описания, показывая сложный механизм взаимодействия лексического и грамматического значений в семантической структуре предлога (Селиверстова 2004: 931–940) и обращая внимание на системные отношения между членами группы предлогов (Ibid.: 724 и далее). О значимости системных связей свидетельствуют синонимические и антонимические отношения предлогов. Перечисленные параметры формируют специфику предлогов в каждом языке, что становится очевидным при сопоставительном изучении межъязыковых соответствий в этой области: обычно «основные концептуальные компоненты совпадают, но могут различаться объем передаваемого концептуального содержания, степень его детализации, второстепенные элементы или

распределение концептуального содержания по членам подгруппы.» (Маляр 2007: 93)

В поисках ответов на вопросы, связанные с семантической структурой словенских предлогов, мы обратились к их сопоставлению с русскими соответствиями. Генетико-типологические связи словенского и русского языков позволяют воспользоваться опытом исследования русских предлогов, чтобы с опорой на выявленные межъязыковые сходства и различия установить особенности семантического наполнения и системных отношений словенских предлогов и тем самым уточнить данные Й. Топоришичем характеристики. В настоящей статье представлены некоторые результаты сопоставления слов. *med* и рус. *между*, слов. *sredi* и рус. *среди*.¹

1 По лексикографическим данным, слов. *med* и рус. *между* имеют более сложную структуру значений, чем слов. *sredi* и рус. *среди*. Описанные в словарях значения первой пары предлогов совпадают лишь отчасти, что подтверждается различающимися контекстами их употребления.

В словаре словенского языка приводятся две группы значений предлога *med* – с вин. пад. и твор. пад.; в первой группе выделяются три значения, во второй – четыре (SSKJ). В словарях русского языка приводится от двух (Ожегов) до шести (Ушаков) и более значений; в наиболее полной словарной статье словаря русского языка под ред. А.П. Ефремовой (СРЯ) выделяются две группы значений – с твор. пад. (9 значений) и род. пад. (4 значения).

В русском языке предлог *между* не употребляется с вин. пад., ср. переводы примеров: слов. *Pot pelje med dva visoka hriba* (вин. пад.)² – рус. *Дорога идет между двумя высокими холмами* (твор. пад.³). В свою очередь, для слов. *med* нехарактерны употребления с род. пад., ср. рус.: *Гроб качается хрустальный На цепях между столбов.* (Пушкин); *У обочин проселка и подальше, между воронок, валялись убитые лошади.* (Бубеннов).

В словенских и русских конструкциях предлогов с твор. пад. отмечаются как сходства, так и различия:

- в основном совпадает общее значение слов. *med*: «1. za izražanje stanja v položaju, omejenem z dvema mejnima točkama», а также оттенок этого значения: «za izražanje stanja v položaju, omejenem z več mejnimi točkami» со значением рус. *между*: «1. [...] при указании на положение предмета среди других предметов или на то, что действие совершается в промежутке, посреди каких-л. предметов», ср. примеры: слов. *sestra stoji med bratoma; potok teče med gozdom in travnikom* и рус. *На лбу, между бровями, появились две морщины.* (Тургенев);

1 Слов. *med* относится к первообразным предлогам, тогда как *sredi* – к производным. Интерпретация русских предлогов как первообразных или производных может быть различна, ср. разные точки зрения по поводу рус. *между*, изложенные в (Солоницкий 2003: 6–7). Для данной работы вопрос о первообразности или производности рассматриваемых предлогов не является существенным.

2 Значения словенских предлогов и примеры их употребления приводятся по SSKJ, русских – по СРЯ.

3 Здесь и далее даны авторские переводы словенских примеров на русский язык. За помощь в переводе русских примеров на словенский язык искренне благодарю М. Ухлика.

Между торгующими людьми ходил высокий худощавый мужчина. (Солоухин). Иногда примеры «словенского» первого значения совпадают с примерами иначе описываемых значений рус. *между*: «3. [...] при указании на связь двух точек или двух предметов в пространстве; означает: от... до», примеры: слов. *cesta med Ljubljano in Vrhniko* и рус. *дорога между Москвой и Ленинградом*. Из области совпадений в рассматриваемом словенском значении выпадают случаи, аналогичные слов. *nočne temperature med 5° in 10° C*: в русском языке в этом случае возможен только двойной предлог *от... до*: *Температура ночью от 5° до 10° C*;

- примеры, объединяемые значением слов. *med*: «2. za izražanje pripadnosti», на русский язык переводятся конструкциями с разными предлогами, ср.: *ta jabolka so med najboljšimi; vsakdo med nami ga pozna; najboljši med njimi; on je zmeraj med prvimi* – рус. *эти яблоки относятся к лучшим; каждый из нас его знает; лучший между ними; он всегда среди первых*. Переводы примеров смыслового оттенка данного значения слов *med*: «za izražanje izbora» соответствуют приводимым в СРЯ примерам шестого значения рус. *между*: «6. [...] при обозначении лиц, предметов, явлений, которые сравниваются, сопоставляются друг с другом», ср.: слов. *odločati se med mestnim in podeželskim življenjem* – рус. *выбирать между городской и деревенской жизнью*;

- значение слов. *med*: «3. za izražanje medsebojnega odnosa», напр.: *otroci se kosajo med seboj*, сопадает с пятым значением рус. *между*: «5. [...] при обозначении лиц, предметов, взаимосвязанных или вступающих во взаимодействие друг с другом», напр.: *За мир и дружбу между народами!*. Эксплицитно не названный смысловой оттенок в SSKJ: *delili so si izkupiček med seboj* соотносим с отдельным значением рус. *между*: «7 [...] при обозначении предметов, явлений, группы лиц, в пределах которых совершается распределение, разделение чего-л.», напр.: *Большая часть его дня тратилась в лаборатории, остаток делился поровну между лекциями и сном.* (Леонов);

- наконец, значение слов. *med*: «4. za izražanje časa, ki ga omeujeta dve točki» отчасти соотносимо с темпоральным значением рус. *между*, описание которого значительно отличается от словенского: «4 [...] при обозначении промежутка времени, в который что-л. совершается», напр. *Звонить ему следовало только между десятью и одиннадцатью часами утра.* (Чаковский) Близкими выглядят выделяемые в словарях смысловые оттенки: слов. «za izražanje časa, v katerem se kaj dogaja» – рус. «при обозначении явлений, событий и т. п., в промежуток времени между которыми что-л. происходит, совершается»; однако перевод иллюстративных примеров из SSKJ показывает, что в соответствии со слов. *med* не всегда можно использовать рус. *между*, ср.: слов. *priiti na obisk med peto in šesto uro* – рус. *прийти в гости между пятью и шестью часами*, но: слов. *otroci med petim in desetim letom* – рус. *дети от пяти до десяти лет*; слов. *tako je bilo med okupacijo, vojno* – рус. *так было во время оккупации, войны*; слов. *med tednom zgodaj vstaja* – рус. *всю рабочую неделю рано встает*.

2 Картина соотношения слов. *med* и рус. *между* по словарным описаниям выглядит весьма сложной, что заставляет обратиться к сопоставлению семантических компонентов предлогов с опорой на работы, посвященные русским предлогам, в частности, на исследование Г.Е. Крейдлиным предлога *среди* как средства выражения «семантических пространственных отношений, понимаемых более широко, чем это обычно принято» (Крейдлин 1994: 19), а также на анализ А.С. Кириченко предлога *между*, выполненный с учетом парадигматического плана (синонимических корреляций) и синтагматических отношений между компонентами сентенциальной формы «X (предикат) между Y₁ и Y₂», где за X-ом закрепляется термин «референт», за Y-ми — «релятумы»⁴ (Кириченко 2002: 184). Оба автора отмечают первичность пространственного значения для данных предлогов, и в данной работе ограничимся только им.

Очевидное различие между слов. *med* и рус. *между* состоит в том, что словенский предлог в пространственном значении входит в группу предлогов, имеющих как директивную (направительную), так и локативную семантику, объединяясь в этом отношении со слов. *nad* и *pod*. Директивность, по-видимому, выражается конструкцией «предлог + вин. пад.», ср.: *balon se je dvignil nad oblake* (SSKJ), *Pod oblake jih je popeljal balonar Silvo* (Gigafida) – и *Ker čebele počejo biti mokre, se hitro skrijejo med mize, stole, police* (Gigafida), тогда как локативность – конструкцией «предлог + твор. пад.», ср.: *letalno kroži nad mestom* (SSKJ); *Smeti ležijo v kotih, pod mizami in stoli* (Gigafida) – и *Bandelj se je znašel tudi med operacijskimi mizami* (Gigafida).

Рус. *между* не включен в систему директивно-локативных предлогов, ср. примеры из НКРЯ, где очевидны: 1) директивность (предлог + твор./род. пад.): *И Ежик надел лыжи и побежал между деревьями; Рыбаков упал между кочек лицом вниз*, ср. перевод (предлог + вин. пад.): *Ježek je nadel smučī in stekel med drevesa; Ribakov je padel med krtine z obrazom navzdol*, и 2) локативность (предлог + твор./род. пад.): *Все остальное сгнило, валялось между пустыми бочками и ящичками; Руки у нее были красные, натруженные и тяжело лежали между колен*; ср. перевод: *Vse ostalo je zgnilo, se je valjalo med praznimi sodi in zaboji. Imela je rdeče, zgarane roke, ki so težko ležale med koleni*. Обращает на себя внимание вариативное употребление предлога в конструкции с двумя падежами, которое, по-видимому, обусловлено парадигматическими связями рус. *между* и *среди* (см. далее).⁵

Другое различие связано с тем, что в русском языке, как отмечает А.С. Кириченко, «семантическое представление, составляющее содержание

⁴ В исследованиях пространственных предлогов принято также, вслед за Р. Лэнкером, обозначать X термином *траектор*, а Y – *ориентир*.

⁵ По мнению А.С. Кириченко (2002: 189), в конструкциях *между* + род. пад., «в той или иной степени присутствует идея обусловленности восприятия объекта свойствами среды, в которой он находится, даже если эту среду формируют всего два релятума». Он относит распространенность конструкции к XIX в., отмечая ее фразеологизированность в современном языке. Однако зафиксированная в НКРЯ довольно широкая представленность конструкции в современных текстах требует, на наш взгляд, иного объяснения.

денотативного слоя значения предлога *между*, представляет собой интервал, границами которого служат релятумы Y_1 и Y_2 » (Кириченко 2002: 185). Разница между интервалом и отрезком состоит в том, что точки, включаемые в отрезок, не входят в интервал. Представление об интервальности распространяется в русском языке на все виды пространства, включая дифференциальное (по терминологии А.С. Кириченко) пространство между двумя точками, возникающее при количественном нарастании или убывании какого-либо признака по мере продвижения от одной точки к другой. Предлог *между* не задает точные координаты референта, но «ограничивает рамками интервала область его потенциального местонахождения» (Ibid.: 192); точные координаты задаются двойным предлогом *от... до*. Это объясняет невозможность рус. *между* при передаче содержания, аналогичного слов. *otroci med petim in sedmim letom, nočne temperature med 5 in 10 °C* и под., где в отрезок включаются абсолютные величины.

Еще одно различие связано с тем, что рус. *между* задает представление о пространстве с известной степенью дискретности между выступающими в роли релятумов объектами, сохраняющими частичную обособленность, даже если они представлены как однородное множество. Значение дискретности, релевантное для семантической структуры рус. *между*, не позволяет использовать предлог в конструкциях типа **между лесом (садом и т. п.)*, тогда как для слов. *med* это значение, по-видимому, нерелевантно, ср. слов. *Dokler so hodili še med gozdom, je bilo kopno* (Gigafida); ср. широкое использование собирательных существительных в конструкциях со слов. *med*, напр.: *hiša stoji med drevjem*. В русском языке для передачи значения однородности, выраженного в словенских собирательных существительных, используемых в конструкциях такого рода, возможен только предлог *среди*: *дом стоит среди деревьев*.

Анализ пары слов. *sredi* и рус. *среди*, употребляемых в обоих языках с род. пад., показал, что, судя по словарным дефинициям в SSKJ и СРЯ, между словенским и русским предлогами существует общее сходство значений (пространственных, временных и др.), однако есть и существенные различия. Это доказывают русские переводы примеров из SSKJ, иллюстрирующих разные значения предлога: *napasti sovražnika sredi soteske* – *напасть на врага среди ущелья*; *obstal je sredi ceste* – *остановился среди улицы*; *zagledal ga je sredi množice* – *увидел его среди толпы*; *zbuditi se sredi noči* – *проснуться среди ночи*; но: *sredi deske izvrtati luknjo* – *в центре доски просверлить дырку*; *miza stoji sredi sobe* – *стол стоит посреди комнаты*; *opoldne stoji sonce točno sredi nebesnega oboka* – *в полдень солнце стоит в самом центре небесного свода* и др.

Различия связаны, в частности, с тем, что в русском языке существуют определенные ограничения на семантику именной группы пространства, называемого в конструкциях с предлогом *среди*: оно «должно быть осмыслено как ‘большое’, ‘сплошное и однородное’» (Крейдлин 1994: 21). Если речь идет о небольших пространствах, то используются предлоги *посреди* и *посередине*, более определенно фиксирующие точечную локализацию; по мнению

Г.Е. Крейдлина, в случае геометрически правильного (в «наивном» смысле) пространственного объекта для обозначения 'центра' или 'области, близкой к центру', используется выражение *в центре (в самом центре лодки, в центре куба, круга, футбольного поля)*. Эти замечания объясняют семантическую дифференциацию в группе русских предлогов. В словенском языке, где *posredi*, омонимичное рус. *посреди*, является наречием, нет специализированных средств для указания на детализацию величины пространства, его формы и проч., очевидно, поэтому слов. *sredi* служит для передачи представлений как о приблизительном расположении референта по отношению к релятуму, так и о точном расположении в центре, что позволяет использовать, напр., конструкцию слов. *točno sredi + rod.*, невозможную в русском языке.

Рус. *между* тяготеет к семантически близкому рус. *среди*, от которого отличается тем, что последний указывает на пространство как нерасчленяемую аморфную массу (Ibid.: 22). Семантический признак дифференцированности/аморфности пространства легко нейтрализуется на фоне общего совпадения значений предлогов, что при отсутствии парадигматических связей рус. *между* с другими пространственными предлогами (в отличие от слов. *med*, входящего в группу директивно-локативных предлогов) приводит к распространению валентности рус. *среди* на предлог *между* и, как следствие, к вариативности употребления последнего с твор. и род. пад., ср.: *Сворачиваю в разрез между домами. – Белые растрепанные облака поднимались навстречу ему в голубом пролете между домов* (НКРЯ) (см. также примеры выше). Очевидно, возникающие на семантической основе системные связи предлогов влияют на формирование их синтаксических отношений.

Таким образом, сопоставление некоторых особенностей семантических структур словенских и русских предлогов заставляют пересмотреть отношение к предлогам как к лишенной собственного значения, выполняющей лишь синтаксические функции части речи и утверждать наличие зависимости синтаксических связей от компонентов семантической структуры предлогов, что обеспечивает их различное функционирование в словенском и русском языках.

ЛИТЕРАТУРА

- КИРИЧЕНКО, Александр Семенович, 2002: Семантическая структура предлога «между». Владимир Александрович Плунгян (ред.): *Исследования по теории грамматики. Вып. 2: Грамматикализация пространственных значений в языках мира*. Москва: ООО «Русские словари». 183–198.
- КРЕЙДЛИН, Григорий Ефимович, 1994: Метафора семантических пространств и значение предлога. *Вопросы языкознания* 5. 19–31.
- КУБРЯКОВА, Елена Самуиловна, 1978: *Части речи в ономаσιологическом освещении*. Москва: Наука.
- МАЛЯР, Татьяна Николаевна, 2007: О межъязыковых сопоставлениях в семантике. *Вестник МГЛУ* 532. 89–100.

СЕЛИВЕРСТОВА, Ольга Николаевна, 2004. *Труды по семантике*. Москва: Языки славянской культуры (Studia philologica).

СОЛОНИЦКИЙ, Андрей Викторович, 2003: *Проблемы семантики русских первообразных предлогов*. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета.

TOPORIŠIČ, Jože, ¹1976, ²1984, ³1991, ⁴2000. *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

СЛОВАРИ И ЯЗЫКОВЫЕ КОРПУСЫ

ЛЭС = ЯРЦЕВА, Виктория Николаевна (ред.), 1990: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия. <http://tapemark.narod.ru>

НКРЯ = Национальный корпус русского языка. <http://ruscorpora.ru>

Ожегов = ОЖЕГОВ, Сергей Иванович, ШВЕДОВА, Наталья Юльевна, ⁴1999. *Толковый словарь русского языка*. РАН: Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. Москва: Азбуковник. <http://www.lib.ru>

СРЯ = ЕВГЕНЬЕВА, Анастасия Петровна (ред.), 1981–1984: *Словарь русского языка*: в 4-х т. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский язык.

Ушаков = УШАКОВ, Дмитрий Николаевич (ред.), 1935–1940: *Толковый словарь русского языка*. Москва: Гос. ин-т Сов. энцикл.; ОГИЗ. <http://biblioclub.ru>

Gigafida = Korpus Gigafida. www.gigafida.net

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si

SYNONIMIA W POLSKIEJ I SŁOWEŃSKIEJ TERMINOLOGII JĘZYKOZNAWCZEJ

Paweł Kowalski

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Varšava

UDK 811.162.1'373.421:811.163.6'373.421

Prispevek obravnava sopomenskost v poljski in slovenski jezikoslovni terminologiji. Posebna pozornost je posvečena odnosoma *domača enota – mednarodna enota in analitična enota – sintetična enota*. Raziskovalni termini so bili nesistematično izpisani iz poljskih in slovenskih jezikoslovnih besedil, slovarjev ter slovníc. Pri izpisu smo si pomagali s pomožnim strokovnim orodjem, in sicer s ključnimi besedami iz bibliografske elektronske baze slovanskega jezikoslovja iSybislaw. Enote (ključne besede) v bazi so enake jezikoslovnim terminom.

jezikoslovna terminologija, poljščina, slovenščina, sopomenskost, internacionalizacija

The paper describes synonyms in Polish and Slovene linguistics terminology. The main stress is on the relation between domestic units and international units, as well as analytical and synthetic units. Acknowledged terms have been extracted from Polish and Slovene linguistic texts, dictionaries and grammars. In order to give a wide range of material, the language of keywords from the bibliographic database iSybislaw is used. The keywords from this database are equal to linguistic terms.

linguistics terminology, Polish, Slovene, synonyms, internationalisation

1

Przedmiot artykułu stanowi zjawisko synonimii w terminologii językoznawczej w dwóch językach słowiańskich: polskim i słoweńskim, które należą do dwóch grup językowych: grupy języków zachodniosłowiańskich i grupy języków południowo-słowiańskich. Porównywane są więc języki geograficznie oddalone od siebie, lecz strukturalnie dość zbliżone. Przedstawione jedynie w zarysie rozważania, dotyczące niezwykle szerokiego zagadnienia synonimii terminologicznej, mają charakter wstępny i są rezultatem prac prowadzonych w Instytucie Sławistyki PAN w Warszawie nad systemem bibliograficznym językoznawstwa sławistycznego iSybislaw (www.isybislaw.ispan.waw.pl). Prace nad systemem wymagają porządkowania na bieżąco terminologii językoznawczej, która jest wykorzystywana w podstawowym języku informacyjno-wyszukiwawczym bazy dziedzinowej iSybislaw – języku słów kluczowych.¹ Terminy językoznawcze stanowią podstawowy trzon jednostek tego języka.² W związku z tym, że w bazie gromadzone są dokumenty sławistyczne

¹ Więcej na temat jednostek języka słów kluczowych zob. monografię Babika *Słowa kluczowe* (2010).

dotyczące wszystkich języków słowiańskich, kwestią niezwykle istotną jest rozwiązywanie problemów dotyczących takich zagadnień, jak synonimia, ekwiwalencja, wieloznaczność w obrębie jednego języka, a także (przede wszystkim) w wielu językach słowiańskich.

2

W pracy termin rozumiany jest jako znak językowy (konwencjonalna jednostka) należący do leksykonu określonej dziedziny i oznaczający pojęcie w systemie relacji semantycznych właściwych dla tego leksykonu (Lukszyn, Zmarzer 2006: 23). Synonimia natomiast rozumiana jest jako zjawisko polegające na zbieżności poszczególnych terminów (por. Polański 1999; Humar 2010). W związku z dążeniem do jednomanowości terminów zjawisko to jest w terminologii niepożądane (por. Lukszyn, Zmarzer 2006). Problem niejednoznaczności terminów w swoich pracach poruszał także jeden z najwybitniejszych słoweńskich językoznawców Jože Toporišič, podkreślając, że »enopomenskost je za uporabno terminologijo prvi pogoj.« (Toporišič 2003: 13) Obserwowane obecnie w językoznawstwie szerzenie się różnorodnych paradygmatów badawczych tej dyscypliny naukowej, powstawanie nowych kierunków i poddyscyplin wiąże się z dynamicznym przyrostem i tworzeniem nowych jednostek terminologicznych. Postulowana przez badaczy jednomanowość takich jednostek wydaje się więc zadaniem trudnym, czy wręcz niemożliwym do uzyskania. Zasoby terminologiczne stanowią zbiory zróżnicowane w różnych systemach językowych, z których każdy posiada swoją, często odmienną, tradycję oraz uregulowania normatywne (por. Rudnik-Karwatowa 2013: 312).

W niniejszym tekście pragnę opisać dwa podstawowe źródła synonimii w terminologii lingwistycznej, jakimi są wariantywność występowania (użycia) jednostki syntetycznej (prostej, jednoelementowej) i jednostki analitycznej (złożonej, dwu- i wieloelementowej) oraz internacjonalizacja. Opisywane w artykule jednostki terminologiczne należą do terminologii przedmiotowej i ogólnonaukowej; realizują system pojęciowy dyscypliny językoznawstwa, wężej zaś językoznawstwa slawistycznego (polonistycznego i słowenistycznego). Jednostka internacjonalna to termin, który występuje przynajmniej w kilku językach międzynarodowych i leksykalizuje w nich to samo pojęcie (por. Mazurkiewicz-Sułkowska 2015). W systemie terminologicznym występują w dwóch odmianach, z których pierwsza to jednostka przejęta z języków światowych zaadaptowana na gruncie rodzimym, druga natomiast stanowi jednostkę utworzoną na gruncie języków klasycznych (Lukszyn, Zmarzer 2006: 71). Jednostka rodzima to każda jednostka terminologiczna danego języka, która nie jest internacjonalizmem (zob. Mazurkiewicz-Sułkowska 2015: 167).

² Podstawową różnicą między terminami a słowami kluczowymi rozumianymi jako jednostki języków informacyjno-wyszukiwawczych jest ich odmienna funkcja. Termin stanowi denotat rzeczywistości językowej, słowo kluczowe bezpośrednio odsyła do tekstu (zbioru tekstów), do którego jest przypisane w systemie, natomiast pośrednio do rzeczywistości językowej. Elementem wspólnym w relacji termin : słowo kluczowe jest natomiast przynależność do języków specjalistycznych (więcej na ten temat zob. m.in. Bojar 2005; Babik 2010).

W artykule wykorzystuję korpus tekstów współczesnych z zakresu językoznawstwa slawistycznego, gromadzony od lat 90. XX wieku, wybrane gramatyki i słowniki obydwu języków oraz opisy formalne dokumentów w bazie dziedzinowej iSybislaw. Materiał słoweński wyekscerpowany został przede wszystkim z prac Jože Toporišiča, w tym m.in. z *Encyklopedii jezika sloveńskiego*, która stanowi najobszerniejszy zbiór słoweńskiej terminologii językoznawczej.

3

Jednym ze źródeł synonimii terminologicznej w zakresie językoznawstwa w obydwu językach jest opozycja: jednostka syntetyczna (jednoczłonowa) i jednostka analityczna (dwu- i wieloczłonowa). W tej grupie licznie występuje tzw. terminologia metanaukowa, odnosząca się do nazw poszczególnych poddyscyplin językoznawczych:

Język polski
 aksjologia lingwistyczna –
 aksjolingwistyka
 akt nominacji – nominacja
 alfabet cyrylicy – cyrylica
 akt illokucyjny – illokucja
 ekologia języka – ekolingwistyka
 język polski – polszczyzna
 lingwistyka kulturowa –
 lingwokulturologia
 pragmatyka lingwistyczna –
 pragmalingwistyka
 socjologia języka – socjolingwistyka
 terminologia konceptualna –
 konceptualistyka
 terminologia nomenklaturowa –
 nomenologia

Język słoweński
 besedni zaklad – besedišče
 jezikovna pragmatika (pragmatična
 lingvistika) – pragmalingvistika
 latinska abeceda – latinica
 slovenska abeceda – slovenica
 slovenski jezik – slovenščina
 tekstna lingvistika – besediloslovje

W tej klasie synonimów termin jednoelementowy utworzony jest często w procesie uniwerbizacji (pol. *aksjolingwistyka*, *łacinka*; słoweń. *latinica*, *slovenščina*). *Struktury* te są wyraziste znaczeniowo i mogą tworzyć serie słowotwórcze.

Najczęściej terminy złożone w obydwu językach to struktury dwuelementowe składające się z jednego elementu rzeczownikowego i jednego przymiotnikowego, rzadziej reprezentowany jest model rzeczownik + rzeczownik (N + N). Polszczyznę różni od języka słoweńskiego jednak to, że w nienacechowanym szyku polskim rzeczownik jako człon określający umieszczany jest w prepozycji, przymiotnik (lub rzeczownik) jako człon określający znajduje się w postpozycji (pol. *alfabet łaciński*, *język słoweński*, *lingwistyka tekstu*). Polskie terminy dwuczłonowe reprezentują więc model N + Adj. W języku słoweńskim element określający człon rzeczownikowy

znajduje się na miejscu pierwszym (np. *latinska abeceda, slovenski jezik, tekstna lingvistika*). Słoweńskie terminy odzwierciedlają model Adj + N.³

4

Innym źródłem synonimii w językach polskim i słoweńskim jest zjawisko internacjonalizacji. Przykłady par synonimicznych, w których jedna jednostka to termin rodzimy, druga – internacjonalny, licznie występują w obydwu językach:

Język polski	Język słoweński
akronim – skrótowiec	akronim – kratica
afrykata – spółgłoska	bilingvizem – dvojezičnost
zwarto-szczelinowa	brevis – krativec
bilingwizm – dwujęzyczność	dialekt – narečje
brewis – znak krótkości	fonetika – glasoslovje
interiekcja – wykrzyknik	interjekcija – medmet
leksyka – słownictwo	leksika – besedje
lingwistyka – językoznawstwo	leksikografija – slovaropisje
syntaksa – składnia	lingvistika – jezikoslovje
	morfologija – oblikoslovje
	semantika – pomenoslovje
	sintaksa – skladnja
	tekstna lingvistika – besediloslovje

Wymienione pary synonimiczne wykazują pełną lub częściową synonimię. Zupełna tożsamość znaczeń (np. pol. *lingwistyka – językoznawstwo*; słoweń. *lingvistika – jezikoslovje, morfologija – oblikoslovje*) określana jest jako ekwonomia (zob. Lukszyn, Zmarzer 2006; Mazurkiewicz-Sułkowska 2013, 2015). Na płaszczyźnie formalnej najczęściej internacjonalnej jednostce prostej (jednoelementowej) odpowiada rodzima jednostka jednoelementowa pol. *syntaksa – składnia*, słoweń. *terminologija – izrazoslovje*.

W obrębie tej grupy wyróżnić można kilka typów par synonimicznych. Dość licznie w obu językach reprezentowane są przykłady, w których jednoelementowej jednostce międzynarodowej odpowiada dwu- lub wieloelementowa jednostka rodzima: pol. *apelatyw – nazwa pospolita, hipokorystyk – wyraz pieszczotliwy*; słoweń. *adverbiale – prislovno določilo, sociolingvistika – družbeno jezikoslovje*. Rzadziej występują pary przeciwne, w których dwu- lub więcej elementowej jednostce międzynarodowej odpowiada jednoelementowa jednostka rodzima: słoweń. *tekstna lingvistika – besediloslovje*. W języku polskim takie synonimy w obrębie terminologii językoznawczej występują znacznie rzadziej.

W tej grupie terminów wyróżnić można także pary synonimiczne, w których terminowi rodzimemu odpowiada termin charakteryzujący się niepełną internacjonalizacją pol. *alternacja samogłoskowa – oboczność samogłoskowa, dopełniacz*

³ Taki szyk łączy język słoweński z innymi językami z grupy zachodniosłowiańskiej, por. słowac. *slovenský jazyk*, czes. *jazykový prostředek*, a także innymi językami słowiańskimi: ros. *словообразовательная деривация*, chorw. *čakavsko narječje*.

adnominalny – dopełniacz odrzeczownikowy, rzeczownik dewerbatywny – rzeczownik odczasownikowy; słoweń. deliberativno vprašanje – razmišljajno vprašanje, dependenčna slovnica – odvisnostna slovnica, deverbativni samostalnik – izglagolski samostalnik, leksikalna enota – besedna enota, leksikalni zaklad – besedni zaklad.

W tej klasie jednostek występują zarówno jednostki proste (jednoczłonowe), jak i złożone (najczęściej dwuczłonowe). W przypadku jednostek prostych przysparzaniu synonimów sprzyja wariantowość formantów słowotwórczych (rodzimej i międzynarodowych: pol. *poddyscyplina – subdyscyplina*).

Pobieżny ogląd materiału pozwala zauważyć, że w języku słoweńskim częściej niż w polszczyźnie pojawiają się pary synonimiczne, w których współwystępują jednostki internacjonalne i rodzime. Wydaje się też, że w języku słoweńskim można wskazać więcej par terminów, w których jednoelementowym jednostkom internacjonalnym odpowiadają jednoelementowe rodzime terminy: słoweń. *hiperonim – nadimenka/nadpomenka, hipokoristik – ljubkovalnica, hiponim – podpomenka*. Język polski w tym względzie wykazuje większy analityzm; międzynarodowym jednoelementowym terminom odpowiadają znacznie częściej dwuelementowe jednostki: *hiperonim – wyraz nadrzędny, hipokorystyk – wyraz pieścotliwy, hiponim – wyraz podrzędny*.

Większa obecność terminów rodzimej w słoweńskiej terminologii językoznawczej wynikać może z nieco odmiennej historii kształtowania się obydwu zbiorów terminologicznych, a także innego podejścia do jednostek międzynarodowych i rodzimej w polskim i słoweńskim środowisku językoznawczym. Niewątpliwie duży wpływ na kształtowanie się słoweńskiej terminologii nie tylko językoznawczej miał Jože Toporišič, który pisał, że:

vsak jezik ima v izrazju sopomenke, zlasti pogosto domače, pri nas pa zlasti slovensko in prevzeto (prim. *pridevnik* adjektiv). Sam sem se odločil predvsem za domače podstave in obrazila; če smo imeli domačih več, sem se odločil le za eno, po možnosti pa drugo rabil za soroden pojem: *naglas* ko gre za besedo, *poudarek* ko gre za stavčno izrazitost besede. (Toporišič 2006: IX)

Takie podejście słoweńskiego językoznawcy – promowanie terminów rodzimej – i próby wyznaczenia ich ekstensji prowadzące do przejrzystości (jednomianowości) należy uznać za niezwykle wartościowe dla słoweńskiej myśli językoznawczej. Co istotne Toporišič nie utożsamiał wyboru terminów rodzimej z puryzmem językowym:

Glede mednarodnega izrazja pride s strukturalizmom (v zrelejši fazi) preobrat v tem smislu, da se ponovno daje prednost domačemu izrazju [...], to pa ne pomeni purizma – kakor se rado očita s strani tistih, ki jim je praktično vse prevzeto ljubše od domačega in ki s tem preganjajo svoj občutek inferiornosti, narodne in jezikoslovne – namreč purizma v tem smislu, da bi na sploh preganjali tuje korenike, npr. tudi tedaj, kadar zanje nimamo svojih, da bi torej besede na silo kovali ali prevzete izraze spodrivali z nerodnimi opisi in s tem ustvarjali nemir in nered v strokovnih in laičnih glavah ipd. (Toporišič 2006: 396)

Dążył do zachowania równowagi i harmonii w obrębie jednostek terminologicznych. Andreja Žele zauważa, że upowszechnianie się i popularyzacja terminów rodzimych w słoweńskim systemie terminologicznym jest rezultatem słowenistycznej polityki językowej:

Če izhajamo iz izkušnje slovenističnega jezikoslovja zlasti nekaj zadnjih desetletij, ugotovimo, da je pojav terminoloških dvojnic posledica težnje jezikoslovne politike po oblikovanju nacionalne terminologije, največkrat kalkirane glede na mednarodno z latinskim ali grškim poreklom, npr. konverzija – sprevrženje, palatal – mehkonebnik, dialektologija – narečjeslovje, asimilacija – prilikovanje; včasih tudi z brisanjem pomenskih razlik, npr. leksika – besedje, homonim – enakoglasnica, in tvorbenih različic oz. dvojnic tipa favlirati/favlati igralca, slovenizirati/sloveniti pisavo/imena, perfekcionizirati/perfekcionirati vlogo ipd. (Žele 2010: 130–131)

Występowanie dubletów jednostek rodzimych i międzynarodowych jest zjawiskiem powszechnym w obydwu językach, wynikającym w dużej mierze z procesów globalizacyjnych komunikacji naukowej. Jego przyczyny mają więc charakter zewnątrzjęzykowy. W środowisku polskich badaczy zauważalne jest nieco odmienne od słoweńskiego stanowisko odnośnie internacjonalizacji w terminologii naukowej. Już w połowie XX wieku polski językoznawca Witold Doroszewski (1950: 24) pisał, że »terminologia naukowa powinna mieć charakter międzynarodowy w możliwie najrozleglejszej skali.« Podobny głos w przyznaniu internacjonalizmom pierwszeństwa w komunikacji naukowej zabrała Iwona Łuczków, która w swoim wystąpieniu konferencyjnym *Tradycja a innowacje, czyli o zmiennych losach terminów gramatycznych* podkreśliła, że terminy międzynarodowe znoszą bariery komunikacyjne, są znacznie lepiej rozumiane i sprzyjają wymianie myśli naukowej.⁴

5

Ze względu na wstępny charakter pracy omówione powyżej klasy par synonimicznych są klasami ogólnymi. W ich obrębie możliwe jest wydzielenie różnego rodzaju synonimicznych klas znacznie bardziej szczegółowych, prezentujących skomplikowane relacje między jednostkami rodzimymi a międzynarodowymi i jednostkami syntetycznymi a analitycznymi. Opis takich klas powinien opierać się na płaszczyźnie pojęciowej i płaszczyźnie formalnej. Na tej podstawie możliwe będzie całościowe porównanie terminologii językoznawczej w obydwu językach.

6

Zjawisko synonimii z punktu widzenia nauki terminologii, w której postulowana jest jednomianowość terminów, jest zjawiskiem niepożądanym. Nieco inaczej należy postrzegać synonimie w systemach informacyjno-wyszukiwawczych stosowanych m.in. w bazach dziedzinowych. Przykładem może być system bibliografii językoznawstwa sławistycznego iSybislaw, w którym rejestrowana i porządkowana jest na

⁴ Konferencja zatytułowana *Мови Європи в стані оновлення* odbyła się w dniach 20–21 kwietnia w Kijowie. Organizatorem był Інститут української мови НАН України.

bieżąco terminologia językoznawcza. Język słów kluczowych omawianej bazy dziedzinowej, którego podstawowe jednostki są równokształtne z terminami językoznawczymi,⁵ służy do tworzenia formalnych opisów dokumentów i jest jednym z narzędzi wyszukiwawczych dla jej użytkowników. Dzięki odnotowaniu w terminologii językoznawczej zjawiska synonimii możliwe jest tworzenie w obrębie języka słów kluczowych klas terminów synonimicznych (ekwiwalentnych) w jednym i w wielu językach jednocześnie. Przykłady klas ekwiwalentów występujących w bazie w obrębie jednego języka: pol. *struktura tematyczno-rematyczna – aktualne rozczłonkowanie zdania – funkcjonalna perspektywa zdania, związek frazeologiczny – frazeologizm*; słoweń. *tematsko-rematska struktura – funkcjonalna stavčna perspektiva, frazem – stalna besedna zveza – frazeologem*. Klasa ekwiwalencji międzyjęzykowej tworzona jest poprzez łączenie jednostek w wielu językach słowiańskich, a każda jednostka bez względu na język odsyła do opisu tego samego dokumentu. Jednostki takie mogą wykazywać się synonimią pełną lub aspektową.

Poprzez wykorzystanie synonimii zwiększa się więc wyszukiwalność całego zbioru. Tym samym zjawisko synonimii w języku informacyjno-wyszukiwawczym jest zjawiskiem pożądanym, zwłaszcza z punktu widzenia użytkownika.

Literatura

- BABIK, Wiesław, 2010: *Słowa kluczowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BANASIAK, Jakub, 2014: Synonyms and search synonyms in an IR system (on the basis of linguistic terminology and the iSybislaw system). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 49. 176–187.
- Bibliografia językoznawstwa slawistycznego iSybislaw. <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>
- BOJAR, Bożenna, 2005: *Językoznawstwo dla studentów informacji naukowej*. Warszawa: Wydawnictwo SBP.
- DOROSZEWSKI, Witold, 1950: *Kryteria poprawności językowej*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- HUMAR, Marjeta, 2010: Sinonimija v slovenskih terminoloških slovarjih. Nina Ledinek, Mojca Žagar Karer, Marjeta Humar (ur.): *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 75–95.
- LUKSZYN, Jerzy, ZMARZER, Wanda, 2006: *Teoretyczne podstawy terminologii*. Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, Julia, 2013: Uwagi dotyczące współczesnej terminologii technicznej w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim: na przykładzie terminów z branży cukrowniczej. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* 59. 123–133.
- MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, Julia, 2015: Internacjonalizmy jako źródło ekwonimii w słowiańskiej terminologii technicznej (na materiale polskim, rosyjskim i bułgarskim). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 50. 166–180.
- POLAŃSKI, Kazimierz (red.), 1999: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

⁵ Obok terminologii językoznawczej jednostkami języka słów kluczowych są m.in. nazwy geograficzne, nazwy osobowe, daty, a także wyrażenia języka naturalnego. Więcej na ten temat zob. np. *Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw* (Rudnik-Karwatowa, Banasiak, Mikos 2013).

- RUDNIK-KARWATOWA, Zofia, 2013: Rola słowotwórstwa w słowiańskiej terminologii językoznawczej (na materiale języka polskiego, czeskiego i rosyjskiego). Rajna Dragičević (ur.): *Tvorba reči i njeni resursi u slovenskim jezicima*. Beograd: Filološki fakultet. 311–318.
- RUDNIK-KARWATOWA, Zofia, BANASIAK, Jakub, MIKOS, Zenon, 2013: Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw. *Slavia Orientalis* 62/4. 631–646.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2003: *Oblikoslovne razprave*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- ŽELE, Andreja, 2010: Pomenotvorne zmožnosti z vidika /de/terminologizacije (v slovenščini). Nina Ledinek, Mojca Žagar Karer, Marjeta Humar (ur.): *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 125–139.

TOPORIŠIČEV VSTOP V FRAZELOGIJO

Erika Kržišnik

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:929Toporišič J.

Objava članka s frazeološko tematiko v *Jeziku in slovstvu* 1973/1974 je precej nenaden vstop Jožeta Toporišiča v frazeologijo, tudi zato, ker se zdi njegovo besedilo na prvi pogled neke vrste povzetek knjige Šanskega o ruski frazeologiji iz leta 1963. V prispevku ugotovljamo, da je ta nenadnost samo navidezna, saj se je Toporišič s frazeološkim gradivom srečeval na dva načina: kot lektor slovenščine kot tujega jezika (1954–1965) in pri pripravi doktorske disertacije o prozi F. S. Finžgarja. Natančno branje članka razkrije, da Toporišič v marsičem ni sledil Šanskemu.

slovenska frazeologija, stalna besedna zveza, rečenica, reklo, minimalna frazeološka enota

The publication of an article with a phraseological theme in *Jezik in slovstvo* 1973/1974 was quite an unexpected excursion by Jože Toporišič into phraseology, partly because, at first sight, the text seems like a summary of Shansky's book on Russian phraseology from 1963. In this contribution, it is shown that this unexpectedness is only apparent, since Toporišič had already encountered phraseological material in two ways: as a teacher of Slovene as a foreign language (1954–1965) and in preparing his doctoral thesis on the prose of F. S. Finžgar. Close reading of his article shows that in many regards Toporišič did not follow Shansky.

Slovene phraseology, fixed expression, phrase, saying, minimal phraseological unit

1

Toporišičeva objava članka K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije v *Jeziku in slovstvu* 1973/1974 se – razen morda kateremu od študentov, ki so pri njem poslušali predavanja v študijskih letih 1971/1972 in 1972/1973¹ – zdi precej nenaden vstop tega jezikoslovca (in z njim slovenskega jezikoslovja sploh) v moderno frazeološko vedo. Ne nazadnje tudi zato, ker se teoretično gledano to besedilo zdi na prvi pogled neke vrste »povzetek« knjige N. M. Šanskega *Frazeologija sovremennogo ruskogo jazyka*, ki je deset let pred tem (1963) izšla v Moskvi, pri čemer ni zanemarljivo dejstvo, da je bil Toporišič po študiju tudi rusist. A ta nenadnost je samo navidezna. Dejstvo namreč je, da je bil Toporišič na frazeološko gradivo posebej pozoren že v svoji – sicer literarnozgodovinski – disertaciji, ki jo je leta 1964 objavil kot monografijo *Pripovedna dela Frana Saleškega Finžgarja*. Zanima nas torej, koliko se je Toporišič

¹ Da je tema dvema letnikoma predaval o frazeologiji, piše podčrtno na prvi strani tega članka. Tu omenja tudi 7 predavanj o frazeologiji v okviru Jezikovnih pogovorov na radiu.

v 60. in v začetku 70. let s frazeologijo ukvarjal kot z jezikovnim gradivom in jezikoslovno vedo.

2 Frazeologija kot jezikovno gradivo

V 50. in 60. letih so frazeološka jezikovna sredstva Toporišičevo pozornost pritegnila kot svojevrstna jezikovna posebnost v praktičnem sporazumevanju in v umetnostnem besedilu.

2.1 Učbeniki

Toporišič je v 60. letih pripravljaj učbenike za slovenščino kot materni jezik in slovenščino kot tuji jezik. Verjetno ni preveč presenetljivo, da v učbenikih *Slovenski knjižni jezik 1–4*, ki so izšli v tem času (1965, 1966, 1967 in 1970)² in so bili namenjeni slovenskim gimnazijcem, frazeologija ni omenjena, prav tako ni nepričakovano, da je je v učbenikih slovenščine za tujce razmeroma veliko.

Kot učitelj (lektor) slovenščine kot tujega jezika, še zlasti ker je imel za študente rojene govorce hrvaškega jezika, ki je slovenščini hkrati sorodni in bližnji jezik, je moral opozarjati na posebne razločevalnosti na vseh jezikovnih ravlinah, tudi take, ki bi bile pri poučevanju rojenih govorcev kakega drugega jezika zaradi preobilice drugih različnosti izpuščene. Eno od bolj izpostavljenih področij je gotovo oblikovno-pomenska povezovalnost (kolokabilnost) na ravni besednih enot. To potrjuje njegov učbenik slovenščine za angleško govoreče *Zakaj ne po slovensko* iz leta 1969 z gradivom in dodatno še z izbrano metodo, navedeno v podnaslovu *Slovene by direct method*. T. i. direktna metoda pri poučevanju jezika kot tujega jezika je bila v 60. letih 20. stol. še precej pogosta. Imenovala se je tudi »naravna«, ker je izhajala iz teorije, po kateri je učenje »intuitivni« proces, za katerega so človeška bitja naravno sposobna, če so le dani vsi pogoji (tj. sogovorec, tema in želja, razumeti in biti razumljen), kar pomeni, da je slovnična poglavja načeloma izključevala iz spoznavanja tujega jezika (Kržišnik 2000: 8). Seveda Toporišič ni mogel biti pristaš tako izključevalne metode in tudi metoda sama v učbeniku v resnici ni izpeljana,³ kljub temu pa je opazno, da posebej opozarja na posebnosti v povezovanju besed, tako na ravni besedne zveze kot še večjih enot. V okviru razdelka Vocabulary ima v vsaki lekciji poleg novih besed,

² V drugi generaciji srednješolskih učbenikov *Slovenski jezik in sporočanje 2* so pod naslovom Frazeologija (Toporišič 1996: 85–88) omenjena le osnovna dejstva: kaj frazeologija je, terminologija, delitev po obliki in delitev na frazemske vrste; pri Vajah pa je poleg tega opozorjeno še na njihovo ekspresivno funkcijo. Vsekakor Toporišič ostaja trdno v okvirih svojega vstopnega članka iz 70. let. – Zelo podobno sliko dobimo tudi, če primerjamo Toporišičeve tri izdaje *Slovenske slovnice*: v prvi iz leta 1976 (in v tem delu enaki drugi iz leta 1984) sicer obstaja termin *fraza*, vendar kot besednozveznoskladenjski pojem, *frazeološki* iz Stvarnega kazala pa se nanaša na omembo frazeološkega zaimka (str. 467), medtem ko druga referenca za stran 361 nima nobene zveze s frazeologijo. Zadnja *Slovenska slovnica* (2000) ima frazeologijo pod naslovom Stalne besedne zveze – besedilo pa je po frazeološkem gradivu in teoretičnem razpravljanju enako besedilo v učbeniku iz 1996.

³ To dokazuje dejstvo, da je v 2. izdaji istega učbenika leta 1992 podnaslov spremenil v *Slovene by synthetic method*, enako tudi v italijanski različici iz leta 1982, *Lo sloveno con il metodo sintetico*. V svoji *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 106–107) termina *direktna metoda* ni upošteval, je pa pod geslom *metoda* kot »način[om] obravnavanja jezikovnih dejstev« pod b) na kratko omenil »sestavljaj[n]o (sintetič[n]o) metod[o]«, toda tudi tega ne posebej v zvezi z metodo jezikovnega pouka.

razvrščenih po besednovrstnem kriteriju, še dodatno skupino neke vrste slovarskih gesel v rubriki *Phrase(s) in/ali Word group(s)* – tako do 20. lekcije, od 21. dalje *Phrases – Besedne zveze in* od 34. samo še *Besedne zveze*. Pod tem naslovom je mogoče najti zelo različne zveze. Nekatere so v slovenščini in angleščini preprosto različne, npr. *mudi se nama – we are in a hurry*, oz. imajo v slovenščini kako posebnost v povezovanju, skladnji, npr. *pri nas smo – we are* (iz povedi *Pri nas smo samo trije*). Druge so frazeološke samo v angleščini, npr. *izmišljati si to – dilly-dally, le na koga – of whom on earth*. Lahko pa so različne stalne zveze, nestavčne, npr. *glede na, biti na vrsti, prava malenkost, biti iz sebe*, in stavčne, npr. *Beseda je dala besedo*. Ker so besedila lekcij načeloma pripravljena kot pogovori, je kar nekaj tudi pragmatične frazeologije, npr. *kje neki (Heavens, no), lahko noč, na svidenje, ni za kaj* (za *you are welcome*). Precej izjemoma se na spisku najde tudi ena sama beseda (gotovo ne po naključju tvorjenka) *vstran – aside*.

V skladu z vsaj načelnim ločevanjem razdelka na podlagi eno- in večbesednosti je urejen tudi Slovar na koncu učbenika (Toporišič 1969: 243–262) tako, da so večbesedni izrazi prikazani ločeno, in sicer kot samostojna večbesedna gesla ali kot besedno-zvezna podgesla enobesednih gesel. Načeloma je mogoče reči, da so kot samostojna gesla navedene samostalniške stalne besedne zveze različnih tipov,⁴ npr. *debel denar, dober glas, dnevna soba, dobra kapljica, dobre volje, dunajski zrezek, jedilni list*, tudi lastnoimenske (*Kamniške Alpe, Zidani most*), medtem ko so druge navedene kot podgeslo, npr. pod *dan – dan se dela, lepega dne, pri dne*; pod *imeti – imeti čas, imeti pri sebi, imeti proti, imeti pravico, imeti rad, imeti raje, imeti srečo, imeti za*.

2.1.1

Teoretično je za frazeologijo zanimivo vprašanje, ali je imel Toporišič v mislih kako razliko med *phrase* in *word group*. Ko v 13. lekciji prvič namesto *phrases* uvede *word groups* in v to rubriko uvrsti zvezo *vozna karta (ticket)*,⁵ se zdi, da hoče s tem nekaj povedati (enako v 17. lekciji za zvezo *pisalni stroj*). Tudi v 17. lekciji ima obojnost v naslovu (*Phrases and Word groups*) svoj smisel, saj je navedena tako pragmatična frazeološka zveza *hvala lepa* kot tudi stalne zveze terminološkega tipa *potni list, stalni naslov, visoko pritličje*. Ni pa to razlikovanje med frazemi in drugimi stalnimi besednimi zvezami izpeljano dosledno. Predvsem ni povsem jasno, kaj v 29. lekciji pomeni angleško-slovenska dvojnost *Phrases – Besedne zveze* ob različnih zvezah, stalnih *dunajski zrezek, jedilni list* in nestalnih *prav zares da ne* (verjetno gre le za večje slovenjenje rubrik). Glede na to, da je od 34. lekcije dalje naslov rubrike le še *Besedne zveze*, vanjo pa so uvrščene tako stalne kot nestalne zveze, se zdi, da Toporišič vsaj za slovenščino terminološko še ni predvideval razlike. Ko govorimo o ločevanju med tipi frazeoloških zvez, pa je omembe vredno dejstvo, da pregovori niso vključeni v to rubriko, namenil jim je posebno, 31. lekcijo.

2.1.2

Drugo vprašanje je, koliko so termini razločevalni za rabo v ciljnem jeziku. Mogoče je, da mu je razliko med *phrase* in *word group* v angleščini svetovala

⁴ Vendar ne vse, nekatere so tudi podgeselske, npr. *prava malenkost*.

⁵ V 43. lekciji je *vozni listek – (railroad) ticket* uvrščen pod *besedne zveze*.

prevajalka (Marjana Baumgarten Briški), čeprav frazeologija kot jezikoslovna veda v 50. in 60. letih – z izjemo ruskega in deloma rusističnega jezikoslovja – tudi v angleškojezičnem jezikoslovju ni bila dovolj osamosvojena, da bi razpolagala z zelo natančno terminologijo. Poleg tega je termin *phrase* v angleščini (bil tudi tedaj) rezerviran za *besedno zvezo*, kar je Toporišič zanesljivo vedel, saj je bil leta 1968 gostujoči profesor v Čikagu (in gotovo je učbenik vsaj delno pripravljaj tudi tam).⁶ Ker je druga izdaja *Zakaj ne po slovensko* leta 1992 ostala v celoti nespremenjena, tudi ne moremo primerjati, kaj je novega v tem smislu prinesel čas (v 90. letih je bila v slovenskem jezikoslovju frazeologija že precej bolj prisotna). Lahko pa primerjamo leta 1982 (torej že po temeljni Toporišičevi frazeološki objavi) izšlo verzijo *Zakaj ne po slovensko* za italijansko govoreče. Ta izdaja v resnici prinaša nekaj novosti v terminologiji. Ločuje namreč med tremi termini: kot *frasi idiomatiche* sta opredeljeni frazeološki zvezi (*mladini*) *dviga kri* in *lahko noč*, vendar tudi *pri nas smo*; tri različne zveze – *imam raje*, *poštni nabiralnik* in *razume se samo po sebi* – so poimenovane kot *espressioni idiomatiche*; dovolj enotna je skupina stalnih besednih zvez, poimenovana kot *gruppi di parole*, npr. *vozna karta*, *potni list*, *stalni naslov*. Glede na to primerjavo se zdi, da je *phrase* v prvi izdaji bliže slovenskemu izrazu *fraza*, ki se je tedaj rabil za različno široko razumljene frazeološke enote (v Pavlica 1960, enako tudi v SSKJ).

2.2 Frazeologija in njena funkcija v umetnostnem besedilu

Drugi vir frazeološkega gradiva so bila Toporišiču literarna besedila F. S. Finžgarja, ki jih je v okviru svoje doktorske disertacije tudi jezikovno natančno analiziral. V poglavju o Finžgarjevem stilu (Toporišič 1964: 209–266)⁷ so frazeološka sredstva nekajkrat uvrščena med stileme,⁸ v glavnem v okviru metafore, s čimer je izpostavljena njihova ekspresivna funkcija v besedilu. Kakih teoretičnih novosti, tudi terminoloških, v zvezi s frazeologijo v tem delu ni. Za tovrstno gradivo uporablja različne izraze, pač v skladu z raznovrstnim jezikovnim gradivom, npr. *pregovorna metafora* (prav tam: 244), *stalno reklo* (na več mestih, npr. prav tam: 253), *ustaljene gotove oblike* (prav tam: 265). Opazil pa je, kar je najpomembneje, da Finžgar nadbesedno stalnost izrablja ne le zaradi ekspresivnega učinka, ki je posledica poudarjenega konotativnega dela pomena pri (jedrnem frazeološkem) delu stalnih večbesednih izrazov, temveč tudi z namenom, da ravno to stalnost razstavi in jo tako naredi opazno. Te vrste stilni postopek imenuje *obnovitev* in ga omenja na več mestih.⁹ Prim. (prav tam: 260):

⁶ V članku (Toporišič 1973/1974: 276) poznavanje celo potrdi: »Dejansko gre tu za t. i. **fraze modernega jezikoslovja**, tj. za samostalniško (ali nominalno), pridevniško, glagolsko itd., vendar z značilnostjo frazeologema, tj. stalne besedne zveze.« [Poudarila E. K.]

⁷ Kolikor je mogoče ob hitrem pregledu reči, je natis v celoti sledil besedilu disertacije.

⁸ Deloma jih upošteva kot (stalne, bivše) metafore, deloma tudi kot »klišeje« (kliše mu je prav tako eden od stilemov, prim. njegovo opombo 0 na str. 335 (k besedilu na str. 209)).

⁹ Postopek je kasneje Korošec (1978) opazoval v publicističnih besedilih in opisal njegovo izrabo v časopisnih naslovih. Za umetnostna besedila E. Kržišnik (na več mestih, npr. Kržišnik 2006) ugotavlja, da je postal literarnoprogramsko izrabljan v času slovenske moderne na prelomu 19. v 20. stol., posebej značilen pa je za Cankarjeva besedila; rezultat tega postopka imenuje *prenovitev*.

Za stil pravljič iz *Makalonce* ([...]) je značilna velika zadevnost in nevsiljiva novost ali **obnovitev** posameznih stilnih sredstev. Z naslonom na pristni, bogati in slikoviti ljudski jezik je Finžgar dosegel nekako prijetno časovno razdaljo, ki takim delom prav pristoji. [...] Metafore so prav pritišane in se močno približujejo tako imenovani pravi besedi. Zelo ponazarjajo, omogočajo neposredno prvotno, na bistvo omejeno dojemanje resničnosti. [...] In še primer za prepletanje stilnih sredstev: »*Kakor da bi jaz bil zanič*«, je godrnjal mojster tesar od blede **nevoščljivosti, ki jo je sam hudobar zasejal na zelnike tistih lenob, ki sami z mezincem ne mignejo, vse pridne pa zavidajo in objedajo. [Poudarila E. K.]¹⁰**

2.3

Toporišič je torej do konca 60. let imel razmeroma širok pregled nad nadbесednimi leksikalnimi jezikovnimi sredstvi in je tudi dobro poznal obnašanje tega gradiva v besedilu. Delo za učbenik slovenščine kot tujega jezika je nabor jezikovnega gradiva tipsko razširilo, delo na umetnostnem besedilu pa izpostavilo eno ključnih lastnosti jedrnega dela teh sredstev, tj. sposobnost, da se z njimi tako ali drugače, tj. s samo konotativnostjo njihovega pomena ali s prenavljanjem njihove oblikovno-pomenske celovitosti, dosega ekspresivni učinek.

3 Frazeologija kot jezikoslovna veda

S tem védenjem je v 70. letih Toporišič vstopil v spoznavanje frazeologije kot jezikoslovne vede. Poznal je Pavličev frazeološki slovar (Pavlica 1960) in njegovo zelo široko razumevanje frazeoloških enot,¹¹ saj ga v svojem temeljnem frazeološkem članku K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije (Toporišič 1973/1974) več kot le omenja.¹² Obenem je leta 1970 izšla prva knjiga SSKJ, ki je prinesla veliko frazeološkega gradiva in odločitev za določanje frazeoloških enot v t. i. ožjem smislu, kar je za slovarski pristop k frazeologiji tipično, zlasti če se snovalci koncepta splošnega slovarja načelno odločijo, kot so se v primeru SSKJ, osamosvojiti frazeološko gradivo v posebnem gnezdu. Na tem mestu puščamo ob strani samo realizacijo te odločitve v podrobnostih (o tem se je že dosti pisalo), dejstvo je, da je že iz vsega v točki 2 navedenega – ne da bi posebej opozarjali na siceršnjo polemično ali opozicijsko naravnost Toporišičevega razmišljanja in dela ali na morebitno naključnost, da je dobil v roke ravno knjigo Šanskega (1963), ki je uveljavljal pojmovanje frazeologije v širšem smislu – razvidno, da se je Toporišič moral odločiti za t. i. frazeologijo v širšem smislu, ne nazadnje je to tudi v skladu z jezikovnosistemskim pogledom na ta del jezikovnih sredstev.

O Toporišičevem temeljnem članku kot začetku slovenske moderne frazeološke vede se je že nekajkrat pisalo (pregledno v Kržišnik 2013, 2014), zlasti v zvezi

¹⁰ Iz *kaj zraste na čigavem zelniku/na zelniku koga* 'kaj si kdo zamisli, izmisli'.

¹¹ S tem je prav gotovo povezana tudi izbira izraza *klišé* za stalne zveze v najširšem smislu (prim. op. 8).

¹² Članek je z rahlo spremenjenim naslovom K izrazju in pojmovanjem slovenske frazeologije skoraj nespremenjen (dodana je še ena frazeološka vrsta, *frazeološki povedkovnik*) izšel v Toporišičevi *Novi slovenski skladnji* (1982: 361–370), nato pa spet s prvotnim naslovom in nespremenjenim številom frazeoloških vrst v njegovih *Besedjeslovnih razpravah* (2006: 487–493).

z uveljavljanjem ponesrečenega termina *frazelogem*, za katerega avtor trdi, da je »analogen izrazu fonem«, in samozavestno predlaga, da bi *frazelogizem*, ki je še danes v rusistiki temeljno poimenovanje za frazeološko enoto, »lahko pomenil frazeološko (frazelogemsko) varianto« (Toporišič 1973/1974: 237). Da bomo Toporišiču pravični, je treba na tem mestu dodati, da sam Šanskijski poleg termina *frazelogizem* rabi za poimenovanje enote tudi *frazeologičeskij oborot*, tega celo pogosteje, tako da če je Toporišič poznal v zvezi s frazeologijo samo to delo, ni mogel vedeti, kako uveljavljen je v ruskem jezikoslovju *frazelogizem*. Da njegova razgledanost po frazeološki vedi tedaj ni bila zelo široka, bi pokazala tudi besediloslovna analiza tega članka. Tukaj navedimo le en odstavek, ki kaže visoko pogostnost rabe (ne)gotovostnih členkov:

Prednost izraza frazeologem je, da ima **tako rekoč** tudi pomensko strukturo: to je pomenska večbesedna enota, različna od vseh drugih besednih enot, kot npr. *na vse kriplje*. Izraz frazeologizem **bi lahko** pomenil frazeološko (frazelogemsko) varianto; taka varianta frazeologema *na vse kriplje* je **verjetno na vse pretege**, **morda** tudi *na vso moč*; **verjetno** sta frazeološki varianti tudi *ne biti vreden počenega groša* in *ne biti vreden prebite pare*. Če takih primerov **ne** obravnavamo kot variante istega frazeologema, **pride seveda v poštev** razlaga s sinonimiko. [Poudarila E. K.]

3.1

Zanima nas predvsem, koliko je Toporišič sledil Šanskemu in kje je uveljavil svoj pogled na jezik in mesto frazeologije v njem.¹³ Opazujemo naslednja temeljna dejstva o frazeoloških enotah: pomenska in oblikovna klasifikacija, ločevanje glede na skladensko strukturo, določanje meje frazeološke enote.

3.1.1 Pomenska klasifikacija

Verjetno najbolj znano je dejstvo, da je Toporišič po Šanskem v celoti prevzel delitev frazeoloških enot glede na semantično zlitost, prispeval pa je slovenska poimenovanja za štiri skupine, *sestava*, *skup*, *sklop*, *zraslek*.¹⁴ Naj spomnimo: največji ugovor tej klasifikaciji je dvojno merilo, eno za ločevanje sklopov in zraslekov in drugo za ločevanje skupov in sestav: merilo za ločevanje zraslekov in sklopov je razmerje do motivacijskega izhodišča, tj. podstavne proste besedne zveze, ki je pri zraslekih nerazvidno (*iti rakom žvižgat*), pri sklopih pa posredno razvidno (*zavihati rokave*); drugo merilo je primerjava s prosto besedno zvezo, z njim se skupi kot enote z »nesvobodno vezanostjo besed«, tj. z vsaj eno frazeološko vezano komponento (npr. *kriv v kriva prisega*), ločujejo od sestav, ki so brez take komponente in s popolnoma predvidljivim pomenom (*levi prilastek*). Zato ni razumljivo, da Toporišič opis skupov konča s trditvijo: »Ta skupina frazeologemov se vendar včasih težje loči od naslednje, kjer gre za prenesen pomen celotne besedne zveze.« Zakaj, če so pa naslednja skupina

¹³ Toporišič v vseh treh izdajah svojega članka citira Šanskega samo s priimkom in v oklepaju: »(tako npr. v knjigi N. M. Šanskega, ki je v marsičem pobudna za ta članek)« (Toporišič 1973/1974: 273), brez naslova knjige in letnice njenega izida.

¹⁴ Šanskijski je *sočétanie*, *edinstvo* in *sraščénie* povzel po Vinogradovu, pomensko popolnoma motivirane *sestave* pa vpeljal na novo, pač v skladu s pojmovanjem frazeologije v širšem smislu.

v njegovi razvrstitvi sklopi in je ločevalna zarezna najostrejša ravno med tema dvema skupinama? Tudi Šanskij (1963: 44) na koncu skupine skupov omenja težave pri ločevanju, vendar ne od sklopov, temveč od sestav: »Čim širši je krog besed, s katerimi se lahko povezuje člen frazeološkega skupa, ki ima nesvobodno rabo, tem bliže je ta skup skupini frazeoloških sestav.«¹⁵ Toporišičevo govorjenje o slabi razločevalnosti se je pojavilo na napačni meji, in to zato, ker je zamenjal zaporedje skupin v klasifikaciji: Šanskij ima (enako kot pred njim Vinogradov) zaporedje: zraslek/sraščenje, sklop/edinstvo, skup/sočretanje, sestava/vyraženie; Toporišič pa ravno obratno: sestava, skup, sklop, zraslek.

3.1.2 Strukturna delitev

Tudi pri strukturalni delitvi frazeoloških enot v stavčne in besednozvezne Toporišič sledi Šanskemu, le da jo poenostavi in dve jasno ločeni skupini tudi poimenuje kot *rečenice* in *rekla*. Poenostavitev je predvsem v tem, da ne opozarja na dve različni vrsti rečenic: eno, ki jo Šanskij imenuje komunikativna enota, tj. stavčna struktura, ki je že tudi poved – to so npr. pregovori, in drugo, ki jo imenuje nominativna enota – daje primer *kot naplakal* [maček je najokal] s pomenom 'malo'. Ta zaplet je pri Toporišiču (1973/1974: 274) razrešen z opisom: »rečenica pa ima **stavčno strukturo**, natančneje rečeno **strukturo povedi**« [poudarila E. K.] in ponazoritvijo z nedvornimi primeri samih pregovorov. Mogoče je, da se na frazeme tipa *hlače se tresejo komu*, ki ima stavčno strukturo, ni pa poved, niti ni spomnil. Tudi Šanskij (1963: 59) namreč v nobenem takem zgledu ne eksplicira zunanjega vezljivostnega določila, tudi če ga frazeološka enota ima, npr. *golova idet krugom* (manjka določilo *u kogo*).

3.1.3 Delitev besednozveznih frazeoloških enot

V tvorbeno-pretvorbni jezikoslovju 60. let so frazeološke enote eksplicitno imenovali jezikoslovni kamen spotike (Weinreich 1969), ker jih ni mogoče niti tvoriti niti pretvarjati po vzorcu. V evropskem jezikoslovju 1. polovice 20. stoletja je bilo v večjo napoto dejstvo, da te enote lebdijo nekje med leksikalno in sintaktično ravnino, zato je bil v neki fazi obseg frazeologije zožen le na besednozvezne enote, ki jih je bilo vsaj po pomenu razmeroma brez težav postaviti za ekvivalent besedi. Kljub temu je pri »besednovrstni« delitvi tudi teh enot praviloma obveljal skladenjskofunkcijski kriterij, kar kažejo poimenovanja frazeoloških vrst: *samostalniški*, *glagolski* ... *frazemi*. Tako jih razume in poimenuje tudi Šanskij (1963: 29, 30). Nasprotno se je odločil Toporišič za poimenovanja *frazološki samostalni* itn., ki so paralelna besednovrstni delitvi in jih kot taka tudi določa. Omenimo še, da število frazeoloških vrst pri Toporišiču in Šanskem ni enako: Toporišič jih ima 8, Šanskij 7, ker ne vključuje predložnih frazeoloških enot.

¹⁵ Če trditev Šanskega »prevedemo« v sodobnejši frazeološki diskurz, vidimo, da Šanskij na tem mestu govori o omejeni in neomejeni kolokabilnosti besed kot sestavin v frazeološki enoti – da mu je bil znan samo pojem, ne pa tudi poimenovanje, sklepamo iz dejstva, da navaja Mel'čukov članek O terminah »ustojčivost'« i »idiomatičnost'«, ki je v *Vprosih jazykoznanija* izšel leta 1961.

3.1.4 Meje frazeološke enote po obsegu

Pri postavljanju zgornje meje se oba ustavita pri eno- in večstavčnih povedih. Toporišič (1973/1974: 274) je pri tem tako natančen, da enoto definira takole: »Iz našega pojmovanja frazeologema izhaja, da je to zmeraj le **stalna zveza več besed**.« [Poudarila E. K.] Torej ne stalna besedna zveza, kakor trdi na strani 273, kjer ponuja slovenski terminološki ustreznik za frazeologem (»Izraz frazeologem mi torej pomeni *stalno besedno zvezo* [...]«), temveč stalna zveza več besed – seveda je tudi stavek in celo večstavčna poved »stalna zveza več besed«. S tem brez nadaljnje argumentacije upraviči vključevanje zaključenih povedi, a hkrati problematizira slovenski terminološki ustreznik. Pravzaprav gre še dlje, vključuje tudi »frazeologeme iz več povedi, npr. *Mož, jejte repo, da boste imeli ženo lepo. Mož: Če snem tudi kad in obroče, me nobena vzeti noče*«, in torej, če prav beremo zgled, tudi dialožna besedila.

Pri postavljanju spodnje meje je šel Toporišič svojo pot. Načeloma se s Šanskim ujema v misli, da frazeološka enota ni enobesedna. Toda Šanskij iz frazeologije izloča tudi t. i. fonetične besede tipa *na glas* ali *pobrisati jo*, torej zveze iz ene naglašene sestavine in klitike.¹⁶ Toporišič vključevanje predložnih zvez argumentira s krajšanjem: *na lepem < na vsem lepem*. A tudi pri tem se ne ustavi in z istim argumentom uvrsti v frazeologijo tudi *avgusta*, ker da je krajšano iz *meseca avgusta*. Tako bi po drugi poti spet prišli do enobesednih frazeoloških enot, če bi seveda zveza *meseca avgusta* imela poleg večbesednosti tudi lastnost stalnosti, ki je nima.

4

Za konec lahko ugotovimo, da Toporišičev vstop v frazeologijo res ni bil nenaden, temveč spodbujen z drugim njegovim delom v 50. in 60. letih. Potrdimo lahko tudi drugo predvidevanje, namreč, da njegova temeljna frazeološka razprava iz 1973/1974 nikakor ni »samo povzetek« knjige Šanskega. Toporišič je tudi v tem smislu sprejemal svoje odločitve – nekatere boljše, druge pravzaprav ne, a vsekakor je to besedilo pomembno, ker je frazeologijo umestilo v sodobno slovensko jezikoslovje. Kasneje se Toporišič s frazeologijo ni več dosti ukvarjal, a kolikor se je, nikoli ni spremenil pojmovanja, ki ga je predstavil v svojem prvem frazeološkem članku.

Literatura in viri

- FINK, Željka idr., 2006: *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- KOROŠEC, Tomo, 1978: Obnovitve v časopisnih naslovih. *Slavistična revija* 26/2. 147–160.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2000: Posredovanje slovničnega znanja v učbenikih slovenščine kot drugega/tujega jezika. Ada Vidovič Muha: *Skripta 4. Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 7–13.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2006: Izraba semantične potence frazemov. *Slavistična revija* 54 (posebna številka). 259–279.

¹⁶ Morda je to vzrok za ne vključevanje predložnih frazeoloških enot pri Šanskem (prim. 3.1.3).

- KRŽIŠNIK, Erika, 2013: Moderna frazeološka veda v slovenistiki. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 15–26.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Phraseology as a linguistic discipline in Slovenia. Vida Jesenšek, Dmitrij Dobrovol'skij (ur.): *Phraseologie und Kultur (Zora 93)*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991. CD-rom in spletna verzija: <http://bos.zrc-sazu.si>
- ŠANSKIJ, Nikolaj M., 1963: *Frazeologija sovremennogo ruskogo jazyka*. Moskva: Vysšaja škola.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: *Zakaj ne po slovensko. Slovene by direct method*. Ljubljana: Slovenska matica.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Zakaj ne po slovensko. Lo sloveno con il metodo sintetico*. Trst: Založništvo tržaškega tiska d. d.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: *Slovenski jezik in sporočanje 2*. Maribor: Obzorja.

BIROKRATSKA LATOVŠČINA IN EVFEMIZMI: JEZIKOVNO MASKIRANJE DRUŽBENIH RESNIC

Nataša Logar

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

UDK 811.163.6'276.45

V prispevku utemeljujemo razloge za ločeno obravnavo izrazov birokratske latovščine. Gre namreč za pojav, ki je po kombinaciji (a) motiva za nastanek, (b) predmeta, ki ga poimenuje (osebni : družbeni pojav), in (c) posledic, ki nastanejo ob njegovi neuporabi, drugačen od evfemizmov ter izrazov jezikovnopolitične korektnosti, med katere ga v zadnjem obdobju prištevajo raziskave slovenskega gradiva.

birokratska latovščina, prekrščevalstvo, evfemizem, politična korektnost

The paper explains why the analysis of double-speak should be separated from that of euphemisms and expressions of political correctness, whereas some researchers of Slovene have regarded all three phenomena as identical. What differentiates double-speak from the other two is a combination of (a) the motive for its formation, (b) the object it refers to (personal vs. social phenomenon), and (c) the consequences of its non-usage.

double-speak, lexical »rebaptism«, euphemism, political correctness

1 Uvod

Večje spremembe v družbi, med njimi tudi političnoideološke in družbenosistem-ske, se vedno odražajo v jeziku skupnosti, ki spremembe doživlja. Jezik je pri tem lahko celo sam ena od (zlorabljenih) poti do (včasih samo navideznih – le izraznih, ne pa tudi vsebinskih) sprememb družbenih razmerij in stvarnosti. Naloga jezikoslovja je spremljanje takih jezikovnih pojavov in kritično odzivanje na njihove neutemeljene ter skrajne oblike ali pa strokovno utemeljeno soglašanje, če je poseg v jezik upravičen. Trije taki leksikalni pojavi še posebej izstopajo: tvorba izrazov birokratske latovščine, evfemističnih izrazov in izrazov jezikovnopolitične korektnosti.

Spomnimo se znanega nedavnega primera: ko je 11. novembra 2015 Slovenska vojska po sklepu Vlade Republike Slovenije na meji z Republiko Hrvaško začela postavljati žičnato ograjo s pojasnilom, da »gre začasne tehnične ovire, ki so namenjene izključno usmerjanju begunskih tokov« (Li. 2015), je postala *tehnična ovira* v le nekaj dneh medijsko najbolj znan in zasmehovan primer zakritega birokratskega izražanja (npr. Radmilović 2015; Vežjak 2015; Nežmah 2015; Gaube, Škerl Kramberger 2015; Lesničar Pučko 2015). Novinarji ter drugi kolumnisti in komentatorji so ob vladni izraz *tehnična ovira* (pa tudi, čeprav redkeje, *tehnična prepreka*, *tehnično usmerjevalno sredstvo*) izrecno sopostavljali izraze *ograja na meji*, *ograja iz*

bodeče žice, žičnata ograja, britvična ograja, kot britev ostra žična ograja, prepreka, posuta z žiletkami, ipd., s katerimi so neposredno poimenovali, celo opisali resničnost predmeta, za katerega je šlo, in se tako uprli sprejetju »uradnega besednjaka oblastnikov« (Vezjak 2015).

Jezikoslovna kritika leksikalnega sprenevedanja, ki je bila zelo živahna v razmerju do birokratske latovščine v t. i. samoupravni slovenščini (npr. Gradišnik 1981; Moder 1984; Toporišič 1991; Gjurin 1991), je v zadnjih dveh desetletjih skoraj zamrla – in to kljub temu, da so poimenovanja, kakršno je *tehnična ovira*, tudi v novem družbenem sistemu še vedno prisotna. Tvorba sodobnih izrazov birokratske latovščine je v primerjavi s tistimi iz preteklega obdobja sicer namerno bolj prikrita (in *tehnična ovira* je v tem smislu pač zelo očiten spodrseljaj), kar je lahko eden od razlogov za umanjkanje jezikoslovnokritičnih analiz tega leksikalnega pojava. Drugi razlog – in tega želimo tu preseči – pa je v drugačnem novejšem tipološkem uvrščanju izrazov, ki so jih slovenski jezikoslovci v preteklosti razpoznali kot birokratsko latovščino – tj. v uvrščanju izrazov birokratske latovščine v skupino evfemizmov in izrazov jezikovnopolične korektnosti. Prekrivno razumevanje navedenih terminov je v slovenskem prostoru v zadnjem času razvidno zlasti v analizah evfemizmov (npr. Rojc 1995; Obid 2007; Bojnec 2011; tudi v Androjna 2011, čeprav tu v okviru jezikovnopolične korektnosti), povzroča pa ga v glavnem vpliv angleške slovarske literature (npr. Lutz 1989; Ayto 1994; Rawson 2003; Wasserman, Hausrath 2006; Holder 2008). Ker neločevanje še dodatno prispeva k neopaznosti sodobne birokratske latovščine in občutku njenega neobstoja, jo bomo skušali v prispevku bolj natančno razlikovalno opredeliti v razmerju do ostalih dveh sorodnih skupin.

2 Birokratska latovščina : evfemizmi : izrazi jezikovnopolične korektnosti

2.1 Birokratska latovščina

Leksikalni del »jezika birokratskih odklonov« (Štefanič 1985), ki mu bomo tu rekli izrazi birokratske latovščine, seveda ni samo značilnost socialistične družbe in ni samo pojav iz preteklosti. William Lutz, znan raziskovalec ameriške birokratske latovščine, v angleščini večinoma poimenovane *double speak*¹ (npr. Pei 1973; Lambdin 1981; Ganduci 2009), je v uvodu v svoj prispevek iz leta 1990 zapisal:

Kmetje na svojih farmah nimajo več krav, pujsov, kokoši ali drugih živali, temveč imajo v skladu z ameriškim ministrstvom za kmetijstvo »živalske enote, ki jedo žito« [*grain-consuming animal units*] (in v skladu z davčno reformo iz leta 1986 živijo v »enomenamskih kmetijskih zgradbah« [*single-purpose agricultural structures*], ne v hlevih in kokošnjakih). (Lutz 1990: 254)

Če bi iz navedenega sklepali, da državni uradniki nova poimenovanja tipa *krava > živalska enota, ki jé žito*, tvorijo zato, da »olepšajo nekaj grdega, negativno spremenijo v pozitivno, neprijetno v privlačno ali vsaj sprejemljivo« (Lutz 1990: 254), bi bil tak opis birokratske latovščine sicer pravilen, vendar pa bi hkrati ustrezal tudi

¹ Gre za asociacijo na Orwellov novorek iz romana *1984* (Wasserman, Hausrath 2006: XI).

evfemizmom (gl. v nadaljevanju). Zato je treba pojav, ki nas zanima, razumeti ožje: izrazi birokratske latovščine resda lahko olepšujejo neprivačno vsebino, a so tvorjeni predvsem zato, ker se skuša njihov tvorec z njimi izmakniti odgovornosti za slabe, nepravilne ipd. negativne družbene pojave, odgovornost prenaša na druge ali jo zanika, in/ali da z izrazi, ki so videti zelo tehnični, zakrije povezavo z resničnostjo – da torej sporočilo, ki bi ga naslovnik razumel, spremenijo v sporočilo, ki ga naslovnik ne razume (povsem) (prav tam: 254–255). Ob večjih družbenih spremembah v ospredje stopi še en motiv za preimenovanje družbene resničnosti: političnoideološki (Toporišič 1991: 191–192). V slovenskem jezikoslovju je nastajanje tega dela birokratske latovščine znano kot prekrščevalstvo.

2.1.1 Prekrščevalstvo

Toporišič (1991: 192–193):

Zdi se mi, da sem pri nas prvi odločno opozoril še na »prekrščevalstvo«, ko sem [leta 1980/1981²] npr. pisal: »Preimenovanih je bilo veliko stvari v upravi, politiki, imenstvu, besedju, tičočem se verskih zadev ipd. Tako je npr. čuvar političnega, prometnega in npravstvenega reda preimenovan iz *orožnika* in *policaja* v *miličnika* [...]«, *občino* [se je] prekrsti[lo] v *krajevni odbor*, s splošnim prilastkom *ljudski*: *krajevni ljudski odbor*. Seveda se mora zdaj zavreči tudi *župan*: ta postane *predsednik krajevnega ljudskega odbora*.

Enako je prekrščevalstvo utemeljeval Korošec (1992: 789), namreč, da gre za izključno ideološko motiviran pojav, ki

posega v besede prek resničnosti, navadno tako, da jo kratko malo ukinja, ne priznava, in s tem ne priznava besed, ki se na to resničnost nanašajo. [...] Za prekrščevalstvo [...] je značilno, da njegovi nosilci opravljajo to dejavnost v slepi veri, da se ravno z njimi začenja novo štetje in da pred njimi ni bilo nič ustreznega, tako da »novo resničnost«
smejo tudi poimenovati na novo.

Do tako motiviranih sprememb slovenske leksike je prišlo tudi v začetku 90. let 20. stoletja (gl. npr. poimenovanja *častnik*, *podčastnik*, *desetnik* in *stotnik* v navedenem Koroščevem prispevku), vendar pa ne v tako velikem obsegu, kot se je to zgodilo v prejšnjem družbenem sistemu.³ Morda se ravno zato zdi, da tudi siceršnje (v primerjavi s prekrščevalstvom manj skrajne oblike) birokratske latovščine ni več.

2.2 Birokratska latovščina : evfemizmi

Evfemizmi so poimenovanja, s katerimi se izognemo izrazu, ki nekaj neprijetnega ali neprimernega poimenuje neposredno (Enright 1985; Dąbrowska 1993). Povezani so z različnimi temami (predvsem tabu temami): starostjo, boleznimi, telesnimi hibanji in funkcijami, spolnostjo, kontracepcijo, nezakonskimi otroki, splavom, oblačili, raso, suženjstvom, kriminalom, delom, revščino ipd. (npr. Ayto 1994; Rawson 2003; Holder 2008). Za razliko od birokratske latovščine so evfemizmi primarno izraz

² Med drugim v *Jeziku in slovstvu* 1980/1981, 193–199.

³ O razsežnostih političnoideološkega poseganja v jezik in njegovih posledicah za standardizacijo drugih jezikov bivše Jugoslavije v tem času gl. npr. prispevek Požgaj Hadži, Balažič Bulc 2015.

vljudnosti in spoštljivosti (Lutz 1990: 255). Vezani so na osebne pojave, okoliščine ter dogodke in nastajajo v izogib izrazom, zaradi katerih bi bilo naslovniku lahko nerodno.⁴

Kot smo nakazali že v uvodu, v več angleških slovarjih evfemizmov ter v drugi literaturi (npr. Cour, Kromann 2011; Okamura 1982) najdemo tudi primere korporativnih in vojaških ter vladnih »evfemističnih« poimenovanj, ki pa so z namenom »delovati prijetno, vljudno in neškodljivo« pravzaprav le maskiranje družbenih resnic, zato te evfemizme tukaj razumemo kot birokratsko latovščino, če (oz. največkrat ker) gre pri njih za izraze, tvorjene z namenom zavajanja, izkrivljanja ali zamegljevanja resnice o družbenih pojavih (Lutz 1989, 1990: 255). Kot edina možna izjema v povezavi z izrazi birokratske latovščine se tu kažejo evfemistična poimenovanja družbenih pojavov, ki so vsota osebnih pojavov, okoliščin ali dogodkov (npr. brezposelnost, revščina, telesne hibe). Te evfemizme sicer lahko tvorijo vladne ter nevladne ipd. ustanove, a če njihov motiv ni zavajanje, temveč – kot smo zapisali prej – olepšanje (lahko tudi samo nevtralizacija) nečesa slabega zaradi tega, da osebam, ki sodijo v poimenovano skupino, ni nelagodno, potem bi taka poimenovanja lahko ostala tu, natančneje: v podskupini *birokratskih evfemizmov*.⁵

2.3 Birokratska latovščina : jezikovnopolitična korektnost

Vsaj dve temi, omenjeni v prejšnjem poglavju (rasa, spolnost), evfemizme – in prek njih posredno izraze birokratske latovščine – povezujeta z jezikovnopolitično korektnostjo. Poimenovanja, ki so jezikovnopolitično korektna, nastajajo kot

poskus izogibati se izrazom, ki bi lahko bili razumljeni kot poskusi izločitve ali blatenja skupin ali manjšin, ki so tradicionalno označene kot zapostavljene. Na ta način naj bi se politično korektni govor skušal izogibati rasni, spolni, družbeni in politični diskriminaciji, kot tudi diskriminaciji invalidov (Lebouc 2007: 11⁶ v: Androjna 2011: 9–10).

Merila, po katerih smo prej ločili birokratsko latovščino od evfemističnih izrazov, nam omogočajo tudi odmik obojih od izrazov jezikovnopolitične korektnosti: kot take tu razumemo samo izraze, ki so v zvezi s katero od osebnih lastnosti ali okoliščin (gl. 2. člen *Splošne deklaracije človekovih pravic*, 1948) tvorjeni zaradi nediskriminatornosti in zaščite manjšin.⁷

4 Gl. primere za to skupino v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991), prim. tudi Dąbrowska 1993.

5 Gre za razliko med *odpuščanje* > *prestrukturiranje delovnih mest* (birokratska latovščina) proti *brezposelni* > *iskalec zaposlitve* (birokratski evfemizem). Zavedamo se, da je ločnica tanka. Pri birokratskih evfemizmih je zlasti pomembno področje socialnega dela – za angleščino gl. na to temo kritičen zapis v Abramovitz 1991.

6 Georges Lebouc, 2007: *Parlez-vous le politiquement correct?* Bruselj: Racine.

7 Izrazom jezikovnopolitične korektnosti sta se med slovenskimi jezikoslovci v novejšem času raziskovalno posvečala Stabej (1997) in Gorjanc (2004, 2005, 2012). Širši družboslovni vidik tega problema razčlenjuje npr. več del zbirke Mediawatch Mirovnega inštituta.

2.4 Razlikovalna opredelitev: povzetek

Tabela 1 povzema značilnosti obravnavanih pojmov, ki so kombinacija treh meril: *motiva*, ki je primarno spodbudil tvorbo novega poimenovanja; *vsebine*, na katero se novo poimenovanje nanaša (družbeni : osebni pojav); ter *posledic*, ki jih prinaša *neuporaba* novega izraza (te so nasprotne motivu).

Tabela 1: Ključne razlike med izrazi birokratske latovščine (s podskupino prekrščevalstva), evfemizmi (s podskupino birokratskih evfemizmov) in izrazi jezikovnopolične korektnosti s primeri

	Motiv za tvorbo	Vsebina, predmet poimenovanja	Posledica ob neuporabi	Primer
1 BIROKRATSKA LATOVŠČINA	zavajanje, izkrivljanje in zamegljevanje resnice	družbeni pojav, okoliščina, dogodek	resnica je povedana naravnost, je poimenovana neposredno	<i>ograja iz bodeče žice > tehnična ovira</i>
1.1 prekrščevalstvo	»prava« ideologija	-"	nesprejetje »prave« ideologije	<i>občina > krajevni ljudski odbor</i>
2 EVFEMIZMI	izogib nelagodnosti, nevljudnosti, nerodnosti	osebni pojav, okoliščina, lastnost, dogodek	naslovniku je nerodno, počuti se nelagodno, sporočevalec se mu zdi nevljuden	<i>umreti > izpolniti svoje zemeljsko poslanstvo*</i>
2.2 birokratski evfemizmi	olepšanje nečesa neprijetnega, slabega	družbeni pojav, okoliščina, dogodek kot vsota osebnih pojavov, okoliščin, lastnosti, dogodkov	resnica je povedana naravnost, je poimenovana neposredno, a osebam iz poimenovane skupine je zato lahko nerodno in nelagodno	<i>debeli ljudje > ljudje s prekomerno telesno težo*</i>
3 JEZIKOVNO-POLITIČNA KOREKTNOST	nežaljivost, nediskriminatornost	osebna lastnost, okoliščina ali družbeni pojav kot vsota osebnih lastnosti, okoliščin	sporočevalec je žaljiv, povzročja kulturno krivico (Jeretič 2001: 338), izloča posameznika ali posega v njegove pravice in svoboščine	<i>pederastija > homoseksualnost**</i>

* Primer je iz Androjna 2011.

** Primer je iz Gorjanc 2005.

Predlog razdelitve bi bilo sicer treba preizkusiti še na širšem gradivu, tukajšnjemu premisleku pa dodati vsaj še vidik terminologije (vključno z žargonom), ki smo ga prav tako pustili ob strani.

3 Sklep

V prispevku smo spomnili na pojmovanje birokratske latovščine (npr. Toporišič v: Štefanič 1985; gl. tudi druge prispevke v tem viru) ter jo ločili od evfemističnih izrazov in izrazov jezikovnopolitične korektnosti. Pri tem je ključno predvsem naslednje: motiv za tvorbo evfemizmov in izrazov politične korektnosti je pozitiven, medtem ko je motiv za tvorbo latovščine negativen (tu bi zavajanju, izkrivljanju in zamegljevanju resnice ter ideologiji kot skrajni obliki verjetno lahko dodali še jezikovno neznanje). Prav zato je pomembno, da ostanejo v analizah vsakega posameznega od teh pojavov izrazi birokratske latovščine še naprej jasno razpoznavni – taki, kot so v slovenskem jezikoslovju v preteklosti že bili.

Literatura

- ABRAMOVITZ, Mimi, 1991: Putting an End to Doublespeak about Race, Gender, and Poverty. *Social Work* 35/5. 380–384.
- ANDROJNA, Kaja, 2011: *Politično korektno izraze v časnikih Delo in Dnevnik. Diplomsko delo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- AYTO, John, 1994: *Euphemisms: over 3.000 Ways to Avoid Being Rude or Giving Offence*. Singapur: Federal Publications.
- BOJNEC, Manuela, 2011: *Slovenski in angleški žaljivi izrazi z glosarjem. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- la COUR, Anders, KROMANN, Joakim, 2011: Euphemisms and Hypocrisy in Corporate Philanthropy. *Business Ethics: A European Review* 20/3. 267–279.
- DĄBROVSKA, Ana, 1993: *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- ENRIGHT, Dennis Joseph (ur.), 1985: *Fair of Speech: the Uses of Euphemism*. Oxford: Oxford University Press.
- GANDUCI, Alexander, 2009: *The Greatest Lies in History*. Sydney: Murdoch Books.
- GAUBE, Aleš, ŠKERL KRAMBERGER, Uroš, 2015: Bodeča žica se razrašča kot plevel. *Dnevnik*, 14. 11. 2015. www.dnevnik.si
- GJURIN, Velemir, 1991: *Slovenščina zdaj!* Ljubljana: Art agencija.
- GORJANC, Vojko, 2004: Politična korektnost in slovski opisi slovenščine – zgolj modna muha? Marko Stabej (ur.): *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 40. SSJLK. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 153–161.
- GORJANC, Vojko, 2005: Neposredno in posredno žaljiv govor v jezikovnih priročnikih: diskurz slovarjev slovenskega jezika. *Družboslovne razprave* 21/48. 197–209.
- GORJANC, Vojko, 2012: Ideologija heteronormativnosti, prevodna in jezikovna norma. Aleksander Bjelčević (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 38–44.
- GRADIŠNIK, Janez, 1981: *Še znamo slovensko?* Celje: Mohorjeva družba.
- HOLDER, Robert W., 2008: *A Dictionary of Euphemisms*. Oxford: Oxford University Press.
- JERETIČ, Sebastjan, 2001: Politična korektnost: primer uporabnic in uporabnikov prepovedanih drog. *Teorija in praksa* 38/2. 328–345.

- KOROŠEC, Tomo, 1992: Jezikovnokulturni vidiki vojstva na Slovenskem. *Teorija in praksa* 29/7–8. 788–791.
- LAMBDIN, William, 1981: *Doublespeak Dictionary*. New York: Pinnacle Books.
- LESNIČAR PUČKO, Tanja, 2015: Subjektiv: Izbrala je represijo. *Dnevnik*, 14. 11. 2015. www.dnevnik.si
- LI. MI., 2015: To ni bodeča žica, to je »srebrna spirala zaupanja in varnosti«. *MMC RTV SLO*, 13. 11. 2015. www.rtv slo.si
- LUTZ, William, 1989: *Doublespeak: from »Revenue Enhancement« to »Terminal Living«*. New York: Harper and Row.
- LUTZ, William, 1990: The World of Doublespeak. Christopher Ricks (ur.): *The State of the Language*. Oxford: University of California Press. 254–264.
- MODER, Janko (ur.), 1984: *Jezikovno razsodišče, 1980–1982*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- NEŽMAH, Bernard, 2015: Meje spominov: Bodeče žice, stališča vlade in pravljice prvega bančnika. *Mladina* 46, 13. 11. 2015. www.mladina.si
- OBID, Urška, 2007: *Evfemizmi: kako in zakaj na posreden način izraziti neposredno*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- OKAMURA, Raymond Y., 1982: The American Concentration Camps: A Cover-up through Euphemistic Terminology. *The Journal of Ethnic Studies* 10/3. 95–109.
- PEI, Mario, 1973: *Double-Speak in America*. New York: Hawthorn Books.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna, BALAŽIČ BULC, Tatjana, 2015: (Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete: primer hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskega jezika. *Slovenščina 2.0* 3/2. 67–94.
- RADMILOVIČ, Marko, 2015: Zapisi iz močvirja: Ustavi me tehnično. *MMC RTV SLO*, 10. 11. 2015. www.rtv slo.si
- RAWSON, Hugh, 2003: *Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk*. New Jersey: Castle Books.
- ROJC, Tanja, 1995: *Evfemizmi kot nujnost v jeziku in analiza evfemističnih izrazov v dnevnem časopisju*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Splošna deklaracija človekovih pravic, 1948. www.varuh-rs.si
- STABEJ, Marko, 1997: Seksizem kot jezikovnopolitični problem. Aleksandra Derganc (ur.): *Ženska v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 33. *SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 57–68.
- ŠTEFANIČ, Peter (ur.), 1985: *Povejmo naravnost! Jezikovni odsevi birokratskih odklonov v samoupravni družbi in jezik množičnih občil*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika: sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: DZS.
- VEZJAK, Boris, 2015: V čem je Cerar hujši od Orbana. *In media res*, 12. 11. 2015. <https://vezjak.com>
- WASSERMAN, Paul, HAUSRATH, Don, 2006: *Weasel Words: the Dictionary of American Double-speak*. Herndon: Capital Books.

TOPORIŠIČEV TERMIN *REČENICA* IN ŠIRINA POLJA STAVČNE FRAZELOGIJE V SODOBNIH RAZISKAVAH

Matej Meterc

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:929Toporišič J.

Vpliv Jožeta Toporišiča na slovensko frazeologijo je mnogostranski. V našem prispevku se bomo osredotočili predvsem na pojem *rečenica*, ki ga je Toporišič uvedel v pojmovni dvojici s terminom *reklo*. Izraza sta iz slovenske frazeologije po uveljavitvi termina *frazem* namesto Toporišičevega termina *frazeologem* v 90. letih postopoma izginila. V prispevku izpostavljam raziskovalne vrzeli, ki se v slovenski pa tudi svetovni frazeologiji pokažejo, če upoštevamo širino nekdanjega termina *rečenica*, ki ga danes po našem mnenju najbolje opiše izraz *stavčni frazem*.

frazeologija, frazem, terminologija, stavčna frazeologija, paremiologija

Jože Toporišič influenced Slovene phraseology in many ways. This paper focuses on the notion of *rečenica*, which was introduced by Toporišič along with the terminological expression *reklo*. In the nineties this terminological pair was – along with the main term *frazeologem* – replaced by the terminological expression *frazem* (phraseme). Attention is drawn to the research gaps within phraseology which become visible if we take into account the width of what was described as *rečenica* in the older Toporišič terminology and which is now best described by the term sentential phraseme.

phraseology, phraseme, terminology, propositional phraseology, paremiology

1 Namen obravnave Toporišičevega frazeološkega termina

Jože Toporišič je v prvem z vidika jezikoslovja znanstvenem frazeološkem članku (Toporišič 1973/1974: 274) predlagal delitev krovnega termina *frazeologem* na terminološki par *reklo* in *rečenica*. Frazeološki fond je razčlenil približno na to, kar sodobna frazeologija z upoštevanjem skladijske zgradbe frazemov imenuje besednozvezni ter stavčni frazemi (prim. Jakop 2006: 39; Kržišnik 1994: 8, 2013: 18). Termin *rečenica* Toporišič izenačuje z oznako *stavčni frazeologem* in mu pripisuje stavčno strukturo oziroma strukturo povedi. To izenačevanje je v slovenskem jezikoslovju že naletelo na kritiko, »saj se tudi stavčni frazemi (tj. tisti s predikacijo) lahko povsem normalno vključujejo v povedi« (Kržišnik 1994: 8). Poudarimo, da je delitev več in da je bolj natančna dvojna delitev N. Jakop (2006: 39), ki po skladijski zgradbi frazeme deli na besednozvezne in stavčne, po skladijski vlogi pa na stavčnočlenske in nestavčnočlenske. Poleg pogostega prekrivanja skladijske zgradbe in skladijske vloge v frazeološkem fondu ta delitev zajame primere stavčnih frazemov, ki so po skladijski zgradbi stavčni frazemi z zunanjo vezljivostjo, a so

stavčnočlenski (npr. *kamen se odvali od srca komu*) in nestavčnočlenske frazeme s statusom povedi (npr. *Človek božji*) (prav tam: 61). Pri definiranju rečenice se je Toporišič desetletje po prvem frazeološkem terminološkem članku bolj kot na stavčno zgradbo oprl na status povedi:

Razlika med tema dvema vrstama frazeologemov ni morda v prisotnosti ali odsotnosti prisojevalne sintagme, temveč ravno v tem, da se prva vrsta, kadar je prisojevalna (predikativna), v povedi določa (modificira) glede osebe, časa, spola in sklona (vsaj v večini), medtem ko je druga že povedna v našem pomnilniku (spominu) (Toporišič 1985: 33).

Argumentirali bomo, zakaj je pomembno vedeti, kaj vse je Toporišič opisoval s terminom rečenica in kaj se je z njim v nadaljevanju zgodilo. Z epistemološko presojo želimo po eni strani prispevati k metajezikovnemu vedenju o rabi terminov z vidika raziskovalne dinamike stroke, po drugi strani pa ugotoviti tudi kaj več o frazemih kot takih. Kot že v prispevku o izrazih za stavčne frazeme (Meterc 2016a: 181) tudi tu poudarimo, da ne zagovarjamo rabe termina *rečenica* v sodobni frazeologiji. Opustitev tega izraza je zanimivo primerjati z opustitvijo Toporišičevega termina *frazologem* v slovenskem jezikoslovju, ki je bil neposrečen že v osnovi (Kržišnik 2013: 19). Namen našega prispevka je najprej pokazati, kako široko polje frazemov je Toporišič s terminom *rečenica* označeval in kje je naletel na težave ali celo kontradikcije, ter prikazati, na kakšen način se je v slovenskem raziskovalnem okolju ta termin opustil, ob tem pa postopno razkrivati raziskovalne vrzeli, ki so s tem dogajanjem povezane. To bomo podkrepili s primeri prehodnih in mejnih pojavnosti v frazeologiji ter pokazali, kako kljub koristnosti tipizacij pretirano osredotočanje na tipične (v primeru pregovorov pa tudi na družbeno favorizirane) pojavnosti deluje zaviralno. Argumentirali bomo, zakaj namesto tega zagovarjamo proučevanje frazeologije kot kontinuuma, v katerem poleg paremioloških enot, ki spadajo v okvir folklornih žanrov (prim. Mlacek, Đurčo 1995; Stanonik 2008), obstaja še vrsta stavčnih frazemov, ki ne spadajo v paremiologijo, saj jim govorniki ne pripisujejo žanrskih značilnosti, kar se odraža tudi v tem, da tovrstne stavčne frazeme (npr. *Ostalo je zgodovina*) v besedilih ne spremljajo tipična žanrska uvajalna sredstva (Meterc 2016a: 187, 2016b).

2 Kaj vse je označeval termin *rečenica* v Toporišičevi terminologiji

V nekaterih slovanskih frazeologijah so termini za to, kar je Toporišič označil kot *rečenica*, že dlje časa ustaljeni, npr. *vetnálpropozičná frazéma* v slovaški in češki (Mlacek, Đurčo 1995: 105) ter *rečenični frazem* v hrvaški frazeološki stroki (Menac-Mihalić 2007: 26). Kot povzame E. Kržišnik (2013: 18), je Toporišič v frazeologijo upravičeno vključil tudi stavčne stalne zveze, vendar pa mednje glede na nekatere navedke neupravičeno prištel neustaljene citate. Izpostavimo, da Toporišič (1973/1974: 274–275) med primeri rečenic ne navaja le enostavnih (*Bolni zdravega nosi*) ter večstavčnih paremioloških enot oziroma paremij (*Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade*),¹ ampak tudi dialoške: *Mož, jejte repo, da boste imeli ženo lepo. Mož: Če*

¹ Izraz paremija smo v doktorskem delu (Meterc 2014: 24) po zgledih iz svetovne frazeologije predlagali kot enobesedno terminološko ustreznico paremiološki enoti.

snem tudi kad in obroče, me nobena vzeti noče. S tem se dotika tudi spektra »daljših paremij« (Permjakov 1970: 90), širše gledano pa *intersubjektivnih frazemov* (Čermák 2001: 441). Intersubjektivnost je sicer značilna tudi za zgornjo mejo pragmatičnih frazemov, npr. *Dober tek! Hvala enako.* (Jakop 2006: 165) Med paremijami, ki s pripovedno zgradbo že mejijo na šale, omenimo še wellerizme in antipregovore, ki jim je bilo v slovenski frazeologiji že posvečene nekaj pozornosti (Babič 2010; Meterc 2013: 364, 2014: 34, 2016a: 183), pogrešamo pa obravnavo t. i. šaljivih odgovorov, kakršen je za vprašanje *Koliko je ura?* npr. *Toliko, kot včeraj ob istem času* (Permjakov 1988: 87–88). Wellerizmi za marsikaterega frazeologa predstavljajo rob frazeologije, vseeno pa se, tako kot N. Jakop (2006: 25), ne moremo strinjati z raziskovalci, ki jih med frazeme zaradi njihove nadstavčnosti ne prištevajo. Pestrost naštetih in še drugih paremioloških žanrov (frazeologizirani slogani, splošnice, napotila), ki so prisotni med slovenskimi govorcji, nam je potrdila sociolingvistična raziskava (Meterc 2014: 58–63), preverili pa smo jo tudi v jezikovnem korpusu Gigafida (Meterc 2016a: 186).

Frazeologija je na prelomu 20. in 21. stoletja poleg korpusnega jezikoslovja najbolj zaznamoval pragmatični pristop (Kržišnik 2013: 22); tako k frazemom na splošno kot posebej k pragmatičnim frazemom (Kržišnik 1994; Stramljič Breznik 2001; Jakop 2003, 2006), za katere je značilno, da imajo skrajne oblikoslovnoskladenjske omejitve (Jakop 2003: 112) in pragmatični pomen (Kržišnik 2007: 141) z ustaljeno in leksikalizirano rabo v točno določenih okoliščinah oz. ustaljeno funkcijo (Jakop 2006: 44). Že v 80. letih Toporišič (1985: 33) med rečenicami poleg paremij našteva tudi enote, kakršne so *Bog pomagaj*, *Bog daj srečo* in *Za božjo voljo*. Z zadnjim primerom se Toporišič odmika od definicije rečenice kot enote s stavčno strukturo. Kot smo opozorili že v uvodu, pa nestavčnočlenske frazeme s statusom povedi lepo zajame podrobnejša delitev N. Jakop (2006: 39, 61). Toporišiča zanima širok spekter frazeologije, kar je razvidno iz njegovega prispevka o *dvojčičih*, med katerimi najdemo pragmatične frazeme (npr. *Trapa trapasta!*), kar je še en primer nestavčnočlenskega frazema, ki lahko nastopa kot samostojna poved. Med pragmatičnimi frazemi N. Jakop (2006: 127–131) obravnava primere soobstajanja istega frazema na obeh ravneh. Navaja enoto *častna beseda*, ki deluje tako na besednozvezni kot tudi na stavčni ravni kot pastavčna poved. V tem se sodobna frazeologija pri razvrščanju enot med besednozvezne in stavčne frazeme razlikuje od Toporišičevih meril, za katera je bila bistvena struktura stavka, zaradi katere je primere, kakršna sta *Pri moji veri* ter *Kje neki* (Toporišič 1973/1974: 277), uvrstil med frazeološke členke in medmete oz. med rekla.

3 Razlogi za zožujočo rabo termina in njegovo opustitev ter raziskovalne vrzeli

Ko se je frazeologija po svetu (predvsem v okviru slavistike) začela uveljavljati kot samostojna disciplina, je svojo pozornost najprej usmerila predvsem na besednozvezne frazeme. Zanimanje za žanrski del stavčne frazeologije oz. paremiologijo in njen središčni žanr – pregovor – je bilo okrepljeno že pred tem; ne le zaradi prestižnega statusa, ki ga tej vrsti jezikovnih izrazov prinaša njihova moraličnost, temveč

tudi zaradi zanimanja, ki mu ga je v drugačnem kontekstu namenjala slovstvena folkloristika. Ko je na prelomu 80. in 90. let Erika Kržišnik (1987) sprožila internacionalizacijo slovenske frazeološke terminologije z uvedbo termina *frazem*, je raziskovalni kontekst, ki smo ga opisali, temu, kar je Toporišič imenoval *reklo*, avtomatično pripisal status frazema, ki ga je pogosto spremljal prilastek *besednozvezni*, včasih pa tudi *ne, rečenico* pa so raziskovalci začeli poljubno zamenjevati z žanrsko oznako *pregovor* ali pa jo uporabljati v zoženem pomenu, kot da gre izključno za pregovore. K frazeologiji skušamo pristopati kot k skupini pojavnosti, v kateri tako v vlogi govorcev laikov kot v vlogi raziskovalcev trčimo na niz jeder, obrobij in prehodnih pojavnosti (Meterc 2014: 20). Glede tega pestrega niza smo že v doktorskem delu (Meterc 2014) pritrdili Čermákovemu (2001: 93) opozorilu o premajhnemu posvečanju pozornosti nepregovornim tipom. V navezavi na to smo izpostavili (Meterc 2014: 25–26), da je sicer središčni položaj pregovorov v paremiologiji kot žanrskem sistemu utemeljen tako z družbenim prestižem zaradi posredovanja naukov kakor tudi z njihovo številčnostjo med preostalimi paremijami (Permjakov 1988: 84), v širši stavčni frazeologiji, ki zajema tudi neparemiološki spekter, pa jim središčnega položaja ne moremo prisoditi, ker ga z vidika številčnosti v tem okviru ne dosejajo; vzpostavljanje hierarhije med tipi frazemov zgolj z vidika poučnosti pa po naši oceni v jezikoslovju ni zadosten argument. Predstavo, da frazeološki fond sestavljajo le (besednozvezni) frazemi in pregovori, ter zanemarjanje pestre množice stavčnih frazemov, ki obstajajo poleg pregovorov, je v kontekstu sodobnih frazeoloških raziskav težko sprejeti. V nadaljevanju bomo predstavili še nekaj razlogov, zaradi katerih tako dojemanje frazeologije deluje zaviralno. Tako optiko odraža tudi spekter frazeologije, ki je zajet v *Slovarju slovenskih frazemov* (Keber 2011). Avtorjevo zamejitev vsebine slovarja na ožjo frazeologijo brez stavčnih frazemov in hkratno vključevanje nekaterih pregovorov vanj kritizira npr. Rojs (2012: 210).

Ta za frazeologijo značilna zožitev raziskovalnega zanimanja, hkrati pa nenehni poskusi njenega preseganja, se kažejo tudi v slovenski frazeološki stroki, in to že v njenih terminoloških osnovah, ki se jih je lotil Toporišič. Paremiologijo tako umešča v (stavčno) frazeologijo oz. med rečenice (Toporišič 1973/1974: 274): »Naše izročilo prišteva torej k frazeologiji tudi pregovore, reke, prilike ipd., po našem mnenju upravičeno; jasno pa je, da so frazeologemi te vrste v primeri z nestavčnimi nekaj posebnega.« Kljub temu da določene paremiološke žanre omeni, pa njihovo sistematizacijo prepušča drugim. Osredotočanje na pregovor in raba laičnih oznak v raziskovalnem okolju sta verjetno botrovala temu, da je v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) vseeno predlagal definicijo *reka*, in sicer kot »frazelogema tipa rečenice«, ki mu je pripisal dve lastnosti. Prva je manko pregovornosti, za katero je po Toporišiču (1992: 210) značilen svetovnonazorski značaj, kar je, kot smo že ugotavljali (Meterc 2016a: 186), stalnica tako v laični kakor tudi strokovni rabi te oznake. Toporišič je verjetno ravno zaradi zavedanja, da definicija ne more biti postavljena samo na manku pregovornosti, rekom pripisal merilo znanega avtorstva, kar pa je bilo neposrečeno, ker je, kot smo pokazali (Meterc 2016a: 187), merilo avtorstva nekaj, kar ne presega le žanrskih oznak (*Le čevlje sodi naj Kopitar in Kocka je padla*), temveč tudi prag

paremiologije, in je prisotno tudi v sferi pragmatičnih frazemov (npr. pri citatni enoti *Vozi, Miško*). V svetovni frazeologiji pa najdemo bolj prepričljive razmejitve reka in pregovora (prim. Mlacek 1983: 138) ter tudi bolj celostne obravnave krilatic (prim. Grzybek 1994: 293–294; Djadečko 2007). Že ko smo v starem tisku ter v korpusu Gigafida spremljali laično rabo oznake *rek*, smo ugotovili, da značilnosti rabe tega izraza lahko razložimo s središčnim položajem pregovora med paremiološkimi (žanrskimi) tipi stavčnih frazemov (Meterc 2016a: 186). O odsotnosti definicije reka je bilo govora že v okviru folkloristike (Stanonik 2008: 149), izpostavljamo pa jo tako z vidika razmejitve med sistemom laičnih in terminoloških oznak (Meterc 2016a) kakor tudi z vidika empirične določljivosti meje med paremiološkimi in neparemiološkimi stavčnimi frazemi (Meterc 2016b), pri katerem ponujamo nekaj metodoloških smernic. Tako pri *pregovoru* kakor tudi *reku* gre v Toporišičevi enciklopediji za oznaki posameznih žanrov, ki sta v podpomenskem razmerju do termina *rečenica*, ki je na tem mestu definirana kot »stalna besedna zveza stavčnega tipa z rangom povedi, redko tudi dveh povedi« (Toporišič 1992: 251). Obenem pa med zgledi poleg dveh pregovorov in večpovedne enote, ki jo je že navajal (Toporišič 1973/1974: 275), najdemo enoto *Mi o volku, volk iz gozda*, ki jo po merilu opisa modela situacije brez poučne poante (Mlacek 1983: 138) oz. tega, kar Toporišič (1992: 210) v definiciji pregovora označuje kot »svetovnonazorski značaj«, lahko uvrstimo med reke.

Poleg neenakomerne raziskanosti različnih paremioloških žanrov ter nežanrskih stavčnih frazemov se posvetimo še vidikom, ki presegajo žanrskost, ter različnim prehodnim pojavnostim. Že omenjeni dejavnik avtorstva, ki je v različnih merah pripisovano, določljivo pa tudi uzaveščeno pri različnih enotah (Meterc 2013: 370, 2016a), presega žanrske meje in tudi mejo med besednozveznim in stavčnim (Grzybek 1994: 296) ter žanrskim (paremiološkim) in neparemiološkim. Včasih je frazem v rabi prisoten, preden postane krilatica (Grzybek 1994a: 294), kot v primeru *Le čevlje sodi naj Kopitar*, ki ga govorci povezujejo predvsem s Prešernovo pesmijo, v danes malo poznani podobi *Čevljar, ostani pri svojem kopitu* pa je bil verjetno prisoten že prej, najdemo pa ga tudi v drugih jezikih (Meterc 2014: 161–162). V slovenščini so premalo raziskani primeri konverzije oz. prestopov iz enega paremiološkega žanra v drugega, o katerih piše Permjakov (1970: 147). Wellerizmi npr. lahko mejijo na kratke šale, včasih pa tudi na antipregovore, kar se pokaže v razliki med oblikama *Vsak po svoje, je rekel tisti, ki je kravo s svedrom drl* (Pavlica 1960: 536) ter devetimi navedki *Vsak po svoje, Bohinjec pa s svedrom* v anketi za izdelavo paremiološkega minimuma (Meterc 2014). Omenimo še prestop iz žanra vraže v pragmatični frazem v primeru *Moram potrhati* (Meterc 2014: 34). Menimo, da se pri frazemih, kakršna sta *Lepo po vrsti, kakor hiše v Trsti* ter *In tako naprej in tako nazaj* kaže proces, ki bi ga lahko označili kot delno depragmatizacijo, kar pomeni, da prvotno povsem pragmatični frazemi z ustalitvijo parodičnih posegov, ki so značilni tako za neustaljene kakor za ustaljene antifrazeme nasploh (Meterc 2016a: 183), pragmatično funkcijo delno še ohranijo, vendar prevladata humorna in ornamentalna funkcija, ki sta značilni za folklorne obrazce (Permjakov 1988: 87–88). Z ločevanjem paremiologije od stavčnih frazemov, ki nimajo paremioloških lastnosti oz. jih ne prištevamo

k enotam z značilnostmi folklornih žanrov, je povezano tudi vprašanje meje med reki in neparemiološkimi stavčnimi frazemi, ki niso popolnoma pragmatični (npr. *Ostalo je zgodovina*), za določanje katere predlagamo indice uvajalnih sredstev in pogostnostnih intervalov (Meterc 2016b: 80). Tudi določanje meje med stavčnim, besednozveznim in enobesednim je dokaj zahtevno. Poleg medravninskih pretvorb so v jeziku prisotni tudi primeri soobstajanja frazema na obeh ravneh, ki smo jih že omenili v drugem poglavju, omenimo pa še prikrito večbesednost (Jakop 2006: 36–37). Toporišič (1973/1974: 277) je npr. navajal *ne bodi ga treba* med t. i. frazeološkimi samostalniki, frazeologi (Kržišnik 1994: 42; Jakop 2006: 37) pa argumentirajo, da pravopisna pravila v primeru sklopov ne morejo biti merilo, ali nekaj je frazem ali ne. V frazeologiji se odpira tudi vprašanje enobesednih variant stavčnih frazemov (Kopřivová, Hnátková 2014: 164), npr. *Figó* kot elipsa vzorca *Figó pa X* (Meterc 2016b: 79). Navedimo medjezikovni funkcijski ustreznici: slovenskemu pragmatičnemu frazemu *Bomo videli* ustreza slovaški *Uvidíme*, da gre v obeh jezikih za enoti z ustaljeno funkcijo, pa kaže tudi dejstvo obstoja wellerizmov s to enoto v obeh jezikih (Meterc 2014: 144). Toporišič (1973/1974: 274–275) je konceptu enobesednih frazemov v klasični frazeološki optiki, ki se je ukvarjala predvsem z besednozveznimi frazemi, nasprotoval, a tu ne gre za vprašanje meje med enobesednim idiomom in besednozveznim frazemom, kot npr. pri leksemu *dobrosrčnost* in frazemu *imeti dobro srce*. Za primer navedimo še variante pragmatičnih frazemov *Pa basta* in *Basta* ter *Pa pika* in *Pika*. Gre za drugačen status enobesednosti, ker zanjo že povedni okvir predstavlja specifične (in morda dovolj frazeološke) omejitve.

4 Sklep

V frazeoloških razpravah se je Toporišič izkazal za prodornega misleca, ki je skušal zajeti to področje kot pestro celoto. Ker se ni ukvarjal samo z izbranimi primeri in golo deskripcijo jezikovnih fenomenov, je zastavil nekatera za frazeologijo še danes zanimiva vprašanja. Spodbujal je tudi k zbiranju, odkrivanju in zapisovanju novih frazemov (Toporišič 1985: 31, 1996: 271), ker je bil mnenja, da »stalne besedne zveze še niti približno niso zbrane«, in tudi sam obravnaval frazeme iz različnih virov ter lokalnega govornega okolja (Mostec). Frazeologi lahko v Toporišičevih delih najdemo spodbudo k inovativnim pristopom in zapolnjevanju raziskovalnih vrzeli tudi v sodobnem raziskovalnem okolju.

Literatura

- BABIČ, Saša, 2010: Sodobne modifikacije pregovorov, frazemov in drugih folklornih obrazcev. *Slavica Slovaca* 45/2. 154–161.
- ČERMÁK, František, 2001: Propoziciční frazémy a idiomy v češtině. Mieczysław Balowski, Wojciech Chlebda (ur.): *Frazeografia słowiańska*. Opole: Uniwersytet Opolski. 93–101.
- DJADEČKO, Ljudmila, 2007: *Krylatyj slova zvuk ili Russkaja eptologija*. Kijev: Avanpostprim.
- GRZYBEK, Peter, 1994: Winged Word. Walter A. Koch (ur.): *Simple Forms. An Encyclopaedia of Simple Text-Types in Lore and Literature (Bochum Publications in Evolutionary Cultural Semiotics 4)*. Bochum: Brockmeyer. 293–298.

- JAKOP, Nataša, 2003: Pragmatični frazemi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 111–127.
- JAKOP, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KOPŘIVOVÁ, Marie, HNÁTKOVÁ, Milena, 2014: From Dictionary to Corpus. Vida Jesenšek, Peter Grzybek (ur.): *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus*. 155–168.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1/1. 49–56.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja*. *Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: Meja med semantičnim in pragmatičnim opisom frazeološke enote. Željka Fink Arsovski, Anita Hrnjak (ur.): *Slavenska frazeologija i pragmatika*. Zagreb: Knjigra. 139–145.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2013: Moderna frazeološka veda v slovenistiki. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 15–26.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira, 2007: O frazeologiji Križevačko-podravskih kajkavskih govora. *Hrvatski* 5/2. 23–38.
- METERC, Matej, 2013: Antonimija enako motiviranih paremioloških enot (primeri iz slovenščine in slovaščine). *Slavistična revija* 61/2. 361–376.
- METERC, Matej, 2014: *Primerjava paremiologije v slovenskem in slovaškem jeziku na osnovi paremiološkega optimuma*. *Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- METERC, Matej, 2016a: Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas. Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Oddelek za slovenistiko, Založba ZRC, ZRC SAZU. 181–191.
- METERC, Matej, 2016b: Empirični pristopi k razločevanju med neparemiološkimi in paremiološkimi stavčnimi frazemi. *Jezikoslovni zapiski* 22/1. 75–85.
- MLACEK, Jozef, 1983: Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadíel. *Slovenská reč* 48/2. 129–140.
- MLACEK, Jozef, ĐURČO, Peter, 1995: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul.
- PERMJAKOV, Grigorij, 1970: *Ot pogovorki do skazki. Zametki po obščej teorii kliše*. Moskva: Nauka.
- PERMJAKOV, Grigorij, 1988: *Osnovy strukturnoj paremiologii*. Moskva: Nauka.
- ROJS, Jurij, 2012: Kebrov Slovar slovenskih frazemov. *Jezikoslovni zapiski* 18/1. 209–212.
- STANONIK, Marija, 2008: Dinamičnost žanrskega sistema slovenske slovstvene folklorne v 19. in 20. stoletju. *Traditiones* 37/2. 129–167.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2001: Komunikacijski ali sporočanjejski frazemi. *Jezik in slovstvo* 46/5. 191–200.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1985: Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirkah pregovorov in rekov. Janez Dular (ur.): *XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, zbornik predavanj*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete v Ljubljani. 31–46.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini. *Slavistična revija* 44/3. 269–278.

KATEGORIALNE POMENSKE LASTNOSTI V SLOVARSKIH OZNAKAH

Jerica Snoj

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'374

V leksikalnem pomenoslovju se ločuje med kategorialnimi pomenskimi lastnostmi, ki so sestavina leksikalnega pomena (kategorialni pomen) kot jezikovnosistemske danosti, in sintagmatskimi kategorialnimi lastnostmi, imenovanimi tudi slovnične lastnosti, s katerimi se dana besedna vrsta na sebi lastni način pri določeni leksikalni enoti uresničuje v besedilu. V prispevku se obravnava vprašanje, ali v splošnem slovarskem priročniku pri prikazu slovnčnih lastnosti eksplicirati njihovo razmerje do kategorialnih pomenskih lastnosti.

kategorialne pomenske lastnosti, slovnčne lastnosti, splošni slovar, slovnica v slovarju, slovarske oznake

The paper offers some observations concerning the presentation of the categorial meaning (beside the denotative one) in the description of lexical units in a dictionary. On the basis of grammar notes in the Slovene normative orthography *Slovenski pravopis 2001*, especially those defining count and uncount nouns, it discusses the question of the purpose of grammar notes from the point of view of the complete meaning description in a dictionary.

categorial meaning, grammar properties of lexemes, grammar notes in a dictionary, dictionary, grammar in the dictionary

1 Uvod

Upoštevanje kategorialnega pomena v pomenskem opisu leksikalne enote v slovarskem priročniku se lahko izraža tako implicitno kot eksplicitno.¹ V prevladujoči slovaropisni praksi je kategorialni pomen implicitno upoštevan tako, da pomenski opis temelji na skladenjskih lastnostih dane leksikalne enote in te so abstrahirano izražene v besednovrstni oznaki.

V slovarskem delu *Slovenskega pravopisa* (SP 2001) so se kot slovaropisna novost pojavile nekatere oznake, za katere je mogoče domnevati, da se nanašajo na kategorialne pomenske lastnosti. Ugotavljanje vloge teh oznak v slovarju SP 2001 in *Slovarju novejšega besedja* naj bi omogočilo praktično presojo, ali je smiselno v pomenskem opisu znotraj splošnega slovarja izražati slovnčne lastnosti (število ednina, dvojina, množina, sklonske posebnosti itn.) posredno preko imenovanja kategorialnih pomenskih lastnosti (človeškost, živost, števnost itn.).

¹ Pri osnovnih slovarskopomenoslovnih pojmihi sestavek sledi strukturalnemu pojmovnemu sistemu, kot je s ponazorili iz slovenskega jezika in s slovenskim izrazjem posredovan v Vidovič Muha 2013.

2 Oznake v Slovenskem pravopisu 2001, povezane s kategorialnim pomenom

SP 2001, nastal pod vodstvom akad. prof. dr. Jožeta Toporišiča, prinaša v slovarskem delu poleg ustaljenega izkazovanja tradicionalno navajanih slovničnih lastnosti posameznih leksikalnih enot, kot so oznake za slovnični spol pri samostalniku in pridevniku ter za glagolski vid pri glagolu, nekatere nove oznake, ki se na poimenovalni ravni povezujejo s kategorialnimi pomenskimi lastnostmi. Pri samostalniku so te oznake *živ.*, *neživ.*, *člov.*, *nečlov.*, *poj.*, *snov.*, *skup.*, *štev.*, *neštev.*. Kot slovaropisna rešitev se na kategorialni pomen sicer nanaša še prikaz pridevniške določnosti v podiztočnici in zaimensko nakazovanje vezljivostnih možnosti pri glagolu (Snoj 2002: 128–129).

Naštete oznake so v SP 2001 navedene v seznamu pod naslovom Krajšave in slovarske oznake ter imajo ob sebi navedeno razvezavo, npr. *živ.* 'život', *člov.* 'človeško', *nečlov.* 'nečloveško', *poj.* 'pojmovno', *snov.* 'snovno', *skup.* 'skupno', *štev.* 'števno' itn. SP 2001 sicer ne vsebuje definicij za te oznake, niti ne pojasnila, po katerem načelu se navajajo v slovarskem besedilu. Uporabniku slovarja je prepuščeno, da si jih po svoje razloži, kar je do določene mere mogoče, če ima uporabnik zadostno znanje slovnice, v kateri je samostalnik kot besedna vrsta določen z nekaterimi lastnostmi (slovnični spol, podspol itn.), ki jih je mogoče povezovati z navedenimi oznakami. V primeru pogostejše uporabe slovarja SP 2001 se uporabniku morda izoblikuje določena predstava o tem, v katerih sorodnih primerih se katera od teh oznak redno pojavlja (npr. da se pri samostalnikih na *-ost*, ki so kot podiztočnica navedeni pri lastnostnih pridevniki, navaja oznaka *poj.*), medtem ko mu ostaja nepojasnjeno, kako naj katero od oznak razume, čemu služi njihovo navajanje in kako naj jih kot uporabnik pravopisnega slovarja upošteva.

Opisano označevanje nima neposredne povezave s kategorialnimi pomenskimi lastnostmi kot tvornimi nosilkami pomena; pač pa v obliki oznak povzema že obstoječi slovnični opis slovenskih samostalnikov. *Slovenska slovnica* (Toporišič 1976) navaja osnovno delitev samostalnikov na dve vrsti, »na lastna in obča imena«. Slednja naj bi se delila »po pomenu na števna in neštevna, npr. potok – lepota, železo, grmovje (pojmovna, snovna, skupna)«. Kot nadaljnje »inherentne slovnične kategorije (vse so v skladijski vlogi)« so naštete spol, sklanjatev, sklon, oseba, določnost, številnost in število. Pri slovnični kategoriji spol sta kot podspola navedena dva: 1. podspol (človeškost, nečloveškost) in 2. podspol (živo, neživo) (prav tam: 210). V zvezi z živostjo je navedeno, da se kot slovnična kategorija potrjuje v prekrivnosti tožilnika in roditelja, kar se razširja na nekatere kategorije poimenovanj, ki dejansko ne pomenijo živih bitij (avtomobili, bolezni, vina itn.),² medtem ko se človeškost povezuje zgolj z različnima vprašalnicama *kdo* in *kaj*, s katerima se vsi samostalniki delijo v skupini »človeško« in »nečloveško«. Obravnavane oznake v SP 2001 naj bi se torej razumele na osnovi navedenih ugotovitev v slovnici.

² Izpuščena je omejitev, da prekrivnost tožilnika in roditelja velja samo za samostalnike moškega spola, in sicer samo v ednini. Omejitev je navedena v izdaji iz 2004, kjer je kategorija živosti omejena na samostalnike moškega spola (Toporišič 2004: 246).

Oznake za pojmovno, skupno in snovno v slovarju SP 2001 dejansko označujejo neštevne samostalnike. Na tej ravni se navedenim oznakam pridružuje še oznaka *štev.*, ki označuje prehod prvotno neštevne samostalnika med števne (gl. npr. *naročiti dva čaja* pri sestavku *čaj -a m*). V pravopisnem slovarju kot normativnem priročniku bi bilo označevanje samostalnikov s stališča števnosti utemeljeno pri leksikalnih enotah, ki bi v pogledu števnosti predstavljale specifično posebnost, na katero bi bilo treba ob vsaki od njih posebej opozoriti z normativnega ali katerega drugega stališča. Te potrebe za celotno kategorijo števnosti v slovenskem jeziku ni.³ Navajanje števnostnih oznak v slovarju SP 2001 je mogoče videti zlasti kot priložnostno domisljico, ki v slovarskem opisu leksikalne enote predstavlja novost in na videz prispeva k večji informativnosti slovarja, ne da bi to bilo utemeljeno znotraj siceršnjega koncepta.⁴ Za prikaz števnikega količinskega določanja obeh vrst samostalnikov – z glavnimi števnikami za števne samostalnike in z ločilnimi števnikami za neštevne samostalnike – bi bil primernejši neposredni način, ki bi direktno pojasnjeval morebitno zadrego pri neštevnikih samostalnikih (npr. *troja sreča*) analogno množin-skim samostalnikom (*troja vrata*).

Oznaka *živ.* 'život' je v SP 2001 navedena pri samostalnikih moškega spola, kjer označuje sklonsko značilnost, da je tožilnik enak roditelju namesto običajne prekrivnosti med tožilnikom in imenovalnikom. Da se oznaka nanaša na sklonsko lastnost (sintagmatska kategorialnost), in ne na pomensko lastnost, dokazujejo primeri, pri katerih je nakazano, da sta sočasno mogoči obe nasprotni oznaki (npr. *metuljček* v pomenu 'oblačilni dodatek' z oznako: *tudi živ.*). Oznaka *neživ.* kaže na pomenske prenose, pri katerih se prekrivnost tožilnik – roditelj zamenja s prekrivnostjo tožilnik – imenovalnik (npr. *kostanjevec* 'konj' *živ.* *napreči kostanjevca* – *kostanjevec* 'med' *jesti kostanjevec* *neživ.*). Tudi v teh primerih bi bilo za pravopisni priročnik primernejše eksplicitno opozarjanje na sklonsko značilnost ali opozarjanje z dogovorno oznako (npr. T = R).

Za oznako *člov.* 'človeško' oz. *nečlov.* 'nečloveško' v SP je še težje najti utemeljitev. Navaja se pri vseh leksikalnih enotah, ki imajo za nadpomnenko *kdor*; njene vloge v slovarju SP 2001 s stališča opisovanja normativnosti ni mogoče pojasniti. Podobno kot pri števnostnih oznakah naj bi oznaka *člov.* prispevala k večji informativnosti slovarja, na poseben način formalizirani v obliki oznake. Še zlasti se utemeljevanje te oznake zaplete v zvezi s prikazom metaforičnih pomenskih izpeljav (npr. *vrečka navihančkov*) ali pri metaforičnem desnem prilastku (*čebela delavka*, *breza dolgolaska*, *veter nagajivec*), pri katerih je v SP 2001 zapisana oznaka *nečlov.*, pomenska izpeljava pa temelji – prav nasprotno – na posebitvi in prisojanju človeških lastnosti danosti, ki nima nadpomnenke *kdo* (*čebela delavka*). Podobno

³ Pravilo, ki v slovenskem jeziku v zvezi s števnostjo določa rabo glavnih števnikov za štetje števnih samostalnikov in ločilnih števnikov za štetje neštevnikih samostalnikov, je eno samo za vse primere. Drugače je npr. v angleškem jeziku, kjer števnost razmeroma obsežno določa rabo določnega in nedoločnega člana in števnostne oznake nakazujejo, katera je pravilna možnost.

⁴ Morda se je navajanje števnostnih oznak v slovarju SP 2001 sploh zgolj zgledovalo po tedaj novonastalem Cobuildovem angleškem slovarju, ki samostalnike dosledno označuje z oznakama *count.* ('števno') in *uncount.* ter *mass* ('neštevno').

problematični so pomenski prenosi, v SP 2001 označeni s *člov.*, v primerih, kadar se poimenovanja za predmet, žival uporablja v zvezi z lasti povedkovniškimi poimenovanji določenih lastnosti človeka; ti primeri ne ustrezajo kategorialnosti z nadpomenko *kdo*, niti ne nevtralnemu poimenovanju za človeka sploh (npr. *lisjak* (*Kakšen lisjak si ti*) v pomenu 'izraža, da je kdo zvit, prebrisan'). Sicer pojavljanje oznake *člov.* večinoma ustreza prekrivnosti z nadpomenskim zaimkom *kdo* in se s tem približuje vlogi izkazovanja kategorialnega leksikalnega pomena.⁵

Obravnavane oznake v slovarju SP 2001 so bile morda zamišljene kot formalizirano izraženi temeljni pomenski opis, ki nadomešča običajno ubesedeno slovarsko razlago. S tem slovar SP 2001 izkazuje namero, prikazati leksikalne enote kot pomensko danost. Za pravopisni priročnik, ki naj bi vključeval tudi podatke o zvrstnostilnih in besedilnih značilnostih leksikalnih enot, na načelni ravni to ni presenetljivo. Vprašanje je, v kolikšni meri so te oznake združljive z ostalimi značilnostmi zasnove tega slovarja in v čem je vrednost teh oznak s stališča potreb uporabnika slovarja.

Slovar novejšega besedja po zgledu slovarja SP 2001 navaja oznaki *živ.* in *člov.*, medtem ko ostale obravnavane oznake opušča. Tudi v tem slovarju ni eksplicitnega pojasnila, zakaj se te oznake navajajo, niti ne, kako jih je treba razumeti znotraj slovarske zasnove tega slovarja.

3 Kategorialni pomen znotraj pomena leksikalne enote

Obravnavane oznake v SP 2001 (*števn./neštevn., pojmn., skup.* itn.) je na določeni način vendarle mogoče povezati s kategorialnim pomenom in na osnovi tega bolje videti, kateri smisel bi lahko imele v pomenskem opisu v slovarju.

Kategorialni pomen je kot pojem iz leksikalnega pomenoslovja utemeljen znotraj strukturalno modeliranega leksikalnega pomena. Skupaj z denotativnim pomenom uresničuje pomen leksikalne enote (Vidovič Muha 2013: 33–44). Po teoriji pomenskosestavinske analize je leksikalni pomen, za uporabnika jezika nedeljiva celota, razstavljiv na pomenske sestavine. V skladu s tem, da sta kategorialni pomen in denotativni pomen enakovredna v sestavi leksikalnega pomena, so kategorialne pomenske lastnosti definirane analogno denotativnim pomenskimi lastnostim. Denotativni pomen je abstrakcija skupine istovrstnih denotatov in v poimenovalnem sistemu obstoji kot abstraktni ustreznik predmetnosti, poimenovane z dano leksikalno enoto. Uresničuje se preko denotativnih pomenskih sestavin, tj. denotativnih pomenskih lastnosti, ki so pomenskorazločevalne. Vzporedno temu kategorialni pomen znotraj leksikalnega pomena obstoji kot zbir tistih pomenskih lastnosti, ki dani leksikalni enoti (v določenem pomenu) omogočajo (in tudi določajo) opravljanje določene skladijske vloge. Prepoznavnost teh lastnosti, imenovanih kategorialne pomenske lastnosti, izhaja iz skladijske vloge. Na tej osnovi se vzpostavlja povezava med pojmom kategorialne pomenske lastnosti (kategorialni pomen) in besedna vrsta.

⁵ Kategorialna pomenska lastnost človeškost je med kategorialnimi pomenskimi lastnostmi posebna v tem, da nima eksplicitne neposredne izraženosti v ustrezni slovnični lastnosti. Kot slovnična lastnost je razvidna šele v zaimkovni vprašalnici *čigav*, tvorbi svojilnih pridevnikov in razlikovanju vprašalnic *kaj* (človeško –) in *kdo* (človeško +). Prim. o tem še Orešnik 1972.

Določena množica jezikovnih izrazov je namreč preko vsebovanih kategorialnih pomenskih lastnosti nosilka določene skladijske vloge in s tem konkretizacija določene besedne vrste. Poleg kategorialnih pomenskih lastnosti, ki nosijo kategorialni pomen in so jezikovnosistemska danost, se ločujejo še t. i. sintagmatske kategorialne lastnosti, imenovane tudi skladijske kategorialne lastnosti ali slovnične lastnosti, ki so za dano besedno vrsto razločevalne v besedilu, v besedilni konkretizaciji pomena (Vidovič Muha 2013: 37).

4 Števnost kot primer kategorialne pomenske lastnosti

Za ponazorilo vloge kategorialnega pomena in obstoja kategorialne pomenske lastnosti preko kategorialnih pomenskih sestavin ter njegovega razmerja do slovničnih lastnosti si še nekoliko bolj podrobno oglejmo samostalniško kategorialno lastnost števnost.

Števnost je kot kategorialna pomenska lastnost samostalnika konstitutivna lastnost samostalniškega slovarskega pomena. Števnostna pomenska sestavina (šteвно + ali šteвно –) se povezuje s tisto lastnostjo denotata oz. poimenovane zunajjezikovne danosti, ki odloča o načinu njenega kolikostnega določanja. Pri tem je bistveno razlikovanje, ali je to določanje možno s štetjem ali ne. Če se imenovana danost kolikostno določa s štetjem, se to v leksikalnem pomenu kaže v kategorialni pomenski sestavini šteвно +, če pa se kolikostno določa s tehtanjem ali katerim drugim merjenjem (npr. pri abstraktnih pomenih), se to kaže v kategorialni pomenski sestavini šteвно –.

V besedilu se izražanje števnosti povezuje s slovničnim številom, tj. specializirano slovnično obliko za izražanje kolikostne določenosti. Slovnično število je v tem primeru t. i. sintagmatska kategorialna lastnost, imenovana tudi skladijska kategorialna lastnost ali preprosto slovnična lastnost. Pri samostalniku je slovnično število formalna lastnost za izražanje števnosti.

Števnost je tako kot vse kategorialne pomenske lastnosti utemeljena s skladijsko vlogo (delovalniško), za katero je usposobljen dani slovarski pomen. Za določitev svojskosti te kategorialne lastnosti nasproti ostalim samostalniškim kategorialnim lastnostim (spol, človeškost, živost) je uporaben pogled na tisto lastnost denotatov, glede na katero so ti razvrščeni v polarno nasprotni množici s kategorialno pomensko sestavino šteвно + in šteвно –. Ta pogled razkriva, da se slovarski pomen, ki vsebuje šteвно +, povezuje z denotatom, ki se nanaša na ločljivo zunajjezikovno danost (Crystal 1991: 87). Imenovanje posamezne take danosti je večinoma vezano na slovnično število ednino (*svinčnik*), slovnični števili dvojina in množina pa pri teh pomenih praviloma pomenita podvojitvev in pomnožitvev posamičnega (*svinčnik-i* 'več svinčnikov'). Posebnost v tem pogledu predstavljajo pomeni samomnožinskih samostalnikov, ki se prav tako povezujejo z denotatom, nanašajočim se na ločljivo zunajjezikovno danost (*vrata*), le da pri teh ne more biti navedene predvidljive povezave med kategorialno pomensko lastnostjo šteвно + in ednino, niti se pomnožitev posamičnega ne more izražati z množino, saj je množina pri teh samostalnikih edina možna oblika.

Denotati samostalniških pomenov, ki vsebujejo kategorialno pomensko sestavino števno –, so v primerjavi s tistimi s števno + bolj raznoliki. Lahko se povezujejo z nematerialno neločljivo zunajjezikovno danostjo (abstraktna predmetnost, npr. *žalost*); ali pa z materialno danostjo, ki je iz kontinuuma neločljivih delcev (snov, npr. *voda*) ali ki nastopa kot skupnost s stališča poimenovanja neindividualiziranih, medsebojno povezanih enakih enot (skupno, npr. *listje, pohišstvo*). Poimenovanje te vrste danosti je večinoma vezano na slovnično število ednino, množina pa glede na značaj pripadajoče predmetnosti ne more pomeniti pomnožitve posamičnega, zato lahko dobi druge pomene (pri imenih snovi 'vrsta snovi', pri imenih lastnosti 'nosilec lastnosti' itn.) (Hočevar Gregorič 1995: 443).

V doslejšnjih obravnavah pomenske vrednosti kategorialne pomenske lastnosti števnosti v slovenskem jeziku sama števnost ostaja večinoma nedoločena, omenjajo se zlasti besedilne značilnosti, povezane s to kategorialno pomensko lastnostjo (Snoj 2005: 73). V definicijah števnosti se pogreša razlikovalna določitev števnosti kot slovarskopomenske kategorije in slovničnega števila kot slovnične kategorije.⁶

5 Sklep

V pomenskem opisu leksikalne enote v slovarskem priročniku na kategorialnem pomenu temelji besednovrstna določitev leksikalne enote kot najbolj abstraktna in najbolj objektivna raven pomenskega opisa (Atkins, Rundell 2008: 399–405). Zato so leksikalne enote v slovarjih tradicionalno opremljene in medsebojno razlikovane z besednovrstnimi oznakami. Glede eksplicitnega navajanja kategorialnih pomenskih lastnosti v obliki slovarskih oznak, kot je to v slovarju SP 2001 (oznake *pojrn.*, *snovn.*, *štev.* itn.), je primerno presoditi, v čem je njihov prispevek k informativnosti slovarja. V razlagalnem slovarju so namreč v pomenski razlagi implicitno že navedene kategorialne pomenske lastnosti (v temeljnih razlagalnih besedah *človek*, *predmet*, *snov*, *čustvo* itn.) in je njihovo povzemanje v posebni oznaki s stališča danega pomenskega opisa pleonastično. Pri pomenskem opisu v slovarskem priročniku je pomembnejše, da se v oznakah navedejo slovnične lastnosti, torej značilnosti besedilne uresničitve kategorialnih pomenskih lastnosti, zlasti še, če se to povezuje z nepredvidljivimi izrazitvami. Povedano s primerom: *Živost* je kot kategorialna pomenska lastnost značilna in razločevalna za samostalniško besedno vrsto v celoti; vsa samostalniška poimenovanja vključujejo to pomensko kategorijo, bodisi preko pomenske sestavine *živo* + bodisi *živo* –. Na oblikoskladenjski ravni se ta kategorialna pomenska lastnost izraža s posebnostjo, da je pri samostalnikih moškega spola, ki vključujejo kategorialno pomensko sestavino *živo* + (predvidljivo v poimenovanjih živih bitij in na osnovi metafore temu analognih poimenovanjih, npr. imenih za vina ipd.), oblika tožilnika enaka roditelju; s tem se ta skupina samostalnikov ločuje od vseh ostalih samostalnikov moškega spola, pri katerih je tožilnik enak imenovalniku. Za uporabnika slovarja je bolj priročno, če je te vrste posebnost navedena neposredno, v obliki

⁶ Izjemo v tem pogledu predstavlja Kozlevčar (1974: 32), ki razvidno ločuje med števnostjo kot slovarskopomensko kategorijo in slovničnim številom kot slovnično kategorijo.

opozorila na sklonsko posebnost dane leksikalne enote, kot pa posredno z vpletanjem podspola živost. Podobno je v zvezi s števnostjo smiselno prikazovati posebnosti, ki se ob določenih leksikalnih enotah izražajo na ravni slovnicega števila.⁷ Oznaka *člov.* je v razlagalnem slovarju v vseh primerih pleonastična, ker je iz slovarske razlage razvidno, ali se leksikalna enota nanaša na poimenovanje človeka. Povsem drugačno vlogo ima označevanje kategorialnega pomena znotraj pomenskega opisa v leksikalni bazi, kjer lahko navajanje abstrahiranih kategorialnih pomenskih lastnosti v formalizirani obliki omogoča različne jezikoslovne raziskave.

Literatura

- ATKINS, Sue, RUNDELL, Michael, 2008: *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- CRYSTAL, David, 1991: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
- HOČEVAR GREGORIČ, Mateja, 1995: Slovenski neštevni samostalniki in njihova obravnava v SSKJ. *Slavistična revija* 43/4. 441–458.
- KOZLEVČAR, Ivanka, 1974: Slovnice število in pomenske kategorije samostalnika. Tine Logar (ur.): *Predavanja. 10. SSJLK*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. 31–39.
- OREŠNIK, Janez, 1972: Formalizacija semantičnih definicij najmanjših jezikovnih enot s pomenom. Anton P. Železnikar, Vladislav Rajkovič (ur.): *Problemi semantike, sintakse in obravnave tekstov*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Institut »Jožef Štefan«. 27–33.
- Slovar novejšega besedja*, 2013. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V*, 1970–1991. Ljubljana: ZRC SAZU, DZS.
- SNOJ, Jerica, 2002: Nekateri značilnosti slovarskega sestavka novega Slovenskega pravopisa. Boža Krakar Vogel (ur.): *Ustvarjalnost Slovencev po svetu. 38. SSJLK*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 219–223.
- SNOJ, Jerica, 2005: Kategorialne pomenske lastnosti in tipologiziranje slovarske večpomenskosti. *Slovenski jezik* 5. 67–84.
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2013: *Slovensko leksikalno pomenslovje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

⁷ Izraženost števnosti v sintagmatskih kategorialnih lastnostih je v vsakem jeziku specifična, kar mora upoštevati zlasti slovarpisje pri sprejemanju odločitev, kaj in kako prikazovati in navajati v obliki slovarske oznake. Ponazarjalni je v tem pogledu *Collins Cobuild English Language Dictionary* (prva izdaja 1987), in sicer tako v označevanju kategorialne lastnosti števnosti pri posameznih samostalnih leksemih kot v definicijskem določanju števnosti kot kategorialne lastnosti.

JOŽE TOPORIŠIČ MED FRAZELOGIJO IN PAREMIOLOGIJO

Marija Stanonik

Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:821.163.6.09-84:929Toporišič J.

Članek povzema Toporišičevo prizadevanje za definicijo in terminologijo slovenskih folklornih obrazcev, ki jih raziskujeta paremiologija in frazeologija. Medtem ko je bila *pregovorom* posvečena precejšnja pozornost (Stanonik 2015: 171–214), skuša tukajšnja obravnava v strokovnem pisanju izslediti medsebojno razmerje terminoloških izrazov *rek* in *reklo*, *prilika* in *rečenica*.

folklorni obrazci, pregovor, rek, reklo, paremiologija, frazeologija, Jože Toporišič

The article summarises Toporišič's efforts concerning the definitions and terminology of the Slovene folklore forms that are studied by paremiology and phraseology. While substantial attention has already been dedicated to *proverbs* (Stanonik 2015: 171–214), the present article seeks to trace, in the expert literature, the mutual relationship between the terms *rek* in *reklo* (saw and saying), *prilika* (simile) and *rečenica* (phrase).

folklore forms, proverb, saw, saying, paremiology, phraseology, Jože Toporišič

1 Uvod

Za vzpostavitev vsake vede kot samostojne je poleg lastnega predmeta raziskovanja potrebna osamosvojena terminologija. Jože Toporišič je v vsakem od zadnjih treh desetletij 20. stoletja objavil po en članek iz frazeologije (Toporišič 1973/1974: 273–279, 1985: 31–46, 1996: 269–278¹), pri čemer je rad upošteval narečno terensko gradivo iz rojstnega kraja (Mostec pri Brežicah) in primere iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (I, 1970; II, 1975; III, 1979; IV, 1985). Majdičev prispevek (1970: 138–139) je bil docela prezrt, in čeprav je prvi zadovoljivo definiral *frazo*, pa velja Toporišičeva razprava (1973/1974) za začetek slovenske moderne frazeologije (Kržišnik 2013: 23).

2 Interference v slovenski paremiološki terminografiji

Janežič je leta 1868 (Piko Rustia 2014: 222) v *Slovenskem glasniku* napovedal *Polyglott-Parëmiophraseologie*, »zbirko prislovic in rekov« v nemščini, italijanščini, slovenščini, francoščini, angleščini, latinščini in grščini (Suhadolnik 1960/1961: 200–201).² Morda je prvi, ki je v pomenu strokovnega izraza uporabil *rek* v zaporedju,

¹ Prva objava leta 1996, ponovna objava v zbranih delih *Besedjeslovne razprave* (Toporišič 2006c: 506–515).

² Pred njim je že J. Vuk leta 1864 v Trstu izdal *Onomastico tecnico-polyglotto [...] in sette lingue e nel dialetto friulano* (Suhadolnik 1960/1961: 200).

kot se kasneje ne pojavi več, in sicer: »Reki ali prigovori so zapopadek nravnih pravil in resnic v malih, prav jedernatih besedah.« (Piko Rustia 2014: 230) *Reki* so postavljeni na prvo mesto, toda vprašanje je, ali so poenačeni s *pregovori* ali le njihova alternativa, saj se drugod ugotavlja le njihova podobnost, ta nedorečenost pa se ponavlja do današnjega dne.

Dvajset let po Janežičevi napovedi je v knjižni obliki izšlo delo *Pregovori, prilike in reki*, vendar Kocbek (1887) ne pojasnjuje, na podlagi česa se je odločil za razlikovanje omenjenih treh folklornih obrazcev.

Pleteršnik (1894: III, VI, VIII) v uvodu v *Slovensko-nemški slovar* dosledno rabi izraz *reki* v paru z *besedami*, *pregovorov* pa ne omenja. Kaj mu pomeni poimenovanje *rek*, se da sklepati iz dveh pojasnil: »Izpisovalci so se držali vodila, vsako besedo, vsako frazo, ki ni sploh znana in navadna, zapisati. Deloma so se tudi po celi stavki prepisavali, da je bilo razvidno, v kaki zvezi se rabi dotična beseda ali fraza.« (Pleteršnik 1894: VI)

Čajkanović (1934: 5) navdušeno pozdravlja »novo zbirko slovenskih pregovorov« in prezre druga dva folklorna obrazca, ki sta omenjena v naslovu zbirke *Slovenski pregovori, reki in prilike* (Kocbek, Šašelj 1934). Zavzema se za jasno definicijo pregovora, vendar jo sam zelo zaplete. Pri oblikovanju definicije sicer izstopa iz dotedanje slovenske terminološke tradicije in odklanja definicijo nemškega avtorja, a se ujame v isto zanko, saj oba pojasnjujeta pregovor tavnološko:

Seiler: »pregovori [so] narodni reki poučnega značaja« (Čajkanović 1934: 6).

Čajkanović: »Pregovor[i] so izrek[i], sentenc[e]« (prav tam).

Čajkanović (1934: 8–9) zavrača »sentenčne pregovore«. Bližje so mu *metafore* (prav tam: 7–8), zanje celo navaja antične zglede, kar bi lahko bile *prilike* iz naslova zbirke *Slovenski pregovori, reki in prilike* (Kocbek, Šašelj 1934). Zaveda se, da je z njimi prestopil splošno uveljavljen vtis o pregovorih: »Teh zgledov nekateri ne štejejo med 'pregovore', marveč med 'izraze, ki se uporabljajo kakor pregovori', med 'reke, ki so prišli v navado' (Vuk), 'sprichwörtliche Redensarten'.« (Čajkanović 1934: 6–7)

Glede na analizo *Gutsmannovega besednjaka* bi bil spretni besedi h Kocbek-Šašljevi zbirki kos Grafenauer (1935: 1–29). A tudi avtor spremne besede se je izognil pojasnilu o razmerju med pojmi *pregovori*, *reki* in *prilike* pri Gutsmannu (prav tam: 2, 16), prav tako iz sobesedila ni mogoče ugotoviti, kaj mu pomenijo *pregovori* in *reki*. Poleg tega se brez kakršnekoli opredelitve pojavi še *izrek* (prav tam: 3).

Matičeto (1956: 115–116) prvi poudarja estetsko funkcijo pregovorov, in sicer »izbrušena, lepo zveneča formula, rime, asonance, aliteracije, besedni ritem«, ter loči pregovore v širšem in ožjem smislu, saj jih deli na (*iz*)reke in *prilike* oz. *sentence*, *maksime*, *aforizme*, *parabole* ter *wellerizme*, kar pomeni, da je za našete kategorije *pregovor* krovni pojem.

Frazeološki slovar v petih jezikih (Pavlica 1960), ki zajema le besedne zveze v ustaljeni obliki – »frazе ali po naše rečenice« –, se v javnosti prvi izpostavlja z jezikoslovno podstavljeno terminologijo (prav tam: 1–2):

1) *Pregovori* (reki) so v lepi in zgoščeni obliki izražena spoznanja in »[n]ajbolj ustaljene oblike fraz«, »nekakšne jezikovne okamnine« (prav tam: 3–4).

2) *Stalna rekla* so manj ustaljene fraze, *rečenice*; pri njih »so besede tudi že določene, ki pa lahko po potrebi spreminjajo svoje oblike in svoje mesto v stavku« (prav tam: 4).

3) Tudi *prisposode* ali *metafore*, »ki so za lepoto stila neobhodna izrazna sredstva«, Pavlica (prav tam: 3) morda pod Čajkanovičevim vplivom šteje med *fraze*.

Suhadolnik (1960/1961) se v oceni Pavličevega slovarja izrecno ne opredeljuje do paremiološke terminologije. Medtem ko Pavlica *frazo* sloveni z *rečenico*, jo Suhadolnik sloveni kot *reklo*, kar pomeni, da jih razume kot fraze v ožjem pomenu besede.³

Literarna veda ima *pregovor*, *rek* in *geslo*⁴ za tri pojavne oblike *izreka* (gnoma). *Pregovor* je »oblika ljudskega pesništva«. Že po tradiciji je povzdignjen v »ljudsko modrost«. Najbolj jasno je opredeljen *rek*: v obliki dvo- ali štirivrstične pesmice ali v enem samem stavku duhovito in kleno podaja tehtno misel, njegov avtor je vedno znan. *Rek* ali *aforizem* je pravzaprav »umetna oblika ljudskega pregovora« (Trdina 1965: 220–221). *Stalno reklo* ali *fraza* je stilno sredstvo s prenesenim pomenom, *metafora* (prav tam: 31–32, 38). *Slovar slovenskega knjižnega jezika* ima *fraze* za »zveze dveh ali več besed«, ki imajo kot celota do sestavljajočih jih členov oddaljen pomen, so »osamosvojene pomenske enote« (Majdič 1970: 138, 139).

Čajkanović (1934) razume *izreke* (sentence) kot vrsto pregovorov, Bojc (1974: 7) pa v *Pregovorih in rekih na Slovenskem* na isti ravni med seboj loči »modre izreke in pregovore.« Nekaj časa dosledno uporablja celotno besedno zvezo, ne da bi se dalo iz nje ugotoviti kategorialno razliko med *pregovori* in *reki*. Nato govori le o *pregovorih*, vendar ne z žanrsko-kategorialnega vidika: »Na splošno je v tej zbirki naraslo število rekov, izrekov in rekel (frazelogemov),⁵ ne da bi jih še ločil.« (Prav tam: 13) Dvojni naslov *Reki – rekla* za 12. razdelek (Bojc 1974: 207) si je mogoče razložiti z negotovostjo (prav tam: 207–240). V 11. razdelku (prav tam: 191–203) so *pregovori* in *primerjalna rekla*. Naslov *Prilike – primere* pa je najbrž odmev na naslov poprejšnjih dveh paremioloških zbirk (Kocbek 1887; Kocbek, Šašelj 1934).

3 Toporišič med frazeologijo in paremiologijo

Kar Pavlica, Suhadolnik in Trdina imenujejo *fraza*, Toporišič poimenuje *frazelogem*.⁶ Pomensko enotna, a večbesedna enota (npr. *na vse kriplje*) je drugačna od vseh vsebovanih besed. *Frazelogemi* nastajajo tako, da se iz pomnilnika jemljejo že gotove besedne zveze, in ne tako, da se »zapolnjuje ustrezen skladijski vzorec z besedami sproti z mislijo, ki jo hočemo izraziti«.⁷ Toporišič je frazeologiji odprl vrata

³ Stalna besedna zveza je Suhadolniku sinonim za *pregovore* in *jezikovne klišeje* (Toporišič 2006: 487–488).

⁴ To kategorijo v nadaljevanju izpuščam, ker se pojavlja samo na tem mestu (Trdina 1965: 220).

⁵ Bojc že pozna Toporišičev članek, ki je v jezikoslovju sprožil razvoj sodobne slovenske frazeologije.

⁶ *Frazelogizem* uporabi za frazeološko (frazelogemsko) varianto. Prim. frazeologemi – frazeologizmi: *na vse kriplje – na vse pretege; ne biti vreden počenega groša – ne biti vreden prebite pare*.

⁷ »FE [frazemske enote], ki vzpostavljajo razmerje s sobesedilom, so tradicionalno pojmovane kot stavčni ali stavčnočlenski modifikatorji, analogno stavčnočlenskim besednim vrstam pa so razumljene kot

v širšem smislu s trditvijo, da sodijo v frazeologijo tudi *pregovori*, *reki*, *prilike* ipd. (Toporišič 2006a: 487–488) Sklicujoč se na večino filološke tradicije, se je odločil za naslednjo terminološko opredelitev:

Reklo je frazeologem z nestavčno strukturo (*vihati nos*, *strela gromska*, *rdeč ko rak*).⁸

Kako je Toporišič spoštoval Breznika in upošteval *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, je razvidno tudi iz tega, da je omenil njuno drugačno pojmovanje *rečenice*, medtem ko sam razume, da je *rečenica*: »[s]talna besedna zveza stavčnega tipa z rangom povedi, redko tudi dveh povedi: Vrana vrani ne izkljuje oči; Mi o volku, volk iz gozda.« (Toporišič 1992: 251) *Rečenica* ima stavčno strukturo: poved, podredje, priredje in kombinacija obeh (Toporišič 2006a: 488).⁹ Za obe strukturi predlaga naslednja obrazca:

<i>Reklo</i>	= <i>S/x</i> -struktura	<i>Reklo</i>	= frazeologem z <i>nepovedno</i> strukturo
<i>Rečenica</i>	= <i>S</i> -struktura	<i>Rečenica</i>	= frazeologem s <i>stavčno</i> strukturo
	(Toporišič 2006a: 488)		(Stramljič Breznik 2007: 255)

Ko v skladu z lastno vpeljšano diferenciacijo Toporišič *rečenice* deli na *pregovore*, *reke*, *izreke* in *prilike*, se njihovi medsebojni razločitvi izogne s sklicevanjem »na določene vsebinske in druge parametre« pri avtorjih (Kocbek, Kocbek in Šašelj, Grafenauer, Pavlica, Bojc), ki so s temi izrazi res operirali, nihče pa jih ni medsebojno preciziral. Pri Toporišiču je novo to, da je na enem mestu zbral mednarodne ustreznice (*proverb*, *sentenca*, *parabola*), nadaljnjo obdelavo te problematike pa prepušča paremiologiji.¹⁰

Naslednja razprava *Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirkah pregovorov in rekov* (Toporišič 1985: 31–46) paremiologije ne omenja več. V smislu frazeološkega gradiva našteje nekaj objav pregovorov in zanje zaslužnih avtorjev. Spremne besede k zbirkam »pregovorov in rekov« in njihove ocene šteje za frazeološko strokovno literaturo. Z vprašanjem pragmatičnosti in tematičnosti pri *pregovorih* in *rekih* (Toporišič 2006b: 494) obnavlja Grafenauerjev (1952: 12–17) članek o pregovorih; ta termin uporabi osemkrat, *pregovore in reke* dvakrat ter citatno »reke in sentence ali sentenčne reke« (Toporišič 2006b: 495). Žal iz tega ni mogoče razbrati razlik med *pregovori* in *reki*. Pri Bojčevi zbirki *pregovore* omeni le enkrat – s pomenljivim sporočilom, da se »celotno gradivo pregovorov [prav tako] deli na 20 tvarinskih krogov« (prav tam). Izjava je vredna pozornosti, ker Bojc (1974: 253) v naslovu loči *pregovore* in *reke*, znotraj njih pa celo *prilike*, *primere*, *reke* in *rekla*.

frazeološki členki« (Toporišič 1973/1974: 277; Vidovič Muha 2000: 31).

Toporišič predlaga, da se tako kot o besednih govori tudi o frazeoloških vrstah: frazeološki samostalnik, pridevnik (v smislu samostalniška oz. pridevniška beseda), prislov, glagol; ter tudi o frazeoloških slovnčnih besednih vrstah (členki, predlogi, vezniki) in o medmetu (Toporišič 2006: 490).

⁸ V takem smislu *reklo* rabijo že Pavlica, Suhadolnik in Trdina, medtem ko Breznik v ta namen uvaja *rečenico*.

⁹ *Rečenica* je po Toporišiču (2006: 488) primernejši pojem za stavčni frazeologem, ker že v srbohrvaščini pomeni to, kar v slovenščini pomeni stavek oz. poved.

¹⁰ »[T]isti, ki jo pri nas znanstveno gojijo, pa bi tudi slovenski frazeologiji gotovo zelo ustregli, ko bi v pregledni obliki napravili ta svoja pojmovanja dostopna naši širši javnosti« (Toporišič 2006: 488).

Definicije *pregovorov* in *rekov* ni mogoče najti niti v Toporišičevem (2006b) prizadevanju za pravopisno urejenost obeh kategorij: »zbiralci pregovorov in rekov« naj ločijo med stalnimi besednimi zvezami dve kategoriji:

- 1) *rečenco* in
- 2) *reklo*.

1) *Rečenica* je nespremenljiva in jo scela vzamemo iz spomina. Ima obliko t. i. samostojnega stavka (*Človek obrača, Bog obrne*). Toporišič se strinja, da se te pišejo v obliki povedi z veliko začetnico in s končnim ločilom. Tako pravopisno pravilo velja samo za *rečenice* (Toporišič 2006b: 497), ki jih ni mogoče enačiti s *pregovori*. »Rečenice so načeloma nespremenljive, jih pa v širšo poved lahko vstavimo na več načinov« (prav tam).

Rečenica je jezikoslovna kategorija, *pregovor* pa žanrska kategorija! Če smo imeli pri prvem Toporišičevem članku še vtis, da je *rečenica* le drugo ime za *pregovor*, je iz tukajšnjih primerov jasno, da je *rečenica* kategorialno širši pojem. Res zajema *pregovore*, a tudi *vzklike*, *želje* in *ugotovitve*, ki so izražene s stalnimi besednimi zvezami in jih ni mogoče imeti za *pregovore*, kar se lepo vidi iz dodanih primerov.

Toporišič šele pri *primerjalnih reklih* iz Bojčeve zbirke opazi, da manjkajo izrecne definicije za posamezne paremiološke folklorne obrazce. Izrazi *prilika* in *primera* ali *rek* in *reklo* pri Bojcu niso določeni, vendar je razlika med prvima dvema relativno jasno nakazana: *primere* so v glavnem tiste stalne besedne zveze, v katerih se pojavljajo vezniki *ko*, *kakor*, *kot*, *kolikor*, *kar* (ali predlog *od*), poleg nekaterih vrst, ki jih je težje določiti (Toporišič 2006b: 498). Ker Bojč vsa ta rekla navaja v obliki povedi (prim. *Govori kot raztrgan dohtar, Čast je boljša ko mast*), moramo prava rekla šele izločiti. To se najlaže stori tako, da take povedi skušamo poimeniti: tam, kjer nam poimenjenje uspe, gre za *reklo*, kjer ne, za *rečenico*.

<i>Govori kot raztrgan dohtar</i>	>	<i>govoriti kot raztrgan dohtar</i>	(reklo)
<i>Čast je boljša ko mast</i>		×	(rečenica!)

2) *Reklo* je prava besedna zveza (*višja sila, povedati po pravici*). V povedih se večinoma oblikovno spreminja glede na osebo, čas, spol in sklon. Toporišič priporoča, da se piše z malo začetnico in z glagolom v nedoločniku (*živeti na koruzi, blažev žegen*). Ne strinja se, da bi bila »v slovarjih besedilno realizirana«: *živita na koruzi, barko vozi* (Stramljič Breznik 2007: 263).

Slovar slovenskega knjižnega jezika (1985: 465) pojasnjuje *rék* v smislu *rečenice*: »1. stalna besedna zveza v obliki kratkega stavka, ki se uporablja za izražanje določenega mnenja, življenjskega pravila [...] // besedna zveza v obliki kratkega stavka, ki izraža kako temeljno resnico, trditev [...] 2. star. izrek«.

Toporišič se tretjič vrne k frazeologiji s člankom *Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini* (Toporišič 2006c: 506–515) in v *Enciklopedijo slovenskega jezika* uvrsti za slovstveno folkloristiko pomembna gesla,¹¹ celo *pregovor* (Toporišič 1992: 210) in *rek* (prav tam: 253), pri čemer sledi S. Trdina.

¹¹ S tem je na novo dokazal izhodiščno povezanost jezikoslovja s slovstveno folkloristiko. Moltke Moe je leta 1886 na univerzi v Oslu začel prvi predavati norveški ljudski jezik z norveško ljudsko tradicijo (Krohn 1926: 20).

Najbolj se je posvetil *reklu*, ki ga opredeli kot stalno besedno zvezo (tudi stavčno), ki ni poved. Stalna besedna zveza, ki ni stavčna, ima besednovrstno vrednost: samostalniško, pridevniško, prislovno, glagolsko, povedkovniško, medmetno. Ta definicija ni enakovrstna prejšnji, saj v okviru frazeologije ostaja zgolj na slovnični ravni. Novost so *stavčna rekla*, ki so ponazorjena s primeri (npr. *držati za besedo – Janez te bo držal za besedo*) in nikakor niso samo primerjalna (Toporišič 1992: 254).

I. Stramljič Breznik se skuša prikazanim težavam ogniti s kombinacijo žanrske in frazeološke opredelitve. Lastna doslednost ji ne da pisati o pregovorih in rekih, temveč o *pregovorih in rekih* (Stramljič Breznik 2007: 253).

P. Gantar (2007: 11) pristaja na frazeologijo v širšem smislu, vanjo so vključeni:

- 1) *frazemi* (strukturno trdne zveze, katerih pomen se posredno (metafora, metonimija) izpeljuje iz njihovih sestavin);
- 2) *idiomi* (pomensko in zgradbeno popolnoma samostojne in od sestavin neodvisne celote);
- 3) *stalne besedne zveze* (večbesedne leksikalne enote, katerih pomen je mogoče razbrati iz pomena sestavin, so torej pomensko prozorne).

Na podlagi slovaropisne izkušnje A. Vidovič Muha (1999: 7–26) in lastne frazeološke teorije je P. Gantar (2007: 113) razmišljala tudi o frazeološki problematiki »pregovorov in rekov, ki veljajo za dovolj prepoznavno stavčno in hkrati besedilno celoto.«

Keber (2011: 9), tako kot pred prbl. 150 leti Janežič, umesti *reke* pred *pregovore* in preseneti s *krilaticami*, žal brez razlage, kaj mu pomenijo (prim. SSKJ II (1975: 488): vznesena beseda, besedna zveza s splošno znano vsebino).

M. Piko Rustia (2014: 226, 229–230, 233–235) ohranja uveljavljen par: *pregovori in reki*, toda izmenjuje zaporedje njunih členov (prav tam: 228, 234, 236–237). Ali to dokazuje, da se je binom – frazeološko gledano! – prelevil v frazem, pri katerem ni pomembno, kaj pomenita njegovi posamezni sestavini: *pregovori in reki*? M. Piko Rustia je imela ob Slomškovem gradivu idealno priložnost, da bi diferencirala *pregovore* in *reke*, ki jih je priljubljeni škof sam krstil za »življenjske resnice« (prav tam: 229), saj bi se lahko sklicevala na S. Trdino (in Toporišiča), ki zanje pravi, da so avtorsko delo. Toda ali res samo to zadošča za njihovo razmejitev od *pregovorov*?

4 Sklep

Če ne pristanemo na dejstvo, da je za folklorne pojave bistvena apriorna apologija, članek dokazuje, da kljub obilici pregledanega gradiva še ni mogoče razbrati zanesljive kategorialne opredelitve za tu obravnavane folklorne obrazce. Lahko povzamemo:

- Zadržanost do besedne zveze *pregovori in reki* se pojavi šele pri E. Kržišnik (2013: 16: »t. i. pregovori in reki«). Čeprav naj bi bili *pregovori in reki* besedna zveza dveh enakovrednih členov, je pojmovanje drugega člena do danes popolnoma nereflektirano. Še najprimerneje je reči, da je besedna zveza *pregovori in reki* frazem z dolgo tradicijo. Razen če se strinjamo, da je v primerjavi s *pregovorom* za

rek bistveno, da je avtor reka znan. Toda ali to res zadošča za njegovo žanrsko opredelitev?

- Precej bolj je izkristaliziran pojem *rekla*.
- Najpomembnejša je ugotovitev, da Toporišičeva *rečenica* ni isto kot *pregovor* in še manj *reklo*.

Viri in literatura

- BOJC, Etbin, 1974: Predgovor. *Pregovori in reki*. Ljubljana: DZS. 7–21.
- ČAJKANOVIC, Veselin, 1934: Predgovor. *Slovenski pregovori, reki in prilike* (Mohorjeva knjižnica 72). Celje: Družba sv. Mohorja. 5–12.
- DOLENC, Janez, 1981: Ljudske pesmi v zapisih, prepisih in razpravah Simona Rutarja. *Goriški letnik* 8. Nova Gorica.
- GANTAR, Polona, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini: korpusni pristop*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GRAFENAUER, Ivan, 1935: Gutschmannov besednjak in njegova zbirka pregovorov, rekov in prilik. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30. Maribor: Zgodovinsko društvo. 1–29.
- GRAFENAUER, Ivan, 1952: Pregovori. Ivan Grafenauer, Boris Orel (ur.): *Narodopisje Slovencev* II. Ljubljana: DZS. 12–17.
- GRAFENAUER, Ivan, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba.
- JAKOP, Nataša, 2013: Frazеološki neologizmi v slovenščini. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazеološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 157–166.
- JESENŠEK, Vida, 2013: O medjezikovnih in frazeoloških razmerjih. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazеološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 209–222.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KOCBEK, Fran, 1887: *Pregovori, reki in prilike*. Ljubljana: Anton Trstenjak.
- KOCBEK, Fran, ŠAŠELJ, Ivan, 1934: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- KROHN, Karl, 1926: *Die folkloristische Arbeitsmethode*. Oslo.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2013: *Moderna frazeološka veda v slovenistiki*. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazеološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 13–26.
- MAJDIČ, Viktor, 1970: Frazеologija. *Naši razgledi* 19. 138–139.
- MATIČETOV, Milko, 1956: Pregovori. Lino Legiša (ur.): *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica. 115–116.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazеološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- PIKO RUSTIA, Martina, 2014: Pregovori in reki na Koroškem. Vida Jesenšek, Saša Babič (ur.): *Več glav več ve. Frazеologija in paremiologija v slovarju in vsakdanji rabi*. Maribor: Oddelek za germanistiko, Filozofska fakulteta; Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU. 226–241.
- PLETERŠNIK, Maks, (1894) 1974: *Slovensko-nemški slovar, reproducirani ponatis*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PODBERSIČ, Renato, 2007: *Čičke prekvantice z Goca*. Koper: Libris.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1985. Ljubljana: DZS.
- SMOLE, Vera, 2007: Vprašanje kvalifikatorjev v slovenskih (frazеoloških) slovarjih knjižnega jezika in narečij (na primeru frazemov s sestavino rit, zadnjica, zadnja plat). Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazеologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 299–312.

- STANONIK, Marija, 2015: Slovenski pregovori kot kulturna dediščina. Klasifikacija in redakcija korpusa. *Traditiones* 44/3. Ljubljana. 171–214.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2007: Družina v slovenskih pregovorih in frazemih. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 251–266.
- SUHADOLNIK, Stane, 1960/1961: Josip Pavlica, Frazeološki slovar v petih jezikih. *Jezik in slovstvo* 6/6. 200–205.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1985: Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirkah pregovorov in rekov. *21. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 31–46.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006a: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. Jože Toporišič: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 487–493.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006b: Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirkah pregovorov in rekov. Jože Toporišič: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 494–505.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006c: Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini. Jože Toporišič: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 506–515.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja. Erika Kržišnik (ur.): *35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 7–26.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje – Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VRGOČ, Dalibor, FINK ARSOVSKI, Željka, 2008: *Hrvatsko-Engleski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

PRIMERJAVA RAZUMEVANJA DVOJČIČEV IN PODOBNIH STRUKTUR PRI TOPORIŠIČU IN NEMŠKIH FRAZEOLGIH

Urška Valenčič Arh

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:811.112.2'373.7

V prispevku obravnavamo objavo Jožeta Toporišiča o dvojčičih in podobnih frazeoloških zgradbah v slovenščini iz leta 1996, ki je izšla v *Slavistični reviji* 44/3. Prikazano primerjamo tako s Toporišičevim člankom *Zwillings- und ähnliche Strukturen im Slowenischen* v zborniku *Europhras* iz leta 1995 kot tudi s tipologijami najpomembnejših teoretikov v tedanji germanistični frazeologiji, Wolfganga Fleischerja (1982) in Haralda Burgerja (Burger, Buhofer, Sialm 1982).

frazemi, dvojčiči, frazeološke zgradbe, zvočni liki, kontrastivna primerjava

The paper discusses the article by Jože Toporišič addressing binomial and similar phraseological units in Slovene that appeared in *Slavistična revija* 44/3 in 1996. The analysis presents a comparison with Toporišič's article *Zwillings- und ähnliche Strukturen im Slowenischen* in the 1995 *Europhras Proceedings*, as well as with the typologies of the most important phraseologists of the time: Wolfgang Fleischer (1982) and Harald Burger (Burger, Buhofer, Sialm 1982).

phraseological units, binomials, phraseological formations, sound figures, contrastive comparison

1 Uvod

Dvojčiči so frazeološke enote, ki jih poleg večbesednosti, ustaljene oblike in neizpeljivosti pomena iz pomena posameznih frazeoloških sestavin opredeljuje modelna zgradba po določenem vzorcu: dve besedi iste besedne vrste ali dve isti besedi sta povezani z veznikom ali predlogom v *parno formulo* (prim. Burger 2015: 55). V pričujočem prispevku smo se osredotočili na raziskavo Jožeta Toporišiča, opisano v članku z naslovom *Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini*. Članek je izšel leta 1996 v *Slavistični reviji* (Toporišič 1996). V nemščini je leta 1998 v zborniku konference *Europhras*, ki je potekala v Gradcu leta 1995, izšel Toporišičev članek z naslovom *Zwillings- und ähnliche Strukturen im Slowenischen*. Ker je primerjava obeh člankov pokazala, da gre za povsem enako besedilo, domnevamo, da gre za prevod prvega članka, in zato smo v naši raziskavi upoštevali zgolj slovenski izvirnik ter ga primerjali z raziskavami iz dveh temeljnih del v tedanji nemški frazeologiji: *Handbuch der Phraseologie* (Burger, Buhofer, Sialm 1982) in *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (Fleischer 1982).¹ Toporišičev koncept

¹ Med prve frazeološke raziskave v nemščini je zagotovo treba prištevati tudi delo *Idiomatik des Deutschen*, ki ga je leta 1973 objavil Harald Burger. Ker ga Toporišič (1996) v svojem članku ne navaja v seznamu literature, smo ga v naši primerjavi upoštevali le deloma.

predstavljanja dvojčičev v slovenščini smo prepoznavali in primerjali na podlagi naslednjih vsebin:

- (a) terminologija
- (b) definicija
- (c) značilnosti in zgledi
- (č) primerjava z drugojezičnimi tvorbami.

2 Terminologija

Za Toporišičev izraz *dvojčiči*, ki se je v slovenski frazeološki tradiciji najbolj ustalil, obstajajo v nemški in angleški frazeološki teoriji različna poimenovanja: *Paarformeln* (Burger 1973: 42), *Zwillingsformeln* (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 37), *phraseologische Wortpaare* (Fleischer 1982: 111), *sprichwörtliche Formeln, binomials* (Malkiel 1959, povzeto po Norrick 2007: 308). Burger, ki je v monografiji iz leta 1973 med prvimi nemškimi jezikoslovci uporabil izraz *Paarformeln*, se je približno deset let kasneje odločil za izraz *Zwillingsformeln* ter ob tem zapisal, da se izraz bolj uporablja v etnografiji in narodopisju, medtem ko je izraz *Paarformel* pogostejši v pravnem jeziku (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 37). Fleischer je leta 1982 za »frazelogizirane besedne pare« (Fleischer 1982: 111) uporabil izraz *phraseologische Wortpaare* ter v oklepaju dodal izraza *Paarformeln* in *Zwillingsformeln*. V naslednji razpredelnici predstavljamo poimenovanja v tedanjem obdobju.

Tabela 1: Pregled različnih poimenovanj

Burger (1973)	Burger, Buhofer, Sialm (1982)	Fleischer (1982)	Toporišič (1992)	Toporišič (1996)	Toporišič (1998)
Paarformeln	Zwillingsformeln	phraseologische Wortpaare	dvojčki parne stalne besedne zveze	dvojčiči dvojčični obrazci likovni figuralni frazeologemi binarne oblike	Zwillingsformeln

Kot lahko vidimo, je Toporišič kalkiral nemško terminologijo in uporabil izraza *dvojčiči* oz. *dvojčični obrazci*. V nadaljevanju raziskave je uporabil tudi izraz »likovni (figuralni) frazeologemi« (Toporišič 1996: 269), kasneje tudi »binarne oblike« (prav tam: 276). V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 33) je za označevanje dvojčičev uporabil izraz *dvojček* in podal obrazložitev, da so to »[...] parne stalne besedne zveze tipa *črno in belo, življenje ali smrt*«.

3 Definicija

Burger (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 37) je v svoji definiciji, ki jo je ponazoril z zgledoma *klipp und klar* ter *Schulter an Schulter*, izpostavil dve značilnosti stalnih besednih zvez, ki jih imenujemo dvojčiči: (a) dve različni besedi iste besedne vrste povezuje veznik ali nič in opredeljuje bolj ali manj ustaljen besedni red ter (b) dve identični besedi povezuje veznik ali predlog. Fleischer (1982: 111) je pripisoval *frazeološkimi besednim parom* tipično strukturo, ki je sestavljena iz besed enake besedne vrste in je povezana z vezniki, med katerimi je najpogostejši *und*, sledijo *weder ... noch, oder*, lahko pa tudi z veznikom *in*. Stabilno strukturo in nespremenljiv vrstni red imajo tudi stalne besedne zveze, ki so motivirane in niso idiomatične. Toporišičev definicijski opis je podoben Burgerjevi in Fleischerjevi razlagi. Iz dveh citatov lahko razberemo, da je dvojčiče uvrščal med frazeološke tvorbe, ki so sestavljene iz več delov in so (tudi) figuralni frazemi: »Dvojčiči so frazeološke tvorbe, sestojče iz dveh (tudi treh ali štirih) delov.« in »Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe (strukture) so mi likovni (figuralni) frazeologemi, ki jih imenujejo [...] dvojčični obrazci« (Toporišič 1996: 269). Za razliko od obeh nemških jezikoslovcev v začetnem opisu ni posebej izpostavljaj povezovalnih členov besedne zveze, torej veznikov in predlogov ali nič, čeprav je v nadaljevanju veliko razmišljanja namenil prav njim.

4 Značilnosti in zgledi

Pri Burgerju (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 38) lahko najdemo eksplicitno omejnjeni dve skupini dvojčičev: večjo skupino, ki jo s semantičnega vidika prištevamo med modelne strukture, in manjšo skupino dvojčičev, ki so bolj idiomatične narave in jih lahko prištevamo med metaforične stalne besedne zveze. Fleischer (1982: 112) je za skupino neidiomatičnih besednih parov (*nichtidiomatische Wortpaare*) poudaril, da imajo stabilno strukturo, nastopajo v vseh besednih vrstah, in za skupino frazeologiziranih besednih parov (*phraseologisierte Wortpaare*) dodal, da lahko prevzamejo vlogo ustreznih stavčnih členov. Toporišič (1996: 269) ni omenjal posebnih razlik na semantični ravni, morda se ji je najbolj približal z izrazom »likovni (figuralni) frazeologemi«. Na oblikovni ravni je Toporišič razlikoval tri skupine dvojčičev:

1. dvojčiče s ponovitvijo dane besede,
2. dvojčiče z različnimi besedami,
3. dvojčiče z zvočnimi liki.

V prvi skupini podvojitve v stalnih besednih zvezah dvojčičev je najprej navedel različne besedne vrste, npr. samostalnik (*ti ti*),² pridevnik (*grd grd*), glagol (*beži beži*) idr., ki jim je pripisal stopnjevalno vrednost v primerjavi z enostavnimi besedami in poudaril oblikovno značilnost pisanja brez vejice. Naslednjo stopnjevalno obliko teh obrazcev je ugotovil za prislovne, pridevniške (*bel prebel*) in povedkovniške besede (*čudo prečudo*). Pri prirednih ponovitvah prevzamejo vlogo veznega člana vezniki, npr. *in (tisoči in tisoči)*, ali več predlogov (*z ramo ob rami*), pri podrednih ponovitvah

² Zgleda v slovenščini povzemamo po Toporišiču (1996), razen v primerih, kjer je to posebej poudarjeno.

nastopa isti samostalnik, a morda v drugem sklonu (*dan za dnem, človek proti človeku*). V nemščini stalnost dvojčičev potrjuje sklonska oblika druge samostalniške sestavine, kar je Fleischer (1982: 112) ponazoril z zgledom *des Grund und Bodens*. Nadalje je omenil tvorbe s sestavinami, ki so v semantičnem razmerju sopomenskosti (*nikoli in nikdar*). Toporišič (1996: 270) je posebej izpostavil dvojčič tipa *s pà*. Z zgledom *Jánež pà Janez* je ponazoril različne funkcije glede na sobesedilo: v poudarjenem pomenu dobi dvojčič pomen 'Janez gotovo', v drugem besedilu pa lahko izraža ironijo ('Janez nikakor'). Stopnjevanje izražajo tudi podredni primeri, kot so *norec nori, bel prebel*. Samostalnik v jedru spremlja bodisi pridevnik istega korena bodisi pridevniško priponsko obrazilo (*trapa trapasta*), lahko pa istokorenski pridevnik (*bedak bedasti*) zamenja tudi sopomenska prvina (*bedak neumni*). Burger (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 38) stalne zveze dveh identičnih besed razen v definiciji ni posebej omenjal. Fleischer (1982: 114) je identične besede v dvojčičih navedel v zgledih posebnega tipa zvez, pri katerih posamezne sestavine ne povezuje priredni veznik *und*, ampak drugi vezniki oz. predlogi, npr. *Tür an Tür, Hand in Hand, von Ort zu Ort*.

V drugi skupini dvojčičev, ki jih sestavljajo sestavine iz različnih besed, je Toporišič izpostavil najpogostejši veznik *in* (*pa in ter* sta redkejša) ter protipomenskost, npr. *mlad – star, resnica – laž* ali predpanske tvorbe *srečen – nesrečen* idr. Pogost povezovalc protipomenk je v slovenščini *ne – ne* (*ne krop ne voda*), včasih to vlogo prevzame *niti – niti*. Nemški ustrezní veznik slovenskemu zgledu je *weder – noch*, ki ga je navedel tudi Fleischer (1982: 114) v zgledu *weder gehauen noch gestochen*. Toporišič (1996: 271) je svojo ugotovitev o tem, da je za dvojčiče s sestavinama, ki se »protistavita z vezalnim *in*«, značilno, da se na prvo mesto postavi ugodnejša ali pogostejša sestavina, podkrepil s primeri *poleti in pozimi, dobro in slabo*. Premenjavanje je ugotavljal pri brezvezno povezanih sestavinah vrste *tik tak, pika poka, lari fari* (prim. Toporišič 1996: 271). Parni besedi sta lahko tudi različnega spola: *bratje in sestre, konj in kobila*. Za nemščino podobnih ugotovitev nismo zasledili. Fleischer (1982: 112) je poleg sopomenskosti (*null und nichtig*) pisal tudi o protipomenskih sestavinah v posameznih zgledih (*Für und Wider, das Kommen und Gehen*) in omenil usklajenost semantičnih značilnosti pri posameznih sestavinah. Povsem na koncu je Fleischer (prav tam: 114) kot posebno skupino izpostavil dvojčiče, ki jih ne povezuje priredni veznik *und* ter se razlikujejo od ostalih obravnavanih strukturnih tipov.

V tretjo skupino so uvrščeni dvojčiči z zvočnimi liki, kot so rima, aliteracija, asonanca. V Toporišičevem korpusu je najpogostejše rímanje (*vik pa krik, hočeš nočeš*), sledita aliteriranje (*slej ko prej, brez konca in kraja*) in asoniranje (*ne tič ne miš*). »Včasih bi lahko celo govorili o liku [...] protialiteracije, kakor v primeru *hrušč in trušč*.« (Toporišič 1996: 273) Tudi Burger (Burger, Buhofer, Sialm 1982) in Fleischer (1982) sta omenila *poetične elemente* z asonanco ali rimo (*Lug und Trug*), ki je po Burgerju (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 38) priljubljeno stilistično sredstvo pri ustvarjalcih reklamnih besedil. Fleischer (1982: 112) je ugotovil, da prav rímanje opozarja na nekdajno vlogo dvojčičev v pravnem jeziku, ki se je iz preteklosti ohranilo v ustnem izročilu.

Toporišič nikjer ni posebej poudaril posameznih funkcij frazeoloških enot tipa dvojčiči, temveč jih je sproti obrazložil glede na posamezne zglede, kot so na primer stopnjevalna vrednost nasproti enostavni besedi (Toporišič 1996: 269) ali stilistično poudarjanje ironije (prav tam: 270). Podobno je tudi Fleischer (1982: 112) navajal različne funkcije dvojčičnih struktur glede na njihovo rabo v sobesedilu, pri čemer gre lahko za stopnjevanje, izpostavljanje določenih značilnosti ali stilističnih odtenkov (*Nuancierung*), izražanje figurativnosti v pomenu ene izmed sestavin.

Glede na število sestavin imamo v slovenščini tudi *trojčiče* ali *četverčiče*. Čeprav je po Toporišiču (1996: 273–274) trojčičev, sploh pa četverčičev, v slovenskem jeziku malo, jih je razdelil v različne tipe: navaden tip (*ne dež ne burja ne mraz; prišel, videl, zmagal*), čista ponovitev (*ha ha ha*), z zgradbo x y y (*tra la la*), onomatopejski (*juhuhu*),³ s premeno samoglasnikov i a o (*bim bam bom*). Tudi v nemščini je njihovo število zelo skromno. Ob tem je Burger (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 38) razmišljal, da je število elementov, ki tvori *formule* tipa dvojčiči, odvisno od ritmičnih in strukturnih danosti posameznega jezika, ter podal zanimiv podatek, da je v kitajščini pogost pojav frazeoloških četverčičev.

Binarne oblike so tudi prostostavčne povedi, ki jih povezuje rima (*Dobrota je sirota*), ali priredni stavki protivne vrste, ki so večinoma brez veznika (*Leta tečejo, nič ne rečejo*). Redkejšje so podredne vrste (*Konec dober, vse dobro*). Posebna vrsta pretvorbe priredja so podredne povedi tipa *Kdor čaka, dočaka* < 'Čakal je in dočakal'. Sestavine so lahko povezane z enakostjo (*kakor – tako*) ali z nasprotjem (*dobljeno – zgubljeno*).

5 Primerjava z drugojezičnimi tvorbami

Avtor je primerjal slovenske dvojčiče najprej z nemščino. Izbrani korpus obsega skupaj 73 tvorb iz dveh publikacij: 44 dvojčičev Fleischerja (1982: 111–115) in 29 Burgerja (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 409–422). Kot je razvidno iz navedbe literature, se je pri navajanju ustreznice v slovenščini oprl na tri slovarje: Cigale 1860, Pavlica 1960 in Pleteršnik 1894/1895. Pri izboru tujejezičnih dvojčičev si je Toporišič prizadeval navesti takšne tvorbe, ki imajo ustreznice v slovenščini, četudi niso vedno ekvivalentne, saj je veliko primerov, »ko jezika hodita vsak svojo pot« (Toporišič 1996: 275). Ugotovil je, da se dvojčiči, ki se ujemajo v obeh jezikih, ujemajo v zgradbi (*für und wieder – za in proti, Hand in Hand – z roko v roki*).⁴ Nekateri so prešli v oba jezika iz istega vira, na primer iz svetega pisma (*od Poncija do Pilata*). Ob razmišljanju, ali bi lahko z gotovostjo dokazali, da so bile besedne zveze prevzemni prevodi, je namignil, da so jih »naši puristi kot nemške poskušali pregnati« (prav tam: 276) in navedel primera *oko v oko, ramo ob rami*. Pri ugotavljanju kontrastivnih razlik in podobnosti se je posvetil predvsem razlikam:

³ Toporišič v navedenih primerih trojčičev ne izpostavlja enobesednosti: »Prav tako onomatopejski so še *juhuhu* (Plet. 'tako se vriska'), *rompompom* (SSKJ 'posnema glas bobna ali glas pri udarjanju, trkanju', izraža tudi 'grožnja, nejevolja')« (Toporišič 1996: 273).

⁴ Toporišič navaja tudi star. *roko v roki*.

- v uporabi predlogov (*vom Regen in die Traufe kommen* – priti z dežja pod kap),
- v besednem redu (*Tag und Nacht* – noč in dan),⁵
- v eni sestavini (*Hals über Kopf* – na vrat na nos),
- v številu (*ganz Auge und Ohr* – same oči in ušesa),
- v sestavinski zgradbi z istim pomenom (*mit Ach und Krach Kopf* – z jokom in stokom, *Gift und Galle spucken* – bruhati ogenj in žveplo).

Na podlagi zelo kratke predstavitve le treh primerov slovenskih dvojčičev in primerjave z italijanskimi ustreznici, ki je temeljila na gradivu avtorice Dioimine Fabjan Bajc, je Toporišič ugotovil, da so razlike med obema jezikoma večje, a ob tem tudi poudaril, da bi bila končna sodba analize preuranjena zaradi premalo primerov.

6 Sklep

Toporišič se je ob preučevanju posebnega tipa frazeoloških enot, ki jih je v slovenščini poimenoval dvojčiči, opiral na tedanjo frazeološko teorijo na nemškem področju in dognanja prenesel na slovensko gradivo. S svojim pogledom na jezik je postavil mnoge smernice v slovenskem prostoru, še posebej na strukturni ravni, hkrati pa znanstveno gradivo podkrepil s številnimi zgledi, ki so še danes izziv in spodbuda za mnoga razmišljanja.

Literatura

- BURGER, Harald, 1973: *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer.
- BURGER, Harald, 2015: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BURGER, Harald, BUHOFER, Annelis, SIALM, Ambos, 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- CIGALE, Matej, 1860: *Deutsch-slowenisches Wörterbuch, A–L, M–Z*. Laibach: J. Blasnik.
- FABJAN BAJC, Diomina, 1995: *Dve muhi na en mah. Slovensko-italijanski frazeološki slovar*. Gorica: Mohorjeva družba.
- FLEISCHER, Wolfgang, 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- NORRICK, Neal R., 2007: Set phrases and humor. Harald Burger idr. (ur.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 302–308.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih. Rječnik slovenačkih, hrvatskosrpskih, latinskih, njemačkih, francuskih i engleskih fraza*. Ljubljana: DZS.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894/1895: *Slovensko-nemški slovar, A–O, P–Ž*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini. *Slavistična revija* 44/3. 269–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1998: Zwilling- und ähnliche Strukturen im Slowenischen. Wolfgang Eismann (ur.): *Europhras 95. Europäische Phraseologie im Vergleich. Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer. 793–806.

⁵ V slovenščini ima besedna zveza *dan in noč* v rabi z istim pomenom tudi varianta *noč in dan*. Nemška ustreznica *Tag und Nacht* ima samo eno obliko in spada po Burgerju (1973: 43) med dvojčiče z nespremenljivim besednim redom (*irreversible Paarformeln*).

AVTOBIOGRAFSKE PRVINE V SLOVNICI IN PRAVOPISU

Tatjana Vučajnk

Institut für Slawistik, Celovec

UDK 811.163.6'36+811.163.6'35:929Toporišič J.

V prispevku želimo predstaviti nekatere avtobiografske prvine, ki se kažejo pri določenih zgledih v *Slovenski slovnici* (2000) in *Slovenskem pravopisu* (2001). V zgledih se pojavljajo imena sorodnikov (*Tone, Veronika, Ivanka, Andrej*), zemljepisna imena v okolici vasi Mostec (*Sela, Dolge njive, Kratki tali, Velika Dolina*). Prepoznati je tudi navezanost na rojstni kraj/domačijo (*Tone je ne delal, (ampak) garal*) in njegovo okolico, dobro poznavanje kmečkih opravil (*Na travnik je odšel z dvojimi grabljami*) in kmečkega vsakdana (*Živinče beži*). Zgledi pa kažejo tudi predanost slovenščini (*Kdor ne spoštuje svojega jezika, razkazuje nelepo potezo svojega značaja*) in znanosti (*Živi samo znanosti*).

avtobiografski diskurz, identiteta, kultura, življenjska zgodba, jezik

The article presents some autobiographical elements reflected in specific examples in *Slovenska slovnica* (2000) and *Slovenski pravopis* (2001). The examples contain the names of relatives (*Tone, Veronika, Ivanka, Andrej*) and geographical names in the surroundings of the village of Mostec (*Sela, Dolge njive, Kratki tali, Velika Dolina*). We can also discern an attachment to the birthplace/homestead (*Tone je ne delal, (ampak) garal*) and its surroundings; a good knowledge of farm work (*Na travnik je odšel z dvojimi grabljami*) and everyday rural life (*Živinče beži*). The examples also show dedication to Slovene (*Kdor ne spoštuje svojega jezika, razkazuje nelepo potezo svojega značaja*) and academic work (*Živi samo znanosti*).

autobiographical discourse, identity, culture, life story, language

Uvod

Z interdisciplinarnim vprašanjem avtobiografskega diskurza se na Slovenskem podrobno ukvarja zbornik *Avtobiografski diskurz*, ki je izšel leta 2011 in sta ga uredila Alenka Koron in Andrej Leben. V sklopu Avtobiografija in vprašanje identitete je izpostavljeno prav prodiranje metode avtobiografskega diskurza na različna področja raziskovanj in strok, hkrati pa opozarja na »dinamičen odnos med fikcijo in fakti ter njegov pomen pri konstituciji in problematizaciji individualnih in kolektivnih identitet avtobiografskega diskurza« (Dominko 2012: 235). »Izdelovanje zgodb o sebi je sestavina vsakdanjega dela z identiteto posameznika, v katerem posameznik reflektira svoje izkušnje z raznih perspektiv svoje identitete« (Nastran Ule v Urek 2011). V *Slovenski slovnici* (SS 2000) in *Slovenskem pravopisu* (SP 2001) so zadržano v zgledih nanizani »posamezni ali zgolj neznatni izseki iz avtorjevega psiho-fizičnega življenja« (Čeh 2008: 26). »Njegova posredna [...] avtobiografska tehnika v končni

fazi« (Žitnik Serafin 2011: 177) predstavi različne pole delovanja s prepletanjem med vdanostjo in predanostjo slovenistični stroki in znanosti ter zasebnostjo, tj. njegovo življenjsko zgodbo, ki pa ni podana kronološko.

Avtobiografsko se v zgledih pojavlja neposredno in posredno. Njegova zgodba se v primerih posredno kaže v trojem in je nekako geografsko povezana s tremi različnimi lokacijami:

- navezanost na rojstni kraj Mostec (hkrati tudi kraj sprostitevnega preživljanja vikendov) – imena in priimki njegovih sorodnikov, priimki ostalih Moščanov, zemljepisna lastna imena, ledinska imena, spomini na določene resnične situacije;
- osrednji del znanstvenega delovanja z vso zaljubljenostjo v stroko in znanost (predanost in vdanost v najširšem pomenu z omenjanjem najširšega znanstvenega aparata) ter prebivanje z družino v Ljubljani (gre za ožji družinski krog, člane njegove družine, in pripadnost Ljubljani oz. delu Ljubljane);
- življenje in ustvarjanje v vasi Nemški Rovt (imena sorodnikov, ledinska imena in spomini na dejanske situacije).

Vas Mostec in osebna identiteta

Že sam Toporišič je v članku *Lastnoimenskost v vasi Mostec*, objavljenem leta 2004, zapisal: »[...] sicer pa bil v stalnem stiku z Mostecem, tudi potem, ko sem l. 1965 prišel na Filozofsko fakulteto v Ljubljani« (Toporišič 2004: 10).

Stalni stik z Mostecem je prepoznan na dveh različnih ravneh. Na eni strani gre za neposredno navajanje lastnoimenskosti, na drugi pa za posredno poznavanje različnih situacij, dogajanj, kmečkih opravil in kmečkega vsakdana na domači kmetiji ter spomine na določene trenutke oz. dogodke.

Vključevanje zemljepisnih lastnih imen iz okolice vasi Mostec je zelo pestro, saj vključuje tako štajersko kot kranjsko stran.

To mesto so Brežice. (SS 2000: 492, 609)¹

Grem proti Gabrju. (SS 2000: 571)²

Obsotelje (SS 2000: 156, 182).

Stara vas (SP 2001: 13, § 70).³

Sela (SS 2000: 298).⁴

Povezava med Štajersko in Kranjsko na Mostecu pa je »*brod* (tudi *brodi*)« (SS 2000: 281).

Na Slovenskem so dvoje ali troje Jesenice [...]. (SS 2000: 334)⁵

Velika Dolina (SP 2001: 13, § 70).

Pri ledinskih imenih velja omeniti, da so Toporišiči imeli več posestev, njivskih, travniških in pašnih površin, za katera so uporabljali različna imena:

1 Zgledi so podani v pojavnih oblikah na navedeni strani.

2 Vas Gabrje pri Dobovi je v bližini Mosteca.

3 Stara vas na Bizeljskem sodi v brežiško občino.

4 Sela pri Dobovi so sosednja vas Mosteca.

5 V brežiški občini ležijo Jesenice na Dolenjskem.

Tone kosi v Logu. (SS 2000: 611)
Dolge njive (SP 2001: 19, § 140).
Kratki tali (SP 2001: 19, § 140).
V Jovsih raste sladka trava. (SS 2000: 670)

Poznavanje kmečkih opravil in kmečkega vsakdana so neke vrste spomini (ponekod tudi samorefleksije), utrinki na lepe in manj lepe dogodke, doživetja.

Truden se je Jože vračal z oranja, Vračal se je truden z oranja, Bil je Jože še mlad (SS 2000: 516).
Ob mleko so vse krave. (SS 2000: 109)
Živinče beži. (SS 2000: 351)
Na travnik je odšel z dvojimi grabljami. (SS 2000: 331)
Otava se kosi v avgustu ~ Otavo kosijo v avgustu. (SS 2000: 357)
Grem jabolk pobirat. (SS 2000: 402)

Neposredno navajanje primerov iz vasi Mostec za ponazoritev določene slovnične kategorije je razvidno iz naslednjih zgledov:

Vzhodno slovensko je tudi *Nojte se jokati* (Mostec). (SS 2000: 519)
 [S]ü, sü (Mostec: za svinje) (SS 2000: 602).
 [F]alot lumparski (Mostec) (SS 2000: 603).
 Nekaterih takih poimenovanj, manj znanih, vendarle ne sklanjamo, npr. *vas Mostec – vasi Mostec* (SS 2000: 560).
Mesto Ljubljana je lepo, vas Mostec pa majhna. (SS 2000: 560)

V slovnici je tudi nekaj narečnih besed iz moščansko-dobovskega okoliša:

*živad*⁶ (SS 2000: 184);
dile (podstrešje) (SS 2000: 127);
oterač (brisača) (prav tam);
stan (gospodarsko poslopje) (prav tam);
ograja [...] (dvorišče) (prav tam).

Imena in priimki

Imena⁷ in priimki (Tabela 1) so del zunanjih in notranjih dejavnikov njegove zgodbe, ki zaokrožujejo posamezne dogodke, dejanja, veselje, žalost.

⁶ *Živad* se v omenjenem okolišu uporablja v pomenu 'kokoši'.

⁷ Imena in priimki, ki se pojavljajo v *Slovenski slovnici*.

Tabela 1: Imena in priimki v *Slovenski slovnici*

	Ime	Priimek
ožja družina	Eva 615 ⁸ Andrej 599 Tomaž 505	
sorodnik – Mostec	Jožek 84 ⁹ Micika 124 Jožko 124 Joža 183 Jožefa 183 Ivanka 504 Tone 265 Jože 329 Pepca 611 Veronika 607 Reza 404 Veronika 398 Ivanka 398 Ana 606 teta Mica 560 Janez 634	Škvarč 132 Gašperin 122 Žabkar 176
sorodnik – Nemški Rovt	Veronika 607 Jaka 614 Tona 607 Matija 576 Meta 609	
Moščani	stric Cene 86 stric Šoško 86 Ivanka 269	Gašperin 122 Kežmanca, Pinterička, Tomšetka ¹⁰ 166

Nekatera imena in priimki so podani v povedih, kjer gre za spomine na določene situacije, dogodke.

Tomaž je knjigo dal Andreju – Andrej je knjigo dobil od Tomaža. (SS 2000: 505)

Andrej se uči, ne pa lenari. (SS 2000: 599)

Eva je zgubila ključ (to se ji je pripetilo). (SS 2000: 615)

Moj oče je bil kmet. (SS 2000: 609)

Moj stari oče je poleti hodil v obleki še platneni. (SS 2000: 557)

Mi žlahta smo zmeraj skupaj držali. (SS 2000: 609)

Tone danes obira hruške. Tone obira hruške. (SS 2000: 488)

Kam je šel pa Tone? Domov. – Pa pozna pot? – Saj jo je hodil že velikokrat/Jo. (SS 2000: 607)

S Tonetom pojedeta na trgatv. (SS 2000: 608)

⁸ Številka pomeni mesto pojavljanja v *Slovenski slovnici*. Navedena je le ena številka strani; nekatera imena se pojavljajo večkrat, zlasti Tone.

⁹ Imena so razporejena v sklope, ki zaokrožujejo določeno družinsko zgodbo.

¹⁰ Gre za ženski par moškemu priimkov Kežman, Pinterič, Tomše.

S Tonetom sva šla h kovaču; to si razlagamo z Midva, tj. Tone in jaz, sva šla h kovaču.
(Prav tam.)

Tone je nekam potr. (SS 2000: 624)

Ana je dobila [...] kolo (SS 2000: 606).

Tam imajo tri dekleta: Veroniko, / Ivanko / pa Ano. (SS 2000: 437)

Veronika bo pospravila sobo, Ivanka pa kuhinjo. (SS 2000: 398)

Matija spet bolje vidi. (SS 2000: 576)

Tona je šla zgodaj spat; čutila se je bolna. (SS 2000: 607)

Veronika je pospravila sobo in začela likati. (Prav tam.)

Jaka čaka. (SS 2000: 614)

Ivanko je bilo strah. (SS 2000: 270)

Tone je kmet, Pepca pa šivilja. (SS 2000: 611)

Jožku se je sanjalo. (SS 2000: 615)

Našega Janeza mi raje ne omenjaj. (SS 2000: 634)

[T]eta Mica (redko pokrajinsko tudi narobe, tj. *Mica teta* [...]) (SS 2000: 560).

Ivanke ni sram raznašati teh čenč po svetu. (SS 2000: 269)

Ena izmed pomembnih oseb je tudi *stric: Grem k stricu* (SS 2000: 270) ter *Stric iz Maribora so prišli* (SS 2000: 532). Gre za strica Žabkarja (bil je brat njegove mame Jožefe), ki ga je v Mariboru vpisal na gimnazijo.

Drugi priimki, ki so pa del dobovskega kulturnega prostora, so *Bosina* (SS 2000: 282), *Požar(ja)* (SS 2000: 280), *Cirnski* (SS 2000: 600).

(Ne)fikcijska recepcija avtobiografije¹¹

Različne perspektive nefikcijskih identitet, kjer »nastopa avtor kot vmesni prvo-osebni pripovedovalec, identifikacijske oznake, ki istovetijo pripovedni subjekt z avtorjem, so v njegovih delih jasne in nedvomne.« (Žitnik Serafin 2011: 177)

»[...] večina avtobiografij na svojih straneh zapiše tudi mnoge biografije drugih ljudi in podobno ima biografija precejšen vpliv na avtorjevo avtobiografijo zaradi tesne povezanosti z življenjem drugega« (Urek 2011 v: Jurić Pahor 2011). Med podajanjem lastne zgodbe se konstruira tudi portret (oris) brata Toneta,¹² da si ga lahko skoraj predstavljamo.

Tone je kmet, Pepca pa šivilja. (SS 2000: 611)

Tone je hotel biti kovač. (SS 2000: 612)

S Tonetom sva šla h kovaču. (SS 2000: 608)

(Imel je) tri iskre konjiče: vranca, rjavca in šarca. (SP 2001: 41, § 355)

(Vse od kraja) je delal: oral, sejal, kosil, drvaril. (SP 2001: 41, § 355)

Tone danes obira hruške. Tone obira hruške. (SS 2000: 488)

¹¹ Jožica Čeh Steger v članku *Med avtobiografijo in avtobiografsko prozo: Cankarjevo Moje življenje in Majcnovo Detinstvo* (2011: 236) pravi: »v primerjavi z nefikcijsko recepcijo avtobiografije so avtobiografski pripovedni žanri fikcijska besedila in lahko formalno imitirajo diskurz avtobiografije, vendar brez avtobiografskega pakta«.

¹² Brat Tone je bil gospodar na domači kmetiji in z Jožetom sta bila tesno povezana.

Preprosto povedano: čim bolje bomo gospodarili, tem več bomo imeli. (SP 2001: 42, § 360)

Tone je ne delal, (ampak) garal. (SP 2001: 65, § 584)

Kot vpliv posebne identitete se tukaj pojavlja še svakinja Reza.

Vštevši Rezo smo bili tam le trije (= skupaj z Rezo). (SS 2000: 404)

Reza je bila nedvomno najboljša plavalca v vasi. (SS 2000: 446)

Tone in Reza sta šla v vinograd, Andrej, Veronika in Tomaž pa so se izgubili v gozdiček. (SS 2000: 610)

Toporišič se s svojo osebno avtobiografijo oz. identiteto predstavi na naslednji način, in sicer v nekem dokaj logičnem zaporedju tudi glede na strani navajanja primerov, vendar ne celostno, bolj kot nek proces spominjanja:

Jože je starejši od Toneta. (SS 2000: 329)

Rodil sem se 11. oktobra = Na svet sem prišel 11. oktobra. (SS 2000: 359)

[...] leta tisoč devetsto šestindvajset oz. leta tisoč devetsto šestindvajsetega. (SS 2000: 572)

[...] biti v internaciji – najboljši v razredu (SS 2000: 422).

Moj oče je bil kmet. (SS 2000: 510)

Starejši sem od brata. (SS 2000: 625)

V mojih mladih letih, takrat je bilo vse drugače. (SP 2001: 40, § 339)

Drugi del njegove znanstvene identitete zahteva nekoliko več konstrukcij, saj svojega intelektualno-znanstvenega razvoja ne obravnava kronološko, ampak kot »zmes avtorefleksij, asociacij, citatov, filozofsko-esejističnih razmišljanj« (Leben 2011: 300), podanih le z besedami oz. besednimi zvezami (a), povedmi v prvi osebi (b) in povedmi v tretji osebi (c):

a)

Breznik-Ramovš (študirati Breznik-Ramovša, tj. SP 1935) (SS 2000: 106);

študent, asistent (SS 2000: 163);

doktorand (SS 2000: 162);

spregatev (SS 2000: 166);

zaljubljen v znanost (SS 2000: 327);

honorar za članek (SS 2000: 422).

b)

[...] Sedaj pišem zgodovino slovenskega jezikoslovja [...]. (SS 2000: 511)

Jaz pišem drugače (na drug način). (SS 2000: 622)

c)

Kdor ne spoštuje svojega jezika, razkazuje nelepo potezo svojega značaja. (SS 2000: 342)

Kadar se odpravlja na kak simpozij, je rad siten. (SS 2000: 342)

Želja, imeti zmeraj svoj prav, mu je prinesla marsikatero neprijetnost. (SS 2000: 400)

Živi samo znanosti. (SS 2000: 617)

Zaključek

Slovenska slovnica in deloma tudi *Slovenski pravopis* (nastal pod njegovim predse-
dovanjem) sta zagotovo veliki deli Toporišičevega jezikoslovnega diskurza, ki pa
v svoji natančnosti in prefinjenosti skromno razkrivata tudi avtorjevo osebno iden-
tيتو, čustvenost, subjektivnost. Pa zaključimo s citatom (Urek 2011, 142):

največja vrednost življenjskih dokumentov (je) prav v njihovi zmožnosti, da odkrijejo
navadne, nejasne osebne pomene vsakdanjega življenja in razkrivajo tiste informacije,
ki se zdijo nepomembne, samoumevne in navadno ostanejo skrite raziskovalnemu
očesu.

Viri in literatura

- ČEH, Jožica, 2008: Med fikcijo in resničnostjo v avtobiografski prozi. *Jezik in slovstvo* 53/3–4. 23–35.
- ČEH STEGER, Jožica, 2011: Med avtobiografijo in avtobiografsko prozo: Cankarjevo Moje življenje in
Majenovo Detinstvo. Alenka Koron, Andrej Leben (ur.): *Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa
avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Studia Litteraria, Založba
ZRC, ZRC SAZU. 235–259.
- DOMINKO, Tanja, 2012: Interdisciplinarno umeščanje avtobiografskega. *Primerjalna književnost* 35/1.
235–240.
- JURIĆ PAHOR, Marija, 2011: Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno razisko-
vanje in v govorico ekstremne travme. Alenka Koron, Andrej Leben (ur.): *Avtobiografski diskurz.
Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Studia
Litteraria, Založba ZRC, ZRC SAZU. 161–173.
- KORON, Alenka, 2008: Avtobiografija in naratologija: sodobne pripovednoteoretske kategorije v razis-
kavah avtobiografskih pripovedi. *Jezik in slovstvo* 53/3–4. 9–21.
- KORON, Alenka, LEBEN, Andrej (ur.), 2011: *Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa avtobiografije
v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Studia Litteraria, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- LEBEN, Andrej, 2007: O avtobiografiji z vidika sodobne genologije in sistemske teorije. *Primerjalna
književnost* 30/1. 83–95.
- LEBEN, Andrej, 2011: Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi. Alenka Koron, Andrej
Leben (ur.): *Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in
družboslovju*. Ljubljana: Studia Litteraria, Založba ZRC, ZRC SAZU. 293–309.
- MARCUS, Laura, 1992: Literatura, identiteta in avtobiografski diskurz. *Primerjalna književnost* 15/1.
31–41.
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SS 2000 = TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- STANONIK, Marija, 2011: *Literarjenje, kronopisje in rokopisje v teoriji in praksi*. Ljubljana: Založba
ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: Lastnoimenskost v vasi Mostec. Marko Jesenšek, (ur.): *Besedoslovne lastnosti
slovenskega jezika. Slovenska zemljepisna imena*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije; Pišce:
Društvo Pleteršnikova domačija; Maribor. 9–17.
- UREK, Mojca, 2011: Avtobiografski pristop v socialnem delu. Alenka Koron, Andrej Leben (ur.):
Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju.
Ljubljana: Studia Litteraria, Založba ZRC, ZRC SAZU. 141–159.
- ŽITNIK SERAFIN, Janja, 2011: Avtobiografske značilnosti in kulturna identiteta v zgodnjih delih
Louisa Adamiča. Alenka Koron, Andrej Leben (ur.): *Avtobiografski diskurz. Teorija in praksa
avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Studia Litteraria, Založba
ZRC, ZRC SAZU. 175–188.

BESEDOTVORJE

GLAGOLSKE PREDPONE V GORNJESENIŠKEM GOVORU

Marija Bajzek Lukač

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budimpešta

UDK 811.163.6'282'367.625

Prispevek obravnava glagolske predpone v gornjeseniškem slovenskem govoru na Madžarskem. Prekmurski regionalni knjižni jezik, prekmursko narečje in še zlasti porabski govori so bili skozi stoletja v tesnem stiku z madžarščino. Sožitje jezikov zasledimo v besedju in skladnji jezika. Bogastvo predpinskih glagolov je mogoče razlagati prav s tem vplivom, in to kljub temu da so slovanske glagolske predpone bistveno starejše kot najstarejše madžarske, saj se je zveza predpone in glagola v slovanskih jezikih zgodaj ustalila in se ni spreminjala. Prispevek predstavlja sistem, strukturo in pomen madžarskih glagolskih predpon ter išče ujemanja in razhajanja v porabskem govoru. Išče izvor glagolskih predpon, predstavlja njihovo podvajanje ter podovrševalno in pomensko razlikovalno vlogo, ki se v bistvu ne razlikujeta, pa čeprav gre za genetično različna jezika. Posebnost porabskih govorov je podvajanje glagolskih predpon, kar pa ni značilno ne za madžarščino ne za slovenski knjižni jezik.

glagolske predpone, gornjeseniški govor, vpliv madžarščine in nemščine, podvajanje glagolskih predpon, smerni prislovi

The study examines verbal prefixes in the Slovene dialect of Felsőszölnök (Gornji Senik). The regional dialect of the Mura region and its variant in Felsőszölnök was strongly connected with Hungarian and German, and this connection can be seen in its lexical system and its syntax. The Slavic verbal prefixes are much older than the earliest Hungarian prefixes, as the relation of the prefix and the verb (prefix+verb) became fixed early on and has not changed since. However, in the Slovene dialect of the Mura region and in the regional dialect variant in Felsőszölnök, a strong Hungarian effect can be detected regarding the place, the role and the meaning of the prefixes. A distinctive feature of the dialect variant is the doubling of prefixes, which can be found in German, but not in standard Hungarian or Slovene.

verbal prefixes, dialect of Felsőszölnök (Gornji Senik), Hungarian and German effect, doubling of prefixes, adverbs of place

Jože Toporišič je raziskoval tudi slovenska narečja, vpliv sosednih jezikov na razvoj narečij in oblikovanje slovenskega jezika. Posvetil se je tudi madžarščini, besedam, ki so bile prevzete iz madžarskega jezika in jih je mogoče zaslediti v narečjih ter v slovenskem knjižnem jeziku. V prispevku *Iz madžarščine prevzeto v slovensščino* temo opredeljuje kot zahtevno in iz madžarščine prevzete besede obravnava na podlagi dela Lászla Hadrovicsa *Ungarische Elemente im Serborkroatischen, Slovarja beltinskega govora*, Janežič-Sketove *Slovenske slovnice* in iz madžarščine prevzetih besed v moščanskem govoru (Toporišič 2006: 73). Ob besedoslovni analizi

prevzetega besedja predstavi tudi glavne glasoslovne značilnosti madžarskega jezika in opozori na značilna madžarska besedotvorna obrazila *-aš*: *bičkaš*, *bundaš*; *-uš*: *juliuš*, *Kristuš*; *-ač*: *sakač* (Toporišič 2006: 78).

Iz omenjenega prispevka je razvidno, da je vpliv madžarščine mogoče dokazati tudi v knjižnem jeziku in narečjih, ki ne mejijo z madžarščino. Ta vpliv pa je še bolj izrazit v prekmurščini, še zlasti v porabskih govorih, ki sta bila skozi stoletja v tesnem stiku z nemščino in madžarščino. Sožitje jezikov je zaslediti v besedju, skladnji jezika in tudi slovnični strukturi. Mogoče je dokazati močen vpliv madžarskega in nemškega jezika na predpanske glagole, ki jih je v gornjeseniškem govoru veliko (Zorko 2003: 36). Omeniti pa je treba, da so slovanske predpone bistveno starejše od najstarejših madžarskih predpon *meg* (*meg-ír*; *na-pisati*) in *el* (*el-ad*; *pro-dati*), ki sta izpričani v 10. stoletju (Kiefer 1996: 266).

Točno smer vpliva je težko ugotoviti. Splošno mnenje madžarskih jezikoslovcev je, da je sistem madžarskih glagolskih predpon dokaj mlad. V slovanskih spomenikih iz druge polovice 9. stoletja je mogoče zaslediti popolnoma izoblikovan sistem glagolskih predpon; predpona in glagol tvorita nedeljivo celoto, njun vrstni red se ne menja, med predpono in glagolom ne stoji nobena druga beseda (Hadrovics 1994: 89). Ravno nasprotno je s predponami v madžarščini in delno tudi v gornjeseniškem govoru, npr. glagol *na-pisati* se v madžarščini glasi *le-ír*, v porabščini *doj-s-pisati*. Knjižnoslovenska predpona *na-* in glagol *pisati* tvorita trdno celoto, medtem ko je pri madžarskem predpanskem glagolu predpono mogoče ločiti od glagola. Predpona npr. v velelniku stoji za glagolom: *írd le* (*napiši*), v porabščini ostane pred glagolom: *doj-s-piši* ali pa stoji za glagolom: *doj-idi*, *idi doj*. V madžarščini lahko med predpono in glagolom stoji druga beseda: *le fogja írni* (*bo napisal*), prav tako tudi v porabščini: *doj de piso*. V madžarščini je mogoče predpono vedno ločiti od glagola, v porabščini pa v tem primeru ne gre več za predpono, ampak za smerni prislov (*gyere le*, *poj doj*). Številne glagolske predpone so se tako v madžarščini kot tudi v slovanskih jezikih razvile iz smernih prislovov.

Glagolske predpone v madžarskem jeziku

Madžarske slovnice glagolske predpone (*igekötő*) obravnavajo kot posebno besedno vrsto. Zanimive so zaradi izvora, oblikoslovne vloge in svoje funkcije, nastale so in nastajajo iz prislovov in naslonk. Najstarejše madžarske glagolske predpone so: *meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*. Pri številnih predpanskih glagolih je še danes čutiti prislovni izvor glagolske predpone, brez glagola so nekatere samostojni prislovi.

Glagolske predpone imajo tri različne zapise:

- stojijo pred glagolom: *le-ír* (*na-pisati*) – v tem primeru se pišejo skupaj z glagolom,
- stojijo za glagolom: *menj ki* (*pojdi ven*) – in se pišejo narazen,
- med predpono in glagolom stoji druga beseda: *ki fog menni* (*ven bo šel*) – te tri besede se pišejo narazen.

Glagolske predpone imajo številne pomenske funkcije:

1. določajo kraj in smer, spremembo smeri: **ki-húz** (*potegniti ven; vö-potegniti*), **le-esik** (*pasti dol; doj-spadniti*), **hozzá-lép** (*stopiti zraven, k; cüj-stopiti*), **le-ad** (*oddati, dati dol; doj-dati*), **fel-adogat** (*dajati gor; gor-davati*), **be-néz** (*gledati v; nüt-gledati*), **ki-kísér** (*spremiti ven; vö-sprevoditi*);
2. izražajo različne načine, okoliščine dejanja:
 - a) začetek dejanja: **el-megy** (*oditi; od-iti*), **hozzá-áll** (*lotiti se; cüj-titi*), **el-alszik** (*zaspati; za-spati*), **ki-hajt** (*pognati; po-gnati*);
 - b) trajanje, pogostnost dejanja: **fel-tart** (*zadrževati; za-gučavati*), **el-húz** (*zavlačevati; ta-vlejtí*), **el-hanyagol** (*zanemariti; ta-za-njati*);
 - c) dokončanje dejanja, rezultat: **be-fejez** (*končati; z-gotoviti*), **be-áztat** (*namočiti; nüt-na-močiti*), **le-ír** (*napisati; doj-s-pisati*), **ki-mos** (*oprati; vö-za-prati*), **fel-nevel** (*vzgojiti; gor-z-raniti*), **meg-etet** (*nahraniti; vö-s-polagati*), **le-rak** (*sprazniti; doj-s-prazniti*), **meg-magyaráz** (*dopovedati; do-po-vödati*);
 - d) neuspešno, zgrešeno dejanje: **be-csap** (*prevarati; v-kaniti*), **oda-kozmál** (*prismoditi; pr-smoditi*), **el-játsza** (*zaigrati; ta-za-špilati*);
 - e) manjšalnost, omalovaževanje dejanja: **le-néz** (*zaničevati; doj-gledati*);
 - i) nasprotno dejanje: **ki-bogoz** (*razmotati; raz-motati*);
 - j) trenutno dejanje: **el-aludni** (*zaspati; za-spati*).

Pomensko ujemanje slovenskih in madžarskih glagolskih predpon

Iz navedenih primerov je razvidno, da se del madžarskih predpon v pomenu ujema s predponami gornjeseniškega govora ter slovenskega knjižnega jezika; enaka je tudi njihova funkcija (predpone so razvrščene po Toporišič 1976: 161–169):

do-

imeti uspeh z dejanjem:

do-povödati – do-povedati – meg-magyaráz
do-segniti – do-seči (z roko) – el-ér

na-

1. spraviti na površino česa:
na-mazati – na-mazati – rá-ken
na-voziti – na-voziti – fel-lrá-hord
2. načeti, v majhni meri izvršiti dejanje:
na-gniti – na-gniti – fel-hajt, meg-dönt
3. izvršiti do polne mere:
na-puniti – na-polniti – meg-tölt
na-pokati se – na-basati se – meg-töm
4. priučiti se česa:
na-včiti se – na-učiti se – meg-tanul
5. samo dovršiti:
na-pogiti – na-pojiti – meg-itat

o-

dovršiti:

o-lüpati – o-lupiti – meg-hámoz

o-vaditi – o-vaditi – fel-jelent

od-

1. oddaljiti, ločiti se:

od-iti – od-iti – el-megy

2. dostaviti kam:

od-pelati – od-peljati – el-visz

po-

1. vršiti dejanje v raznih časih ali na raznih mestih:

po-stavlati – po-stavljati – fel-állít

2. dokončati dejanje:

po-nücati – po-rabiti – fel-használ

po-brati – po-brati – fel-szed

3. prizadeti z dejanjem:

po-škrabati – po-praskati – meg-karmol

pod-

vršiti dejanje na spodnji ali notranji strani česa:

pod-ložiti – pod-ložiti – alá-támaszt

pod-orati – pod-orati – alá-szánt

vö-/iz-

spravlјati iz česa:

vö-kopati – iz-kopavati – ki-ás

vö-/iz-/s

dokončati dejanje:

vö-s-kopati – iz-kopati – ki-ás

pr-/pre-

izvršiti še enkrat, znova:

pr-šteti – pre-šteti – meg-számol

pr-točiti – pre-točiti – át-tölt

pr-/pri-

1. bližati se čemu, pristaviti:

pr-gnati – pri-gnati – be-hajt

2. med gibanjem izvršiti:

pr-nesti – pri-nesti – meg-hoz

3. pridobiti s kakim dejanjem:

pr-delati – pri-delati – meg-termel

4. izvršiti v majhni meri ali ne docela:

pr-smoditi – pri-smoditi – oda-kozmál

5. dovršnost:

pr-petiti se – pri-petiti se – meg-történik

raz-/razma-

1. ločiti, usmeriti na različne strani ali mesta:

raz-lüčati – raz-metati – szét-dobál

2. razveljaviti rezultat predhodnega dejanja:

razma-s-pakivati – raz-pakirati – szét-csomagol

3. zaznati, pojasniti:

raz-tomačiti – raz-ložiti – meg-magyaráz

Glagolske predpone iz prislovov

Predpone *doj-*, *gor-*, *vküp-*, *cüj-*, *koli-*, *naprej-*, *nazaj-*, *nüt-*, *vö-*, *prek-* so smerni prislovi, ki so vlogo glagolskih predpon prevzeli pod vplivom madžarščine in nemščine: *doj (dol) – le, alá/nieder, unter, hinunter, herunter*; *gor – fellauf, hinauf, herauf*; *vküp (skupaj) – összel/zusammen*; *cüj (k) – hozzá, belzu*; *koli (okrog) – körül/herum*; *nüt (v) – belein, hinein, herein*; *naprej – előrel/vor, hervor*; *nazaj – vissza/zurück*; *prek – átlübet, hinüber, herüber*.

cüj-

dovršiti dejanje:

cüj-za-prejti – za-preti – be-zár

cüj-djati – do-dati – hozzá-ad

doj-

premikati se navzdol:

doj-s-padniti – pasti dol – le-esik

doj-priti – priti dol – le-jön

vküp-

zbrati z raznih mest, združiti:

vküp-z-nositi – z-nositi – össze-hord

gor-

1. premikati se navzgor:

gor-s-plezditi – s-plezati (gor) – fel-mászik

gor-priti – priti gor – fel-jön

2. divigniti se:

gor-staniti – v-stati – fel-ker

koli-

usmeriti okoli česa:

koli-za-graditi – za-graditi – kör-be-kerít

naprej-

premikati se naprej:

naprejtiti – iti naprej – előremegy

nazaj-

premikati se nazaj:

nazaj-pelati – peljati nazaj – vissza-hoz/visz

nüt-

1. postaviti, priti, prodreti v kaj:

nüt-priti – priti noter – be-jön

2. neprimerno, slabo opraviti dejanje:

nüt-ostaniti – ostati noter – benn-marad

prejk-

1. spraviti (se) iz česa:

prejk-vladjati – pre-liti – át-önt

2. doseči namen:

prejk-dati – iz-ročiti – át-ad

prejkstrositi – okrog prinesti – át-ráz/ver

razma-

ločiti, usmeriti na različne strani ali mesta:

razma-zeti – raz-montirati – szét-szed

razma-raz-kalati – raz-kalati – szét-hasogat

skoz-

spraviti skoz:

skoz-po-tisniti – po-riniti skoz – át-lök

vanej-

imeti zunaj:

vanej-njati – pustiti zunaj – kint-hagy

Ti predponski glagoli so glagolski kalki, ki so se razširili pod vplivom nemščine in madžarščine. Majda Merše (2005: 142) množičnost glagolskih kalkov v osrednjem knjižnem jeziku v 16. stoletju upravičuje z odvisnostjo od nemških prevodnih predlog, v knjižni prekmurščini pa predvideva dotok po drugih poteh, zlasti prek neposrednih govornih stikov. László Hadrovics (1994: 110–111) je vprašanje prislovov ali glagolskih predpon obravnaval v gradiščanskohrvaškem in kajkavskem jeziku. Pogostnost teh zvez prav tako upravičuje z nemškimi in madžarskimi predlogami, ki so jih v 16. in 17. stoletju uporabljali prevajalci nabožnih in posvetnih besedil. Za podoben vpliv madžarščine in nemščine gre tudi v prekmurskem knjižnem jeziku in posredno tudi v posameznih govorih. Nemške in madžarske predloge so uporabljali tudi prekmurski pisatelji in prevajalci različnih besedil. Predponski glagoli so tako z nabožnimi in posvetnimi besedili, katekizmi, prevodi evangelijev in svetega pisma v kajkavskem, čakavskem hrvaškem in kasneje prekmurskem knjižnem jeziku prodrli tudi v govorjeni jezik, ki pa jih je v stiku z govorjeno madžarščino vgradil v sistem jezika. V starih prekmurskih besedilih najdemo številne primere glagolskih predpon prislovnega izvora: *dolidjati* – 1. odložiti, 2. odstaviti; *doli jemati* – 1. manjšati se, 2. snemati; *doli zavertivati* – 1. zagospodariti, 2. zapraviti; *gori stanoti* – 1. vstati,

spraviti se v pokončni položaj, 2. upreti se, 3. priti v stanje združitve duše s telesom ob koncu sveta; *goriziskati* – poiskati; *naprejdavati* – sporočati; *naprej pomagati* – pospeševati; *nazaj priti* – vrniti se; *nazajpustiti* – vrniti, prepustiti; *noter pelati* – peljati, voditi v kaj; *noter vcepiti* – vcepiti, doseči, da se kaj pojavi, ohrani; *prejktivzeti* – prevzeti; *vküip držati* – razumeti se, biti enoten; *vküipepostaviti* – sestaviti, zložiti. V starih prekmurskih besedilih izpričani in v *Slovarju stare knjižne prekmurščine* (Novak 2006) zapisani predponski glagoli so pisani skupaj ali narazen; to je po eni strani vprašanje pravopisne norme, saj so v preteklosti tudi v madžarščini glagolsko predpono in glagol pisali narazen, po drugi strani pa gre vendarle za prvotne prislove, ki so pod vplivom drugih dveh jezikov dobili vlogo glagolskih predpon, pišejo se skupaj z glagolom. Ne uporabljajo se oblike *doli*, *gori*, *vküipe*, ampak *doj-*, *gor-*, *vküip-*; predpone so ohranile svoj naglas, tako imajo ti predponski glagoli dva naglasa.

Glagoli z dvema ali več predponami

Številni glagoli imajo tudi po dve predponi ali celo več predpon, npr. glagol *s-pisati* lahko ima še predpone *doj-*, *gor-*, *vküip-*, *cüj-*, *naprej-*, *nüt-*, *vö-*, *prejk-*. Tako tvorjeni glagoli imajo različne pomene: *doj-s-pisati* 'napisati na papir', *gor-s-pisati* 'napisati na tablo', *vküip-s-pisati* 'pisati skupaj, popisati', *cüj-s-pisati* 'dopisati', *nüt-s-pisati* 'vpisati', *vö-s-pisati* 'izpolniti obrazec', *prejk-s-pisati* 'prepisati'. To podvajanje je mogoče pomensko razložiti z vplivom madžarščine, saj madžarski predponski glagoli točno določajo smer dejanja; v glagolih govora Gornjega Senika tako prihaja do podvajanja predpon, kar pa zasledimo tudi v nemščini. Tak pojav zasledimo tudi pri prekmurskih pisateljih in v prekmurski publicistiki (Ulčnik 2009: 159).

Glagolske predpone in vid

Glagolske oblike, osnove, časi, nakloni, vid in načini se v gornjeseniškem govoru bistveno ne razlikujejo od glagola v slovenskem knjižnem jeziku. Glagoli v gornjeseniškem govoru so dovršni (*po-kositi*, *doj-v-trgniti*, *doj-za-tagiti*) ali nedovršni (*delan*, *pišen*, *vozen*), nekateri pa so dvovidski (*poniti*, *čüti*, *vidati*, *trpeti*). Dovršniki se iz nedovršnikov tvorijo s pomočjo predpon. Najpogostejše podovrševalne predpone so: *doj-*, *gor-*, *na-*, *cüj-*, *vküip-*, *nüt-*, *po-*, *o-*, *od-*, *vö-*, *pr-*, *do-*, *za-*, *na-*, *razma-*, *v-*. Številni dovršniki imajo dve predponi ali tudi več predpon: *gor-za-merkati*, *vö-z-broditi*, *vö-s-po-robiti*, *vö-zo-z-digati*. Prva predpona po navadi izraža način uresničevanja dejanja, dodana predpona pa se uporablja kot izrazilo absolutne dovršitve dejanja (Merše 2005: 143). Velikokrat gre za odvečno podvajanje predpon, saj druga predpona nima dodatne vloge, gre bolj za vpliv madžarščine: *ta-za-špilati*, *vö-s-polagati*, *gor-z-raniti*, *koli-za-graditi*.

Pomen

Pogostnost predponskih glagolov je jezikovna nuja, saj si gornjeseniški govor s skromnim besednim zakladom pomaga tudi s predponskimi glagoli. Določanje

pomena teh glagolov ni enostavno, saj je včasih prisotna le majhna pomenska razlika. Ob analizi glagolov v gornjeseniškem govoru je mogoče ugotoviti, da je predpona značilna za izražanje posameznih konkretnih dejanj, brezpredponski glagol pa za izražanje splošnih dejanj. Analiza pomena glagolov in predponskih glagolov kaže, da ima predpona dodaten pomen: *nositi* – *z-nositi* (‘znositi’) – *gor-nositi* (‘nositi gor, streči’) – *doj-nositi* (‘nositi dol’) – *cüj-nositi* (‘nositi k, podajati’) – *ta-nositi* (‘odnašati’) – *nüt-nositi* (‘nositi noter, vnašati’) – *vö-nositi* (‘nositi ven, iznašati’). Tudi navedeni primeri kažejo, da glagolska predpona daje glagolu v gornjeseniškem govoru nov pomen, včasih tudi več pomenov, konkretnega in abstraktnega.

Zaključek

Večstoletno sosodstvo je pustilo svoj odtis v jezikih sosednjih slovanskih narodov in madžarskega naroda. Vloga predpon se v bistvu ne razlikuje, pa čeprav gre za genetično različne jezike, saj madžarščina sodi v ugrofinsko (aglutinacijsko) jezikovno skupino. Tudi primer glagolskih predpon kaže, da je treba pri preučevanju jezikovnega sovplivanja vsekakor preseči mnenje, da je mogoče jezikovno vzajemnost dokazati v glavnem v besedju. To še zlasti velja za vpliv madžarščine in nemščine na prekmurski regionalni knjižni jezik in prekmursko narečje. Ponujajo se nam tudi nadaljnje teme, ki presegajo v prispevku predstavljen narečni okvir in ki bi še bolj poglobljeno predstavile vplive na jezike tega prostora.

Literatura

- HADROVICS, László, 1994: Igekötőink és a fordítás hűségé. István Nyomárkay (ur.): *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumai gyakorlatokhoz Hadrovics László válogatott írásaiból*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 88–98.
- KIEFER, Ferenc, 1996: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 3. 257–268.
- KIEFER, Ferenc, 2000: *Strukturális magyar nyelvtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MERŠE, Majda, 2005: Glagolski vid v stari knjižni prekmurščini in v osrednjem knjižnem jeziku. Jože Vugrinec (ur.): *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja, Murska Sobota, 14. in 15. julij 2003*. Murska Sobota: Solidarnost. 140–158.
- NOVAK, Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: Iz madžarščine prevzeto v slovenščino. *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 73–83.
- ULČNIK, Natalija, 2009: *Začetki prekmurskega časopisja*. Maribor: Zora.
- ZORKO, Zinka, 2003: Besedje v porabskem andovskem govoru. Lučka Lorber (ur.): *Družbeno-geografska in narodnostna problematika slovenske manjšine v Porabju na Madžarskem*. Maribor: Univerza, Znanstveni inštitut za regionalni razvoj. 35–43.

TVORNOST TUJIH IN PREVZETIH GLAGOLSKIH PREDPON V SLOVENŠČINI

Gregor Perko, Mojca Schlamberger Brezar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.611:929Toporišič J.

V Toporišičevi slovnici (2000: 215) v poglavju Besedotvorje in podpoglavju o izpeljavi glagolov iz glagolov s predlogi in členki so med predponami navedene tudi naslednje tuje predpone: *a-* (*atrofirati*), *ab-* (*abdicirati*), *ad-la-* (*asistirati*), *de-* (*defenestrirati*), *de-ldez-* (*demaskirati*, *dezangažirati*), *dis-* (*diskriminirati*), *dis-* (*diskvalificirati*), *e-* (*elidirati*), *eks-* (*ekshumirati*), *in-lim-* (*inkorporirati*; *imobilizirati*), *inter-* (*interpolirati*), *re-* (*reorganizirati*). V prispevku so besedotvorne operacije, ki temeljijo na navedenih predponah, analizirane v okviru leksematskega besedotvornega pristopa, zlasti glede vprašanja njihove tvornosti (živosti). Empirično podprta analiza, ki temelji na korpusih Nova beseda in Gigafida, kaže, da se nobeden od naštetih glagolov ne izkaže kot tvoren in da je treba »navidezno« izpeljane glagole kljub razlikam, ki zadevajo posamezne predpone, obravnavati kot izposojenke.

Toporišičeva slovnica, izpeljava glagolov, tuje predpone, tvornost, izposojenke

In Jože Toporišič's grammar (2000: 215) in the chapter on word formation in the section on verb derivation with prepositions and particles, the following »loan« prefixes are listed: *a-* (*atrofirati*), *ab-* (*abdicirati*), *ad-la-* (*asistirati*), *de-* (*defenestrirati*), *de-ldez-* (*demaskirati*, *dezangažirati*), *dis-* (*diskriminirati*), *dis-* (*diskvalificirati*), *e-* (*elidirati*), *eks-* (*ekshumirati*), *in-lim-* (*inkorporirati*; *imobilizirati*), *inter-* (*interpolirati*), *re-* (*reorganizirati*). In this paper, the operations of word formation are analysed within the theory of lexemic word formation, particularly with regard to their productivity. This empirically based analysis of the corpora Nova beseda and Gigafida points out that none of the listed prefixes can be seen as productive and that the »derived verbs«, in spite of differences among the prefixes, should be treated as loan words.

Toporišič's grammar, verb derivation, loan prefixes, productivity, loan words

1 Uvod

Opis slovenskih besedotvornih postopkov, kakršnega prinaša četrti razdelek Toporišičeve *Slovenske slovnice* (1976, 2000), bomo v pričujočem prispevku obravnavali kot primer t. i. morfematskega besedotvornega modela in na primeru tujih glagolskih predpon pokazali na nekaj težav, ki jih takšen model prinaša. Dodatna težava, ki se jasno izriše v pričujočem prispevku, je, da se Toporišič v sicer sinhrono zastavljenem opisnem besedotvornem modelu ni mogel oddaljiti od tradicionalne diahrono-etimološke besedotvorne analize.

Raziskavo bomo omejili na tuja glagolska »predponska obrazila« latinsko-grškega izvora (npr. *a-*, *de-*, *dis-*, *eks-*, *in-lim-*, *inter-*, *re-*) in poskušali pokazati, da ta »obrazila« s sinhrono perspektive ne sodelujejo več v tvornih besedotvornih operacijah, da torej niso več »živa«, in da je besede, ki ta obrazila vsebujejo, praviloma treba obravnavati kot netvorjenke, torej kot sposojenke, ki so v slovenščino prišle preko nemščine, o čemer nedvoumno priča element *-ir-*, ki je v teh besedah običajen (*abdicirati*, *deformirati*, *demaskirati*, *imobilizirati*, *interpretirati* itn.).

2 Teoretski vzgibi

Morfematski teoretski modeli, ki so se uveljavili v evropskem in ameriškem strukturalizmu ter zgodnjih različicah tvorbeno-pretvorbene teorije, temeljijo na osrednjem konceptu morfema, ki ga je v jezikoslovje konec 19. stoletja vpeljal Badouin de Courtenay in ga definiral kot del besede, ki uživa psihološko avtonomijo in ga zato ni mogoče nadalje deliti. Morfemu je bil kasneje podeljen status jezikovnega znaka, torej arbitrarne zveze pomena in oblike, pri čemer se ni razlikovalo med različnimi vrstami morfemov: jezikovni znaki so bile tako podstave (osnove, koreni ipd.) kot različne vrste obrazil. Kritike besedotvornih modelov, temelječih na morfemih, ki so se začele objavljati od druge polovice 80. let dalje (Corbin 1987; Anderson 1992; Beard 1995; Aronoff 1994), ko se je morfologija (tako besedotvorje kot oblikoslovje) oblikovala v samostojno jezikoslovno ravnino z lastnim teoretsko-metodološkim okvirjem, so izpostavile zlasti naslednje:

- tvorjene besede je morfematski pristop razdelil na osnovne sestavne elemente, morfeme, ki so kot v matematični operaciji konkatencije lepljeni drug ob drugemu;
- morfemi se določajo zlasti na podlagi formalnih kriterijev z naslonitvijo na paradigmatsko analizo, pomenska analiza je pogosto odsotna oz. ostaja manj pomembna;
- morfematski modeli so toga linearni, niso hierarhizirani v smislu opisnega ločevanja posameznih ravnin (ozko morfološke, (mor)fonološke, pomenske, skladenske), in večinoma ostajajo opisni, saj ne omogočajo predvidljivosti: z »lepljenjem« morfemov drugega ob drugega se podobno kot v skladnji tvorijo večje jezikovne enote.

Modeli so trčili ob številne težave, ki jih niso znali vedno uspešno in sistematično rešiti. Naj jih naštejemo le nekaj: nejasne opredelitve t. i. ničtih morfemov, razkoraki med obliko in pomenom (enemu morfemu je lahko pripisanih več pomenov, enemu pomenu več morfemov), nesistematična obravnava premen podstave, pomenske idiosinkrazije, ki so praviloma posledica nerazlikovanja med različnimi vrstami pomena tvorjenk (npr. pomenska analiza tvorjenke, ki ostaja pogosto na »površinski« ravni, ne ločuje med pomenom, ki je rezultat besedotvorne operacije, in denotacijskim, leksikaliziranim pomenom, kakšnega najdemo v slovarju).

Sodobnejši morfološki modeli, pogosto imenovani leksematski (Aronoff 1994; Beard 1995; Fradin 2003), kot osrednjo enoto, ki vstopa v besedotvorne (pa tudi

oblikoslovne) operacije postavljajo leksem (npr. Mel'čuk 1993), ki je abstraktna enota, neodvisna od posameznih skladenjskih okolij in pragmatičnega konteksta, sestavljena iz oblike, pomena in besednovrstne pripadnosti. Različna obrazila nimajo več statusa jezikovnih znakov, ampak delujejo kot nosilci pogosto kompleksnih besedotvornih operacij, ki abstraktne morfosintaktične sheme pretvorijo v konkretne morfonološke enote.

3 Tvornost

Pojem tvornosti je v besedotvorju povezan s pojmi, kot so razpoložljivost posameznih besedotvornih operacij, vezanih najpogosteje na posamezne predpone oz. pripone, pomenska, fonološka, morfološka in skladenjska napovedljivost in motiviranost tvorjenk ter regularnost oz. pravilnost, skratka s tem, da je operacije moč opisati s »pravili«. Prototipična besedotvorna operacija mora biti torej pomensko, fonološko, morfološko in skladenjsko transparentna. Nekateri avtorji (npr. Dressler 2000) izpostavljajo tudi kriterij t. i. nezavednosti in neintencionalnosti, kar pomeni, da so govorci sposobni nove še neleksikalizirane besede tvoriti spontano, ne pa s pomočjo metajezikovnih operacij, kakršne so sicer značilne zlasti za različne besedne igre, t. i. skrivne jezike ipd. Zadnji kriterij bo pomemben tudi za našo analizo.

Tako opredeljen pojem tvornosti pogosto označujejo kot kvalitativnega (Dal 2003). V zadnjih letih se vedno bolj uveljavlja kvantitativni pristop (npr. Baayen 1993), ki na podlagi korpusnih podatkov in statističnih formul tvornost posameznih besedotvornih operacij tudi številčno opredeli. V pričujočem članku takšnega pristopa ne bomo uporabili.

4 Tuje glagolske predpone pri Toporišiču

Definicija predpone, ki jo najdemo v Toporišičevi *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992: 208), dobro ilustrira morfematsko naravo njegovega pristopa k besedotvorju, ki temelji na linearni segmentaciji, pri čemer ostajajo nejasni kriteriji, kako ločimo predpone od korena in kdaj jih prepoznamo v besedi:

[m]orfem levo od korena, podoben ali enak predlogu ali členku (*predmestje* – *pred* mestom, *neveden* – *ne* vedeti), vendar tudi drugačna (*pramati*, *prenesti* / *premoder*, *upasti*, *vzdrhteti*). Na čelo besede (lahko jih je tudi več *pre-na-rediti*) pride ali iz predložne oz. predslonske podstave (*predprážen*, *nevéden* < *tak pred pragom* / *ki ne ve* (*dosti*), ali pa kot predponsko obrazilo (*protikandidát*, *prababica*, *á-l* *nèhuman* < *nasprotni kandidat*, *stara babica*, *negativno human*).

Deloma ima vpliv na vezavni predlog besede, katere del je: *vstopiti v kočó*, *pristopiti k stranki*, *zlesti z vlaka*, *vzpenjati se ob deblu*, proti *prestopiti črto*, *uiti komu* (poleg *od koga*), *obhajati bolnike*. Če se dodaja nedovršnemu glagolu, mu predpone spremenijo vid: *plesti*, *nesti* nedov. – *preplesti*, *prinesti* dov. (morebiti prek *po malem tresti* – *potresati* in dov. *potresti*). Sopom. prefiks.

Toporišič (2000: 149–150) v uvodnih delih k poglavju o besedotvorju v svoji slovnici govori o nujno motiviranem značaju tvorjenih besed, ki sestojijo iz podstave

in obrazila. Primeri, ki jih daje, so za slovenskega govorca brez dvoma motivirane tvorjenke (*sinko, materin, premlad ...*). Prav tako na kratko spregovori tudi o živosti oz. tvornosti posameznih besedotvornih vrst in sredstev, pri čemer je njegova opredelitev tvornosti blizu kvalitativnemu pojmovanju, kot smo ga predstavili prej.

Žal pa pojmovna izhodišča niso upoštevana dovolj sistematično, o čemer zelo jasno priča obravnava »tujih« predpon pri glagolu.

V *Slovenski slovnici* so v poglavju Besedotvorje glagolske predpone obravnavane v dveh podpoglavjih, in sicer o izpeljavi glagolov iz glagolov s predlogi in členki (Toporišič 2000: 215) in o sestavljanju glagolov. Tako imamo na eni strani tuje predpone, ki naj bi vstopale v izpeljavo, to so *de-* (*defenestrirati*), *dis-* (*diskreditirati*), *eks-* (*ekshumirati*), *in-lim-* (*inkorporirati*), na drugi pa predpone, ki podstavnim glagolom spreminjajo pomen, med katerimi so navedene tudi naslednje tuje predpone: *a-* (*atrofirati*), *ab-* (*abdicirati*), *ad-la-* (*asistirati*), *de-ldez-* (*denaturirati*, *dezangažirati*), *dis-* (*diskriminirati*), *e-* (*elidirati*), *eks-* (*exponirati*), *in-lim-* (*imobilizirati*), *inter-* (*interpolirati*), *re-* (*reorganizirati*).¹

Če je izpeljava na podlagi »slovenskih« predložnih zvez² vsekakor motivirana in potencialno tvorna (*obglaviti < spraviti ob glavo*), pa tega ne moremo reči za primere »tujih« izpeljav *diskreditirati* ali *defenestrirati*. Interpretacija *diskreditirati < spraviti ob kredit* na sinhroni ravni nikakor ne more biti pomensko motivirana, saj pomeni *diskreditirati* 'spraviti nekoga ob ugled', medtem ko ima *kredit* v sodobni slovenščini izključno »finančni« pomen. Enako legitimno bi bilo s sinhronega stališča besedo interpretirati kot sestavljenko, saj je glagol *kreditirati* prisoten v slovenščini. Še večji problem predstavlja *defenestrirati*, kjer je pomen glagola izrazito zgodovinsko pogojen in kjer v slovenščini podstavo težko izpeljemo iz elementa *fenestra*. Tudi to besedo bi enako legitimno lahko interpretirali kot sestavljenko, kot jo tudi sicer obravnavajo v besedotvorju večine romanskih jezikov v izvirnem pomenu 'odstraniti okna'.

Na nič manjše težave naletimo pri večini primerov sestavljenk s »tjujo« predpono, kjer naj bi predpone spreminjale pomen podstavnih glagolov. Če je na primer to še moč videti v *demaskirati* glede na *maskirati*, pa tega ne moremo reči za *denaturirati* glede na **naturirati* ali *abdicirati* glede na **dicirati*, ki v slovenščini ne obstajata kot leksema. Naj dodamo še, da »tjuje« predpone tudi v primerih, kjer je podstavnih glagolski sistem prisoten v slovenščini, ne spreminjajo vidske vrednosti, saj sta tako osnovni leksem kot »sestavljena« dvovidska, kar je sicer značilnost zlasti sprejetih besed.

Tudi če pustimo ob strani razliko med statusi predpon, ki se v Toporišičevi shemi pojavljajo v dveh besedotvornih vrstah, je jasno, da je pomenska motiviranost besed, ki vsebujejo »pseudopredpono«, naključna in da teh operacij v sodobni slovenščini nikakor ni mogoče imeti za regularne oz. podvržene pravilom. Govorec, zlasti tisti, ki je več latinščine, bo npr. v *depolitizirati* ali *dislocirati* že prepoznal podstavni leksem

¹ Zanimivo, a nikakor presenetljivo, je, da naštete »predpone« kot take obravnava tudi SSKJ, doda pa jim npr. še *kon-*, ki je Toporišič ne omenja.

² Tovrstna izpeljava predstavlja za sodobno besedotvorje problem, ki bi zahteval poseben članek.

politizirati ali *locirati*, vendar je takšno prepoznavanje bolj zmožnost govorca za »segmentacijo« besed, ki se odvija na metajezikovni ravni, in ni posledica njegovega obvladovanja besedotvornih operacij. O tem posredno priča tudi navajanje slovenskih ustreznih predpon (npr. *a-*: slov. *ne-*; *ad-la-*: *pri-*, *na-*, *v-*; *de-ldez-*: *raz-* itn.), saj se je Toporišič zavedal, da takšne »predpone« v slovenščini niso motivirane in ne morejo biti nosilke besedotvornih operacij. Dodaten razlog, da omenjene »predpone« v slovenščini to niso, najdemo tudi na fonološki ravni. Variante, kot jih imenuje Toporišič, iste »predpone«, kot npr. *de-ldez-*, *ad-la-*, temeljijo na težnji po izogibanju hiatu. Podobno velja tudi za variante *in-* (*i-*, *im-*), kjer gre za prilagajanje začetnemu soglasniku »podstave«, kar prav tako ni značilno za slovenski morfonološki sistem. Dodamo naj še, da se tuje »predpone« ne pojavljajo pred izvorno slovenskimi leksemi.

5 Raziskava na korpusih Nova beseda in Gigafida

V prejšnjem poglavju smo s kratko analizo nekaj besed, ki jih Toporišič prišteva med tvorjenke, poskušali pokazati, da tuje predpone ne morejo biti nosilke besedotvornih operacij v sodobni slovenščini, saj med drugim niso pomensko, fonološko in morfološko transparentne. V nadaljevanju bomo preverili še njihovo tvornost v sodobnih korpusih slovenskega jezika. Tvornost se najlaže pokaže s pojavom novih, slovarsko še nezabeleženih besed, ki imajo lahko zgolj status t. i. naključnice ali pa že postajajo neologizem. Za našo rabo smo izbrali korpusa Nova beseda in Gigafida, oba prosto dostopna na spletu. V nadaljevanju predstavljamo rezultate raziskave.

Glagole, ki se začenjajo na »tuje predpone«, smo najprej iskali v korpusu Nova beseda, začeni z *ab**, *ac**, *ada**,³ pri katerih smo dobili le naslednje zadetke: na *ab-* od vseh zadetkov samo glagol *abdicirati* s 110 konkordancami v korpusu Gigafida (za *abdicir** 39 zadetkov v korpusu Nova beseda, vključujejo tudi izglagolske samostalnike (*abdiciranje*)). Na *ad-* se začnejo *adaptirati* (*adaptir** ima v korpusu Nova beseda 384 zadetkov, v korpusu Gigafida 1067), *adirati* (1 zadek < **irati?*)⁴ ter *administrirati* (Nova beseda: *administrira** 452 pojavnic, Gigafida: *administrirati* 74 pojavnic). Od vseh naštetih glagolov ima t. i. predpono le glagol *administrirati*, kjer najdemo zadetke tudi za glagol brez predpone, *ministrirati* (Nova beseda 68, Gigafida 191), vse druge pa smo lahko izločili, saj glagoli, s katerimi bi lahko upravičili glagolsko predpono, brez njih ne obstajajo (**dicirati*, **aptirati*).

Podoben rezultat da t. i. predpona *e-*, naveden je glagol *elidirati* (brez zadetkov v korpusu, prav tako v SSKJ, pojavi se le v slovarskem delu SP, seveda tudi **lidirati* ne obstaja). Za predpono *eks-* je primerov več, npr. *ekshumirati* (Nova beseda 18, Gigafida 30), nesestavljeni so *eksercirati*, *eksistirati* (Nova beseda 189, Gigafida 299) in *eksekutirati*, *ekscerpirati*, ter edini, kjer lahko govorimo o »prefiksu«, *ekskomunicirati* (Nova beseda 24, Gigafida 36), saj obstaja tudi *komunicirati*. Ne predpona *e-* ne predpona *eks-* nista tvorni.

³ Iskanje z zvezdico na koncu omogoča pregled vseh pojavnic, ki se začenjajo na te črke.

⁴ Zvezdica na začetku nam pomeni neobstoječo obliko.

Enako se pokaže za predpone *in-/lim-*, v korpusih najdemo glagole *inkorporirati*, *imobilizirati* ter *inkriminirati* (Nova beseda 16, Gigafida 270), pri zadnjih dveh je prisoten občutek tvorjenosti iz glagolov (< *mobilizirati* ter *kriminirati* (Nova beseda 1, Gigafida 1) in *diskriminirati* (Nova beseda 1283, Gigafida 1293) – gl. tudi predpono *dis-*). Prav tako je s predpono *inter-*, kjer najdemo glagole *interagirati* (< *agirati*; Nova beseda 18, Gigafida 28), *interferirati* (Nova beseda 14, Gigafida 63), *interfolirati*, *internacionalizirati* (< *nacionalizirati*; Nova beseda 387, Gigafida 611), *internirati*, *internalizirati*, *interpelirati*, *interpolirati*, *interesirati*. Sicer se *inter-* uporablja pretežno s samostalniki (*interlingvist* ipd.), vendar kot del izposojenk, ne kot predpona.

Iskanje z *dis-* je dalo zadetke *disciplinirati*, *diskutirati*, *disimulirati*, *diskreditirati*, *diskutirati*, *diskriminirati*, *diskvalificirati*, *dislocirati*, *disonirati*, *disputirati*, *distančirati se*, *distonirati*, *diseminirati*, *diskontirati*, *distribuirati*, tvornosti v slovenščini ni zaznati.

Predponi *de-* (z varianto *dez-* pred samoglasnikom) in *re-* sta pokazali potencialno tvornost, ki jo bomo prikazali v nadaljevanju. Pri obeh smo pri iskanju z *de*/re** (*dea*/rea**, *deb*/reb**, *dec*/rec** ipd.) v korpusu Nova beseda dobili veliko zadetkov s predpono, pa tudi takih, kjer ni šlo za predpone, te smo predhodno izločili.

»Predpona« oziroma varianta predpone *dez-* je vključevala naslednje glagole: *dezangažirati* (< *angažirati*), *dezavuirati* (Nova beseda 42, Gigafida 36 (< **avuirati*, ki bi si ga lahko predstavljali, je brez zadetkov)), *dezideologizirati*, *dezinficirati*, *dezinformirati*, *dezintegrirati*, *dezinvestirati*, *dezodorirati*, *dezorientirati*, *dezaktivirati*, *dezalienirati*, *deziluzionirati*. Tudi s to ni bilo zaslediti tvornosti, da bi se sama predpona vezala z novimi koreni. Izločili smo glagol *dezertirati* (< **ertirati*), ker ne gre za tvorjenko z *de-*, ampak v izvornem jeziku za izpeljanko iz samostalnika.

V nadaljevanju podajamo glagole na *de-*, ki imajo razen *delirirati* (< **lirati*?) in *deificirati* (*de-* ni predpona), vsi svoj protipol: *deagrarizirati* (*deagrarizir**; Nova beseda 1, Gigafida 5), *deakcesirati*, *deaktivirati*, *deakumulirati*, *deblokirati*, *decentralizirati*, *dedicirati*, *deducirati*, *deetatizirati*, *defašizirati*, *defetišizirati*, *defibrirati* (Nova beseda 1, Gigafida 0), *defilirati*, *definirati*, *deflorirati*, *deformirati*, *degenerirati*, *degumirati* (ni zadetkov v nobenem od korpusov, besedo najdemo le v SSKJ), *degustirati*, *dehidrirati*, *dehumanizirati*, *dekantirati*, *dekapirati* (Nova beseda 1, Gigafida 1), *dekarbonizirati*, *dekartelizirati*, *deklamirati* (Nova beseda 148, Gigafida 566), *deklamovati* (Nova beseda 30 (*deklamov** + *deklamu**), Gigafida 4), *deklarirati*, *deklasirati*, *deklinirati* (Nova beseda 4, Gigafida 2), *dekodirati*, *dekoltirati*, *dekolonizirati*, *dekoncentrirati*, *dekonspirirati* (Nova beseda 3, Gigafida 1), *dekontaminirati*, *dekorirati*, *dekretirati* (Nova beseda 10, Gigafida 4), *delegirati*, *delektirati se* (Nova beseda 1, Gigafida 1), *demantirati*, *demaskirati*, *demisionirati* (Nova beseda 0, Gigafida 1), *demistificirati*, *demobilizirati*, *demolirati* (Nova beseda 84, Gigafida 250), *demonstrirati*, *demoralizirati*, *denacionalizirati*, *denudirati* (brez zadetkov, le SSKJ), *denuklearizirati* (Nova beseda 12, Gigafida 1), *denuncirati*, *depersonalizirati*, *depilirati*, *deponirati*, *deportirati*, *deprimirati*, *derogirati* (Nova beseda 31, Gigafida 64), *deromantizirati* (Nova beseda 3, Gigafida 4), *desenzibilizirati* (Nova beseda 1,

Gigafida 1), *destilirati*, *destimulirati*, *dešifrirati*, *determinirati*, *detroneirati* (Nova beseda 11, Gigafida 19), *devalvirati*, *devalorizirati*, *devastirati* (Nova beseda 33, Gigafida 12).

Potencialno tvornost izpričujejo novotvorbe: *deasimilirati* (obstaja sicer *disimilirati*; 1 zadetek Nova beseda: *Vaš dvom, ali ima moj deasimilirani junak kaj opore v zamejski stvarnosti*), *dealkoholizirati* (1 zadetek Gigafida in 1 Nova beseda, primer je seveda iz *Mladine*: *Ljubljanski mestni svetniki so se odpravili na strokovno ekskurzijo v Maribor (radi bi izvedeli, kako so tam »dealkoholizirali« nekdanjo županjo tovornikovo press)*) ter glagol, tvorjen iz lastnega imena, *dekacinizirati* (dodali bi mu lahko tudi glagolnik *dejanšizacija*; Gigafida: *Tako imenovano dejanšizacijo so si izmislili tisti, ki bi radi dekacinizirali obrambno ministrstvo*).

Poleg tega se je potencialna tvornost pokazala pri izglagolskem samostalniku *dealbanizacija*, ki je bil dostopen 2-krat: v letu 2008 (Nova beseda) in v letu 2001, navajamo primer iz korpusa Gigafida (*Večer*):

To bi morebiti prineslo dolgoročno dealbanizacijo Srbije in Makedonije, končni rezultat pa bi vendarle bil ustanovitev kompaktnega albanskega ozemlja z neslutnimi posledicami. Zato si Nato napake tokrat ne more privoščiti, razen če [...]

Iskanje po predponi *re-* je dalo naslednje zadetke: več glagolov, ki že v jeziku prevzemanja niso sestavljeni iz *re-* + glagola, izločimo že v začetku: *realizirati*, *rebelirati*, *recidivirati*, *redigirati*, *registrirati*, *regresirati*, *regrutirati* (Nova beseda 0, Gigafida 16) in varianta *rekrutirati* (Nova beseda 586, Gigafida 1159; iz *rekrut*), *regulirati*, *reicifirati* (iz *res*, *rei*), *relaksirati*, *relativizirati*, *rentirati*, *resignirati se*, *revanširati se*, *rezervirati*, *rezimirati*, *rezonirati*, *rezultirati*, *režirati*, *revoltirati*, *revolucionirati*, *remizirati*, *rentgenizirati*.

V resnici so se kot predpone, ki so bile še tvorne v jeziku sposojenke, pojavile *reagirati* (iz *agirati*), *reaktivirati*, *reanimirati*, *recipirati*, *recitirati*, *reducirati*, *reformirati*, *refundirati*, *regenerirati*, *rehabilitirati*, *reinkarnirati*, *reintegrirati*, *reinterpretirati*, *reinvestirati*, *rekapitulirati*, *rekatolizirati*, *reklamirati* (2 pomena: 'ponovno zahtevati' ali 'delati reklamo'), *rekognoscirati* (Nova beseda 1, Gigafida 1), *rekomandirati* (vendar ne v pomenu 'ponovno komandirati', ampak 'poslati priporočeno'; Nova beseda 8, Gigafida 1), *rekombinirati*, *rekonstruirati*, *rekreirati (se)*, *rekvirirati*, *renovirati*, *reorganizirati*, *reparirati*, *repatriirati*, *reprezentirati*, *reproducirati*, *restituirati*, *retirirati se* (Nova beseda 0, Gigafida 1), *retuširati*, *revalorizirati*, *revitalizirati*.

Zanimivi so primeri pisave, kjer je »predpona« *re-* ločena od »osnove« z vezajem (Nova beseda): *re-definirati*, *re-kreacija*, *re-evolucija*, *re-kreirajo*, kar kaže, da se pisci zavedajo, da predpona ni tvorna v pravem pomenu besede, ampak da morajo na njeno pomensko motiviranost posebej opozoriti, zato nanjo opozorijo z vezajem. Podobno v korpusu Gigafida najdemo naslednja dva navedka iz leta 2005 (*Delo*):

Vendar to iz postavitve ne izžene avtonomnega teksta režije, ki (ob zaznavnem zvočnem kolažu Mitje Vrhovnika Smrekarja) bolj re-prezentira kot prezentira in predlogo bliža temu, kar poznamo kot zrelo koltěsovsko patino.

Po vsem tem bo kar držala trditev kolega, nekdanjega uspešnega generalnega direktorja, ki je po vseh teh preigravanjih v zvezi s priznanjem fakultetnih diplom po novem izjavil, da mu stopnje izobrazbe nikakor ne bodo krojili re/delformirani profesorji, ki tovarn niso videli niti od zunaj! [podčrtala G. P. in M. S. B.]

6 Sklep

Korpusna analiza, ki razen nekaj naključnic ni našla pravih neologizmov, je pokazala, da tuje »predpone« v sodobni slovenščini niso tvorne, kar potrjuje naše ugotovitve glede njihove pomenske, fonološke in morfološke netransparentnosti. Zato jih ne moremo imeti za nosilke besedotvornih operacij v pravem pomenu besede. Vse obravnavane tako imenovane predpone (Toporišič 2000: 2015) se pojavljajo samo v tujih besedah, katerih del so, ne najdemo pa jih v kombinacijah prevzeto-domače. Edina izjema sta predponi latinskega izvora *de-* in *re-*, ki ju v korpusu srečamo v primerih, ki bi morda kazali na potencialno tvornost, vendar gre predvsem za plod iskanja retoričnih učinkov posameznih piscev, ne pa za spontano in nezavedno tvorjenje besede, na kar med drugim kaže tudi pisava »predpone« *re-* z vezajem, ki želi na metajezikovni ravni izpostaviti pomen tega elementa. Vseeno pa njihovega statusa glede na vlogo klasičnih jezikov v slovenščini in drugih evropskih jezikih ne moremo enačiti z navadnim zaporedjem fonemov, ampak mu moramo najbrž pripisati status neke vrste »psevdopredpon«.

Litaratura

- ANDERSON, Stephen R., 1992: *A-Morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARONOFF, Mark, 1994: *Morphology by Itself: Stems and Inflectional Classes*. Cambridge: The MIT Press.
- BAAYEN, Harald, 1993: On Frequency, Transparency and Productivity. *Yearbook of Morphology* 1992. 181–208.
- BAUER, Laurie, 2001: *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BEARD, Robert, 1995: *Lexeme-Morpheme Base Morphology*. Albany: State University of New York.
- CORBIN, Danielle, 1987: *Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- DAL, Georgette, 2003: Productivité morphologique: définitions et notions connexes. *Langue française* 140. 3–23.
- DRESSLER, Wolfgang U., 2000: Extragrammatical vs. marginal morphology. Ursula Doleschal, Anna M. Thornton (ur.): *Extragrammatical and Marginal Morphology*. München: Lincom. 1–10.
- MEL'ČUK, Igor A., 1993: *Cours de morphologie générale (théorique et descriptive)* 1. Montreal, Pariz: Les Presses de l'Université de Montréal, CNRS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- TOPORIŠIČ, Jože, (1976) 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Viri

- Korpus Gigafida. www.gigafida.net
- Korpus Nova beseda. <http://bos.zrc-sazu.si>
- SP = Slovenski pravopis. <http://www.fran.si>
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. <http://bos.zrc-sazu.si>

PA RECI KDO, DA SO BESEDE KAR TAKO

Irena Stramljič Breznik
Filozofska fakulteta, Maribor

UDK 811.163.6'373.611:929Toporišič J.

V jezikoslovnem delu Jožeta Toporišiča besedotvorje zavzema pomembno mesto, a prispevek tokrat osvetljuje predvsem praktično naravo njegovega udejstvovanja na tem področju, in to z dveh vidikov. Iz zelo številnih in različnih intervjujev je mogoče prepoznati Toporišičev pogled na veliko tvorbeno zmožnost slovenskega jezika kot pomembno protiutež nekritičnemu prevzemanju. Hkrati pa v njih odkrivamo njegovo lastno objektivno ali subjektivno spodbujeno tvorbeno inovativnost.

Jože Toporišič, besedotvorje, tvorbeno moč jezika, avtorjeve priložnostnice

Word formation occupies an important place in the linguistic theory of Jože Toporišič. This article focuses on the more practical nature of Toporišič's work on word formation, exploring two aspects: the views which he expressed in his numerous interviews about the word-formational potential of Slovene and his own word-formational creativity. Toporišič considered the word-formational potential of the Slovene language as a remedy against uncritical borrowing. He himself also showed great ingenuity in creating new words, motivated by the need to fill lexical gaps in Slovene or by his own need for creativity.

Jože Toporišič, word formation, word-formational potential, nonce words

1 Uvod

Jože Toporišič je tvorbo besed v sistemu jezika umestil tako, da je skladnjo postavil kot osrednji nauk o jeziku, ki mu je podrejeno oblikoslovje, in iz skladnje izhaja besedotvorje, s čimer je nadaljeval tradicijo Peruškovega in Breznikovega skladenjskega pristopa pri interpretaciji tvorjenk.

V pogled v razprave, ki predstavljajo bistvene mejnike na poti oblikovanja sodobne slovenske besedotvorne teorije¹ – to pa je dograjeval v vseh izdajah svoje *Slovenske slovnice* (Toporišič 1976, 1984, 1991, 2000, 2004) –, je avtor omogočil sam, saj je nastale članke v razdobju 28 let (1973–2001) uredil v tematsko zaokroženo enoto (Toporišič 2006: 131–280). Njihovo vsebinsko težišče je utrjevanje tvorbenih pravil na podlagi šeststopenjskega besedotvornega algoritma tudi v polemičnem soočanju s terminološkimi in drugačnimi teoretičnimi rešitvami tvorbeno-pretvorbenega skladenjskega besedotvorja Ade Vidovič Muhe ter kritika prikaza besedotvornega poglavja v takrat veljavnih učbenikih za srednje usmerjeno izobraževanje v 80. letih

¹ Lahko bi ji rekli tudi »pobajčevska«. V oceni Bajčevega besedotvornega dela (Toporišič 2006: 115–130) je zapisal, da Bajec sicer ni bil novotarski duh, a tradicionalno jezikoslovje knjižnega jezika je skušal držati na času precej ustrežnejši ravnini.

prejšnjega stoletja. Nato pa se razpravljalni ton umiri s prikazi ožje tvorbene problematike, v katero so umeščeni, po avtorjevi oznaki (Toporišič 2006: vii), načrt za protistavno srbohrvaško-slovensko besedotvorno soočanje, obrazilna tipika in stilna vrednost feminativnih oblik iz priimkov, obrazilni in pomenskoscupinski prikaz izpeljank iz glagola, pridevnika in samostalnika, tem pa sledi še predstavitev pomenskih skupin medponsko-priponskih zložen, ki so po pomenskih skupinah vzporedne samostalniškimi izpeljankami iz glagolske, pridevniške ali samostalniške podstave. Večja pozornost je namenjena še glagolskim sestavljenkam iz glagola in predložne zveze, razlikovalnim lastnostim med sestavljenkami in izpeljankami iz predložne zveze tako imenskih kot glagolske besedne vrste. Izbor pa je zaokrožen še s t. i. besedotvornim koticom in s krajšimi prikazi besedotvorja v Bohoričevi, Pohlinoi, Metelkovi in Janežičevi slovnici.

Tako se na prvi pogled zdi, da je na dlani vse bistveno s področja avtorjevega besedotvornega delovanja. Toda takšna slika še zdaleč ni popolna, saj jo lahko dopolnimo s pozornim branjem besedil, ki o tvorbenih vprašanjih govorijo posredno. V ta namen prispevek izhaja iz zbranih osebnih in tematskih intervjujev (Toporišič 2011: 23–127), v katerih avtor na več mestih izraža stališča, da ima »[p]oleg prevzemanja besed iz drugih jezikov [...] jezik izdelane modele za tvorbo novih besed iz razpoložljivih besednih zvez« (Toporišič 2006: vii). Intervjuji so po eni strani vir avtorjevih opredelitev o funkciji besedotvorja, a po drugi strani tudi vir za opazovanje njegove lastne jezikovne kreativnosti.

Dodatni vpogled v avtorjevo besedotvorno kultiviranje pa prinašajo tudi kratki sestavki s tvorbeno tematiko. Spodbuda zanje so bila vprašanja pišočih, odgovore pa je objavil v reviji *Jezik in slovnost* (Toporišič 2006: 271–273). Hkrati pa so krajši besedotvorni prispevki nastali še kot rezultat štiriletnega koticarskega delovanja z vmesno dvoletno prekinitvijo (1985–1987 in 1989–1991), ko je na povabilo časopisne hiše *Večer* v tedniku *7D* objavil čez dvesto prispevkov. Avtor jih je z njemu lastno natančnostjo in sistematičnostjo oblikoval v pet poglavij in znotraj prvega (Besedje-slovje) najdemo tudi razdelek Besedotvorje z osmimi enotami (Toporišič 2007: 29–38).²

2 Med prevzemanjem in tvorbeno močjo jezika

Temeljna teza Jožeta Toporišiča, aktualna še posebej v današnjem času globalnega diktata angleščine, je bila, da prevzemanje v perspektivi slabi individualnost slovenskega jezika in da včasih z njim po nepotrebnem motimo jezikovni ustroj. Še zlasti nespametno pa je izpodrivanje slovenskih izrazov s prevzetimi. Slovenščina je kot jezik neštevilne jezikovne skupnosti načeloma zmeraj ogrožena. Večinoma jo ogroža lastna jezikovna nemarnost, še zlasti aktualno in daljnovidno pa je avtorjevo opozorilo o nevarnem opuščanju materinščine v gimnazijah z mednarodno maturo in pripravljenost celo nekaterih strok v znanosti, da se ji odrečejo, saj si »[m]arsikateri znanstvenik želi prisvojiti (večinoma jecljavo) obliko govornje angleščine tudi za naša univer-

² Zaradi omejenega obsega prispevka ta del avtorjevega besedotvornega delovanja puščamo ob strani.

zitetna predavanja« (Toporišič 2011: 126).³ Jezik se intelektualizira zlasti z razvojem strok, stroka pa po avtorjevem mnenju »stoji ali pade s strokovnim izrazjem« (prav tam: 30). In besede se širijo iz znanstvenih in izobraženskih slojev navzdol. Torej moč jezika izhaja iz njegove sposobnosti, da ubesedi še tako zahtevne intelektualne pojme, najde ustrezne izraze za novo predmetnost in človeku daje možnost za izrazitev vseh odtenkov njegovega čustvenega sveta.

Avtor s tega stališča brani slovenščino proti pritisku t. i. svetovnega jezika znanosti, če imamo slovensko izraze. Sam je velikokrat izpostavil svojo jezikovno držo, da zavestno uporablja slovensko besedo namesto prevzete, npr. *komuniciranje – sporočanje, ekonomski – gospodarski, socialen – gmotno zapostavljen* ali *tak, ki se tiče družbe, družben* (Toporišič 2011: 32).⁴ Še posebej, ker je menil, da gre verjeti zgodovini, ki nas uči, da so imperialni jeziki že velikokrat propadli. V ta kontekst sodijo tudi njegove besede (prav tam: 79):

Zame bi bilo nekaj nedopustnega, da bi tako dobro, kakor je slovenski knjižni jezik, danes popolnoma razvit, živ in tvoren, kot državni jezik položili v zlato krsto evropejstva, da bi torej prenehal opravljati vse naloge, kot jih opravlja in bi jih še bolj in bolj moral opravljati sedaj. Ne smemo se vrniti tja, od koder smo pobegnili, v jezikovno odvisnost od jezikovno številčnejših.

Toda hkrati je opozarjal, da mora biti jezik odprt sistem, vendar ne tako, da bi ga z besedjem iz drugih jezikov dušili ali v njem povzročali nered, zato je treba kakšno stvar zavreči tudi v imenu jezikovne norme. Zmerni purizem je, po prepričanju Toporišiča, jezikom malih jezikovnih skupnosti potreben. Pretiravanje pa v nobeno stran ni dobro.

Razvoja jezika ni mogoče zavirati in zavira se ga lahko tudi tako, da se zavrača vse prevzeto. Ko namreč pridejo novi predmeti in nima nihče domisleka, kako bi se jim reklo po slovensko, ostanemo pri prevzetem poimenovanju, to velja od Kopitarja naprej. Zmeraj se je in se bo prevzemalo tudi od drugod. Kot ponazorilo si Toporišič zastavi vprašanje: »Kako neki bi poslovenili denimo *ion, anion, kation*?« (Toporišič 2011: 122) Po njegovi oceni prevzeta beseda sama po sebi ni nič nevarna, dokler tisti, od katerega je prišla, ne izvaja političnih ali kakšnih drugih sklepov iz tega.

Trdno je stal na stališču, da je prevzete besede v jeziku prevzemniku treba prilagoditi, udomačiti v pisavi, da ne ostanejo kot tujek. Potrebna pa je tudi nenehna tvorbeno aktivnost in zavedanje o tvorbenih zmožnostih jezika. Toporišič (2011: 64) je v intervjujih izpostavil že večkrat poudarjeno dejstvo: »Če Slovani nimamo tako velikih možnosti npr. za tvorjenje zloženek, pa imamo namesto germanskih neprvih delov zloženek te vrste pridevnike. Za to in ono pa razširimo uporabnost danih besedo-

³ Intervju je bil objavljen že leta 2007 in kaže, da je Toporišič že pred desetimi leti zaslutil to, kar postaja trenutna usoda slovenščine kot univerzitetnega jezika, ki pod krinko internacionalizacije postaja moteč element in ovira dejanske komercializacije visokega šolstva. Že leta 2000 pa je v intervjuju kritiziral napačno ministrovno odločitev, da raziskovalci dobijo več točk, če objavljajo v tujini oziroma v tujem jeziku (Toporišič 2011: 75).

⁴ Znana sta npr. tudi njegova predloga *trdina* za *hardware* in *mečina* za *software*, ki se nista prijela (Toporišič 2011: 93).

tvornih vrst, npr. sestavljanja (*podoficir* po zgledu *pramati*).« V jeziku je treba imeti posluš za jezikovne inovacije in dodatne izrazne možnosti, ki jih zahtevajo nove poimenovalne potrebe. Torej je treba biti v skladu z našim izročilom besedotvorno aktiven. Nadvse povedna je naslednja njegova izjava (prav tam: 80):

Vse, kar je novo, ni napačno. Človek namreč govori iz potrebe, da bi svoje stališče, vidik ali pa počutje, če hočete, primerno izrazil. Pa napravi novo besedo. Kdo drug se bo kmalu oglasil, da je tako početje napačno in se besedotvorcu tudi posmehoval. To pomeni zaviranje jezikovne ustvarjalnosti in potenciala, ki ga slovenski jezik nedvomno besedotvorno ima.

3 Skrb za slovensko terminologijo in primer zloženek s *-slovje*

»Izumljanje besed« je po oceni Toporišiča lahko skrajnostno: po eni strani gre jezik mladih velikokrat v pretiravanja in redukcijo, ki jezik lahko siromaši, po drugi strani pa se jezik bogati z izrazi strokovnjakov posameznih področij, ki najbolj vedo, kaj vse jezik potrebuje in zmore.

Sam je priznal (Toporišič 2011: 73, 122), da je moral veliko jezikoslovnih izrazov, kot so npr. *poved*,⁵ *zvrst*, *preteklik*, *polstavek*, *narečjeslovje*, *samostalniška beseda*, *povedkownik*, napraviti ali obuditi tudi s kalkiranjem, tako da je pogledal, iz katerih sestavin izraz sestoji v drugih jezikih. Brez natančne terminologije ni mogoče gojiti nobene znanosti. Če je beseda posrečeno izumljena, jo ljudje uporabljajo in nato dobi ustrezno težo. Sam je npr. predlagal izraz *človekoslovje* za *antropologijo*, ker je bil prepričan, da lahko uporabnik prej razume, za katero vedo gre (prav tam: 103).

Zaradi tega njegovega stališča bomo predstavili, kako so se oz. se niso v jezikovni rabi, kot jo prikazuje korpus Gigafida z besedili do leta 2010, uveljavile v SP 2001 predlagane slovenske vzporednice na *-slovje* kot protiutež prevzetim izrazom za vede. Domače vzporednice so glede na pravopisni slovarski prikaz treh tipov:

- slovenska ustreznica je sopomenka, uporabljena že v prvi elektronski izdaji SSKJ,
- slovenska sopomenka, zapisana v lomljenem oklepaju, še ni povsem uveljavljena,
- slovenska ustreznica je zapisana v okroglem oklepaju.

⁵ Toporišič (2006: 73) navaja: »Poved sem si moral izmisliti (je pa že v Pleteršniku), ker sam stavek ni zadoščal.«

Tabela 1: Slovenska ustreznica je sopomenka, uporabljena že v prvi elektronski izdaji SSKJ

Prevzeta beseda	Št. pojavitv	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitv
akcentologija	4	naglasoslovje	1
arheologija	4.053	starinoslovje	26
astronomija	3.736	zvezdoslovje	56
beletrija	32	leposlovje	3.558
beletristika	215	leposlovje	3.558
etnologija	2.997	narodoslovje	7
fonetika	232	glasoslovje	104
genealogija	368	rodoslovje	178
gnozeologija	3	spoznavoslovje	7
heraldika	486	grboslovje	101
hetitologija	3	hetitoslovje	0
ihtiologija	46	riboslovje	7
lingvistika	771	jezikoslovje	2.087
meteorologija	1.300	vremenoslovje	95
metrologija	64	meroslovje	1.478
mitologija	6.975	bajeslovje	153
morfologija	1.251	oblikoslovje	194
noetika	18	spoznavoslovje	7
onomastika	34	imenoslovje	122
seizmika	35	potresoslovje	4
semantika	373	pomenoslovje	63
semaziologija	0	pomenoslovje	63
sfragistika	11	pečatoslovje	2
sociologija	7.000	družboslovje	2.642
speleologija	101	jamoslovje	1
tekstologija	12	besediloslovje	36
teologija	4.922	bogoslovje	1.034
translatologija	4	prevodoslovje	55

V SSKJ (2000) so že vsi slovenski izrazi razen *hetitoslovje*, *pečatoslovje* in *prevodoslovje*. Korpusni podatki pa kažejo, da v 67,8 % še zmeraj prevladujejo prevzeti izrazi. Med 32,2 % primerov pa se kot pogostejše slovenske sopomenke pojavljajo *leposlovje* za *beletrijo* oz. *beletristiko*, *jezikoslovje* za *lingvistiko*, *meroslovje* za *metrologijo*, *imenoslovje* za *onomastiko*, *pomenoslovje* za *semaziologijo*, *besediloslovje* za *tekstologijo* in *prevodoslovje* za *translatologijo*.

Tabela 2: Slovenska sopomenka, zapisana v lomljenem oklepaju, še ni povsem uveljavljena

Prevzeta beseda	Št. pojavitvev	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitvev
antropologija	4.255	človekoslovje	4
biologija	10.917	živoslovje	0
bizantologija	10	bizantoslovje	0
botanika	2.814	rastlinoslovje	12
dendrologija	40	drevjeslovje	0
enologija	220	vinoslovje	5
entomologija	130	žužkoslovje	7
etiologija	245	vzrokoslovje	1
farmacija	7.488	zdraviloslovje	2
filozofija	34.055	modroslovje	51
fitologija	1	rastlinoslovje	12
fontologija	0	viroslovje	0
alphageologija	2.316	zemljeslovje	3
hidrologija	0	vodoslovje	1
higrologija	0	vlagoslovje	0
histologija	162	tkivoslovje	1
kinologija	315	psoslovje	0
mikologija	54	goboslovje	0
muzikologija	508	glasboslovje	0
numerologija	651	številoslovje	0
ornitologija	176	ptičeslovje	7
pedologija	103	tloslovje	0
petrografija	20	kamninostlovje	0
petrologija	45	kamninostlovje	0
religiologija	180	veroslovje	14
sedimentologija	19	odkladninoslovje	0
terminologija	3.484	izrazoslovje	1.316
viktinologija	28	žrtvoslovje	2
zoologija	412	živaloslovje	2

SP 2001 v skupino še neuveljavljenih domačih poimenovanj vključi tudi nekaj takih, ki so uslovarjene že v SSKJ (2000; *žužkoslovje*, *zdraviloslovje*, *modroslovje*, *viroslovje*, *zemljeslovje* star.,⁶ *psoslovje*, *tloslovje*, *veroslovje*, *izrazoslovje* in *živaloslovje*). Z izjemo dveh izrazov (*fontologija/viroslovje* in *higrologija/vlagoslovje*), ki v korpusu nimata pojavitvev, ter dveh primerov, ko je pojavitvev večja za slovensko ustreznico (*vodoslovje* (1)/*hidrologija* (0) in *rastlinoslovje* (12)/*fitologija* (1)), se pokaže, da se slovenske ustreznice v 89,6 % niso uveljavile niti deset let kasneje.

⁶ Kvalifikatorska oznaka že sama po sebi utemeljuje nezmožnost uveljavitve v sodobni živi rabi.

Tabela 3: Slovenska ustreznica je zapisana v okroglem oklepaju⁷

Prevzeta beseda	Št. pojavitev	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitev
dialektologija	97	narečjeslovje	14
epistemologija	385	spoznavoslovje	7
etika	18.602	nравoslovje	30
leksikologija	0	besedoslovje	54
muzeologija	291	muzejeslovje	0
pedologija	103	mladinoslovje	1
psihologija	14.128	dušeslovje	23
seizmologija	694	potresoslovje	4
semiologija	131	znamenjeslovje	0
semiotika	296	znamenjeslovje	0
veksikologija	10	zastavoslovje	45

V tej skupini najdemo že v SSKJ (2000) naslednje slovenske izraze: *narečjeslovje*, *spoznavoslovje*, *nравoslovje*, *besedoslovje*, *mladinoslovje*, *dušeslovje*, *potresoslovje*. Z izjemo *leksikologije* in *veksikologije*, ki imata višje število pojavnic za slovensko sopomenko, v vseh drugih primerih (81,8 %) z visokimi pojavitvami prevladujejo prevzeti mednarodni izrazi.

4 Lastna priložnostnotvorbena ustvarjalnost

Če so navedeni primeri domačih vzporednic nastali kot objektivna skrb za razvoj domače terminologije, pa ni mogoče prezreti tudi primerov Toporišičeve lastne jezikovne kreativnosti, včasih tudi zelo subjektivno motivirane v primerih polemičnih odzivov,⁸ ki so ostali na ravni enkratnih priložnostnic. Po besednih vrstah bomo v slovarski obliki izpostavili le tiste, za katere ni korpusnih potrditev, s čimer se samo potrjuje njihova izvirnost in individualnost:

(a) Samostalniki (*blodotvorje*, *Borepišič*, *copernjak*, *časokrad*, *davšič*, *gramatopat*, *hiperepigramik*, *jemavšič*, *jesihoslovec*, *jezikokrad*, *kakogram*, *očitarica*, *opotečnost*, *primernejšost*, *samovšečje*,⁹ *slačilka* 'striptizeta',¹⁰ *sòpárnik*, *srednjik* 'medij', *tekmištvo*, *vseboljevednež*; med njimi je tudi kak *grafoderivat* (*jezik-oslov(e)c*). Znotraj njih so opazne negativno konotirane manjšalnice iz sicer obstoječih besed (*aeroplanček*, *jahaček*, *zagnanček*, *zaspanček*, *žganček*) in niz ironičnih priložnostnic na *-ik*, nastalih kot polemični odziv na kritiko izraza *preteklik* (*peklik* 'človek, ki ga kaj zelo pekli', *padlik* 'človek, ki pade', *vstalik* 'človek, ki vstane',

⁷ SP 2001 v poglavju Splošne normativne oznake navaja, da sopomenka v ležečem tisku v okroglem oklepaju zaznamuje enakovredno domačo vzporednico prevzeti besedi.

⁸ Avtorjevi individualni izrazi so zbrani iz njegovih intervjujev (Toporišič 2011: 25–127), deloma in paberkovalno še iz nekaterih polemik (prav tam).

⁹ Obstaja le ena pojavitev: »[...] letih starosti, ko se že kažejo sledi ranjenega moškega samovšečja in ne več ravno prepričljivega občutka za spolno fantaziranje« [Podčrtala I. S. B.].

¹⁰ Tri korpusne pojavitve se nanašajo na avtorjevo besedilo in dvakratno pojavitve v križanki.

zaostalik 'človek, ki zaostane', *peslik* 'pesnik', *priteklik* 'človek, ki se priseli iz drugega okolja', je nasprotno kot *starosedlik* 'staroselec').

(b) Pridevniki (*ramovševski*, *negativnosten*, *prešernovdanski*);

(c) Glagoli (*dobriti se*, *svojevati*, *umojstriti*¹¹).

5 Sklep

Prispevek skozi intervjuje dodatno osvetljuje pogled Jožeta Toporišiča na besedotvorje in tvorbeno zmožnost jezika v odnosu do prevzemanja. Predstavlja ga kot zmernega purista, ki prisega na veliko tvorbeno moč slovenščine, ki je sposobna tako generirati nova poimenovanja za predmetnost vsakdanje rabe kot tudi izraziti pojme različnih strok. Sam pa je tvorbeno moč spretno izkoriščal še na stilnem nivoju kot tvorec priložnostnic, s katerimi je znal ostro ošvrkniti svoje nasprotnike.

Ko ga je neki novinar v intervjuju podražil z besedno zvezo »Toporišičevi besedni izumi«, se je precej ostro odzval z besedami, ki ga hkrati kažejo tudi kot nepopustljivega izrazjetvorca slovenistične stroke (Toporišič 2011: 126):

Pri mojih strokovnih izrazih ne gre za nobene »izume«, ampak za ustrezna poimenovanja pravilno razumljenih jezikovnih dejstev. Marsikatero dotlejšnjo izrazno dvojnico sem samo uporabnostno omejil za določeno vlogo [...]. Pred menoj je bilo v jezikoslovnem izrazju veliko nedoločenih dvoumij [...]. Sam sem se tudi odločil, da dajem iz izraznih dvojic domače – prevzeto prednost prvemu.

Literatura

TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 131–280.

TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Založba Pivec. 29–38.

TOPORIŠIČ, Jože, 2011: *Intervjuji in polemike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 23–127.

Viri

Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net (dostop 8. 7. 2016).

PLETERŠNIK, Maks, 2014: *Slovensko-nemški slovar*. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SNOJ, Marko, 2014: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SP 2001 = Slovenski pravopis, 2001. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2014. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

¹¹ Korpusno potrjena je le ena pojavitev: »Vsega skupaj je umojstril le kakšnih 100 pesmi« [Podčrtala I. S. B.]. Glagol *umojstriti* ima že Svetokriški, nedovršnik *mojstriti* pa Pleteršnik. V tem primeru gre bolj za oživitev rabe.

GRAMATIKALIZACIJA GLAGOLSKIH PREDPON: KRAJEVNI POMEN, VRSTA GLAGOLSKEGA DEJANJA, DOVRŠNOST

Matej Šekli

Filozofska fakulteta, Ljubljana

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'367.625

V prispevku¹ je obravnavan proces postopne gramatikalizacije glagolskih predpon, do katerega je prihajalo že v pozni praslovanščini. Posledično se v slovanskih jezikih pojavljajo tri vrste pomenov glagolskih predpon (krajevni, vrsta glagolskega dejanja, dovršnost). Na osnovi tega spoznanja je dopolnjena tipologija pomenov glagolskih predpon sestavljenih glagolov z neleksikaliziranim pomenom v slovenščini.

pomenska sprememba, gramatikalizacija, leksikalizacija, glagolska predpona, vrsta glagolskega dejanja, glagolski vid, slovenščina

In the article, the process of gradual grammaticalization of verbal prefixes which took place in late Proto-Slavic is discussed. Consequently, in the Slavic languages three types of verbal prefix meaning occur (i.e. spatial meaning, lexical and grammatical aspect). Following this methodological frame, the existing typology of verbal prefix meanings of prefixed verbs with non-lexicalized meaning in Slovene is presented.

semantic change, grammaticalization, lexicalization, verbal prefix, lexical aspect, grammatical aspect, Slovene

1 Uvod

Gramatikalizacija je jezikovna sprememba, pri kateri se leksem, ki ima polni predmetni, slovarski (leksikalni) pomen, spremeni v besedotvorni ali pregibalni slovnični morfem, ki ima besedotvorni oziroma pregibalni slovnični (gramatični) pomen (Meillet 1912: 131; Kuryłowicz 1965: 52; Lehmann 2002: 10–11; Hopper, Traugott 2003: 4; Ferraresi 2014: 1). Morda že v pozni praindoevropščini, vsekakor pa v praslovanščini, kar se kot podedovano jezikovno stanje odraža v slovanskih jezikih, so se krajevni prislovi s krajevnim pomenom v položaju pred glagoli (t. i. preverbi) postopoma spremenili v glagolske predpone, v položaju pred samostalniki pa v predloge (Miklosich 1883: 196; Delbrück 1893: 657; Vondrák 1928: 298; Bajec 1959: 1).²

¹ Teoretični vidik prispevka in analiza jezikovnega gradiva sta predstavljena v Šekli 2016.

² Gledano diahrono, tj. opazujoč dejansko, z jezikovnem gradivom dokumentirano jezikovno spreminjanje v času, pojem **izpredložni prislov** (ang. *Mary went up the stairs* → *Mary went up*) (Ilc 2014: 311–312) ne vzdrži resne znanstvene kritike. V jezikoslovju je vsaj od 19. stoletja znano, da se sklonske oblike samostalnikov, pridevnikov, števnikov in zaimkov ter predložne zveze leksikalizirajo v prislove, slednji pa se uporabljajo kot »nepravi« predlogi (Miklosich 1883: 196; Toporišič 2000: 413). Pri tem torej nikakor ne gre za izpredložni prislov, temveč za **izprislovni predlog** (samostalnik stesl. *srěda* 'sredina',

S postopnim slabljenjem krajevnega pomena (*na-ložiti*) so nekatere predpone pridobile najprej preneseni krajevni, delno oslavljeni, izpraznjeni slovarski pomen vrste glagolskega dejanja (*na-liti*, *na-četi*, *na-gniti*) in končno slovnični pomen dovršnosti (*na-pisati*). S pomenskim prenosom pomena sestavljenega glagola je predpona nadalje lahko popolnoma izgubila svoj(e) pomen(e), pomen glagola pa je postal nesestavljen iz pomena predpone in nesestavljenega glagola (*na-jti*).

V prispevku sta na gradivu slovenščine obravnavana proces postopne gramatikalizacije glagolskih predpon, ki se je začel v pozni praslovanščini in se nadaljeval v posameznih slovanskih jezikih, na diahroni ravni ter posledično pojavljanje treh vrst pomenov glagolskih predpon (krajevni pomen, vrsta glagolskega dejanja, dovršnost) kot posledica ujetosti procesualnosti jezikovne spremembe na sinhroni ravni. Z ločevanjem treh tipov pomenov je ustrezno dopolnjena in sistematizirana tipologija pomenov glagolskih predpon sestavljenih glagolov v slovenščini (Miklosich 1883: 195–249; Ramovš 1952: 126–127; Bajec 1959; Toporišič 2000: 214–223, 348–353; Vidovič Muha 1993; Merše 1995: 286–317; Krvina 2015a: 65–106). Analizirani so samo tisti sestavljeni glagoli, pri katerih do leksikalizacije (prenesenega) pomena glagola ni prišlo.³ Nadalje se poskuša odgovoriti na vprašanje, ali je pri procesu postopne gramatikalizacije glagolskih predpon mogoče opaziti kakšne težnje (tendence) v pomenskih spremembah.

2 Krajevni pomen predpone

Glagolske predpone in njihovi krajevni pomeni v slovenščini so (ob glagolu z ohranjenim krajevnim pomenom glagolske predpone se še lahko pojavlja predlog ali prislov z istim krajevnim pomenom, ob glagolu s pomenom vrste glagolskega dejanja pa to zaradi pomenskega prenosa praviloma ni mogoče):⁴ *v(n)-* ≥ *u-* ‘v notranjost, noter’, tj. ilativni pomen (*v-stopiti v*); *na-* ‘na površino, gor’, tj. sublativni pomen (*na-ložiti na*); *vz-* > *v-* ≥ *z-/s-* ‘(od spodaj) navzgor, gor’, tj. sublativni pomen (*vz-digniti na*); *iz-* ≥ *z-/s-* in nar. *vi-* ‘iz notranjosti, ven’, tj. elativni pomen (*iz-/vi-gnati iz*);

sln. *sreda* ‘sredina’ → (brezpredložna) sklonska oblika samostalnika stcsl. Lsg *srědě* ‘na sredi, na sredini’ → prislov stcsl. *srědě* ‘sredi’, sln. *sredi* ‘sredi’ (*palico sredi prelomiti*, SSKJ 2) → izprislovni predlog sln. *sredi* (*sredi deske izvrtati luknjo*, SSKJ 2); samostalnik stcsl. *krōgъ* ‘krog’, sln. *krog* → predložna zveza s samostalnikom Asg **o(b) krōgъ* ‘ob krog’ → prislov sln. *okrog* (*okrog se obračati, ozirati*, SSKJ 2) → izprislovni predlog sln. *okrog* (*okrog gornje hiše teče lesen hodnik*, SSKJ 2)). O »izpredložnem prislovu« bi lahko pogojno govorili kvečjemu v primerih z izpustom samostalniške zveze tipa sln. *éno kávo brez smétane prósím* → pog. *éno kávo brěz prósím*.

3 Preučevanje prenesenih pomenov sestavljenih glagolov je v središču kognitivnega pristopa v jezikoslovju (prim. Będkowska-Kopezyk 2012, 2013 na primeru glagolov čustvovanja v slovenščini).

4 Pomeni glagolskih predpon in predlogov so poimenovani s sestavljenkami (novo)latinskega izvora na lat. *-lat-iv-us* (od deležnika *lat-us* glagola *ferre* ‘nesti’) → sln. *-lat-iv-ni*, ki poimenuje premikanje (dinamičnost), oziroma lat. *-ess-iv-us* (od glagola *esse* ‘biti’) → sln. *-es-iv-ni*, ki poimenuje nahajanje (statičnost). Prvotno je bil namreč pomen nekaterih krajevnih prislovov (ter posledično drugotno glagolskih predpon in predlogov) odvisen od pomena glagola oziroma sklona. Predlog **na* in glagolska predpona **na-* sta tako prvotno imela tako sublativni (**jiti na travol/*na jiti travol* ‘iti na travo’) kot superesivni (**ležati na travel/*na ležati travel* ‘ležati na travi’) pomen, medtem ko sta v slovenščini pri predlogu *na* ohranjena oba pomena (*iti na travo*, *ležati na travi*), pri glagolski predponi *na-* pa samo sublativni pomen (*najti travo*). Predstavljeni so pomeni glagolskih predpon (samo) v slovenščini.

s(n-)/sə-/z-¹ (od zgoraj) navzdol, dol', tj. delativni pomen (*sn-eti s/z*); *pri-* 'v bližino, zraven', tj. adlativni pomen (*pri-nesti k, do, v, na*); *o(b)-¹* 'okoli, okrog', tj. cirkumlativni oz. cirkumesivni pomen (*ob-iti, o-kopati*); *o(b)-²* 'stran, proč', tj. abesivni pomen (*ob-glaviti*); *u-* 'stran, proč', tj. ablativni pomen (*u-bežati od, iz, s/z*), in 'dol', tj. delativni pomen (*u-pasti*); *o(t)-, o(d)-* 'stran, proč', tj. ablativni pomen (*od-skočiti od*); *do-* 'v bližino, zraven', tj. adlativni pomen (*do-speti do*); *pre-* 'skozi' (*pre-bosti skozi*), 'preko, čez' (*pre-plavati čez*), 'z izhodiščnega mesta na ciljno mesto' (*pre-nesti od, iz, s/z ... k, do, v, na*), tj. perlativni pomeni; *po-* 'po površini', tj. distributivni pomen (*po-tresti po*); *raz-* ≥ *z-/s-* 'narazen', tj. 'na razne strani, na razna mesta', tj. distributivni pomen (pri neprehodnih glagolih več osebkov: *raz-iti se*, pri prehodnih glagolih več predmetov: *raz-nesti*); *s(n-)/sə-/z-²* 'skupaj', tj. 'v eno stran, na eno mesto' (pri neprehodnih glagolih več osebkov: *sn-iti se s/z*, pri prehodnih glagolih več predmetov: *z-brati skupaj*); *za-* 'zadaj' (*za-iti za, za-ložiti za, za-kriti, za-piti*), *pod-* 'spodaj' (*pod-staviti pod*), *nad-* 'zgoraj' (*nad-zidati nad*), *pred-* 'spredaj' (*pred-ložiti pred*), tj. adlativni pomeni.

Sestavljeni glagoli se od svojih nesestavljenih besedotvornih predhodnikov pogosto razlikujejo po glagolskem vidu in glagolskih prehodnosti. Sestavljeni glagoli so (bili) v veliki večini primerov dovršni.⁵ Neprehodni nesestavljeni glagoli (predvsem premikanja, pa tudi stanja), ki so sestavljeni s predponami kot *na-*, *o(b)-¹*, *do-*, *pre-*, *po-*, *raz-*, *za-*, so prehodni (*iti na travo : na-jti travo, leteti ob zid/zidu : ob-leteti zid, hiteti do brata : do-hiteti brata, stopiti čez potok : pre-stopiti potok, spat čez dan : pre-spati dan, ležati po travi : po-ležati travo, raz-sesti učence, za-sesti mesto*) (Miklosich 1883: 380; Vondrák 1928: 267)⁶ (medtem ko imajo prehodni nesestavljeni glagoli dejanja, ki so sestavljeni s temi predponami, drugačno vezljivost: *pisati po steni : po-pisati steno*).

3 Vrsta glagolskega dejanja

Vrsta glagolskega dejanja, tudi glagolska vrstnost (nem. *Aktionsart*, rus. *снособ глагольного действия*, it. *modo d'azione*, ang. *lexical aspect, actionsart*),⁷ je slovarska glagolska kategorija. V praindoevropsčini, praslovanščini in slovanskih jezikih se (je) nanaša(la) bodisi na potek bodisi na *agens* in *patiens* glagolskega dogajanja (Meier-Brügger 2010: 298).⁸ V praindoevropsčini se je vrsta glagolskega dejanja

⁵ V praslovanščini in ponekod v slovanskih jezikih so **nedovršni** (bili) nekateri **sestavljene stanjski glagoli** (stcsl. *sv-stojati* 'biti sestavljen', *pri-séděti* 'sedeti pri nekom, nečem', *na-ležati* 'ležati na nekom, nečem', *o-drěžati* 'prijemati, obvladovati', *za-viděti* 'zavidati', *sv-věděti* 'vedeti, razumeti', *po-mněti* 'spominjati se', *prě-zbrěti* 'gledati koga') (Miklosich 1883: 311–313; Vondrák 1928: 375–376).

⁶ **Poprehodnjenje (tranzitivizacija)** neprehodnih glagolov ima svoj izvor zelo verjetno v besednih zvezah z glagolom premikanja in brezpredložnim tožilnikom smeri (**jiti travo*), ki so se nato lahko razširile s krajevnim prislovom (**na jiti travo/*jiti na travo*), pri čemer je bil tožilnik smeri ob glagolu s preverbom interpretiran kot predmetni tožilnik, glagol pa kot prehodni.

⁷ Pojem *vrste glagolskih dejanj* se pojavlja npr. v Toporišič 1976: 288–290, 2000: 351–353, pojem *glagolska vrstnost* pa v Merše 1995: 21.

⁸ Pojem *glagolsko dogajanje* ustreza nem. *Verbalgeschehen* (Meier-Brügger 2010: 298), podobno je *glagolski dogodek* (Toporišič 2000: 348). Pojem *dogajanje* je tu nadpomenka pojma *dejanje* (actio) in *stanje* (status).

(kavzativ, iterativ, deziderativ, intenziv, fientiv, esiv) izražala s prevojem v korenu in glagolskimi priponami (LIV 2001: 22–25; Stempel 1999: 26–29; Meier-Brügger 2010: 305–307; Dular 1983; Šekli 2011a, 2011b), slednjim pa so se pozneje v praslavanščini in slovanskih jezikih pridružile še glagolske predpone. Tudi vrsta glagolskega dejanja je povezana z glagolskim vidom in glagolsko prehodnostjo. Tu predstavljena tipologija vrst glagolskih dejanj v slovenščini (podobno je (bilo) tudi v pozni praslavanščini in drugih slovanskih jezikih) skuša biti ob upoštevanju kategorialnosti vrst glagolskih dejanj čim manj konkretna, »slovarska«, in čim bolj abstraktna, »slovnična«.⁹

Glede na potek (tj. začetek, konec, trajanje; enkratnost, ponavljajalnost) in količino (tj. majhna, velika, polna mera; razmeščenost) glagolskega dogajanja, ki je povezana z glagolskim vidom [nedovršnost : dovršnost], imajo glagoli naslednje pomene: a) **inkohativni**¹⁰ (ingresivni, inceptivni) oz. začetnostni, tj. začetek [dovršnost] (*v-žgati, na-četi, vz-ljubiti, pri-žgati, ob-ležati, pre-govoriti, po-gnati, raz-veseliti, za-peti*); b) **terminativni** (egresivni, finitivni, efektivni), tj. konec [dovršnost] (*iz-delati, od-peti, do-reči, raz-soditi, za-daviti*); c) **fientivni**, tj. prehajanje v stanje, lastnost, istovetnost [nedovršnost] (*sah-ni-ti, zelen-e-ti, kamen-e-ti*); č) **esivni**, tj. doseženo stanje, lastnost, istovetnost [nedovršnost] (*sed-e-ti, živ-e-ti, gospodar-i-ti*); d) **punktualni** (momentani), tj. sovpad začetka in konca [dovršnost] (*dah-ni-ti*); e) **durativni** (kurzivni), tj. trajanje [nedovršnost] (*dih-a-ti*); f) **perdurativni**, tj. celostnost omejenega trajajočega dejanja [dovršnost] (*pre-spati*); g) **semelfaktivni**, tj. enkratnost [(ne)dovršnost] (*nes-ti*), in **iterativni** (frekventativni), tj. ponavljajanje [nedovršnost] (*nos-i-ti*); h) **delimitativni** (deminutivni), tj. majhna mera [dovršnost] (*na-gniti, pri-preti, po-čakati, za-kričati*); i) **intenzivni**, tj. velika mera [(ne)dovršnost] (*ma-ha-ti, pre-greti, raz-boleti se*); j) **saturativni** (kumulativni),¹¹ tj. polna mera [dovršnost] (*na-liti, na-jesti se*); k) **distributivni**, tj. razmeščenost¹² (*po-skakati, po-zapreti*). Obstajajo tudi glagoli višje stopnje tvorjenosti z več vrstami glagolskega dejanja (delimitativni *po-pi-ti* 'malo piti' → delimitativni + iterativni *po-pi-va-ti* 'večkrat malo piti').

⁹ Tipologija vrst glagolskih dejanj v Toporišič 2000 se zdi zelo »slovarska« (pojavljajo se npr. pomeni kot 'zaznati, pojasniti', 'neprimerno, slabo opraviti dejanje', 'uničiti, zrabiti, poškodovati (se)' ipd.), medtem ko je tipologija v Merše 1995, ki se teoretično naslanja na rusko vidoslovno literaturo, veliko bolj »slovnična«. Tukajšnja tipologija v večini primerov sledi tipologiji v Merše 1995, pri čemer so zaradi imenovane težnje po abstraktnosti nekateri pomeni združeni (npr. prekomernost, polna mera in določena količina v saturativni pomen).

¹⁰ V slovenščini se pojavljata pojma **inkohativni** (npr. v Ramovš 1952: 127; Kopriva 1989: 100; Snoj 2016: 23), po lat. (*verbum*) *incohativum*, in **inohativni** (npr. v Merše 1995: 287), kot npr. nem. *inchoativ*, rus. *инхoативный*.

¹¹ Nekateri avtorji posebej ločijo kumulativni pomen (tip *na-liti*) od saturativnega pomena (tip *na-jesti se*) (Зализняк, Микаэлян, Шмелев 2015: 121–123).

¹² Pojem *razmeščenost* se pojavlja kot poimenovanje za podtip prislovnega določila kraja (Toporišič 2000: 620), za poimenovanje tipa vrste glagolskega dejanja pa pojem *razmahjenost* (Toporišič 2000: 353). Glede na to, da gre za enak pomen, ki ga pogosto izkazujeta enakozvočna glagolskega predpona in predlog, se zdi za oba pojma smiselno uporabljati isto poimenovanje.

Glede na *agens* in *patiens* glagolskega dogajanja, ki sta povezana z glagolsko prehodnostjo [neprehodnost : prehodnost], imajo glagoli naslednja pomena: a) **kavzativni** (vzročni), povzročanje dejanja ali stanja [prehodnost] (*pi-ti* → *poj-i-ti*, *bad-e-ti* → *bud-i-ti*); b) **faktivni**, tj. delanje lastnosti, istovetnosti [prehodnost] (*bel-i-ti*, *nemč-i-ti*).

Od tu predstavljenega določanja vrste glagolskega dejanja na osnovi besedotvornih morfemov glagola (pripon in predpon), ki se poleg na indoevropskično opira predvsem na slavistično vidoslovno literaturo (Исаченко 1960: 209–300; Шведова idr. 1980: 596–605; Merše 1995: 286–317; Зализняк, Микаэлян, Шмелев 2015: 110–135), je treba ločiti **značaj glagolskega dejanja** (nem. *Verbalcharakter*, rus. *характер глагольного действия*, it. *classe azionale*). Slednji se določa na podlagi korenkega morfema glagola. Predvsem pri analizi germanskega jezikovnega gradiva, kjer vrsta glagolskega dejanja ni (več) določljiva na osnovi besedotvornih morfemov, se slednjo pogosto enači z značajem glagolskega dejanja (Vendler 1957; Comrie 1976; Quirk idr. 1972: 94–97; Eisenberg idr. 1998: 90–91; Tichy 2009: 121–123). Tovrstno izenačevanje se pri analizi slovanskega jezikovnega gradiva ne zdi potrebno, še posebej zato, ker v jezikoslovno analizo vnaša večjo stopnjo interpretativnosti (zanašanje na jezikovni občutek).

4 Glagolski vid

Glagolski vid (nem. *Verbalaspekt*, rus. *глагольный вид*, it. *aspetto verbale*, ang. *grammatical aspect*) je slovnična glagolska kategorija. V praindoevropsčini je bil glagolski vid pogojen s predmetnim pomenom glagolskega korena, kar se je posledično odražalo tudi v tvorbi glagolskih oblik. Pomeni glagolskega korena so bili durativni in punktualni (LIV 2001: passim; Meier-Brügger 2010: 298, 308–309): a) **durativni** (trajajoči) oz. imperfektivni (nedovršni) koreni so imeli prvotne tvorbe prezenta in drugotne tvorbe aorista (pie. **ued^h* - 'vesti': 3sg praes. **ued^h-e-ti* vs. 3sg praes. aor. **ued^h-s-t* → psl. **vedti* > **vesti* ipf. 'vesti, peljati' > sln. *vesti*); b) **punktualni** (netrajajoči) oz. perfektivni (dovršni) glagoli so imeli prvotne tvorbe aorista in drugotne tvorbe prezenta (pie. **sed-* 'sesti': 3sg aor. **sed-t* vs. 3sg praes. praes. **si-sd-e-* → psl. **sěditi* > **sěsti* pf. 'sesti' > sln. *sesti*). V praslovanščini in slovanskih jezikih se je izražanju glagolskega vida s korenem (*vesti* : *sesti*) ali tudi s pripono (tvorba vrst glagolskega dejanja: *sah-ni-ti*, *sed-e-ti*, *lež-a-ti* : *dah-ni-ti*; tvorba drugotnih nedovršnikov: *po-žir-a-ti*) po gramatikalizaciji preverbov pridružilo še izražanje s prepono (*pisati* : *na-pisati*). Predpona s krajevnim pomenom, ki je že prisoten v slovarskem pomenu glagola, lahko ob tem glagolu izraža samo **dovršni** pomen (in ne tudi pomena vrste glagolskega dejanja); pojav se imenuje **pomenska subsumpcija**, predpona pa (**čisto**)vidska **predpona** (Исаченко 1960: 155–159; Petr idr. 1986: 182–183; Шведова idr. 1980: 586–588; Зализняк, Микаэлян, Шмелев 2015: 93) (*sejati* 'noter' : *v-sejati*, *pisati* 'gor' : *na-pisati*, *rasti* 'navzgor, gor' : *vz-rasti* ≥ *z-rasti*, *ruvati* 'ven' : *iz-ruvati*, *zeleneti* 'okoli' : *o-zeleneti*, (*ne*) *moči* 'stran, proč' : *ob-nemoči*,

krasti 'stran, proč' : *u-krasti*, *vrtati* 'skozi' : *pre-vrtati*, *kazati* 'po površini' : *po-kazati*, *trgati* 'narazen' : *raz-trgati*, *trėti* 'skupaj' : *s-trėti*).

5 Sklep

Pri analizi procesa postopne gramatikalizacije glagolskih predpon na gradivu slovenščine je mogoče opaziti naslednje težnje (tendence) v pomenskih spremembah:

- Predpone z ilativnim in sublativnim pomenom ob glagolih dejanja ter predpone s cirkumesivnim pomenom ob glagolih stanja lahko pridobijo inkohativni pomen (slednji se sicer lahko izraža z največjim številom predpon): 'noter', 'gor' → 'začetek dejanja' (*v-žgati*, *na-četi*, *vz-ljubiti*), 'okoli, okrog' → 'začetek stanja' (*ob-ležati*);
- Predpone z elativnim in ablativnim kot tudi adlativnim pomenom lahko pridobijo terminativni pomen: 'ven', 'v bližino' → 'konec' (*iz-delati*, *od-peti*, *do-reči*);
- Predpone z distributivnim pomenom lahko pridobijo intenzivni ali delimitativni pomen: 'narazen' → 'velika mera' (*raz-boleti se*), 'po površini' → 'majhna mera' (*po-čakati*);
- č) Inkohativni pomen se povezuje z intenzivnim na eni strani in delimitativnim pomenom na drugi: 'velika mera', 'polna mera' in 'začetek' (*pre-greti* : *pregovoriti*, *raz-boleti se* : *raz-veseliti*), 'majhna mera' in 'začetek' (*na-četi* : *na-gniti*, *pri-preti* : *pri-žgati*, *po-čakati* : *po-gnati*, *za-peti* : *za-kričati*);
- d) Predpona ima lahko nasprotna pomena, npr. inkohativni in terminativni (*raz-veseliti* : *raz-soditi*, *za-peti* : *za-daviti*), saturativni in delimitativni (*na-liti* : *na-gniti*).

Tabela 1: Pomeni glagolskih predpon v slovenščini

Krajevni pomen			Vrsta glagolskega dejanja		Dovršnost
v(n)/-u-	'v notranjost, noter'	v-stopiti	inkohativni	v-žgati	v-sejati
na-	'na površino, gor'	na-ložiti	saturativni inkohativni delimitativni	na-liti na-jesti se na-četi na-gniti	na-pisati
vz-/v-/z-/s-	'navzgor, gor'	vz-digniti	inkohativni	vz-ljubiti	vz-rasti ≥ z-rasti
iz-/z-/s-, vi-	'iz notranjosti, ven'	iz-/vi-gnati	terminativni	iz-delati	iz-ruvati
s(n)/-sə-/z⁻¹	'navzdol, dol'	sn-eti			
pri-	'v bližino, zraven'	pri-nesti	delimitativni inkohativni	pri-preti pri-žgati	
o(b)⁻¹	'okoli, okrog'	ob-iti, o-kopati	inkohativni	ob-ležati	o-zeleneti

o(b)-²	‘stran, proč’	ob-glaviti			ob-nemoči
u-	‘stran, proč’ ‘dol’	u-bežati u-pasti			u-krasti
o(t)-/o(d)-	‘stran, proč’	od-skočiti	terminativni	od-peti	
do-	‘v bližino, zraven’	do-speti	terminativni	do-reči	
pre-	‘skozi’ ‘preko, čez’ ‘z mesta na mesto’	pre-bosti pre-plavati pre-nesti	intenzivni perdurativni inkohativni	pre-greti pre-spati pre-govoriti	pre-vrtati
po-	‘po površini’	po-tresti	distributivni delimitativni inkohativni	po-skakati po-za-preti po-čakati po-gnati	po-kazati
raz-/z-/s-	‘narazen’	raz-iti se raz-nesti	intenzivni inkohativni terminativni	raz-boleti se raz-veseliti raz-soditi	raz-trgati
s(n)-/sə-/z-²	‘skupaj’	sn-iti se z-brati			s-treti
za-	‘zadaj’	za-iti, za-ložiti za-kriti, za-piti	inkohativni delimitativni terminativni	za-peti za-kričati za-daviti	za-služiti
pod-	‘spodaj’	pod-staviti			
nad-	‘zgoraj’	nad-zidati			
pred-	‘spredaj’	pred-ložiti			

Literatura

- BAJEC, Anton, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika IV: Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik.
- BEZLAJ, France, 1976, 1982, 1995, 2005, 2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika I–V*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2012: Semantic and grammatical features of *o-/ob-* in verbs of emotion in Slovene. *Jezikoslovje* 13/1. 19–39.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2013: Dispersed motion metaphors of emotion in Slovene: A cognitive grammatical analysis of the prefix *raz-* in verbs of emotional experience. *Oslo Studies in Language: Space in South Slavic* 5/1. 91–113.
- COMRIE, Bernard, 1976: *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: University Press.
- DELBRÜCK, Berthold, 1893: *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen III/1. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- DULAR, Janez, 1983: Napovedljivost vezave iz morfemske sestave glagolov. *Slavistična revija* 31/4. 281–287.

- EISENBERG, Peter idr., 1998: *Die Grammatik*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden.
- FERRARESI, Gisela, 2014: *Grammatikalisierung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- FLEISCHER, Wolfgang, BARZ, Irmhild, (1969)⁴2012: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- HAJNŠEK-HOLZ, Milena, 1978: O pomenih slovenskih predpon. Jože Koruza (ur.): *XIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti. 33–58.
- HOPPER, Paul J., TRAUOGOTT, Elisabeth Closs, (1993) 2003: *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- ILC, Gašper, 2014: Gramatikalizacija prostorskih členic v angleščini in slovenščini. *Slavistična revija* 62/3. 309–319.
- ИСАЧЕНКО, Александр В., 1960: *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с славянским: Морфология II*. Bratislava: Vydateľstvo Slovenskej akademie vied.
- JAKOPIN, Franc, 1966: K tipologiji ruskega in slovenskega glagola. *Jezik in slovstvo* 11/6. 176–182.
- KOPRIVA, Silvo, 1989: *Latinska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- KRVINA, Domen, 2015a: *Glagolski vid v sodobni slovenščini. Doktorska disertacija*. Ljubljana.
- KRVINA, Domen, 2015b: Vidsko razmerje in vidskorazmerni potencial predpinskih obrazil v slovenščini. *Slovene linguistic studies* 10. 113–126.
- LEHMANN, Christian, (1982)²2002: *Thoughts on Grammaticalization*. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft.
- LIV = *Lexikon der indogermanischen Verben: die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*, (1998)²2001. Ur. Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- MEIER-BRÜGGER, Mihael, (2001)³2010: *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- MEILLET, Antoine, 1912: *L'évolution des formes grammaticales*. Bologna: Zanichelli; Paris: Alcan; London: Williams et Norgate.
- MERŠE, Majda, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- MIKLOSICH, Franz, 1883: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: IV. Syntax*. Wien.
- OREŠNIK, Janez, 1994: *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica / Slovene verbal aspect and universal grammar*. Ljubljana: SAZU.
- QUIRK, Randolph idr., 1972: *A Grammar of Contemporary English*. London: Longman.
- PETR, Jan idr., 1986: *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- RAMOVŠ, Fran, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
- SŁOŃSKI, Stanisław, 1937: *Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim)*. Warszawa: Nakładnistwo Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.
- SNOJ, Marko, (1997)³2016: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ 2 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2*, 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- STEMPEL, Reinhard, 1999: Aspekt und Aktionsart, Tempus und Modus: Zur Strukturierung von Verbalssystem. *Indogermanische Forschungen* 104. 23–44.
- ŠEKLI, Matej, 2011a: Besedotvorje praslovenskega glagola v primerjalnojezikoslovni luči. *Philological Studies* 2011/1. 129–147.
- ŠEKLI, Matej, 2011b: Besedotvorni pomeni nesestavljenih izpeljanih glagolov v (pra)slovanščini. Marko Jesenšek (ur.): *Globinska moč besede: Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici* (Zbirka Zora 80). Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha. 32–45.
- ŠEKLI, Matej, 2012: Praslovenski besedotvorni vzorci izpeljave drugotnih nedovršnih glagolov. *Jezikoslovni zapiski* 18/1. 7–26.
- ŠEKLI, Matej, 2016 (v tisku): Pomeni glagolskih predpon v slovenščini. *Philological Studies* 14/1.

- ŠIVIC DULAR, Alenka, 2011: Sekundarni glagoli na *-n-ěti* v slovenščini – prehajanje med glagolskimi vrstami. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja* (Zbirka Zora). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti. 441–487.
- ŠIVIC DULAR, Alenka, 2013: К типологии внутриязыковых факторов развития: на примере славянских языков. *Slovensko in slovansko. Jezikoslovni zapiski* 19/1. 29–50.
- ШВЕДОВА idr., 1980 (2005): *Русская грамматика I*. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова.
- TICHY, Eva, (2000) ³2009: *Indogermanistische Grundwissen*. Bremen: Hempen Verlag.
- TOPORIŠIČ, Jože, (1976) ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VENDLER, Zeno, 1957: Verbs and times. *The Philisosophical Review* 66/2. 143–160.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti. *Slavistična revija* 41/1. 161–192.
- VONDRÁK, Wenzel, (1908) ²1928: *Vergleichende slavische Grammatik II: Formenlehre und Syntax*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ЗАЛИЗНЯК, Анна Андреевна, МИКАЭЛЯН, Ирина Львовна, ШМЕЛЕВ, Алексей Дмитриевич, 2015: *Русская аспектология: В защиту видовой пары*. Москва: Языки славянской культуры.
- ŽELE, Andreja, 2012: Predponsk/oobraziln/e vrednosti in predponskoobrazilno-predložna razmerja pri glagolih (v slovenščini). *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 61–82.

OBLIKOSLOVJE

OBRAVNAVANJE GLAGOLSKEGA VIDA V TOPORIŠIČEVIH DELIH

Aleksandra Derganc
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'367.625:929Toporišič J.

V prispevku je opisano obravnavanje kategorije glagolskega vida v delih Jožeta Toporišiča. Opozorjeno je, da je Toporišičeva opredelitev te kategorije kot privativne opozicije med dovršnikom in nedovršnikom, pri čemer je dovršnik zaznamovan z omejenostjo glagolskega dejanja, ter izločitev kategorije vrste glagolskega dejanja iz vidskega nasprotja v skladu z mednarodnimi aspektološkimi dognanji.

slovenski glagolski vid, vrste glagolskega dejanja, Jože Toporišič

In the paper the approach to the Slovene verbal aspect in the works of Jože Toporišič is described. Toporišič defined the category of verbal aspect in Slovene as a privative opposition between the perfective and imperfective verbs, the perfective being marked for boundedness of the verbal action. He also introduced the concept »vrsta glagolskega dejanja« (Aktionsart) into Slovene grammar. Both was in accordance with the predominant current approaches in Slavic aspectology.

Slovene verbal aspect, Aktionsart, Jože Toporišič

1

V prispevku bi se rada posvetila vprašanju, kako je Jože Toporišič obravnaval kategorijo glagolskega vida v slovenščini, hkrati pa ponekod njegovo obravnavo povezala z obravnavo vida v ruski aspektološki literaturi.

2

Toporišič se je posebej vidski problematiki posvetil v članku *O aspektnih premenah v slovenskem knjižnem jeziku* (1959/1960). V tem prispevku je izhajal iz obravnave glagolskega vida v slovnici štirih avtorjev. V njej je nasprotje med dovršnostjo in nedovršnostjo opisano kot nasprotje med trenutnim ali enkratnim in trajajočim ali ponavljajočim se dejanjem. Dovršni glagoli so lahko trenutno, začetno in končno dovršni, nedovršni glagoli so trajni ali ponavljalni (Bajec idr. 1964: 203).

2.1

Toporišič opozarja, da je razlikovanje med trajnimi in ponavljalnimi glagoli ali med trenutno, začetno in končno dovršnimi glagoli nejasno, veliko glagolov ima – odvisno od konteksta – lahko bodisi ta bodisi oni pomen (npr. *zakaj pa danes hodiš tako hitro?* proti *kam pa hodiš vsako jutro?*).

2.2

Ko Toporišič razpravlja o dvovidskih glagolih, načne več vprašanj. Nadvse zanimiva je pripomba, da bi pri dvovidskih glagolih lahko menili, da taki glagoli pravzaprav sploh nimajo vida, prav tako kot glagoli v mnogih drugih indoevropskih jezikih, ki ne poznajo kategorije glagolskega vida. Ta položaj imenuje nevtralizirani glagolski vid. Tu naj opozorim, da tudi za stosl. velja, da so bili mnogi glagoli anaspektualni (Derganc 2015).

2.3

Dalje Toporišič piše: »Prav tako so nekaj posebnega tudi primeri, ko določen glagol spremeni svoj vid samo v posebnih glagolskih okoliščinah. Tak primer se navaja v naših slovnica, ko se trajnost dejanja ponazarja s primerom *pišem nalogo*, dovršnost pa s preteklim časom: 'Nesrečnež, kaj si storil, si jo res tako *pisal!*'« (Toporišič 1959/1960: 200) Tako rabo nedovršnika s pomenom celovitega, zaključenega dejanja ruska aspektologija imenuje *obščefaktičeskoe značenie* ali *obščefaktičeskoe upotreblenie* (обобщенно-фактическое, обще-фактическое употребление; Bondarko, Bulanin 1967: 57). Taka raba je znana tudi v slovenščini, je pa bolj omejena kot v ruščini (Plotnikova 1998; Derganc 2003, 2006, 2010a). M. Merše (1995: 47) je zanj uporabila izraz posplošeno-dejanska raba. Gre za eno od specifičnih rab oz. pomenov nedovršnika, v takih primerih nedovršnik izraža le, da se je dejanje zgodilo, ne spremeni se pa nedovršnik v dovršnik. So pa taki zgledi, ko nedovršnik lahko nadomesti dovršnik, v slavistični aspektologiji dokaz, da je nedovršnik proti dovršniku nemarkiran.

2.4

Presenetljiva je Toporišičeva omemba: »Naj omenim še dialektične primere, kjer pretekli čas povzroča spremembo ponavljalnega glagola v dovršnega: Kje si pa bila? – Koscem sem *nosila* jesti (pomeni *sem zanesla jesti*). Ali: Od kod pa, od kod? – H kovaču *sem hodil*, pa zaman. Dejanje je v obeh primerih enkratno, hkrati je pa dovršno.« (Toporišič 1959/1960: 201) V navedenih zgledih takoj prepoznamo tako rabo glagolov neusmerjenega premikanja, kot je značilna za ruščino. V ruščini je eden od pomenov glagolov neusmerjenega premikanja *pot tja in nazaj, opraviti neko pot*: *Утром я ходила к врачу*. 'Zjutraj sem bila pri zdravniku.' Take rabe v sodobni slovenščini nisem zasledila (Jakopin 1971: 6; Sever, Derganc 2006: 126), Toporišičeva dva zgleda pa prinašata prav tako rabo. Če kje taka raba še obstaja, je to gotovo zanimiv podatek za preučevanje glagolov premikanja v slovenščini. Ta zgled Toporišič navaja tudi v kasnejših delih, npr. v *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000: 351).

2.5

Dalje Toporišič (1959/1960: 201), sklicujoč se na Bezlajeve *Doneske*, omenja tudi zglede rabe *nesti, peljati* (spet glagolov premikanja), ko brezpredponski nedovršnik izraža celovito, zaključeno dejanje: *nesi ga ven, pelji ga proč*, v pomenu 'odnesi ga ven, odpelji ga' (tudi v Bajec idr. 1964: 208). Glagoli premikanja imajo v slovanskih

jezikih nasploh veliko posebnosti (Jakopin 1971; Derganc 2014), v slovenščini je zanimiva dvovidskost osnovnega glagola premikanja *iti*, kaže, da se podobno obnašata tudi *nesti* in *peljati*. Čeprav obstajata predpanska dovršnika *ponesti*, *popeljati*, se lahko uporabljata v pomenu dovršnosti tudi brezpredpanska glagola, ki sta v tem pogledu podobna glagolu *iti*. Toporišičevi zgledi so razložljivi znotraj teh posebnosti.

2.6

Toporišič (1959/1960: 202) ob navajanju različnih vidskih dvojic pripominja: »Drugi razlog za nepopolnost našega obravnavanja teh pojavov tiči v nekako nedialektičnem postopku, v slovničarskem larpurlartizmu, ki se zadovoljuje s pojavom samim, ne briga ga pa dovolj njegova funkcija. Zanimamo se bolj za mehanične postopke, zato besede perfektiviziramo, ne da bi se ozirali na njihov pomen. Tako se nam večkrat zgodi, da ne ločimo pomenskih sprememb od vidskih [...]«. Tu Toporišič nedvomno govori o problemih, o katerih je v tem času razpravljalo veliko slavistov, torej o tem, da je treba ločiti tiste glagolske pare, ki se med seboj razlikujejo samo po vidskem pomenu, od tistih parov, kjer predpona doprinese k pomenu brezpredpanskega glagola tako veliko pomensko spremembo, da ne moremo več govoriti le o spremembi vida.

3

Naslednji prispevek, v katerem Toporišič obravnava glagolski vid, je *Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij* (1967a). V tem prispevku sta dve pomembni novosti, skladni z razvojem mednarodne aspektologije: drugačna opredelitev nasprotja med dovršnostjo in nedovršnostjo ter uvedba vrste *glagolskega dejanja*.

3.1

Toporišič najprej opredeli nasprotje med dovršniki in nedovršniki: »Dovršni so tisti, ki podajajo dovršeno dejanje (*počiti*, *poplesati* [...]), nedovršni pa tisti, ki ne izražajo dovršnosti (*tepsti*, *poskakovati*).« V opombi Toporišič pripominja, da je tako gledanje zdaj splošno sprejeto (ne da bi navajal kakega avtorja) prav zato, ker nedovršni vendar kdaj lahko izražajo tudi dovršnost (npr. *nesi ga ven* = *odnesi ga* in *nesel je v mlin* (tja je namreč tudi *prinesel*) itn.). Ti zgledi za to, da v določenih kontekstih nedovršnik lahko nadomesti dovršnik, najbrž niso najustreznejši, saj gre za glagole premikanja, ki imajo, kot že omenjeno, precej posebnosti.

Toporišičeva opredelitev vida je v skladu s pogledi mednarodne aspektologije, ki razlaga glagolski vid v slovanskih jezikih kot slovnično kategorijo, temelječo na privativni opoziciji, v kateri je dovršni vid markiran. Pomenske značilnosti dovršnika različni avtorji različno opredeljujejo: celovitost, enkratnost, doseganje meje itn., včasih kot kombinacijo več lastnosti. Nemarkirani člen opozicije, torej nedovršnik, lahko v določenih okoliščinah nastopa tam, kjer gre za celovito, enkratno, zaključeno dejanje, npr. v posplošeno-dejanski rabi. Je pa rab, v katerih nedovršnik lahko ali celo mora nastopati tam, kjer gre za celovit dogodek, več v ruščini, ki sodi – glede na vidsko obnašanje – v vzhodno skupino slovanskih jezikov,¹ zato ni čudno, da se je taka opredelitev pojavila zlasti v ruski aspektologiji.

¹ Glej opombo 2.

3.2

Dalje je pomembna novost to, da Toporišič uvaja pojem in termin *vrsta glagolskega dejanja*. Ob novi opredelitvi nasprotja med dovršnostjo in nedovršnostjo namreč dodaja: »Kot se vidi, je iz kategorije glagolskega vida izločeno to, ali je glagol trajen ali ponavljalen, ali je začetno, končno ali trenutno dovršen, in kar bi jaz imenoval vrsta glagolskega dejanja (Aktionsart).« (Toporišič 1967a: 120)

Dalje poudari, da »je o čistih aspektnih premenah mogoče govoriti samo ob istih pomenih obeh členov«. Omenja tudi, da se mnoge dvojice glagolov, kjer glagola nista čisti vidski par, uporabljajo v besedilih kot nekakšni približni ali funkcionalni pari (npr. *kovati-podkovati, trošiti-potrošiti, klati-razklati*) (Toporišič 1967a: 122).

3.2.1

Sledi podpoglavje *Vrste glagolskih dejanj*. Zanimivo je, da tu Toporišič pravzaprav ne podaja definicije te kategorije, ampak kar našteva različne vrste glagolskih dejanj. Našteva pa naslednje skupine:

1. izvršitev dejanja – stanje po izvršitvi dejanja: *sedam-sedem-sedim*;
2. trajno-ponavljano dejanje: *nesem-nosim, grem-hodim*;
3. dvojice *rumeneti-rumeniti, oživeti-oživiti*;
4. dvojice *pijem-pojim, tečem-točim*;
5. dvojice *poslušam-čujem (slišim), gledam-vidim*.

Toporišič torej med vrstami glagolskih dejanj navaja pomenske skupine glagolov, ki so pomensko in včasih besedotvorno povezani, ne govori pa o z določeno pripono besedotvorno in pomensko povezanih skupinah, kot je npr. delimitativna skupina *poveseliti se, (malo) poležati, posedeti ...*, torej o skupinah, ki pri mnogih avtorjih tvorijo jedro vrst glagolskega dejanja (Isačenko 1960: 224 idr.; Bondarko, Bulanin 1967: 14 idr.).

3.3

Na prejšnjo obravnavo se navezuje Toporišičeva izjava, da je večina slovenskih glagolov enovidska, nekaj je dvovidskih, nekaj jih pa sploh nima vida: *moram, morem, maram, treba je, smem*. Ob slednjih namreč ni mogoče uporabiti faznih glagolov.

4

Ob tem Toporišičevem prispevku bi rada opozorila še na Jakopinov članek *K tipologiji slovenskega in ruskega glagola* (1966), ki ga Toporišič v *Poizkusu* (1967a) tudi enkrat citira. V njem namreč Jakopin umešča raziskovanje slovenskega glagolskega vida v mednarodni slavistični kontekst. Govori o teoretičnih dilemah pri raziskovanju slovanskega glagolskega vida in posebej o sodobnejših raziskavah v rusistiki.²

² Seveda je treba poudariti, na kar v svojih delih opozarja tudi Jakopin, da čeprav velja, da je aspektni mehanizem v slovanskih jezikih enak in da študije o vidu v drugih slovanskih jezikih lahko prispevajo k jasnejši podobi posebnosti slovenskega glagolskega vida, se je vendar treba zavedati, da imajo posamezni

Med jezikoslovci navaja Koschmiederja, Maslova, Isačenka in nekatere druge. Povzema razprave o problemih, povezanih z glagolskim vidom kot gramatično kategorijo in določanjem »čistih vidskih parov«, o pomensko praznih predponah in v tem kontekstu tudi, kolikor mi je znano, prvi pri nas govori o *vrstah glagolskega dejanja* (nem. *Aktionsart*, rus. *spособ glagol'nogo dejstvija*, češ. *způsob slovesného děje*), vendar to kategorijo poimenuje *notranji ustroj glagolskega dejanja*. Pri obravnavi tega pojma precej natančno povzema Isačenka³ in po njem povzema tele vrste glagolskega dejanja (Isačenkovi ruskim zgledom dodaja slovenske): ingresivnost (*spregovoriti*), evolutivnost (*razgovoriti se*), delimitativnost (*poveseliti se*), rezultativnost s številnimi inačicami, semelfaktivnost (*mahniti*) in razne vrste iterativov. Pojasni, da začetno, končno in trenutno dovršni glagoli ter ponavljalni glagoli sodijo k vrstam glagolskega dejanja in ne k vidu. Od tu Jakopin (1966: 180) preide k definiciji glagolskega vida: »Ko smo notranji ustroj glagolskega dejanja [torej *vrsto glagolskega dejanja*, op. A. D.] tako ločili od aspekta, lahko vidimo v dovršnosti le celovitost in zaključenost dejanja, nasprotno pa imperfektivnost teh dveh prvin nima.«

5

Vrnimo se k Toporišičevemu obravnavanju glagolskega vida. V *Slovenskem knjižnem jeziku 3* (1967b) pretežno povzema obravnavo iz *Poizkusa modernejše obravnave glagolskih kategorij* (1967a).

6

V *Slovenski slovnici* (1976)⁴ Toporišič definira glagolski vid podobno kot v *Poizkusu* (1967a) in dodaja, da je vid kategorija omejenosti glagolskega dogodka. Prvič tudi naletimo na strukturalno izrazoslovje – nedovršniki so proti dovršnikom nezaznamovani, saj jih lahko v nekaterih primerih rabimo namesto njih. Možnost nadomeščanja dovršnika z nedovršnikom razširi še na velelnik (*Ne odpiraj vrat = ne odpri vrat*), za posplošeno-dejansko rabo pa navaja ustrežnejše zglede, npr. *Ta sod je delal res dober sodar* – mišljeno 'napravil'. Zgled je ustrežnejši, ker je *delal* nedvomno nedovršnik.

6.1

Dalje Toporišič piše, da so slovenski glagoli načeloma ali dovršni ali nedovršni, nekateri pa so dvovidski. O glagolih brez vida torej ne govori več, glagole *morati*, *smeti*, *moči* označi za vrsto glagolskega dejanja in za nedovršne. Posebej omenja glagole brez vidskega para, med nedovršniki glagole stanja (*sedeti*, *ležati*, *stati*, *imeti*),

jeziki svoje posebnosti. Zato je treba biti pri opisovanju vidskih fenomenov v različnih slovanskih jezikih previden in ločiti skupne lastnosti od posebnih. V zadnjih desetletjih je v slavistiki priznано, da glede vidskega obnašanja v slovanskih jezikih obstajata dve skupini: zahodna, kamor s češčino, slovaščino in lužiškima srbsččinama sodi slovenščina, ter vzhodna, kamor sodijo vzhodnoslovanski jeziki in bolgarščina. Ostali jeziki predstavljajo prehodne tipe (Dickey 2000; o tem Derganc 2010b).

³ Isačenko za vrsto glagolskega dejanja uporablja termin *soveršaemost'* (совершаемость; Isačenko 1960: 209 idr.).

⁴ Tu citiram po 4. izdaji iz leta 2000.

glagole enovitega dejanja (*delati, iti, čakati ...*), med dovršniki pa trenutne (*počiti, pokniti, jekniti*) ter nekatere predpanske z manj konkretnimi predponami (*omladiti, napisati, zakrpati, skuhati ...*). Pri slednjih lahko manjkajočo nedovršno vzporednico opišemo ali izrazimo z nepredpanskim nedovršnikom (v besedilu gre za očitno napako, saj je zapisano »dovršnikom«), npr. *podkovati-kovati*, in se tako izrazimo bolj ali manj približno (Toporišič 2000: 348–351).⁵

6.2

V podpoglavju *Vrste glagolskih dejanj* (Toporišič 2000: 351–353) ni definicije tega pojma. Iz naštetih vrst pa je ponovno razvidno, da pojmuje Toporišič ta pojem zelo široko, tako v smislu le pomenskih kot tudi pomensko-besedotvornih skupin. Poleg vrst, ki jih je navedel v *Poizkusu* (1967a) in *Slovenskem knjižnem jeziku 3* (1967b), Toporišič navaja še vrsto drugih, nekatere teh skupin so pomenske, nekatere pa poleg tega še formalno označene (s predpono, pripono ali pa obojim). Omenja npr. trajne in ponavljalne glagole (*nesti, iti oz. skakati, sedati*), glagole delnosti s sopomenom 'malo' (*pošepavati, podrhtevati*), glagole, ki pomenijo začetek dejanja (*zaigrati, zapeti ...*), kratkotrajnost (*poležati, posedeti, počakati ...*), trenutnost (*počiti, mahiniti, suniti ...*), manjšalnost (*pokniti, blisniti, hlipniti ...*). Dalje govori o glagolih dejanja (*vrniti se, iskati*), stanja (*viseti*) in poteka (*rasti, razpadati*). Dejansko različni avtorji to kategorijo pojmujejo različno, vendar po navadi formalno označene in neoznačene vrste ločujejo med seboj (npr. Bondarko, Bulanin 1967: 13 idr.; Isačenko 1960: 301). V ruski akademski slovnici (Švedova idr. 1982: 585 idr.) so vrste glagolskega dejanja pojmovane v ožjem smislu, kot pomensko-besedotvorne skupine glagolov, v katerih so pomeni brezpredpanskih glagolov prek pripon modificirani. Pomembno je, da so modifikacije pomena vselej izražene formalno prek pripon, npr. *занемь* kot začetna vrsta glagolskega dejanja.

Seveda je treba omeniti, da tudi avtorji, ki pojmujejo vrste glagolskega dejanja v ožjem pomenu, še daleč niso enotni v njihovem številu ali tipu in da smo tu na področju precejšnje arbitrarnosti. Poleg tega je seveda treba omeniti, da se slovanski jeziki glede vrst glagolskega dejanja, predpon, ki jih tvorijo, in produktivnosti posameznih predpon razlikujejo. Na vlogo predpanskih obrazil pri tvorjenju vrst glagolskega dejanja opozarja A. Vidovič Muha (1993: 162), tako razvršča glagole v svoji raziskavi glagolov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stol. M. Merše (1995: 286–313).

7

V *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) so gesla, ki zadevajo glagolski vid (glagolski vid, dovršnost, nedovršni glagol, nedovršnost, vrste glagolskih dejanj) skladna z obravnavo v *Slovenski slovnici*.

⁵ Prim. novo obravnavo tega problema pri Krvini (2015), ki razširi pojem vidskega para v »vidsko razmerje«.

8

Sklenimo: Toporišič se ni posebej ukvarjal s slovenskim glagolskim vidom, vendar je v svojih delih sledil mednarodni slavistiki. Od prvotne definicije glagolskega vida, povzete po slovnici štirih avtorjev, je prešel k definiciji kategorije glagolskega vida kot privativne opozicije, kjer je dovršnik zaznamovani člen. Iz območja glagolskega vida je izvzel pojave, ki jih je mednarodna slavistika poimenovala vrste glagolskega dejanja, pojmoval pa jih je v najširšem smislu, kot pomenske skupine glagolov, med katere pa je uvrstil tako formalno nezaznamovane kot zaznamovane skupine glagolov.

Literatura

- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, ²1964: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- BONDARKO, Aleksandr Vladimirovič, BULANIN, Lev L'vovič, 1967: *Russkij glagol*. Leningrad: Prosveščenie.
- DERGANC, Aleksandra, 2003: Nekatere razlike v rabi dovršnega oz. nedovršnega vida v ruščini in slovenščini. *Zbornik referatov za trinajsti mednarodni slavistični kongres. Slavistična revija* 51. 67–79.
- DERGANC, Aleksandra, 2010a: Še nekatere razlike v rabi glagolskih vidov v ruščini in slovenščini. *Slavistična revija* 58/1. 73–80.
- DERGANC, Aleksandra, 2010b: Dve zanimivi obravnavi razlik v kategoriji glagolskega vida v slovenskih jezikih. Vojko Gorjanc, Andreja Žele (ur.): *Izživl sodobnega jezikoslovja* (Zbirka Razprave FF). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 187–193.
- DERGANC, Aleksandra, 2014: Še o glagolih premikanja v ruščini in slovenščini. Ada Vidovič Muha, Andreja Žele (ur.): *Prostor v jeziku in jezik v prostoru = Space in language and language in space. Slavistična revija* 62/3. 345–351.
- DERGANC, Aleksandra, 2015: Glagol determinirovanogo dviženija 'iti' v slovenskom jazyke. Micusi Kitadzė (ur.): *Aspektual'naja sematičeskaja zona: tipologija sistem i scenarii diahroničeskogo razvitiija: sbornik statej V Meždunarodnoj konferencii Komisii po aspektologii Meždunarodnogo komiteta slavistov, Kioto, 13–15 nojabrja 2015 g.* Kioto: Universitet Kioto Sangė. 73–77.
- DICKEY, Stephen M., 2000: *Parameters of Slavic Aspect. A Cognitive Approach*. Stanford; California: Center for the Study of Language and Information.
- ISAČENKO, Aleksandr, 1960: *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlennii s slovackim. Morfologija. Čast' vtoraja*. Bratislava: Izdatel'stvo slovackoj Akademii nauk.
- JAKOPIN, Franc, 1966: K tipologiji slovenskega in ruskega glagola. *Jezik in slovstvo* 11/6. 176–182.
- JAKOPIN, Franc, 1971: Glagoli premikanja v slovenščini in ruščini. Jože Toporišič, Alenka Logar Pleško: *VII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. 1–12.
- KRVINA, Domen, 2015: *Glagolski vid v sodobni slovenščini. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- MERŠE, Majda, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- OREŠNIK, Janez, 1994: *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*. Ljubljana: SAZU.
- PLOTNIKOVA, Ol'ga Sergeevna, 1998: Problemy sopostavitel'nogo izučeniija slavjanskogo vida v diahronii. Marina Jur'evna Čertkova (ur.): *Tipologija vida. Problemy, poiski, rešeniija*. Moskva: Škola »Jazyki russkoj kul'tury«. 364–370.
- SEVER, Jože, DERGANC, Aleksandra, 2006: *Ruska slovnica po naše*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ŠVEDOVA, Natalija Jul'evna idr. (ur.), 1982: *Russkaja grammatika I*. Moskva: Nauka.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1960: O aspektnih premenah v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 5/7. 198–204.

- TOPORIŠIČ, Jože, 1967a: Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij. *Jezik in slovstvo* 12/4. 117–127.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967b: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti. *Slavistična revija* 41/1. 161–192.

TOPORIŠIČEVO RAZUMEVANJE IN OPIS KATEGORIJE GLAGOLSKEGA VIDA V LUČI NEKATERIH NOVEJŠIH SPOZNANJ

Domen Krvina

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'366.58:929Toporišič J.

Razmišljanja o glagolskem vidu v slovenščini in njegov opis predstavljajo pri Toporišiču sorazmerno majhen, a vendarle ne zanemarljiv delež njegovega obsežnega jezikoslovnega opusa. Med pomembnejša dognanja pri opisu glagolskega vida kot slovnične kategorije sodi njegova ločitev od vrst glagolskega dejanja in opredelitev slovničnega pomena dovršnika (DV) glede na nedovršnik (NDV). Pojem *vidski par* Toporišič ob sprotni uporabi eksplicitno definira le v *Enciklopediji slovenskega jezika*.

Toporišič, glagolski vid, slovenščina, opis, nedovršnik, dovršnik

Toporišič's reflections on Slovene verbal aspect and its description represent a relatively small, but not negligible proportion of his extensive linguistic oeuvre. Two of the significant developments in the description of verbal aspect as a grammatical category are its separation from *Aktionsart* and the definition of grammatical meaning of the perfective in relation to imperfective verbs. Although the term *aspectual pair* is frequently used by Toporišič, it remains undefined until his work *Encyclopaedia of the Slovene Language*.

Toporišič, verbal aspect, Slovene, description, imperfective, perfective

1 Uvod

Toporišič se problematike glagolskega vida v slovenščini prvič podrobneje loteva v prispevku *O aspektnih premenah v slovenskem knjižnem jeziku* (1960), ki je – kot na začetku omenja avtor sam – bolj praktične, poučevalne in manj analitične narave, pa vendar v odnosu do predhodnih ugotovitev, zlasti tistih v Bezlajevih *Doneskih k poznavanju glagolskega aspekta* (1948) in v slovnici štirih (Bajec, Kolarič, Rupel 1956), odpira vrsto pomembnih vprašanj. Tako kljub ne povsem jasni oddelitvi razlike med enkratnimi in enosmernimi ter večkratnimi ali večsmernimi dejanji istega vida (tip *nesti* : *nositi*; oboje NDV) – ki jo pozneje imenuje določnost glagolskega dejanja (prim. Toporišič 2004: 351) – od problematike glagolskega vida na začetku prispevka (prim. Toporišič 1960: 198–199) v nadaljevanju Toporišič ugotavlja, da se »splača o vidskih razlikah razmišljati samo pri istem osnovnem pomenu« (prav tam: 199). Avtor opozarja tudi na neustreznost pogostega¹ sklepanja o trajnosti (durativnosti) ali ponavljalnosti (iterativnosti), pa tudi začetni, trenutni ali končni dovršnosti dejanja zgolj iz

¹ Prim. npr. v slovnici štirih: »Slovenski glagol nam **že sam po svoji podobi** pové, kako dejanje v času poteka, ali traja dlje časa ali se ponavlja ali je samo trenutno. To glagolsko **oblikovno posebnost** imenujemo z drugimi slovanskimi jeziki vred *glagolski vid*« (Bajec, Kolarič, Rupel 1956: 167; poudaril D. K.).

morfemske sestave glagola brez pravega upoštevanja skladenjske in besedilne ravni (prim. prav tam: 198–201). Kljub ugotovitvi, da vidna razlika zares izstopa le pri istem neslovničnem pomenu dveh glagolov, Toporišič v nadaljevanju prispevka predpanske DV v odnosu do izhodiščnih nepredpanskih NDV obravnava ne glede na (ne)prisotnost te lastnosti, na kar opozarja tudi sam (prim. prav tam: 203).

2 Oddelitev vrst glagolskega dejanja in opis glagolskega vida kot slovnične kategorije

Prvi celostni opis glagola kot besedne vrste in glagolskega vida kot slovnične kategorije ter obenem drugih pomenskih lastnosti, ki jih nekatera (ne pa vsa, kot velja za slovnični pomen) dejanja izražajo in jih Toporišič imenuje vrste glagolskega dejanja,² prinaša članek *Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij* (1967a). Ta opis se nato ali brez sprememb – v priročniku *Slovenski knjižni jezik 3* (1967b) – ali z manjšimi spremembami in dopolnitvami, zlasti pri opredelitvi slovničnega pomena DV in NDV (v *Slovenski slovnici* 1976), ohranja v nadaljnjih Toporišičevih opisih glagolskega vida v slovenščini.

K vrstam glagolskega dejanja Toporišič (prim. 1967a: 122–123) prišteva določnost (tip *iti* : *hoditi* in *nesti* : *nositi*), prehajanje v stanje : prehod v stanje : stanje (npr. *legati* : *leči* : *ležati*), +/- kavzativnost oz. povzročanje dejanja glede na njegovo izkušanje (npr. *siveti* : *siviti* 'delati, da drug postaja siv' in *piti* : *pojiti* 'delati, da drug pije') in +/- usmerjenost dejanja pri zaznavah (npr. *poslušati* : *slišati*). Faznosti (pri dejanju je izpostavljena njegova začetnost, končnost ali trenutnost) in trajnosti/ponavljalnosti (razen pri določnosti) dejanja Toporišič k vrstam glagolskega dejanja izrecno ne prišteva, jih pa enako kot te izloča iz opisa slovničnega pomena kategorije glagolskega vida (prim. prav tam: 120, zlasti opomba 12).

Podroben opis pomenskih lastnosti (ki za razliko od slovničnih veljajo le za posamezne tipe glagolskih dejanj) vrst glagolskega dejanja je ob »razbremenitvi« glagolske semantike vsega le za posamezne tipe dejanj značilnega omogočil natančno opredelitev slovničnega pomena DV glede na NDV in s tem glagolskega vida kot slovnične kategorije.³ Podobno velja npr. za Isačenkovo strukturalistični opis v primerjalnem rusko-slovaškem opisu *Stroj ruskega jezika v sopostavitvi s slovaškim* (prim. Isačenko 1960: 130, 136–143, 176–207). V nasprotju z Isačenkovo, ki kot slovnični pomen DV glede na NDV izpostavlja celostnost dejanja (dejanje, videno kot zgoščeno, z začetkom, koncem in vsem vmes; prim. prav tam: 131, 133–136), Toporišič (1967a: 120) kot slovnični pomen DV navaja zgolj, da »podaja dovršenost dejanja« (torej brez opredelitve, kaj natančno je ta »dovršenost«). Za NDV pa pravi, da »dovršnosti ne izraža« (prim. prav tam) – podobno kot Isačenko, ki NDV glede na DV tudi ne pripisuje nasprotni vrednosti (torej ne da izraža nedovršnost oz. necelost-

² Jakopin je v prispevku *K tipologiji ruskega in slovenskega glagola* (1966) predlagal poimenovanje »notranji ustroj glagolskega dejanja« (prim. Jakopin 1966: 179), ki pa se ni uveljavilo. Poleg tega se zdi, da bi Jakopin k vrstam glagolskega dejanja (sledeč Isačenkovi) prišteval tudi faznost (prim. prav tam: 179–180).

³ Prim. tudi Jakopin 1966: 179–180.

nost), temveč da celostnosti ne izraža oz. o njej nič ne pove (prim. Isačenko 1960: 131, 133, 135). Zaradi nekoliko tavnološke formulacije, da dovršnik izraža dovršnost dejanja, ki ostaja brez natančnega pojasnila, kaj ta dovršnost je (pri Isačenu celostnost dejanja), se zdi opredelitev slovničnega pomena pri Toporišiču 1967a še nepopolna. Dopolnitev sledi v poznejših opisih glagolskega vida, najprej v *Slovenski slovnici* 1976.

2.1 Slovnični pomen NDV in možnost zgolj poimenovanja dejanja

Kot pojasnilo, zakaj za NDV velja zgolj to, da »dovršnosti ne izraža«, Toporišič (1967a: 120, zlasti opomba 11) navaja, da jo »vendarle kdaj lahko izraža«. Ob sopostavitvi trditvi zvenita protislovno – smiselno si je predstavljati, da NDV (lahko) izraža nevtralizirano vrednost, ki nobene od obeh skrajnih (dovršnost : nedovršnost) ne izpostavlja eksplicitno in tako o dejanju pove le to, da obstaja. To potrjujejo tudi zgledi, ki jih Toporišič navaja kot primer, ko naj bi NDV izražal dovršnost in ga po Toporišičevem mnenju, dodanem sicer šele v zadnjih izdajah *Slovenske slovnice* (prim. Toporišič 2004: 351), rabimo »namesto dovršnika«: *nesel je v mlin, pisal bi ti pismo* (prim. Toporišič 1967a: 120, 1960: 201). V teh primerih se zdi sklepanje »tja je namreč tudi prinesel«, »sporočil bi ti pismo« (prim. Toporišič 1967a: 120, 1960: 201), ki naj pokaže, da gre za dovršno dejanje, zunajjezikovne narave (če za konkretno situacijo vemo, da je dejanje bilo dokončano), sam glagol (NDV) pa ga ne potrjuje. Po drugi strani ne moremo reči, da NDV v tem primeru izrecno izraža potekanje, iztekanje dejanja (oz. da poudarja njegovo trajanje). Tako se zdi Toporišičeva trditev, da NDV (vsaj v teh primerih) dovršnosti ne izraža, povsem ustrezna – toda ne zato, ker bi NDV izražal dovršno dejanje namesto DV, temveč ker vidske vrednosti sploh ne izpostavlja in o dejanju le poroča, ga zgolj poimenuje.

Na lastnost NDV, da dejanje (lahko) zgolj poimenuje – brez izrecnega izpostavljanja njegove vidske vrednosti – je posebej pogosto opozarjalo rusko jezikoslovje, kjer je omenjeni pojav tudi najboljše opisano (prim. npr. Derganc 2010). Imenuje se *obščefaktičeskoe značenje SV* (dobesedno *splošno-dejanski pomen NDV*) in je zlasti v pretekliku zelo pogost. Kot vidimo iz navedenih Toporišičevih zgledov in kot ugotavljajo nekateri drugi slovenski (prim. Derganc 2010: 74–78) in tuji (prim. Dickey 2000: 100–109) jezikoslovci, omenjeni pojav obstaja tudi v slovenščini, le da je v primerjavi z ruščino precej redkejši in omejen zlasti na glagole s poudarjeno vršilskostjo in hotenostjo dejanja (prim. Derganc 2010: 76–79; Dickey 2000: 100–109; Krvina 2015a: 23, 35). Tako lahko **brez izpostavljanja vidske vrednosti dejanja** rečemo *ta sod je delal res dober sodar, kdo je vabil tega človeka na svobodo* (prim. Toporišič 2004: 351) ali *kdo je danes kupoval kruh* (prim. Derganc 2010: 77), **ne pa tudi** – v nasprotju z ruščino – *ali si že kdaj razbijal dragoceno vazo* (malo verjetno, da ne po nesreči), *spoznavala sva se na simpoziju* (nenačrtovano srečanje) (prim. Derganc 2010: 76–77) ali *kot otrok sem padal s tega drevesa, enkrat je dobival ukor zaradi zamude* (prim. Dickey 2000: 101).

Kar se tiče možnosti, da NDV dejansko rabimo za izražanje dovršnega dejanja namesto DV, se zdi v slovenščini izjemno redka, saj ne obstajajo skladijske in

besedilne okoliščine, kjer bi ob ohranjanju dovršnosti dejanja namesto DV nujno morali rabiti NDV (prim. npr. Krvina 2015a: 248–249). Lahko pa o tem govorimo v ruščini, kjer je taka zamenjava nujna ob prenosu dovršnega dejanja iz neponavljalnosti v ponavljalnost ali (zlasti pri zaporednosti dejanj) iz preteklika v historični sedanjik (prim. Derganc 2003: 68–69, 72–71). Dejanje pri tem ostaja dovršno, čeprav se dovršnost nekoliko zabrisuje zaradi neizrazitosti meja med posameznimi ponovitvami dejanja pri ponavljalnosti ali zaradi možnosti interpretacije posameznega dejanja v zaporedju kot dejanja v trenutku govorjenja (prim. Dickey 2000: 127–132, 137–140, 154) pri historičnem sedanjiku.

Zaključimo lahko, da Toporišič pravilno ugotavlja, da je za najsplošnejši, slovnični pomen NDV najbolje reči, da NDV dovršnosti ne izraža, ne pa le, da izraža nedovršnost – ker lahko o dejanju zgolj poroča brez izpostavljanja vidske vrednosti (npr. *kaj si danes jedel za kosilo*). Kadar NDV izraža nedovršnost, tj. iztekanje, potekanje (trajanje) dejanja (npr. *tri ure je pisal pismo*), pa dovršnosti seveda tudi ne izraža. Toda ne zato, ker bi kdaj – v nasprotju denimo z ruščino – izrecno izražal tudi dovršnost, temveč ker lahko dejanje zgolj poimenuje.

2.2 Razširjena opredelitev slovničnega pomena DV in NDV

V *Slovenski slovnici* 1976 Toporišič dovršnost, ki jo izraža DV, opredeljuje natančneje in tako odpravlja tavnološkost: »dovršni glagoli zaznamujejo po trajanju omejeno dejanje [...], nedovršni omejenost v trajanju dejanja ne izražajo [...]« (Toporišič 1976: 285). Bistvena novost je torej vpeljava pojma trajanja in njegove omejenosti. Pri tem za NDV zaradi prej opisane možnosti zgolj poimenovanja dejanja še vedno velja, da te omejenosti ne izraža – ne preprosto le, da izraža trajanje. Čeprav se omenjanje trajanja pri opisu DV na prvi pogled morda ne zdi najbolj ustrezno, pa primeri predponskih DV z distributivnim oz. zaporednostnim *po-* (npr. *popadati, popokati, pozapreti*) ali s *pre-* (pretek skozi vse dejanje, npr. *preživeti vse življenje*) kažejo, da trajanje z DV ni nezdržljivo – seveda pa je omejeno in nikakor ni izpostavljeno. Podobno velja tudi pri opisu DV s celostnostjo (zgoščenostjo dejanja, videnega z začetkom, koncem in vsem vmes). Kot že omenjeno, v slovenščini v nasprotju z ruščino ne obstajajo skladenjske in besedilne okoliščine, v katerih bi bilo NDV ob ohranjanju dovršnosti dejanja obvezno rabiti namesto DV. Zato ob (tudi redki) možnosti zgolj poimenovanja dejanja brez izpostavljanja vidske vrednosti glavno vlogo NDV predstavlja izražanje trajanja (potekanja, iztekanja) dejanja, kar pomeni izrecno vezanost dejanja na več kot eno točko v času. Podobno ugotavlja za slovanski Zahod – tj. slovenščino, češčino in slovaščino – tudi Dickey (prim. 2000: 5, 67, 107–109). Lahko bi rekli, da Toporišičeva razširjena opredelitev slovničnega pomena DV in NDV združuje tako element celostnosti (omejenost dejanja z začetkom in koncem) kot tudi slovensko oz. po Dickeyju zahodno specifiko – vezanost NDV predvsem na izražanje trajanja oz. najsplošneje neizražanje omejenosti po trajanju.

3 Vidski par

Opisi glagolskega vida v slovenščini pred Toporiščem se vprašanja vidskega para sploh ne dotikajo.⁴ Pri Toporišču (1960: 199) najdemo navedbo, da se »splača o vidskih razlikah razmišljati samo pri istem osnovnem pomenu«, problem vidskega para pa nato ni razdelan. V članku *Poizkus modernejšje obravnave glagolskih kategorij* (Toporišč 1967a: 122) je pojem vidski par najprej uporabljen ob koncu opisa tvorbe NDV iz (zlasti predpinskih) DV, češ da »vsi glagoli nimajo takih vidskih parov«. Kot primer sledi nekaj predpinskih DV, ki nimajo NDV izpeljank (npr. *glodati* : *preglodati*; **preglodavati*). Od tod lahko sklepamo, da o pravi vidski parnosti med nepredpinski NDV in predpinski DV ne moremo govoriti. Na to nas napeljuje tudi Toporiščeva pripomba, da se v teh primerih »izrazimo [...] več ali manj približno« (prav tam) – z dodatnim pojasnilom, da bi lahko govorili o »dejanskih vidskih parih«, za razliko od tistih, ki so tvorjeni z izpeljavo (NDV iz DV) in so »čisti vidski pari« (prim. Toporišč 1967a: 122, opomba 17). Takšno razumevanje vidskega para se v znatni meri ujema z Isačenkovi, ki pod pojem vidskega para uvršča le odnos med DV in NDV, ki so iz prvih tvorjeni z izpeljavo (npr. *izpisati* : *izpisovati*), ker da je zgolj v tem odnosu razlika le v slovničnem pomenu (+ celostnost : Ø celostnost); v odnosu med nepredpinski NDV in predpinski DV (npr. *pisati* : *napisati*) pa je vedno vsaj minimalna neslovnčna pomenska razlika (prim. Isačenko 1960: 137–140, 155–167, 175–201). Tudi v ruskem jezikoslovju se je vprašanje vidskega para, pri izdelavi slovnice in drugih priročnikov prisotno sicer izraziteje kot v slovenščini, začelo natančneje, sistemsko obravnavati sredi 20. stoletja, zlasti pri Isačenku in Maslovu. Zadnji je za ruščino postavil tudi kriterije za določanje vidskih parov, temelječe na nujnosti zamenjave DV z NDV pri prenosu dovršnega dejanja v ponavljajnost ali historični sedanjik (prim. Derganc 2003: 68–69, 72–71; Dickey 2000: 46–47).

V *Slovenski slovnici* 1976 pri uporabi pojma vidski par glede na Toporišč 1967a ni nobenih razlik, odsotna pa je pripomba o »dejanskih« in »čistih« vidskih parih (prim. Toporišč 1976: 287–288). Ponekod – zlasti pri opisu vidske rabe v zanikanem velelniku – se pojavlja še pojem »čiste vidske dvojice«, verjetno kot ekvivalent »čistim vidskim parom« (prim. prav tam: 333). Ker gre za slovnico, bi bila ob uporabi pojma vidski par zaželeno tudi njegova natančna opredelitev, ki pa je ni niti v zadnji izdaji (2004). Najdemo jo le v *Enciklopediji slovenskega jezika*:

To sta istopomenski glagolski dvojici, ki se med seboj ločita le po tem, da dovršni člen zaznamuje omejeno dejanje [...], nedovršni pa o tem ne daje obvestila (menimo pa, da zaznamuje neomejenost). Vidsko nasprotje se izraža samo z glagolskimi priponami (*predelam* – *predelujem*) [...] Kadar takih čistih parov ni, si k danim dovršnikom zamišljamo manj popolne nedovršnike, npr. *podkovati* (*konja*) – *kovati* (*k.*) [...] (Toporišč 1992: 353).

⁴ Posredne namige lahko najdemo v poglavju Verba perfectiva und imperfectiva v Miklošičevi primerjalni slovnici slovanskih jezikov, kjer je pri supletivnosti za DV in NDV podan en latinski ustreznik: »*delati* und *storiti facere* [...] *govoriti* und *reči dicere*« (prim. Miklošič 1868–1874 IV: 284).

Ta definicija združuje in povzema vse do zdaj navedeno, tako o slovničnem pomenu DV in NDV kot o odnosu med njima v vidskem paru glede na medsebojno tvorjenost. Opozorimo, da pri tej opredelitvi slovničnega pomena DV in NDV ni trajanja – ostaja le omejenost, kar opredelitev od začetne dovršnosti (Toporišič 1967a) preko omejenosti po trajanju (Toporišič 1976) v znatni meri približuje Isačenkovi (1960) opredelitvi s celostnostjo (dejanje, videno kot zgoščena celota z začetkom, koncem in vsem vmes). Z »menimo pa, da zaznamuje neomejenost«, Toporišič nakazuje, da je najpogostejša vloga NDV (ob redkejši možnosti zgolj poimenovanja dejanja brez izpostavljanja njegove vidske vrednosti) izražanje iztekanja, potekanja (trajanja) dejanja. Uporaba pojma *vidsko nasprotje* predstavlja nedoslednost, saj slednje navadno pomeni le razliko v slovničnem vidskem pomenu brez nujnosti ujemanja v neslovničnem pomenu (prim. Krvina 2015a: 55; Merše 1995: 29, 46–49). Prav tako pozornost zopet pritegne opozarjanje na obstoj tako »čistih parov« kot »manj popolnih nedovršnikov« oz. v Toporišič 1967a »dejanskih vidskih parov«. Za zaključek skušajmo pojasniti, kaj želi Toporišič s tem povedati.

3.1 »Dejanski«, »manj popolni« vidski pari in (ne)absolutnost pomenskega ujemanja

Toporišičevo opozarjanje na »čiste« in »dejanske« vidske pare (sicer le glede na tvorjenost), pa tudi npr. leksikološko-leksikografske ugotovitve Apresjana (prim. 2006: 62–64, 65–69, 89–92) in ne nazadnje praksa SSKJ, kjer se vidski pari niso prikazovali, nas napeljujejo na misel, da bi pri vidskem paru ob kategorialni vidski razliki raje kot o polni izenačenosti preostalih pomenskih sestavin govorili o veliki pomenski zbližanosti obeh členov (vsaj v enem pomenu), pri kateri se pomenska (v nekategorialnih pomenskih sestavinah) razlika bliža 0, kategorialna vidska pa prav zato izstopa. Tako lahko razumemo tudi Toporišičevo trditev iz leta 1960, da se spleča o vidskih razlikah razmišljati samo pri istem osnovnem pomenu. Takšen pristop v pojem vidskega para vključuje tudi odnos med nepredponskimi NDV in njihovimi sestavljenkami (npr. *pisati* : *napisati*), kadar je predponsko obrazilo zaradi svoje večsmernosti/večtočkovnosti pomensko dovolj široko, da le izpostavlja pomensko sestavino, ki je navzoča že v nepredponskem NDV, npr. *brisati* (večsmernost po površini) : *pobrisati* (prim. Krvina 2015a: 103–106, 2015b: 122). Ker izhodiščni (Toporišičev, Isačenkov) pogled na vidski par vanj vključuje le odnos med zlasti predponskimi DV in izpeljankami (NDV) iz njih, bi morda za boljše razločevanje opisanega širšega pogleda na vidski par od izhodiščnega zanj veljalo vpeljati tudi novo poimenovanje, npr. *vidsko razmerje* (prim. Krvina 2015a: 51–56, 2015b: 113–119, 123–126).

Literatura

- APRESJAN, Jurij D., 2006: *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur.
- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- DERGANČ, Aleksandra, 2003: Nekatere razlike v rabi dovršnega oz. nedovršnega vida v ruščini in slovenščini. *Slavistična revija* 51/posebna številka. 67–79.

- DERGANČ, Aleksandra, 2010: Še nekatere razlike v rabi glagolskih vidov v ruščini in slovenščini. *Slavistična revija* 58/1. 73–80.
- DICKEY, Stephen M., 2000: *Parameters of Slavic Aspect. A Cognitive Approach*. Stanford, California: Center for the Study of Language and Information.
- ISAČENKO, Aleksandr V., 1960: *Stroj ruskogo jazyka v sopostavlennii s slovackim: Morfologija I–II*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- JAKOPIN, Franc, 1966: K tipologiji slovenskega in ruskega glagola. *Jezik in slovstvo* 11/6. 176–182.
- KRVINA, Domen, 2015a: *Glagolski vid v sodobni slovenščini. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRVINA, Domen, 2015b: Vidsko razmerje in vidskorazmerni potencial predpinskih obrazil v slovenščini. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 10. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- MERŠE, Majda, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- MIKLOŠIČ, Fran, 1868–1874: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien: Leopold Sommer & Comp.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1960: O aspektnih premenah v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 5/7. 198–204.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967a: Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij. *Jezik in slovstvo* 12/4. 117–127.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967b: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

SKLADNJA

INVERZIJA OSEBKA V SLOVENŠČINI

Jasna Belc

Ljubljana

UDK 811.163.6'367.332.6

Prispevek skuša razložiti pojav t. i. inverzije osebka, zlasti v slovenščini. Izhaja iz Toporišičeve klasifikacije modifikacij pomenske podstave (SS 2000: 491–530) in navaja primere iz korpusnih in drugih virov (pisnih in govornih). Razčlemba tega jezikovnega pojava upošteva hierarhijo teh določitev – njihovo razvrstitev ter razvrstitev besed in besednih zvez v (več)stavčni povedi in ožje, znotraj razširjene glagolske zveze, imenovane tudi *stavčna zveza*, oz. *odvisnikov* –, ki jih napovedujeta tako tvorbeno-pretvorbena slovnica kot tipologija jezikov. Skuša najti tudi sprožilce inverzije. Osredotoča se predvsem na skladnjo, ob tej pa se ozira še k prozodiji, informacijski zgradbi in pomenoslovju (logični obliki). Nema lokrat naletimo, zlasti v govornem jeziku (občasno tudi v pisnem), na vnose tujih prozodičnih in posledično skladenjskih vzorcev v slovenščino ali vsaj na neskladje med omenjenimi ravninami glede na linearni zapis povedi.

inverzija osebka, besedni red ali stava v stavku, poudarjeno težišče, stavčna prozodija, zložena glagolska zveza

The article discusses the phenomenon of »subject inversion« in Slovene. The discussion begins with Toporišič's classification of modifications (complementations) within a proposition, offering examples from corpora and other (written and spoken) sources; examples from other languages are also offered. The analysis focuses on the hierarchy of complementations, the order of words and word/functional phrases in a complex sentence, as well as the triggers of subject inversion. The order of complementations can be predicted by the theory of transformational-generative grammar and by the typological cross-linguistic studies. The analysis is conveyed in the syntactic level of language by taking into account some prosodic, information structure and semantic characteristics (logical form) of a given sentence. Such cases, particularly in spoken Slovene, may often be found in utterances with a foreign prosodic and consequently syntactic pattern, or at least some incoherence among the mentioned levels with respect to the linear representation of the sentence.

subject inversion, word order or position of constituents in a sentence (clause), (information) focus, sentence prosody, complex verb phrase

1 Uvod

1.1 Uvodna pojasnila

V skladenjskih razpravah o različnih jezikih pogosto zasledimo pojav t. i. *inverzije osebka*. Pojem *inverzija* tu pomeni *zamenjavo položaja* z drugo obliko in postavitev na neko drugo mesto od običajnega. V smislu *besednega reda* (BR) stavčnih

sestavnikov gre za stavo osebka, ki je zamenjal svoje običajno mesto z neko drugo (večdelno) prvino. Gre za pojav, ki je viden *na površini*, tj. v fonološki izrazitvi (v *tvorbno-pretvorbenem pristopu* (TPS), v *fonetični oz. fonološki obliki* (FO) v nasprotju z *logično obliko* (LO) ali pomensko, interpretativno izrazitvijo izreke), v *linearinem* zaporedju oz. *zapisu* (LZ) stavčnih prvin (od glasoslovnih do stavčnih). V tipološkem smislu sodi slovenščina med jezike, ki imajo značilni (nevtralni, osnovni, kanonični) BR ali stavo SVO (z mednarodnimi kraticami za *subjekt, verbum, objekt*; slov. OGP, a običajno ostajamo pri mednarodnem simbolnem zapisu). Konkretnije s pojmom *inverzija osebka* (IO) zaznamujemo pojavljanje osebka **za** *glagolskim delom stavka*, tj. bodisi le *osebno glagolsko obliko* (OGO) ali celoten glagolski del (običajno brez nedoločniškega ipd. dopolnila), saj sta osebek in glagolski del (povedek, povedje) običajno v tesni zvezi tudi v LZ povedi, ki je lahko eno- ali večstavčna. IO je najpogosteje vezana na odvisni stavek. V kratičnem zapisu to pomeni, da smo BR **SV** zamenjali z **VS**, kadar ima konkretni glagol lastnost prehodnosti; pomeni, da smo zamenjali BR **SVO** z **VSO**, lahko pa celo z VOS/OVS.

IO ne pomeni posledično le zamenjave mest v povedi ali njeni stavčni obliki (formalni izrazitvi), ampak običajno tudi v ustrezni *intonacijski konturi* izgovorjenih stavčnih sestavin ter premiku *težišča* ali *stopnje jakostne izrazitosti* (Toporišič 2000: 665). V nekaterih primerih povedi je IO morda posledica drugih teženj (po premikih) v skladnji in je vpeta v nek sklop hierarhičnih postavitvev sestavnikov in skladenjskih potekov, ki neposredno ne zadevajo samega položaja osebka. Torej sama inverzija pogosto ni le stvar ožje skladnje, ampak zadeva hkrati tudi prozodijo (stavčno intonacijo, premore) in pomensko ali informacijsko zgradbo (IZ), kakor zahtevajo stavkotvorna pravila večine TPS: v slovnici načel in parametrov (SNP; Golden 2000: 11) in modulov: teorija vezanja in navezovanja, teorija preverjanja oznak, kopij, dosegov; v zadnjih 20 letih vse bolj optimalnostna teorija, minimalistična skladnja, pa tudi drugi pristopi in teorije. S prerazporejanjem stavčnih sestavnikov se tudi stavčna intonacija in/ali poudarjenost sestavnikov (intonacijsko jedro) ter vrsta informacijske prvine ustrezno spreminjajo; zlasti dve prvini in njuni ustrezni *funkcijski zvezi* v okviru teorij TPS in informacijskih teorij (o IZ), ki usmerjata pozornost govorca in poslušalca konkretnega izreka k tematizacijski ali pa poudarjalni sestavini: v mednarodni literaturi imenovani topik in fokus, v teoriji členjenja po aktualnosti pa bi ju lahko posplošili na tematizacijsko in rematizacijsko sestavino ali na tematski in rematski del povedi ob sklicevanju na konkretno izpeljavo teorije. V smislu tipoloških načel (Hammond 1988: 17) si pri izgovarjanju povedi prizadevamo ohranяти čim bolj uravnoteženo in tekočo prozodično zgradbo z neizstopajočimi (intonacijskimi ali poudarjalnimi) *odmiki*, nenujnimi premori, če ne želimo v izgovor priklicati (velike) osebne čustvene vpletenosti, ki bi jo hoteli prenesti na sogovornika, da bi dosegli učinek. Kadar *ne gre* za to čustveno vpletenost govorca, se ta izogiba premočnim in pretiranim poudarkom, s katerimi bi določenim stavčnim sestavnikom dal neustrezno prozodično realizacijo v smislu skladenjske zgradbe, ki ji ta pripada. Hierarhična skladenjska razčlemba povedi mora upoštevati tudi zahteve FO (tu prozodije).

V smislu hierarhične razčlenbe povedi se v SNP sklicujemo raje na stavčne sestavnike kot na njihove stavčnoočlenske vloge (razlika v skladenjski obravnavi s Toporišičevo *Slovensko slovnico* (SS)), saj vsebinski poudarek naše skladenjske razčlenbe ni na ugotavljanju teh vlog ali njihovi primerjavi, ampak prej na delitvi na formalni izrazni del (besednozvezno skladnjo in besednozvezne sestavnike) in na njen pomenski del prirejanja oz. podeljevanja udeleženskih vlog glagolskim argumentom v jedrih dopolnil in določil, ki jih ti odpirajo kot leksikalne prvine s to značilnostjo (V = glagoli, N = samostalniki, A = pridevniki, P = predlogi). Znotraj SNP se pravilna tvorba besednih zvez (BZ) (iz navedenih leksikalnih prvin) sklicuje na *besednozvezno razvijalno načelo* kot univerzalijo, ki trdi, da skladenjsko zvezo razvijajo lastnosti njenega jedra (slovarske oznake jedra, v smislu leksikalistične hipoteze; Chomsky po Golden 2000: 12).

Pojasnilo o uporabi ponazarjalnih zgledov: ti so iz običajnega govora, tekoče razlage ali pripovedi in so bili večinoma zapisani. Našli smo jih v slovenskih pisnih korpusih (glej Vire), jih dodali na podlagi premislekov o tematiki članka iz osebnega spominskega ali pisnega arhiva ali po poslušanju javnih medijev. To pomeni, da ne gre za povedi iz besedil za umetniško uprizarjanje ipd., kjer bi imela čustvena komponenta precejšnjo vlogo. Lastni zgledi so bili pogosto izbrani predvsem zaradi načela gospodarnosti v članku.

1.2 Terminologija

Uporabljeni *strokovni izrazi* sledijo tako ESJ (Toporišič 1992), na začetku so prikazani v poševnem tisku, kot knjigi o TPS (Golden 2000), kjer so tvorjeni prav tako po načelih ESJ in SS. Izrazi zunaj domene obeh del so tvorjeni, prevedeni iz tuje literature ali v kar največji meri prilagojeni tem virom.

2 K inverziji osebka

2.1 Različne vrste povedi glede BR osnovnih sestavnikov

Številni naravni jeziki poznajo pojav *inverzije osebka*, gre pa tako za terminološko kot vsebinsko vprašanje. V terminološkem smislu je izraz že zelo dolgo prisoten v jezikoslovni literaturi, nekatere teorije ga pogosto obravnavajo. V naši razpravi se omejujemo na slovenščino ter primerjavo z analognimi zgledi iz romanskih in slovan-skih jezikov (IO je pogosta v obeh jezikovnih družinah).

IO razumemo kot pojavitev osebka **za** glagolskim delom stavka, ki vključuje OGO ali celotno glagolsko zvezo (GZ) ali del GZ, v smislu spremembe osnovne stave (t. i. nevtralne stave SVO), ki bi jo imele prvine v enostavčni povedi, izrečeni kot uvodni povedi nekega govora. V tem primeru se lahko tvorec povedi in poslušalec zanašata le na skupno poznavanje vsebine, ki je ubesedena z BZ in besedami (leksemi), ki so lahko abstraktni ali referenčni izrazi (njihovo istovetenje in razumevanje tedaj pomeni obojestransko poznavanje zunajjezikovne dejanskosti).

Nekaj *uvodnih* zgledov povedi z osnovnim BR:

- (1a) Peter je dal Mariji knjigo.
 (2a) *špan.* Pedro le dio un libro a María. (PS)
 l. ime nasl. 3. os. ed. je dal knjigo (tož.) Mariji (daj.)

Obe povedi imata nevtralno stavo, diagnostični mehanizem za potrditev takšne stave pa je vprašanje *Kaj se je zgodilo?* ali v splošnem *Kaj se dogaja?* V zgledih (1a) in (2a) je le običajna padajoča stavčna intonacija, ki ustreza pripovednemu stavčnemu naklonu (ESJ) – kar nam zadošča pri razčlembi –, aktualnostno členitveno težišče označimo s podčrtavo ustreznih nepoudarjenih težišč (rematskih delov) povedi.

S spremembo stave stavčnih sestavnikov lahko postane (informacijsko) težišče poudarjeno [+ Foc], v zgledu ga označimo z izpisom BZ z velikimi črkami:

- (1b) Peter je dal knjigo MARIJI.

Težišče (rema, nova informacija) bi bilo lahko v slovenščini tudi nepoudarjeno, a naj bo v zgledu (1b) poudarjeno in udejanjeno v dajalniški BZ. Podobno bi ravnali v španskem zgledu (2b), kjer je poudarek na: *un libro*. Položaj poudarjenega težišča ni vezan na stavo. Iz zgledov vidimo, da oba jezika različno členita in postavljata sestavnike oz. BZ v stavek.

Analogen zgled (glede menjave položajev dveh BZ) bi se torej v španščini glasil:

- (2b) Pedro le dio A MARÍA un libro. (PS, BD)

Tožilniška zveza bi ostala prozodično in informacijsko nezaznamovana, medtem ko bi (dajalniški) nepremi predmet dobil oznako zaznamovanosti v ustrezni funkcijski zvezi FocP (*focus phrase*; težiščna ali rematizacijska zveza).

Obstajajo zgledi s stalno IO, v slovenščini bomo poskusili ta status preveriti v nadaljevanju.

Med zgledi z neprehodno zgradbo, npr. s t. i. *netožilniškimi glagoli* (nimajo premege predmeta, glagoli premikanja in glagoli spreminjanja stanja; prim. Ilc, Marvin 2016), naj omenimo:

- (3a) (e) Zavrela je voda.
 (3b) (e) *špan.* Hirvió el agua. (BD)

(e) označuje na tem mestu neizraženi osebek, ki razloži hierarhijo sestavnikov, kot jo globinsko vidi SNP.

Glagoli v netožilniških in neergativnih (neprehodnih) zgradbah imajo drugačne posledice pri nadaljnjih izpeljavah.

2.2 Kje najdemo IO?

V eno- ali večstavčnih povedih z zloženo GZ najdemo IO v naslednjih vrstah zgradb ali besedilnih zvrsteh (nadaljnjih zgledov zaradi prostorske omejitve objavljene članka ni mogoče navajati, bralec si jih lahko sam priklíče v spomin):

- 1) v opisih mirujočih stvari, scene, zlasti v didaskalijah (vstopanju in izstopanju igralcev z odra ipd.)
- 2) v razporeditvi prostorov ali (stvari) v prostoru:

(4) [...] Slovenija je [...] izjemna, ker se na prav tem koščku srednje Evrope stikajo in prepletajo štiri velike naravne enote. (GF)

3) v spremnih stavkih za premim govorom

4) kadar je glavni stavek povedi zapostavljen za odvisnikom ali tudi kadar je pred njim, če se v zgradbi pojavljajo netožilniški ali neergativni glagoli:

(4a) Brata Fendi sta zaslužna, da je postala Italija najbolj prepoznavna v svetu mode.

(4b) Brata Fendi sta zaslužna, da je Italija postala najbolj prepoznavna v svetu mode.

(RTV SLO)

(4c) *da Italija je postala najbolj prepoznavna v svetu mode.

Govorka je raje uporabila 2. različico BR (4b), kjer je osebek postavila više v odvisniku in ga tako izpostavila poudarjanju (prozodičnim potekom), ki zahteva interpretacijo s kontrastnim osebkom. Skladnja tu poskrbi, da se glasovno poudarjene realizacije sestavnikov povedi realizirajo v okviru funkcijskih zvez (topik, fokus). Glede na govorkin dvojezični status gre lahko za vpliv njenega maternega jezika na njeno izražanje v slovenščini, torej, da daje osebkom pomembnejšo vlogo, ker je prominentnost osebka v romanskih jezikih močnejša (prav v smislu skladnje). Informacijsko so kontrastirane prvine lahko teme (topiki) ali težišča (fokusi), po načelih teorije o IZ je v enem stavčnem ali povednem okolju težišče le eno, medtem ko je tem lahko več (Cinque v Erteschik-Shir 2007: 34–38).

3 Kako izpeljemo inverzijo osebka

3.1 Potrebni mehanizmi in poteki

Stavkotvorna pravila katere koli TPS (SNP, minimalistične) zmorejo napovedati in pojasniti, kako izpeljemo določene povedi, da ustrezajo tistim v korpusih pisnega ali ustnega izražanja – če korpusi odražajo določeno zvrst jezika, npr. knjižni jezik ali vsaj zorno obliko pogovornega (pokrajinskega) govora –, in jih sami ubesedimo kot naravni govorniki jezika.

V SNP so najpomembnejše predpostavke naslednje: slovnica gradi povedi (stavke) tako, da upošteva univerzalno postavljene hierarhije razvitih leksikalnih in funkcijskih zvez (X"-teorija in načelo: vsaka med temi zvezami ima določilo, jedro in dopnilo, ki je lahko spet sestavljeno oz. že nova zveza), slovnica v območjih zunaj ožje GZ razporeja prvine stavka (izreka) s prijemom premikov v hierarhično višja vozlišča – slišno (v FO) ali neslišno (na pomenski ravnini: dosegi prvin, ki pomensko vežejo določene prvine na jedra ali kot določila določajo realizacijo posamezne lastnosti, udejanjene kot leksikalna ali funkcijska zveza, t. i. besednozvezno ali m-poveljevanje). Stavčne prvine se dejansko ali pa navidezno premaknejo v hierarhično višja vozlišča skladijskega drevesa, da preverijo določene lastnosti, ki slovnično (skladijsko) ali družljivostno (tudi del te slovnice) omejujejo določeno zgradbo (Golden 2000: 28–42).

Uporaba teorije o fazah in njihove nesočasnosti (Marušič 2004), ki je primerna za našo utemeljitev:

- A) v LO (pomenoslovni ravnini, ki jo predstavlja LO),
- B) v FO (glasoslovno-naglasna ravnina s prozodijo) in
- C) na skladenjski ravnini.

A) V LO (pomenoslovni ravnini, ki jo predstavlja LO)

a) Doseg operatorjev:

- (5a) Vodja skupine je odločil, da bo **moral Peter** narediti stvar do konca.
- (5b) Vodja skupine je odločil, da bo **Peter MORAL** narediti stvar do konca.

Obe vloženi povedi v glavni stavek *vodja skupine je odločil – da bo moral Peter narediti stvar do konca* in *da bo Peter MORAL narediti stvar do konca* – se razlikujeta ravno v zamenjanih položajih osebka *Peter* in naklonskega (nepolnopomenskega) glagola *morati* (s pomožnikom *je*), torej v **inverziji osebka**. Osebek kot najprominentnejša skladenjska vloga, ki se pogosto veže z vršilcem dejanja, nosilcem dogajanja, stanja ali poteka, je tisti, ki ima to zmožnost, da z drugimi stavčnimi sestavinami izmenjuje položaj. Druga prvina, ki izmenjuje mesto z osebkom v LZ povedi, je lahko ena od modifikacij povedja (polnopomenskega glagola, ki stoji v tem primeru v nedoločniku), v okviru GZ so to različni pomožniki, naklonski glagoli različnih pomenskih razredov, pa tudi prislovi (npr. *lahko*, ki se vede kot naklonski glagol *moči* ali *smeti* ali pa kot prislov načina) (Toporišič 2000: 491–525).

V zgleidih (5a) in (5b) lahko potrdimo, da slovenščina dopušča to »sestavljeno inverzijo«, namreč zamenjavo položaja osebka s celotno ali skorajda celotno glagolsko zvezo (VP), tj. s celotnim nizom modifikatorjev ali določil OGO: od pomožnika (Aux) *biti* do polnopomenskega glagola; ta lahko ostane desno od osebka, vse ostalo preide levo od njega. Torej ne le S Aux > Aux S, ampak S VP > VP S, kar je treba glede na vrsto zgradbe še nekoliko opredeliti.

Hierarhija, ki naj jo upoštevata oba elementa, osebek *Peter* in naklonski glagol *morati*, je naslednja:

(5a) **Peter > moral**: *osebek* mora določati glagol *morati* oz. biti po dosegu nad njim. Glagoli, zlasti naklonski ipd., imajo funkcijo operatorja, zato jih lahko v smislu izpeljave pomenske interpretacije tega dela povedi oz. odvisnika primerjamo s funkcijo osebka, ki pa poveljuje svojemu glagolskemu delu tako, da določa njegovo ujemanje v številu in spolu. Torej že po sami naravi obeh prvin stavkotvorna pravila zahtevajo, da je osebek v stavčni hierarhiji uvrščen dovolj visoko. Pričakujemo, da se zaradi glagolske oblike, ki sledi in ima oznako časovne določnosti [+ čas], zaradi izražene OGO v stavku osebek umesti v določilo časovne zveze (TP), ki je umeščena hierarhično višje od VP (SNP to izvede z neslišnim premikom glagola iz OGO in osebka v njegovo določilo, v LO). Naklonski glagol kot dopolnilo TP stoji v hierarhično nižji zvezi v jedru naklonske zveze (ModP), od njega je odvisen in veže nase še polnopomenski glagol *narediti*, ki ga postavimo v leksikalni del stavka – GZ, katere vezljivostno dopolnilo je spet premi predmet *stvar*. Rematski del tega stavka je bodisi le zveza do konca ali pa tudi predmet stvar. Ta označuje del stavka, ki je znotraj vezniške zveze (CP) *da ...* (dopolnila h glavnemu stavku) najbolj težiščno izpostavljen

v smislu členitve po aktualnosti, ni pa intonacijsko ali jakostno posebej izstopajoč, zato simbolično podčrtan. Neslišni premik *pusti* v TP sled *t* in določilo TP glasovno neizraženi osebek *e* (zgleđa (3a) in (3b)), prvine LO.

(5b) **MORAL** > *Peter*: naklonski glagol *moral* mora biti (v poudarjajočem načinu) v stavčni hierarhiji funkcijskih in leksikalnih zvez (skladnji) in dosegu (interpretaciji) nad osebkom *Peter*. Hierarhija prvin, ki označujejo skladenjski naklon, vprašaljenje ali IZ (topikalizacija ali poudarjanje), je v okviru TPS postavljena v najvišje področje *leve periferije povedi* (stavka), zato najdemo tam funkcijsko zvezo FocP (za težiščenje, poudarjanje ali izvzemanje določenih prvin).

b) Hierarhija funkcijskih zvez v CP, TP in VP (Ernst 2002: 245; Cinque, Rizzi 2008), ki omogoča tudi obravnavo nekanoničnega BR, tj. bodisi inverznega bodisi usmerjenega k tematizaciji ali poudarjanju ([+ Top]/[+ Foc]):

CP (kot ForceP) > TopP > FocP > (TP > ModP > AspP > PredP > VP > V)

ForceP = funkcijska zveza, ki določa skladenjski naklon ali potek (tvorbe) vprašaljenja

TopP = tematizacijska/topikalizacijska zveza (*topic phrase*)

FocP = težišč(nost)na/fokalizacijska/rematizacijska zveza

ModP = naklonska zveza (označuje glagolski naklon, zajet v glagolu s pomenskim določilom hotenjskosti/volje ali možnosti/potencialnosti (Toporišič 2000: 494–496), izražena z naklonskimi glagoli)

CP = vezniška zveza

TP = časovna zveza

AspP = vidska zveza

PredP = predikacijska zveza

VP = glagolska zveza

V = glagol

Stavčna ali časovna zveza pa sestoji iz zvez v naslednji hierarhiji (Cinque, Rizzi 2008; Ernst 2002), odvisno od tega, katere od kategorij potrebujemo pri obravnavi:

TP > ModP > AspP > AuxP > vP/PredP > (VP > V)

TP = časovna zveza

AspP = vidska zveza (izražena leksikalno ali tudi morfemsko)

AuxP = zveza pomožnega glagola (v tvorbi časovnih paradigem ali glagolskega načina (trpnik, tvornik))

vP/PredP = predikacijska (širša) zveza in vP kot ožja GZ (polnopomenski glagol in zveza, ki omogoča povezovanje z ustreznim dopolnilom, npr. premim predmetom, povednim določilom, povedkovim prilaskom ali katero koli predložno zvezo, s katero ima glagol razmerje obvezne (desne) vezljivosti) (Žele 2000: 78, 105 isl.)

Realizacija povedi oz. stavčnega dela odvisnika v (5b) zahteva v okviru LO preverjanje oznake [+ težišče], tej fazi mora slediti slišna faza FO, ki da stavku dejansko tak poudarek.

Govorec zgleđa (5b) povedi (v odvisniku) ne more izvesti z nevtralno intonacijsko shemo, čeprav bi bila govorec in poslušalec soglasna, da vesta, o katerem *Petru* je

govor, zato je treba takšno linearno realizacijo (LR) (izreko) stavka označiti vsaj kot sporno v smislu neupoštevanja ujemanja načel, ki določajo LO in FO nekega jezika, če ne že kot nesprejemljivo, nerodno ali tujo, saj se pred govorcem *podre* tudi nek tekoči enakomerno nihajoči intonacijski in ritmični vzorec, ki je ustaljen v govornjeni zborni izreki, tudi ko nek izrek preberemo le po tiho; v okviru prozodije obsega različno dolge premore – tu nujne –, ki določajo meje skladenjskih (prozodičnih) in informacijskih sestavnikov ter same vzorce melodij glede na klasifikacijo vsebine izreka.

B) V FO (glasoslovno-naglasna ravnina s prozodijo)

Ko postavimo obe razmerji dosegov v LO, (5a) *Peter* > *moral* in (5b) *MORAL* > *Peter*, in preverimo formalne oznake v skladenjskem drevesu, skozi katero razvijemo FO in prozodijsko ustrezno izreko, ugotovimo, da LO ni dala ustreznega rezultata za želeno linearno zaporedje izgovora povedi oz. stavčnega dela (CP), ki se začneja z veznikom *da*. To pomeni, da moramo pripisati tudi jedru vezniške zveze (C⁰) ustrezne oznake, da bi dobili natančno to LR povedi, ki smo jo želeli. Oznaka na tem jedru namreč določa, kako naj se realizira zaporedje osebka in prvega naglašenelega dela GZ, ki je lahko realiziran kot OGO ali pa kot neosebna glagolska oblika (pretekli opisni deležnik, trpni deležnik, namenilnik ali nedoločnik).

C) Na skladenjski ravnini

Skladnja nekatere značilnosti, ki sta jih predhodno določili bodisi LO bodisi FO ali obe, slepo izvrši (npr. izbiro IZ s funkcijskimi zvezami v CP). Ustrezna pravila preverjanja oznak slišnih realizacij leksikalnih prvin izvedejo preverjanje in ujemanje oznak, kot so bile napovedane in določene že v LO in FO (ali fazi). Ostane vprašanje, kaj je potem sprožilo IO (zglede v 2.2), ali je nujna oz. samodejna.

3.2 Zaporedje faz(nih potekov)

Poskus razlage v 3.1 s postavitvijo zaporedja faz v vrstnem redu moramo še nekoliko ponatančiti:

logična oblika > fonološka oblika > skladnja

Pri tem sta pomembni dve komponenti v vlogi slovničnih mehanizmov: **preverjanje dosega** sestavnikov (osebek *nad* naklonskim glagolom ali obratno) in **preverjanje oznak**, ki jih zahteva bodisi fonologija (prozodija: npr. umestitev naslonk na drugo skladenjsko mesto, za prvim prozodičnim gostiteljem, kar povzroči inverzijo OGO z osebkom: najpogosteje S Aux > Aux S) bodisi interakcija med fonologijo, pomenoslovjem in skladnjo (preverjanje oznak v levi stavčni periferiji, realizacija dosegov v skladnji skozi optiko LZ povedi oz. odvisnika, ki je predmet preučevanja). LO in FO vsaka zase izvedeta svoje poteke, ob združitvi v slovnico ali skladenjsko ravnino jezika pa je treba upoštevati še inverzijo obeh prvin (tudi več prvin znotraj GZ ali PredP). Nekaj težav povzroča neskladje med *hierarhično zgradbo* in LR povedi, kjer se izračunavanja dosegov in BR (variacije) ne izidejo vedno po pričakovanjih, zato interpretacija brez upoštevanja IO ne bi bila pravilna. Vse kaže na nujnost IO kot

samodejne, saj sprevrže tudi dosege operatorjev. Faze pa se lahko med seboj tudi ponovijo:

(skladnja (upoštevanje načela ikoničnosti) >) LO, FO (hkrati, neodvisno) > skladnja > LO in FO (hkrati, neodvisno)

V FO je za to nujen podroben opis prozodičnih prvin. Nadalje, gre za vprašanje, ali tudi IO kako vključimo v poteke dveh skladijskih presečnih ravnin (LO in FO) ali same skladnje.

V zvezi z določili hotenjskosti/volje in namena (in ustreznimi izrazitvami v priredno ali podredno zloženih GZ (v TP)) navaja Hammond (1988: 15–17) Greenbergovo univerzalno načelo, da naj bi v odvisnih GZ (v odvisnikih) jezikov s tipološkim parametrom VO (SVO in VSO) **glavni polnopomenski glagol** vedno *sledil naklonskim* ali drugim hotenjsko-namernim **glagolom** ali ustreznim drugim izrazom s tem pomenom. Ta univerzalija naj bi spoštovala *načelo ikoničnosti*, kjer se v splošnejši formulaciji časovno zaporedje dveh dogodkov v jezikovni izrazitvi izvede kot zaporedje tem dogodkom ustreznih jezikovnih realizacij (prav tam: 17).

IO zasledimo v zgradbah, ki ustrezajo pogojem, tj. da je glagolsko-osebkov del postavljen v odvisnik **za** nek veznik tipa *da, ker, saj, zato, nato* ipd., medtem ko je *ni* za drugimi manj številnimi vezniki tipa *kajti, namreč* ipd., ali pa je GZ neke določene vrste (preferenčno neprehodna), se znajde v spremnem stavku k prememu govoru ali v besedilih scenskega opisa (glagoli nahajanja v prostoru, npr. glagol *biti* v tem pomenu, neergativni glagoli).

Stava za vezniki tipa *namreč, kajti* je enaka kot v glavnih stavkih, ki (na videz) sledijo drugačnim stavkotvornim pravilom kot v primeru IO (v odvisnikih), kar najverjetneje spet potrjuje načelo ikoničnosti. To pomeni, da bi morala tudi SNP med parametri upoštevati to načelo.

4 Zaključek

Burzio (1986: 30) je preučeval neprehodne GZ (in glagole razdelil na tri razrede: prehodne, netožilniške in neergativne: *preučiti, priti, telefonirati*) in ob tem naletel na pojav IO. V pričujočem članku smo hoteli ugotoviti, kje se pojavi IO v slovenščini: s primerjavo značilnih zgledov povedi in njihovo razčlenbo ter pojasnili glede uporabe stavkotvornih pravil in načel znotraj SNP ob upoštevanju hierarhične zgradbe leksikalnih in funkcijskih zvez in teorije o fazah, z upoštevanjem tistega dela teorije o IZ, ki je bil potreben, ter z vpeljavo teorije faz, ki predvideva, da se lahko fonološka faza in pomensko-logična faza odvijata ločeno, a s skupnim ciljem: priti do ustrezno utemeljene stavčne zgradbe. V pomoč nam je bila tudi pomenska klasifikacija glagolskih in drugih izrazitev znotraj neke pomenske podstave (Toporišič 2000: 489–544), ki smo jo uporabili le na glagolski in stavčni besednozvezni ravnini z razširitvijo na vezniško zvezo zaradi preverjanja informacijskih lastnosti, ki jih je bilo treba upoštevati.

Prispevek lahko sklenemo z ugotovitvami, da sta za IO vsaj dva pglavitna razloga: eden je množica **veznikov** (vezal v jedru CP), **ki uvajajo** odvisnik (predmetni ali

prislovni), drugi pa sama **narava glagolov**, ki so večinoma neprehodni. Ne nazadnje je treba opredeliti pomen *načela ikoničnosti* v smislu informacijskih načel ali skladdenjskih hierarhij leve periferije. Potrebna bi bila podrobnejša skladdenjska razčlemba teh glagolov in zgradb ter povezanih pojavov. Utegnilo bi se najti kakšne zanimive povezave med posameznimi slovničnimi ravninami, ki jih slovenski slovničarji še niso opisali.

Viri

- BD = BOSQUE MUÑOZ, Ignacio, DEMONTE BARRETO, Violeta, ³1999: *Gramática descriptiva de la lengua española 1, 2, 3*. Madrid: Espasa.
- BELC, Jasna, 2005: *Besedni red v zahodnoromanskih jezikih in slovenščini*. Ljubljana.
- BURZIO, Luigi, 1986: *Italian Syntax. A government and Binding Approach*. Dordrecht: D. Riedel.
- CINQUE, Guglielmo, RIZZI, Luigi, 2008: The Cartography of Syntactic Structures. *Studies in Linguistics* (CISCL Working Papers) 2. <http://ciscl.media.unisi.it>
- ERNST, Thomas, ²2006: *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ERTESCHIK-SHIR, Nomi, 2007: *Information Structure. The Syntax-Discourse Interface*. Oxford: Oxford University Press.
- ESJ = TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GF = Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net
- GOLDEN, Marija, 2000: *Teorija opisnega jezikoslovja. 1. Skladnja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- HAMMOND, Michael, MORAVCSIK, Edith, WIRTH, Jessica (ur.), 1988: *Studies in Syntactic Typology*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- ILC, Gašper, MARVIN, Tatjana, 2016 (v tisku): Unaccusatives in Slovenian from a Cross-linguistic Perspective. Franc Marušič, Rok Žaucer (ur.): *Festschrift za akad. prof. dr. Janeza Orešnika. Prispevki k razumevanju slovenske skladnje*.
- MARUŠIČ, Franc, 2005: What happens when phases get individualistic. On LF-only & PF-only phases. Asier Alcazar, Irene Barberia, Rebeca Campos, Susana Huidobro (ur.): *A New Relay of Linguistics. Special volume of International Journal of Basque Linguistics and Philology ASJU 2005-2*. 121–140. www.ung.si
- PS = ORTEGA-SANTOS, Ivan, 2006: *On Postverbal Subjects, PF and the Copy Theory: The Spanish Case*. University of Maryland. www.lingref.com
- RIZZI, Luigi, 1997: The Fine Structure of the Left Periphery. Liliane Haegeman (ur.): *Elements of Grammar: a Handbook of Generative Syntax*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 281–337.
- SS = TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- ŽELE, Andreja, 2001: *Vezljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŽELE, Andreja, 2016: *Slovenski besedni red v okviru objektivne členitve po aktualnosti (izroček in predavanje v Lektorskem društvu Slovenije)*. Ljubljana.

PRISOJANJE ALI PREDIKACIJA V SLOVENSKEM JEZIKOSLOVJU

Simona Kranjc

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'367:811.163.6'367

V prispevku je predstavljen koncept predikacije ali prisojanja, ki je v slovenskem jezikoslovju razumljen na več načinov. V delih Jožeta Toporišiča s področja skladnje se termin večinoma nanaša na besedno zvezo med osebkom in povedkom. Druga definicija, ki izhaja iz češke lingvistične šole in jo je v naše okolje prenesla Breda Pogorelec, pa predikacijo umešča v kontekst govornega dejanja.

predikacija, prisojanje, besedna zveza, skladenjski odnos

The paper presents the concept of predication or subject-predicator agreement, which in Slovene linguistics is understood in a number of different ways. In the works of Jože Toporišič on syntax the term largely relates to the connection between subject and predicate. The other definition, which comes from the Prague School of linguistics and which was introduced to Slovenia by Breda Pogorelec, locates predication in the context of the speech act.

predication, subject-predicator agreement, word combination, syntactic relationship

Jože Toporišič se je v svojem bogatem jezikoslovnem opusu med drugim posvetil tudi vrsti vprašanj s področja skladnje. Številna spoznanja, ki jih je kasneje vključil v *Slovensko slovnico* (1976), je pred tem objavljajal v strokovno-znanstvenih publikacijah, leta 1982 pa so zbrana izšla tudi v *Novi slovenski skladnji*. V predgovoru v takrat aktualno delo je ugotavljal, da se »[z] naukom o tej [skladenjski] ravnini jezikovne zgradbe [...] slovensko jezikoslovje do najnovejšega časa ni veliko ukvarjalo.« (Toporišič 1982: 5) Pohod nove slovenske skladnje se je po njegovem mnenju začel z Breznikovo razpravo o besednem redu leta 1908, »[n]ova skladnja [pa] se je nato v odločnem zamahu postopoma uveljavila v *Slovenskem knjižnem jeziku* 1–4 v letih 1965–1967 in 1970 ter v *Slovenski slovnici* 1976« (prav tam: 6). Kot njeno bistvo navaja sinhronost obravnave, enojezičnost, obravnavo knjižnega jezika, strukturalistični pristop, upoštevanje pomenske strani jezika, pa tudi ločevanje jezikovnega sistema in govora (besedila).

Že iz uvoda v *Novo slovensko skladnjo* je mogoče prepoznati tradicionalno mnenje, ki izhaja iz strukturalizma, da je mogoče pojavne oblike jezikovnega obstajanja deliti na številne sestavine. *Novo slovensko skladnjo* vendarle razumemo kot poskus preseganja do 50. let prejšnjega stoletja precej globoko zakoreninjenega

mnenja, da je mogoče potegniti jasno črto med jezikovno kompetenco in performanco, da je mogoče ločevati med jezikovno strukturo in diskurzom ter pragmatiko. Do tedaj so bile namreč jezikovne ravnine, kot so pomenska (semantika), skladenjska (sintaksa), oblikoslovna (morfologija) in glasoslovna (fonologija), v delih strukturalistov, predvsem ameriških, obravnavane kot ločene avtonomne sestavine, razen pri Čehih, ki v 30. letih 20. stoletja v praškem lingvističnem krožku že poudarjajo medsebojno povezavo med ravninami. V tem smislu se seveda poleg fonemov in morfemov lotevamo opisa večjih strukturnih enot, kot so besedne zveze¹ in stavki na strukturni ravni, na ravni besedila pa povedi oz. izreki. Za to razpravljanje je aktualna predvsem strukturna raven, osredotočili pa se bomo zgolj na terminološko vprašanje opredeljevanja odnosa in načina za njegovo izražanje v eni od besednih zvez, ki jo pogosto obravnavamo v poglavju o skladnji, saj je za strukturo in njen pomen izjemno pomembna. Gre za *besedno zvezo osebka in povedka*. Zaradi lažjega razumevanja problema bo v nadaljevanju najprej povzetih nekaj opredelitev ključnih konceptov, predvsem se bomo sklicevali na dela Toporišiča in češko skladnjo (Karlík, Grepl 1986).

V vseh jezikih so *stavki*² (iz definicij, ki so navedene v op. 1, je razvidno, da stavek jezikoslovci razlagajo na različne načine) strukturirani na univerzalen način. Konstitutivna struktura,³ ki tvori stavke, je po Trasku (1993: 57–58)

tip hierarhične strukture, ki je v večini slovničnih teorij postavljen za večino ali vse stavke v večini ali vseh jezikih. Pri analizi konstitutivne strukture se domneva, da se stavek sestoji iz majhnega števila enot (vsak nepretrgan niz), imenovanih neposredni konstituenti; vsak neposredni konstituent se sestoji še iz manjših konstituentov, ki se sestojijo iz še manjših konstituentov, in tako naprej do najmanjše skladenjske enote (besed ali morfemov). Taka vrsta strukture je najpregledneje prikazana v drevesu sorodne vrste. Predstavo skladenjske strukture kot konstitutivne strukture je prvi predlagal Bloomfield (1933 v: Trask 1993); to je bila ena od osrednjih idej v ameriškem jezikoslovju do zdaj in prav verjetno so ravno do nje čutili glavno spoštovanje.

Besede so v stavkih torej razvrščene v skupine, med seboj pa se razlikujejo ravno v načinu razvrščanja. Lahko so med seboj *odvisne* ali pa samo sopostavljene. Na najnižji ravni besede med seboj tvorijo *besedne zveze*. *Odnos*, ki se med njimi oblikuje, je lahko *priređen* ali *podreden, načinov*, kako se podredni odnos oblikuje, pa je več, in sicer *ujemanje*,⁴ *vezava*⁵ in *primik*.⁶

1 Besedna zveza (fraz) »1. Sinonim za sestavino. V tem smislu imamo lahko za besedno zvezo vsako sestavino, tudi del stavčne strukture v funkciji stavčnega člena. 2. Sinonim za maksimalno projekcijo, posebno pri takšnih kategorijah, kot so samostalniška besedna zveza, glagolska besedna zveza, predložna besedna zveza itn. 3. Tradicionalno in zelo ohlapno, značilnost, aplicirana na katerikoli niz besed, ki jih kdo izbere, ne glede na njihov skladenjski status. V tem pomenu lahko fraza velja za skladenjski ekvivalent morfološkem terminu oblika, vendar se zdi alternativen termin niz sprejemljivejši.« (Trask 1993: 208)

2 Za definicijo stavka gl. še Karlík, Grepl 1986: 202 in naprej.

3 V terminologiji ameriških strukturalistov je »frazo drugo ime za 'skladnik stavka', za sestavino stavka. Karakteristična lastnost frazne gramatike je, da pojmuje funkcijo stavčnih prvin glede na to, kako so izraženi njihovi položaji v večjih enotah.« (Polaňsky 1993: 184 v: Pogorelec 1988/1989)

Prav v tem kontekstu pa se pojavi dilema, ki jo postavljam v središče svojega razmišljanja. Če izhajamo iz splošne definicije besedne zveze, kjer gre za

[od]visnostno ali logično povezane besede kake besedilne enote. Glede na medsebojno razmerje sestavin so troje: podredne, ko je ena izmed vsaj dveh besed vodilna, druga odvisna (lepa hiša, govoriti resnico, tam zgoraj), priredne, ko je od dveh enakovrednih besed, prva, vendarle jedrna, druga spremljevalna (oče in mati, lepo in prav), in soredne, ko sta besedi logično enakovredni (o domovina; o, domovina) (Toporišič 1992: 7),

se sprašujemo, ali je smotrno za poimenovanje enega tipa besedne zveze, to je zveze osebka in povedka, uvajati še novo poimenovanje, to je *predikacijska sintagma* oz. *prisojanje*. Že v *Slovenski slovnici* (Toporišič 1984: 462) v poglavju o stavku beremo:

Vodoravna puščica med osebkom in povedkom nakazuje odvisnost povedka od osebka: pravimo, da se povedek z osebkom ujema, zato govorimo o ujemanju povedka z osebkom; ujema se lahko v osebi, številu, spolu in sklonu. Zveza osebka in povedka se imenuje *predikacijska sintagma*; osebek in povedek sta v *predikacijskem (prisojevalnem) razmerju*.

V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 228) zvezo med osebkom in povedkom poimenuje *prisojevalni sklad* in jo opredeli kot

[z]vez[o] osebka in povedka, npr. *Gozdič je že zelen, Prišel sem sam* (namreč *jaz*) proti *Zgodilo se je* (kjer pa bi lahko domnevali nedoločnostni ali splošnostni [formalni] osebek za 3. os. ed. – v nemščini npr. izražen z *es* oz. *man*; za drugo prim. *Jutri se bo šlo zgodaj na planino*). Osebek ujemalno vpliva na povedek v spolu (m, ž, s), sklonu (im.), številu (ed., dv., mn.), osebi (1., 2., 3.), izjema je povedek z needninskim povedkovim določilom (*Ta kip / sta Rodinova ljubimca, To mesto / so Brežice*). Poseben tip ujemanja

- 4 Ujemanje je »[t]ista vrsta slovnične, skladijske vezi med besedami samostalniške besedne zveze oziroma med stavčnimi členi, ko se odvisna beseda (ali stavčni člen) v sklonu, številu, osebi ali tudi spolu ravna po svojem nadrejenem delu, prilastek po odnosnici (*lepa hiša, Hiša se je vsa bela bleščala v soncu*), povedek po osebku (*Hiša je naša, Drevo je ozelenelo*) ali en njegov del po drugem (*To mesto so Brežice*). Kadar v stavku ni osebka, imamo ujemanje na ničti zaimek srednjega spola ednine (*Grmelo je; Tod se je zmeraj hodilo*). Prim. še *Pet vojakov je bilo ubito* (trpnik) proti *Pet vojakov je bilo ubitih* (stanje, kakor *Pet vojakov je bilo mrtvih* ter *Pet ljudi je sedelo osamljenih*). – Sopom. kongruenca.« (Toporišič 1992: 338) Glej še Tesnière 1959.
- 5 Vezava je »1. Vplivna moč jedra besedne zveze na sklonsko obliko (od roditeljske do rodnosti) samostalniške besed(ne)e (zveze) kot dopolnila. Imajo jo glagoli (*bati se življenja, čuditi se očetu, gledati predstavo, hlepiti po denarju, ukvarjati se s pisanjem*), pridevniki (*lačen slave, zvest domovini, nor na gobe, pohlepen po denarju, bogat z rudami*), povedkovniki (*biti strah življenja, biti všeč vsakomur, biti strah Anko vsega*). Vezavna moč teh besed se ohranja tudi, ko so za podstavo novih oblik (besed) (*pohlep po domovini, dajanje siromakom*), le tožilniška vezava se pretvarja v roditeljsko (*Gledanje predstave, poznanje problema*), pa še katera (bojim se življenja : bojazen pred življenjem). Vezavno moč imajo tudi števnik tipa *pet / petero / nekaj*, le da omejeno na imenovalnik in tožilnik (*pet / nekaj kmetov*), ter izrazi za dele in mere (*vznožje gore, zgornja stran pokrova, liter mleka, nekaj kruha*) in končno še predlogi (*od mize, k mizi, na mizo, pri mizi, pod mizo*). 2. Vplivna moč glagola na sklonsko obliko predložne prislovne zveze: *vstopiti v hišo, pristopiti k sosedu, oditi od hiše*). 3. Na neki način se vezava vidi še v primerih kot *živeti v vasi → iti v vas*. – Sopom. rekcija.« (Toporišič 1992: 350)
- 6 Primik je »[t]o, da se določilo preprosto doda jedru besedne zveze, ne da bi bilo vplivano z ujemanjem ali vezavo. – Prim. primična zveza.« (Toporišič 1992: 223) Glej tudi Karlík, Grepl 1986.

je pri zloženem osebku s količinskim izrazom tipa *pet* kot prilastkom (*Sedem / Nekaj / Dvoje delavcev / je bilo odpuščeno / odpuščenih / / bolnih*). Trpnost jasno izraža samo povedek tipa *je bilo odpuščeno*.

Predikacije oz. prisojanja v Enciklopediji slovenskega jezika (1992) posebej ne opredeljuje. Iz opredelitve *razmerja* je razvidno, da ga Toporišič (prav tam: 244–245) pojmuje kot strukturni in pomenski odnos med sestavinami, ki se povezujejo v sestavljeno enoto:

Medsebojni odnos dveh ali več stvari, npr.: jedra in njegovega spremljevalca (*lepa hiša iz lesa, hoditi počasi, biti sam, tam zgoraj, tudi ti, na Gorenjskem; oče in mati*); prirejenosti oz. podrejenosti (*hiša in drevo; drevo ob hiši*); tesne in rahle povezanosti (*seveda vem – seveda, vem, sosed Luka – sosed, Luka*); vezalnosti, stopnjevalnosti, ločnosti, protivnosti, vzročnosti, pojasnjevalnosti, posledičnosti (npr. za stopnjevalnost: *ne samo mi, ves svet se zgraža // zgražam se milpa tudi ves svet*); stopnje (*mlad mlajši najmlajši, počiti pokniti, siv sivkast, mož možak možakar, lep (s)prelep*); dobnosti (hkrati s čim, pred čim, za čim); časovnosti (v trenutku govorjenja, pred/za njim); določnosti (*mlad – mladi, hoditi – iti*); dejanskosti (*spi – spal bi*); naklona (*spí – spi – spál bi*); resničnosti (*je umrla – ni umrla*) itd.

Žal pa iz te definicije ni mogoče razbrati, ali zvezo med osebkom in povedkom opisuje s strukturnega ali pomenskega vidika. K nejasnosti prispeva tudi razlaga termina *sintagma*, ki pa se razlikuje od razlage termina *besedna zveza* (gl. op. 1). Sintagma je tako

1. Dvodelna podredno zložena zveza v stavku ali večstavčni povedi, tj. med jedrom ali določilom, npr. določevalna ali determinativna med povedkom in predmetom (*kosi travo*) ali prislovnim določilom (*dela, kolikor more*) ali med odnosnico in prilastkom (*Matkova Tina*) oz. katerim drugim jedrom in njegovim določilom (npr. *zelo zgodaj, biti mlad, na svidenje*). Podredno je tudi prisojevalno razmerje med osebkom in povedkom: *Dan se dela, Sonce zahaja*. [...] (Toporišič 1992: 271)

Poleg tradicionalnih *strukturnih skladenjskih odnosov* (prirejda, podredja in so-redja) se tako znotraj podrednega razmerja pojavi še eno, to je *prisojevalno razmerje*, kar z vidika natančnosti opisa ni ravno najbolje. Zastavlja se namreč vprašanje, v čem se odnos med osebkom in povedkom strukturno razlikuje od drugih podredno zloženih besednih zvez. Skladenjsko povezovanje namreč v vseh podrednih besednih zvezah poteka enako.

Jezikovne enote se med seboj povezujejo na podlagi skladenjskih vezi različne vrste. Povezovanje izhaja iz vezljivosti in družljivosti. Prva iz glagola ven gradi predvsem stavek (s pretvorbami tega pa nastajajo besedne zveze), in sicer na podlagi odpiranja udeleženskih mest (delovalniških in deloma okoliščinskih), druga omogoča primično povezovanje: prilastkovno (*lepa hiša, hiša tam*), določilno (*zelo zgodaj, pridno delati*). Prilagajanje med seboj povezanih enot se dosega z ujemalno silo (npr. osebka na povedek, odnosnice na prilastek) pa z vezavno (predmeta, redkeje tudi prislovnega določila na glagol ipd.). [...] (Toporišič 1992: 274)

Podredno razmerje se v besednih zvezah torej lahko izraža na več načinov (Toporišič v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) termina *način za izražanje*

skladenjskega odnosa ne umesti med gesla), v zvezi med osebkom in povedkom se izraža na način ujemanja. Osebek namreč določa obliko povedku (ta se z njim ujema v osebi, številu in spolu, povedkovo določilo tudi v sklonu), povedek pa ga pomensko opredeljuje. Enako poteka povezovanje v npr. samostalniški besedni zvezi, kjer se določilo (pridevnik v funkciji levega prilastka) oblikovno ravna po jedru (samostalnik v funkciji npr. osebkoma ali predmeta), hkrati pa pomensko vpliva na jedro.

Razlog za izvzemanje zveze med osebkom in povedkom iz klasične podredne besedne zveze je verjetno tudi dejstvo, da pri opredelitvi razmerja prevlada pomenski vidik. Toporišič namreč v razpravi O stavku, stavčnih členih in razmerju med povedkom in osebkom (1969, 1982; razprava je bila izvirno radijski pogovor, nato pa predelana za objavo v *Jeziiku in slovstvu* in 1982 ponatisnjena v *Novi slovenski skladnji*) pojasni, da *razmerje med osebkom in povedkom* imenuje

prisojevalno zaradi tega, ker povedek osebkoma prisoja ali pripisuje kako dejanje ali stanje; v tem smislu namreč, da osebek dejanje ali sam opravlja (prim. naš zgled *Tomaž je kostanj*, kjer se o osebkoma Tomaž pove, da je) ali da je osebek v stanju (prim. stavek *Tomaž je otrok*, kjer se o osebkoma Tomaž spet pove, da je otrok); končno povedek imenuje dejanje, ki prizadeva osebek (prim. *Tomaž je bil tepen*, kjer se o osebkoma Tomaž pove, da ga je prizadelo tako in tako dejanje). – Mednarodni izraz za prisojevalno razmerje je predikacija, pridevnik iz tega pa je predikacijski. To tipično razmerje med deli prostega stavka – isto pa velja tudi za dele podredno zloženega – je eno najvažnejših med stavčnimi členi. (Toporišič 1969 v: Toporišič 1982: 153–154)

Toporišič (1982: 154, op. 37) se v kontekstu sistematizacije enodelnih stavkov sklicuje na češko skladnjo Bauer-Grepla (natančnega podatka o delu žal ne navaja), iz česar sklepamo, da bi ta (in kasnejše izdaje) lahko nanj vplivala tudi pri opredeljevanju besedne zveze osebkoma in povedka, ki pa je sicer pri Karlík-Greplu (1986: 203) v poglavju o strukturi stavka opredeljena kot *podredna besedna zveza*, ki se izraža na način ujemanja.

Beseda *predikacija* in besedna zveza *predikacijsko dejanje* se v češki skladnji pojavlja v drugem pomenu. *Predikacija* ne pojasnjuje skladskega razmerja med osebkoma in povedkom, marveč je del govornega dejanja, in sicer tisti del, s katerim zunajjezikovni dejanskosti pripisujemo lastnosti (Karlík, Grepl 1986: 22–31). Govorno dejanje namreč ni enovito. Sestavlja ga nekaj delnih govornih dejanj, ki pa potekajo hkrati. Da bi bil izrek smiseln in govorno dejanje v celoti uresničeno, se hkrati odvijata propozicijsko dejanje, ki ga sestavljata referenčno in predikacijsko dejanje, ter dejanje izrekanja govorničeve komunikacijske namere. V nadaljevanju je na kratko povzeta predstavitev propozicijskega dejanja, iz česar bo, upamo, razvidno, zakaj termina *prisojanje* ne moremo enostavno uporabljati za poimenovanje strukturnega odnosa med deloma v besedni zvezi.

Referenčno dejanje po češki skladnji pojmuje kot dejanje, v katerem govorec uporablja jezikovna sredstva, da bi pokazal na zunajjezikovno dejanskost. Podobno kot zunajjezikovno doživljamo tudi jezikovno dejanskost, razlikujeta se samo v načinu doživljanja. Izrazi, s katerimi kažemo nanjo, imajo referenčno funkcijo. Prvine zunajjezikovne dejanskosti, ki so s takimi izrazi omejene, določene, so denotati teh

izrazov in imajo referenčno funkcijo le v konkretnem izreku.⁷ Če je izrek iztrgan iz konteksta, v tem primeru v jezikoslovju govorimo o povedi, ni prave reference, hkrati pa tak izrek ne opravlja več komunikacijske funkcije. Ima le še vlogo ilustratorja neke stavčne strukture, realizirane z besedami.⁸ Na primer poved *Maja vozi avto*, ki je iztrgana iz sporazumevalnega konteksta, razen vloge ilustratorja opisovanega jezikovnega pojava ne opravlja nobene druge vloge. Izrek ima v konkretnem govornem položaju seveda poleg propozicijske vsebine tudi svojo komunikacijsko funkcijo, ki pa jo takoj, ko je iztrgan iz konteksta, izgubi in dobi v jezikoslovnem opisu drugo ime, to je poved.

Referenca je vedno povezana s kvantifikacijo – kolikostno določitvijo izrazov. Izražena je s slovnično kategorijo števila in števniimi izrazi. Referenčna funkcija občnih imen je določena z njihovim pomenom. Pomenska prvina polnopomenskih izrazov tvori tako imenovani referenčni potencial (*hruška* lahko pomeni ali sadež ali drevo, njen konkretni pomen razberemo iz konteksta). Če uporabljamo lastna imena (osebna, zemljepisna in stvarna lastna imena), je pogoj za uspešno opravljeno referenčno dejanje v tem, da naslovník prepozna osebo/kraj/predmet, ki je s tem lastnim imenom poimenovan. Posebno referenco imajo namreč samo vse polnopomenske besede, lastna imena pa je nimajo. Imajo le splošno referenco in so etikete oseb, krajev in predmetov, ki jih označujejo. Posebno referenco vzpostavljajo šele na podlagi osebnega vedenja naslovníka.

Predikacijsko dejanje pomeni uporabo takšnih besed (glagolskih ali neglagolskih), ki s svojo pojmovno podobo pomagajo izraziti neko lastnost dejavnosti ali stanja. To lastnost govorec izrazi iz sebe tako, da projicira časovnost in naklonsko razmerje do vsebine sporočenega. Izrazi, ki nastopajo v predikatu, se imenujejo predikatorji. Predmeta ali pojava ne označujejo, marveč o njem nekaj povejo, orekajo. Ob njih se nahajajo določeni referenčni izrazi, ki nastopajo kot referenčni ekvivalenti. Kategoriji naklona in časa sta predikacijski kategoriji. Predikatorji so lahko glagolski (*Maja vozi Najo*) in neglagolski (*Ta knjiga mi je všeč*), ki so običajno povezani z vezjo. Če *predikator* pripoveduje o lastnostih referenta, ki je v položaju slovničnega osebka, obstaja med njim in izrazom v osebku *skladenjsko razmerje*. *Predikacijski izraz* je *odvisen* od osebkovega izraza. Ta odvisnost se izraža v *ujemanju* v sklonu, spolu in številu. Govorimo o podrednem razmerju med predikacijskim in osebkovim izrazom, način za njegovo izražanje pa je *ujemanje*. Odvisnost izraza v povedku od izraza v osebku dokažemo s pretvorbo – *Miha vozi avtomobil. Miha je vozil avtomobil. : Maja vozi avtomobil. Maja je vozila avtomobil.*

Pri opredeljevanju *besedne zveze osebka in povedka* se je torej Toporišič verjetno zgledoval pri Čehih, kjer pa *prisojanje* ali *predikacija* ne pomeni skladenjskega razmerja, marveč gre za del govornega dejanja, za zmožnost pripisovati lastnosti zunajjezikovni dejanskosti, na katero pokažemo v referenčnem dejanju. Izdvajanje

⁷ Stavček razumemo kot abstraktni stavčni vzorec, poved je z besedami napolnjen stavčni vzorec, izrek pa poved s komunikacijsko vlogo.

⁸ Opis govornega dejanja je povzet po *Skladnji* Karlika in Grepla (1986) in predavanjih prof. dr. Brede Pogorelec (1988/1989).

zveze med osebkom in povedkom izmed podrednih besednih zvez in uvajanje še enega skladskega razmerja, ki je strukturno sicer identično podrednemu razmerju, namreč ne pripomore prav dosti k razumevanju jezikovnega opisa in delovanja jezika.

Na področju skladnje, ki jo razumemo kot osrednji del slovničnega nauka (Toporišič 1982), se soodvisnost celotnega jezikovnega sistema kaže še posebej izrazito, kar se odraža tudi v aktualizaciji različnih oblik pomenov, od oblikovno-izraznega do pragmatičnega in besedilnotvornega. Kljub temu pa se zdi, da je pri oblikovanju temeljnih konceptov in pravil nujno upoštevati načelo jasnosti in nedvoumnosti, kar pa nenazadnje pomeni tudi to, da pri opredelitvah posameznih terminov, s katerimi izražamo jezikoslovne koncepte, ohranjamo prepoznavnost njihove funkcije. Ali drugače, ko opisujemo in definiramo strukturo oz. formalna razmerja med prvinami v zvezi, ostajamo pri pojmovniku s področja strukturne analize, ko pa nasprotno to isto zvezo opredeljujemo z njenega funkcijskega vidika in jo umeščamo v besedilni kontekst, posegamo po konceptih, razvitih v okviru pragmatolingvističnega pristopa k analizi jezika, ki se v mnogočem naslanja na funkcijski pristop. Iz opredeljevanja besedne zveze osebka in povedka pri Toporišiču (1969, 1982, 1984) je tako jasno razvidno zlivanje obeh pristopov, strukturnega in funkcijskega, ki pa na žalost ne prispeva k jasnemu razumevanju različnosti te zveze v kontekstu podrednih besednih zvez. Še zlasti je to problematično tudi s stališča poučevanja jezika in poučevanja o jeziku.

Literatura

- GREPL, Miroslav, 2011: *Jak dál v syntaxi* (Studie osobností brněnské lingvistiky 4). Brno: Vydavatelství Host.
- GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Mluvnice češtiny 3: Skladba*, 1987. Praha: Academia. <http://stream.avcr.cz/ujc/mluvnice-cestiny-3.pdf>
- POGORELEC, Breda, 1968: Razvoj prostega stavka v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovnstvo* 13/5. 145–150.
- POGORELEC, Breda, 1988/1989: *Predavanja iz Skladnje slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (neobjavljeno gradivo).
- STANKOVSKA, Petra, 2013: *Češka skladnja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: O stavku, stavčnih členih in razmerju med povedkom in osebkom. *Jezik in slovnstvo* 14/3. 77–85.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976, ²1984, ³1991, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TRASK, Robert Lawrence, 1993: *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. London, New York: Routledge.
- ŽELE, Andreja, 2012: Namigi Miroslava Grepla, kako naprej v skladnji. *Jezikoslovni zapiski* 18/1. 223–226.

SLOVENSKI STROKOVNI JEZIK: KORPUSNI OPIS TRPNIKA

Nataša Logar

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

Špela Arhar Holdt

Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, Ljubljana

Tomaž Erjavec

Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana

UDK 811.163.6'366.573:811.163.6'276.6

V prispevku nas je zanimala raba pogosto odklanjane glagolske oblike, trpnika, v zvrsti, za katero velja, da ga vsebuje več kot druge, tj. v strokovnem jeziku. Analizo smo omejili na trpnik z deležnikom in na šest v *Slovenski slovnici* opredeljenih skladenjskih vzorcev, gradivo pa sta predstavljala dva korpusa: korpus akademskih besedil Kas in korpus splošne slovenščine Kres. Rezultati so med drugim potrdili večji obseg trpnika v korpusu Kas (čeprav predvsem v sedanjiku), hkrati pa pokazali, da je trpniški način v Kasu uresničen s sorazmerno manjšim naborom besedišča kot v Kresu.

akademska slovenščina, slovnica, trpnik, korpus Kas

In the paper, the authors focus on the academic use of the passive voice, a verbal form that has often been declared inappropriate for Slovene. The analysis is limited to the passive participle and to six syntactic patterns defined in the Slovene grammar, and is performed on two corpora: the Kas corpus of academic texts and the Kres corpus, the general corpus of Slovene. The results of the analyses confirm that the passive voice is used in academic texts to a larger extent (primarily in the present tense), but also show that passive voice patterns are used with a relatively smaller set of lexical items than in Kres.

academic Slovene, grammar, passive voice, Kas corpus

1 Uvod

Trpnik je bil v slovenščini dolgo časa odklanjan. Kot ugotavlja Leskovec (2016: 3), se je v slovnicahta tradicija pričela

z Vodnikom in Šmigocem, stopnjevala pa z Metelkom, Janežičem in prvo Breznikovo slovnico. Zavračanje trpnika je bilo z zadnjo Breznikovo slovnico in slovniciami treh avtorjev nato prekinjeno, vsaj delno pa slovničarsko tradicijo ogibanja trpniku nadaljuje sodobna slovenska slovnica s pripombo, da ga tudi v strokovnih, poljudnih in znanstvenih besedilih ni dobro preveč uporabljati.

Prav to izhodišče smo za svojo analizo vzeli tudi v tem prispevku in se odločili gradivno preveriti, kakšna je današnja raba trpnika z deležnikom pri jezikovni zvrsti, ki ji je trpni glagolski način imanenten v večjem obsegu (Toporišič 2004: 29).¹

Slovenski strokovni jezik kot ena od funkcijskih zvrsti je v zadnji *Slovenski slovnici* (prav tam) sicer opisan zelo na kratko. Drugi jezikoslovci so sodobnim strokovnim besedilom pozornost namenjali med drugim z vidika terminologije, notranje členitve, stila pisanja, argumentacije, kohezivnih vzorcev ali pa npr. kontrastivne retorike – vse to večkrat tudi v primerjavi s tujimi jeziki (npr. Humar 2004; Žagar Karer 2011; Vintar 2008; Kržišnik Kolšek 1986; Vogel 2007; Kalin Golob 2002; Starc 2012; Mikolič 2005; Gorjanc 1998; Balazič Bulc, Gorjanc 2015; Pisanski Peterlin 2005, 2006, 2011), niso pa se na podlagi obsežnejšega gradiva še dotaknili uresničevanja »trpnosti«. Da bi torej ugotovili, kakšne so značilnosti rabe trpnika v sodobnih slovenskih besedilih, ki nastajajo v akademskem okolju, smo preverili rabo izbranih skladenjskih vzorcev, predstavljenih v Toporišič 2004: 388, in sicer v dveh korpusih: (a) v več kot milijardo besed obsegajočem Korpusu akademske slovenščine Kas (Erjavec idr. 2016), ki je nastal v letu 2016,² in – primerjalno – (b) v 100-milijon-skem korpusu slovenščine Kres (Erjavec, Logar 2012).

2 Korpus besedil iz akademskega okolja³

Vsebine repozitorijev slovenskih univerz, v katerih se zbirajo in hranijo elektronske oblike zaključnih del študija ter objave zaposlenih, se od leta 2013 agregirajo na Nacionalnem portalu odprte znanosti⁴ (Ojsteršek idr. 2014), ki ponuja dostop do prek 123.000 besedil s širokega nabora strokovnih področij. Iz besedil, zajetih s portala, smo izdelali prototipno različico korpusa Kas. Kas-proto vsebuje prek 50.000 del in več kot milijardo besed; od tega veliko večino (41.000 del) predstavljajo diplomska dela, sledijo magistrska dela (6.400) in doktorske disertacije (700).⁵ Pretežni del besedil prihaja z družboslovnih fakultet, saj so v Nacionalni portal odprte znanosti do zdaj največ prispevale Ekonomska fakulteta in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani ter Ekonomsko-poslovna fakulteta Univerze v Mariboru, vsaka več kot 7.000 del.

Zajeti korpus smo najprej pretvorili v enotni kodni zapis in format XML, ga nato avtomatsko jezikoslovno označili (Ljubešič, Erjavec 2016) ter uvozili v našo insta-

¹ Razlog za tukajšnje opustitev trpnika s se je v količini podatkov, katerih – četudi zgoščeni – prikaz bi presegal obseg prispevka.

² Gre za rezultat projekta Slovenska znanstvena besedila: viri in opis, več na: <http://nl.ijs.si/kas>.

³ Drugačno poimenovanje (torej ne več *strokovni jezik*) izhaja iz teoretičnega in metodološkega premika iz strukturalnega jezikoslovja v žanrsko analizo (Bhatia 1993, 2004; Swales 2000; v slovenščini gl. npr. kratek pregled z literaturo v Pisanski Peterlin 2011: 38–45). Kljub tej razliki pa je Toporišičeva ocena o pretirani rabi trpnika dovolj široka, da jo smemo vzeti za izhodišče tudi v tem drugem pristopu in jo preveriti v besedilih, ki so v izrazoslovju žanrske analize del akademskega diskurza – s tem, da pri analizi, ki bo predstavljena v nadaljevanju, ostanemo le na prvem od treh nivojev jezikoslovne žanrske analize (Bhatia 1993: 24–34).

⁴ Torej več na: www.openscience.si.

⁵ Po Bhatii (1993: 76–100) torej korpus večinoma sestavlja žanr *študentskega* akademskega pisanja.

lacijo konkordančnika noSketchEngine (Rychlý 2007; Erjavec 2013). Korpus, dostopen prek konkordančnika, je nato služil kot osnova nadaljnji raziskavi.

3 Trpniške oblike v akademski in splošni slovenščini: analiza

3.1 Priprava podatkov

V analizi nas je zanimalo, kakšne so razlike v pogostosti rabe trpniških zloženih glagolskih oblik in kakšna je distribucija deležnikov, ki se tipično rabijo v tovrstnih oblikah, in sicer v besedilih, vključenih v Kas, v primerjavi z neakademskimi, ki sestavljajo korpus Kres.

Izhodišče za izvedbo korpusnih iskanj je preglednica trpnih zloženih glagolskih oblik v *Slovenski slovnici*, ki vsebuje oblike različnega glagolskega časa in naklona (Toporišič 2004: 388). Osredotočili smo se samo na oblike, ki se tvorijo z deležnikom (zglede v slovnici so: *spoštovan je*, *spoštovan je bil*, *spoštovan bo*, *spoštovan biti*, *spoštovan bi bil* in *spoštovan bodi*). Na osnovi navedene preglednice smo izdelali pogoje za korpusna iskanja, kakor prikazuje Tabela 1.

Tabela 1: Obravnavane glagolske oblike, korpusni iskalni pogoji in primeri

	primer iz slovnice	CQL za korpusno iskanje na atributu »tag«	korpusni primer
sedanjik	<i>spoštovan je</i>	"Gp-s.*" "Pdn.*" "Pdn.*" "Gp-s.*"	<i>je prikazan</i> <i>namenjen je (bil)</i>
preteklik	<i>spoštovan je bil</i>	"Gp-s.*" "Gp-d.*" "Pdn.*" "Gp-d.*" "Gp-s.*" "Pdn.*"	<i>je bil ustanovljen</i> <i>bil je prepričan</i>
prihodnjik	<i>spoštovan bo</i>	"Gp-p.*" "Pdn.*" "Pdn.*" "Gp-p.*"	<i>bo uporabljen</i> <i>predstavljen bo</i>
nedoločnik	<i>spoštovan biti</i>	"Gp-n.*" "Pdn.*" "Pdn.*" "Gp-n.*"	<i>biti izpolnjen</i> <i>pripravljen biti</i>
pogojnik	<i>spoštovan bi bil</i>	"Pdn.*" "Gp-g" "Gp-d.*" "Gp-g" "Gp-d.*" "Pdn.*" "Gp-d.*" "Gp-g" "Pdn.*"	<i>zaželen bi bil</i> <i>bi bil namenjen</i> <i>bil bi pripravljen</i>
velelnik	<i>bodi spoštovan</i>	"Gp-v.*" "Pdn.*" "Pdn.*" "Gp-v.*"	<i>bodi pripravljen</i> <i>hvaljen bodi</i>

Pri interpretaciji rezultatov je treba upoštevati dve značilnosti izbrane metodologije:

- Iskalna okna v raziskavi so ozka, tako da z njo pokrijemo le podatke, pri katerih se med deležnikom in pomožno glagolsko obliko ne pojavljajo druge besede.⁶
- Metoda se pri ločevanju deležniških oblik od pridevniških (npr. *tepen* in *hrupen*) opira na oblikoskladenjske korpusne oznake. O načelih avtomatskega označevanja

⁶ Širše iskalno okno prinaša več rezultatov, vendar obenem zahteva ročno izločanje nerelevantnih primerov.

deležnikov si je mogoče več prebrati v specifikacijah leksikona besednih oblik Sloleks (Erjavec idr. 2008).

Za izvedeno raziskavo omenjeni značilnosti nista metodološko obremenjujoči, ker zadostuje, da je priklic iz obeh korpusov primerljiv; za širše raziskave trpnika pa bo treba postopke ustrezno prilagoditi.

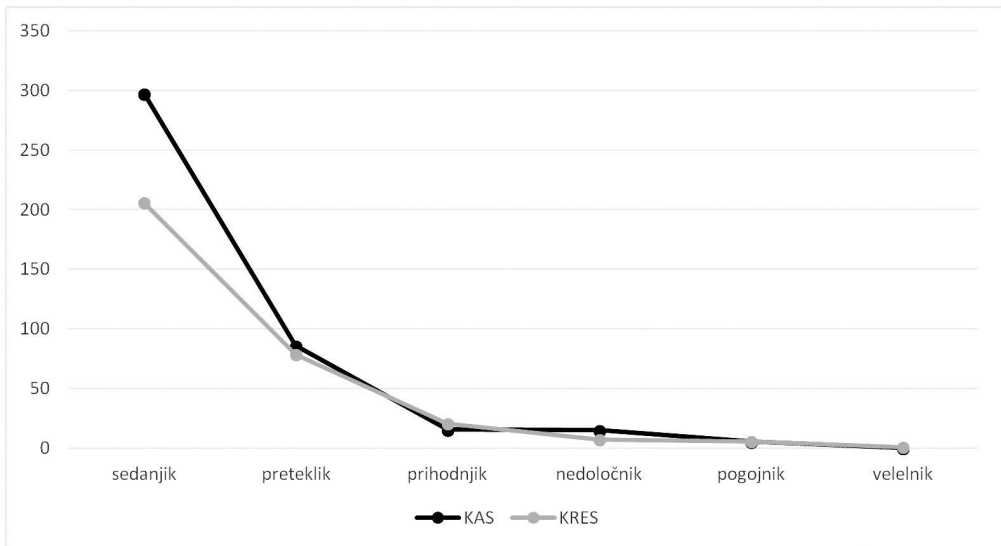
3.2 Frekvenčni rezultati

Tabela 2 prinaša podatke o številu pojavitev trpniških oblik v obeh korpusih (zglede ponazarja vrsto oblike); relativno frekvenco glede na število besed v korpusu; podatek, ali je oblika pogostejša v korpusu Kas; in za kakšno razmerje med pojavitvami v obeh korpusih gre.

Tabela 2: Obseg ter medsebojno razmerje trpniških zloženih glagolskih oblik z deležnikom v korpusih Kas in Kres

	Kas frekv.	Kres frekv.	Kas rel. frekv. na 100k	Kres rel. frekv. na 100k	Kas > Kres?	Razmerje Kas : Kres
sedanjik	2.741.704	199.639	296,94	205,53	✓	1,44 : 1
<i>je prikazan</i>	2.476.020	172.452	268,16	177,54	✓	1,51 : 1
<i>anketiran je</i>	265.684	27.187	28,77	27,99	✓	1,03 : 1
preteklik	793.165	75.968	85,90	78,21	✓	1,10 : 1
<i>anketiran je bil</i>	76.867	7.660	8,33	7,89	✓	1,06 : 1
<i>je bil ustanovljen</i>	713.123	65.501	77,23	67,43	✓	1,15 : 1
<i>bil je prepričan</i>	3.175	2.807	0,34	2,89	✗	1 : 8,50
prihodnjik	141.857	19.579	15,36	20,16	✗	1 : 1,31
<i>bo predstavljen</i>	140.398	17.616	15,21	18,14	✗	1 : 1,19
<i>presenečen bo</i>	1.459	1.963	0,16	2,02	✗	1 : 12,62
nedoločnik	137.199	7.042	14,86	7,25	✓	2,05 : 1
<i>biti izpolnjen</i>	136.769	6.951	14,81	7,16	✓	1,98 : 1
<i>pripravljen biti</i>	430	91	0,05	0,09	✗	1 : 1,80
pogojnik	48.075	5.261	5,21	5,42	✗	1 : 1,04
<i>zaželeno bi bilo</i>	1.442	149	0,16	0,15	✓	1,07 : 1
<i>bil bi pripravljen</i>	92	37	0,01	0,04	✗	1 : 4
<i>bi bil namenjen</i>	46.541	5.075	5,04	5,22	✗	1 : 1,04
velelnik	559	685	0,06	0,71	✗	1 : 11,83
<i>bodi pripravljen</i>	467	583	0,05	0,60	✗	1 : 12
<i>hvaljen bodi</i>	92	102	0,01	0,11	✗	1 : 11
SKUPAJ	3.862.559	308.174	418,33	317,26	✓	1,32 : 1

Kot je razvidno iz Tabele 2, je sorazmerni delež obravnavanih trpniških oblik – po pričakovanju – večji v Kasu. Vendar pa odstopanje ni veliko. V celoti gledano, je razmerje med trpniki v obeh korpusih 1,32 : 1. V obeh korpusih je primerljiv tudi obseg rabe trpnika po posameznih kategorijah: velik obseg je značilen za trpnik v povednem sedanjiku, nižji za trpnik v pretekliku in zelo nizek za trpnik v vseh ostalih opazovanih oblikah. Po pogostosti rabe torej izstopa sedanjiški trpnik, kjer se izkazuje tudi najbolj očitna razlika med korpusoma: sedanjiškega trpnika je v Kasu znatno več kot v Kresu. Pri redkejših oblikah ima Kas v primerjavi s Kresom nekoliko večji obseg trpnika še v pretekliku in nedoločniški obliki, Kres pa v prihodnjiku, pogojniku ter velelniku.⁷

Slika 1: Pogostost opazovanih trpniških oblik v korpusih Kas in Kres

Tretjinska razlika v rabi sedanjiškega trpnika potrjuje, da je trpni glagolski način akademskim besedilom (oz. natančneje glede na zgradbo korpusa: zaključnim študentskim akademskim besedilom) imanenten v večjem obsegu. Hiter pregled kolo-kacij ob seznamu zadetkov pokaže, da v korpusu Kas najdemo izredno pogoste zveze tipa *rezultati so prikazani, poglavje je namenjeno, spremenljivki sta povezani* itn., torej primere, ki so vezani na predstavitev vsebine diplomskih, magistrskih in doktorskih del ter se kot taki pojavljajo v številnih tovrstnih besedilih. Na drugi strani je v korpusu Kres najti primere tipa *znanstveniki so prepričani, priročnik je namenjen, vprašanje je povezano* itn., torej vsebinsko bolj specifične in zato v rabi redkejše primere.

⁷ Zapolnitve so v velelniku sicer precej drugačne kot pri ostalih vzorcih, gre za deležnike tipa *hvaljen, preklet, pozdravljen, blagoslovljen, posvečen* ipd., ki v Kas prihajajo predvsem kot citati iz leposlovnih in verskih besedil.

3.3 Tipične zapolnitve skladijskega vzorca je *bil*_{m,ž,s} + *deležnik -n/-t/-l*

Obseg vzorca je *bil*_{m,ž,s} + *deležnik -n/-t/-l* smo v Tabeli 2 prikazali s tipom je *bil ustanovljen*. Pred tukajšnjo analizo smo iz avtomatsko pridobljenih podatkov odstranili vse primere, v katerih se deležnik ni končeval na *-n/-t* ali *-l* (Toporišič 2004: 388), npr. napačno lematizirane primere in nerelevantne deležnike (*tožeč* ipd.). Nato smo prešteli pojavnice in različnice ter izračunali razmerje med njimi v obeh korpusih. Prešteli smo tudi korpusnospecifične primere, torej deležnike, ki se pojavljajo samo v enem od korpusov, ter primere, ki so prekrivni in obenem na frekvenčnem seznamu v enem od korpusov za več kot sto mest višje kot pri drugem korpusu. Rezultate predstavlja tabela 3.

Tabela 3: Število pojavnice in različnic, ki zapolnjujejo vzorec je *bil*_{m,ž,s} + *deležnik -n/-t/-l*, ter njihovo medsebojno razmerje v korpusih Kas in Kres

	Kas	Kres
število pojavnice pred selekcijo	713.123	65.501
število pojavnice po selekciji	713.031	64.867
število različnic	4.203	2.508
razmerje pojavnice – različnice	0,6 %	3,9 %
število korpusnospecifičnih različnic	2.320	625
število znatno pogostejših različnic	687	788
število primerljivih različnic	408	

Rezultati razkrivajo, da je v korpusu Kres razmerje med pojavnice in različnicami pomembno višje kot v korpusu Kas. Deloma gre ta podatek pripisati opiranju metode na avtomatsko označevanje deležnikov, ki morda pri označevanju redkega besedišča v splošnem jeziku (kot je slednji razumljen v referenčnokorpusnem smislu; gl. Logar Berginc idr. 2012: 77–97) tvori več lažnih pozitivnih rezultatov kot v akademskem jeziku. Vendar se tudi ob upoštevanju morebitnih tovrstnih odstopanj kaže, da se v besedilih, vključenih v Kas, obravnavana struktura resda pojavlja pogosteje kot v splošnem, vendar jo obenem zapolnjuje bistveno manjši nabor besedišča. Če je ta ugotovitev pričakovana, pa je pomemben izsledek analize, da je vzorec tudi v splošnem jeziku zelo produktiven in da ga v rabi zapolnjuje pester nabor kolokatorjev.

Tabela 4 prinaša primere zapolnitev obravnavanega skladijskega vzorca v obeh obravnavanih korpusih. Pregled celotnega nabora teh podatkov je sicer pokazal, da je besedišče v korpusih prekrivno v 39 % in da je v približno 8 % primerljivo po tipičnosti v rabi. V vseh ostalih primerih se besedišče razlikuje bodisi glede tipičnosti rabe ali same zastopanosti. Največje razlike med korpusoma odraža skupina korpusnospecifičnih primerov – v Kasu npr. *odčitan*, *zmodeliran*, *upravljan*, v Kresu pa precej manj »opazno trpniški« *izžreban*, *razprodan*, *opevan*.

Tabela 4: Deležniki, ki najpogosteje zapolnjujejo strukturo *je bil_{m, ž, s} + deležnik -n/-t/-l*, v korpusih Kas in Kres

	Kas	Kres
najpogostejše zapolnitve	<i>ustanovljen, sprejet, izveden, uporabljen, opravljen, vključen, ugotovljen, namenjen, narejen, določen, objavljen, pripravljen, izbran, dosežen, postavljen</i>	<i>prepričan, sprejet, pripravljen, namenjen, ustanovljen, objavljen, navdušen, izbran, opravljen, rojen, zgrajen, presenečen, izdan, znan, narejen</i>
visoko na seznamu pri obeh korpusih	<i>ustanovljen, opravljen, pripravljen, ugotovljen, določen, izdan, zgrajen, postavljen, vključen, prepričan, zaposlen</i>	<i>objavljen, izbran, narejen, izveden</i>
primeri, znatno pogostejši v enem korpusu	<i>zajet, zabeležen, predložen, opredeljen, viden, zastavljen, dodan, omogočen, obdelan, poudarjen, dopolnjen, izločen, realiziran, osredotočen, pregledan</i>	<i>navdušen, ranjen, presenečen, ukraden, narisan, naperjen, poražen, posiljen, odrezan, obarvan, prepleten, dvignjen, najavljen, razbit, spočet</i>
korpusnospecifični primeri	<i>optimiziran, dimenzioniran, odčitán, izpodbit, reorganiziran, kategoriziran, podcenjen, operacionaliziran, poiskan, oskrbovan, zmodeliran, pozicioniran, razdelan, popolnjen, upravljan</i>	<i>opustel, preklan, kostumiran, otrpel, zaljubljen, izžreban, upadel, razprodan, opevan, razkačen, očitán, pridušen, negovan, deponiran, izmozgan</i>

4 Sklep

Opravljená analiza – primerjalno med obema korpusoma in primerjalno med strukturami – je pokazala, da se trpniške zložene glagolske oblike pogosteje pojavljajo v akademskih besedilih, vendar so razlike v pogostosti bolj zamejene, kot bi morda pričakovali. Trpniške strukture z deležnikom so relativno pogoste tudi v splošnem jeziku, kjer so v kolokacijskem smislu celo znatno pestrejšé – vendar za nejezikoslovnega uporabnika morda manj opazne. Rezultati nakazujejo, da je za kvaliteten slovnični opis trpnika v prihodnje potreben premik od obravnave slednjega kot kategorije, o kateri je mogoče govoriti enorodno in posplošeno, najprej k podrobnejšemu (leksikogramatičnemu) opisu na ravni značilnosti posameznih trpniških oblik skupaj z njihovimi tipičnimi zapolnitvami, nato pa – in to dodajamo, ker v našo analizo ni bilo vključeno – prek dopolnitve s podatki o rabi trpnika s *se* še k celotnejši žanrski analizi. Ta namreč v jezikoslovnem delu zajema še dva dela (Bhatia 1993: 26–34), tj. tekstualizacijo in interpretacijo umeščenosti v struktarno besedilnega žanra.

Specializirani korpus Kas z več kot milijardo besed omogoča primerjavo besedilnega gradiva, kakršna v preteklosti ni bila mogoča. V prispevku smo naredili prvi korak k drugačni opredelitvi (slovnicega) opisa akademskega diskurza v delu, ki zadeva rabo trpnika z deležnikom. Tak opis, torej opis z nakazanim in dalje nadgrajenim žanrskim izhodiščem, bi bil izjemno dobrodošel tudi za nejezikoslovce, npr.

študente različnih študijskih smeri, ki šele usvajajo značilnosti strokovno-znanstvenega pisanja v slovenščini, predvsem pa bi dokončno odpravil z za marsikoga⁸ še vedno referenčno oceno, da trpnika »ni dobro preveč uporabljati«.

Zahvala

Raziskava, opisana v prispevku, je bila opravljena v okviru temeljnega raziskovalnega projekta J6-6842, ki ga v letih 2014–2017 financira ARRS.

Literatura

- BALAŽIČ BULC, Tatjana, GORJANC, Vojko, 2015: The position of connectors in Slovene and Croatian student academic writing: a corpus-base approach. Sonja Starc, Carys Jones, Arianna Maiorani (ur.): *Meaning making in text: multimodal and multilingual functional perspectives*. New York: Palgrave Macmillan. 51–71.
- BHATIA, K. Vijay, 1993: *Analysing genre: Language use in professional settings*. London, New York: Longman.
- ERJAVEC, Tomaž, 2013: Korpusi in konkordančniki na strežniku nl.ijs.si. *Slovenščina 2.0* 1/1. 24–49.
- ERJAVEC, Tomaž idr., 2008: *Specifikacije za leksikon besednih oblik: SSJ kazalnik 3*. Kamnik. <http://projekt.slovenscina.eu>
- ERJAVEC, Tomaž idr., 2016: Slovenska akademska besedila: prototipni korpus in načrt analiz. Tomaž Erjavec, Darja Fišer (ur.): *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani. 58–64.
- ERJAVEC, Tomaž, LOGAR, Nataša, 2012: Referenčni korpusi slovenskega jezika (cc)Gigafida in (cc)KRES. Tomaž Erjavec, Jerneja Žganec Gros (ur.): *Zbornik Osme konference Jezikovne tehnologije*. Ljubljana: Institut »Jožef Stefan«. 57–62.
- GORJANC, Vojko, 1998: Konektorji v slovničnem opisu znanstvenega besedila. *Slavistična revija* 46/4. 367–388.
- HUMAR, Marjeta (ur.), 2004: *Terminologija v času globalizacije: zbornik prispevkov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KALIN GOLOB, Monika, 2002: Strokovno pisanje in osebni stil. *Podjetje in delo* 28/67. 1051–1057.
- KALIN GOLOB, Monika, 2003: *Jezikovne reže 2*. Ljubljana: GV Revije.
- KRŽIŠNIK KOLŠEK, Erika, 1986: Revijalni tip poljudnoznanstvenega besedila. Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 1: zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 59–70.
- LESKOVEC, Mojca, 2016: Jezikoslovni pogledi na trpnik v zgodovini slovenskega jezika. *Jezik in slovnstvo* 61/1. 3–13.
- LJUBEŠIČ, Nikola, ERJAVEC, Tomaž, 2016 (v tisku): Corpus vs. Lexicon Supervision in Morphosyntactic Tagging: The Case of Slovene. *Language Resources and Evaluation Conference (LREC 2016)*. Portorož.
- LOGAR BERGINC, Nataša idr., 2012: *Korpusi slovenskega jezika Gigafida, KRES, ccGigafida in ccKRES: gradnja, vsebina, uporaba*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, Fakulteta za družbene vede.
- MIKOLIČ, Vesna, 2005: Izrazi moči argumenta v znanstvenih besedilih. Marko Jesenšek (ur.): *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 278–291.
- OJSTERŠEK, Milan idr., 2014: Vzpostavitev repozitorijev slovenskih univerz in nacionalnega portala odprte znanosti. *Knjižnica* 58/3. 15–39.
- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2005: Text-organising metatext in research articles: An English-Slovene contrastive analysis. *English for Specific Purposes* 24. 307–319.

⁸ Prim. o tem Kalin Golob 2003: 32–37.

- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2006: Academic writing: Differences in rhetorical conventions and successful intercultural communication. Lucija Čok (ur.): *Bližina drugosti*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales. 137–146.
- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2011: *Metabesedilo med dvema kulturama*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- RYCHLÝ, Pavel, 2007: Manatee/Bonito – A Modular Corpus Manager. *Proceedings of the Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masaryk University. 65–70.
- STARC, Sonja, 2012: K znanstvenemu besedilu in znanstvenemu jeziku: ob analizi vzorca naslovov, izvlečkov in uvodov. Sonja Starc (ur.): *Akademski jeziki v času globalizacije*. Koper: Univerza na Primorskem. 152–165.
- SWALES, John M., 2000: *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VINTAR, Špela, 2008: *Terminologija: terminološka veda in računalniško podprta terminografija*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- VOGEL, Jerca, 2007: »Nestrokovnost« v jeziku poljudnoznanstvenih besedil (pragmatično-funkcijski vidik). Irena Orel (ur.): *Razvoj slovenskega strokovnega jezika. Obdobja 24*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 125–142.
- ŽAGAR KARER, Mojca, 2011: *Terminologija med slovarjem in besedilom: analiza elektrotehniške terminologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

O OMEJITVI SOPOJAVITEV NASLONK V SLOVENSKEM NASLONSKEM NIZU

Petra Mišmaš

Center za kognitivne znanosti jezika, Fakulteta za humanistiko, Nova Gorica

UDK 811.163.6'367.6

V prispevku je analizirana omejitev sopojavitev naslonk v slovenskem naslonskem nizu, v katerem se lahko pojavi zgolj ena naslonka določene zvrsti (Orešnik 1985), npr. le ena naslonka v dajalniku. Omejitev je pojasnjena v okviru minimalističnega programa tvorbene slovnice, in sicer z načelom razlikovanja (Richards 2010), ki v slovenščini uravnava tudi druge omejitve sopojavitev, do katerih vodijo skladenjski premiki.

naslonke, slovenščina, skladnja, linearizacija, načelo razlikovanja, minimalistični program

In the article, a restriction of the co-occurrence of clitics in the Slovene clitic cluster is analysed. Following Orešnik (1985), only one clitic of a certain type can appear in the clitic cluster, e.g. only one dative clitic. On the basis of Chomsky's (1995) minimalist program, the restriction is accounted for by the principle of distinctness, as proposed by Richards (2010), a principle that also accounts for other restrictions on syntactic shifts in Slovene.

clitics, Slovene, syntax, linearisation, principle of distinctness, minimalism

1 Predstavitev problema¹

Naslonke oz. breznaglasnice (ali klitike; gl. Toporišič 1992) v slovenščini (pa tudi drugih jezikih) predstavljajo rodovitno področje raziskovanja, zaradi česar so bile v preteklosti v središču mnogih jezikoslovnih raziskav. Tako je Jože Toporišič (1967: 264) v razpravi o besednem redu v knjižni slovenščini raziskoval, kakšno je zaporedje naslonk in na katerem mestu v stavku se pojavijo (gl. tudi Toporišič 1982: 174). In če je Toporišič v svojih razpravah o vrstnem redu naslonk v naslonskem nizu pokazal mogoča zaporedja naslonk v slovenščini, pri čemer se je osredotočil zlasti na naslonke v enostavnih povedih (Toporišič 1967, 1976, 1982), je treba temu dodati tudi nesprijemljiva zaporedja in, ključno, ta tudi pojasniti. Zato se v tem prispevku osredotočamo zgolj na omejitev sopojavitve naslonk v okviru slovenskega naslonskega niza, pri čemer je namen prispevka razložiti pojav v okviru širšega jezikovnega konteksta.

V slovenščini lahko breznaglasnice splezajo iz nedoločniškega polstavka in se pridružijo naslonskemu nizu v stavku z osebno glagolsko obliko (Golden 2003; Marušič 2008 idr.), pri tem pa se po premiku pojavijo za prvim sestavnikom oz.

¹ Članek je nastal v okviru programa št. P6-0382, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

zasedejo drugo mesto v stavku z osebno glagolsko obliko, kar je razvidno tudi v primerih, ki jih navaja Toporišič (1982: 175), ki pa o plezanju naslonk ne razpravlja. In čeprav so primeri, v katerih breznaglasnica ne pleza iz položaja ob nedoločniku, sprejemljivi, je primer (1b) sprejemljivejši od primera (1a).

(1) a. Miha *je* začel hvaliti *ga*.

b. Miha *ga je* začel hvaliti.

Vendar plezanje naslonk iz nedoločniškega polstavka ni povsem neomejeno, na kar že leta 1985 opozori Janez Orešnik.² Kot omejitev lahko namreč razumemo dejstvo, da se lahko v okviru naslonskega niza pojavi zgolj ena naslonka določene zvrsti (Orešnik 1985: 215), pri čemer se *zvrst* nanaša na skupine breznaglasnic po Toporišiču (1976). Tako na primer zvrst Z_1 sestoji iz nepovratnih zaimenskih dajalniških oblik, kakršni sta *mi* ali *ti*, Z_2 iz zaimenskih tožilniških oblik (*me*, *te*, *jo* ...), zvrst Z_3 pa sestavljajo zaimenske rodilniške oblike, kakršni sta *me* ali *je* (Toporišič 1976: 535). Toporišičevo delitev Orešnik (1985) sicer dopolni in predlaga, da so v zvrsteh Z_2 in Z_3 t. i. nedajalniki, v Z_2 pretežno tožilniki (lahko pa tudi rodilniki), v Z_3 pa zlasti rodilniki (lahko tudi tožilniki). V primerih z dvema nedajalniškima naslonkama so tako tiste v Z_2 zlasti »žive« in v Z_3 »nežive« (za utemeljitev gl. Orešnik 1985: 213, 214).

Omejitev sopojavitve breznaglasnic se nanaša na neslovničnost primerov, kakršen je (2b), v katerem se v okviru enega samega naslonskega niza pojavita dve naslonki skupine Z_1 , tj. naslonki v dajalniku. Ali drugače: »Združeni niz sme vsebovati samo eno naslonko iz vsake skupine Z . Stavek [2a] se ne da skrčiti v [2b], ker sta obe naslonki zvrsti Z_1 = osebna zaimka v dajalniku« (Orešnik 1985: 215).

(2) a. Če *ji* pomagam nataktniti *mu* ovratnico ...

b. *Če *ji mu* pomagam nataktniti ovratnico ... (Orešnik 1985: 215)

Primer (3b) ponazori, da drži omejitev tudi za naslonke zvrsti Z_2 , Orešnik (1985: 215) pa pokaže, da je omejena tudi sopojavitev drugih naslonk. Tako se znotraj enega naslonskega niza ne moreta pojaviti naslonki iz skupine povratnih zaimkov (*se*, *si*):

(3) a. Prepričal *ga je* oprati *ga*.

b. *Prepričal *ga ga je* oprati.

(4)* ... da *si se* prizadevam prepričati o stanju. (Orešnik 1985: 215)

V prispevku se osredotočamo zlasti na primere, kot sta (2b) in (3b), tj. primere z naslonkami zvrsti Z , in pokažemo, da je omejitev sopojavitve naslonk v slovenskem naslonskem nizu posledica pogojev, ki uravnavajo vmesnik med skladnjo in glasovno obliko v naravnem človeškem jeziku. Opisano omejitev sopojavitve naslonk v slovenskem naslonskem nizu in neslovničnost tovrstnih primerov lahko namreč pojasnimo z načelom razlikovanja (*principle of distinctness*), kot ga v okviru minimalističnega programa tvorbenne slovnice (Chomsky 1995) predlaga Richards (2010).³

² Na omejitev Janez Orešnik ponovno opozori na predavanju ob svoji osemdesetletnici, ki je bilo 14. decembra 2015 v okviru Lingvističnega krožka Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

³ Minimalistični program tvorbenne slovnice je tudi teoretičen okvir, ki je privzet v tem prispevku. Hkrati velja opozoriti, da se sodbe sprejemljivosti nanašajo na slovenski jezik nasploh in ne zgolj na slovenski

2 Načelo razlikovanja

Načelo razlikovanja je načelo, s katerim je formalizirano izogibanje ponavljanju podobnih elementov na kratki razdalji, ki se kaže v naravnih človeških jezikih. Načelo pojasni neslovničnost primerov, v katerih se v okviru ene faze izpeljave pojavita podobni vozlišči, npr. dve določilniški zvezi DP (*John in Rex*) v angleškem primeru (5), in je, kot pokaže P. Mišmaš (2013a, 2013b), aktivno tudi v slovenščini, v kateri omejuje večkratni *k*-premik, primer (6), in večkratno odplakanje (*sluicing*; tj. tip elipse, pri katerem je izbrisan stavčen del vprašanja; gl. npr. Merchant 2001).

(5)* Every boy loved his dog, except John Rex.
[vsak fant].im ljubil [njegov pes].tož razen John.im Rex.tož
»Vsak fant je ljubil svojega psa, razen John Rexa.«

(6) a. ?? [Katero punco] [katero snov] uči Božo? (Mišmaš 2013a: (18))

b. ? [Katero punco] uči Božo [katero snov]? (Mišmaš 2013a: (19))

Richards (2010) načelo oblikuje na podlagi predpostavke, da skladnja gradi skladdenjska drevesa brez informacije o linearnem vrstnem redu enot v drevesu, pri čemer sledi Chomskemu (1995, 2000, 2001). Vrstni red se namreč vzpostavi šele s pomočjo linearizacije, ki se, sledeč Chomskemu (2000, 2001), zgodi z operacijami izmeta (*spell-out*), in sicer na več točkah skladdenjske izpeljave, ob zaključku posamezne močne faze (tj. vezniška zveza CP, prehodna maloglagolska zveza vP, predložna zveza PP ter sklonska zveza KP). Ob tem Richards sledi Nissenbaumu (2000) in privzema, da se *rob* posamezne faze (tj. jedro in določilo najvišje projekcije v fazi) linearizira z gradivom višje faze. Enoto gradiva, ki hkrati doseže izmet oziroma ki je hkrati poslana v glasovno obliko (PF), po Richardsu (2010: 4) imenujemo *domena izmeta*.

Richards (2010) na podlagi omenjenih predpostavk predlaga načelo razlikovanja, primer (7), s katerim pokaže, da lahko linearizacijsko izjavo (tj. vozlišči, ki sta v eni domeni izmeta in med katerima vlada asimetrično sestavniško poveljevanje) interpretiramo le, če sta vozlišči med seboj različni (in ne, kot zapiše, $\langle \alpha, \alpha \rangle$ ali enakega tipa).

(7) Razlikovanje: Če je oblikovana linearizacijska izjava $\langle \alpha, \alpha \rangle$, ta povzroči propad izgradnje. (Richards 2010: 5, (5))

Kot pokaže že Richards (2010) ter kot lahko sklepamo iz (sprejemljivega) slovenskega prevoda primera (5), velja, da se jeziki razlikujejo po tem, katera vozlišča so podobna oz. različna. Tako za angleščino velja, da imajo podobna vozlišča enako besednovrstno oznako (Richards 2010: 6). Dve vozlišči DP (*John in Rex*) v angleškem primeru (5) tvorita linearizacijsko izjavo $\langle [DP], [DP] \rangle$, zaradi česar je primer neslovničen. V drugih jezikih so ključne enake vrednosti oznak, in sicer ne le za besedno vrsto, pač pa tudi za sklon, spol in število, kot za slovenščino pokaže Mišmaš (2013a, 2013b). Tako zvezi *John in Rexa* v slovenskem prevodu primera (5) tvorita linearizacijsko izjavo $\langle [DP, im, m, ed] [DP, tož, m, ed] \rangle$, v kateri se obe zvezi razlikujeta v sklonu.⁴ Sklepamo lahko torej, da je slovenski prevod primera (5) slovničen, ker sta

knjižni jezik.

⁴ Vrstni red oznak v linearizacijski izjavi je: 1. besednovrstna oznaka, 2. sklon, 3. spol, 4. število, 5. oseba.

vozljšči med seboj različni. Ob tem velja opozoriti, da ima prav sklon v slovenščini največji vpliv na sprejemljivost primerov, v katerih se v okviru ene domene izmeta pojavi več vozlišč z enakimi besednovrstnimi oznakami (Mišmaš 2013a, 2013b). Primer (6) pokaže, da je v primerih, v katerih imata vozlišči enake vrednosti oznak, ključno, da sta vozlišči v različnih fazah izpeljave.

Predvidimo lahko torej, da bo v slovenščini nesprejemljiva sopojavitev naslonk z enakimi vrednostmi oznak v okviru ene faze izpeljave. Zato moramo najprej ugotoviti, katere oznake imajo v slovenščini naslonke in katero mesto zasedajo v skladnji.

3 Oznake in položaj naslonk v slovenščini

Marušič (2008) gradi svojo analizo položaja, ki ga v slovenščini zaseda naslonki niz, na ideji, da so breznaglasnice pomanjkljive določilniške zveze (*defective DP*), ki so do izmeta brez fonološke oblike, zaradi česar se morajo priklopiti večjim fonološkim enotam, pri čemer so tarča fonološkim omejitvam (Marušič 2008: 279). To pomeni, da se naslonke v slovenščini razlikujejo od običajnih določilniških zvez DP, kar bomo v nadaljevanju nakazali z oznako [+naslonka] oz. [nasl]. Pri tem sledimo M. Golden in M. Milojević Sheppard (2000: 192), ki predlagata, da je ta oznaka naslonkam pripisana v slovarju. Vendar so naslonke običajnim določilnim zvezam hkrati podobne, saj tako naslonke kot običajne določilniške zveze dobijo udeleženske vloge in vstopajo v razmerje ujemanja (prav tam). To pomeni, da poleg oznake [nasl] naslonke izkazujejo tudi morfološki sklon, spol in število, temu pa lahko dodamo tudi slovnično osebo, zaradi česar lahko naslonko *mu* opišemo z oznakami [nasl, daj, m, ed, 3.].

Naslonke se v slovenščini običajno pojavijo na drugem mestu v stavku, tj. položaj za prvim sestavnikom (Franks, Holloway King 2000: 39; Golden, Milojević Sheppard 2000: 192; Marušič 2008: 266 idr.) oz. prvim stavčnim členom (Toporišič 1976: 538), pri čemer se pojavi vprašanje, kateri položaj breznaglasnice zasedajo v skladnji. V tem prispevku bomo sledeč M. Golden in M. Milojević Sheppard (2000) privzemali, da so breznaglasnice v skladnji premaknjene v jedro vezniške zveze C^0 , tj. na drugo mesto v stavku.⁵ To pomeni, da so naslonke v eni sami domeni izmeta, v okviru te domene pa so, sledeč Richardsu (2010), linearizirane v okviru ene same linearizacijske izjave in zato omejene z načelom razlikovanja.

⁵ Predpostavka ni neproblematična, saj Marušič (2008) pokaže, da lahko naslonke v skladnji zasedajo več položajev, da pa drugo mesto zasedejo v glasovni obliki stavka, tj. v PF-u. To pomeni, da se breznaglasnice premaknejo v eno samo fazo izpeljave, in sicer na rob močne faze CP, po skladnji, kar odpira vprašanje vrstnega reda operacij v glasovni obliki (PF). In če je intuitivno, da je premik v PF-u izveden pred linearizacijo, gre za vprašanje, ki mu je treba nameniti precej več pozornosti, kot pa je to mogoče v tem prispevku.

4 Analiza omejitve sopojavitve

Na osnovi opisanih predpostavk lahko pojasnimo nesprejemljivost primerov, kakršna sta (2b) in (3b), ponovljena v nadaljevanju:

[2b] * Če *ji mu* pomagam nataktni ovratnico ... (Orešnik 1985: 215)

[3b] * Prepričal *ga ga* je oprati.

Naslonki *ji* in *mu* v primeru (2b) se pojavita v eni fazi izpeljave, zaradi česar se z izmetom oblikuje linearizacijska izjava <[nasl. daj, m, ed, 3.] [nasl. daj, ž, ed, 3.]>, v kateri imata vozlišči enako oznako za sklon, ki ima v slovenščini največji vpliv na sprejemljivost primerov, v katerih se v okviru ene domene izmeta (v tem primeru rob močne faze CP) pojavi več vozlišč z enakimi besednovrstnimi oznakami (Mišmaš 2013a, 2013b). Primer je neslovničen, ker je kršeno načelo razlikovanja, saj sta si vozlišči prepodobni. Enako velja za primer (3b), medtem ko sta v primeru (2a), v katerem naslonka ne spleza iz nedoločniškega polstavka, naslonki ločeni z močno fazo (ločeni domeni izmeta), kar pomeni, da ne tvorita linearizacijske izjave, zato je njuna podobna oblika neproblematična.

S tem lahko primerjamo sprejemljive primere s plezanjem naslonk iz nedoločniških polstavkov, kot je (8):

(8) Miha *mu ga* pomaga prati.

V tem primeru se v eni fazi izpeljave pojavita naslonki *mu* in *ga*, ki sta del linearizacijske izjave <[nasl. daj, m, ed, 3.] [nasl. tož, m, ed, 3.]>. Primer je sprejemljiv, saj se naslonki v linearizacijski izjavi razlikujeta v oznaki za sklon.

Tem primerom pa moramo dodati zglede, ki jih izpostavi anonimen recenzent prispevka. Ta namreč opozori, da lahko na spletu najdemo primere, v katerih se sopojavijo dajalniške naslonke, kot sta *mi* in *ji* v zgledu (9).

(9) Uspelo *mi ji* je popraviti avto.

Gre za slovničen primer, ki pa se od neslovničnih (2b) in (3b) razlikuje v oznaki, ki odraža slovnično osebo. V primerih (2b) in (3b) sta obe naslonki v tretji osebi, medtem ko je naslonka *mi* v prvi osebi, naslonka *ji* pa v tretji osebi, zato je linearizacijska izjava primera (9) <[nasl. daj, _, ed, 1.] [nasl. daj, ž, ed, 3.]>, pri čemer prazno mesto v prvem delu označuje oznako za spol. Ti primeri torej kažejo, da ne gre zgolj za to, da so neslovnične sopojavitve dajalniških naslonk, pač pa so problematične sopojavitve dajalniških naslonk iste osebe, hkrati pa tovrstni zglede odpirajo pomembno vprašanje o razvrščanju vpliva oznak (gl. Mišmaš 2013b).⁶

⁶ Anonimni recenzent opozori tudi na primere, kot je (i.a), nastal iz (i.b), in opozori, da dojemata tovrstne primere kot sprejemljivejše od primerov, kot je (3b). Sodbe se tu razlikujejo, saj vse tovrstne primere ocenjujem kot nesprejemljive. Kot nesprejemljivega ocenjujem tudi primer (ii.a), ki je nastal na podlagi primera (ii.b). Ker so prve sodbe med govorniki različne, je treba tovrstne primere raziskati podrobneje in najprej oceniti, v kolikšni meri so takšni primeri v slovenščini mogoči.

(i) a. (*) Sprašuje ji *jo jo*.

b. Janez sprašuje hčerki matematiko.

(Orešnik 1985: 214)

(ii) a. (*) Janez *ga ga* je napil.

b. Janez je napil Ivana vina.

Vendar lahko nakažemo razlog za njihovo potencialno sprejemljivost. Primera se od (2b) in (3b) razlikujeta, saj naslonki nista predmeta različnih glagolov. Kot predlaga Orešnik (1985), se naslonki, nastali na

Da so pri omejitvi sopojavitve res ključne oznake in ne na primer glasovna oblika, kot bi lahko sklepali na podlagi primera (3b), lahko pokažemo tudi s pomočjo primerov, v katerih imajo naslonke enako glasovno, a različno morfološko podobo. Če namreč sledimo Marušiču (2008) in privzemamo, da so breznaglasnice do izmeta brez fonološke oblike, in če, kot trdi Richards (2010), se zgodi linearizacija pred vstavljanjem fonološke oblike, to pomeni, da slednja nima vpliva na (ne)sprejemljivost določenih zaporedij. In če zgolj fonologija nima vpliva na sprejemljivost zaporedij, lahko pričakujemo enakoglasna zaporedja breznaglasnic, v kolikor te nimajo enakih vrednosti slovničnih oznak. Napoved se v slovenščini uresniči, saj so v slovenščini mogoča vprašanja, kot je (10), v katerem je prvi *si* povratni zaimsek, medtem ko je drugi *si* pomožni glagol *biti*, zaradi česar so jima pripisane različne oznake.⁷

(10) A *si si* opral lase?

Da so ključne slovnične oznake, ki jih imajo elementi, podvrženi linearizaciji, je razvidno tudi iz sprejemljivih primerov, kakršen je (11). P. Mišmaš (2013a, 2013b) namreč predlaga, da so vprašalne zveze v slovenščini določilniške zveze DP, zato v primeru (11) sopojavitev zveze *kakšen avto* in naslonke *ga* (obe v tožilniku moškega spola ednine) ni problematična. Linearizacijska izjava ima namreč obliko <[dp, tož, s, ed, 3.], [nasl, tož, m, ed, 3.]>, iz česar je razvidno, da se vozlišči razlikujeta v besednovrstni oznaki, zato je podobnost preostalih oznak neproblematična. Prav tako so sprejemljivi primeri, v katerih se na začetek stavka premakne žariščena zveza v dajalniku, kot je *Tonetu* v primeru (12), ki zasede prvo mesto, medtem ko so naslonke na drugem. Čeprav sta obe zvezi v eni domeni izmeta (rob CP), se zvezi razlikujeta v besednovrstni oznaki (določilniška zveza in naslonka).

(11) *Kateri avto ga* je pričel oprati?

(12) a. *Tonetu mu* je dovolil pomagati.

b. Dovolil *mu* je pomagati *Tonetu*.

Sklenemo lahko torej, da velja omejitev sopojavitve naslonk v slovenskem naslonskem nizu za primere, v katerih premaknjene naslonke kršijo načelo razlikovanja, kot

podlagi primerov z dvema tožilniškima predmetoma, uvrščata v različne vrste, pri čemer prva poimenuje »živo«, druga pa »neživo«, kar pomeni, da je živost oznaka, ki jo moramo vključiti v našo linearizacijsko izjavo (gl. Mišmaš 2013a, 2013b) in ki vpliva na sprejemljivost sopojavitve.

⁷ V nekaterih slovanskih jezikih ima vpliv na možnost sopojavitve breznaglasnic glasovna podobnost naslonk, kot za srbohrvaščino pokaže Bošković (2001). V srbohrvaščini so namreč nesprejemljivi primeri, v katerih se v naslonskem nizu pojavita dve enakoglasni breznaglasnici. Tako je primer (ii), v katerem se v naslonskem nizu pojavita pomožni glagol *je* in zaimenska oblika za dajalnik ženskega spola v ednini, sicer *je* (ii.b), sprejemljiv le, če dobi slednja nadomestno obliko *ju* (ii.a), pri čemer primer (i) pokaže, da je pri tem res ključna glasovna podobnost naslonk.

(i) a. Oni *su je* zaboravili.

oni so jo pozabili

»Oni so jo pozabili.«

b. * Oni *su ju* zaboravili.

(ii) a. On *ju je* zaboravio.

on jo je pozabil

»On jo je pozabil.«

b. * On *je je* zaboravio.

ga predlaga Richards (2010). Načelo pa je kršeno v primerih, v katerih se v eni fazi izpeljave pojavitja naslonki s podobnimi vrednostmi slovničnih oznak.

5 Zaključek

V slovenščini se lahko v okviru naslonskega niza pojavi le ena naslonka določene zvrsti (Orešnik 1985). Omejitev lahko pojasnimo s pomočjo načela razlikovanja (Richards 2010), s katerim je formalizirano izogibanje ponavljanju podobnih elementov na kratki razdalji. Podatki namreč kažejo, da so nesprejemljivi primeri, v katerih se v eni domeni izmeta pojavitja naslonki s podobnimi vrednostmi slovničnih oznak, tj. vozlišči enega tipa. Prav za tovrstne primere pa načelo predvidi nesprejemljivost.

S predlagano analizo pokažemo, da pri omejitvi sopojavitev ne gre za pojav, ki drži zgolj za naslonke in le v slovenščini, pač pa lahko omejitev postavimo ob bok drugim omejitvam sopojavitev v slovenščini zaradi načela razlikovanja, npr. pri odplakanju in večkratnem *k*-premiku (Mišmaš 2013a, 2013b), in omejitvam v naravnih človeških jezikih nasploh, ki jih med drugim pokaže Richards (2010).

Literatura

- BOŠKOVIĆ, Željko, 2001: *On the Nature of the Syntax-Phonology Interface: Cliticization and Related Phenomena*. Amsterdam: Elsevier.
- CHOMSKY, Noam, 1995: *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- CHOMSKY, Noam, 2000: Minimalist inquiries: The framework. Roger Martin idr. (ur.): *Essays on minimalist syntax in honor of Howard Lasnik*. Cambridge: MIT Press. 89–155.
- CHOMSKY, Noam, 2001: Derivation by phase. Michael Kenstowicz (ur.): *Ken Hale: A life in language*. Cambridge: MIT Press. 1–52.
- FRANKS, Steven, HOLLOWAY KING, Tracy, 2000: *A handbook of Slavic clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- GOLDEN, Marija, 2003: Clitic placement and clitic climbing in Slovenian. Janez Orešnik, Donald D. Reindl (ur.): *Sprachtypologie und Universalienforschung 56/3 (Focus on: Slovenian from a typological perspective)*. Berlin: Akademie Verlag. 151–322.
- GOLDEN, Marija, MILOJEVIĆ SHEPPARD, Milena, 2000: Slovene Pronominal Clitics. Frits Beukema, Marcel den Dikken (ur.): *The Clitic Phenomena in European Languages*. Amsterdam: John Benjamins. 191–207.
- MARUŠIČ, Franc, 2008: Slovenian Clitics Have No Unique Syntactic Position. Andrei Antonenko idr. (ur.): *Formal Approaches to Slavic Linguistics 16: The Stony Brook Meeting 2007*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications. 266–281.
- MERCHANT, Jason, 2001: *The syntax of silence: Sluicing, islands, and the theory of ellipsis*. New York: Oxford University Press.
- MIŠMAŠ, Petra, 2013a: O načelu razlikovanja in večkratnih *k*-vprašanjih v slovenščini. Boža Krakar Vogel (ur.): *Slavistika v regijah – Nova Gorica. Zbornik Slavističnega društva Slovenije*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 63–68.
- MIŠMAŠ, Petra, 2013b: The influence of grammatical features on linearization: evidence from Slovenian. Steven Franks (ur.): *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Third Indiana Meeting 2012*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications. 218–231.
- NISSENBAUM, Jonathan W., 2000: *Investigations of covert phrase movement*. Massachusetts Institute of Technology.
- OREŠNIK, Janez, 1985: O naslonskem nizu v knjižni slovenščini. *Jezik in slovstvo* 31/6. 213–215.

RICHARDS, Norvin, 2010: *Uttering trees*. Cambridge: MIT Press.

TOPORIŠIČ, Jože, 1967. Besedni red v slovenskem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 15/12. 251–274.

TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.

TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

POVEDKOVO DOLOČILO IN POVEDKOV PRILASTEK – RES DVE RAZLIČNI SKLADENJSKI FUNKCIJI?

Mojca Schlamberger Brezar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'367.335.2

Povedkovo določilo ob nepolnopomenskem glagolu v različnih evropskih jezikih predstavlja običajno funkcijo, ki jo zasedajo besede različnih besednih vrst, najpogosteje pridevnik ali samostalnik. To določilo lahko stoji ob glagolu *biti* in običajno ob osebku, lahko pa tudi pri drugih nepolnopomenskih glagolih, torej je lahko imenovalniško ali v katerem drugem sklonu. V Toporišičevi slovnici (Toporišič 1976, 2000) se ob funkciji povedkovega določila po Breznikovem zgledu (Breznik 1934) pojavi še funkcija povedkovega prilastka. Obe skladenjski funkciji, med katerima profesor bolj ali manj jasno opredeljuje razliko, sta predstavljeni z istimi izraznimi sredstvi. V članku obravnavamo obe funkciji in dodajamo elemente, ki pripomorejo k njuni jasnejši semantično-logični opredelitvi.

slovenska slovnica, povedkovo določilo, povedkov prilastek, prisojanje, nepolnopomenski glagol

The predicate complement (subject verb complement or subject object verb complement) is a typical syntactic function, usually filled with an adjective or a noun. It appears with a linking verb *be* (copula) or any other stative verb that must be used with a complement expressing a similar function of renaming or describing a subject or a direct object. In Jože Toporišič's grammar (1976, 2000) there are two similar functions that seem to be explained by the same expressive means: the essential predicate complement (subject object complement) or *povedkovo določilo* and, following Breznik's definition (Breznik 1934), the non-essential predicate complement (subject object complement) or *povedkov prilastek*. This article clarifies the limits between the two functions and adds some elements for their more accurate semantico-logical presentation.

Slovene grammar, subject complement, subject object complement, predication, copula, stative verb

1 Uvod

Toporišičeva slovnica (1976) je po izročilu¹ prva znanstvena slovnica slovenskega jezika.² Zametki segajo v leta nastanka učbenikov *Slovenski knjižni jezik 1–4* (1965–1970), ko je profesor v opis jezika začel vnašati elemente strukturalistične

¹ Tako vsaj so konec 80. let predavali študentom slovenskega jezika s književnostjo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; s tem so bile vse prejšnje slovnice implicitno označene za »neznanstvene«.

² Leta 1975 je sicer izšla slovenska znanstvena slovnica v francoščini z naslovom *Essai de grammaire slovène*, katere avtor je Claude Vincenot. Slovnica je urejena po Tesnièrejevem modelu strukturalne sintakse. Toporišič je napisal kritiko, kjer jo obravnava kot »Poskus slovnice slovenskega jezika« (Toporišič 1982: 389, opomba).

slovnice s poudarki na skladenjskih funkcijah. Pri tem je glede na obstoječe slovnice uvedel nova poimenovanja skladenjskih funkcij, nekatera v skladu s sodobnim mednarodnim jezikoslovjem, druga v skladu s tradicijo opisov pri nas ali na tujem. Dve od njih, funkcijo povedkovega določila in povedkovega prilastka, ki sta bili sicer do tedaj omenjeni, a ne natančno razmejeni, bomo obravnavali v nadaljevanju.

2 Funkcija povedkovega določila in povedkovega prilastka v *Slovenski slovnici* (Toporišič 1976, 2000) in *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992)

Funkcijo povedkovega določila po splošni definiciji, ki je konsenzualno sprejeta v različnih jezikoslovnih pristopih, zasede beseda ali besedna zveza, ki z glagolom *biti* ali drugim nepolnopomenskim glagolom poimenuje ali opisuje osebek ali predmet povedi (Riegel idr. 1994; Quirk idr. 1985), običajno s pridevnikom ali samostalnikom, kot v naslednjih primerih:

- 1) Janez je mrtev. Janeza so proglasili za mrtvega.
- 2) Janez je predsednik. Janeza so izvolili za predsednika.

Prvi del primerov se nanaša na osebkovo, drugi na predmetno strukturo, poimenovana sta bodisi kot osebkovo/predmetno dopolnilo (*complement* v angleški (Quirk idr. 1985), *attribut* v francoski slovnici (Riegel idr. 1994)). Pri Toporišiču je semantični del definicije manj izpostavljen, funkciji povedkovega določila in povedkovega prilastka dobita predvsem skladenjsko-oblikoslovno opredelitev, kot sledi v *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992) in *Slovenski slovnici* (Toporišič 1976, 2000).

Povedkovo določilo je v *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 200) opisano kot:

stranski stavčni člen, t. j. neglagolski del povedka ob pomensko nepopolnem glagolu kot vezjo, npr. *Pralo nas je, da smo bili mokri do kože. Nehal se je jeziti za vsako reč.*

Ena vez ima lahko zloženo povedkovo določilo: *Postal je ves mehak. Moral boš začeti misliti s svojo glavo. Lahko bi me bili pustili govoriti do konca.* Strogo gledano, je povedkovo določilo tudi opisni deležnik zloženih glagolskih oblik: *Mislil sem oditi. Tako mi je bilo naročeno. Razstava bo gotovo uspela.* (vendar osebne zložene glagolske oblike večinoma obravnavamo kot nezložene: [...]).

Navedek iz *Slovenske slovnice* (Toporišič 2000: 612) pa povedkovo določilo opredeljuje na naslednji način: »povedkovo določilo imajo pomensko nepopolni glagoli ali pomožniki«. Našteti so *biti, postati, imeti*, druge vrste pomožniki *zdeti se, videti, izgledati, ostati, izkazati se, pokazati se*, naklonski glagoli *moči, hoteti, morati, smeti*, fazni glagoli *začeti, nehati*, frazni glagoli, povedkovnodoločilne zveze *postaviti se v krog, razpasti v prah in pepel* idr.

Vidimo, da prihaja med obema definicijama do razhajanj. Definicija v *Slovenski slovnici* je natančnejša, vendar pogrešamo ustrezno razčlenjenost primerov. Hkrati pa vključuje še glagolska dopolnila, kot so nedoločniki in deležja ipd., ki so v resnici del sestavljene glagolske oblike in kot taki semantična enota, torej ni nobene potrebe po

njihovem členjenju (npr. *lahko pride – mora priti; je delal – dela*, ne nazadnje tudi tvorno-trpna pretvorba *naročim – mi je naročeno*). S temi primeri se na tem mestu ne bomo ukvarjali, ker za samo opredelitev funkcije niso relevantni in bi zahtevali bolj poglobljeno analizo. Naše opažanje naj bo, da definicija vključuje le primere s povedkovim določilom pri osebk, ne pa pri predmetu, kot sta v 1) in 2) prej oba druga dela primerov.

Če vzamemo pod drobnogled še funkcijo povedkovega prilastka, je ta v *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 200) definirana kot:

Iz povedkovega določila drugega stavka prilastek k odnosnici prvega, npr. *Sava teče motna*. ← *Sava teče, je motna; Steklenice vračajte oprane*. ← *Steklenice vračajte, bodo naj oprane. Poznala sem te reveža; Napravil si jo je za sužnjo; Poznan je bil kot poštenjak; Spoznal jo je za zanesljivo osebo. Sprejemali smo te tudi, ko si bil še revež.*

V *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000: 618–619) je povedkov prilastek definiran kot del smiselnega in pomensko popolnega stavka »iz povedkovega določila drugega stavka prilastek k odnosnici prvega«, npr. *Sava teče motna* (*Sava teče – je motna*).

Ta definicija je podana z navedki, ki ustrezajo definiciji zgoščevanja stavčnih členov in so neobvezna sestavina povedka, kot je na primer *Sava teče motna* (*Sava teče – je motna*), pa tudi takimi, ki so v slovnica pred Toporišičem naštetih kot nepopolni glagoli in kjer gre za povedkovo določilo v neimenovalniški obliki: *Vzgojili so ga za poštenega državljana, Imenovali so ga za tajnika, Izvolili so ga za predsednika* (Toporišič 2000: 619). Taka definicija za uporabnika ni transparentna, razen če je ne razumemo v smislu, da je profesor strogo ločil med povedkovim določilom, ki se pojavlja le ob imenovalniku, in povedkovim prilastkom, ki ga dobimo ob odvisnih sklonih. Na tem mestu bi potrebovali dodatno členitev primerov, ki bi jasno potegnili mejo med obveznimi in fakultativnimi sestavinami.

Povedkovo določilo in povedkov prilastek se pojavita tudi v poglavju *Skladnja* in sta oba opredeljena kot nesamostojna stavčna člena. Povedkovo določilo je po Toporišičevem navedku

tak nesamostojni stavčni člen, ki se rabi ob pomensko nepopolnih glagolih stanja in poteka, npr. *biti, imeti, postati*. [...] Povedkovo določilo je torej del povedkove besedne zveze: glagol ob njem se imenuje vez ali kopula. Obstajajo tudi bolj zapletene vezi, kot so zgoraj navedene, med drugim tudi glagoli z oslabljenim pomenom. (Toporišič 2000: 557)

Medtem ko je povedkov prilastek

tisti nesamostojni stavčni člen, ki naknadno pojasnjuje kak samostalnik (ali samostalniško besedno zvezo) v vlogi osebk ali predmeta (ali pa tudi določenih vrst prislovnega določila). Izraz naknadno pomeni, kakor je že nakazano, da povedkov prilastek lahko razvijemo v samostojni stavek ob glagolu *biti* [...] (Toporišič 2000: 557)

Vidimo, da sta definiciji v določenem delu (ki zadeva glagol *biti*) prekrivni, žal pa ne izvemo več o tem, kateri glagoli lahko imajo oslabljen pomen. Lahko le ugibamo, ali gre tudi tam za nepopolne glagole, ki jih Toporišič v *Enciklopediji slovenskega*

jezika (1992: 193) opredeli kot pomožne in mednje šteje glagole obstajanja, naklonske in fazne glagole, ali kot glagole, ki potrebujejo določilo v nekaterih od svojih rab, npr. *delati, delati se kakšnega/koga/kaj*. Hkrati je sama definicija do neke mere tавтоloška: povedkovo določilo je določeno kot tako, ki je del povedkove besedne zveze z glagolom, vezjo ali kopulo, pomožni glagol pa je tisti, ki ob sebi zahteva povedkovo določilo (prav tam). Pogrešamo tudi omembo povedkovega določila, ki se ne nanaša na osebek, ampak na kak drug sklon, in ki je v prejšnjih slovnicaх še obstajal (več primerov je navedenih v nadaljevanju v tretjem razdelku), in njegov odnos do novo vpeljanega povedkovega prilastka, ki je prav tako neobvezna funkcija in pri katerem so primeri podani tako za polno- kot nepolnopomenske glagole (npr. prej sta pod isto funkcijo prilastka obravnavana *motna* iz *Sava teče motna* in *za tajnika* iz *Izvolili so ga za tajnika*, hkrati pa tudi povezave med sestavinami v funkcijah povedkovo določilo in povedkov prilastek, ki so na površini videti povsem enakovredne. V nadaljevanju se bomo pomudili pri vprašanju, kakšna je razvrstitev te funkcije v slovenski slovnični tradiciji in ali ne bi kazalo razlik med obema pomožni- ma funkcijama vseeno natančno razmejiti.

O tem vprašanju so se slovničarji pred Toporišičem že opredeljevali, zato najprej pogledjmo, kako so bile te funkcije obravnavane v slovnicaх v prejšnjih obdobjih od začetkov 19. stoletja naprej. Pred tem se ta skladenjska funkcija namreč ne pojavlja v opisih slovenskega jezika.

3 Zgodovinski pregled obravnavanja funkcij povedkovega določila in povedkovega prilastka

Po definiciji povedkovo določilo vključuje dopolnilo ob nepolnopomenskih glagolih (npr. Toporišič 2000: 557), medtem ko se povedkov prilastek pojavlja ob polnopomenskih in je neobvezna sestavina (prav tam). Funkcija prilastka kot neobvezne sestavine je bila ustrezno obravnavana že pred Toporišičem (Breznik 1934), s funkcijo povedkovega določila pa se srečamo praktično v vseh slovnicaх od konca 19. stoletja naprej.

Končnik (1886: 63) v poglavju *Vezanje dopovedka*³ z *osebkom* navaja: »Razen pomožnega *sem-bit*i in njegove sestavljanke *nisem-ne biti* služijo pridevnikovim in samostalnikovim dopovedkom kot vezila tudi glagoli *ostanem, postanem, imenujem se, zovem se*.« Poleg tega tudi navaja, da ima pridevnik v tej funkciji nedoločno obliko (prav tam: 78). Iz definicije je razvidno, da Končnik identificira le povedkovo določilo v imenovalniku.

Janežič (1900: 48) za povedkovo določilo navaja: »dopovedek se neposredno veže z osebkom ali pa ju sklepa pomožni glagol *biti, sem* kot vezilo (kopula)«. Identificira tudi njegove različne oblike bodisi kot samostalniški (*Oči so zrcalo človeškega srca*), bodisi kot pridevni dopovedek (*Število naših dnij je kratko*), ki so lahko tudi v odvisnih sklonih, npr. rodilni dopovedek (*Ta hiša je mojega očeta*) (prav tam: 183), dajalniškega (*Človeku ni dobro samemu biti*) (prav tam), pa še primere s t. i. dopoved-

³ Dopovedek je takratno poimenovanje za povedek, predikat.

nikom v tožilniku pri glagolih *biti*, *imeti*, *imenovati*, *izvoliti*, *postaviti*, *spoznati* itn.: *za tovariša biti komu*, *izvoliti koga za župana*, *za zlo imeti*, *za nedolžnega spoznati* (prav tam: 210).

Breznik (1916, 1934) funkcijo poimenuje povedkovo (oziroma povedno) določilo. Za primere povedkovega določila navaja (Breznik 1934: 215):

kakor *biti* (*sem*) tako potrebujejo še neki drugi glagoli z nepopolnim pomenom posebnih pojasnil, ki glagol dopolnjujejo. Tako določilo se imenuje povedkovo določilo. Taki glagoli so *postati*, *nastati*, *ostati*, in povratniki *zdeti se*, *imenovati se*, *klicati* itd.

V nadaljevanju Breznik (prav tam) navaja primere za imenovalnik (*Sestra je ostala sama*), roditeljski (*Bodimo dobre volje*, *On je nagle jeze*), tožilnik (*Imenujem te prijatelja*), sklon s predlogom (*Imenovan je za učitelja*). Pod poglavjem prilastek pa navaja tudi tako imenovani povedni prilastek (prav tam: 218):

ki je lahko pridevnik (deležnik), samostalnik itd., n. pr. *Vrnil se je zdrav in vesel. S srcem obupnim je prišel domov* (Preš.), *V take misli zatopljen sem hodil danes po mestu. Našli so ga mrtvega. Ne bom ga pustil lačnega*. Samostalnik se rabi z veznikom *ko(t)* ali brez njega: *Kot značajan človek živim, kot značajan človek umrjem*. (Cankar) *Tam je služil kot učitelj. Umril je junak*. (=kot junak).

Vidimo, da je Breznik poleg povedkovega določila izpostavil tudi povedkov prilastek pri primerih, kjer določilo dopolnjuje povedek kot neobvezna sestavina. Kaže, da se je Toporišič precej zgledoval pri njem, vendar je Breznikova definicija natančnejša, saj loči primere z neobvezno sestavino, ki omogočajo transformacijo (npr. *Našli so ga – bil je mrtev*) ter jih poimenuje prilastek, od tistih, kjer povedkovo določilo kot obvezna sestavina zapolnjuje vezljivostno vrzel (npr. *Imenovan je za učitelja*).

Tudi Bunc (1940: 85) navaja povedkovo določilo pri pomožnem glagolu *biti* in nepopolnih glagolih *hoteti*, *ostati*, *postaviti*, *začeti*, *pričeti*:

Določilo more biti kaka besedna vrsta v poljubnem sklonu: *Učenec je priden. Orel je ptič. Zdiš se mi bolan. Izkazal se je pravičnega. Oče je nagle jeze. Te pesmi so dr. Franceta Prešerna. Mi nismo svoji, ampak božji. Imenovan je za ravnatelj. Za doktorja se uči. Otrok hoče kruha*.

Pri slovnici štirih (Bajec idr. 1964: 307) govorijo samo o tako imenovanem povednem določilu,⁴ tj. besedi, ki pomensko nepopolnemu glagolu določa pomen. Pri glagolu z nepopolnim pomenom sta šele glagol in povedno določilo skupaj povedek. Ilustrirajo ga s primeri *Kruh je okusen*, *Dekleta so vesela*, *Oče je kovač*, *Sirota je ostala sama*, ki jih pojasnjujejo (prav tam): »Nekateri glagoli z nepopolnim pomenom, npr. *biti*, *postaviti*, *ostati*, *imenovati se*, *zdeti se*, *izvoliti za*, *imeti za* imajo navadno za sabo določilo, imenujemo ga povedno določilo.«

O teh stavkih nadalje pravijo (prav tam):

Pomen teh stavkov ni, da kdo (kaj) jè, marveč da je okusen, vesel, moj itd. V teh stavkih glagol ne pove dovolj, marveč mu vsebino določajo, dopolnjujejo druge besede

⁴ Povedkovo določilo se vseeno pojavi pri tvorjenju pridevnikov na -ov.

(pridevniki, samostalniki, svojilni zaimki, števniki, prislovi). Ta določila so v imenovalniku, roditeljskem, tožilniku ali v sklonih s predlogi.

Ta definicija je jasnejša kot v Toporišičevi slovnici, ne pojasnjuje pa primerov s prilastkom. S tem se je ukvarjala Breda Pogorelec (1975), ki v svojem članku *Dopolnilnik (povedkov) v slovenski skladnji* spregovori o kategoriji povedkovega prilastka kot posebne skladske oblike, ki jo je po Brezniku (1934) zopet uvedel Toporišič v *Slovenski knjižni jezik* (1965). Poudarja predvsem stilistično vlogo prilastka, ki ga imenuje dopolnilnik, in sicer zgostitev sporočila in s tem ustvarjanje večje pomenske intenzivnosti v povedi. Breda Pogorelec (1975) navaja: »Dopolnilnik je skladska vloga, ki neobvezno določa samostalnik prek polnopomenskega povedka, povedkovo določilo oziroma povedkov prilastek pa obvezno določa povedke nepopolnega pomena.« [podčrtala M. S. B.] Presenetljivo ugotovitev, da poleg dopolnilnika, ki naj bi bil ob polnopomenskih glagolih, obstajata še prilastek in povedkovo določilo, podpre s primeri za povedkov prilastek pri glagolih nepopolnega pomena, npr. *Postal je popustljivejši, Zdel se je vesel, Videti je bolan* (prav tam), opremljeni pa so s komentarjem: »Čeprav se zdi tu primernejša razlaga povedka s pomožnikom in povedkovim določilom ter *videti* kot naklonskim členkom.« Vsekakor Breda Pogorelec opozarja, da ta kategorija ni povsem ustrezno rešena, in po češkem vzoru predlaga poimenovanje dopolnilnik pri glagolih, ki pomenijo stanje ali spremembo stanja.

Glede na pregled lahko zaključimo, da se Toporišič zgleduje predvsem po Breznikovi opredelitvi, vendar je manj dosleden: vidi se, da povsem izpusti povedkovo določilo v drugih sklonih kot imenovalniku in se kot na nekaj posebnega osredotoča na povedkov prilastek. To lahko potrdimo tudi s pregledom rabe sklonov, kjer se je v opisih slovenske slovnice tradicionalno zaznavalo različne rabe s povedkovim določilom, te pa so zdaj izpuščene, saj npr. pri Toporišiču (2000: 268) beremo, da je funkcija povedkovega določila lastna le imenovalniku s primeri *Hrast je drevo, Hrast je zelen, Čas je odhajanje*. Povedkov prilastek srečamo pri roditeljskem (prav tam: 269) s primerom *Bala se ga je preveselega* in pri tožilniku (prav tam: 270) *Prijatelja sem ob vrnitvi našel pijanca* s pripisom »To je tožilnik nosilca stanja.« O povedkovem določilu piše tudi v poglavju Skladska vloga samostalniških besed (prav tam: 314), kjer kot del povedka navede primere *Oče je delavec, Izvolili so ga za predsednika, Sin se je od vojakov vrnil cel mož*. Tu ne daje natančnejše razlage, ali gre za povedkovo določilo – torej obvezno sestavino – ali povedkov prilastek kot neobvezno sestavino.

Pri Toporišiču je torej povedkovo določilo povezano z imenovalnikom, nikjer ne omenja povezave povedkovega določila ob drugih sklonih, če pa do teh primerov pride naključno, jih obravnava skupaj s povedkovim prilastkom.

4 Ali je možno ločiti funkciji povedkovega določila in povedkovega prilastka?

V istem času je izšla tudi Vincenotova slovnica *Essai de grammaire slovène* (1975), kjer avtor obravnava povedkovo določilo tako pri imenovalniku (*l'attribut du sujet*, prav tam: 137) kakor pri drugih sklonih (*attribut de l'objet*, prav tam: 148). Za imenovalnik navaja primere (prav tam: 137) *Trubar, prvi slovenski pesnik, se je rodil*

na Raščici, *Gozdič je že zelen, Čas je zlato, Navada je železna srajca*. Pri prvem zgledu vidimo, da Vincenot sledi francoski razlagi funkcije povedkovega določila, ki na tem mestu običajno najprej obravnava apozicijo. Za roditeljski daje primera *on je vesele narave, ona je slabega zdravja* (prav tam: 142), za tožilnik pa navaja *Našli so ga mrtvega, Napravil se je bolnega, Čutil se je bolnegalbolan, Dela se nevednegal neveden* (prav tam: 148).

Njegovi primeri za povedkovo določilo ob tožilniku so: *Našli so ga mrtvega, napravil se je bolnega, čutil se je bolan/bolnega, dela se nevednega*; primeri so na površini slovnično enotni, vsi s pridevnikom v rabi zaznamovalca stanja, globinsko pa lahko razlikujemo med naslednjim: na eni strani med obvezno in neobvezno sestavino v primerih *Napravil se je bolnega* proti *Našli so ga mrtvega*, ki ga lahko razvežemo v *Našli so ga. Bil je mrtev*, medtem ko je v prvem primeru *bolnega* obvezna sestavina (**Napravil se je.*). Na tem mestu moramo v razlago pritegniti tudi glagole »z oslabljenim pomenom« po Toporišču (2000: 557), ker je opredelitev nepolnopomenskega glagola pri njem omejena na glagol biti ali druge glagole, ki izražajo stanje, fazne in modalne glagole (prav tam: 612).

Iz navajanj povedkovega določila in neimenovalniških oblik poleg ločevanja med pomenskopolnimi in nepopolnimi glagoli izhaja še nekaj nejasnosti pri poimenovanju, saj lahko med primeri identificiramo naslednje tipe glagolske vezljivosti: v primeru *Zdiš se mi bolan* povedkovo določilo prehaja na osebek v imenovalniku in vzpostavlja vez z osebkom. Tako je tudi v primeru *Peter je postal zdravnik*. V primeru *Jana je vesele narave* glagol *biti* uvaja roditeljsko dopolnilo osebkov. V primeru *Dela se bolnega se* vez vzpostavlja med osebkom in tožilniškim dopolnilom, tako je tudi v primeru *Čuti se šibkegalšibek*, kjer se variantno povedkovo določilo uporablja tudi v imenovalniku, medtem ko se v primeru *Petra so imenovali za predsednika* vez vzpostavlja med predmetom v tožilniku in povedkovim določilom v istem sklonu.

Pri funkciji povedkovega določila imamo torej naslednje možne kombinacije: glagol z nepopolnim pomenom veže osebek z imenovalniškim določilom (*biti, postati, ostati*), glagol z nepopolnim pomenom veže osebek z roditeljskim (*imeti*) ali tožilniškim določilom (*delati se, čutiti se*), glagol z nepopolnim pomenom veže predmet v tožilniku s tožilniškim določilom (*imenovati se, izvoliti za* ipd.).

5 Sklep

Funkcija povedkovega določila pri Toporišču je strogo obravnavana ob glagolu *biti* ali po njegovem poimenovanju drugih pomožnih glagolih (naklonski, fazni) z imenovalniško strukturo. Vse druge primere, kjer pomensko nepopolni glagoli zahtevajo povedkovo določilo v neimenovalniškem sklonu, srečamo med primeri povedkovega prilastka. Toporišč (1992: 200, 2000: 618–619) se v opredelitvi funkcije povedkovega določila povsem distancira od povedkovih določil, ki niso v imenovalniku, in s tem od slovenske slovnične tradicije, tudi ko nastopajo tudi ob nepolnopomenskem glagolu.⁵

⁵ To ugotavlja tudi T. Vučkovic (2012)

Naj za konec odgovorimo na vprašanje iz naslova: povedkovo določilo in povedkov prilastek sta na osnovi ustrezne opredelitve lahko obravnavana kot različni skladnjski funkciji, seveda ob upoštevanju, ali gre za povezavo z nepolnopomenskimi ali polnopomenskimi glagoli – za prve kot določilo, za druge kot prilastek. Opis povedkovega določila je tako treba ustrezno razširiti s primeri, ki vključujejo tudi določila v neimenovalniških sklonih.

Po drugi strani pa med povedkova določila ne bi šteli nedoločniških in deležniških glagolskih oblik, saj kot obvezna sestavina na ravni tvorjenja glagolske oblike predstavljajo semantično enoto, ki bi lahko bila izražena tudi enobesedno, če bi pač to v slovenščini bilo običajno, npr. *delal je* kot pretekla oblika je v nekaterih jezikih lahko tudi le ena beseda.

Literatura

- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1964: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- BREZNIK, Anton, 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Založba Družbe sv. Mohorja.
- BUNC, Stanko, 1940: *Pregled slovnice slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.
- DIK, Simon C., 1989: *Theory of Functional Grammar*. Dordrecht: Foris.
- JANEŽIČ, Anton, 1900: *Slovenska slovnica za srednje šole* (prir. Jakob Sket). Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- KONČNIK, Peter, 1886: *Slovenska slovnica za občne ljudske šole*. Dunaj: Cesarsko-kraljeva založba šolskih knjig.
- CVETKO - OREŠNIK, Varja, OREŠNIK, Janez, 2007: Povedkovo določilo v naravni skladnji slovenščine. *Jezikoslovni zapiski* 13/1–2.
- POGORELEC, Breda, 1975: Dopolnilnik (povedkov) v slovenski skladnji. *Jezik in slovstvo* 20/5. 120–122.
- QUIRK, Randolph, GREENBAUM, Sidney, LEECH, Geoffrey, SVARTVIK, Jan, 1985: *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.
- RÉMI - GIROUD, Sylvianne, 2007: Entre tradition logique et norme linguistique: la «mise en boîte» de l'attribut est-elle possible? Gilles Siouffi, Agnès Steuckardt (ur.): *Les linguistes et la norme: aspects normatifs du discours linguistique*. Bern: Peter Lang. 191–212.
- RIEGEL, Martin, PELLAT, Jean-Cristophe, RIOUL, René, 1994: *Grammaire méthodique du français*. Pariz: PUF.
- RIEGEL, Martin, 1981: Verbes essentiellement ou occasionnellement attributifs. *L'Information Grammaticale* 10. 23–27.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VINCENOT, Claude, 1975: *Essai de grammaire slovène*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VUČKOVAC, Tanja, 2012: *Povedkov prilastek kot samostojni stavčni člen. Diplomaska naloga*. Mentorica Mojca Smolej. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

JOŽE TOPORIŠIČ O GLAGOLSKEM NAČINU V SLOVENŠČINI

Polonca Šek Mertük
Pedagoška fakulteta, Maribor

UDK 811.163.6'366.57:929Toporišič J.

Teoretični temelji kategorije glagolskega načina so bili v slovenski jezikovni prostor vpeljani v prvi slovnici slovenskega jezika (1584). Glagolski način je bil v slovnica slovenskega jezika različno obravnavan. Toporišič zaključuje razvojni lok obravnavanja in pojmovanja glagolskega načina ter se ujema z njegovim začetkom. V okviru glagolskega načina obravnava le tvornik in trpnik ter dokaže, da srednjika slovenščina nima. Pri trpniku enakovredno obravnava obe obliki – trpnik na *-n/-t* in trpnik s *se*. Po zaslugi Toporišiča je tudi vršilec glagolskega dejanja v trpnih konstrukcijah, ki je bil več stoletij prepovedan, spet dovoljen in običajen kot v prvi slovnici slovenskega jezika.

slovenski knjižni jezik, slovnica, glagolski način, tvornik, trpnik

The theoretical foundations of verbal voice were laid in the first grammar of the Slovene language (1584), but voice has been treated differently in different grammars. Toporišič (2004) completed the developmental arc of the discussion and conception of voice, matching it with its beginnings. He treated only two verbal voices – the active and the passive – and denied the existence of the middle voice in Slovene. Within the passive voice he discussed both forms equally: the passive with the *-n/-t* participle and the passive with *se*. Thanks to Toporišič, after centuries the agent of the action in the passive construction is once more allowed and is regarded as usual, as it was in the first grammar of the language.

Slovene language, grammar, voice, active, passive

1 Uvod

Glagolski način je (bil) v slovnica slovenskega jezika različno obravnavan. Preučevanje (zlasti trpnega) glagolskega načina v zgodovini slovenskega jezika je pokazalo več obdobij obravnave glagolskega načina (Šek Mertük 2008, 2013; Leskovec 2016). Da bi lažje osvetlila Toporišičev pogled na slovenski glagolski način v primerjavi s slovničarji predhodniki, na kratko povzemam (Šek Mertük 2013) slovničarje, ki so odločilno vplivali na obravnavo glagolskega načina v slovenščini. **Bohorič** (1584) je glagol predstavil po pomenu – lahko je tvorni (*sekam*), trpni (*bom sekan*), srednji (*sedim*, *tečem*) ali deponentni – in po načinu – lahko je moškega, ženskega, srednjega ali vseh načinov. V okviru glagolskih načinov je predstavil dve skupini glagolov, tvorne in trpne. Toporišič (2003: 316) piše, da je Bohorič pri tvorbi glagolskih oblik »izhajal iz latinskih kategorij načina, časa, naklona«. Kot edini Bohoričev spodrslijaj Toporišič (prav tam: 328) pri trpnih oblikah označi (po nemščini) obliko *bom sekan* za sedanjik, hvali pa, da je ločil »celo trpnost in neosebnost«. Vprašanje

glagolskega načina je podobno kot Bohorič reševal **Pohlin** (1768): glagol je osebni, neosebni, tvorni ali v trpnem pomenu; za trpnik navaja oba tipa, s trpnim deležnikom in *s se*. Tudi pri Pohlinu Toporišič (2003: 338) opozarja na germanizem *bom dan* za sedanjik, ki se pojavlja še tudi pri Gutsmanu (1777). S Pohlinovo drugo izdajo slovnice (1783) pa se je o glagolskem načinu začelo intenzivneje razmišljati. Dvema oblikama glagolskega načina (tvorniku in trpniku) se pridruži še srednjik, poleg tega pa tudi tvornik in trpnik nista več tako jasno definirana. O kategoriji prehodnosti je prvi pisal **Vodnik** (1811), ki sicer tudi ni spregledal odločilne vloge pomena pri glagolu. Ločil je prehodne in neprehodne glagole; prehodni imajo lahko tvorni ali trpni pomen, neprehodni pa le tvornega. To je pomembno odkritje v zvezi z glagolskim načinom. Z Vodnikovo slovnico se začne zavračanje trpnih zvez s predlogom *od* in rodilnikom, z **Dajnikom** (1824) pa zavračanje trpnika na *-n/-t*. Slovničarji tistega časa so bili nekoliko strpnejši do trpnika *s se*. Tudi v sredini 19. stoletja (npr. **Janežič** 1854) so slovničarji dajali prednost rabi tvornika. Dovoljen je bil le trpnik *s se* (niso ga imenovali trpnik, ampak oblika, s katero damo tvornim glagolom trpni pomen). Od Janežičeve druge izdaje slovnice (1863) se srednji glagolski način z vseh neprehodnih glagolov zoži na povratne glagole. Odklonilen odnos do rabe trpnika se nadaljuje tudi v začetku 20. stoletja (**Breznik** 1916). V četrti izdaji Breznikove slovnice (1934) je bil spet vpeljan troji glagolski način: tvorni, trpni in srednji. V srednjik so bili uvrščeni povratni glagoli (*hvalim se, umivam se*). Razlika med srednjikom in trpnikom je bila jasna: če osebek sam na sebi vrši dejanje, se rabi oblika *s se* (po Brezniku srednjik), če je osebek od dejanja prizadeti, pa trpna oblika na *-n/-t* ali tvornik (*ubil se je : ubit je; povozil se je : povozen je; hvalim se : pohvaljen sem bil; hiša se podira : hišo podirajo*). V nasprotju z do takrat dopustno rabo trpnika *s se* postanejo v tistem času dopustne le oblike *s se* v srednjiku, torej le povratni glagoli. Tudi Toporišič (2004: 503) piše, da je Breznik »trpnik v glavnem odklanjal. [...] Trpnik na *se* je zavračal [...]. To je seveda pretirano puristično stališče.« Troji glagolski način so navajali tudi **Bajec, Kolarič in Rupel** (1956). Pri določitvi glagolskega načina so odločilno vlogo pripisovali vlogi stavčnih členov v povedi. S tem so Bajec, Kolarič in Rupel (1956: 250) prvič predstavili mejo med srednjimi in povratnimi glagoli – tvornik zahteva tri stavčne člene: osebek, ki je vršilec glagolskega dejanja, povedek (glagolsko dejanje) in predmet. Tudi za srednjik ali medij so značilni trije stavčni členi, le da eden od njih, osebek, hkrati opravlja dve vlogi – je vršilec glagolskega dejanja in predmet, na katerega glagolsko dejanje prehaja. Za trpnik pa naj bi bila dovolj le dva stavčna člena – osebek (ki ni vršilec glagolskega dejanja) in povedek (glagolsko dejanje); lahko pa nastopajo tudi trije, ko je izražen še povzročitelj. Toporišič (1987: 400) o tej slovnici meni: »Poglavje o načinih ne prinaša ničesar novega, pa tudi jasno ni, kakor bi bilo treba. Povedali smo že, da bi bilo to poglavje [treba] začeti z razmišljanji o prehodnih oz. neprehodnih glagolih. [...] Razmerje med tvornikom in trpnikom bi bilo treba prikazati malo bolj spretno.«

2 Toporišičev pogled na glagolski način

Toporišič je v začetnem razmišljanju o glagolskem načinu (1965) izhajal iz takrat normativne slovnice (Bajec, Kolarič, Rupel 1964), ki je navajala tri vrste medsebojnega odnosa med osebkom, povedkom in predmetom, ti pa so osnova za tvornik ali aktiv (*Oče je pohvalil sina*), trpnik ali pasiv (*Sin je bil pohvaljen od očeta*) in srednjik ali medij (*Sin se je pohvalil*). Toporišič (1965) je opozoril na nekatere probleme, ki jih je po njegovem mnenju pri glagolskih načinih veliko. Novo, drugačno pojmovanje glagolskega načina se je začelo s Toporišičevo ugotovitvijo (1965: 104), da takrat veljavna slovenska slovnica »te stvari razlaga v marsičem precej drugače, vendar po našem mnenju zgrešeno«. In prav ta ugotovitev predstavlja novo razmišljanje o glagolskem načinu v slovenščini. Toporišič (1965: 104) je poskušal dokazati, da tretji odnos med osebkom, povedkom in predmetom v slovenskem knjižnem jeziku ne predstavlja posebnega, samostojnega razmerja in da torej srednjika ali medija slovenščina sploh nima. Po »odkritju« povratnih glagolov so v drugi polovici 19. stoletja slovnice slovenskega jezika v srednjik ali medij začele uvrščati povratne glagole. Po Toporišičevem mnenju (prav tam) bi srednjik imeli takrat, »kadar sta osebek in predmet dejanja identična, ista. Npr. 'Učenec se hvali s svojimi uspehi'. To je dejansko aktiv, saj dejanje opravlja osebek, na kom ga opravlja, je pa vseeno [...]. V vseh teh primerih bi imeli aktivni osebek in predmet v 4. sklonu, ki v pasivu ni mogoč. Medija potemtakem v slovenščini ni.« Po Toporišičevem mnenju (prav tam) naj bi v takrat veljavni slovnici bili tudi napačno kot trpnik obravnavani primeri z deležnikom na *-n/-t* in pomožnim glagolom (npr. *Vrata so odprta*), ki izražajo stanje po izvršenem dejanju in ne trpnika.

Definicijo glagolskega načina je Toporišič kasneje (1967a, 1967b) utemeljeval na odnosu med osebkom in (iz)vršilcem dejanja. Ponovil je (1967a: 272), da imamo le dva načina, tvornega in trpnega: »Prvi pove, da dejanje opravlja osebek ali pa je le-ta v določenem procesu ali stanju (*razpal se je grad, sem ubit*), drugi pa, da dejanje osebkju prihaja od zunaj (*bil sem izgnan*).« Takšno pojmovanje glagolskega načina ostaja tudi v njegovi *Slovenski slovnici* (Toporišič 2004: 358): »Če je osebek tudi (iz)vršilec dejanja ali nosilec stanja, govorimo o tvorniku ali aktivu: *Gradove so med vojno porušili (vojaki)*. – *Knjigo so tiskali v Tiskarni Ljudske pravice*. [...]. Če pa osebek ni vršilec dejanja, pa tudi ne nosilec stanja ali poteka, ampak je od dejanja prizadeti, gre za trpnik ali pasiv (*Gradovi so bili med vojno porušeni (od vojakov)*). – *Knjiga je bila tiskana/se je tiskala v Tiskarni Ljudske pravice*.« Tudi stanje pojmuje drugače kot predhodniki (do Toporišiča so stanje izražali neprehodni glagoli oz. od Janežiča le povratni glagoli in najpogosteje je bila to tretja možnost izražanja glagolskega načina, to je srednjik). Toporišič je prvi, ki je mejo med stanjem in trpnikom določil na podlagi pretvorbenega razmerja. In ker so povratni glagoli v bistvu tvorni (slovničarji so jih v preteklosti uvrščali v srednjik), stanje pa obravnava v okviru tvornika, srednjika v slovenščini torej ni. Pri Toporišiču je tudi novost, da trpnik ni več obravnavan kot oblika, narejena po tujih zgledih, in zato tudi ni prepovedan, ampak je predstavljen kot ena izmed možnosti hierarhizacije pomenske podstave povedi. Toporišič (1987: 401) je celo ugotavljal: »Čeprav slovanskim jezikom trpnik res ni preveč

pri srcu, ga moderno življenje vedno bolj terja [...]«. Tako zadnja slovnica slovenskega jezika in jezikoslovne razprave Jožeta Toporišiča predstavljajo potrditev Bohoričevega pojmovanja trpnika ter preklic strogega obsojanja in absolutnega zavračanja trpnika in njegove rabe. Toporišičevo (2004: 359) opozorilo, da je raba trpnika zlasti pogosta v strokovnih, poljudnih ali znanstvenih besedilih, toda še v teh trpnika ni dobro preveč uporabljati, lahko sicer razumemo, kot da »vsaj delno nadaljuje nekoč že prekinjeno slovensko slovničarsko tradicijo ogibanja trpniku« (Leskovec 2016: 11), torej kot ostanek stare miselnosti, to je nenaklonjenosti do rabe trpnika. Ker je Toporišič (2004: 359) pri tem opozorilu navedel le primer iz kuharskih receptov (»namesto *Vzame se bela moka, trije pecilni praški* itd., pogosto beremo *Vzamemo* (ali *vzameš* ali *vzemi belo moko, tri pecilne praške* itd.«), omenjeno opozorilo razumem bolj kot povsem praktično ali jezikovni rabi bližje ogibanje trpnih konstrukcij v tovrstnih besedilih.

2.1 Razmerje med tvornikom in trpnikom

Toporišič (1974: 257) razmerje med tvornikom in trpnikom vidi kot: »Nasprotje v načinu, tj. med tvornostjo in trpnostjo, je že samo po sebi nekako stilističnega značaja, vsaj v smislu členitve po aktualnosti. Ker trpnik v slovenščini nima samo-svoje oblike, tj. različne od drugih, seveda ni zaželen, ko bi povzročal dvoumnost, npr. *Danes sem se v šoli pohvalil* nam. *Danes sem bil v šoli pohvaljen*.«

Toporišič (2004: 358) je ugotavljal, da je tvornik v slovenščini veliko pogostejši od trpnika: »Trpnik se ob ohranitvi istega časa in vida da zmeraj spremeniti nazaj v tvornik, vsak tvornik pa se ne da pretvoriti v trpnik. Tvornik je v primeri s trpnikom prvoten, trpnik je le pretvorbena oblika.« Tvornik in trpnik sta v naslednjem pretvorbem razmerju:

1. beseda ali besedna zveza, ki je bila osebek tvornega stavka, se v trpnem ali opusti ali pa postane prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja, in sicer v rodilniku ter s predlogom *od* (po + samostalnik v mestniku je v takem primeru napačen);
2. glagolska oblika na *-m* (ali na *sem + -l*) se zamenja z glagolsko obliko na *sem + -n/-t* ali pa se prvotni glagolski obliki doda *se*;
3. beseda ali besedna zveza, ki je bila predmet tvornega stavka, postane v trpnem osebek. Če pretvarjamo trpne stavke v tvorne, ravnamo obratno (prav tam).

Potrpnenje (Toporišič 2004) je ena od oblik hierarhizacije pomenske podstave povedi, pri čemer udeležence in povedje postavljamo na bolj ali manj ugledna mesta s 1. ali 2. delovalnikom, ki lahko zasedata različna stavčnočlenska mesta. Prvi delovalnik (vršilec dejanja) je lahko potisnjen z mesta osebka na mesto prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja (*Oče je pohvalil sina* → *Sin je bi pohvaljen od očeta*, *Ta pisatelj je bil od vseh zelo spoštovan, naravnost ljubljén*).

2.1.1 Tvornik

Toporišičevo zgodnje razmišljanje o tvorniku (1965: 100–101): »Tvorni način ali aktiv izraža osebkovo dejavnost, če pa te ne, njegovo stanje, katerega v času, ki ga izraža povedek, ne povzroča kdo drug, temveč je osebkju pač lastno.« In: »O aktivu

govorimo tedaj, kadar osebek dejanje sam opravlja ali pa se dejanje, ki je osebek pri njem udeležen, dogaja samo od sebe, tj. ni k osebkju usmerjeno ali mu namenjeno iz kakršnega drugega izhodišča. Primer: 'Sedimo in poslušamo radio.'«

O tvorniku Toporišič (2004: 358) govori v primeru: »Če je osebek tudi (iz)vršilec dejanja ali nosilec stanja.« Iz navedenega sledi, da Toporišič k tvorniku uvršča tudi stanje. Slovnice pred njim so stanje izražali z neprehodnimi glagoli (od Janežiča naprej le s povratnimi glagoli) in ga najpogosteje obravnavali kot tretjo možnost izražanja glagolskega načina, to je kot srednjik ali medij. Toporišič (1965) je ugotavljal, da so predhodne slovnice kot trpnik večkrat nepravilno obravnavale primere, ki v bistvu predstavljajo stanje po izvršenem dejanju (npr. *Vrata so odprta* in *Jadra so bila raztrgana, jambori polomljeni, ladja naklana*). Razliko med stanjem in trpnikom je utemeljil s pomočjo pretvorbenega razmerja (prav tam: 104); če zgleđa spremenimo v tvornik, bi bilo sporočilo drugačno, za odnos tvornika do trpnika pa je značilno, da »je v obeh variantah sporočilo v bistvu identično, samo da je težišče sporočila enkrat na enem, drugič na drugem sestavnem delu stavka«. In še (Toporišič 2004: 358): »Pri pretvorbah tvornika v trpnik in narobe ostajata čas in glagolski vid nespremenjena (prav tako pa seveda tudi glagolski pomen). Kadar se eden ali drugi pri podobni pretvorbi spremenita, oblike z deležnikom na *-n/-t* ne izražajo trpnosti, ampak stanje: *Vrata so odprli* > *Vrata so odprta*. – *Sobo so pometli*. > *Soba je pometena*.« Iz tega sledi, da gre pri zvezi pomožni glagol *biti* + deležnik na *-(e)n* ali *-t* za trpnik samo tedaj, kadar sta hkrati upoštevana vidik časa in glagolskega vida. Kadar se eden ali drugi spremenita, gre za stanje, nastalo po predhodno izvršenem dejanju. Povezano s tem na drugem mestu Toporišič (1982: 373) piše: »Stavek *Hiša je bila razrušena l. 1943* pomeni toliko kot *Hišo so razrušili l. 1943*, zato je trpen; stavek *Hiša je bila l. 1943 razrušena* izraža samo stanje, v katerem je bila hiša, ko so jo (niti ne vemo kdaj) bili razrušili [(ali se je razrušila sama)].« Seveda pa v vseh primerih razlikovanje med trpnikom in stanjem ni (tako) preprosto. Toporišič (1974: 258) opozarja na dvoumen primer povednega sedanjika z deležnikom na *-n/-t* dovršnih glagolov, ki pomeni ali trpnost (za preteklost) ali stanje (za sedanjost), npr.: *Stvar je že urejena* '(smo) že uredili' ali 'je v redu'; tako tudi preteklik z deležnikom na *-n/-t* (in opisnemu deležniku enakoglasni deležnik stanja): *XY je bil ubit* 'so ga ubili' proti 'je bil v stanju ubitosti'; ali *XY je bil počrnel* izraža ali preteklo stanje ali potek v predpreteklosti. Dvojni pomen ima tudi oblika z deležnikom na *-l*: *Predstava je uspela* 'je dobra' ali 'je imela uspeh'. Glede razlikovanja med stanjem in trpnikom bo vsekakor potrebnih še precej razprav.

2.1.2 Trpnik

V slovenščini poznamo dve obliki trpnika: trpnik z deležnikom na *-n/-t* in trpnik *s se*. Dvojnici (*naročeno (mi) je bilo* – *naročilo se (mi) je*) po Toporišiču (1974: 256) ustvarjata stilnost. O tem, katera oblika je pogostejša, Toporišič (2004: 359) zapiše: »Od obeh oblik trpnika ima širšo rabo trpnik z deležnikom na *-n/-t*.«

O osebkju v trpnih stavkih Toporišič (1965: 101–102) piše, da »sploh ni dejaven, pač pa se dejanja udeležuje po zaslugi drugih. Npr.: 'Tale knjiga se pa tudi že tiska celo

večnost.' Ali: 'Delovne brigade so bile za svoj veliki trud na progi Šamac–Sarajevo odlikovane s prehodno zastavo'«. Navedene zglede bi lahko izrazili tudi v tvorniku (*Tole knjigo tiskajo že celo večnost, Delovne brigade so ... odlikovali*), toda »aktivna varianta bolj vzpodbuja k vprašanju, kdo je pravzaprav storil prvo in drugo, kakor pasivna. S tega stališča so potemtakem te vrste aktivna sporočila manj popolna od pasivnih; zato so pasivna čisto v redu in jih nima smisla odsvetovati«.

O tem, kdaj uporabljamo trpnik, Toporišič (2004: 359) piše: »[V] slovenščini uporabljamo trpnik takrat, kadar hočemo spraviti v ospredje tistega (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamolčati ali potisniti ob stran pa (iz)vršilca glagolskega dejanja«. Toporišičevo mnenje nasprotuje slovničnemu nauku njegovih predhodnikov, ki rabi trpnika niso bili naklonjeni. Menili so namreč, da slovenščina trpnika ne ljubi in da naj se, če se le da, uporabi tvorna oblika.

Slovničarji, najočitneje pa Levstik, so se svoj čas rabi trpnika upirali predvsem zaradi tega, ker se je uporabljal tudi v primerih, ko se v slovenščini ne, pač pa v nemščini. Od zavračanja neprimerne rabe pa smo potem prešli k zavračanju trpnika sploh, češ da ga slovenščina ne mara. V resnici slovenščina trpnik rada uporablja zlasti tedaj, ko vršilec dejanja tudi v tvorniku ne bi bil omenjen. [...] Danes, ko nam jeziki kakor nemščina ne kvarijo več naše skladnje, rabo trpnika torej lahko prepustimo svojemu naravnemu jezikovnemu čutu (Toporišič 1985: 6).

O trpniku s *se* Toporišič (2004: 359) piše, da ga uporabljamo navadno le takrat, če je predmet, ki ga dejanje prizadeva, neživ ali pa je sobesedilo tako, da se trpna oblika ne da razumeti kot tvorna (prim. *otava se kosi v poznem poletju*, kar pomeni *otavo kosijo v poznem poletju*; *taka stvar se ne pove na glas = take stvari ne povemo na glas*), lahko pa tudi v primerih, kadar samostalnik po vsej verjetnosti ne more biti (iz)vršilec dejanja (npr. *dojenček se kopa vsak dan*, kar pomeni, da *dojenčka kopljejo vsak dan*). Opozori tudi (Toporišič 1967a: 125), da se trpniku s *se* »moramo prav izogibati tedaj, kadar bi bilo zvezo določne glagolske oblike in *se* mogoče pojmovati aktivno ali pasivno, tj. v zvezah z osebkom, ki je lahko tudi sam (iz)vršilec dejanja. Gotovo je nemogoč stavek *Danes pa sem se v šoli pohvalil* v pomenu *Danes so me pa v šoli pohvalili* ali *Na križišču sem se skoraj povozil od avtomobila* v pomenu ... *me je avtomobil skoraj povozil*. Če se že izrazimo v trpniku, potem v takih primerih rabimo zvezo pomožnika in deležnika na *-(e)n* ali *-t*, torej *bil sem pohvaljen*, *bi bil skoraj povozen*.« Nekaj drugega je pri primerih trpnika s *se*, ko je osebek neživ. Za take primere trpnika s *se* Toporišič (prav tam) piše, da jih same po sebi razumemo trpno, saj stvarjem po navadi ne pripisujemo dejanja (*knjiga se tiska*), primere, ko je osebek živ (npr. *otrok se umiva*), pa zaradi možne dvoumnosti (otrok je lahko od dejanja prizadeti [nekdo umiva otroka] ali pa je celo sam vršilec dejanja [otrok se sam umiva]) raje izrazimo s tvorno obliko (*otroka umivamo*). Zaradi hotenega vztrajanja pri rabi trpne oblike (kljub zapisani dvoumnosti) so se že v preteklosti iskale rešitve v obrazcu *otroka se umiva*. To je napaka v slovenščini, v zgodovini slovenskega jezikoslovja poznana tudi kot t. i. primer *Išče se Uršo Plut*. Tako je v strokovni literaturi poimenovano vprašanje rabe prizadetega v tožilniku namesto v imenovalniku. Trpne oblike s *se* se povsem normalno uporabljajo v vsakdanjem govoru (*Ali se je že našla moja*

knjiga? Od kod pa se je vzela tvoja teta?), niso pa vsakdanje trpne konstrukcije s *se* s samostalnikom v tožilniku (*Ali se je že našlo mojo knjigo? Od kod pa se je vzelo tvojo teto?*). Oblike s samostalnikom v tožilniku (tipa *Išče se Uršo Plut*) naj bi kolikor toliko delale domače zveze kot *mnogo stvari se je pozabilo oz. vsepovsod se išče zlato*, kjer sta *mnogo stvari* in *zlato* osebek, imata pa enako obliko, kot bi jo imela kot predmet v tožilniku. Od *mnogo stvari se je pozabilo* pa menda ni daleč do *mnoge stvari se je pozabilo*. Toporišič ugotavlja, da je v spornem primeru oseba, ki jo glagolsko dejanje zadeva, predmet, ne osebek, kot mora biti pri trpniku. Toda tudi oblika *Išče se Urša Plut* je zaradi dvoumnosti slaba, saj zvezo *Urša Plut* lahko pojmuje kot osebek tvornega (kot vršilec dejanja) ali trpnega stavka (njegov cilj). Dvoumnosti se izognemo z rabo tvorne oblike (*išče(j)m o Uršo Plut*).

3 Zaključek

Teoretični temelji kategorije glagolskega načina so bili v slovenski jezikovni prostor vpeljani v prvi slovnici slovenskega jezika – v Bohoričevih *Zimskih uricah* (1584). Jože Toporišič, avtor zadnje normativne slovenske slovnice (2004), je s svojo obravnavo glagolskega načina v slovenščini zaključil in hkrati zaokrožil razvojni lok obravnave glagolskega načina v slovenščini. Glagolski način je obravnaval na podlagi pretvorbenega razmerja in ne s pomenskega vidika kot njegovi predhodniki ter dokazal, da ima slovenščina le dva glagolska načina (tvornik in trpnik) in ne tri (poleg omenjenih še srednjik), kot so trdili mnogi njegovi predhodniki. Novost Toporišičevega pojmovanja glagolskega načina in hkrati nasprotje mnogim njegovim predhodnikom se kaže tudi v enakovredni obravnavi obeh glagolskih načinov – trpnik ni (več) oblika, narejena po tujih zgledih, in tudi ne odsvetovan, ampak je ena od možnosti hierarhizacije pomenske podstave povedi. Tako Toporišič predstavlja potrditev Bohoričevega pojmovanja glagolskega načina, dokaz o obstoju (le) dveh oblik glagolskega načina ter preklic obsojanja in zavračanja ene od oblik glagolskega načina, to je trpnika. Zagotovo pa pri vprašanju glagolskega načina v slovenščini še ni vse dorečeno.

Viri in literatura

- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- BOHORIC, Adam, 1584: *Arcticae horulae succisivae*. Witebergae: Haeredes Iohan. Cratonis.
- BREZNIK, Anton, (1916) 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- DAJNKO, Peter, 1824: *Lehrbuch der windischen Sprache*. Graz: Johann Andreas Kienreich.
- JANEŽIČ, Anton, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva [...]*. Celovec: Eduard Liegel.
- JANEŽIČ, Anton, 1863: *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. Celovec: J. Leon.
- LESKOVEC, Mojca, 2016: Jezikoslovni pogled na trpnik v zgodovini slovenskega jezika. *Jezik in slovstvo* 61/1. 3–13.
- POHLIN, Marko, (1768) ²1783: *Kraynska Grammatika, das ist: Die krainerische Grammatik, oder die Kunst die krainerische Sprache regelrichtig zu reden und zu schreiben [...]*. Laibach: Lorenz Bernbacher, Burgerl. Buchbinder.

- ŠEK MERTÜK, Polonca, 2008: *Raba trpnika v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja. Doktorska disertacija*. Maribor: Filozofska fakulteta.
- ŠEK MERTÜK, Polonca, 2013: Obdobja preučevanja trpnega glagolskega načina v slovnicaх slovenskega jezika (od A. Bohoriča, 1584, do J. Toporišiča, 2004). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 84/1. 133–151.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: O slovenskih glagolskih načinih. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 100–105.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967a: Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij. *Jezik in slovstvo* 12/4. 117–127.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967b: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1974: Stilnost oblikoslovnih kategorij. *Slavistična revija* 22/3. 245–262.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1985: Pregarjani trpnik. *Delo*, 11. september 1985. 6.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2003: *Oblikoslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VODNIK, Valentin, 1811: *Pismenost ali gramatika sa perve shole*. Ljubljana: Leopold Eger.

KOMPARÁCIA VETNÝCH ŠTRUKTÚR STVÁRŇUJÚCICH NEAKTÍVNE DEJE A STAVY

Eva Tibenská

Filozofská fakulteta, Ljubljana

UDK 81'367.625

V príspevku se v skladu s Toporišičevim rozumevanjem propozície osredotočamo na primerjavo tipov stavčníc zgradb pri oblikovanju neaktívnych dejanj in stanj ľudského organizmu. Izhodiščni jazyk za primerjavo je slovaščina, primerjani jazyki so češčina, poľščina, slovaščina in hrvaščina. Primerjava nastaja v mikrosituáciách: 1. neaktívne akcie, 2. neaktívni procesi, 3. fyzická stanja.

propozícia, makrosituácia, mikrosituácia, vrste staviek, komparatívni prístup

In this study, titled in accordance with Toporišič's understanding of the proposition, the focus is on the comparison of sentence structures which are used to depict non-active processes and conditions of the human organism. The starting language for the comparison is Slovak and the compared languages are Czech, Polish, Slovene and Croatian. The comparison is realised in the following micro-situations: 1. non-active actions, 2. non-active processes, 3. physical conditions.

proposition, macro-situation, micro-situation, sentence types, comparative approach

Profesor Jože Toporišič sa podrobne venoval slovinskej syntaxi v dvoch svojich základných dielach – *Slovenska slovnica* (Toporišič 1991: 405–545) a *Nova slovenska skladja* (1982). V súlade s českou lingvistickou školou (uvádza diela starších jazykovedcov V. Kopečného, V. Šmilauera i dvojice J. Bauer – M. Grepl), pre ktorú je charakteristický funkčný prístup k syntaxi, vyčleňuje vetu (staviek), výpoveď (poved) i výpovednú udalosť (upovedovanie). Za významový základ vety označuje propozíciu, ktorá sa podľa neho skladá vždy z dvoch obligatórných zložiek – predikátu a participantov (medzi ne začleňuje aktanty aj cirkumstanty) (Toporišič 1991: 423). S týmto chápaním si dovoľíme polemizovať, pretože existujú aj vety s nerozčleneným predikátom (bez participantov). Druhá naša pripomienka sa týka zahŕňania cirkumstantov medzi participanty – účastníkov stvárnovanej situácie. Cirkumstanty predstavujú okolnosti alebo kvalitu deja, teda javy, ktoré nie sú priamo účastníkmi situácie, iba jej okolím. Vo vete sú zväčša iba fakultatívnymi členmi.

V súlade so súčasnou českou, slovenskou (tu aj mojou) syntaktickou literatúrou zameranou na sémantickú štruktúru vety (skratka SŠV) a jej prepojenosť s formou (Vaňko 2004; Grepl, Karlík 1998; *Mluvnice spisovné češtiny* 1987; Tibenská 2012a, 2012b, 2015), predstavíme vo svojej štúdií komparatívne zameranú typologickú

analýzu vetných štruktúr, ktoré slúžia na stváranie neaktívnych, vôľou a vedomím neovládaných dejov a fyzických stavov živého organizmu. Aj sám Toporišič uvádza, že ak chceme vytvoriť výpoveď z istých významových zložiek »hito ugotovimo, da je to mogoče stvoriti na zelo veliko načinov« (Toporišič 1991: 422). Zameriame sa pritom len na významovo-formálne obmeny viet, nie na ich časové, modálne, istotné či iné modifikácie. Skúmanie celej potencie viet stvárajúcich typovo zhodnú situáciu a komparácia odhaleného súboru viet v jednom jazyku so súborom viet v iných jazykoch nám umožňuje odhaliť zhody a rozdiely v jej myšlienково-jazykovom spracovaní a následnom jazykovom stváraní.

Naša metóda porovnávacieho intrajazykového a medzijazykového výskumu jednoduchých viet vychádza zo spoločnej významovej bázy, v našej terminológii **makrosituácie**. Tá predstavuje samostatný významový celok na vysokom stupni abstrakcie, ktorý sa vyčlenil v spoločenskom vedomí príslušníkov istého jazykového spoločenstva a (ako nás porovnávacia analýza presvedča) má univerzálny charakter. Patria sem také významové celky ako *zmyslové vnímanie; city, pocity a ich prejavy; choroby a ich prejavy; vlastnenie a prináležanie* atď. Makrosituácia sa spravidla člení na viaceré **mikrosituácie**, konkrétnejšie výseky skutočnosti ako jej zložky. Na stváranie mikrosituácie slúžia zvyčajne viaceré lexikálne, gramaticky aj vzťahovo odlišné, typovo však zhodné významovo-formálne jazykové štruktúry, svedčiacie o myšlienково-jazykových obmenách (variantoch) istého prototypu, teda najadekvátnejšej či najfrekvencovanejšej podoby jej spracovania (Tibenská 2015: 189). Súbor významovo-formálnych štruktúr v rámci jednej mikrosituácie predstavuje celú potenciu či paradigmu jej myšlienково-jazykového spracovania a stvárania. Pri jednotlivých zložkách mikrosituácie sa z dôvodu významového obmedzenia nemusí uplatniť celý súbor významovo-formálnych štruktúr, teda úplná paradigma. Úlohou jazykovedca je tieto obmedzenia odhaliť a vysvetliť.

V našej práci sa zameriame na tri makrosituácie: 1. Neaktívne akcie ako pôsobenia (prototypová štruktúra *Syn rozbil pohár.*); 2. Neaktívne procesy (prototypová štruktúra *Syn čká.*); 3. Fyzické stavy (prototypová štruktúra *Eva je hladná.*). Východiskovým jazykom komparatívnej analýzy je slovenčina, ďalšími porovnávanými jazykmi sú čeština (č), slovinčina (s), poľština (p) a chorvátčina (ch). Materiál z jednotlivých jazykov sme získavali anketou s rodenými hovoriacimi, ktorí boli zároveň lingvistami a znalcami východiskového slovenského jazyka.

1. Neaktívne akcie ako pôsobenia

Pri tejto makrosituácii živá substancia bez uplatnenia vôle či vedomia pôsobí na inú substanciu. Prvou mikrosituáciou je také neúmyselné, mimovoľné pôsobenie jednej substancie na inú, pri ktorom sa mení stav zasahovanej substancie. Z hľadiska SŠV je neúmyselne konajúca živá substancia v prototypovej vete *Syn rozbil (nechtiac) pohár*: subjektom (skratka Sb) so špecifikáciou nositeľ (skratka N) deja. Pomenovanie zasahovanej substancie plní vo vete úlohu objektu (skratka Ob) so špecifikáciou paciens (Tibenská 2012a, 2012b). Rovnakú mikrosituáciu stváraňuje aj veta *Synovi sa podarilo rozbiť pohár*: s nepodmetovou formou substantíva *syn*. Datívnym stváraním

Sb so špecifikáciou N deja sa v nej zdôrazňuje jeho neaktívnosť. Vo vete *Synovi sa rozbil pohár*: sa už analyzovaná mikrosituácia jazykovo stváranje z pozície substantíva *pohár*, ktoré má funkciu Sb so špecifikáciou N zmeny stavu. Pomenovanie *syn* je v nej neobligatórne prítomným benefaktorom, teda participantom, ktorý má z danej situácie neprospech. Bez jeho prítomnosti by mala veta podobu *Pohár sa rozbil*. Na stváranie výsledného stavu slúži aj veta *Pohár je rozbitý.*, v ktorej už Sb *pohár* nadobudol funkciu so špecifikáciou N zmeny stavu. Posledné dve vety neuvádzame, patria už do inej makrosituácie.

Z komparácie viet vidíme, že vykazujú vzácnu zhodu – analyzovanú mikrosituáciu stvárajú typovo zhodnými vetnými štruktúrami (s totožnou sémantickou i gramatickou vetnou štruktúrou):

	<i>Syn rozbil (nechtiac) pohár.</i>	<i>Synovi sa podarilo rozbit pohár.</i>	<i>Synovi sa rozbil pohár.</i>
č:	Syn rozbil (nechtěně) sklenici.	Synovi se podařilo rozbit sklenici.	Synovi se rozbila sklenice.
s:	Sin je (nehote) razbil kozarec.	Sinu se je posrečilo razbiti kozarec.	Sinu se je razbil kozarec.
p:	Syn stłukł (niechcący) szklankę.	Synowi udało się stłuc szklankę.	Synowi stłukła się szklanka.
ch	Sin je (nehotice) razbio čašu.	Sinu je uspjelo razbiti čašu.	Sinu se rozbila čaša.

Modifikácia predchádzajúcej situácie nastáva vtedy, keď je medzi neúmyselným vykonávateľom akcie a zasahovanou substanciou posesívny vzťah. Vo porovnávaných jazykoch (okrem poľštiny a chorvátčiny) je vtedy v prototypovej vete navyše prítomný datívnou formou reflexívneho osobného zámena stváraný benefaktor (*si*). Možná je aj štruktúra *Mame sa podarilo roztrhnúť si pančuchy (o klínce).*, pre zhodnosť s predchádzajúcou skupinou viet ju nebudeme uvádzať. O posesívnom vzťahu medzi neúmyselným vykonávateľom deja (*mamou*) a zasahovanou substanciou (*pančuchami*) svedčí tretia vetná štruktúra s privlastňovacím adjektívom pred Sb s funkciou N zmeny stavu *Mamine pančuchy sa roztrhli (na klinci/o klínce).* (Poznámka: O posesívnom vzťahu svedčí aj možnosť použitia slovesa *mať* vo vete stvárajúcej výsledný stav tohto pôsobenia: *Mama má roztrhnuté pančuchy.*)

	<i>Mama si (na klinci/o klínce) roztrhla pančuchy.</i>	<i>Mame sa (na klinci) roztrhli pančuchy.</i>	<i>Mamine pančuchy sa roztrhli (na klinci/o klínce).</i>
č:	Máma si (o hřebík) roztrhla punčochy.	Mámě se (o hřebík) roztrhaly punčochy.	Máminy punčochy se roztrhly (o hřebík).
s:	Mama si je (na żeblju) raztrgala nogavice.	Mami so se (na żeblju) raztrgale nogavice.	Mamine nogavice so se raztrgale (na żeblju).

p:	Mama (na gwoździu/o gwóźdź) rozerwala rajstopy.	Mamie rozerwały się rajstopy (w kroku).	Rajstopy mamy rozerwały się (w kroku).
ch:	Mama je (na čavao/o čavao) rasparala čarape.	Mami su se (na čavao) rasparale čarape.	Mamine su se čarape rasparale (na čavao/o čavao).

Pokiaľ je posesívnym vzťahom späť celok (človek) a časť jeho tela, prototypovou štruktúrou je opäť veta so zvratným osobným zámenom v datíve (*si*). Vety označené hviezdíčkou sú v jazykovej praxi zriedkavé. (Výsledný stav by stvárhovali vety *Chlapcova noha je zlomená. Chlapec má zlomenú nohu.*)

	<i>Chlapec si zlomil nohu.</i>	* <i>Chlapcovi sa zlomila noha.</i>	<i>Chlapcova noha sa zlomila (v členku).</i>
č:	Chlapec si zlomil nohu.	0	0
s:	Fant si je zlomil nogo.	*Fantu se je noga zlomila.	*Fantova noga se je zlomila.
p:	Chłopiec złamał nogę.	0	0
ch:	Dječak je slomio nogu.	*Dječaku se slomila noga.	Dječakova se noga slomila.

Druhú mikrosituáciu patriacu do analyzovanej makrosituácie môžeme opísať ako mimovoľné pôsobenie celku na časť svojho organizmu, čoho výsledkom je uvedenie tejto časti do pohybu. Neaktívne pôsobenie je pritom zapríčinené nejakým vonkajším fyzickým alebo psychickým vplyvom, ktorý je vo vete stvárnenný ako fakultatívny komplement so špecifikáciou príčina. Prototypová vetná štruktúra má podobu *Dieťa cvaká zubami (od zimy)*. Vo vete s datívne stvárnenným celkom je už Sb časť organizmu (*zuby*) a pomenovanie celku plní funkciu posesívneho benefaktora. Komparatívny pohľad nám ukazuje, že slovinčina pri stvárhovaní tejto mikrosituácie vety s benefaktorom netvorí.

	<i>Dieťa cvaká zubami (od zimy).</i>	<i>Dieťaťu cvakajú zuby (od zimy)./Zuby mu cvakajú (od zimy).</i>
č:	Dítě cvaká zuby (zimou).	Dítěti cvakají zuby (zimou)./Zuby mu cvakají zimou.
s:	Otrok z zobmi šklepeče (od mraza).	0
p:	Dziecko szczęka zębami (z zimna).	Dziecku zęby szczękają (z zimna)./Zęby mu szczękają (z zimna).
ch:	Dijete cvokoće zubima (od hladnoće).	Djetetu cvokoću zubi (od hladnoće)./Zubi mu cvokoću (od hladnoće).

Typovo zhodné vetné štruktúry by sa v slovenčine použili aj vtedy, ak by príčina mala psychický pôvod: *Pes cvaká zubami (od zúrivosti)*. – *Psovi cvaká zubami (od zúrivosti)*. Prototypová vetná štruktúra sa svojím jazykovým spracovaním v tejto aj v predchádzajúcej mikrosituácii ničím nelíši od vetnej schémy sémanticky aktívnych viet (*Chlapec zlomil palicu. Chlapec cvaká nožnicami.*).

2. Neaktívne procesy

Táto makrosituácia spočíva rovnako ako predchádzajúca na neaktívnom, mimovoľnom konaní živého organizmu. Na rozdiel od predchádzajúcej však neaktívny procesor svojou činnosťou nezasahuje inú substanciu ani seba samého.

Prvá mikrosituácia sa môže opísať ako smerovo orientovaný neaktívny pohyb Sb. Vetné štruktúry sú vo všetkých porovnávaných jazykoch typovo zhodné. Zhodujú sa aj so štruktúrami, kde je Sb pomenovanie neživej substancie (*Drevo pláva po prúde rieky.*), aj so sémanticky aktívnymi vetami s aktívnym Sb – procesorom (*Chlapec pláva. Parník pláva.*).

Dieťa vypadlo z okna.

- č:** Dítě vypadlo z okna.
s: Otrok je padel z okna.
p: Dziecko wypadło z okna.
ch: Dijete je palo kroz prozor.

Druhou analyzovanou mikrosituáciou sú fyziologicky podmienené procesy, ktoré živá substancija vykonáva mimovoľne a svojou vôľou ich nedokáže ovplyvniť. Prototypová vetná štruktúra je *Otec čká.*, v slovenčine synonymne aj *Otec štikúta*. Tá sa v slovinčine nevyskytuje. Pomenovanie živej substancie v nej nadobudlo úlohu Sb so špecifikáciou N procesu. V bezpodmetovej vete s neosobným zvrátnym tvarom slovesa *čkat'* (*čká sa*) je datívnou formou zdôraznená neaktívnosť Sb, čo je príčinou jeho prechodu ku špecifikácii N stavu. Ešte viac je zvýraznená neaktívnosť Sb vo vete *Otec má štikútku.*, ktorá je však možná iba v slovenčine a v poľštine.

	<i>Otec čká/štikúta.</i>	<i>Otcovi sa čká/štikúta.</i>	<i>Otec má štikútku.</i>
č:	Otec škytá.	Otcovi se škytá.	0
s:	0	Očetu se kolca.	0
p:	Ojciec czka.	0	Ojciec ma czkawkę.
ch:	Otac štuca.	Ocu se štuca/podriguje.	0

Typovo zhodné štruktúry by sme našli aj pri slovesách *grgať*, *prdiť* (tu je neaktívnosť zvýraznená aj lexikálne predikátom *ujst'*: *Nekomu ušiel prd.* (*Nekomu je ušiel prdec.*)). Iba v poľštine je zachovaná štruktúra s neosobným zvrátnym tvarom slovesa *Ktoś pierdnął.* – *Komuś się pierdnęło.* Ďalej sem môžeme zaradiť vetné štruktúry s predikátom *snívať'* (*Otec sníva.* – *Otcovi sa sníva.* – *Otec má sen.*, posledná štruktúra sa v slovinčine nevyskytuje). Značnú variabilitu a pri komparácii aj odlišnosť výskytu vetných štruktúr vykazuje predikát *driemať* a jeho obrazné lexikálne varianty uvádzané v zátvorke, formálne zvýrazňujúce neaktívnosť substancie *otec*.

	<i>Otec drieme.</i>	<i>Otcovi sa drieme.</i> <i>Otca sa chytajú/zmocňujú driemoty.</i> <i>Na otca idú/lezú driemoty./Na otca ide/lezie spánok.</i>	<i>Otcovi sa chce/žiada spať.</i>	<i>Otec je ospalý.</i>
č:	Otec dřímá.	0 0/Na otce jdou dřimoty. Na otce jde/leze spánek.	Otcovi se chce spát.	Otec je ospalý.
s:	Oče dremlje.	Očetu se je začelo dremati. 0 0	0	Oče je zaspan.
p:	Ojciec drzemie.	Ojcu się zdrzemnęło. Ojca chwyta/opanowuje senność. Ojca dopada sen./0	Ojcu chcę się spać.	Ojciec jest senny.
ch:	Otac drijema.	Ocu se drijema. Oca hvata/savladava polusan/san. 0/0	Ocu se spava.	Otac je pospan.

Tretou mikrosituáciou sú mimovoľné pohyby živej substancie bez smerového zamerania. Od prototypovej vety s pomenovaním živej substancie v úlohe Sb so špecifikáciou N procesu *Trasie sa (od zimy)*, prechádza stvárňovanie takejto mikrosituácie k bezpodmetovým vetám s formálne zvýraznenou neaktivitou Sb špecifikovaného ako N stavu *Trasie ho (od zimy)* až k štruktúram, v ktorých je už Sb so špecifikáciou realizátor. Ide o pomenovanie substancie, ktorá sebou, svojou podstatou stvárňovaný pohyb vyvoláva (*zima*): *Mrví ho zima*. (Tibenská 2012: 147). Komparáciou zisťujeme, že vety s realizátorom sa pri stvárňovaní danej mikrosituácie v češtine a slovinčine nevyskytujú.

	<i>Trasie sa (od zimy).</i>	<i>Trasie ho (od zimy).</i>	<i>Mrví ho zima.</i>
č:	Třese se (zimou).	Třese s <u>ním</u> (zima).	0
s:	Trese se (od mraza).	Trese ga od mraza.	0
p:	Trzęsie się (z zimna).	Trzęsie go (z zimna).	Trzęsie go zimno.
ch:	Trese se (od hladnoće).	Trese ga (hladnoća).	Trese ga hladnoća.

3. Fyzické stavy

Z veľkého množstva mikrosituácií patriacich do tejto makrosituácie sa zameriame na tri. Prvou je mikrosituácia fyzického stavu zapríčineného nedostatkom jedla a tekutín, ktoré živý organizmus potrebuje na prežitie. Prototypová veta je *Eva je hladná.*, synonymne aj *Eva je lačná.*, typovo zhodne *Eva je smädná*. Formálnou stránkou ($S_N - VF_{cop} + ADJ_N$) sú tieto vety zhodné s vetami používanými prototypovo

na stvárnenie vlastností (*Eva je dobrá.*). Že ide o stav, nie o vlastnosť, nás presviedčajú ostatné vety stvárnajúce rovnakú mikrosituáciu: *Eva má prázdny žalúdok/ prázdne brucho.*, *Eva má hlad.*, *Eve sa chce / sa žiada jest.*, *Eva chce jest.* Obrazne stvárnené prejavy hladu – škŕkanie v žalúdku, či tma pred očami – uvádzame v zátvorke. Stav pociťovania veľkej miery hladu obsahujú vety *Eva trpí hladom.* – *Eva umiera od hladu.* Stav náhleho pocitu hladu sa v slovenčine vyjadrí vetou *Evy sa zmocnil hlad.* Komparáciou zisťujeme, že veta so slovesom *mať* a s posesívnym odtienkom *Eva má hlad.* sa vyskytuje iba v slovenčine a v češtine. Čeština na rozdiel od ostatných porovnávaných jazykov má bezpredložkovo stvárnenu príčinu vo vete *Umírám hlady.*, kým ostatné jazyky ju stvárnajú v súlade s významom predložkou *od* alebo *z* (*od hladu, od lakote, z glodu, od gladi*).

	<i>Som hladná/ lačná.</i>	<i>Mám prázdny žalúdok/ prázdne brucho.</i>	<i>Mám hlad.</i>	<i>Chce sa mi./Žiad jest. a sa mi jest.</i>	<i>Chcem mi v žalúdku od hladu. -Tmie sa mi pred očami od hladu.)</i>	<i>(obrazne: -Škŕka mi v žalúdku od hladu. -Tmie sa mi pred očami od hladu.)</i>	<i>Trpím hladom.</i>	<i>Umieram od hladu.</i>	<i>Zmocnil sa ma hlad.</i>
č:	Jsem hladná.	Mám prázdny žaludek.	Mám hlad.	0	Chci jíst.	0 0	Trpím hlady.	Umírám hlady.	Zmocnil se mě hlad.
s:	Lačna sem.	Imam prazen želodec prazen trebuh.	0	0	0	Od lakote mi kruli. Temni se mi pred očmi od lakote.	Mučí me lakota.	Umiram od lakote.	0
p:	Jestem głodna.	Mam pusty żołądek/ pusty brzuch.	0	Chce mi się jeść./ Pragne (coś) zjeść.	Chcę jeść.	Burczy mi w brzuchu z glodu. Robi mi się ciemno przed oczami z glodu.	Cierpię glód./ Patim od gladi.	Umieram z glodu.	Opanow al mnie glód.
ch:	Gladna sam.	Prazan mi je želudac/ trbuh.	0	Jede mi se.	Żelim jesti.	Krulji mi u želucu od gladi. Mrači mi se pred očima od gladi.	Patim od gladi.	Umirem od gladi.	Primila me glad.

Typovo zhodne sa stvárnjuje stav, keď živý organizmus pociťuje nedostatok tekutín. V porovnaní s predchádzajúcim stavom hladu je pri stave smädu v slovenčine aj v slovinčine možná aj vetná štruktúra s akuzatívne stvárněným pomenovaním Sb so špecifikáciou N stavu *Smädít ma.* – *Žeja me.* V poľštine na to musíme použiť iné sloveso: *Suszy mnie.* Naopak, veta typu *Mám smäd.* je v slovenčine i v poľštine zriedkavá, v slovinčine i chorvátčine sa nevyskytuje, kým v češtine je veta *Mám žízeň.* bežná.

	<i>Som smädná. ma.</i>	<i>Smädí ma. vyschnuté / sucho v ústach.</i>	<i>Mám vyschnuté / sucho v ústach.</i>	<i>*Mám smäd. žízeň.</i>	<i>Chce sa mi/ Žiada sa mi piť.</i>	<i>Chcem piť. (obrazne: Jazyk sa mi lepí od smädu.)</i>	<i>Trpím smädom. od smädu.</i>	<i>Zmocnil sa ma smäd.</i>
č:	Jsem žízňivá.	0	Mám vyschlo/s ucho v ústech.	Mám žízeň.	0	Chci pít. (obrazne: 0)	Trpím žízňí.	Umírám 0 žízňí.
s:	Žejen sem.	Žeja me.	V ustih imam sušo/ suho.	0	Rad bi pil./0	Hočem piti. (obrazne: Jezik se mi od žeje lepí na nebo.)	Trpim žejo.	Umiram 0 od žeje.
p:	Jestem spragniona.	Suszy mnie.	Mam sucho w ustach.	*Mam prag-nienie.	Chce mi się/ Pragnę pić.	Chcę pić. (obrazne: 0 Język przysechl mi do podniebienia.)	0	Umieram 0 z prag-nienia.
ch:	Žedan sam.	0 (Že-đam.)	Usta su mi suha.	0	0	Želim piti. (obrazne: Jezik mi se lijepi od žeđi.)	Trpim žeđ.	Umirem 0 od žeđi.

Druhá mikrosituácia je spätá s fyzickým stavom, keď živá substancia, obyčajne človek, pociťuje silnú žiadostivosť vypiť nejaký konkrétny nápoj (kávu, pivo, víno...) alebo zjesť nejaký druh jedla či nejaké konkrétne jedlo (sladké, slané, polievka...). Komparáciou zisťujeme, že najviac sa pri stvárňovaní danej mikrosituácie od ostatných jazykov odlišujú vety v slovinčine. V chorvátčine a slovinčine je prvá štruktúra osobná, posledná štruktúra je v chorvátčine so zvratným tvarom slovesa a s datívne stvárným N stavu.

	<i>Žiada sa mi káva.</i>		<i>Mám chuť na kávu.</i>	<i>Mám chuť vypiť si kávu.</i>	<i>Dostala som chuť na kávu.</i>
č:	0		Mám chuť na kávu.	Mám chuť vypít kávu.	Dostal jsem chuť na kávu.
s:	Rad bi kavo./hovor.: Rabim kavo./Lušta se mi kave. (Potreben sem kave./Rad bi spil kavo.) Pila bi kavo.		0	0	0
p:	Chce mi się kawy.		Mam ochotę na kawę.	Mam ochotę wypić kawę.	0
ch:	Htio bih kavu.		Imam želju za kavom.	Imam želju popiti kavu.	hovor: Pije mi se kava.

Tretia analyzovaná mikrosituácia je spätá s fyzickým pocitom, ktorý má živá substancia pri vykonávaní nejakého procesu. Sb má v jedinej možnej vetnej štruktúre špecifikáciu N stavu. V gramatickej štruktúre je stvárný datívom substantíva alebo jeho ekvivalentu – osobného pronomina. Pri komparácii zisťujeme, že vo všetkých

jazykoch okrem chorvátčiny sa sloveso v predikáte stvára v neosobnom zvratom tvare VF^{impers. refl.} hoci aj v slovinčine je takáto vetná štruktúra zriedkavá. Poľské vetné štruktúry sa odlišujú slovosledom enklitik.

Spalo sa mi výborne/zle.

- č:** Spalo se mi výborně/špatně.
s: *Spalo se mi je dobro/slabo. (častejšie: Dobro sem spal.)
p: Spalo mi się znakomicie/zle.
ch: 0 (iba: Odlično sam spavala.)

Typovo zhodne sa stvára vetná štruktúra pri slovese *íst'* (*Ide sa mi dobre.*), avšak už nielen v chorvátčine, ale ani v češtine sa takáto vetná štruktúra nevyskytuje.

Predstavená metóda syntaktického výskumu umožňuje spoľahlivé vyčlenenie a vzájomné porovnanie vetných štruktúr stvárajuúcich spoločnú bázu, makrosituáciu, a v nej zahrnuté mikrosituácie nielen v rámci jedného jazyka, ale tiež v rámci viacerých jazykov. Práve pri komparatívnom výskume sa ukáže, ktoré myšlienково-jazykové spracovania a stvárnenia istých výsekov reality sú typovo zhodné a ktoré sa navzájom líšia. Výsledky uvedeného výskumu sa dajú plodne využiť v pedagogickej praxi, predovšetkým vo vyučovaní cudzieho jazyka s opretím sa o poznané štruktúry materinského jazyka.

Práve snaha o prepojenie lingvistickej teórie s pedagogickou praxou nás spája aj s rozsiahlym jazykovedným dielom Jože Toporišiča.

Literatúra

- GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, 1998: *Skladba češtiny*. Brno: Votobia.
 Mluvnice češtiny 3. *Skladba*, 1987. František Daneš, Miroslav Grepl, Zdeněk Hlavsa (ur.). Praha: Academia.
 TIBENSKÁ, Eva, 2012a: *Sémantická štruktúra slovenskej vety*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.
 TIBENSKÁ, Eva, 2012b: *Slovenčina v zrkadle vnútorných a vonkajších vzťahov*. Slovački jezik u zrcalu unutrašnjih i vanjskih odnosa. Dubravka Sesar, Neda Pintarić (ur.): Zagreb: FF press.
 TIBENSKÁ, Eva, 2015: *Metodológia porovnávacieho výskumu jednoduchých viet*. Halina Mieczkowska, Elżbieta Solak, Przemyslaw Falowski, Natalia Palich (ur.): *Tradycja i wyzwania*. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
 TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
 TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
 VAŇKO, Juraj, 2004: *Slovaška slovnica za Slovence*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slavistiko.

BESEDA *rad* V SLOVENŠČINI IN RUŠČINI Z VIDIKA OPREDELITVE Povedkovnika

Mladen Uhlak

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'367.62:811.161.1'367.62

V *Novi slovenski skladnji* Jože Toporišič opredeljuje besedo *ràd* kot »povedkovnik naklonskega tipa« (Toporišič 1982: 117) ali »naklonski predikativ« (prav tam: 407). V prispevku opozarjam na oblikovne, skladijske in pomenske lastnosti slovenske besede *ràd*, ki se kažejo v primerjavi z rusko kratko pridevniško obliko *ràd* (*pad*). Poleg sinhrono kontrastivne obravnave dveh besed prispevek odpira tudi vprašanje vpliva ruskega jezikoslovja na Toporišičevo pojmovanje povedkovnika kot posebne besedne vrste. Toporišičeva uvrstitev slovenske besede *ràd* med povedkovnike kaže, da se njegovo pojmovanje povedkovnika razlikuje od stališča ruskih jezikoslovcev.

povedkovnik, beseda *rad*, voluntativna naklonskost, besedne vrste, slovenščina, ruščina

The contribution attempts to find a descriptively appropriate word-class assignment for the problematic case of the contemporary Slovene lexical item *ràd*. This word, etymologically clearly an adjective, presents some functional similarities with adverbs, while in terms of morphology it also preserves certain adjectival features. Jože Toporišič proposed classifying *ràd* as a »modal predicative« (see esp. Toporišič 1982: 407). This hypothesis will be verified by contrasting the features of the Slovene word *ràd* with its obvious lexical parallel – the Russian *pad*.

predicative, the word *rad*, volitive modality, parts of speech, Slovene, Russian

1 Uvod

Cilj razprave je opis oblikovnih, skladijskih in pomenskih značilnosti besede *rad* v slovenskem jeziku.¹ Na posebno mesto, ki ga *rad* zavzema v sodobnem slovenskem jezikovnem sistemu, kaže dejstvo, da med avtorji sodobnih slovníc slovenskega jezika ni enotnosti glede besednovrstne opredelitve te besede. V uvodnem delu bom predstavil poskuse opredelitve besede *rad* v sodobnih slovenskih slovníc in pokazal, da pogled Jožeta Toporišiča (1926–2014) odstopa od stališč drugih jezikoslovcev.

V drugem delu bom na osnovi primerjave slovenske in ruske besede *rad* predložil eno izmed možnih rešitev danega problema. Izhajal bom iz razlikovanja med rabo slovenskega *rad* v povednem naklonu (*Rad berem*) in rabo iste besede znotraj naklonske konstrukcije *rad bi* v pogojnem naklonu (*Rad bi vprašal*).

¹ Posebej bi se rad zahvalil A. Derganc, D. Krvini, M. Snoju, P. Stankovski, M. Vaniču, M. Žagar Karer in A. Žele za vse opombe, ki so mi pomagale izboljšati prispevek. Vsa odgovornost za možne napake pri analizi in interpretaciji je moja.

2 Beseda *rad*: poseben pridevnik, poseben prislov ali povedkovnik?

Za začetek naj predstavim opredelitev besede *rad* v slovenskih slovnicaх od druge polovice 20. stoletja.

Na zapleten status *rad*, ki je bil prvotno pridevnik,² v sodobni slovenščini opozarjajo avtorji *Slovenske slovnice* (Bajec, Kolarič, Rupel 1973), saj se v delu, posvečenem oblikoslovju, *rad* obravnava na dveh mestih: v poglavju o pridevniku in v poglavju o prislovu. Beseda je najprej omenjena v podpoglavju o rabi pridevnikov: »Stavčna analiza kaže, da pridevnik *rad* odgovarja na vprašanje *kako?* kakor nekakšen pregiben prislov načina« (prav tam: 166). Neujemanje različnih kriterijev besednovrstne opredelitve besede *rad* je jasneje nakazano v poglavju o prisloviх, kjer je ta beseda izpostavljena kot »pridevniški prislov«: »Rad, -a, -o, rajši (-a, -e), najrajši (-a, -e) je po obliki pridevnik, po pomenu in rabi pa prislov. V osnovniku se redno ujema z osebkom v spolu in številu, v primerniku in presežniku se navadno rabi oblika za vse spole na -i« (prav tam: 274).

Poglejmo, kako to besedo opredeljujejo tuje slovnice slovenskega jezika. O. S. Plotnikova v monografiji *Slovenskij jazyk* opredeljuje *rad* kot »predikativni pridevnik«,³ ki nastopa v modalnih konstrukcijah, ki »izražajo voluntativno naklonskost⁴ – željo, pripravljenost, da kaj storimo, ali nagnjenost do dejanja« (Plotnikova 1990: 106).

Angleški slovnici slovenskega jezika (Herrity 2000; Greenberg 2008) ne problematizirata besednovrstne opredelitve *rad*. Herrity (2000: 80) v posebnem odseku znotraj poglavja o pridevniku opredeljuje *rad* kot pridevnik, »ki ima zgolj imenovalniške oblike za vse spole in števila«. V *Kratki referenčni slovnici knjižne slovenščine* Greenberga je *rad* omenjen dvakrat: prvič sicer bežno, pri posebnostih primerniškega stopnjevanja pridevnikov »ràd – ràjši« (Greenberg 2008: 38) in drugič pri opisu konstrukcije *NOM + rad (rada, -i)*, ki se veže z osebnimi glagolskimi oblikami in ima habitualni pomen (prim. prav tam: 109–110).

Drugačno opredelitev navaja francoska slovnica Vincenota (1975: 248), ki *rad* izpostavi kot »edini prislov, ki se ujema z implicitno ali eksplicitno izraženim osebkom«.

Med vsemi poskusi opredelitve dane besede zagotovo izstopa hipoteza Toporišiča, ki v *Novi slovenski skladnji* (NSS) opredeljuje *rad* kot »povedkovnik naklonskega tipa« (Toporišič 1982: 117) ali »naklonski predikativ (povedkovnik)« (prav tam: 407): »Glede izražanja osebe sta zanimiva **povedkovnika** *lahko* in *rad -a, -o*, ki se **dodajata**

² Glej Snoj 2009: 598.

³ Avtorica ruske monografije ne opredeli termina »predikativni pridevnik«. Lahko predpostavljamo, da poskuša slovenski *rad* približati govorcem ruščine preko primerjave z ruskimi kratkimi pridevniki, kot so *готов* ('pripravljen'), *согласен* ('tisti, ki se strinja'), *виноват* ('kriv'), *прав* ('tisti, ki ima prav'), ki nastopajo zgolj v povedkovem določilu in nikoli nimajo prilastkovne funkcije.

⁴ »Voluntativna naklonskost« je termin češkega jezikoslovca Miroslava Grepla. Opredelil ga je kot »odnos vršilca do realizacije dejanja« (Grepl 1978: 277). Grepl je ta tip naklonskosti povezoval s pomeni 'nujnosti', 'možnosti', 'izražanja želje in namena'. V dani študiji se ob uporabi Greplovega termina nanašamo izključno na izražanje želje in namena.

osebnim glagolskim oblikam, prvi čisto nepregiben, drugi pregiben v spolu in številu« (prav tam: 116–117; poudaril M. U.).

Toda ali je besedo *rad* res mogoče uvrstiti med t. i. povedkovnike/predikative? V NSS Toporišič zapiše, da je hipoteza o povedkovniku kot o novi besedni vrsti vpeljana v slovensko slovnico v njegovem *Eseju o slovenskih besednih vrstah* (prim. Toporišič 1982: 113). Poglejmo torej, kako je povedkovnik opredeljen v omenjenem eseju: »Besedna vrsta, ki služi samo za **povedkovo določilo** (oblikovno se dostikrat meša s prislovom); rabi se torej ob **pomožniku, najprej seveda ob biti**: *všeč, žal, prav, lahko, tiho, škoda, čas, dolgčas, tema, mraz*« (Toporišič 1975: 302; poudaril M. U.).

Podobno opredelitev, ki izhaja iz pozicijskega načela (povedkovnik je desno od pomožnega glagola) in skladijske vloge (služi za izražanje povedkovega določila), najdemo tudi v NSS (Toporišič 1982: 113):

Tu delamo s teorijo, da je vse, kar je v pomožniški glagolski zvezi desno od tega glagola (biti sam/zadovoljen/tiho oz. izvoliti za sekretarja), povedkovo določilo. Ker pa ima vsak stavčni člen tudi svoj besednovrstni ustreznik [...] se vprašujemo, ali ga nima tudi povedkovo določilo. In to vprašanje ima pri nas pozitiven odgovor: ta besedna vrsta se imenuje povedkovnik.

Čeprav se Toporišič v študijah o povedkovniku nikoli eksplicitno ne sklicuje na ruske jezikoslovce, se zdi verjetno, da je svojo hipotezo oblikoval pod vplivom Viktorja V. Vinogradova (1895–1969) in Aleksandra V. Isačenka (1910–1978). Ruska jezikoslovca sta, opirajoč se na ideje Leva V. Ščerbe (1880–1944), zagovarjala hipotezo o »kategoriji stanja« ali »predikativu«, posebni besedni vrsti v ruskem jeziku, ki naj bi nastala prek zveze nepolnopomenskega glagola *быть*⁵ ali glagolov z oslabljenim pomenom s prvotnimi prislovi ali pridevniki.⁶

Tako Ščerba kot Vinogradov sta med ruske predikative uvrstila prvotno pridevniško obliko *рад*, ki v kombinaciji z vezjo *быть* označuje stanje radosti, ki se pripisuje osebkju (prim. Ščerba 1974⁷: 90; Vinogradov 1986⁸: 332, 333).

V nadaljevanju poskušam odgovoriti na naslednji vprašanji:

- a) V kolikšni meri je slovenska beseda *rad* primerljiva z ruskim *рад*?
- b) Ali je omenjeno slovensko besedo sploh mogoče uvrstiti med kategorijo povedkovnikov, kot jih je poskušal opredeliti Jože Toporišič? V primeru negativnega odgovora je mogoče predpostaviti, da se je Toporišič zgledoval po primerih iz ruske jezikoslovne literature, ne da bi pri tem upošteval razlike med slovenščino in ruščino.

⁵ Za ruščino je značilno opuščanje glagola *быть* v sedanjiku povednega naklona. V stilistično nezaznamovani rabi se oblike glagola *быть* opuščajo a) pri polnopomenskem eksistenčnem *быть: Я в доме*; b) pri oslabljenem slovarskem pomenu oz. pri vezavi kopule s samostalniki, pridevniki in prislovi: *Он молодой, Она врач, Мне холодно*; c) pri tvorbi preteklika *Она пришла*.

⁶ Za podroben opis zgodovine ruskega pojmovanja »kategorije stanja« oz. »predikativa« in opis razlik med idejami Vinogradova in Isačenka glej Uhlik 2016.

⁷ Prva objava leta 1928.

⁸ Prva objava leta 1946.

2 Kontrastivna obravnava slovenskega in ruskega *rad*

2.1 Raba slovenskega *rad* v povednem naklonu

Moje izhodišče je, da je treba pri slovenski besedi *rad* ločevati dva pomena, ki se realizirata v dveh naklonih – povednem in pogojnem.

Za začetek naj navedem nekaj primerov rabe dveh besed v slovenščini in ruščini, ob katerih zaradi sopostavitvene analize navajam tudi prevode:

(1) slov. Andrej ne hodi ven, **rad je** doma.

rus. Андрей никуда не выходит, он **любит** сидеть дома.

(2) rus. Он **рад**, что сделал это.

slov. **Veseli je**, da je to naredil.

Ruska beseda *рад* (zgled (2)) skupaj z impliciranim glagolom *быть* tvori povedkovo določilo. Pomensko opisuje konkretno situacijo, ki se dogaja v določenem časovnem izseku. Beseda izraža stanje osebk, ki doživlja radost in veselje, torej pomen, ki se, kot bo pokazano, v slovenščini izraža z drugimi sredstvi.

Slovenski *rad* (zgled (1)) se ne veže s kopulo, temveč s polnopomenskim glagolom *biti* v pomenu 'nahajati se'. V nasprotju z zgledom (2) slovenski *biti rad doma* ne označuje časovno omejenega stanja, temveč **stalno lastnost**, pripisano osebk.

Naj dodam še nekaj primerov, v katerih slovenski *rad* nastopa s polnopomenskimi glagoli in ima habitualni pomen:

(3) slov. Ana **rada** bere.

rus. Анна **любит** читать.

(4) slov. Sosedje **radi** potujejo z otroki.

rus. Соседи **любят** путешествовать с детьми.

Slovenski *rad* kaže nekatere značilnosti pridevnika (pregiba se po spolu in številu), vendar v sodobni slovenščini ne nastopa v prilastkovni funkciji, razen v frazemu *rade volje*. V vseh drugih primerih se uporablja izključno v imenovalniku in se tako razlikuje od drugih slovenskih pridevnikov.⁹

Funkcionalno je slovenski *rad*, kot so opazili avtorji *Slovenske slovnice*, primerljiv s prislovom. V zgledih (3) in (4) *rad* vsebuje dva pomena, ki dopolnjujeta glagol: *habitualnost* (*kako pogosto?*) in *naklonskost* (*kako? z veseljem*). Lahko bi ga opredelili kot *naklonski prislov*, če spregledamo, da *rad* ohranja ujemanje z osebkom po spolu in številu.

Po stavčni analizi se po našem mnenju *rad* vede prislovnodoločilno in ne prilastkovno. S povedkovim prilastkom izkazuje naslednjo podobnost: odvisen je od osebk, s katerim se ujema po spolu in številu. Toda v nasprotju s povedkovim prilastkom ni pretvorljiv v samostojno povedkovo določilo in ne more biti izražen kot poseben stavek. Če ponazorimo s primerom: stavka *Janez rad kuha* ne moremo pretvoriti v *Janez kuha* in **Janez je rad*, kar je možno v primeru stavkov s povedkovim prilastkom (*Sava teče motna: Sava teče + Sava je motna*).

⁹ V ruščini je izključna raba v imenovalniku značilna za kratke pridevniške oblike.

Poseben primer je idiomatska zveza *imeti rad*, ki v sodobni slovenščini izraža stalno pozitivno čustvo ali odnos do osebe ali predmeta. To besedno zvezo v ruščino najpogosteje prevajamo z glagolom *любить*, s katerim kaže vrsto pomenskih podobnosti. Prav tako kot ruski *любить* slovenski *imeti rad* označuje stalni (časovno neomejen) pozitivni odnos do druge osebe:

- (5) slov. Anton **ima rad** sestro. **Rad** te **imam**.
rus. АНТОН **любит** сестру. Я тебя **люблю**.

Enako kot ruski glagol slovenska idiomatska zveza načeloma (stilno nezaznamovano) ne more pomeniti konkretnega, aktualiziranega čustva, ki je omejeno na določen časovni izsek:

- (6) *Prejšnji petek sem te imel rad.
*В прошлую пятницу я тебя любил.

V primeru vezljivosti z neživim predmetom slovenski *imeti rad* kot tudi ruski *любить* označuje trajno čustvo do predmeta, ki obstaja tudi zunaj konkretne situacije:

- (7) slov. **Rad imam** čokolado.
rus. Я **люблю** шоколад.

Naj opozorim na razliko med slovenskim *ljubiti* in ruskim *любить*, saj je raba tega glagola v slovenščini stilistično in pomensko omejena. Slovenski *ljubiti* je v odnosu do *imeti rad* zaznamovan. Uporablja se predvsem kot izraz najvišje stopnje čustva do druge osebe.

Če se nanaša na nečloveško in neživo, se uporablja redko, in sicer najpogosteje ob samostalnikih, ki označujejo abstraktne pojme, in je v tem primeru pomensko zelo blizu glagola 'oboževati':

- (8) slov. Miha **ljubi** glasbo.
rus. Миха **обожает** музыку.

Če sklenem, poleg zveze *imeti rad* se *rad* v povednem naklonu uporablja ob polnopomenskih glagolih, kar kaže, da ga je težko uvrstiti med povedkovnike oz. besednovrstne ustreznice povedkovnega določila. Ostane vprašanje, ali se slovenski *rad* uporablja samo naklonsko. Primeri, ki sem jih navedel do zdaj, vsebujejo dva pomena: 'habitualnost' (stalna lastnost) in 'voluntativno naklonskost' (zavestna nagnjenost osebe k opravljanju dejanja). Toda v slovenskem jeziku najdemo tudi primere konstrukcij z *rad*, pri katerih odtonek voluntativne naklonskosti izginja. Gre za primere, pri katerih se obravnavana beseda pojavlja v povedkovnih zvezah, ki imajo nečloveški in neživi osebek:

- (9) slov. Hrana se poleti **rada** hitro pokvari.
rus. Продукты летом **обычно** быстро портятся.
(10) slov. To se **rado** zgodi.
rus. Такое **часто** бывает.

Iz zgledov (9) in (10) je razvidno, da je v povednem naklonu stalnica besede *rad* habitualni pomen (trajna lastnost) in da ne moremo vedno govoriti o naklonski rabi

(pri človeških osebkih se pojavlja naklonska in nenaklonska raba, pri neživem pa načeloma nenaklonska).¹⁰

Preden preidem na opis rabe posebnosti besede *rad* v pogojniku, bi rad nakazal, kako se pomen ruskega *рад* izraža v slovenskem jeziku. Stanje radosti in veselja v določenem časovnem izseku se v knjižni slovenščini izraža s pomočjo predikativnih konstrukcij s pridevnikom *vesel*¹¹ ali z izpeljankami iz tega pridevnika ('veseliti se', 'razveseliti se', 'veseliti' + *koga*, 'z veseljem').¹²

Vezljivostno poseben odnos med ruskim *рад* in slovenskim *vesel* (ter njegovimi derivati) se kaže v naslednjih primerih:

- (11) rus. **Рад** твоему письму.
slov. **Vesel sem** tvojega pisma.

Kot je razvidno iz zgleda (11), se ruski *рад* predmetno veže z dajalnikom, slovenski *vesel* pa z rodilnikom.

- (12) rus. **Рад** тебя видеть.
slov. **Vesel sem**, da te vidim./**Veseli** me, da te vidim./**Lepo** te je videti.

Na tem mestu je treba omeniti, da na obrobju slovenskega jezika najdemo rabo, ki je podobna ruski. Slovarji prekmurskih govorov navajajo primere rabe *biti rad* s predmetnim odvisnikom (Novak 2009: 122):

- (13) prekm. govori: **Ràd san**, ka si prišeu.
knjiž. slovenščina in osrednjeslovenski govori: **Vesel sem**, da si prišel.
rus. Я **рад**, что ты пришел.

V knjižni slovenščini in osrednjih govorih se v kombinaciji s predmetnimi odvisniki uporablja predvsem *vesel*:

- (14) rus. Он **был рад**, что я пришел.
slov. **Bil je vesel**, da sem prišel.

Poglejmo si še, kako se v slovenščini izraža pomen časovno omejenega stanja veselja in radosti v preteklosti in prihodnosti, pri katerem se v ruščini uporablja predikativna konstrukcija z *рад* in dovršnim glagolom.

- (15) rus. Обратитесь к нему, он **будет рад** с Вами поговорить.
slov. Obrnite se nanj, **z veseljem** se bo pogovoril z vami/**rad** se bo pogovoril z vami.

Analiza primerov iz referenčnega korpusa Gigafida, opravljena s pomočjo programa Sketch engine, je pokazala, da se v teh primerih v slovenščini v navedenem pomenu ob dovršnikih v pretekliku in prihodnjiku lahko pojavlja tudi *rad*, vendar prevladuje

¹⁰ Ruski glagol *любить* se lahko uporablja v pomenu habitualnosti, ne da bi pri tem izražal zavestno željo, samo v povezavi z živim človeškim osebkom: rus. Он *любит опаздывать*/slov. *Rad zamuja*.

¹¹ Pridevnik *vesel* se Toporišiču ni zdel potreben posebne obravnave, ker je zanj le eden izmed pridevnikov, ki lahko nastopajo v povedkovem določilu.

¹² Ruska jezikoslovka Svetlana M. Tolstaja je opozorila, da se slovenščina razlikuje od drugih slovanskih jezikov po možnosti predmetne vezljivosti pridevnika *vesel* (prim. Tolstaja 2012).

raba izpeljank iz pridevnika *vesel*. Korpusna analiza kaže, da so primeri *Z veseljem sem prebrall/preverill/priskočil na pomoč* pogostejši kot *Rad sem prebrall/preverill/priskočil na pomoč*. Isto velja v prihodnjiku z dovršniki: *Z veseljem bom prebral* je pogostejše kot *Rad bom prebral*.

Opozoril sem na razliko med rabo slovenske in ruske besede *rad* v povednem naklonu. Če v ruščini *pad* izraža **časovno omejeno stanje** in se uporablja v predikativnih konstrukcijah z vezjo, slovenski *rad* v indikativu v zvezi s polnopomenskimi glagoli označuje **trajno lastnost**.

Mogoče je predpostaviti, da sta današnji pomen in raba v slovenščini rezultat vpliva nemškega prislova *gern/gerne* (iz ustnega posveta z M. Snojem). Na sorodno rabo slovenskega *rad* in nemškega *gern* kažejo primeri iz nemškega razlagalnega slovarja *Duden*:¹³

(16) nem. Sie spielt **gern** Klavier. (Duden)
slov. **Rada** igra klavir.

Tudi primere z nečloveškimi osebki, pri katerih gre za izražanje trajne lastnosti brez odtenka voluntativnosti,¹⁴ lahko razložimo v luči vpliva nemškega *gerne*:

(17) nem. Erlen stehen **gerne/gern** am Wasser (Duden)
slov. Jelše **rade** stojijo/rastejo ob vodi.

Sklenimo prvi del z ugotovitvijo, da je slovenski *rad* funkcionalno najbližje prislovu, v nasprotju z ruskim *pad* se po navadi ne uporablja v povedkovem določilu in razmeroma redko označuje časovno omejeno stanje radosti ali veselja. Rabi se predvsem s polnopomenskimi osebnimi glagolskimi oblikami in ima ob človeških osebkih najpogosteje pomen trajnega pozitivnega odnosa do opravljanja dejanja, kar se v ruščini izraža z glagolom *любить*.

2.2 Raba slovenskega *rad* v pogojnem naklonu

Drugi primer rabe se nanaša na *rad* v analitičnih konstrukcijah s pogojnikom, ki so v slovenščini eden od osnovnih načinov izražanja želje.

Konstrukcije z *rad* in pogojnikom so pomensko blizu glagoloma *želeti* in *želeti si*. Razlikujejo se od glagola *hoteti*, ki v slovenščini poleg izražanja želje vsebuje pomen izrecnega izražanja volje osebka. Na to posebnost pomena *hoteti* je posebej treba opozoriti govorce ruščine, saj bomo videli, da se slovenske konstrukcije z *rad bi* v ruščino prevajajo z različnimi oblikami glagola *хотеть*.

Beseda *rad* se skladenjsko razlikuje od omenjenih naklonskih glagolov tudi po tem, da se vedno veže z osebnimi glagolskimi oblikami, medtem ko se *hoteti* in *želeti* najpogosteje uporabljata ob nedoločniku. To je dodaten dokaz, da gre za posebno obliko načinovnega prislova.

¹³ www.duden.de

¹⁴ V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (www.fran.si) se ta pomen opisuje kot 'pogostnost dejanja'. Navedena zgleda sta »Prve češnje so rade črvice« in »Koža rada razpoka«.

V pogojnem naklonu *rad* nastopa v treh tipih skladenjskih konstrukcij:

a) *rad* + pogojnik:

(18) slov. **Rad** bi vas vprašal.

rus. Я бы **хотел** Вас спросить.

Rad bi ob dovršnih glagolih dejanja ne izraža samo želje, ampak pogosto najavlja tudi govorčev namen. V kombinaciji z nedovršniki in z glagoli zaznavanja (*videti, slišati*) *rad bi* označuje željo brez napovedi dejanja: *Rad bi govoril s tabo, Rad bi videl/slišal*. Govorce ruščine, ki se učijo slovenščino, je treba opozoriti, da se *Hočem vas vprašati* uporablja precej redkeje.

b) druga realizacija je zveza *rad bi* s predmetnim odvisnikom, pri čemer se v nasprotju z zgledom (18) v glavnem in odvisnem stavku pojavljata različna osebka:

(19) slov. **Rad bi**, da prej prideš.

rus. Я **хочу**, чтобы ты пришел раньше.

V tem primeru je *rad bi* približna sopomenka glagola *želeti*, pri čemer vsebuje odtenek vljudnosti (ki je sicer eden izmed možnih pomenov, ki jih izraža pogojnik). *Želim, da pridete* je bolj uradno in vsebuje odtenek izražanja zahteve.

Raba s povratno obliko *Želim si, da prej pridete* izjavi dodaja subjektivno-ekspresivni odtenek – poudarjena je močna želja osebk. Če bi v tem kontekstu uporabili glagol *hoteti* (*Hočem, da prej prideš*), bi dodali pomen grobo izražene zahteve, kar spet kaže, da glagol *hoteti* v slovenščini redko izraža željo.

c) tretja realizacija *rad bi* se pojavlja ob opuščanju polnopomenskega glagola s predmetom v tožilniku.

Primer z vprašanjem:

(20) slov. Kaj **bi radi**?

rus. Что Вам?/ Вам чего?

Vprašalna *Kaj bi rad -a, -i?* v nasprotju s trdilnimi konstrukcijami *rad bi* nima neznamovanega pomena. Zveni bolj zaznamovano kot *Kaj želite?*, saj lahko v nekaterih primerih zveni, kot da bi sogovornicu očitali, da izraža svojo željo.

Bolj nezaznamovano zvenijo trdilni stavki, pri katerih se srečujemo z opuščanjem glagolov:

(21) slov. **Rad bi** pivo/časopis/kruh.

rus. Мне, пожалуйста, пиво/газету/хлеб.

Ta primer elipse je možen le pri omejenem številu glagolov (*imeti, dobiti, piti, jesti*), ki se vežejo s konkretnimi referenčnimi predmeti in uporabljajo v situacijah, kjer je iz konteksta jasno, za kateri glagol gre.

Iz navedenega sklepam, da je v trdilnih stavkih naklonska konstrukcija *rad bi* manj zaznamovana kot izjave z modalnimi glagoli *želim, želim si* ali *hočem*.

3 Sklep

V zaključku bi se rad vrnil k vprašanju, ki sem ju zastavil v uvodu. Slovenske besede *rad* v nasprotju z ruskim *рад* ni mogoče obravnavati kot povedkovnik, saj ne nastopa v povedkovem določilu in se uporablja ob polnopomenskih glagolih. Toporišičeva hipoteza o tem, da je *rad* »naklonski povedkovnik«, se torej ne potrjuje.

Ločil sem dva primera rabe – v povednem in pogojnem naklonu. V prvem ima *rad* voluntativni naklonski pomen in izraža stalno lastnost (v nekaterih primerih z neživimi osebki se ohranja samo habitualnost). Besedo *rad*, ki je prvotno pridevnik, je v sodobni slovenščini težko besednovrstno opredeliti – funkcijsko je zagotovo bližje prislovu, vendar z osebkom ohranja ujemanje po spolu in številu.

V drugem primeru sem analiziral *rad* znotraj modalnih konstrukcij *rad bi*, ki predstavljajo enega od osnovnih načinov izražanja želje in najave namena v slovenskem jeziku.

Literatura

- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1973: *Slovenska slovnica (tretja izdaja). Neizpremenjena izdaja iz l. 1968 z razširjenim kazalom in vnesenimi popravki izdaje iz leta 1971*. Ljubljana: DZS.
- Duden Online Wörterbuch. www.duden.de (dostop 1. 5. 2016).
- Gigafida. Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net (dostop 1. 5. 2016).
- GREENBERG, Marc L., 2008: *A Short Reference Grammar of Standard Slovene*. Muenchen: Lincom Europa.
- GREPL, Miroslav, 1978: O suščnosti modalnosti. *Jazykoznanie v Čehoslovakii*. Moskva: Progress. 277–301.
- HERRITY, Peter, 2000: *Slovene: A Comprehensive grammar*. London, New York: Routledge.
- NOVAK, Vilko, 2009: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- PLOTNIKOVA, Ol'ga S., 1990: *Slovenskij jazyk*. Moskva: Moskovskij universitet.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si (dostop 1. 7. 2016).
- SNOJ, Marko, 2009: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- ŠERBA, Lev V., 1974: O častjah reči v ruskom jazyke. *Jazykovaja sistema i rečevaja dejatel'nost'*. Leningrad: Nauka. 77–100.
- TOLSTAJA, Svetlana M., 2012: K semantičeskoj rekonstrukcii slav. *vesel- in *rad-. *Praslovenska dialektizacija v luči etimoloških raziskav: Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja. Zbornik referatov z Mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16.–18. septembra 2010*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 257–264.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1975: Esej o slovenskih besednih vrstah. *Jezik in slovstvo* 8. 295–305.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- UHLIK, Mladen, 2016 (v pripravi): *Zgodovina vprašanja povedkovnika v ruskem jezikoslovju*.
- VINCENOT, Claude, 1975: *Essai de grammaire slovène*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VINOGRADOV, Viktor, 1986: *Russkij jazyk. Grammatičeskoe učenie o slove*. Moskva: Vysšaja škola.

PRIMERJALNA OBRAVNAVA PRILASTKA V POLJSKEM IN SLOVENSKEM JEZIKOSLOVJU

Maria Wtorkowska
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.162.1'367.625:811.163.6'367.625

Namen prispevka je predstaviti, kako poljsko jezikoslovje obravnava prilastek in njegovo skladenjsko vlogo v stavku, in to obravnavo primerjati s slovenističnim pristopom, ki je predstavljen mdr. v Toporišičevi *Slovenski slovnici*. Izpostaviti nameravamo podobnosti, predvsem pa razlikovanja v dojetanju tega stavčnega člena v obeh jezikih, torej njegovo formalno in pomensko klasifikacijo, besedni red oz. stavo prilastka, ter pojasniti s prilastkom povezano izbrano izrazje.

prilastek, stavčni člen, stava prilastka, skladnja

The purpose of this paper is to show how Polish linguistics deals with the attribute and its syntactic role in the sentence and then compare it with the Slovene Studies approach, including that presented in Toporišič's *Slovene grammar*. The aim is to highlight the similarities and differences, especially the difference in the perception of this particular part of the sentence in the two languages – its formal and semantic classification, and attribute word order. At the same time, an explanation of associated terminology will be offered.

attribute, part of a sentence, attribute word order, syntax

Prilastek (polj. przydawka) je v poljskem jezikoslovju običajno obravnavan kot samostojni stavčni člen¹ in ne kot odvisni stavčni člen, kot to velja za slovensko jezikoslovje.² Tovrstna obravnava prilastka kot samostojnega stavčnega člena, čeprav

¹ Prim. mdr. S. Jodłowski 1976: 85; A. Nagórko 1998: 269; J. Strutyński 1998: 307; W. Mizerski 2000: 112.

² Prim. J. Toporišič 2000: 557: »Prilastek obeh vrst in povedkovo določilo so stavčni členi, ki so zmeraj le deli drugega stavčnega člena.«; M. Smolej 2011: 71: »Prilastek je nesamostojni stavčni člen [...]«; M. Pavlin 2006: 45: »Prilastek je vedno lahko le del drugega stavčnega člena.«; A. Žele 2008: 34: »[...] stavčni členi, ki niso sestavine pomenske podstave/propozicije, temveč jo samo dodatno razvijajo oz. modificirajo (tj. dodatno upovedovalno določajo), so (obsamostalniški) prilastki, (obglagolska) izpridevniška prislovna določila in povedkovi prilastki.«

A. Vidovič Muha (2015: 393) govori mdr. o imenski zvezi, katere jedro je vedno samostalnik, razvija pa ga prilastek. »Če je ta prilastek pravi vrstni pridevnik, tvori s samostalnikom stalno besedno zvezo, tip *cestni promet, pralni stroj, črni kruh, črna maša, navadni volčin; zgodnji krompir*, ki tako kot prilastkovno nerazvit samostalnik vstopa na potencialna stavčnočlenska mesta, vezana na izražanje abstraktno ali besedilno konkretizirane prostorske funkcije [...] Zunaj prozodije so torej ostale vse pomenske skupine lastnostnih pridevnikov, nepravi vrstni, t. i. antropocentrični pridevniki, nastali iz antropocentričnih prislovov, tip *zgornji, spodnji sosed*, svojilni pridevniki, tip *očetov avto*, in števniki pridevniki, npr. *trije bratje*.« A. Vidovič Muha našteva tudi nekatere pomembne lastnosti, ki utemeljujejo stalnost in leksem-skost tovrstnih besednih zvez, mdr. zaradi celovitosti leksikalnega pomena, ki ga tvorijo s samostalniškimi

z opombo, da je prilastek podredni člen v okviru nominalne skupine (npr. Nagórko 1998: 269; Mizerski 2000: 109), lahko vseeno zbuja dvome zaradi dejstva, da se prilastek vendar vedno nanaša na samostalnik, ne glede na to, katero funkcijo ima le-ta v stavku. Tako torej v poljskih slovnica in učbenikih najdemo posebno obravnavo petih stavčnih členov. Po hierarhiji sta kot glavna oz. stavčna člena višje stopnje predstavljena 1. osebek in 2. povedek, kot stavčni členi nižje, druge stopnje pa 3. prilastek, 4. predmet in 5. prislovno določilo. V Toporišičevi *Slovenski slovnici* (2000: 557) imamo po hierarhiji podobno predstavljena dva stavčna člena: 1. osebek in 2. povedek, kot stavčna člena nižje stopnje pa samo 3. predmet in 4. prislovno določilo. Prilastek, povedkovo določilo in povedkov prilastek so sicer definirani kot stavčni členi, a posebne vrste; taki, ki so zmeraj le deli drugega stavčnega člena.³

Jože Toporišič prilastek oz. atribut definira kot stranski (neglavni) stavčni člen, ki ima vlogo določila v glavnem samostalniškega, redkeje prislovnega okoliščinskega jedra besedne zveze (Toporišič 1992: 221, 2000: 628). V slovenskem jeziku vrste prilastkov določamo glede na njihovo mesto ob jedru. Prilastek, ki se nahaja levo od jedra, imenujemo **levi prilastek**: *naša hiša*, *košato drevo*. Ker se ta ujema z jedrom v spolu, sklonu in številu, mu pravimo **levi ujemalni prilastek**: *moj-a hiš-a*, *moj-e hiš-e* itn. Prilastek, ki se nahaja desno od jedra, je **desni prilastek**. Desni prilastki so lahko **ujemalni**: *lisica zvitorepka*, *teta Mica*, ali **neujemalni**, saj se v spolu, sklonu in številu ne ujemajo z jedrom: *hotel Slon*, *vznožje gore*, *potica z orehi*.

Prilastek se v poljščini nanaša na samostalnik oz. drugo pregibno besedno vrsto (zaimek, pridevnik, deležnik, števnik) ter označuje značilnost in lastnost določenega predmeta, ki je izražen s tem samostalnikom oz. drugo besedno vrsto. Prilastek tako kot druge stavčne člene določamo glede na pomen, obliko in položaj v stavku. Po prilastku se sprašujemo z vprašalnici: *jaki?* 'kakšen?', *który?* 'kateri?', *czyj?* 'čigav?', *ile?* 'koliko?', *czego?* 'česa?', *z czego?* 'iz česa?', *do czego?* 'do česa?', *z kim?* 's kom?' in drugimi. Edino prilastek se lahko veže z drugim stavčnim členom v vseh vrstah medstavčnočlenskih razmerij, torej ujemanju: *zielona dolina* 'zelena dolina', vezavi: *rzut dyskiem* 'met diska' in primiku: *sznycle po wiedeńsku* 'rezki po dunajsko'. Prilastek najpogosteje označuje: zunanjo lastnost: *wysoki chłopiec* 'visok fant'; notranjo lastnost: *pilny uczeń* 'priden učenec'; snov: *drewniany most* 'lesen most'; pripadnost: *koci ogon* 'mačji rep'; izvor, rod: *dziewczyna ze wsi* 'dekle z vasi'; prostor nahajanja: *gniazdo na dachu* 'gnezdo na strehi'; količino: *dwa jabłka* 'dve jabolki'; zaporedje: *drugi dzień* 'drugi dan'; stanje: *książka leżąca na stole* 'knjiga, ki leži na mizi'. Kot prilastek se torej v poljski skladnji pojmuje vsako besedo, ki se nanaša na samostalnik, ne glede na njegovo skladijsko vlogo in obliko.

jedrom, ne morejo opravljati funkcije povedkovega določila; na slovarski ravni je možnost univerbizacije tovrstnih zvez, npr. *prenosnik* – prenosni računalnik; vse tovrstne imenske zveze so v nemščini zloženke, tip *črni kruh* – *Schwarzbrot* (Vidovič Muha 1988: 311–322, 2015: 393–394).

3 Podobno M. Smolej (2011: 59–71) med sedmimi stavčnimi členi (osebek, povedek, povedkovo določilo, povedkov prilastek, predmet, prilastek, prislovno določilo) obravnava tri kot nesamostojne oz. delno samostojne: prilastek, povedkov prilastek in povedkovo določilo. M. Pavlin (2006: 55) tudi navaja štiri stavčne člene (osebek, povedek, predmet in prislovno določilo) in tri dele stavčnih členov (prilastek, povedkovo določilo in povedkov prilastek).

Podobno je v slovenščini – levi prilastek se z odnosnico, torej s samostalniško besedno zvezo, pojavlja na vseh možnih mestih stavčne strukture, prim. *Črni kruh je dober*. (v osebku) – *Daj nam še črnega kruha*. (v predmetu) – *To je pa črni kruh*. (v povedku, tj. kot povedkovo določilo) – *Živeli so ob črnem kruhu*. (v prislovnem določilu) – *Sin se nam je z letovanja vrnil cel možak*. (v povedkovem prilastku). Razlika je v tem, da so prilastek obeh vrst in tudi povedkovo določilo v slovenščini obravnavani kot stavčni členi, ki so zmeraj le deli drugega stavčnega člena. Obsamostalniški (ali prostoročasni obprislovni) prilastek tvori skupaj s samostalniško besedo (ali s časovnim oz. prostorskim prislovom) t. i. samostalniško (ali prislovno) besedno zvezo ali frazo (Toporišič 2000: 557).

S formalnega vidika oz. glede na **obliko** ločimo v poljščini naslednje prilastke: pridevniški prilastek, samostalniški prilastek, samostalniški prilastek v vezavi, prislovni prilastek, nedoločniški prilastek in t. i. značilni/posebni prilastek.

Pridevniški prilastek (polj. przydawka przymiotna) je ujemalni prilastek, to pomeni, da je z nadrednim členom, jedrom, v ujemalnem razmerju. Lahko je izražen s **pridevnikom**: *głośnień radiowy* 'radijski zvočnik'; s **tvornim deležnikom**: *spiaćce miasto* 'speče mesto'; s **trpnim deležnikom**: *przeczytana książka* 'prebrana knjiga', *ukryty skarb* 'skriti zaklad'; s **števnikom**: *pierwsza klasa* 'prvi razred', *dwudziesty wiek* 'dvajseto stoletje'; z **zaimkom**: *ten dom* 'ta hiša', *mój dzień* 'moj dan'. V slovenščini mu ustreza **levi ujemalni prilastek**, npr. *moj-a hiš-a*, *moj-e hiš-e*, v *moj-i hiš-i*.

Samostalniški prilastek v ujemanju (polj. przydawka rzeczowna w związku zgody) je ujemalni prilastek, ki je izražen s samostalnikom v istem sklonu kot nadredni samostalnik, torej jedro, npr. *miasto Kraków* 'mesto Krakov' (*miast-a Krakow-a*, *miast-u Krakow-owi*, v *mieści-e Krakowi-e* itn.), *kobieta demon* 'ženska demon'. V slovenščini mu ustreza **desni ujemalni prilastek**, npr. *mesto Ljubljana*, *ptica pevka*.

Samostalniški prilastek v vezavi (polj. przydawka rzeczowna w związku rzędu) je neujemalni prilastek, ki je izražen s samostalnikom v določeni obliki, v kateri ostaja ne glede na obliko nadrednega samostalnika. V slovenščini mu ustreza **desni neujemalni prilastek**, npr. *hotel Slon* (*hotel-a Slon*, v *hotel-u Slon*, s *hotel-om Slon* itn.), *vznožje gore*, *hiša izumov* itn. V poljščini poznamo naslednje primere samostalniškega prilastka v vezavi: **a) prilastek v imenovalniku**, ki se nahaja predvsem v naslovih knjig, revij, umetniških del, v zemljepisnih poimenovanjih: *góra Giewont* 'gora Giewont', *morze Bałtyk* 'morje Baltik'; **b) prilastek v roditelju**: *róg domu* 'vogal hiše', *czytelnia czasopism* 'čitalnica revij'; **c) prilastek v dajalniku**: *przyglądanie się ludziom* 'opazovanje ljudi', *szługa ojczyźnie* 'služba domovini'; **č) prilastek v orodniku**: *kiwanie głową* 'kimanje z glavo', *pchnięcie kulą* 'metanje krogle'; **d) predložni prilastek** ima obliko samostalnika s predlogom, torej predložne zveze, ki je odvisna od nadrednega samostalnika. Zato je predložni prilastek z nadrednim samostalnikom v vezavi in vedno nastopa v isti obliki, ne glede na obliko nadrednega samostalnika, torej jedra. Predložna zveza kot eden izmed členov v besedilu lahko nastopa v različnih sklonih, npr. *dzbanek z gliny* 'vrč iz gline' (roditelj), *zmierzanie ku końcowi*

'bližanje h koncu' (dajalnik), *droga przez wieś* 'cesta skozi vas' (tožilnik), *człowiek z brodą* 'človek z brado' (orodnik), *mieszkanie w mieście* 'stanovanje v mestu' (mestnik). Prilastke tega tipa bi lahko razdelili na roditeljske, dajalniške, orodniške itn., vendar pa jih glede na dejstvo, da je njihova skupna lastnost oblika predložne zveze, uvrščamo v eno skupino.

Prislovni prilastek je izražen s prislovom in je z nadrednim samostalnikom v primiku, npr. *siedzenie cicho* 'sedenje potih', *drzwi na lewo* 'vrata na levo', *chodzenie wolno* 'počasna hoja'.

Nedoločniški prilastek je izražen z glagolom v obliki nedoločnika. Z nadrednim samostalnikom je v primiku, npr. *Nadeszła pora działać* 'Prišel je čas za delo'. Prilastke te vrste lahko spremenimo v konstrukcije s samostalnikom v roditeljski: (*nadeszła pora działać* → *pora działania*). **Prilastek, izražen z neločljivim izrazjem**, je razvit, sestavljen iz več besed, od katerih ima vsaka svoj prilastek, npr. *człowiek o ciemnych włosach* 'človek s temnimi lasmi' (*człowiek* (jaki?) ← *o włosach* (jakich?) ← *ciemnych*); *kolekcjonowanie rzadkich okazów monet* (*kolekcjonowanie* (czego?) ← *okazów* (jakich?) ← *rzadkich, okazów* (czego?) ← *monet*) 'zbiranje redkih primerkov kovancev'. Neločljivo izrazje omenjenega tipa se obravnava kot en nedeljivi večbesedni prilastek, ker v prvem primeru ne gre za *człowieka o włosach* 'človeka z lasmi', ampak za *człowieka o ciemnych włosach* 'človeka s temnimi lasmi', v drugem pa ne za *kolekcjonowanie rzadkich okazów* 'zbiranje redkih primerkov', ampak za 'zbiranje redkih primerkov kovancev'.

T. i. **značilni/posebni prilastek** (polj. pryzdawka osobliwa) je v stalnih leksikaliziranih konstrukcijah, npr. *coś takiego* 'kaj takega', *kupię ci coś ładnego* 'kupim ti nekaj lepega' – v obeh primerih je pridevnik v vezavnem razmerju; *zrazy po polsku* 'zrezki po poljsko' – leksikalizirane predložne zveze so v primumnem razmerju.

Glede na skladenjski **pomen** ločujemo prilastke na pristavni prilastek, dopolnjevalni prilastek, okoliščinski prilastek, predmetni prilastek in povedkov prilastek.

Pristavni prilastek (polj. pryzdawka wyodrębniająca) je prilastek, ki natančneje določa osebo ali predmet glede na širšo skupino oseb ali predmetov. Tega tipa prilastka v skladu s poljskim pravopisom ne ločujemo z vejico oz. vejicama: *Wśród turystów karmiących gołębie przeważają goście z Niemiec* 'Med turisti, ki hranijo golobe, jih večina prihaja iz Nemčije'.

Dopolnjevalni prilastek (polj. pryzdawka dopowiadająca) izraža oz. razvija kakšno dodatno podrobnost o znanem predmetu ali osebi; v stavku ga ločujemo z vejico oz. vejicama ali pomišljajema: *Dozorca, człowiek doświadczony, umiał pomagać mieszkańcom bloku* 'Hišnik, izkušen človek, je znal pomagati stanovalcem bloka'.

Okoliščinski prilastek (polj. pryzdawka okolicznościowa) je prilastek, ki ima zgradbo prislovnega določila, npr. *bieganie* ← (związek przynależności) *po podwórku* 'tek ← (primik) po dvorišču'.

Predmetni prilastek (polj. pryzdawka dopełnieniowa) je prilastek, ki je podoben predmetu: *opowiadanie o koledze* 'pripovedovanje o kolegu', *powiązanie z mate-*

rialami 'povezava z materiali', ker se obnaša podobno kot predmet. Ta vrsta prilastka stoji ob samostalniku.

Povedkov prilastek (polj. przydawka orzekająca/predykatywna)⁴ je v poljščini določilo, za katerega je značilna dvojna funkcija v povedi – lahko se hkrati nanaša na osebek in povedek. Nastopa lahko torej kot prilastek in kot določilo glagolskega jedra v povedku, npr. v stavku *Dziecko, chore, drżało z zimna* 'Otrok, bolan, je drhtel od mraza' se beseda *chore* lahko nanaša: na osebek *dziecko* – takrat je v vlogi prilastka: *dziecko* 'otrok' ← jakie? 'kakšen?' *chore* 'bolan'; ali na povedek *drżało* – takrat je v vlogi povedkovega določila oz. v predikacijski vlogi: *Dziecko jest chore i drży z zimna* 'Otrok je bolan in drhti od mraza'. V *Slovenski slovnici* Toporišič (2000: 557) definira ta povedkov prilastek kot nesamostojni stavčni člen, ki naknadno pojasnjuje osebek ali predmet (pa tudi določene vrste prislovnega določila). Povedkov prilastek lahko razvijemo v samostojni stavek ob glagolu *biti*, prim. *Sava teče motna* ← *Sava teče; je motna*.

Prilastek se v poljščini lahko nahaja: pred samostalniškim jedrom oz. odnosnico (npr. *szeroła ulica* 'široka ulica') – takrat govorimo o prepozicijskem besednem redu; ali za samostalniškim jedrom (npr. *język polski* 'poljski jezik') – takrat govorimo o postpozicijskem besednem redu (prim. mdr. Markowski 2012: 1652–1653). Katero od teh dveh možnosti izberemo, je odvisno od tipa prilastka, njegove dolžine oz. razvitosti ter nekaterih pomenskih lastnosti. **Pridevniški prilastki** pogosteje stojijo pred jedrom. V prepoziciji so prilastki izraženi z zaimkom: *nasze mieszkanie* 'naše stanovanje', *ten śpiewak* 'ta operni pevec', z vrstilnim, množilnim števnikom: *drugi zawodnik* 'drugi tekmovalac', *podwójna porcja* 'dvojna porcija'. Pridevnik stoji pred odnosnico, če gre za t. i. lastnostni prilastek⁵ (polj. przydawka jakościowa/charakteryzująca), in skupaj s samostalnikom tako tvori prosto besedno zvezo (v slovenskem jeziku je to levi ujemalni pridevniški prilastek, prim. *dobro domače primorsko vino*). Po navadi označuje snov, obliko, obseg, barvo, odliko ali napako, torej splošne, poljubne lastnosti, ki sestavljajo odprto množico, npr. *gruba książka* 'debela knjiga', *piękna melodia* 'krasna melodija', *zdrowa żywność* 'zdrava hrana'. Te pridevnike, ki nastopajo v vlogi prilastkov, lahko stopnjujemo: *piękniejsza* 'lepša', *najpiękniejsza* 'najlepša'; *zdrowsza* 'bolj zdrava', *najzdrowsza* 'najbolj zdrava'.

Pridevniki v vlogi vrstnega prilastka (polj. przydawka gatunkująca/klasyfikująca), ki predmet določajo glede na vrsto, stojijo za samostalniškim jedrom: *wydawnictwo naukowe* 'znanstvena založba', *chemia organiczna* 'organska kemija', *lingwistyka stosowana* 'uporabno jezikoslovje', *podręczniki szkolne* 'šolski učbeniki', *literatura polska* 'poljska književnost', *film dokumentalny* 'dokumentarni film'. K izjemanj tukaj

⁴ Po Jodłowskem (1976) lahko tukaj govorimo o dopolnjevalnem prilastku (polj. przydawka dopowiadająca), ker imamo za te prilastke značilen besedni red, torej prilastek je za samostalnikom, poleg tega pa je v stavku ločen z vejicama. Po Klemensiewicz (1969) gre v tem primeru za tip povedkovega prilastka, ker se ta hkrati nanaša na glagol in tudi na samostalnik.

⁵ V slovenskem jeziku ločimo tri pomenske vrste pridevnikov: 1) **lastnostni**, in sicer a) **kakovostni**, npr. *ljubezniv, prijazen*, ali b) **merni**, npr. *velik*, 2) **vrstni**, npr. *fotokopirni*, in 3) **svojiljni**, npr. *bratov, Janezov* (Toporišič 1992: 219).

prištevamo med drugim naslednje primere: *Polskie Radio* 'Poljski radio', *Stary Teatr* 'Staro gledališče', *biały walc* 'beli valček'. Vrstni pridevniki se ne stopnjujejo. Postpozicija določa neločljivost pridevniškega prilastka od samostalniškega jedra. Primerjaj pomen pridevniških prilastkov v prepoziciji in postpoziciji: *nowe buty* 'novi čevlji' – *buty narciarskie* 'smučarski čevlji', *trudny język* 'težek jezik' – *język polski* 'poljski jezik', *duże miasto* 'veliko mesto' – *miasto wojewódzkie* 'mesto, v katerem je sedež pokrajine'. V poljščini za samostalnikom ne moreta stati dva pridevniška prilastka; v takih primerih enega postavimo pred samostalnik, drugega pa za njega: *druga wojna światowa* 'druga svetovna vojna', *Narodowy Bank Polski* 'Narodna poljska banka'.

Pri razvrščanju prilastka prihaja do odstopanj, navadno iz stilističnih razlogov. Odstopanja te vrste najdemo pogosto v poeziji ali v čustveno obarvanih besedilih. Omeniti je treba primere, v katerih se pridevniški prilastek nahaja za jedrom, torej v postpoziciji, ne pa v običajni prepoziciji, npr. *mamo kochana* 'ljubljen mama', *ojczyzno nasza* 'domovina naša'. Vzrok te nenavadne pozicije pridevniškega prilastka je emocionalen – stava, ki krši normo, je znak individualnega, čustvenega odnosa do denotata, ki je izražen z besedno zvezo ter tako postaja sredstvo za izražanje razmerja sporočevalca do vsebine besedne zveze (Nagórko 1998: 271).

Skladenjska umestitev prilastka lahko povzroči tudi spremembo pomena, npr. v besedni zvezi *piękna literatura* 'krasna književnost' pridevnik *piękna* 'krasna' pomeni *ładna* 'lepa', izraz *literatura piękna* pa pomeni *beletrystyka* 'leposlovje'; v stavku *Kulturalny attaché jest miły i taktowny* 'Kulturen ataše je prijazen in olikan' *kulturalny* pomeni 'kulturen', medtem ko je *attaché kulturalny* 'kulturen ataše, ataše za kulturo' stalna besedna zveza, ki označuje funkcijo osebe: diplomatski predstavnik za področje kulture, navadno na veleposlaništvu. Primerjamo lahko besedne zveze: *pan młody* 'ženin' – *młody pan* 'mlad moški'; *panna młoda* 'nevesta' – *młoda panna* 'mlada gospodična'; *państwo młodzi, para młoda* 'mładoporočenca' – *młodzi państwo, młoda para* 'mlada gospa in gospod, mlad par'; *profesor nadzwyczajny* 'izredni profesor' – *nadzwyczajny profesor* 'izjemni profesor'.

Stava roditeljskih in predložnih samostalniških prilastkov je stalna, in sicer se ti nahajajo za samostalniškim jedrom, kadar gre za ustaljen pojem ali za pomembne razlikovalne lastnosti (vrsta, razred, skupina), npr. *artysta malarz* 'umetnik slikar', *samochód pułapka* 'avtomobil bomba', *dom nad jeziorem* 'hiša ob jezeru', *klucz do pokoju* 'ključ od sobe'.

Predstavitev obravnave prilastka, njegove skladenjske vloge v stavku in njegove stave v poljskem jeziku v primerjavi s Toporišičevo *Slovensko slovnico* je pokazala nekaj jezikovnosistemskih razlik. Pripomogla bi lahko k boljšemu oz. pravilnemu razumevanju dojemanja prilastka v posameznih jezikih oz. olajšala primerjalne raziskave poljščine in slovenščine na tem področju.

Literatura

- JODŁOWSKI, Stanisław, 1976: *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon, 1969: *Zarys składni polskiej*. Wydanie 6. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- MARKOWSKI, Andrzej (ur.), 2012: *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MIZERSKI, Witold (ur.), 2000: *Język polski. Encyklopedia w tabelach*. Warszawa: Wydawnictwo Adamantan.
- NAGÓRKO, Alicja, 2003: *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PAVLIN, Marta, 2006: *Skladnja. Priročnik z vajami*. Ljubljana: Jutro.
- SMOLEJ, Mojca, 2011: *Skladnja slovenskega knjižnega jezika. Izbrana poglavja z vajami. Dodatek: Nekaterne skladenjske značilnosti spontano govorjenih besedil* (Knjižna zbirka Scripta). Ljubljana: Študentska založba.
- STRUTYŃSKI, Janusz, 1998: *Gramatyka polska*. Kraków: Wydawnictwo Tomasz Strutyński.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988: *Kontrastive slowenische-deutsche Typologie der Nominalkomposition* (Wiener slawistischer Almanach 22). Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien. 311–322.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2015: Propozicija v funkcijski strukturi stavčne povedi – vprašanje besednih vrst (poudarek na povedkovniku in členu). *Slavistična revija* 63/4. 389–406.
- ŽELE, Andreja, 2008: *Osnove skladnje*. Ljubljana: samozaložba.

TIPOLOGIJA ODVISNIKOV V SLOVENŠČINI: MERILA

Andreja Žele

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'367

Prispevek¹ skuša ovrednotiti dosedanjo tipologijo odvisnikov v slovenskem jezikoslovju oz. v aktualni slovenski slovnici, hkrati pa predlaga in predstavlja ažurirano oz. dopolnjeno tipologijo odvisnikov v slovenščini. Predstavljena merila za odvisniško tipologijo skušajo utemeljeno združevati pomenski, strukturalni in funkcijski vidik obravnave.

skladnja, tipologija slovenskih odvisnikov, razvrstitvena merila

The article attempts to evaluate the previous typology of subordinate clauses in Slovene linguistics and contemporary Slovene grammar, at the same time presenting an updated typology. The proposed criteria for the classification of subordinate clauses aim to combine the semantic, structural, and functional viewpoints.

syntax, typology of Slovene subordinate clauses, classification criteria

1 O merilih za tipologijo slovenskih odvisnikov

Za vseobsežen in pregleden se je pri oblikovanju tipologije slovenskih odvisnikov potrdil strukturalnofunkcijski vidik, ki postavlja kot prvotno merilo **funkcijskoskladenjski** oz. **stavčnostrukturni pristop** ter kot drugotno in hkrati dopolnilno merilo še **pomenskoskladenjski pristop**. Pri odvisnikih sta soodvisni medpropozicijskost in stavčnočlenskost – stavčnočlenska propozicija pomeni nujno medpropozicijskost, stavčnočlenski odvisniki pa so odraz stavčnočlenskega paralelizma in izomorfnih skladenjskih razmerij med stavčnimi in nestavčnimi oblikami stavčnih členov (Kočič 1976: 194). Tako funkcijskoskladenjski kot pomenskoskladenjski pristop vključujeta tudi **pretvorbena-tvorbena obravnava**, ki hkrati pokaže na možne načine izražanja medpropozicijskih razmerij v slovenščini, torej na pretvorbene zmožnosti znotraj razmerja pomen – izraz.

V obravnavi se torej dopolnjujeta strukturalnofunkcijski vidik in pomenski pristop k skladnji, prvi kot strukturalnofunkcijsko merilo poudarja razmerje stavčni člen : stavčni člen v obliki stavka ter s tem uvaja sistemsko vzporednost skladenjskofunkcijsko enakovrednih slovničnih enot² in s tem tudi njihove pretvorbene zmožnosti,

¹ Določene tipe odvisnikov, ki so v tem članku le tipsko predstavljeni, je avtorica podrobneje obdelala v prispevku *Ovisniki v slovenščini: vsebinski odvisniki in nepravilni prislovnodoločilni odvisniki*, objavljenem v *Slavistični reviji* 64/2 (Žele 2016); tu pa je poudarek na merilih za tipsko delitev odvisnikov.

² Po Kačali (1989: 158) so stavčni členi kompleksne slovnične, pomenske in leksikalne kategorije in posledica tega je lastna skladenjska vrednost stavčnega člena. Iz tega tudi sledi, da stavčni stavčni členi niso ne v zamenjavnem in navadno tudi ne v popolnem pretvorbem razmerju z navadnimi nestavčnimi stavčnimi členi.

drugi pa poudarja razmerje vsebine odvisnika nasproti vsebini matičnega stavka³ in s tem tudi možnost različnih načinov izražanja pomenskih razmerij. O možnosti pretvorb podredja v priredje in obratno soodloča tudi **členitev po aktualnosti**.

Ravno pomensko usmerjeni skladijski opis opozarja tudi na nujnost enakovrednega obravnavanja podrednih in prirednih razmerij – edino enakovredna obravnava razmerij omogoča celostni prikaz dialektičnosti in izomorfnosti v skladnji (Kočič 1976: 195).

Ravnini skladijskih razmerij (koordinacija in determinacija) in razmerju na izrazni ravnini (prirednost in podrednost) se dodajajo še medpropozicijska razmerja; propozicija v drugi propoziciji in vzporedna soodvisnost dveh propozicij lahko vzpostavljata različna skladijska razmerja, ki se lahko izražajo podredno ali priredno glede na različne sistemske in stilsko-zvrstne zmožnosti znotraj posameznega jezika. Glede na različno stopnjo sovisnosti propozicij pa lahko govorimo o medpropozicijski družljivosti (vezniško in nevezniško stavčno priredje kot posledica vzporednih propozicij), o medpropozicijski vezljivosti (stavčno podredje s stavčnočlenskim odvisnikom kot posledica propozicijskega udeleženca v matični propoziciji) in medpropozicijski družljivosti ali modifikacijskosti (stavčno sooredje ali nepravo podredje glede na matično propozicijo).⁴ Za medpropozicijsko družljivost ali modifikacijskost so tipični t. i. nepravi prislovnodoločilni odvisniki,⁵ ker izhajajo iz medpropozicijske družljivosti vsebin in imajo možnost izražanja z različnimi skladijskimi razmerji, tj. s podredjem ali priredjem.

2 Odvisniki v *Slovenski slovnici* Jožeta Toporišiča

V *Slovenski slovnici* so tri delitve odvisnikov (Toporišič 2000: 637–638).⁶ Ena od treh delitev, ki je navedena kot prva in krovna, je: 1 vsebinski odvisniki,⁷ npr. *Rekel je, da pride*, 2 oziralni neprislovniki, npr. *Zdaj pa mi vrni ploščo, ki sem ti jo posodil*, 3 prislovniki odvisniki: *Kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima*. Za to delitev bi lahko rekli, da izhaja iz pomensko usmerjenega skladijskega opisa – izhodiščno merilo je pomensko/vsebinsko razmerje med odvisnim in nadrejenim/matičnim stavkom:

³ Matični stavek je tu mišljen kot nadrejeni del zložene povedi brez določenega obravnavanega odvisnika. V zloženi povedi z več odvisniki torej matični stavek lahko obsega glavni stavek z vsaj enim odvisnikom; v teh primerih matični stavek ni enak glavnemu stavku, ampak je enakovreden nadrednemu stavku. Matični stavek se v smislu izhodiščnega stavka, ki vključuje vse sestavine potencialnih stavčnih členov tudi v obliki stavka, uporablja npr. v češkem jezikoslovlju, pri nas pa je njegovo rabo utemeljeval Cazinkič (2004: 46).

⁴ Pri določanju medpropozicijskih razmerij v slovenščini sem se zgledovala po češki skladnji v češki akademski slovnici (Jan Petr (ur.), 1987: *Mluvnice češtiny*. 3: *Skladba*).

⁵ Tovrstni nepravi oz. neudeleženski prislovnodoločilni odvisniki v nasprotju z npr. prislovnodoločilnimi odvisniki kraja nimajo in ne morejo imeti vloge propozicijskega udeleženca v matičnem izhodiščnem stavku. Zaradi nezmožnosti udeleženske vloge v matičnem stavku so v primerjavi s stavčnimi stavčnimi členi oz. stavčnočlenskimi odvisniki obravnavani kot nepravi nestavčnočlenski odvisniki glede na matični stavek.

⁶ Upoštevana je razširjena in dopolnjena četrta izdaja *Slovenske slovnice* Toporišiča iz leta 2000, kar po avtorjevih besedah velja zlasti za skladijski del.

⁷ Vsebinski odvisniki so sicer samostojno geslo v *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 359), vendar niso razločevalno in tudi ne uvrščevalno opredeljeni glede na druge odvisnike.

predmetni vsebinski odvisnik (uvaja obvezno glagolsko vezljivost z glagolom matičnega stavka; sem uvrščamo tudi odvisni govor), ozirnodopolnilni odvisnik (z matičnim stavkom uvaja glagolsko vezljivost ali samostalniško družljivost; to so stavčnočlenski osebkovi ali predmetni odvisniki ali prilastkovi odvisniki; del družljivosti z matičnim stavkom oz. lastnostna propozicijska dopolnila so tudi nepravi prilastkovi odvisniki) in prislovnodoločilni odvisnik (uvaja glagolsko vezljivost ali družljivost z glagolom matičnega stavka; to so stavčnočlenski prislovnodoločilni odvisniki; del družljivosti z matičnim stavkom so kot le pridružena nekrajevna okoliščinska propozicijska dopolnila tudi neudeleženski okoliščinski odvisniki). Glede na navedeno delitev z upoštevanjem vezljivosti in družljivosti so eni odvisniki nujno dopolnili matičnemu stavku, drugi pa ne; glagolska vezljivost tvori t. i. propozicijsko jedro, npr. *kdo ležati*, širši del propozicije pa so tudi neobvezni udeleženci oz. zunanje okoliščine dejanja ali stanja, npr. *ležati doma včeraj* (Toporišič 2000: 492).

Druga delitev je besednovrstna, tj. katero besedno vrstno izraža odvisnik, in tretja stavčnočlenska. Če za prvi dve delitvi v slovenski slovnici ni utemeljenih meril, na to opozori npr. Cazinkič (2004: 52), je za vse nadaljnje obravnave odvisnikov pomembno, da so dovolj jasna merila le za stavčnočlensko delitev odvisnikov. To, da je odvisnik stavčni člen z zgradbo stavka in je zato tudi sestavni del matičnega stavka, je še z vidika stavčne zgradbe potrjeno strukturalno sestavniško pojmovanje odvisnika, ki ga je avtor aktualne slovenske slovnice razvil v 60. letih prejšnjega stoletja (Toporišič 1965: 68, 1967: 181). Ni mu pa uspelo obravnave besednih vrst, stavčnih členov in odvisnikov ustrezno odvisnostno povezati in združiti v izhodiščni funkcijskoskladenjski vidik, ki bi poudaril ravno pomembnost razmerij in še zlasti njihovo hierarhično odvisnost na pomenski, skladenjski in izrazni ravni.

3 Funkcijskoskladenjski oz. stavčnostrukturni pristop kot prvo merilo delitev odvisnikov

Na primarnost funkcijskoskladenjskega vidika je v obsežnem recenzijem članku *Nova slovenska skladnja J. Toporišiča* opozorila A. Vidovič Muha (1984: 144). Izdelala in z vidika funkcijske skladnje pokomentirala je stavčnočlensko delitev besednih vrst. Tako je njena hierarhizirana stavčnočlenska delitev, ki ima izhodišče v hierarhizirani stavčni zgradbi, hkrati merilo za stavčnočlensko ovrednotenje oz. delitev odvisnikov. Hierarhizirana stavčnostrukturna predstavitev stavčnočlenskih vlog odvisnikov je: odvisniki⁸ > glede na nadredni matični stavek in njegova možna medpropozicijska razmerja >

- 1) propozicija v propoziciji (prevladujoča medpropozicijska vezljivost) > propozicijski udeleženci > stavčnočlenski odvisniki nasproti
- 2) soodvisnost propozicij (medpropozicijska družljivost ali modifikacijskost) > neudeleženski odvisniki glede na matično propozicijo.⁹

⁸ Aktualna raba zgledov v tem prispevku je potrjena z besedilnim korpusom Gigafida, z besedilno zbirko, ki pa je bila žal zadnjič ažurirana v letu 2011.

⁹ Delitev na udeleženske oz. stavčnočlenske in neudeleženske odvisnike je možna glede na to, ali imajo odvisniki svojo stavčnočlensko vlogo (kot propozicijska sestavina oz. propozicijski udeležene) v izho-

V tej binarni delitvi naprej sledimo smeri:

1) propozicija v propoziciji >

1.1) odvisniki kot glavni (prvostopenjski in drugostopenjski) stavčni členi ali kot razvijajoči stavčni členi:

1.1.1) prvostopenjski odvisniki (osebkov in predmetni odvisnik; sem sodi tudi predmetni vsebinski odvisnik kot pretvorba premege govora oz. kot odvisni govor) in drugostopenjski odvisniki (prislovnodoločilni odvisniki kraja in časa) nasproti

1.1.2) razvijajoči odvisniki (prilastkov odvisnik, povedkovodoločilni odvisnik, povedkovoprilastkov odvisnik).

V drugi smeri imamo:

2) soodvisnost propozicij >

2.1) glede na matično propozicijo neudeleženski časovni, vzročnostni, načinovni ali prilastkovni odvisniki z možnostjo pretvorbe v priredje.

3.1

Funkcijskoskladenjski oz. stavčnostrukturni pristop se najbolj sistemsko in celovito uresničuje pri t. i. stavčnočlenskih odvisnikih, tj. pri stavčnih členih z obliko stavka oz. pri stavčnih stavčnih členih.

3.1.1

Odvisniki kot glavni (prvostopenjski in drugostopenjski) stavčni členi.

3.1.1.1

Prvostopenjski odvisniki (osebkov in predmetni odvisnik): *Kdor¹⁰ tako dela, ni naš, Zanima ga, ali vsi tako mislijo, Očitno je, da misli resno; Ve, da ni bilo vse v redu, Zanima ga predvsem (to), kdaj se bodo vrnil, Kogar se bojiš, tega nimaš rad* ipd.

Osebkovi odvisniki imajo samo poimenovalno vrednost, ker med osebkovim odvisnikom in povedkom nadrejenega stavka ni pričakovanega prisojevalno vzajemnega razmerja. Osebkov odvisnik torej ne more biti izhodišče vseh stavčnih razmerij, kar je sicer osebek.

Znotraj predmetnih odvisnikov bi bilo z vidika vsebinskih razmerij med nadrejenim in odvisnim stavkom treba ločevati med predmetnimi odvisniki z zaimenskimi soodnosnicami¹¹ v nadrejenem stavku in predmetnimi vsebinskimi odvisniki, ki so

diščnem matičnem stavku (stavčnočlenski odvisniki) ali pa je nimajo oz. niso propozicijski udeleženci izhodiščnega matičnega stavka, temveč le kot soodvisna propozicija vzpostavljajo z izhodiščnim matičnim stavkom družljivo medpropozicijsko razmerje (neudeleženski odvisniki); ti neudeleženski odvisniki so z vidika matičnega stavka tudi nestavčnočlenski odvisniki.

¹⁰ Pogosteje in bolj navadno kot oziralni zaimek *kdor* se v isti oziralni vlogi uporablja zvezo s posamo-staljenim pridevniškim zaimkom *tisti -a -o, ki*, to je tudi obrazilna podstava za vršilca dejanja ali nosilca stanja.

¹¹ Zaimenska soodnosnica v nadrejenem matičnem stavku pa tudi pri predmetnem odvisniku ni potrebna, če se tako sklonsko kot številsko prekriva z zaimenskim oziralnikom v predmetnem odvisniku, npr. *Mu je že vrnil (to), kar mu je bil dolžan* (nasproti: *Spraševal ga je o tem, kaj bo počel v prihodnje*).

podskupina predmetnih odvisnikov, npr. *Opozoril je na to, da manjka usposobljenih ljudi nasproti Opozoril je, da manjka usposobljenih ljudi*. Predmetni vsebinski odvisniki so vsebinsko neposredno odvisni od pomena povedka v matičnem stavku, npr. *Verjame, da se bo vse dobro izteklo, Govoril je, dalkdaj/kakol/zakaj se bo odselil ipd.*

3.1.1.2

Drugostopenjski odvisniki (vezljivi prislovnodoločilni odvisniki kraja in časa): *Končno je tam, kjer si želi, Čez dan redno zahaja, kamor ga vleče družba; Odkar je doma, se rad srečuje s starimi prijatelji, Preden kaj stori, naj se najprej prepriča o dejanskem stanju*. Za t. i. neprave odvisnike kraja in časa pa je tipično navezovalno razmerje z matičnim stavkom, ki jim omogoča tudi podredno-priredno pretvorljivost, kar je tipično za neprave neudeleženske prislovnodoločilne odvisnike, npr. *Ko je prišla iz službe domov, je začela pripravljati kosilo – Prišla je iz službe domov in začela pripravljati kosilo ipd.*

3.1.2

Razvijajoči odvisniki (prilastkov odvisnik, povedkovodoločilni odvisnik, povedkovoprilastkov odvisnik).

3.1.2.1

Prilastkov odvisnik omejuje določeno identifikacijsko lastnost na stavčni člen v matičnem stavku: *To je stvar, ki sem jo iskal, Vprašanje, kam po maturi, ga ni prav nič zasedalo*. Nasprotno pa nepravi oz. t. i. neomejevalni prilastkov odvisnik zgolj dodatno informira in to omogoča tudi pretvorbo v priredje, npr. *Kupili so televizor, ki so ga podarili svojim sorodnikom – Kupili so televizor in ga podarili svojim sorodnikom, Dali so mu čuden vzdevek, kar pa ni bilo slabonamerno – Dali so mu čuden vzdevek in to ni bilo slabonamerno ipd.*

3.1.2.2

Povedkovodoločilni odvisnik je zlasti prisojana lastnost oz. povedkovnik znotraj povedka, npr. *Fant je, kot (da) bi ga izrezali iz očeta > Fant je izrezan oče*. Ločujemo prisojanje, npr. *Janez ni, za kar ga imate*, od istovetnosti, npr. *Janez ni ta, za katerega ga imate*.

3.1.2.3

Povedkovoprilastkov odvisnik uvaja medpropozicijsko modifikacijsko razmerje in zato ni naključje, da ga uvaja načinovni ali časovni veznik s podredno ali priredno izraženim razmerjem, npr. *Dobro se je spominja, kakolko je bila še zdrava in srečna – Dobro se je spominja in takrat je bila še zdrava in srečna*.

4 Pomenskoskladenjski pristop

Pomenskoskladenjski pristop postavlja na prvo mesto pomenska razmerja med propozicijami in posledično tudi razumevanje teh pomenskih razmerij.

4.1

Z vidika posebnosti glede na propozicijo matičnega stavka so zanimivi zlasti t. i. nestavčnočlenski odvisniki, ki izhajajo iz soodvisnosti propozicij in za katere je tipična že uvodoma opredeljena medpropozicijska družljivost ali modifikacijskost.

Nestavčnočlenski oz. neudeleženski in zato glede na nadrejeni matični stavek nepravi prislovnodoločilni odvisniki v nadrejenem matičnem stavku nimajo vloge njegovega propozicijskega udeleženca in lahko zato z matičnim stavkom vzpostavljajo le družljivo časovno, vzročnostno ali načinovno razmerje, ki je izraženo podredno ali priredno: *Ko se je najedel, je šel na sprehod – Najedel se je in (potem) šel na sprehod, Ker je zunaj močno deževalo, je raje ostal doma – Zunaj je možno deževalo, zato je raje ostal doma, Če to urediš, lahko greš na izlet – To uredi in lahko greš na izlet, Tako naglas je kričal, da je ohripel – Naglas je kričal in od glasnega kričanja ohripel* ipd.

Na pomensko neodvisnost oz. enakovredno soodvisnost vzporednih propozicij kaže tudi enakovredna možnost uporabe vezniške besede v obeh propozicijah, npr. *Ko je imel deset let, mu je umrla mama – Ko mu je umrla mama, je imel deset let* ipd.

4.2

Tudi vsebinski odvisniki niso tipični stavčnočlenski odvisniki, čeprav jih načeloma uvrščamo zlasti med vezljive predmetne odvisnike. Pomenskoskladenjski vidik poudarja izbor glagolov v povedku,¹² ki omogočajo komunikacijsko vlogo povedi z vsebinskim odvisnikom, da lahko a) sporoča oz. obvešča, npr. *Sporoča mi, da pride, Svetuje, naj bomo doma*, b) sprašuje, npr. *Zanima ga, čelali je varno*, c) zahteva, želi, npr. *Priporočali so, naj bo tiho, Bil je prepričan, da bi želeno lahko dosegel*, č) zaznava, npr. *Sluti, da ne more uiti*, d) spoznava, vé, npr. *Ugotavlja, da jim ni pomoči*, e) vrednoti, ocenjuje, npr. *Bilo bi najbolj prav, dalče bi se poenotili, Težko je mogoče, da so tako skregani*.

Tudi pretvorbene zmožnosti oz. različne možne stopnje zgoščanja vsebinskega odvisnika kot propozicijskega udeleženca so odvisne od povedka v matičnem stavku, povedki pa se ločujejo po možnem upovedenju vsebine v odvisniku, nedoločniku ali izglagolskem samostalniku.

Pretvorbene možnosti vsebinskega odvisnika v nedoločnik ali izglagolski samostalnik omogočajo 1) povedki, ki so splošnopomensko usmerjeni v konkretno početje: *odločiti se, pripravljati se, nameniti se, nameravati, domisliti selsi, zamisliti si*, npr. *Janez se je odločil, da bo pobegnil – Janez se je odločil pobegniti – Janez se je odločil za pobeg*, in 2) povedki, ki nasprotujejo konkretnemu početju: *bati se, braniti se, sramovati se, upirati se*, npr. *Janez se je bal, da bi moral pobegniti – Janez se je bal pobegniti – Janez se je bal pobega*. Široko splošnopomensko rabo pa glagolom tipa *dovoliti si, upati si, uspeti, zmoči, znati* omeji potencialna naklonskost, in sicer samo

¹² Karolak (2001: 22–25) te pomenskosestavinsko zapletenejše povedke imenuje kot povedke »drugega/ višjega razreda«, označeni so tudi kot razlagalni ali razmerni glagoli oz. povedki.

na rabo z nedoločnikom, npr. *Dovolil si je pobegniti, Upal si je pobegniti* ipd. (Grepl, Karlík 1986: 509; Grepl 2011: 181–182).

Poleg pretvorbe so pogoste tudi zamenjave vsebinskega propozicijskega udeleženca s predmetnim udeležencem,¹³ npr. *Zdravnik mu je dovolil, da pokadi eno cigareto dnevno – Zdravnik mu je dovolil eno cigareto dnevno* (možne vmesne stopnje so: *Zdravnik mu je dovolil pokaditi eno cigareto dnevno, *Zdravnik mu je dovolil pokaditev ene cigarete dnevno*).

5 Pretvorbene možnosti kot odraz soodvisnosti strukturalnofunkcijskega in pomenskoskladenjskega vidika

5.1

Možnost pretvorb vzpostavlja zlasti vzporednost stavčnih členov in stavčnočlen-skih odvisnikov. Vendar pretvorbe niso vedno možne oz. smiselne (Svoboda 1961);¹⁴ ravno zaradi kategorij naklona in časa oz. zaradi vsakokratne časovno-naklonske aktualizacije in specifikacije dejanja v povedku ne more biti pretvorbena razmerje sporočilno popolnoma enakovredno; odločilna sta povedka tako v nadrejenem kot v podrejenem stavku, tako pretvorbe niso možne v primerih npr. *Umakni se, da vidim* > **Umakni se zaradi pogleda, Bral je, dokler ni zaspal* > **Bral je do spanca, Ne bi verjel, kdor ni videl* > \emptyset , *Svetuje, naj bomo doma* > \emptyset .

Zlasti pri pretvorbah podredja v priredje je bistven dejavnik tudi členitev po aktualnosti. In če se v podredno zloženi povedi ravna po načelu razširjenega prostega stavka, jo v priredno zloženih povedih blokira stalna logično-pomenska razvrstitev stavkov.

6 Za zaključek

Funkcijskoskladenjski in pomenskoskladenjski pristop dopolnjujoče prispevata k enakovredni in celostni obravnavi razmerij ter s tem omogočata tudi celostni prikaz dialektičnosti in izomorfnosti v skladnji. Vzajemnost pomena, skladnje in izraza potrjujejo tudi slovnično-pomenske vloge tako vezniških besed kot odvisnikov, nujnost povezave z izrazno ravnino pa zlasti pretvorbe in členitev po aktualnosti.

¹³ H. Běličová (1982: 58) v tovrstnih primerih govori o možni »kondenzirani propoziciji« v primeru orodnika, torej o zgoščenem propozicijskem orodniku, npr. *Vlak je ustavil z roko* < *Vlak je ustavil s temltako, da je dvignil roko, Okno je razbil s kamnom* < *Okno je razbil s temltako, da je vanj vrgel kamen* ipd., nasproti »neposrednemu nestavčnemu orodniku«, npr. *Meč je vihtel z roko, Udaril ga je s kamnom*.

¹⁴ V vlogi nestavčnega stavčnega člena so navadno prislovno določilo količine časa, npr. *Dovolj časa je govoril, Danes so ga dolgo čakali*, prislovno določilo mere, npr. *Predobro ga pozna, Preveč si prizadeva*, prislovno določilo vršilca, npr. *To je zvedel od sosedu, To je podedoval po daljnih sorodnikih* (Toporišič: 2000: 622–625, 642–643).

Viri in literatura

- BĚLIČOVÁ, HELENA, 1982: *Sémantická struktura věty a kategorie pádu. Příspěvek k porovnávací syntaxi ruské a české jednoduché věty*. Praha: Academia.
- CAZINKIČ, Robert, 2004: Pojmovanje odvisnika in razmerja med nadrednim in odvisnim stavkom. *Jezikoslovni zapiski* 10/1. 43–58.
- Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net (dostop 23. 1. 2016).
- GREPL, Miroslav, 2011: Jak dál v syntaxi. *Studie osobností brněnské lingvistiky* IV. Brno: Host.
- GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KAČALA, Ján, 1989: *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- KAROLAK, Stanisław, 2001: *Od semantyki do gramatyki. Wybór rozpraw*. Warszawa: Instytucja Slawistyki PAN.
- KOČIŠ, František, 1976: Izomorfizmus v syntaxi. *Slovenská reč* 41/4. 193–200.
- PETR, Jan (ur.), 1987: *Mluvnice češtiny. 3: Skladba*. Praha: Academia.
- SLOBODA, Karel, 1961: Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí. *Slovo a slovesnost* 22/4. 241–254.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: *Slovenski knjižni jezik I*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik III*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1984: Nova slovenska skladnja J. Toporišiča. *Slavistična revija* 32/2. 142–155.
- ŽELE, Andreja, 2016: Odvisniki v slovenščini: vsebinski odvisniki in nepravilni prislovnodoločilni odvisniki. *Slavistična revija* 64/2. 81–94.

**SPOROČANJE ... BESEDILOSLOVJE,
DISKURZ**

STAVČNA TEMA IN SPOROČILNI NAMEN BESEDILA

Aleksandra Bizjak Končar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'42:929Toporišič J.

Prispevek sledi razumevanju pojma tema/izhodišče oz. jedro/rema v Toporišičevih slovnica (npr. 2000). Njegova zapletenost se izkaže takoj, ko ga uporabimo pri analizi različnih besedilnih vrst ali žanrov. Zato razpravni del prispevka obravnava Toporišičeve definicijske in razločevalne kriterije za določanje tem v besedilu. Na koncu z razčlenitvijo dveh izbranih besedilnih odlomkov, ki se uvrščata v žanr navodil, ponazorimo povezanost teme z žanrom.

tema, rema, slovnica, besedilne vrste

This paper explains the notion Theme or Rheme as it is conceptualised in the Slovene grammars by Toporišič (e.g. *Slovene Grammar*, 2000). The complexity of the concept of Theme is proven as soon as it is applied to the analysis of texts belonging to different genres. Thus the discussion section of the paper considers how Toporišič defined and identified Theme. Finally, we analyse two examples of the genre of instructions in order to show the relation between Theme and genre.

Theme, Rheme, grammar, genre

1 Uvod

Med prvimi zagovorniki sistematičnega raziskovanja besednega reda z vidika njegove funkcije v besedilu so bili jezikoslovci praške lingvistične šole. Mathesiusova (1939) osnovna ugotovitev je bila, da ima poved dvodelno strukturo, v kateri en del sporoča, o čem je poved (mednarodno uveljavljeno poimenovanje tema), in drugi, ki pove, kaj govorec pove o temi (mednarodno uveljavljeno poimenovanje rema). Ta pomembna ugotovitev, da je stavčna struktura (in ne samo daljše besedilo) odraz govorceve sporočevalne strategije pri strukturiranju govornega poteka, je vplivala na mnoge jezikoslovce. Med njimi tudi na Toporišiča, ki je na osnovi češke teorije členitve po aktualnosti v slovensko jezikoslovje uvedel pojme izhodišče, prehod in jedro.

Pričujoči prispevek sledi razumevanju in razlaganju pojma tema/izhodišče v Toporišičevih slovnica (1976, 1984, 2000). Drugi razdelek predstavi Toporišičeve smerice za določanje tem oz. rem v slovenščini in opozori na terminološko neenotnost pri uporabi pojma tema v mednarodnem prostoru. Izbira in razvrstitev stavčnih tem v besedilu je v povezavi z besedilno komponento, ki organizira besedilo kot smiselno sporočilo, zato se v tretjem razdelku osredotočimo na prikaz nekaterih značilnih tematskih sledij v izbranih besedilnih odlomkih, s katerimi ponazorimo povezanost tematskih vzorcev z žanrskimi konvencijami.

2 Toporišičeve smernice za določanje tem oz. rem

V tem razdelku načrtamo nekaj osnovnih značilnosti Toporišičevega razumevanja pojmov izhodišče/tema in jedro/rema, pri tem pa se osredotočimo samo na tiste vidike, ki so pomembni za preučevanje razmerja med temami v besedilu v okviru različnih besedilnih vrst ali žanrov pisnega jezika.

V slovenskem prostoru ima vprašanje teme/izhodišča in reme/jedra dolgo zgodovino, kakor ugotavlja A. Vidovič Muha v prispevku *Breznikov jezikoslovni nazor v njegovi razpravi o besednem redu* (1993). Njena razprava jasno opredeli, da je Breznik v razpravi *Besedni red v govoru* (1982)¹ z obravnavo proste stave znotraj tematsko zaokrožene besedilne enote, t. i. govornega odstavka, izoblikoval teoretične nastavke, kakršne je šele četrto stoletje kasneje razvil praški strukturalizem s členitvijo po aktualnosti (prav tam: 505). Breznikova misel o prosti stavi kot temelju besedilnega reda pa dolgo ni dobila ustreznega teoretičnega nadaljevanja v slovenskih slovnica (glej prav tam).

Šele Toporišičeva razprava *Besedni red v slovenskem knjižnem jeziku* (1982),² ki je nastala na podlagi češke teorije členitve po aktualnosti (Vidovič Muha 1993: 503), ponovno aktualizira pomen proste stave z vpeljavo pojmov izhodišče, prehod in jedro.³

Slovenski jezikoslovci se po navadi pri opisu teme in reme sklicujejo na Toporišičevo zgodnjo razpravo o besednem redu (1982) in nadaljnje opise v slovnica (npr. 1976, 1984, 2000). V teh delih je Toporišič stavčno temo opisal z naslednjimi izrazi:

Za stavčne člene v okviru obeh glavnih delov stavka (tj. izhodišča in jedra) lahko rečemo s Škrabcem, da pride prej na vrsto tisti, katerega pomenska vsebina nam je prej na misli. [...] prej imamo na misli znano kot neznan, med znanim pa tisto, kar je bolj znano (Toporišič 1982: 167).

Razen pri vprašalnih stavkih z vprašalnim zaimkom najprej povemo manj važni del sporočila (v mnogih primerih se navezuje na že povedano), nato pa važnejši (Toporišič 1976: 447–448).

Kadar govorimo mirno brez posebnega poudarjanja, si besede (v bistvu 4 glavni stavčni členi) v prostem stavku na splošno sledijo tako, da najprej pride na vrsto tisto, o čemer je v stavku govor, nato pa tisto, kar se o tem (novega) pove (Toporišič 1984: 532).

Tisti del stavka (oz. povedi), ki je bolj znan, oz. ki podaja to, o čemer se zatem kaj pove, imenujemo izhodišče (ali tema), njegov osrednji del pa jedro (ali rema) (Toporišič 2000: 660).

Navedeni odlomki določajo temo kot »manj važni del sporočila«, »del stavka oz. povedi, ki je bolj znan«, »najprej pride na vrsto tisto, o čemer je v stavku govor« ali

1 Prva objava v *Dom in Svet* 21, 1908; ponatis v Jože Toporišič, 1982: *Jezikoslovne razprave*.

2 Prva objava v zborniku SSJLK, 1966; redna objava v *Slavistični reviji*, 1967; ponatis v *Novi slovenski skladnji*, 1982.

3 V nadaljevanju prehoda ne bomo obravnavali, ker ni dovolj enoznačno določen. Tudi Toporišič (1976: 532) pripominja: »Prehod je drugače najmanj važen in ga zaradi splošne razumljivosti lahko tudi opustimo.«

»ki podaja to, o čemer se zatem kaj pove«. Iz tega razberemo, da Toporišič sledi češki teoriji členitve po aktualnosti, ki temo povezuje z znano informacijo pri gradnji sporočila. Tema je torej izhodišče stavka, s katerim tvorec ustvari prostor za novo informacijo v poteku besedila. Pri tem razumevanju tema in rema nista povsem vezani na zaporedje stavčnih delov, ampak ju narekuje ritem besedila. To pomeni, da so stavčne izbire teme odvisne od številnih besedilnih oz. pragmatičnih dejavnikov, ki nadzorujejo poudarjanje različnih delov vsebine in se razlikujejo glede na doseženi pragmatični učinek.⁴ Razvrščanje izhodišča in jedra v stavku, upoštevajoč nevtralno stilno stavo in premik jedra na začetek povedi pri zaznamovani stavi, Toporišič (1982: 163–164) ilustrira z uporabo Breznikovega zgleda Trdinove pravlјice *Rajska ptica*.

Za razločevanje teme od reme tudi Toporišič, kot že Breznik (1982), priporoča uporabo vprašalnice:⁵ »Ker imamo vprašalnice za vse stavčne člene, nam členitvenih jeder ni težko odkriti« (Toporišič 2000: 664). Tiste besede, ki so uporabljene v vprašanju, so tema, medtem ko so besede, ki niso zajete v vprašanju in so tako nosilke nove informacije, rema. Metoda vprašalnice za odkrivanje jedra je bila uporabljena tudi v drugih raziskavah, ki se naslanjajo na češko teorijo členitve po aktualnosti (glej Sgall 1974; Hajičová 1984).

Vsakdo, ki se ukvarja z analizo teme oz. reme v avtentičnih besedilih, kaj hitro ugotovi, da ločevanje med temo in remo kljub uporabi vprašalnice ni enostavno in povzroča težave pri empirično usmerjenih raziskavah (Shall 2006 v: Zuljan Kumar 2009: 190). Glavna težava je, da praški pristop, ki mu Toporišič sledi v osnovnih nastavkih, temelji na povezovanju znane informacije z informacijo, ki jo tvorec sporočila izbere za izhodišče. Tak pristop k definiranju teme je v tuji literaturi poimenovan združevalni pristop (Fries 1981) in se pri analizi besedil z vidika razmerja med stavčnimi temami in besedilnim žanrom izkaže kot zelo zahteven. Treba je namreč prepoznati znano informacijo pri hkratnem upoštevanju poteka besedila in konteksta. Taka določitev je pogosto subjektivna in neprimerna tako za daljše besediloslovne analize kot tudi za analize, ki so usmerjene kvantitativno.

Za besedilno analizo bolj uporaben (čeprav imata oba pristopa svoje slabe in dobre strani) je ločevalni pristop (Fries 1981), ki ga je iz Mathesiusovih nastavkov izpeljal Halliday in vgradil v ogrodje sistemsko-funkcijske stavčne analize (Halliday 1967: 200, 205; 1984: 38–64). Odločil se je, da tema zavzema posebno mesto v zaporedju znotraj stavčne povedi. Vezana je na izhodiščni, to je začetni del povedi.

Če torej za besedilno analizo izberemo funkcijsko razumevanje teme kot izhodišča stavčne povedi, je razlikovanje med Toporišičevim združevalnim pristopom in funkcijskim ločevalnim pristopom najenostavneje ponazoriti z razčlenbo znane povedi iz Trdinove pravlјice *Rajska ptica* (primer 1):

Primer 1:

Velika družba prijateljev in znancev ga je spremila.

⁴ Obravnava teme z vidika pomenskega merila pomembnosti ni predmet tega prispevka.

⁵ O uporabi vprašalnice za ugotavljanje jedrne besede pri Brezniku glej A. Vidovič Muha 1993: 504.

Po Toporišču in t. i. združevalnem pristopu je podčrtano rema in hkrati neznana informacija; poved je v slovenščini stilno zaznamovana, ker je jedro na začetku povedi. Po Hallidayu in t. i. ločevalnem pristopu je podčrtano tema; poved je v slovenščini stilno zaznamovana, ker je na začetku zaznamovana tema.

Z vidika funkcijskega razumevanja teme je v povedi stilno zaznamovani besedni red izražen z zaznamovano temo (po Toporišču pa z jedrom na začetku stavčne povedi). Izpeljava teme v anglosaškem funkcijskem jezikoslovju se namreč ne opira na ritem diskurza, ampak na skladijske kriterije, in temo določa kot enoto, ki zavzema posebno mesto v zaporedju znotraj stavčne povedi. To pomeni, da tema ni znana informacija pri gradnji besedila, ampak je začetni del stavka, ki ga tvorec sporočila izbere za izhodišče. Tema je ogrodje za interpretacijo in odraz govorceve sporočevalne strategije pri poteku govora. V Hallidayevem funkcijskem jezikoslovju je torej tema na stavčni ravnini vedno začetni del stavčne povedi, ki ga tvorec izbere za gradnjo sporočilnega pomena.

Tako skladijsko razumevanje teme je lažje obvladljivo, saj zagotavlja bolj enovita načela pri določanju teme v besedilih, posebej ko z razčlenbo stavčne teme ugotavljamo besedilne pomene in strukture. Ker je sistemski pristop k temi pripet na slovnično strukturo stavka, in ne na ritem diskurza, bo v tretjem razdelku uporabljen kot ogrodje za raziskavo razmerja med temo in žanrom.

S tem smo na kratko pregledali za namen prispevka pomembna vozlišča Toporišičeve misli o temi kot pomenski in skladijski kategoriji. Po vsem tem ni mogoče mimo ugotovitve, da je za preučevanje teme v besedilih treba osnovne teoretične nastavke dopolniti, predvsem pa se odločiti, ali se nasloniti na združevalni pristop, s katerim Toporišč nadaljuje tradicijo praške šole, ali raje uporabiti ločevalni pristop, ki se opira na skladijske kriterije in je bolj primeren za besediloslovne in kvantitativne raziskave.

3 Tema in žanr: dva besedilna primera

Kakor smo ugotavljali na začetku drugega razdelka, ima opisovanje teme v slovenskem prostoru dolgo zgodovino, vendar je ta vezana predvsem na teoretične opise, medtem ko so empirične raziskave redkeje in zamejene na govorna besedila (npr. Zuljan Kumar 2009; Kranjc 1999, 2006), umetnostna besedila (Pogorelec 2011) in vprašanja subjektivne členitve po aktualnosti (Jug Kranjec 1981). V nadaljevanju se zato osredotočimo na pisni jezik in z razčlenbo dveh kratkih slovenskih besedil opozorimo, da stavčna analiza teme pripomore k boljšemu razumevanju žanrskih konvencij, ki so bistvene za tvorjenje besedil.

Prispevek se naslanja na funkcijski teoretični okvir določanja stavčne teme kot skladijske kategorije (imenovan tudi ločevalni pristop), zato bomo na kratko predstavili funkcijsko razumevanje razmerja med temo in žanrom. Izbira in razvrstitev stavčnih tem v besedilu je v sistemsko-funcijski teoriji v povezavi z besedilno komponento, ki organizira besedilo kot smiselno sporočilo. Zato je prepoznavanje

tematskih vzorcev v besedilih različnih žanrov pomemben vidik preučevanja zgradbe besedil.

Z analizo različnih konfiguracij teme in reme lahko opazujemo, da je podobna propozicijska vsebina pogosto jezikoslovno izražena z različnimi besednimi in oblikoskladenjskimi izbirami. Te izbire so odvisne od številnih jezikovnih dejavnikov, ki nadzorujejo poudarjanje različnih delov vsebine in se razlikujejo glede na doseženi sporočilni učinek. Opazovali bomo tematske izbire na stavčni ravnini in skušali ugotoviti, ali imajo besedila, ki pripadajo določenemu žanru, razpoznaven tematski vzorec. Funkcijsko razumevanje jezika namreč predvideva, da sporočilni namen vpliva na tematske izbire. Zato je pomembno, da ugotovimo, katere teme so značilne za določen žanr, saj imajo pri ustvarjanju novih besedil na nas vpliv tudi podobna že nastala besedila (Ghadessy 1995: 143).

V skladu z naravnostjo prispevka, ki ugotavlja, kako tematske izbire prispevajo k prepoznavanju žanrov, smo za analizo izbrali dve enostavnejši obliki navodil, to je kuharski recept in izletniški vodnik. Obe besedili bralca usmerjata. Navodilo kuharskega recepta ponazarja strategijo zaporednih dejanj z usmeritvijo na različne predmete ali prostore. Poglejmo si kuharski recept za pripravo enolončnice, ki je bil objavljen na spletni strani Moj recept.

Besedilo 1:

- (1) Enolončnica z lečo in jabolki
- (2) Skuhajte lečo, da se zmehča.
- (3) Oprano meso narežite na kockice.
- (4) Operite
- (5) in narežite korenko zelenjavo (korenček, zelena, peteršiljev koren itd.),
- (6) posolite,
- (7) popoprajte,
- (8) dodajte majaron
- (9) in kuhajte 15–20 minut.
- (10) Medtem olupite jabolka
- (11) in jih narežite na rezinice, na katere takoj pokapajte limonin sok, da ne potemni.
- (12) Zalijte z decilitrom vode.
- (13) V pripravljeno juho primešajte odcejeno lečo in jabolka
- (14) ter začinite.

V 1. besedilu prevladuje izbor tem, ki označujejo procese (stavki 2, 4, 6, 7, 8, 9, 12 in 14; v besedilu so teme podčrtane). V 3. in 11. stavku so omenjene sestavine (*meso*, *jabolka*). Nov korak v postopku pa signalizirata 10. stavek s prislovnim določilom časa (*medtem*) in 13. stavek s prislovnim določilom kraja (*v pripravljeno juho*). Vsi ostali koraki v postopku so označeni s temami, ki označujejo dejanje (*skuhajte*, *operite*, *narežite*, *posolite*, *popoprajte*, *dodajte*, *kuhajte*, *zalijte*, *začinite*). Struktura besedila je izražena z zaporedjem velelnih oblik, ki po korakih vodijo do priprave jedi. Rezultat pa je jed, omenjena v naslovu (stavek 1).

Drugo besedilo, izbrano za analizo, je iz izletniškega vodnika Irene Cerar Drašler *Pravljичne poti Slovenije* (2004: 42). Po Martinu in Rosu (2008: 217) se turistični

vodnik prav tako uvršča med žanre, ki opišejo postopek. Poglejmo, katere tematske izbire so značilne za izletniški vodnik.

Besedilo 2:

- (1) Botanični vrt v Ljubljani
- (2) V botanični vrt lahko vstopimo skozi dva vhoda, oba z Ižanske ceste.
- (3) Skozi severnega vstopimo naravnost v najstarejši del, arboretum.
- (4) V bližini prenovljene stare upravne zgradbe raste Marmontova lipa, ki je zaradi mogočne krošnje ne moremo spregledati.
- (5) Če izberemo južni vhod, vstopimo pri manjšem ribniku in skalnjaku, do lipe pa se moramo sprehoditi v levi kot vrta.
- (6) Botanični vrt je preprečen z urejenimi peščenimi stezicami, ki nas križem kražem vodijo med zanimivostmi.

Najznačilnejša poteza 2. besedila je, da je strukturirano na osi prostorskeosti: botanični vrt. To se odraža z ubeseditvijo tudi na ravni tematskih izbir. Prevladujejo prostorska določila (stavki 2, 3, 4, 6). Omenjeni pa so tudi udeleženci (stavek 5). S pojmovnega vidika prevladujejo teme, ki se nanašajo na prostor in imajo v besedilu odločilno zgradbeno vlogo. Tako nizanje prostorskih tem bralcu besedila omogoča, da se premika po besedilu in gradi vsebinsko predstavo s pomočjo strategije prostorskega sledja.

Z dvema kratkima besedilnima odlomkoma, ki se z žanrskega vidika uvrščata med navodila, smo ponazorili, da lahko z opazovanjem stavčnih tem, ki v besedilih gradijo različna tematska sledja, ustrezneje pojasnimo povezavo besedila z žanrom, ki mu pripada.

4 Sklep

V prispevku smo predstavili nekatere smernice Toporišičeve misli o temi kot pomenski in skladijski kategoriji ter pokazali, da je za preučevanje teme v besedilih treba osnovne teoretične nastavke dopolniti, predvsem pa se odločiti, ali se naslonimo na združevalni pristop, s katerim Toporišič nadaljuje tradicijo praške šole, ali raje uporabimo funkcijski ločevalni pristop, ki se opira na skladijske kriterije in temo določa z zamejitvijo na začetni del stavčne povedi. Za razčlenitev dveh besedilnih odlomkov z vidika tematskih sledij smo izbrali funkcijsko opredelitev teme, ki je ustrežnejša za raziskave razmerij med skladijskimi uresničitvami in besedilnimi parametri, kot so npr. žanrske konvencije.

Literatura o pojmu tema je obsežna in merila za določanje teme so še vedno neenotna. Kljub temu lahko trdimo, da bi bilo naše razumevanje besedilne organizacije mnogo slabše brez pojma teme. Zavedati pa se moramo, da tematska analiza sama zase ne prinaša vseh odgovorov, povezanih z vprašanjem besedilnih pomenov. Tematska organizacija besedila je samo ena komponenta pri obravnavi jezikovnih izbir, ki so bistvene za organizacijo, interpretacijo in tvorjenje besedil.

Literatura

- BREZNIK, Anton, 1982: Besedni red v govoru. Anton Breznik: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 233–245.
- FRIES, Peter H., 1981: On the status of Theme: Arguments from discourse. *Forum Linguisticum* 6/1. 1–38.
- GHADESSY, Mohsen, 1995: Thematic development and its relationship to register and genres. Mohsen Ghadessy (ur.): *Thematic Development in English Texts*. New York: Cassel. 129–146.
- HAIJČOVÁ, Eva, 1984: Topic and Focus. Peter Sgall (ur.): *Contributions to Functional Syntax, Semantics and Language Comprehension* 16 (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe). Philadelphia: J. Benjamins. 189–202.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1967: Notes on transitivity and theme in English: Part 2. *Journal of Linguistics* 3/2. 199–244.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- JUG KRANJEC, Hermina, 1981: O pomenski in stilni vlogi besednega reda pri oblikovanju sporočilne perspektive povedi. *Jezik in slovstvo* 42/2–3. 37–42.
- KRANJC, Simona, 1999: *Razvoj govora predšolskih otrok*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRANJC, Simona, 2006: *Poglavja iz skladnje otroškega govora*. Mengeš: Izolit.
- MARTIN, James Robert, ROSE, David, 2008: *Genre Relations: Mapping Culture*. London: Equinox Publishing.
- MATHESIUS, Vilém, 1939: O takzvaném aktuálním členění větném. *Slovo a Slovestnost* 5. 171–174.
- POGORELEC, Breda, 2011: Jezikovnostilistične raziskave proze Ivana Cankarja. Mojca Smolej (ur.): *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 81–255.
- SGALL, Peter, 1974: Focus and Contextual Boundness. Östen Dahl (ur.): *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus* (Papiere Zur Textlinguistik 6). Hamburg: Buske. 25–51.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976, ²1984, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS. 161–181.
- TOPORIŠIČ, Jože, ²1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Breznikov jezikoslovni nazor v njegovih razpravi o besednem redu. *Slavistična revija* 41/4. 497–507.
- ZULJAN KUMAR, Danila, 2009: Členitev po aktualnosti v narečnem besedilu. Vera Smole (ur.). *Slovenska narečja med sistemom in rabo*. *Obdobja* 26. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 187–201.

GOVOR RADIJSKEGA VODITELJA MED ZVRSTNOSTJO IN STILNOSTJO

Tina Lengar Verovnik

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'276:654.195:808.5

Radijski voditelj, ki med radijskimi govorniki poslušalce najbolj neposredno nagovarja, predstavlja eno najmočnejših vezi med radijskim medijem in občinstvom. Fizično oddaljenost poskuša premoščati z govorom, ki ga prilagaja pričakovanjem in odzivom poslušalcev, hkrati pa tudi zahtevam konkretnega radijskega programa in radijske stilistike. V prispevku ugotavljamo, kje na kontinuumu med spontano zasebnim in nadzirano knjižnim se pri tem giblje in kakšno vlogo ima jezikovni stil.

radio, radijski govor, radijski voditelj, jezikovne zvrsti, jezikovni stil

Radio presenters directly address their audiences, creating a strong bond between them and the radio station. They attempt to overcome the physical distance by using spoken language that fits the expectations and reactions of the listeners, as well as the requirements of certain radio programmes and radio stylistics. The paper examines which characteristics of informal and standard Slovene are used in radio presenters' speech and the role of language style.

radio, radio speech, radio presenter, language registers, language style

1 Uvod

Škarić (2005) piše, da predstavlja govorjenje odsotnim in prostorsko razpršenim poslušalcem za človeško govorno sporazumevanje novo situacijo, v kateri običajni intuicijski programi odpovejo: kako govoriti nikomur, kako govoriti nekemu, ki z ničimer ne kaže, da nas posluša? Okoliščine, v katerih poteka poslušanje, so izven nadzora medijskih ustanov. Breme odgovornosti je zato na radijskih govornikih, ki morajo razumeti okoliščine recepcije in svoje razumevanje tudi jezikovno izraziti oziroma nakazati – znano je namreč, kot piše Tolson (2006), da mediji identiteto svojim občinstvom pripisujejo ravno z načini, na katere jih nagovarjajo.

2 Slovenščina na radiu

Osnovna radijska forma prve in dolgo edine slovenske radijske postaje Radio Ljubljana (ustanovljene leta 1928) so bila vse do povojnih let radijska predavanja. Grabnar (1968) je v 60. letih ugotavljal, da se je na radiu razvila zlasti »lepa šola knjižne izreke«, in obžaloval, da slovenščina ni zlahka obvladala prehoda iz obdobja pred razmahom elektronskih medijev, ko je bilo govorjeni jezik mogoče slišati samo

v naravnih kratkih razdaljah. Še sredi 70. let je bilo na Radiu Ljubljana kot osrednjem slovenskem radiu 60 odstotkov programa branega (Kaluža 1977a, 1977b), čeprav so se od začetka tega desetletja dalje začeli uveljavljati neposredni prenosi dogodkov in bolj sproščeno poročanje v živo. Pomembna je bila zlasti uvedba oddaje Val 202 leta 1972, saj je temeljila na neposrednosti, kar je vplivalo tudi na govorno podobo radijskega programa.

Po letu 1991 je javni radio začel dobivati vse močnejšo konkurenco. Lokalne postaje, ki so bile v osnovi mišljene kot njegova podaljšana roka, so se začele osamosvajati, nastajale so nove, zlasti močan pa je bil pritisk komercialnih postaj, ki so se začele pojavljati že proti koncu 80. let. Pomemben element, s katerim so pridobile poslušalce, je bil poleg privlačne glasbene ponudbe drugačen govorni pristop, ki je pri radijskem vodenju posnemal govorne prakse, značilne za zasebne govorne položaje. To je imelo povratni vpliv tudi na odnos do govora znotraj javnih radijskih programov, kjer se je v branih delih in oddajah začelo uveljavljati t. i. govorno branje (ustvarjanje vtisa, kot da radijski govorec prosto govori, tudi kadar v resnici bere; gl. Šeruga Prek 1990), pri vodenem programu pa se zlasti v zadnjih letih uporabljajo tudi govorni pristopi, ki bolj kot prej temeljijo na zasebnih govornih praksah posameznih govorcev.

2.1 Presojanje jezikovnih izbir

To »vdiranje« na zasebnost vezanega govora v javni prostor pri marsikom vzbuja nelagodje, zlasti če jezikovne izbire presoja skozi prizmo tipologije zvrsti, kot jo je usvojil med šolanjem. Glede na vlogo, ki jo radijsko vodenje opravlja, bi ga lahko uvrstili v praktičnosporazumevalno (Toporišič 2000: 28) oz. praktičnosporočevalno zvrst (prav tam: 217), za katero avtor poudarja, da »ne služi le praktičnemu (tj. vsakdanjemu) sporazumevanju, ampak eventualno lahko tudi umetnostnemu izražanju oz. oblikovanju in drugemu. Torej lahko pomeni katero koli socialno zvrst – knjižno ali neknjižno«. Vendar pa pri presojanju (ne)ustreznosti vodenega govora poslušalci prevladujoče posegajo po opredelitvah socialnih in ne funkcijskih zvrsti ter v slišnem prepoznavajo narečje ali neknjižni pogovorni jezik namesto (naučeno) pričakovanega knjižnega zbornega ali vsaj splošno- oz. knjižnopogovornega jezika. Da stvari – ko gre še za vprašanje prenosniške zvrsti – niso tako preproste, je ugotavljal (a tega v svojih raziskovanjih žal ni do konca izpeljal) že Toporišič (2008: 218), ko po eni strani pravi, da »[r]azlika med vrstami govorjenega jezika poimenovalno ni dovolj utrjena, zato je treba še zmeraj iz besedila ugotoviti, za kaj pravzaprav gre«, po drugi strani pa, da je inventar pisnih oz. govornih jezikovnih sredstev za slovenščino le »v osnovi nakazan, ne pa tudi primerno zaokrožen«.

V svojih prispevkih koticarske narave se je Toporišič nekajkrat ukvarjal z govorom v medijih z vidika jezikovne (ne)kulture. V zapisih, ki so objavljeni v Toporišič 2007, 2008, je pod kritični drobnogled jemal moteče značilnosti govora zlasti televizijskih, redkeje radijskih govorcev, in sicer tiste z glasoslovne in stavčnofonetične ravni. Opozarjal je na neupravičeno izgovarjavo prevzetih lastnih, deloma tudi občnih besed s tujimi namesto s slovenskimi knjižnimi glasovi (Toporišič 2007: 283,

2008: 181), na izgovarjanje e-ja namesto polglasnika v besedah kot *bralec*, *točen*, *tekel*, *pričetek* (Toporišič 2007: 283, 2008: 196) ter na t. i. *ve-kanje*, *ze-kanje* ipd., torej na izgovor nezložnih predlogov v, z, s, k in h z dostavljanjem polglasnika (Toporišič 2007: 283, 285, 2008: 196). Na stavčnofonetični ravni je opozarjal na »čustveno« naglaševanje pri športnem komentiranju, npr. *izkušeni*, *následnjič*, *izjémnih* (Toporišič 2007: 283) in na ponavljajoče se nesmiselno poudarjanje ob koncu vsake povedi ali njenega daljšega dela (Toporišič 2007: 196, 2008: 167–168).

V nadaljevanju prispevka bomo govor radijskih voditeljev pogledali nekoliko celoviteje in predvsem z vidika okoliščin oz. zahtev, ki ga danes oblikujejo. Ugotavljali bomo, kje na kontinuumu med spontano zasebnim in nadzirano knjižnim se voditelji gibljejo pri svojih nagovorih poslušalcev in pogovorih z njimi. Poleg tega je treba pri govoru radijskih voditeljev, ki niso le institucionalizirani glas medija, nujno upoštevati še stilne razsežnosti. Gotovo zanje bolj kot za marsikaterega medijskega govorca velja, da s stilno obarvanim govorjenjem »ne dosežemo samo, da naše izražanje ni čisto vsakdanje, temveč tudi to, da tisti, ki mu kaj pripovedujemo, ki mu svoja sporočila namenjamo, naši besedi bolj prisluhne, le-ta pa mu zato globlje seže v srce in se zapiše v spomin« (Toporišič 2008: 22–23). Zmanjševanje razdalje med radiem in občinstvom pa je ena najpomembnejših nalog radijskega voditelja.

3 Prvine zasebnega pri vodenju radijskega programa

M. Smolej (2006: 16) opredeljuje spontani govor kot govor, pri katerem »govorec vnaprej ni tvoril možnih/verjetnih jezikovnih (slovničnih in semantičnih) struktur, ki bi jih (lahko) kasneje pri dejanski uresničitvi oz. pri konkretnem govornem dejanju uporabil«. Radijski govor, tudi prosti, pa vedno nastaja s pripravo različnih vrst oz. stopenj. Lahko je v celoti zapisan in le podan, kot bi bil prosto tvorjen, lahko gre za govor na podlagi opornih točk, govor na podlagi miselne priprave ali pa vsaj na podlagi vnaprejšnjega premisleka o temi. Izjemno redke so situacije, kakršna je prej opisana, ko govorec pred govornim dejanjem nanj ni pripravljen na noben možni način. Kljub temu pa je slušni *vtis* spontanosti pri radijskem govoru izjemno pomemben.

Že od 30. let (pri nas od 70. let) 20. stoletja dalje je naraščal trend posnemanja vsakodnevnega spontanega govora v radijskih programih, saj naj bi bil radijski govor vsaj površinsko čim bolj podoben govoru poslušalcev (Goffman 1995). Hkrati s tem je raslo znanstveno zanimanje za značilnosti medijskega govora. Podrobnejše raziskave posameznih medijskih govornih diskurzov razkrivajo, da v resnici ne gre za prenos zasebnih govornih praks v javni položaj, temveč govorniki prvine iz zasebnih žanrov prilagodijo instituciji in z njimi tudi manipulirajo v skladu s konkretno govorno situacijo. Pristop, ki se pri tem uporablja, je podoben tistemu, ki ga je N. Šumi (1980) ugotavljala za ustvarjanje vtisa pogovornosti v slovenskem gledališču: pogovornost se lahko doseže že z rabo nekaj tipičnih pogovornih prvin, ne s popolnim posnemanjem. Npr.: *Ampak končno, po vseh teh letih predlagam, da – ker mama ne posluša – lahko en pravi moški Toplovod užgemo* (Miha Šalehar, Val 202, Toplovod, 1. 12. 2015).

Katere prvine in kako bodo uporabljene kot zaznamovalci prostega govora, je odvisno predvsem od okoliščin sporočanja, ki jih v veliki meri določajo značilnosti radia kot medija. Ena od njih je potreba po zmanjšanju količine govora na minimum, saj je ta vpet v strogi red formata radijskega programa skupaj z glasbo, oglasi, napovedniki itn. Dejanska spontanost pomeni obsežnost, odmike od teme in vračanje k njej, ponavljanje, omahovanje; na skladenjski ravni pomeni popravljanja, ponavljanja, specifičen besedni red (Smolej 2006; Verdonik 2007). Pomeni tudi spremembe v hitrosti govora, uporabo ali odsotnost premorov (Lengar Verovnik 2012), glasovno barvanje ipd. Vse to je pri govoru radijskega voditelja sicer prisotno, a omejeno in nadzirano, npr.: [hiter govor, brez vsakršnih premorov] *Dober dan, Slovenija! Moje ime je Ivjana* [nekoliko upočasni] *in danes je* [poudarjeno] *dober* [premor] *ne dober dan, danes je* [premor, nato izrazito poudari in upočasni] *odliiiičen dan* (Ivjana Banić, Radio 1, 16. 4. 2014).

Navedene značilnosti pridejo bolj do izraza pri dvogovorih s poslušalci, vendar tudi tam v prilagojeni obliki. Drugačna so že načela prevzemanja govornih vlog, veliko manj je (zaradi težnje po razumljivosti) prekrivnega govora. Spontani govor je po naravi redundanten (veliko besed za malo informacij), govor radijskega voditelja pa je tudi v pogovorih s poslušalci pogosto zgoščen, kar lahko kaže na vnaprejšnjo pripravo možnih replik in iztočnic, ki so nato uporabljene na ustreznem mestu. Npr.:

Okej, Robert, ampak niste Superman. Vas razumem, da se je težko odreči svoji svobodi, ampak glejte, po enajstem septembru v Ameriki je bil sprejet sveženj tako imenovane domovinske zakonodaje. Se mi zdi, da vse diši po tem in da se nečemu bo treba odreči, ne. Že s plankami na meji ste se odrekli določeni svobodi, saj so jih v imenu vas postavili, a ne (Miha Šalehar, Val 202, Nebuloze, 17. 11. 2015).

Manj kot v zasebnem spontanem govoru je tudi izgovornih, oblikoslovnih in leksikalnih prvin iz neknjižnih zvrsti oziroma jih je ravno toliko, da govorna izmenjava deluje dovolj pristno. Npr.: *Ženskam je reku, naj se po vrstah razvrstijo po zaslužku, ne, in potem, da bi dojele, kako se počutimo moški zahodne civilizacije, je velel prvi vrsti dam, torej tisti, kjer zaslužijo največ, naj se tistim zadaj derejo, da so luzerke* (Miha Šalehar, Val 202, Toplovod, 1. 12. 2015).

4 Vpliv knjižnega branega govora

Voditelji veliko stvari dejansko preberejo – a vsakršen dokaz o tem, da je govor bran, predstavlja oviro med poslušalcem in voditeljem. Zato so besedila že pisana po načelu »pisanja za uho« oziroma »pisanja z ustnicami«, kar pomeni načrtno vključevanje prvin, ki poslušalcem sporočajo, naj govor dojamajo kot prosti, pa čeprav se zavedajo, da je lahko le zaigrano tak. Poleg rabe tipičnih neknjižnih izgovornih, oblikoslovnih in leksikalnih prvin to vključuje tudi manj očitne, a zelo učinkovite strategije. Tak primer je dodajanje diskurznihih označevalcev (*no, ja, e, ne, a ne* ipd.; gl. Verdonik 2007) in besedilnih aktualizatorjev (*en, en tak, tisti* ipd.; gl. Smolej 2006) na mesta, kjer bi jih v govoru dejansko pričakovali – njihova odsotnost ali manjša količina pa kaže na višjo stopnjo priprave. Npr.:

Danes je torek. In to pomeni, da je tisti ta najbolj zoprn dan že za nami, danes bo šlo vse za en odtenek hitreje pa prijetneje pa manj zoprno pa e zdi se, da več ni tako zelo daleč do vikenda, recimo. Tudi s tem se lahko tolažimo. No e ne tolažim pa vas, ko vam e rečem, ker to namreč zagotovo velja, da boste tudi v nadaljevanju na Radiu 1 lahko uživali v sami dobri glasbi (Robert Rožkar, Radio 1, 18. 4. 2014).

Poslušalci večinoma prepoznavajo govorne sekvence, ki so tvorjene z več priprave. Premor, ki ga govorec uporabi pred vsebinsko najmočnejšim delom govora (za ustvarjanje dramatičnosti ali vsebinskega poudarka), brezhibno izpeljani daljši in zapleteno tvorjeni deli besedila, vrinjeni stavčni in nestavčni deli, odsotnost popravkov ali ponovitev, jasna, izrazitejša artikulacija, hiter tempo govora brez premorov (zlasti v začetnih sekvencah) ali dosledno logično poudarjanje poslušalca napeljujejo na misel, da gre za vsaj delno branje, npr.: *Da Pariza, ki se še ohladil ni, in reke beguncev pa vnetljive mešanice terorizma in islamofobije, ki ji mediji z vsakim dnem še dodatno utrjujemo temelje, sploh ne omenjam* (Miha Šalehar, Val 202, Toplovod, 24. 11. 2015). Tak govor – zlasti če prevladuje – lahko ustvarja prepad med govorcem in poslušalcem. Za radijske voditelje velja torej ravno obratno kot za napovedovalce: slednji zvenijo kredibilno, če besedilo prebirajo, prvi pa morajo govoriti čim bolj spontano in naravno (oziroma to vsaj dobro igrati).

5 Jezikovni stil: med skupnim in individualnim

Radijski voditelji morajo po katalogu Nacionalne poklicne kvalifikacije (2016) imeti »bogat besedni zaklad, govorno morajo biti izjemno spretni in iznajdljivi, predvsem v nepredvidljivih razmerah, sposobni improvizacije, imeti morajo pregled nad dogajanjem v programu, ga usmerjati in zaokrožati v celoto, poslušalcem morajo ponujati govor, ne branja«. Čeprav je stiliziranje v govor radijskega voditelja že vgrajeno, pa ga po drugi strani omejuje glavni paradoks radijskega sporočanja: rutinsko (pre)oblikovanje ves čas enakega programa zahteva, da ta zveni sveže, a hkrati znano, enako, a hkrati drugače. Radijski govor v precejšnji meri temelji na vnaprejšnjih formulacijah (skrajni primeri so z *vami sem ..., poslušate ..., to je bil ..., poglejmo na ceste ..., ponavljanje sloganov radijskih programov*), npr.: *Dober dan! Z več dobre glasbe bomo dočakali konec še zadnje ure današnjega delovnika oziroma te zadnje ure. Nekateri do dveh, drugi do treh, kakšen do štirih in tako naprej. Z več dobre glasbe nam bo šlo še lepše* (Matjaž Lovše, Radio 1, 7. 5. 2014). Prostor individualne stilizacije pa je omejen tudi z jezikovno uredniško politiko medija in žanrom oziroma delom programske sheme, v katerem se govor dogaja.

Radijski voditelji tako ustvarjajo svoj individualni (jezikovni) stil znotraj gabaritov, ki jim jih postavlja posamezni radijski program in radijski medij kot tak. Vendar jim tudi znotraj tega ostaja še dovolj manevrskega prostora. Če za konec primerjamo dva voditelja na Valu 202, Miho Šaleharja (oddaje Nebuloze, Toplovod, Spetek idr.) in Tadeja Toša (oddaja Avtopilot), je govorni okvir obeh njuna zasebna (Ljubljanska oz. mariborska) mestna govorica, ki jo za potrebe javnega radia precej približata knjižno-pogovornim okvirom. Šalehar ta okvir nato napolnjuje s svežimi, presenetljivimi, zabavnimi, elokventnimi itn. leksikalnimi izbirami: od intelektualizmov, neologiz-

mov, čustveno in časovno zaznamovanih izrazov do vulgarizmov, slengovskih in narečnih besed; npr.: *v duhu kompliciranj najenostavnejših eksistencialnih vprašanj* (Toplovod, 25. 6. 2014); *papež govori o tretji svetovni, tisti ceneni časopisi z joškari-cami so dali, da bi pospešili prodajo, kakopak, ta pojem že na naslovke, resni še čakajo* (Nebuloze, 17. 11. 2016); *v zatonu leta gospodovega dva petnajst; kretenezem par excellence; primirupuščanje* (Toplovod, 15. 12. 2016). Toš pa s svojo melodijo govora in nekaterimi drugimi narečnimi »začimbami« spretno izkorišča pojav, ko je arbitrarnemu jezikovnemu znaku dodeljen status indeksa (Coupland 2007) in se zlagoma uveljavi prepričanje, da raba neke geografske/družbene govorice ali zgolj njene določene značilnosti že sama po sebi kaže na (nižji) družbeni status ali (ne)izobraženost govorca. To lahko privede do pripisovanja metapomenov določenim geografsko in družbeno pogojenim govoricam. Štajerski govori se npr. pogosto uporabljajo za karakterizacijo komičnih, zabavnih ali celo omejenih likov in neresnih situacij ipd., kar Toš aktualizira pri svojem stiliziranju govora o nič kaj neresnih temah. Npr.:

[s prepoznavno mariborsko melodiko] *Pokomentirajmo, sami se odločimo, povejte vi nam, meni, vsém, kak je treba govorít na radiu, da bi ljudje bli zadovoljni. Kolko dialekta prenese radio? [...] Upam, da se razumema, jaz govorim zej malo po štajersko, tak da boma zdaj demonstrirala Sloveniji, da tudi če govorima vsak v svójem jeziku, se midva láhko razumema* (Avtopilot, 5. 11. 2015).

6 Zaključek

V radijsko vodenje so vgrajene jezikovne prvine, katerih namen je zmanjševanje občutka distance med medijem in njegovim občinstvom ter so zato delno prevzete iz zasebnih govornih praks. Ker pa je tak govor vedno produkt vnaprejšnjih premislekov, uredniških zahtev in vsaj določene stopnje oz. oblike priprave, je podvržen tudi precejšnji meri stilizacije. Razumljivo je torej, da ga ni mogoče dovolj natančno in celovito opredeliti niti skozi prizmo funkcijskih niti socialnih ali prenosniških zvrsti; lahko pa te kot eno od možnih izhodišč pomagajo pri opisovanju in utemeljevanju jezikovno-stilnih razsežnosti radijskega vodenja, ki smo jih v tem prispevku šele nakazali.

Literatura

- COUPLAND, Nikolas, 2007: *Style. Language Variation and Identity*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- GOFFMAN, Erving, 1995: *Radio Talk. A study of the ways of our errors*. Erving Goffman (ur.): *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 197–327.
- GRABNAR, Boris, 1968: Slovenščina na televiziji. *Ekran* 7/57. 380–383.
- KALUŽA, Ludvik, 1977a: Govor na Radiu Ljubljana (shematični prikaz). *Jezik in slovstvo* 23/1. 21–23.
- KALUŽA, Ludvik, 1977b: Govor na Radiu Ljubljana (nadaljevanje in konec). *Jezik in slovstvo* 23/2. 47–49.
- LENGAR VEROVNIK, Tina, 2012: *Radijska dvogovornost: jezikovne izbire novinarjev*. Ljubljana: Založba FDV. <http://knjigarna.fdv.si>
- Nacionalna poklicna kvalifikacija. Katalog strokovnih znanj in spretnosti, 2016. www.npk.si

- SMOLEJ, Mojca, 2006: *Vpliv besedilne vrste na uresničitev skladenjskih struktur (primer narativnih besedil v vsakdanjem spontanem govoru)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- ŠERUGA PREK, Cvetka, 1990: Voditelj – napovedovalec? *Slovenščina na radiu*. Radio Slovenija: Oddelek za kulturo govora. 45–53.
- ŠKARIČ, Ivo, 2005: *V iskanju izgubljenega govora*. Ljubljana: Šola retorike.
- ŠUMI, Nada, 1980: Nekaj vprašanj slovenskega odrskega jezika. *Dialogi* 16/7–9. 438–441.
- TOLSON, Andrew, 2006: *Media Talk. Spoken Discourse on TV and Radio*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Pivec.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008: *Štilnost in zvrstnost*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- VERDONIK, Darinka, 2007: *Jezikovni elementi spontanosti v pogovoru*. Maribor: Slavistično društvo.

SLOVNIČNI, SLOVARSKI IN JEZIKOVNODIDAKTIČNI OPIS MODIFIKACIJE MOČI V PROCESU UPOVEDOVANJA

Vesna Mikolič

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper
Università degli Studi di Trieste, Trst

UDK 811.163.6'367.6:929Toporišič J.

Izmed številnih modifikacij v procesu upovedovanja, ki jih je Jože Toporišič v svoji slovnici zelo natančno opisal, smo v prispevku izpostavili tiste, pri katerih gre za modifikacijo moči ali intenzitete. Preko slovničnega, slovarskega in jezikovnodidaktičnega opisa smo jih utemeljili kot enotno kategorijo, s katero izražamo odstopanje od nevtralne mere moči pomena besede bodisi v smer jačanja le-te bodisi v smer njene šibitve.

naklonskost, modifikacija moči, modifikatorji/izrazi moči, jačitelj, šibitelj

In Jože Toporišič's grammar many different modifications are described in a very detailed manner. The paper focuses on those referring to language intensity. Their analysis from a grammatical, dictionary and language-teaching perspective shows that they can all be described within the same category which is used to modify the neutral intensity of word meaning with the help of intensifiers or mitigators.

evaluation, intensity modification, intensity/degree modifiers, intensifier, mitigator

1 Uvod

Proces upovedovanja, ki zahteva tako pragmatični kot jezikovnosistemski opis jezika, je v svoji slovnici zelo natančno opisal Jože Toporišič. Čeprav se ni ustavljal ob okoliščinah, ki narekujejo modifikacije pomenske podstave, je naštel primere kar dvanajstih različnih modifikacij/določitev. Pri tem je bil pozoren tako na samo spremembo propozicije kot na modifikatorje, tj. jezikovna sredstva, s katerimi se modifikacija izrazi. Če so nekatere modifikacije pomensko in izrazno povezane le z določeno slovnično kategorijo (npr. glagolski naklon, glagolski čas, nikalna oz. trdilna glagolska oblika), pa se pri drugih neka pragmatična razsežnost izraža z raznolikimi jezikovnimi sredstvi. Med slednje sodijo tudi modifikacije, s katerimi vplivamo na moč/intenziteto pomena posameznih propozicijskih elementov in celotne propozicije. V ta okvir sodi več kategorij modifikacij, ki jih je opisal Toporišič, in sicer predvsem gotovostna določitev, stopnjevitost/intenzifikacija, čustvena obarvanost, delno pa tudi kolikostna, istovetenjska, hotenjska, možnostna, nikalna določitev povedi, hierarhizacija, določitev do trenutka govorjenja in skladenjskonaklonska (Toporišič 2004: 491–533). Slovensko jezikoslovje je na tej osnovi dalje razvijalo koncept naklonskosti (prim. Kunst Gnamuš 1986; Vidovič Muha 1998), pri čemer je vsaj v grobem ohranjal Toporišičeve kategorije in bilo tako pozorno predvsem na gotovostno naklonskost,

poudarjalnost in čustveno obarvanost. Nekatere razprave so natančneje obdelale modifikatorsko vlogo posameznih besednih vrst, npr. členkov (Smolej 2004), prislovov (Žele 2012), druge so opazovale različne izraze modifikacij v posameznih diskurzih, npr. v poročevalskih besedilih (Korošec 1998; Červ, Kalin Golob 2012), poljudnoznanstvenih besedilih (Pisanski 2015), znanstvenih, turističnooglaševalskih, političnopropropagandnih in literarnih besedilih (Mikolič 2005, 2007a, 2007b, 2014). Tudi v tuji literaturi srečujemo različne koncepte in poimenovanja tovrstne modifikacije, v angleščini tako zasledimo večinoma širše pojme, ki vključujejo več vrst modifikacij s funkcijo vplivanja na moč pomenske propozicije: *evaluation*, *evaluativity*, *modification*, *hedging*, *vagueness*, za modifikatorje pa: *attitude markers*, *modifiers*, *qualifiers*, *intensifiers*, *boosters*, *mitigators*, *hedges* itn. (prim. Barker 2002; Rick 2010; Morzycki 2015). V nadaljevanju to skupino modifikacij enotno imenujemo modifikacije moči.

2 Slovníčni opis

2.1 Pomen

Toporišič v zvezi z gotovostno določitvijo govori o »niansiranju« podajanja, pri stopnjevitosti pove, da mero ali stopnjevitost poimenovanega izrazimo »ali tipično, neopazno, srednje, ali pa se od te osnove odmaknemo bolj ali manj navzdol ali navzgor«, ob opisu določitve čustvene obarvanosti pa razloži, da je čustveno obarvano vse tisto, pri čemer v »pomenskem opisu nastopa poleg stilno nevtralnega izraza še kaj čustvenega«, oz. »vse, kar je pod ali nad normo« (Toporišič 2004: 522, 525, 531). Gre torej za moč ali intenziteto jezika, ki jo je Bowers (1963) označil kot zmožnost jezika, da zaznamuje stopnjo, po kateri se sporočevalčev odnos do zunajjezikovne dejanskosti razlikuje od nevtralnega odnosa. Vprašanje »norme«, »nevtralnega odnosa« pa je po Z. Livnat in T. Sovran (2001: 303) odvisno od neke družbe, kulture, ki skladno z lastnimi normami vrednoti, koliko pozornosti, poudarka je vloženo v nek pojav, kar se nato izrazi tudi v jeziku. Morzycki (2015), ki poudarja, da je vsem vrstam modifikacije skupna možnost gradacije, obenem opozarja, da sta pomen in raba modifikatorjev v veliki meri odvisna od ontologije samih pojavov, na katere se referirajo, zaradi česar so njihovi pomen, oblika in funkcija zelo raznoliki in težko dokončno opisani.

Kljub kompleksnosti opazovanega pojava lahko o modifikaciji moči govorimo, ko sporočevalec skladno z lastno perspektivo z različnimi jezikovnimi sredstvi oziroma modifikatorji vpliva na moč ali intenziteto neke jezikovne enote, tako da njen pomen ojači ali ošibi in ga torej odmakne od srednje, nevtralne, nezaznamovane mere, s tem pa deluje tudi na učinek pomena celotne povedi oz. izjave ali argumenta. Tako ločujemo dve vrsti modifikacije moči, to sta jačanje/krepitev in šibitev, ter dva modifikatorja/izraza moči, to sta jačitelj, ki jača/krepi moč pomena (npr. *res*, *ves*, *izjemen*, *absolutno*), in šibitelj, ki pomensko moč šibi (npr. *nekašen*, *morda*, *nekoliko*, *približno*) (Mikolič 2005).

Na drugi strani Brown-Levinsonova vljudnostna teorija izpostavlja odnos do naslovnika in pri tem poudarja, da so šibitve odpiranje prostora za mnenje, odziv naslovnika (Brown, Levinson 1987). To pomeni, da se z modifikacijo moči vzpostavljata tako odnos do propozicijske vsebine kot tudi odnos do naslovnika. Tako lahko razlikujemo propozicijsko raven od metabesedilne ravni besedila, pri čemer so propozicijska sredstva nosilci vsebine besedila, metabesedilna sredstva pa naslovníku pomagajo ustrezno sprejemati vsebinski del, tako glede razlage organizacije besedila kot glede razlage sporočevalčevega odnosa do povedanega (Pisanski Peterlin 2007: 7).

Racionalnim razlogom za modifikacijo, kot so poudarjanje (ne)gotovosti, (ne)resničnosti, (ne)vednosti, distance, se pogosto pridružijo še emocionalni, tako da gre pri modifikaciji moči večkrat za specifičen način izražanja čustvenosti oz. so ta jezikovna sredstva pogosto čustveno zaznamovana. Toporišič določitev čustvene obarvanosti posebej izpostavlja, čeprav se čustvena obarvanost pogosto pojavlja tudi pri drugih modifikacijah, kar je npr. izrecno omenjeno pri stopnjevitosti, ki se jo dosega tudi s čustveno obarvanimi izrazi (Toporišič 2004: 529–533), poleg tega pa imajo čustvenostni izrazi hkrati tudi poudarjalno vlogo. Vloga modifikatorjev moči postane še posebej razvidna pri medkulturnih primerjavah, saj je raba modifikatorjev moči kulturno pogojena, kot je kulturno pogojeno tudi izražanje čustvenosti (Ventola, Mauranen 1996; Wierzbicka 2003).

2.2 Oblika

Iz besednovrstne analize modifikatorjev moči (Mikolič 2005, 2007b) je razvidno, da številne možnosti modifikacije ponuja glagol, in sicer so učinkovita modifikacijska sredstva naklonski glagoli in drugi naklonski izrazi (npr. *morati, je treba, lahko*), performativi (npr. *trditi, misliti, ocenjevati*) ter različne glagolske oblike in kategorije, kot glagolski čas in naklon (npr. pogojnik, prihodnjik, rabljen v pripovedi, velelnik). Poleg glagola so najpogostejša jezikovna sredstva za modifikacijo moči členki in členkovni izrazi (*nedvomno, v resnici, menda, skoraj, načeloma, vsaj*), prislovi in prislovni izrazi (npr. *vedno, popolnoma, v veliki meri, večinoma, približno*) ter pridevniki (npr. *droben, majhen, velik, izjemen, edinstven, dragocen*), slednji še posebej v presežniški obliki, ki je zelo pogost izraz za krepitev pomena. Drugih besednih vrst s takšno funkcijo je manj, čeprav so prav posamezni samostalniki (npr. *večina*) in nekateri zaimki (npr. *ves, vse, nekaj, nihče, nič*) izraziti jačitelji ali šibitelji in tudi pogosto rabljeni.

Skladenjska in semantična analiza razkrijeta, da lahko isto jezikovno sredstvo pomen nekega leksema ali celotne povedi različno modificira, in sicer ga lahko jača ali šibi, npr. *lahko*, sopomenski glagolski izraz za glagol *moči*, v SP opredeljen bodisi kot prislov bodisi kot povedkovnik, je v pomenu *zmožnosti* jačitelj (npr. *iz navedenega lahko sklepamo*), v pomenu *možnosti* pa šibitelj, saj izraža samo eno od možnosti (npr. *je lahko močan magnet*).

Modifikatorji nastopajo tudi v modifikatorskih zvezah, v katerih pa so vsi, ne glede na to, ali so istovrstni (ali jačitelji ali šibitelji) ali neistovrstni (jačitelji in šibitelji), vedno istosmerni, kar pomeni, da vsi vodijo k istemu zaključku (npr. pogojnik +

lahko: *bi lahko rekli*). Včasih so v tej vlogi tudi stavčne zveze (npr. *citiram, tako se vsaj govori, poslušajte*).

Posebej je treba izpostaviti besede različnih besednih vrst, ki niso v funkciji modifikatorja, pač pa so že inherentno modificirane, vlogo jačitelja ali šibitelja nosi ponavadi obrazilo (npr. *grizljati, stopicljati*). Prav tako pa lahko besede s sicer nevtralno mero moči zaradi priložnostno vrednotenjskega razmerja sporočevalca do upovedene predmetnosti ali naslovnika pridobijo modificiran pomen, ko izražajo poseben poudarek oz. čustvenost, največkrat se to zgodi z določenim pomenskim prenosom (*osel, govedo*) ali v stalni besedni zvezi (*gromska strela*).

2.3 Raba

Jačitelji so pogosti, kadar želi sporočevalec naslovnika prepričati z argumenti, o katerih je prepričan, in mu želi to tudi jasno sporočiti, obenem pa ob tem pogosto pokazati tudi svojo čustveno vpletenost. Kljub temu lahko sporočevalec presodi, da je za večjo prepričljivost besedila potrebna tudi uporaba šibiteljev, in sicer kadar gre za:

- pomanjkanje dokazov,
- kompleksno naravo upovedene predmetnosti,
- namenoma manjšo natančnost (iz potrebe po manj formalnem odnosu ali zaradi objektivnih okoliščin, v katerih poteka manj formalen govor),
- izražanje čustvenega odnosa.

V dosedanjih analizah so se kot dejavniki, ki najbolj vplivajo na vrsto in pogostost modifikacije moči, pokazali tematika in funkcijska zvrst, kulturna pogojenost, osebni slog in naslovnik (Mikolič 2005, 2007a).

3 Slovski opis

Modifikatorske oznake oziroma oznake za modifikacijo moči za besede, ki izražajo jačanje ali šibitev pomena ter subjektiven, čustven odnos bodisi do predmetnosti bodisi do naslovnika, se v slovarju uvrščajo med pragmatične oznake. V nadaljevanju smo analizirali nekatere primere v treh slovenskih jezikovnih priručnikih (LBZS, SSKJ, SP).

V LBZS negativen čustven odnos odražajo kvalifikatorji, kot so: *z neodobranjem, slabšalno, (zelo) grobo, (nekoliko) prostaško, vulgarno*; v spodnjih primerih je opazovana beseda *denar* priložnostno modificirana kot del stalne besedne zveze:

- *navadno slabšalno* Če mu je bil preprosto vseč vonj po denarju in ga je z leti prihranil, je še vseeno mrtev,
- *z neodobranjem* Vse je plačevala ta Čehinja, saj je bila hči nekega ministra in je imela denarja kot pečka.

Pozitiven čustven odnos pa je v LBZS označen z naslednjimi kvalifikatorji: *izraža naklonjenost, ljubkovalno, šaljivo, evfemistično* idr. Takšne kvalifikatorje zasledimo tudi pri pomenskih prenosih, kot sta npr.:

– *evfemistični izraz za umreti, zlasti v osmrtnicah*¹ [mirno, tiho] **zaspati**,

– *šaljiv izraz za nos* Glede na moj **rilec** bo operacija zahtevna, se je pošalil Barry.

Nekateri leksemi izražajo presenečenje, ki je lahko pozitivno ali negativno, je pa smiselno, da je ta njihova pragmatična vloga označena, bodisi v pomenski razlagi bodisi z oznako, ki pove, da gre za izraz presenečenja; v primeru iz LBZS je iztočnica *gora* del stalne besedne zveze, ki kot celota deluje kot izraz presenečenja:

– *kot izraz presenečenja* **Križana gora**, Sebastian, kaj se dogaja?

Čustveno zaznamovane besede imajo same po sebi že poudarno vlogo, pri tem pa obstajajo tudi leksemi, pri katerih poudarna vloga prevladuje. Ti želijo bolj poudariti kaj/koga kot pa izraziti čustva; pomen lahko jačajo ali šibijo, pri tem se lahko izrazi pozitiven ali negativen odnos do predmetnosti ali naslovnika. Tudi na takšne besede je smiselno opozoriti v pomenski razlagi ali s posebnim kvalifikatorjem, ki pove, da beseda izraža poudarek; primer iz LBZS, v katerem se pokaže raba iztočnice v stavčni strukturi, ki je pogosta prav za izražanje poudarka:

– *za izražanje poudarka* **To je absurd!** Država se trenutno prav nič ne briga za gospodarstvo, ne samo za mala podjetja.

V SSKJ pragmatične oznake največkrat pokriva zelo široka oznaka *ekspr.* = *ekspresivno*, lahko pa zasledimo tudi naslednje ekspresivne kvalifikatorje: *evfem.*, *iron.*, *ljubk.*, *nizko*, *slabš.*, *šalj.*, *vulg.* Včasih je informacija, da gre za izražanje poudarka ali čustvenega odnosa, prisotna v pomenski razlagi, največkrat pri inherentno modificiranih besedah, pogosto pa slovar te pragmatične vloge ne zazna.

Primer iz SSKJ, v katerem je pridevnik s pragmatično poudarno vlogo, tj. pomenski presežnik *edinstven*, označen s kvalifikatorjem *nav. eksp.* – *navadno ekspresivno*:

edínstven -a -o prid. (ě)

1. *nav. eksp.* ki zelo izstopa po pomembnosti, vrednosti: to je zate edinstvena prilika; edinstvena skulptura; edinstveno doživetje / sprejem je bil nadvse veličasten, edinstven; edinstvena lepota jezera / on je edinstven človek, izreden, čudovit

2. *knjiž.* edino pravi, edino mogoč: užitek mu pomeni edinstveni smisel življenja

edínstveno prisl.: edinstveno oblikovan obraz; sam.: rad bi doživel nekaj velikega, edinstvenega

Isti pridevnik ima v SP kvalifikator *poud.* – *poudarjalno*:

edínstven -a -o (î) *poud.* ~o doživetje |čudovito, enkratno|

edínstveno -ega s, poj. (î) *poud.* doživeti kaj ~ega |čudovitega, enkratnega|

edínstvenost -i ž, poj. (î) *poud.* |čudovitost, enkratnost|

¹ V tem primeru se modifikatorski oznaki (*evfemistični izraz*) pridruži še kontekstna oznaka (*zlasti v osmrtnicah*).

Glede na to, da je s pridevnikom *edinstven* pomen ojačan, pri čemer se izrazi pozitiven odnos do predmetnosti, bi se kvalifikator lahko glasil *poudarjeno izraža naklonjenost* ali pa bi o tem pomenu pridevnika govorila pomenska razlaga.

Primer pridevnika *vsemogoč*, kjer poudarjalna vloga v SSKJ ni posebej označena:

vsèmogòč tudi vsèmogòč -òča -e prid. (ě-ò ě-ó; ě-ō ě-ō)

1. ves mogoči: na razvoj vplivajo vsेमogòči dejavniki; pri nas so vsेमogòči ljudje; soba je bila natrpana z vsेमogòčo šaro

2. *star.* vsेमogòčen: vsेमogòči oblastniki,

medtem ko SP to zazna in označi s kvalifikatorjem *poud.* – *poudarjalno*:

vsèmogòč -a -e (ěó; ěō ěó ěó) *poud.* vpliv ~ih dejavnikov [številnih, raznovrstnih]; *star.* biti ~ vsेमogòčen.

Za pridevnik *vsemogoč*, ki s poudarkom izrazi različnost in veliko količino česa/koga, kar je lahko bodisi pozitivno bodisi negativno obarvano, se zdi ustrezen kvalifikator *poudarjeno izražanje*, ki lahko postane del pomenske razlage: *poudarjeno izraža različnost in veliko količino česa/koga*.

Tudi iz analiziranih primerov je razvidno, da moramo biti posebej pozorni na lekseme, ki so inherentno zaznamovani (*absurd, edinstven, vsेमogòč*), in lekseme s priložnostno modificiranim pomenom (*denar, zaspati, rilec, gora*). Tu se v vseh analiziranih jezikovnih priročnikih pragmatične oznake srečujejo s semantičnimi (npr. *pren. – preneseno, navadno kot zmerljivka*).

Vsekakor je za boljšo informiranost uporabnika slovarja o pragmatičnem in z njim povezanim semantičnim pomenom slovarskih iztočnic potrebna tudi sistematičnost informacij o modifikaciji moči, podobno kot npr. v angleškem spletnem slovarju Cambridge Dictionary (CD), kjer se tovrstne informacije pri posameznih iztočnicah najdejo že v pomenski razlagi, poleg tega pa ob tem naletimo tudi na več definicij modifikacij moči (*hedges, vague language* itn.).

4 Jezikovnodidaktični opis

Številni opisi specifičnih načinov modifikacije moči v angleškem jeziku so gotovo pripomogli k temu, da so danes ti načini modifikacije moči argumentov že vključeni med vsebine poučevanja angleškega jezika, npr. strokovno-znanstvenega jezika (prim. Stephens 1997) ali angleščine kot drugega/tujega jezika (prim. The writing center).

Podobno smo v skladu s teorijo vljudnosti v okviru jezikovnodidaktičnega pristopa Tilka (Mikolič 2016) izpostavili, da je komunikacijske spretnosti, povezane z modifikacijami moči, smiselno uporabiti za razvijanje zmožnosti nenasilne komunikacije. Učni pristop Tilka narekuje sočasni pouk jezika in književnosti, pri katerem učenci prepoznajajo in usvojijo komunikacijske obrazce, ki so bistveni za učinkovito sporazumevanje tudi po teoriji transakcijske analize (TA). Po tej teoriji morajo govorci znati oceniti lastne vloge v interakciji in zmorejo izstopati iz škodljivih odnosov

trikotnika moči (napadalec, žrtev in reševalec) (Milivojević 2013; Mikolič 2016: 73–87).

Iz trikotnika moči lahko izstopamo tako, da prepoznamo odnose moči v trikotniku in realistično ovrednotimo vsako od vlog. Pri tem nam lahko zelo pomaga prepoznavanje govora vsake od vlog. Iz Slike 1 vidimo, da pri vseh vlogah prevladujejo tipična jezikovna sredstva, ki sodijo med izraze moči (npr. presežniki in drugi jačitelji, modalni glagoli in drugi izrazi, ki izražajo čustvenost, izrazi, ki želijo narediti vtis popolne razpoložljivosti).

Vloge	Napadalec	Žrtev	Reševalec
Izraz	– presežniki in drugi jačitelji: <i>najboljši, najslabši, popolnoma, absolutno, vedno, za vedno, nikdar, nikoli, povsod, nikjer, vsi, vse, nič, nihče</i> ipd. – velelniki: <i>naredite to, utihnite</i> ipd.	– otroški govor – presežniki: <i>najboljši, najboljše, največji</i> itn. – modalni glagoli in drugi izrazi, ki izražajo čustvenost: <i>želim, hočem, me ne zanima, oh, ne že spet, to je krivica, to je najslabši dan mojega življenja</i> ipd.	– pokroviteljski izrazi: <i>a me slišite, poslušajte me, kaj sem vam rekel/-a</i> ipd. – izrazi, ki želijo narediti vtis popolne razpoložljivosti: <i>seveda, popolnoma razumem, vedno na voljo, ni problema</i> ipd.

Slika 1: Jezikovna sredstva treh vlog v trikotniku moči (Mikolič 2016, v tisku)

Med nenasilne sporazumevalne vzorce, ki omogočajo stalno preverjanje lastnih stališč in obenem sogovorniku dopuščajo dovolj prostora, pa sodijo jačitelji, ko se uporabljajo ob zelo trdnih argumentih, sicer pa je poudarek predvsem na šibiteljih, ki dopuščajo možnost za odziv naslovnika.

- vprašanja: *kdo, kaj, zakaj, kako, kje, kdaj, kako dolgo, koliko, na kakšen način* ipd.
- izrazi za primerjavo: *v primerjavi s tem, tako kakor* ipd.
- izrazi mišljenja: *mislim, po mojem mnenju, verjamem* ipd.
- šibitelji: *morda, mogoče, zdi se mi, včasih* ipd.
- jačitelji (ob trdnih argumentih): *res, zagotovo, povsem, vse, nič* ipd.

Slika 2: Jezikovna sredstva nenasilne komunikacije (Mikolič 2016, v tisku)

5 Zaključek

Jože Toporišič je s svojo natančno in bogato analizo upovedovanja v *Slovenski slovnici* podal odlično osnovo za preučevanje propozicijskih in metabesedilnih modifikacij. V prispevku navedeni primeri kažejo na to, da s pomočjo oznak modifikacije moči v slovarjih lahko označujemo okoliščine sporočanja, ki niso samo dodatna informacija, pač pa gre za okoliščine, ki vplivajo na sam leksikalni pomen, zato oznake prispevajo tudi k natančnejšemu opisu in lažjemu razbiranju pomena. To je pomembno tudi v dvojezičnih slovarjih, kjer v dveh jezikih prihaja do različnega obsega in načinov izražanja intenzitete pomena. Sodobni jezikovni priročniki, vključno

z jezikovnodidaktičnimi, morajo zato biti pozorni na ta pomembna semantično-pragmatično sredstva, s pomočjo katerih je naša komunikacija lahko bolj učinkovita in obenem nenasilna.

Viri in literatura

- BARKER, Chris, 2002: The Dynamics of Vagueness. *Linguistics and Philosophy* 25. 1–36.
- BOWERS, John Waite, 1963: Language intensity, social introversion, and attitude change. *Speech Monographs* 30. 345–352.
- BROWN, Penelope, LEVINSON, Stephen C., 1987: *Politeness: Some Universals in Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CD = Cambridge Dictionary. www.dictionary.cambridge.org
- ČERV, Gaja, KALIN GOLOB, Monika, 2012: Sporočanje vloge in raba dvodelnega člena naj bi z deležnikom na -l v sodobnem tiskanem poročevalstvu. *Slavistična revija* 60/2. 131–49.
- LBZS = Leksikalna baza za slovenščino. <http://www.slovenscina.eu>
- LIVNAT, Zohar, SOVRAN, Tamar, 2001: Creativity vs. Meaningfulness in Adverbial Derivation. *Folia Linguistica* 35/3–4. 299–312.
- KOROŠEC, Tomo, 1998: *Stilistika slovenskega poročevalstva*. Ljubljana: Kmečki glas.
- KUNST GNAMUŠ, Olga, 1986: *Razumevanje in tvorjenje besedila: poskus pragmatične razčlembе*. Ljubljana: Pedagoški inštitut pri Univerzi v Ljubljani.
- MIKOLIČ, Vesna, 2005: Izrazi moči argumenta v znanstvenih besedilih. Marko Jesenšek, Jožica Čeh, Bernard Rajh (ur.): *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Slavistično društvo. 278–291.
- MIKOLIČ, Vesna, 2007a: Izrazi moči argumenta v turističnooglaševalskih besedilih. Irena Orel (ur.): *Metode in zvrsti. Razvoj slovenskega strokovnega jezika. Obdobja 24*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 153–161.
- MIKOLIČ, Vesna, 2007b: Modifikacija podstave in argumentacijska struktura besedilnih vrst. *Slavistična revija* 55/1–2. 341–355.
- MIKOLIČ, Vesna, 2014: Literarna perspektiva Šalamunovega pesniškega diskurza skozi slovensko in tujejezično leksiko. Alenka Žbogar (ur.): *Recepcija slovenske književnosti. Obdobja 33*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 279–287.
- MIKOLIČ, Vesna, 2016: *Ethnic Identity and Intercultural Awareness in Modern Language Teaching. Tilka Model for Ethnic Conflicts Avoidance*. New York: Nova Science Publishers.
- MIKOLIČ, Vesna, 2016 (v tisku): Medkulturno poučevanje jezika in književnosti po modelu Tilka. *Slovenščina v šoli*.
- MILIVOJEVIĆ, Zoran, 2013: *Igre, ki jih igrajo narkomani*. Ljubljana: Modrijan.
- MORZYCKI, Marcin, 2015: *Modification. Key Topics in Semantics and Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2007: Raziskave metabesedilnosti v uporabnem jezikoslovju: pregled področja in predstavitev raziskovalnega dela za slovenščino. *Jezik in slovstvo* 52/3–4. 7–19.
- PISANSKI PETERLIN, Agnes, 2015: So prevedena poljudnoznanstvena besedila v slovenščini drugačna od izvirmih? Korpusna študija na primeru izražanja epistemske naklonskosti. *Slavistična revija* 63/1. 29–43.
- RICK, Nouwen, 2010: Two kinds of modified numerals. *Semantics and Pragmatics* 3. 1–41.
- SMOLEJ, Mojca, 2004: Obvezni in neobvezni členki. *Slavistična revija* 52/2. 144–155.
- SP = Slovenski pravopis. Fran. Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. Fran. Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si

STEPHENS, Mary, 1997: *Practise advanced writing*. Harlow: Longman.

The writing center = Qualifiers. The Writing Center, University of North Carolina at Chapel Hill.
www.writingcenter.unc.edu

TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

VENTOLA, Elija, MAURANEN, Anna (ur.), 1996: *Academic writing: intercultural and textual issues*. Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 1998: Pomenski preplet glagolov imeti in biti – njuna jezikovnosistemska stilistika. *Slavistična revija* 46/4. 293–353.

WIERZBICKA, Anna, 2003: *Crosscultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. Berlin: Mouton de Gruyter.

ŽELE, Andreja, 2012: O propozicijskosti prislovov v slovenščini (z vidika slovanskega jezikoslovja). *Slavia Centralis* 5/2. 21–36.

OBRAVNAVANJE BESEDILA V DELIH JOŽETA TOPORIŠIČA

Sonja Starc

Pedagoška fakulteta, Koper

UDK 81'42:929Toporišič J.

Razprava obravnava Toporišičevo pojmovanje besedila, tvorjenja pomena (pomenjenja) v njem in besediloslovja, kot se kaže v njegovih delih od 1959 naprej. V zgodnjih razpravah je to razvidno iz stilističnih analiz literarnih besedil, kasneje pa je zgradba besedila (tematsko-rematska struktura, kohezija) obravnavana v besedilni skladnji, proces tvorbe pa v okviru sporočanja.

Jože Toporišič, besedilo, pomenjenje, kohezivna sredstva, besedilna skladnja, sporočanje

The article deals with the comprehension of text, creating meaning through text and text linguistics as revealed in the papers of Toporišič from 1959 onwards. In his early articles his views can be perceived through his stylistic analysis of literature, while later his concept of text (thematic-rhematic structure, cohesion) is presented in the »text syntax« and the process of construing text within »communication«.

Jože Toporišič, text, meaning making, cohesive sources, text syntax, communication

Uvod

Jože Toporišič (1993: 5, 7) postavi začetek razvoja besediloslovja v 60. leta 20. stoletja, nekaterih njegovih segmentov pa že v antično govorništvo in poetiko. »Besediloslovje torej obravnava lastnosti besedila, tj. nosilca (prenašalca) obvestila od tvorca k naslovniku«. V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992b: 6–7) je besediloslovje definirano kot

[j]ezikoslovna veja, ki proučuje t. i. jezikovna sporočila (besedila), začeniši s povedjo navzgor. Pri tem proučuje bodisi nastajanje besedila bodisi njegove zgradbene značilnosti: tvarne (dolžina, zaporednostna in miselna razčlenjenost), govorne (besedje, vezanost, sporočevalni postopki), priložnostne (naslov, prenosnik) in razpoloženske, zgradbene (uvod, jedro, zaključek; poglavje, besedilno mesto ipd.).

Slovenska strokovna javnost se je z besediloslovnimi temami lahko seznanila že v 70. letih na posebnem tečaju na Filozofski fakulteti v Ljubljani (Toporišič 1993: 5). V tem obdobju je v slovenščini izšla tudi Winnerjeva razprava *Poetika Romana Jakobsona* (1976), v kateri je predstavljen pomen Jakobsonovega drugačnega pojmovanja poetike, njena naravna povezanost z lingvistiko in komunikacijski odnos med umetnikom, umetnino in naslovnikom. Že 1965 pa je bila v slovenščini objavljena razprava Jedlička *Teorija Praške šole o knjižnem jeziku*. Avtor izpostavlja funkcijski vidik nove teorije češkega knjižnega jezika, ki enakovredno obravnava pisani in govorni jezik.

Pričujoča razprava predstavlja Toporišičevo pojmovanje besedila, kot se kaže iz analize korpusa dvaindvajsetih njegovih za to temo relevantnih razprav, poglavij učbenikov, dveh izdaj slovnice in enciklopedije (dela od 1959 naprej). Njegove posredno in neposredno obravnavane besedilotvorne teme razčlenjujemo v smislu (tudi s Praško šolo povezanega) hallidayevskega pogleda¹ na besedilo kot komunikacijski pojav, trenutna realizacija jezikovnega (in drugega semiotskega) sistema v okoliščinah, kot nenehni proces semantičnih izbir (Halliday 2002; Halliday, Matthiessen 2004).

Posredno besediloslovno

V razpravah o slogu v literarnih besedilih že zaradi narave raziskovanega predmeta – besedila – Toporišičeve analize presegajo enoto povedi in s tem stopijo na raven besediloslovja, saj kažejo, kako izbrana izrazna sredstva (so)učinkujejo v procesu tvorjenja pomena ali pomenjenja v celotnem besedilu.

V uvodnem delu članka o ritmu v prozi Toporišič (1959a: 109) zapiše, da se v raziskovanje te teme podaja kot jezikoslovec, ki skuša podpreti Ocvirkov »pojem ritmičnega vodilnega motiva (v bistvu metričnega)«, kot se kaže v pesmih naših modernistov, in ob novih spoznanjih o stavčni fonetiki pojme »verzne ritmike prenesti s poezije na prozo«. Ritem in intonacijo razume kot pomenski besedilotvorni sredstvi. Sklicujoč se na Zupančičevo *Žebljarsko*, ugotavlja, da je ritem »v dobrih pesmih vedno v skladu z vsebino, saj jo soizraža«. Z Breznikovim primerom tematsko-rematske členitve »Bil je imeniten grof. Ta grof itn.« poveže pomensko poudarjeno informacijo s stavčnim naglasom, ki da je »razen v zadnjem stavku vedno na zadnji sintagmi« (prav tam: 110). V nadaljevanju svoj prikaz proznega ritma opira na odlomek iz Cankarjevega *Jureta* in ugotavlja, da »posamezne ritmične sklope povezuje v večje celote« stavčna intonacija (prav tam).

Vsak ritmični sklop ima sicer svoj intonacijski interval (sklopi iz prvega stavka padajočega, prav tako tudi zadnja dva iz drugega stavka, medtem ko imata prva dva rastoče stavčne intervale); toda vse intervale v vsakem stavku povezuje v celoto stavčna intonacija, ki se na koncu vsakega stavka pomiri na ta način, da se spusti tako nizko kot nikjer drugje. (Toporišič 1959a: 110–111)

Analizo soustvarjanja pomena in sporočila odlomka z ritmom in intonacijo zaključijo z ugotovitvijo, da se ritem »potemtakem popolnoma sklada z vsebino odlomka, ki bi mu lahko nadeli naslov 'Smrt'« (prav tam: 111).

Tudi v Prešernovem *Pevcu* (Toporišič 1959b: 135–136) izpostavi intonacijo kot močno pomenotvorno sredstvo: »Najmočneje pa je v vsej prvi kitici naglašena beseda *kdo*, vprašalnica, ki je hkrati tudi intonacijsko najvišja: od nje naprej pojemata tako intenzivnost izgovora kakor intonacijska višina posameznih besed«. In kot pomenotvorno razume tudi pesniško obliko: »Če so nam oblike Prešernove pesmi znane iz drugih literatur, to samo pomeni, da jih je pesnik uporabil iz istega razloga, iz katerega so v raznih literaturah nastale: ker so bile vsebini primerne, ker so jo soizražale« (prav tam: 137). Zadnje trditve natančneje ne pojasni, se pa z njo približuje ugotovitvam

¹ Zaradi prostorske omejitve natančneje ne predstavljamo teorije in drugih avtorjev.

o žanru kot semiotskem in semantičnem sredstvu (van Leeuwen 2005; Martin, Rose 2008; Bateman 2011). Toporišič opozarja na ritem in vodilni motiv (ponavljanje kakšnega »značilnega sklopa ritmičnih signalov« na podlagi »akustičnih značilnosti besednih zvez«) tudi v svoji razpravi o stilu Prešernove pesmi (Toporišič 1966a: 12–13).

V *Razmišljanju o Finžgarjevi prozi* (Toporišič 1965a) se prevladujoče kaže literarnovedni pristop (»avktorialni, personalni/scenični« pripovedovalec, »vložna prva oseba«), povezan s slogovnimi analizami, iz katerih lahko prepoznamo Toporišičevo naravnost na prepoznavanje nastajanja pomena v besedilu tudi kot medosebno komuniciranje med avtorjem in naslovnikom, ki se realizira prav z izborom posebnih jezikovnih sredstev, npr. »nam z odvisnim premim govorom (samogovorom) razkri-vajo svoja mentalna stanja« (prav tam: 122). V tem smislu in kot povezovalno sredstvo v besedilu posredno izpostavlja »pripovedni položaj«, pripovedovanje v prvi/tretji osebi (prav tam: 123). Vpeljani termin »pripovedni položaji (načini)« v kasnejših delih zamenja z »ubeseditveni načini« (prav tam: 214). Tu se pokaže Toporišičevo pojmovanje procesa branja kot interakcije med besedilom in bralcem, njegove sprejemljivosti oz. pripravljenosti sprejemati besedilo, prepoznavati njegov pomen in smisel. Pravi namreč, da je »bralska poželjivost« odvisna od »besednoumetnostne in bralčeve urejenosti« (prav tam: 125), pri čemer »urejenosti« ne pojasni.

Bistvo pojmovanja besediloslovne teorije o principih nastajanja in učinkovanja besedila najdemo v Toporišičevi *Praktični stilistiki* (1966b: 81), v kateri lahko v Jakobsonovem (1989: 149–190) in Austinovem (1990) smislu preberemo, da »[v]sako razumno sporočilo nastane pač zato, ker je njegov tvorec (govoreči, pišoči) hotel komu kaj povedati, mu sporočiti tako ali drugačno resnico, z njo vplivati na naslovnikovo zavest, ravnanje, voljo in podobno«. V razpravi o stilu Toporišič posredno obravnava besediloslovne teme: izbira namenu in govornemu položaju ustreznih jezikovnih sredstev, izbira kohezivnih elementov, ustvarjanje stika z naslovnikom (besedna, slovnična retorična sredstva) in s tem povezan proces tvorbe in branja besedila.

V bistvu vsaka stilistika proučuje prav izbiro izraznih sredstev za svojevrstna pomenjenja. V tem smislu se Toporišičeve stilistične analize povezujejo z besediloslovjem, tudi *Stilistika skladenjskih pojavov* (1976).

V razpravi o jeziku Janeza Svetokriškega Toporišič (2000b: 422) v poglavju o skladenjski analizi zapiše, da so najmanjše osnovne enote besedila povedi. Na področje besediloslovja poseže še s posrednim opozarjanjem na kohezijo – vlogo ponovnih pojavitev (prav tam: 426; npr. dobesedne ponovne pojavitve »ne zapovej«, kohezivne prvine imenuje »vezala«) – in z analizo vzpostavljanja stika z naslovnikom/poslušalstvom«. To pojasnjuje z rabo naklona (prav tam: 422–423) in stilističnih skladenjskih figur (prav tam: 421, 430–431).

Neposredno besediloslovno

V preglednem članku o pojmovanju in izrazju slovenskega besediloslovja Toporišič (1993) uvodno ugotavlja, »da je besediloslovje le del sporočanja (t. i. komuni-

ciranja), tj. nauka o tvorjenju in sprejemanju obvestil (informacij) z različnimi govoricami (tj. ne le z jezikovno besedno, ampak tudi z izrazno/mimično/, gibovno/gestovno/, držno itd.)« (prav tam: 6). In »da nam je jasno, kaj besedilo je«, a »ni enotne rabe izrazov« (prav tam: 8). V nadaljevanju razpravlja o različnih terminih, domačih in tujih, ki se v 90. letih vpeljujejo v šolsko učenje o besedilu, in komentira njihovo rabo (npr. sporočanje/sporazumevanje, oddajnik/sporočevalec – sprejemnik, stvarni kontekst/kontekst/okoliščine itn. pri različnih avtorjih: Žagarju, B. Golob, M. Košir, Dularju, Korošču, M. Kolar, B. Pogorelec, S. Trdini). Zaveda se širine obravnavanih besediloslovnih tem in njihovega prenosa v šolske učbenike, zato predlaga poimenovanje na podlagi slovenskih osnov, mednarodni izraz kot različico v oklepaju. Ponudi svoje ustreznice, npr. za *kod*: *vez* (m. sp.) ali *govorical/besedna govorica*, tj. »sestava (sistema) dogovornih (konvencionalnih) znamenj« (prav tam: 7), »kakor bi lahko imenovali to, kar nam je splošno jezik« (prav tam: 8), in se sklicuje na de Saussurjevo pojmovanje govornice (jezika) in govor(jenja)a.

Predstavi besedilotvorne prvine, kot so bile dotlej obravnavane v strokovnem diskurzu. Kot inherentno lastnost, »[n]e glede na zvrstnostne in vrstne značilnosti besedil«, prepozna »t. i. dele sporočila« (Toporišič 1993: 12): uvod, jedro, zaključek kot S. Trdina, B. Pogorelec, Dular, Korošec, Kmecl in kot jih tudi sam obravnava že v učbeniku *Slovenski knjižni jezik (SKJ) I* (Toporišič 1965b). Nadalje poudarja za tvorbo besedila pomemben dejavnik, »kako so posamezni deli sporočila/besedila med seboj povezani« (Toporišič 1993: 12). Povzame Breznikove ugotovitve o besednem redu kot predhodno obravnavanje besediloslovne kategorije členitve po aktualnosti. Zaključuje (prav tam: 13–14) z navedbo načinov povezanosti besedila pri Korošču ter M. Kolar in B. Pogorelec. Ugotavlja, da so glavne stvari v izrazju besediloslovja zarisane tudi v slovenskem jezikoslovju, a potrebno bo »še veliko dela, da bo vse to primerno zaokroženo« (prav tam: 14).

Toporišič (1993: 5) povzema, da se je »marsikaj iz tematike besediloslovja obravnavalo v okviru tega, kar sedaj precej splošno imenujemo sporočanje«. Sporočanje pa se najboljšeje obravnava v učbenikih. Poglejmo, kako v Toporišičevih.

V učbeniku SKJ I v okviru Sporočanja (Toporišič 1965b: 201–229) govori o tvorbi besedila, in sicer o fazah v nastajanju besedila (prav tam: 201–206), iznajdbi/inven-ciji, urejanju gradiva/dispoziciji, gradnji/kompoziciji, in njegovih delih. Za vsak del predstavi tipične prvine ob analizah odlomkov literarnih in neliterarnih besedil. Za uvod ugotavlja, da lahko od splošnega prehaja h konkretnemu ali od posameznega k širši temi. Jedrni deli so lahko povezani na tri načine (»povezovalni načini«; prav tam: 207–214): a) avtor eksplicitno napove zaključek ene teme in prehod k naslednji, b) izrazi vsebinski odnos med že sporočenim in nadaljevanjem ter c) zvezo vzpostavlja z novimi vsebinami. Lahko ohranja enak »ubeseditveni način« (poročanje, pripovedovanje, razlaganje) ali prehaja z enega na drugega. Ubeseditveni stališči, pri čemer je ubeseditev definirana kot »jezikovni (besedni) odraz predmetnosti«, sta dve: »zapisujoči, pripovedujoči« se razodeva ali ne (Toporišič 1965b: 214; v *Slovenskem jeziku in sporočanju* (SJS) 2 sta ubeseditveni stališči imenovani subjektivno in objektivno (Toporišič 1996: 183)); prenosnika sporočila sta tudi dva (Toporišič 1965b: 215; tu še

ne poimenovana, v SJS 1 pa govorni in pisni prenosnik (Toporišič 1994: 175)), ubesedujemo lahko pisno ali ustno. Vrste govornega sporočanja so govorni jezik, deklamiranje, recitiranje in branje (Toporišič 1965b: 216–220); kot stalne oblike pisnega sporočanja pa so obravnavane različne besedilne vrste (Toporišič 1965b: 220–229; tudi v SKJ 2 (Toporišič 1972: 195–205) in SKJ 3 (Toporišič 1967: 203–220)).

SKJ 2 (Toporišič 1972: 171–195) pri Sporočanju obravnava stilistiko (kot v Toporišič 1966b), tj. »posebna veja našega znanja o jeziku«, ki »[p]roučuje značilnosti in primernost jezikovnih sredstev kakršnegakoli sporočila ali njega dela«. V enakem poglavju pa SKJ 4 (Toporišič 1973: 201–211) govori o stilni vrednosti besed in besednih zvez.

V SJS 1 Toporišič (1994: 9–13) v poglavju Jezik in besedilo zapiše, da je jezik »sestav prvotno slušnih (pozneje tudi pisnih) znamenj raznih vrst, besedilo pa je tvorba iz teh znamenj: je ubeseditiv človekove predstave o določeni predmetnosti za prenos določenega obvestila«. V razlagi o značilnostih besedila ob Kosovelovi pesmi *Kraška vas* predstavi proces ustvarjanja (»Iz jezikovnega sestava je jemal sredstva in jih v skladu s pravili slovničnega vezanja izoblikoval v besedilo«) in analizo v pesmi uporabljenih sredstev iz jezikovnega sestava: skladijske vzorce, besedne vrste in prenosnika: pisni, slušni. Ob slednjem omeni »slušna jezikovna sredstva stavčne fonetike« kot sestavine besedila. Podpoglavje Besedilo (prav tam: 12–13) govori o »gradbenih prvinah« – povedih, ki so v besedilu »smiselno povezane, celota pa zaokrožena, popolnjena«. Popolnost se kaže v »sledjih« (npr. časovno, poklicno, dejavnostno tvorčevsko – umetnostno in neumetnostno). Tipologijo besedil opredeljuje slogovni postopek ali ubeseditivni način. Stalno obliko sporočanja imenuje besedilna vrsta (npr. opis). V poglavju Sporočanje ohranja enak način predstavljanja tvorbe besedila in delno branja kot enega izmed delov govornega sporočanja. Pojem besedila posodablja z dodanim sporočanjским modelom, v katerem lahko prepoznamo Jakobsonovo pojmovanje nastajanja sporočila v komunikaciji.

Sporočanje v SJS 2 (Toporišič 1996: 171–227) obravnava (pripovedno) besedovanje (pripovedovanje, poročanje), kar je bilo v učbenikih iz 60. let imenovano »ubeseditivni način«, in dodaja ustvarjalno pisanje. Kriteriji za uvrstitev slednjega med »samostojne« ubeseditivne načine/besedovanja niso izraženi.

Toporišič (1995) zaokroži svoja besediloslovna spoznanja o zgradbi besedila v razpravi *Besedilna skladnja* (BS). Osrednje mesto v BS posveča členitvi po aktualnosti, izhajajoč iz Breznikove razprave *Besedni red v govoru in pisavi* iz leta 1908, v kateri je v smislu razvrščanja informacij po pomenu analiziran odlomek Trdinove *Rajske ptice*. Toporišič (1974/1975) je namreč že v 70. letih Breznika označil za predhodnika sodobnega nauka o členitvi po aktualnosti. Toporišič (1995: 13–14) v razpravi posredno utemeljuje rabo termina »besedilna skladnja« z opredelitvijo členitve po aktualnosti kot načela, »da si v neprvi enostavčni povedi stavčni členi sledijo po načelu manjše oz. večje obvestilnosti, tj. najprej je na vrsti (bolj) znano, t. i. izhodišče ali tema, temu pa sledi manj znano ali novo, t. i. jedro ali rema (katerega prvi del je lahko prehod, tj. od novega bolj znani del, kakor je preostali jedrni)«. Z oznako

»v neprvi enostavčni povedi« povezuje pojav členitve po aktualnosti z besedilom ali njegovim delom (odlomkom), v *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992b: 17) pa jo veže na stavek in podredno zvezo stavkov. Enako tudi v *Novi slovenski skladnji* (Toporišič 1982: 163) in slovnica (npr. Toporišič 1984: 532): »Členitev po aktualnosti (tudi aktualnostna členitev) je samosvoja sestavina stavčnega (povednega) pomena. Enostavno ali podredno zloženo poved (ali pa posamezne neodvisne dele priredja) obravnava glede na to, kateri del teh enot je vsebinsko bolj in kateri manj znan« (Toporišič 2000a: 660).

Poglejmo spet v BS, tu Toporišič (1995: 16) kot osnovo za svoje obravnavanje besedila navaja funkcijsko češko slovnico *Mluvnice češtiny* iz 1987, ki pojmuje besedilo kot svojevrstno enoto s posebnimi lastnostmi, izpostavlja njegovo razčlenjenost in tipologijo ter govori o »posebnih sredstvih besedilne zgradbe ('nadpovedna')»: o zaimkih, samostalnikih, pridevnikih, prislovih, povedkih v pomenu kazalnikov naprej (kataforični) in nazaj (anaforični), povezovalniki (konektorji)« itn. Ob prikazu Breznikove analize pomenskega členjenja v omenjenem odlomku Toporišič tudi sam analizira isti odlomek, a hkrati s členitvijo po aktualnosti (tudi na ravni podredne povedi) obravnava ponovne pojavitve, ki jih označi za besedilotvorne enote in poimenuje *sledje* (sekvenca). Tako z izpostavljanjem tudi ponovnih pojavitev posredno poudarja proces pomenjenja, nastajanja in povezovanja pomena v besedilu. Odkriva še druga sledja: časovno, izraženo z glagolskim časom, tipično za posamezne besedilne vrste (npr. v pripovedi pretekli čas), povedijsko, z glagolskim pomenom izraženo dogajanje, tudi vezano na besedilne vrste (npr. v pripovedi glagoli spreminjanja, poteka). V drugem delu razprave preide Toporišič (1995: 19–21) z analize na teoretični model »štirih temeljnih tipov besednega povezovanja v stavku (kohezije)«, povzetih »po Werlichu (1979)«, in sicer na podlagi *istovetnosti*² (za katero sam zapiše, da jo poznamo kot ponavljanje), *enakovrednosti* (kot načelo različenja/variacije, npr. *medved – kosmatinec – zverina*), *presečnosti* (v zaporedni obliki sledja vsaj ena skupna pomenska sestavina) in *vključitve* (npr. *konj – žival*). Prve tri tipe povezovanja ponazori s primeri iz Trdinovega odlomka, zadnjega ne. V nadaljevanju Toporišič (prav tam: 21) navaja tipične stavčnočlenske zgradbe povedi (z oznako prevladujočega glagolskega časa) kot značilnosti posameznih besedovalnih oz. besedilnih tipov, t. i. slogovnih postopkov opisovanja, pripovedovanja, razpostavljanja, utemeljevanja in navajanja. Pregledno (s primeri iz Trdine, Vodnikove in Prešernovih pesmi) predstavi besedilno kategorijo *gledišče* (prav tam: 21–22), kamor uvršča: *osebovnost* (»pripovedni položaji«: prvo-, drugo- ali tretjeosebna pripoved; Toporišič 1965a: 123), *podajanje* (objektivno ali subjektivno), *žarišče* (časovno-prostorska širina zornega kota: nekoč, nekje), *časovnost* (različni časi za različne besedilne tipe, kot je označeno v stavčnočlenski zgradbi povedi) in *vidskost, načinovnost, naklonskost*, kot so obravnavani v slovnici.

Toporišič sicer ne prevzame Hallidayevega koncepta pomenjenja na treh pomenskih ravninah (metafunkcijah), najdemo pa nekaj smiselnih podobnosti v njegovem

² Ne v pomenu vrste relacijskih stavkov, kot jih v slovenski jezikoslovni literaturi obravnavajo Kunst Gnamuš (1995: 24–53), Bizjak (2005: 67–79) in Starc (2010: 241–259).

vidiku soustvarjanja besedilnega pomena z medosebnim razmerjem (avtor – naslovnik) v kategorijah osebovnost (raba zvalnika), podajanje (osebno – neosebno) in naklonskost. Raven povezovanja in ohranjanja kontinuitete pomena v istovetnosti, enakovrednosti, vključitvi, presečnosti in podkategorijah gledišča, razen osebovnosti, tvorbo pomena na ideacijski pomenski ravnini pa v povedijskem sledju (sorodno s Hallidayevimi procesnimi stavki).

V četrto, prenovljeno in razširjeno izdajo *Slovenske slovnice* (2000a) je Toporišič vnesel besedilno skladnjo kot zaključek poglavja Skladnja. Pomembno temo BS (1995) – členitev po aktualnosti – je iz nje izločil in jo uvrstil pred Besedni in stavčni red (Toporišič 2000a: 660–666). V besedilni skladnji »Breznikovo predhodništvo« in »Škrabčevo presojo Breznikove teorije« predstavlja z vidika zgodovinske vloge, ohranja pa vsa ostala poglavja iz BS, le da jih nekoliko razširi z dodatnim komentarjem in s primeri. Po češki slovnici navaja slovnična sredstva za soustvarjanje besedilnega pomena pod naslovom Slovnični delež v besedilni skladnji, ne več v opombah pod črto. V poglavju Sporočanje združuje sporočanjaška poglavja iz učbenikov (Toporišič 1965b, 1967, 1972b, 1973, 1994, 1996), a brez obravnavanja posameznih besedilnih vrst, doda pa poglavje o pragmatiki (raboslovju) (Toporišič 2000a: 731).

Sklep

O tvorbi pomena in prepoznavanju njegovega smisla razpravlja Toporišič že zgodaj, predvsem z vidika stilistične in literarnoteoretske obravnave, v katero vnaša nova jezikoslovna spoznanja. Njegove ponekod pronicljive analize nakazujejo pot kasnejšega besediloslovja. Besedilni pomen razume kot interakcijo besednih, slovničnih sredstev in tudi stalnih besedilnih oblik – pesemske oblike v kulturnih okoliščinah. Toda skozi čas trdno ohranja svoja tradicionalna izhodišča (npr. o zgradbi besedila). Stalno loči proces nastajanja besedila od zgradbe, rezultata tega procesa (Toporišič 1993: 10), čeprav v svojih definicijah o besedilu in besediloslovju govori o enovitosti pojava. Nova spoznanja besediloslovja v svetu dodaja svojim, a ne izoblikuje izčiščene, enovitega teoretičnega modela za obravnavanje besedila kot komunikacijske pojavitve v procesu nastajanja in razbiranja pomenov. V tem smislu pri razumevanju strukture besedila (pomenotvornih sestavin) konsistentno ostaja z besedilno skladnjo znotraj jezikovnega sistema, tvorbo besedilnih vrst s predstavljanjem njihovih inherentnih besedilnih lastnosti, povezanih z jezikom, pa obravnava kot sporočanje.

Literatura

- AUSTIN, John L., (1962) 1990: *Kako napravimo kaj z besedami* (Studia humanitatis). Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
- BATEMAN, John, 2011: *Multimodality and Genre*. Palgrave Macmillan.
- de BEAUGRANDE, Robert A., DRESSLER, Wolfgang U., 1992: *Uvod v besediloslovje*. Ljubljana: Park.
- BIZJAK, Aleksandra, 2005: *Pridiga kot žanr*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GNAMUŠ KUNST, Olga, 1995: *Teorija sporazumevanja*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

- HALLIDAY, Michael A. K., 2002: Text as Semantic Choice in Social Contexts. Jonathan Webster (ur.): *M. A. K. Halliday: Linguistic Studies of Text and Discourse*. London, New York: Continuum. 23–84.
- HALLIDAY, Michael A. K., MATTHIESSEN, Christian, 2004: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- JAKOBSON, Roman, (1958) 1989: *Lingvistični in drugi spisi* (Studia humanitatis). Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
- JEDLIČKA, Alois, 1965: Teorija Praške šole o knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 10/6–7. 186–192.
- van LEEUWEN, Theo, 2005: *Introducing Social Semiotics*. London, New York: Routledge.
- MARTIN, Jim, ROSE, David, 2009: *Genre Relations*. London: Equinox.
- STARC, Sonja, 2010: Učbeniška besedila o Primožu Trubarju. Izbor izraznih sredstev vrednotenja v verbalnih in večkodnih besedilih ter njihova vloga na besedilni ravni. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Reformacija na Slovenskem. Ob 500-letnici Trubarjevega rojstva*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 241–259.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1959a: Ritem v prozi. *Jezik in slovstvo* 4/4. 107–111.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1959b: Prešernova »Pevcu«. *Jezik in slovstvo* 4/4. 135–137.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965a: Razmišljanje o Finžgarjevi prozi. *Jezik in slovstvo* 10/4–5. 118–125.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965b: *Slovenski knjižni jezik 1*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966a: Stil Prešernove pesmi. Poizkus obravnave v srednji šoli. *Jezik in slovstvo* 11/1–2. 3–14.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966b: Praktična stilistika. *Jezik in slovstvo* 11/4. 81–91.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972a: Členitev besedila s premori. *Slavistična revija* 20/1. 147–158.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972b: *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973: *Slovenski knjižni jezik 4*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1974/1975: Beseda o Brezniku. *Jezik in slovstvo* 20/4. 99–102.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: Stilistika skladenjskih pojavov. *Slavistična revija* 24/1. 29–38.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992a: O temi in remi v slovenskih besedilih. *Delo* 34/133. 14.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992b: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1993: Poimovanja in izrazje slovenskega besediloslovja (v priročnikih za srednje šole). Miran Hladnik (ur.): *Zbornik predavanj. 29. SSJLK*. Ljubljana: Center za slovenščino kot tuji ali drugi jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 5–14.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1994: *Slovenski jezik in sporočanje 1*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1995: Besedilna skladnja. *Slavistična revija* 43/1. 13–23.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: *Slovenski jezik in sporočanje 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000a: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000b: Jezik Janeza Svetokriškega. Jože Pogačnik, Jože Faganel (ur.): *Zbornik o Janezu Svetokriškem: prispevki s simpozija v Vipavskem Križu, 22.–24. aprila 1999*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU. 405–440.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008: *Stilnost in zvrstnost* (Linguistica et philologica 20). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- WINNER, Thomas G., 1976: Poetika Romana Jakobsona. *Slavistična revija* 24/1. 11–28.

POLPREMI GOVOR V SLOVENŠČINI

Ana Vogrinčič

Prevajanje in izobraževanje Ana Vogrinčič, Polhov Gradec

UDK 811.163.6'367.335

Prispevek obravnava udejanjanje polpremega govora v slovenskem jeziku, zlasti rabo glagolskih oblik za istodobno dejanje. Opira se na izsledke analize korpusa izvirnih slovenskih besedil ter na nekatera dognanja tujejezičnih in kontrastivnih teoretičnih del. Kontrastivno-analitični pristop namreč učinkovito osvetli nekatere značilnosti polpremega govora in nudi uporabna orodja za ustrežnejše opise njegovega udejanjanja v slovenščini.

polpremi govor, poročani govor, polifonija, glagolske oblike, govorni dogodek

The article deals with linguistic realisations of free indirect discourse in Slovene, focusing on verbal forms used for simultaneous actions. The findings derive from a corpus-based study of original Slovene texts and on theoretical and often contrastive descriptions of the phenomenon in other languages. The contrastive approach can provide effective tools for determining the basic characteristics of free indirect discourse in Slovene, thus making possible a more accurate description of how it functions in Slovene texts.

free indirect discourse, reported speech, polyphony, verb-form selection, speech act

1

Polpremi govor je izredno zanimivo in kompleksno upovedovalno sredstvo, ki se uporablja v številnih besedilnih zvrsteh. Tvorci besedil ga uporabljajo v vsakdanjih komunikacijskih situacijah, v publicističnih besedilih, najdemo ga v otroški literaturi in seveda v marsikaterem literarnem delu. Razlogi za uporabo tega upovedovalnega sredstva so različni: od preproste poenostavitve skladijske zgradbe, kar je pogosto v publicističnih besedilih, do ironije in različnih pripovednih in slogovnih učinkov v literarnih delih (sledenje toku zavesti, bližina/oddaljenost pripovedovalca, subjektivnost/objektivnost). Kljub takšni razširjenosti polpremega govora se strokovne obravnave najpogosteje osredinjajo na njegovo vlogo v pripovednih literarnih delih, manj pozornosti pa je bil v slovenščini doslej deležen kot jezikovni in skladijski pojav na sploh.

V prispevku bodo najprej prikazane glavne značilnosti polpremega govora, sledi kratek pregled nekaterih obravnav tega pojava v slovenščini, nato pa bodo predstavljene ugotovitve o njegovih jezikovnih uresničitvah, ki jih je omogočila analiza korpusa izvirnih slovenskih besedil. Namen raziskave je bil prispevati k natančnejšim opisom polpremega govora v slovenski strokovni literaturi in poglobiti razumevanje njegove logične in izjavljalne zgradbe.

2

Polpremi govor se glede na svojo izjavljajno in skladenjsko zgradbo umešča na dve osi: po eni strani vsebuje tako lastnosti premege kot odvisnega govora, po drugi strani pa se giblje med poročanim govorom in besedilom, ki ne poroča o kakem prvotnem govornem dogodku. Ključna je njegova značilnost, da v sebi protislovno združuje deiktični središči prvotnega in drugotnega govorca. Če se v odvisnem govoru vse kazalne prvine vežejo na drugotnega govorca in njegov »jaz-tukaj-zdaj« predstavljaja deiktično središče, sta v premem govoru prisotni dve deiktični središči: zunaj navednic se kazalne prvine vežejo na poročevalca, znotraj navednic pa na prvotnega govorca. V polpremем govoru je ta logična struktura porušena: medtem ko se osebne kazalne prvine (osebni zaimki, glagolska oseba) vežejo na drugotnega govorca, so na prvotnega govorca praviloma vezane krajevne (*tukaj*) in časovne (*sedaj*) prvine (prim. Miklič 1999; Mortara Garavelli 1985: 53). Zaradi takšne protislovne logične zgradbe se hkrati zdi, da je besedilo izdelek trenutnega govorca, obenem pa ga lahko razumemo kot poročilo o nekem prvotnem govoru, kar imenujemo učinek polifonije. V besedilih se poleg takšnih, značilno polifoničnih primerov polpremege govora brez spremnega izraza pojavljajo tudi primeri s spremnim izrazom (npr. *si je mislil* ali *je zatrdil* – prim. zgled 2), ki so s preostalim delom v solednem razmerju. Ti predstavljajo posebno težavo pri teoretični opredelitvi, saj se v spremnem izrazu zadnji govorec neposredno razkrije kot poročevalec in uvede novo deiktično središče. V raziskavi smo zato kot polpremi govor obravnavali samo besedilne segmente, ki informirajo o besedilu govornega dejanja, ne pa tudi morebitnega spremnega izraza; znotraj samega polpremege govora poleg tega ni kazalcev, ki označujejo, da gre za drugi vir izjavljanja (izrazi kot npr. *češ*, *baje*, *da*).

Oblika povedi v polpremем govoru je lahko pripovedna, vprašalna, želelna ali vzklična, prvotne veledne povedi pa dobijo element *naj* ... z glagolom v sedanjiku. Ohranjene so raba medmetov in idiolektične značilnosti, ki spominjajo na prvotnega govorca.

Pomemben dejavnik pri prepoznavanju polpremege govora znotraj danega besedila sta sobesedilo in tip pripovedovalca: da gre za polpremi govor, kaže pogled na okoliščine, ki je značilen za prvotnega govorca in ne za poročevalca (v literarnih delih za pripovedno osebo, ne pa za pripovedovalca), čeprav se osebne kazalne prvine vežejo na zadnjega. To gledišče nakazujejo številni nejezikovni elementi, kot so npr. duševno stanje, zrelost, védenje o stvareh ...

2.1

Kljub pogostim pojavitvam v različnih zvrsteh jezika so opisi polpremege govora v slovenski strokovni literaturi skopi, pogosto se v njih tudi pojavljajo trditve, ki ne ustrezajo jezikovni realnosti. V *Slovenski slovnici* je deležen kratkih omemb v poglavjih Skladnja in Sporočanje, opis pa je pospremljen z zgledom, ki ga je za potrebe ponazoritve ustvaril avtor (prim. Toporišič 2000: 655, 659, 707). V Toporišičevi predstavitvi je nekaj netočnosti, na katere so opozorili že tudi drugi avtorji (prim. Miklič 1994: 97). Tako je ena izmed napačnih trditev, ki jo pogosto nekritično

povzemajo drugi avtorji, da je vse podano v tretji osebi. Zgledi iz besedil tudi ne potrjujejo trditve, da so »kazalne (deiktčne) prvine [...] odmaknjene od nanašanja na govorni položaj tudi sicer, kazalni prislovi od tu in sedaj k bolj odmaknjenim tam, takrat« in da so »vprašalni stavki [...] taki, kot bi vpraševali drugič, ker prvič nismo razumeli« (Toporišič 2000: 659).

2.2

Delo Martine Križaj Ortar z naslovom *Poročani govor v slovenščini (skladenjsko-pragmatični vidik)* iz leta 1997 je najobširnejša obravnava v slovenistiki s tega področja. Podrobno se posveča vidikom teorije govornega dejanja in nekaterim značilnostim poročanega govora za slovenski jezik, vendar sta polpremi in nepravi premi govor iz obravnave izpuščena. Razlog za to je v pojmovanju izraza *poročani govor*, ki ga avtorica opredeljuje veliko ožje kot Toporišič (Križaj Ortar 1997: 85): »Predmet obravnave je t. i. poročani govor, ki je ena od vrst drugotnega govornega dogodka; gre za prikazovalni pripovedni govorni dogodek o prvotnem govornem dogodku.« Po mnenju avtorice polpremi govor teh meril ne izpolnjuje, ker naj bi poročal le o toku zavesti (prav tam: 120), vendar številni zgledi besedil dokazujejo, da s polpremim govorom lahko poročamo tudi o izgovorjenih besedah v dvogovoru.

2.3

S problematiko pripovednega gledišča in žarišča ter različnih tehnik upovedovanja govora in mišljenja se je ukvarjal Uroš Mozetič; v Mozetič 2000 tematiko ponazarja z zgledi iz kratkih zgodb Jamesa Joycea *Dubliners*, medtem ko v Mozetič 2007 posebej analizira polpremi govor v prevodu tega dela v slovenščino. Razprave nudijo temeljit pregled razvoja teoretične misli o problematiki pripovedovalca in polpremega govora. Pri tem uvaja tudi nekatere lastne predloge, kot je npr. sprememba poimenovanja slovenskega *polpremega govora* v *prosti odvisni govor* (oziroma *prosti odvisni diskurz*, kadar je mišljena skupna obravnava predstavljanja govora in mišljenja; Mozetič 2000: 88).

V opisu polpremega govora avtor zapiše (prav tam: 92): »Preteklik je sicer prevladujoča oblika glagolskega časa v prostem odvisnem diskurzu, ni pa pogoj, saj je lahko pripovedovano postavljeno tudi v sedanjik«. Glede na to, da v obravnavi primerja ubeseditve v angleščini in slovenščini, bi bilo nujno razlikovanje med pojmi, kot so angleški pretekli časi (ki jih je na razpolago več) in slovenski preteklik.

2.4

Zanimiva prispevka s področja jezikovnega prikazovanja govora in mišljenja književnih oseb sta članek *Narativna struktura Kovačičevega romana Deček in smrt* ter magistrsko delo *Primerjalna analiza pripovednih postopkov v izbranih romanih J. Joycea (Ulikses) in L. Kovačiča (Prišleki)* avtorice Maje Cafuta (Cafuta 2011, 2013), ki med drugim opazuje tudi rabo glagolskih oblik v izvornem slovenskem besedilu. V segmentih besedila, ki jih prepozna kot polpremi govor, opaža rabo preteklika in sedanjika, opazuje tudi glagolsko paradigmo v spremnem stavku in

sobesedilu, vendar pri posameznih glagolskih oblikah ni pozorna na to, ali gre za istodobno ali za preddobno dejanje, kar seveda bistveno vpliva na rabo glagolskega časa in na časovno interpretacijo besedilnega sveta. Pri opisovanju posameznih tehnik prikazovanja govora in mišljenja povzema tuje avtorje (G. Leech, M. Short, D. Cohn, E. Semino, L. Brinton), v slovenskih poimenovanjih pa sledi Mozetičevim predlogom. V razpravi podobno kot Mozetič ne razlikuje med pojmovanjem *preteklika* v angleškem in slovenskem besedilu, prav tako ne opozori na sistemske razlike v rabi glagolskih časov v primerjanih jezikih, zlasti znotraj različnih oblik poročanega govora.

2.5

Z jezikovnimi uresničitvami polpremega govora se je podrobno ukvarjala Tjaša Miklič. V svojih razpravah jasno pokaže na sistemske razlike v rabi glagolskih oblik v slovenskem in v nekaterih tujih (romanskih in germanskih) jezikih, pri čemer poudarja nujnost upoštevanja celotnega sklopa dejavnikov, ki v besedilu vplivajo na končno izbiro glagolske oblike (Miklič 1994: 83):

Prav tako pa je tvorec tudi po izrazni plati [...] »omejen« z razpoložljivimi upovedovalnimi tehnikami, med katerimi lahko izbira in jih medsebojno kombinira: odloča se npr. med tipi besedila, jezikovnimi zvrstmi, sintaktičnimi mehanizmi za izražanje modalnosti; aspektualnimi variantami, razporeja delne teme po besedilu (usmeritev pogleda in reliefiranje); odloča se med seti (nekakšnimi grupacijami) glagolskih oblik, ki jih bo uporabil za prikaz dane situacije (narativni postopki), izbira način za prenos drugih besedil (izgovorjenih ali mišljenih) v svoje besedilo (vključevanje drugih diskurzov v besedilo) itd.

Glede rabe glagolskih oblik v odvisnem govoru in posledično v polpremем govoru ugotavlja: »Tudi za pretekle situacije se torej slovenski *poročani govor* [mišljen je odvisni govor po Toporišičevem poimenovanju, op. A. V.] poslužuje sredstev *premega govora*, tj. *preteklika*, *sedanjika*, *prihodnjika* in *sedanjega pogojnika*, isto pa velja tudi za slovenski *polpremi govor*« (Miklič 2001: 309) in tudi:

V slovenščini (in na splošno v slovanskih jezikih) pa so glagolske oblike, ki se uporabljajo bodisi v odvisnem bodisi v polpremем govoru, istega tipa kot tiste v premem govoru (preprosto: preteklík, sedanjik, prihodnjik itd.). Zato je slovenski polpremi govor preveč podoben prememu in torej ohranja učinek neposrednosti, ki je v italijanščini odpravljen. Ker nima prave retorične vloge, je v izvornih besedilih malo rabljen, medtem ko ga v prevodnih besedilih slovenski bralec čuti bolj kot neke vrste premi govor. [Prevod A. V.] (Miklič 2008: 116)

Rezultati analize korpusa kažejo, da se obravnavana pripovedna tehnika pogosto uporablja tudi v slovenskih izvornih besedilih, vprašanje pa je seveda, ali njegov slogovni učinek lahko primerjamo z učinkom, ki ga ima italijanski »*discorso indiretto libero*« v italijanskem besedilu.

3

V raziskavi smo opazovali, kateri so dejansko uveljavljeni modeli upovedovanja polpremega govora v slovenščini, še posebej, kako se uresničuje izbira glagolskih oblik: ali dejanska raba sledi »naravnim« zakonitostim jezika, torej sistemu izbire glagolskih časov, ki velja v vsebinskih odvisnikih, ali se morda uveljavljajo tudi ubeseditve s preteklikom za istodobno dejanje, podobno kot se to dogaja v nekaterih tujih jezikih.

V zakonitostih rabe glagolskih časov obstajajo bistvene razlike med slovenskim jezikom na eni ter romanskimi in germanskimi jeziki na drugi strani. Te se nanašajo ne samo na zakonitosti t. i. sosledja časov, temveč na celoten sistem gradnje časovne strukture besedila s pomočjo nabora glagolskih oblik, ki jih ima posamezen jezik na voljo. V romanskih in germanskih jezikih pridejo nekateri slogovni učinki polpremega govora bolj do izraza, ker je njihova ubeseditve s pomočjo preteklostnih oblik bliže glasu pripovedovalca (diegezi), bralec pa glas pripovedne osebe prepozna na podlagi drugih kazalcev (kazalne prvine, oblika povedi, vsebinske značilnosti ...).

V slovenščini je z rabo preteklika, sedanjika in prihodnjika glas pripovedne osebe jasno prepoznaven, na pripovedovalca nas v tem primeru spominjajo samo prvine osebne deikse. Obenem pa se tako v izvorni kot v prevodni slovenski literaturi pojavijo primeri upovedovanja polpremega govora, v katerih je za istodobno dejanje uporabljen **preteklik**.

3.1

Poglejmo si nekaj zgledov polpremega govora (v besedilu označen ležeče), v katerih je za istodobno dejanje uporabljen **sedanjik**. V odlomku iz kratke zgodbe *Agata iz Sopotnice* vidimo pripovedno osebo (Debevca), kako si ogleduje pokrajino okrog sebe. Medtem ko pripovedovalec podaja zgodbo v pretekliku (*je obšel*), slišimo glas pripovedne osebe v sedanjiku (*je*). Vzključna oblika povedi in kazalni zaimek *teh* kažeta na to, da gre za stališče in besede pripovedne osebe, ne pa pripovedovalca.

- 1) Pogled mu je obšel gosto, strnjeno zelenino, ki obrašča Golico in Miklavško grapo, se gosti v Sopotniško grapo in se zredči šele v robéh Ratitovca. *Skoraj polovica teh gozdov je njegovih!* (Tavčar 2003: 187)

Naslednji zgled polpremega govora, ki poroča o dvogovoru in je v njem za istodobno dejanje uporabljen sedanjik, je iz drugačne besedilne zvrsti, in sicer iz knjige *Očkov kotichek*, v kateri avtor v obliki dnevnika podaja svoje izkušnje in razmišljanja o očetovstvu. V navedenem odlomku je del dialoga prvoosebnega pripovedovalca podan v polpremem govoru, znotraj katerega so istodobna dejanja izražena s sedanjikom, sobesedilo, ki podaja besedo pripovedovalca, pa je ubesedeno v pretekliku. Zelo učinkovito pride do izraza dvojnost glasu, ki je posledica takšnega navajanja, in kanček ironije, ki izhaja iz nje. Z izrazom *mojega prijatelja in svojega očeta* se pripovedovalec razkrije in eksplicitno pokaže to dvojnost.

- 2) Nekako si nisem mogel kaj, da nisem omenil njegovih nekdanjih podvigov in ga vprašal, ali sta njegova sinova kaj po njem. Če mu pijeta kri, po domače povedano, in ali

njegov oče in njun dedek uživa pri tem. Prijatelj se je zresnil, kar sicer pri njem ni zelo pogosto. *Ne, on ima sinova vzgojena*, mi je zatrdil in mi tudi izdal svoj recept. Svoj način vzgoje kulturnih otrok, ki se ne vdajajo drogam, alkoholu, cigaretam in podobnim razvratom. *Čisto enostaven je, res. Kamor koli njegov sin gre, si mora vedno sam določiti uro vrnitve. Razumno, se razume. In ko ob dogovorjeni uri pride domov, mora mojega prijatelja in svojega očeta vedno zbuditi.* (Šinigoj 2003: 79)

V odlomku iz romana *Smrt slovenske primadone* se prepleta več načinov podajanja govora. Gre za situacijo, v kateri pripovedna oseba (Lea Kralj) pripoveduje svojemu sogovorniku, kaj se je zgodilo, medtem ko je bil v nezavesti. Besedilo se začne z njenim premim govorom, nato pa v polpremем govoru (*Kaj počnem z vami ...*) predstavi svoj pogovor z voznikom taksija Antoniem, ki je nezavestnega sogovornika pomagal prinesiti v sobo. Predstavitev dogodkov potem dokonča v premem govoru. Označene glagolske oblike za istodobno dejanje so v sedanjiku.

- 3) »Moja krvna skupina je B plus, ste zašepetali. Slučajno sem prišla mimo. Hodila sem iz ulice v ulico ... Pustila sem se zgubiti ... [...] Antonio vam je sezul celo čevlje. Ime mu je bilo Antonio. Kajti potem se je usedel na posteljo zraven vas in se hotel pogovarjati. Natočila sem nama kozarec viskija ... *Kaj počnem z vami v Madridu? Nisem z vami. Ali vas sploh poznam? Komaj. In kaj potem delate v moji sobi? Dobro vprašanje, zelo dobro vprašanje. In kaj delam sama v Madridu? Pojem. Kaj, pojem? Ja, pojem. In kje pojem? V Zarzueli. Zarzuela? Še nikoli ni slišal za kakšno Zarzuelo ... Končno je le odšel. Slekla sem se in se ulegla zraven vas ... Celo noč se niste premaknili. Bili ste kot ubiti ... Spali ste kot ubiti ...*« (Svit 2004: 17–18)

V nasprotju s sistemom zakonitosti, ki sicer veljajo za vsebinske odvisnike, se v izvirnih slovenskih besedilih za istodobno dejanje znotraj polpremege govora pojavlja tudi **preteklik**. Zgled v nadaljevanju je iz romana *Muriša* in v njem sledimo notranjemu dogajanju glavnega junaka. Glagolska dejanja, ki so izražena s pretekliki, nedvomno opisujejo njegovo trenutno stanje, ne pa denimo kakšnega preddobnega dejanja.

- 4) Od Mure sem je bila noč, kakor bi lezel v rog. Tako pa se je zdaj – po preživo obujenem spominu – tudi počutil. Ni bilo zaznati obzornice, ki bi črno težo ravnice razvidno ločila od črne praznine neba, pa tudi tista notranja meja, na katero se je doslej zmeraj lahko zanesel, se je za čuda spodmaknila. Preteklost, o kateri ni sam odločal, in pa prihodnost, ki naj bi bila samo njegova, sta se namreč med to potjo tako čudno zblížali, kakor da bi se bili že prekrivali. Prav preznojila ga je bila zdaj slutnja, da se bo naposled vendarle znašel v risu te čudne družinske usode, ki ga je ves čas po malem strašila. *Zato bi morda moral še pravi čas res kaj ukreniti*, ga je prešinilo. *Toda kaj bi lahko bilo to?* se mu je zataknilo. *Je bilo v življenju sploh mogoče sproti prepoznavati nezaznavne zdrse in skrite pasti?* se je spraševal, čeprav se mu je obenem zdelo, da bi moralo biti tako. *Star je bil štiriindvajset let, imel je diplomu in državno službo, v ljudski hranilnici je imel naloženo še toliko, da bi si lahko ta hip kupil tri chevrolete, kot ga je imel tovarnar Cvetič, posestvo v Rakičanu in nadstropna vila v Soboti pa sta bila vredna še več. Bil je torej preskrbljen in pripravljen na življenje, v katero je bilo treba le še vstopiti. Toda katero je bilo to življenje?* ga je spet stisnilo. *Je bilo sploh možno izbirati?* (Lainšček 2006: 19)

Zgled iz revije *Geo* je del reportaže o avtorjevem podvodnem srečanju z ogromnim somom. Prvoosebni pripovedovalec natančno opisuje potek dogajanja in na neki točki preseli svoje gledišče v trenutek, ko je bil pod vodo. S takšne perspektive dobimo v obliki polpremega govora podano njegovo spraševanje: *Koliko neki ga je gledalo še čez?* Za istodobno dejanje (*je gledalo*) je uporabljen preteklik:

- 5) Priplavala sva na kraj, kjer je pod stropom za zadnjimi piloti manjša votlina. Potapljač se je vznemiril in z roko pokazal za podpornike. Potegnil sem se še bolj naprej in predse nastavil fotoaparata kot ščit. [...] Res je imel trebuh nekoliko bombiran, a kljub velikosti je Max vitka žival z elegantno gibljivim trupom. Glavo in zadnji del trupa je imel položena na prečna nosilca, ki povezujeta dva stebra. A med njima je bilo več kot za meter in pol vode! *Koliko neki ga je gledalo še čez?* V nekaj trenutkih sem se povsem umiril. Vedel sem, zdaj zdaj bo moj! Najprej sem se umaknil malo nazaj, da sem vsega videl v iskalu, in pritisnil. (Mlinar 2006: 70)

4 Zaključek

Pregled obravnave polpremega govora v slovenski naratološki in jezikoslovni strokovni literaturi kaže, da so opisi tega pojava maloštevilni in da še vedno ni enotnega razumevanja njegovih ključnih značilnosti. Razen nekaterih obravnave posameznih prevodnih del doslej ni bilo analize tega pojava, ki bi temeljila na širšem korpusu slovenskih izvornih besedil. Avtorji, ki analizirajo prevodna dela, se večinoma opirajo na tujo naratološko in jezikoslovno strokovno literaturo, ki problematiko obravnava z vidika ubeseditve v tujih jezikih, kar pogosto privede do opisov, ki ne ustrezajo popolnoma slovenski jezikovni realnosti.

Od ostalih tipov poročanega govora se polpremi govor razlikuje po svoji notranji konstituciji: medtem ko je za poročani govor bistven obstoj dveh različnih govornih dogodkov (prim. Mortara Garavelli 1985: 22), je v polpremem govoru ta struktura porušena, saj slovnični kazalci protislovno kažejo na dva različna izjavljalca iste povedi. Rezultat takšne notranje konstitucije je polifonični učinek, ki ga govorniki pogosto uporabljajo v različnih besedilnih situacijah.

Analiza korpusnih besedil je pokazala, da se v slovenskem polpremem govoru za ubeseditve istodobnega dejanja uporabljata sedanjik in preteklik. V primerjavi z nekaterimi tujimi jeziki, v katerih se preteklostna oblika uporablja tako v diegezi kot v odvisnem in polpremem govoru, pa ima slovenščina zaradi principa ohranitve sedanjika v vsebinskem odvisniku v polpremem govoru na voljo obe obliki.

Glede na predstavljena dejstva se zdi, da je to področje vredno natančnejše pozornosti, predvsem če upoštevamo nenehen stik slovenskega jezikovnega ustvarjanja s tujimi jeziki. Šele zavestno poznavanje polpremega govora kot stilističnega sredstva in specifičnega jezikovnega pojava tako v lastnem kot v tujem jeziku lahko prevajalcem omogoči učinkovito in kakovostno interpretacijo besedil, ustvarjalcem pa morda bolj poglobljeno refleksijo o lastnem delu.

Literatura

- CAFUTA, Maja, 2011: Narativna struktura Kovačičevega romana Deček in smrt. *Jezik in slovstvo* 56/3–4. 15–30.
- CAFUTA, Maja, 2013: *Primerjalna analiza pripovednih postopkov v izbranih romanih J. Joycea (Ulikses) in L. Kovačiča (Prišleki)*. Magistrsko delo. Maribor: Filozofska fakulteta.
- KRIŽAJ ORTAR, Martina, 1997: *Poročani govor v slovenščini (skladenjsko-pragmatični vidik)*. Doktorska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- MIKLIČ, Tjaša, 1994: Besedilni mehanizmi učasovljanja zunajjezikovnih situacij. Inka Štrukelj (ur.): *Uporabno jezikoslovje* 2. 80–99.
- MIKLIČ, Tjaša, 1999: Kontrastiranje realizacija jednog retoričskog postupka: slobodni neupravni govor (DIL) u datom italijanskom tekstu i u njegovim prevodima na slovenački, nemački i engleski jezik. Radmila Šević, Mihal Tir, Dušanka Točanac (ur.): *VI simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja Novi Sad, 29–30. maj 1998. Zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 277–288.
- MIKLIČ, Tjaša, 2008: Alcuni aspetti di tipo pragmatico e di quello retorico-narratologico nell'uso del sistema verbale italiano (con possibili implicazioni per l'insegnamento L2). *Linguistica* 48. 103–120.
- MORTARA GARAVELLI, Bice, 1985: *La parola d'altri*. Palermo: Sellerio.
- MOZETIČ, Uroš, 2000: Predstavljanje govora in mišljenja v luči pripovednega gledišč(enj)a in žarišč(enj)a: Ljudje iz Dublina Jamesa Joycea. *Primerjalna književnost* 23/2. 85–108.
- MOZETIČ, Uroš, 2007: How Free and How Indirect: Modernist Narrative Techniques in the Translation Process. *English studies in flux: new peaks, new shores, new crossings*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Viri

- JANČAR, Drago, 2010: *To noč sem jo videl*. Ljubljana: Modrijan.
- LAINŠČEK, Feri, 2006: *Muriša*. Ljubljana: Študentska založba.
- MLINAR, Ciril, 2006: Max z Bleda. V lovu na fotografijo največje znane slovenske sladkovodne ribe. *Geo*, november 2006. 68–71.
- SVIT, Brina, 2004: *Smrt slovenske primadone*. Ljubljana: Delo.
- ŠINIGOJ, Damijan, 2003: *Očkov kotiček*. Novo mesto: Goga.
- TAVČAR, Zora, 2003: Agata iz Sopotnice. Zora Tavčar: *Ob kresu življenja*. Ljubljana: Družina.

SPECIFIKE GOVORJENE SLOVENŠČINE GLEDE NA FORMALNOST SPORAZUMEVALNEGA POLOŽAJA

Ana Zwitter Vitez

Fakulteta za humanistične študije, Koper
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'276'42

Spontani govornjeni diskurz predstavlja specifično področje analize zaradi sočasnega tvorjenja in načrtovanja ter različnih stopenj formalnosti okoliščin sporazumevanja. V raziskavi analiziramo tipične prvine formalnega in neformalnega diskurza v korpusu Gos. Rezultati kažejo upadanje standardne izgovarjave od javnega informativnega diskurza proti nejavnemu zasebnemu diskurzu, podobnost med javnim informativnim in nejavnim nezasebnim diskurzom na leksikalni ravni ter specifične vsakega od analiziranih diskurzov na besednovrstni ravni.

govornjeni diskurz, zvrstnost slovenščine, formalna komunikacija, neformalna komunikacija, korpusna analiza

Spontaneous spoken discourse represents a specific field of analysis due to its simultaneous production and planning, and due to the more or less formal communication situation. The characteristic elements in formal and informal types of discourse in a million-word corpus of spoken Slovene are analysed. The results show non-canonic pronunciation in personal discourse; similarities between public informational and formal discourse on the lexical level; and some specifics of each of the analysed discourses at the part-of-speech level.

spoken discourse, discourse genres, formal communication, informal communication, corpus analysis

1 Uvod

Govornjeni diskurz je Ferdinand de Saussure (1916) obravnaval kot »vsakokratno individualno realizacijo sistema«, ki jo je v zmedeni kopici¹ vseh dejavnikov komunikacije nemogoče analizirati. V zadnjih desetletjih pa so analize govornjene komunikacije postale izrednega pomena zaradi velike uporabne vrednosti za vse jezikovne uporabnike. Razvila so se področja avtomatskega razpoznavanja in sinteze govora, raziskovanje usvajanja maternega in tujih jezikov, retoričnih strategij in patologije govora.

Spontani govornjeni diskurz je v odnosu do pisnega specifičen, ker produkcija poteka praktično sočasno z načrtovanjem (Zwitter Vitez 2009). Toporišič (1991: 27) spontano govorno udejstvovanje imenuje »neposredno ubesedovalno govornjenje«, pri

¹ V izvirmiku: »amas confus«.

katerem »trpijo pojavi, kot so pretrganost, preskakovanje iz ene skladenjske oblike v drugo, delna nestrnjnost in slabša povezanost posameznih delov besedila, ponovitve, sploh negladkost«. Po drugi strani je spontani govorni diskurz vedno vpet v okoliščine vsakokratnega sporazumevalnega položaja, zato ga lahko preučujemo tudi na ravni zvrstnosti. Toporišič (prav tam: 11) glede na socialne zvrsti govori o specifikah zbornega, splošnega pogovornega jezika, pokrajinskih pogovornih jezikov in interesnih govoric.

Sodobni jezikovni viri, predvsem korpus govorne slovenščine Gos (Verdonik, Zwitter Vitez 2011), omogočajo empirični vpogled v dejanske specifike govorne slovenščine tako glede na prenosnik kot na formalnost sporazumevalnega položaja. Zato se zdi smiselno kontrastivno analizirati različne tipe diskurza v korpusu Gos (javni informativni, javni razvedrilni, nejavni nezasebni in nejavni zasebni diskurz). To bomo izvedli s pomočjo seznamov ključnih besed (Scott 1997), znotraj katerih bomo skušali odkriti izgovorne, besednovrstne in leksikalne značilnosti govorne slovenščine v formalnih in neformalnih okoliščinah. Rezultati lahko prispevajo k razpravi o besedilni zvrstnosti slovenščine.

2 Raziskovanje govorne slovenščine

Za slovenščino obstajajo številne raziskave, ki osvetlijo različne prvine spontanega govornega diskurza: M. Schlamberger Brezar (1998) na avtentičnih posnetkih analizira retorične principe v argumentaciji, M. Smolej (2006) analizira narativne skladenjske strukture v spontanah govornih besedilih, D. Verdonik analizira diskurzne označevalce in popravljanja v spontanem govoru, A. Zwitter Vitez (2009) preuča realizacijo komunikacijskih strategij v spontanem govoru, Huber (2013) analizira poudarek in pavzo v standardnem slovenskem govoru, Tivadar (2015) razmerje med domačimi in tujimi prvinami v govornem knjižnem jeziku 3. tisočletja.

Omenjene študije so izjemnega pomena za poznavanje produkcijskih razlik med govornimi in pisnimi besedili, ki povzročajo predvsem razlike v zgradbi govornih oziroma pisnih enot, saj brez dvoma drži, da so »med govorom in pisavo svetovi«² (Morel, Danon Boileau 1998: 7). Vendar je za analizo govora enako pomembno uzavestiti misel D. Tannen (1982: 14), da ravnamo zmotno, »kadar primerjamo besedila različnih žanrov, razlike med njimi pa pripišemo razliki med govornim in pisnim jezikom«.³ D. Verdonik in Kosem (2012) sta izvedla primerjavo različnih tipov diskurza glede na celoto zajetih besedil v korpusu Gos, ki je pokazala nekatere specifike posameznih tipov diskurza na besednovrstni ravni.

Na podlagi relevantnosti področja in izvedenih raziskav se zdi smiselno primerjati različne tipe govornega diskurza v korpusu Gos v primerjavi s pisnimi besedili korpusa Kres (Logar Berginc idr. 2012). Analiza omogoča identifikacijo prvin, ki jih

² V izvorniku: »De l'oral à l'écrit, il y a un monde.«

³ V izvorniku: »Another mistake is to analyze texts of different genres or types and assign the differences to spoken and written language.«

pogojuje govorni prenosnik, in struktur, ki izhajajo iz različnih okoliščin sporazumevalnega položaja.

3 Metodologija

Specifike spontanega govornega diskurza smo analizirali s primerjavo dveh korpusov slovenskega jezika:

1. korpus pisnih besedil Kres, ki zajema 100 milijonov pojavnic (Logar Berginc idr. 2012),
2. korpus govorne slovenščine Gos v obsegu milijon pojavnic (Verdonik, Zwitter Vitez 2011).

Za opazovanje specifik govornega diskurza v različnih sporazumevalnih okoliščinah smo korpus Gos razdelili v štiri podkorpuse:

1. javni informativno-izobraževalni diskurz, ki zajema medijske vsebine informativnega programa in komunikacijo v okviru različnih stopenj šolanja,
2. javni razvedrilni diskurz, kamor smo uvrstili medijske vsebine razvedrilnega programa,
3. nejavni nezasebni diskurz, ki vključuje različne formalne in polformalne pogovore v trgovinah, uradih in delovnih mestih, ter
4. nejavni zasebni diskurz družinskih in prijateljskih pogovorov.

Analiza je temeljila na identifikaciji tipičnih prvin različnih tipov diskurza v korpusu Gos na podlagi primerjave s korpusom pisnih besedil korpusa Kres (Tabela 1). Primerjavo smo izvedli z analizo seznamov 50 ključnih besed, ki so izrazito pogoste v vsakem od opazovanih tipov govornega diskurza in hkrati niso pogoste v primerjanem korpusu (korpusu Kres).

Tabela 1: Ključne besedne oblike korpusa Gos glede na korpus Kres

Javni informativni	Javni razvedrilni	Nejavni nezasebni	Zasebni
eee	eee	eee	eee
eem	eem	mhm	mhm
mhm	mhm	eem	eem
jz	jz	aha	sn
provzapro	sn	jz	jz
mmm	aha	mmm	mmm
tukej	mmm	zej	aha
nekej	čav	sn	mism
zej	misim	misim	misim
aha	zej	mism	aja

Za pridobivanje podatkov iz korpusov smo uporabili orodje Sketch Engine⁴ (Kilgarriff idr. 2004), ki omogoča vpogled v konkordance in primerjavo različnih korpusov s pomočjo frekvenčnih in ključnih seznamov besednih oblik, lem in oblikoskladenjskih oznak. Kvantitativno in kvalitativno analizo smo izvedli na izgovorni, besednovrstni in leksikalni ravni. Besednovrstne oznake smo določili v skladu s *Priporočili za oblikoslovno označevanje JOS* (Erjavec idr. 2010). V primeru prekrivnih besednih oblik (npr. *niti*, ki je lahko samostalnica ali veznik) smo izbrali besedno vrsto, v kateri se oblika v korpusu največkrat pojavi.

4 Analiza

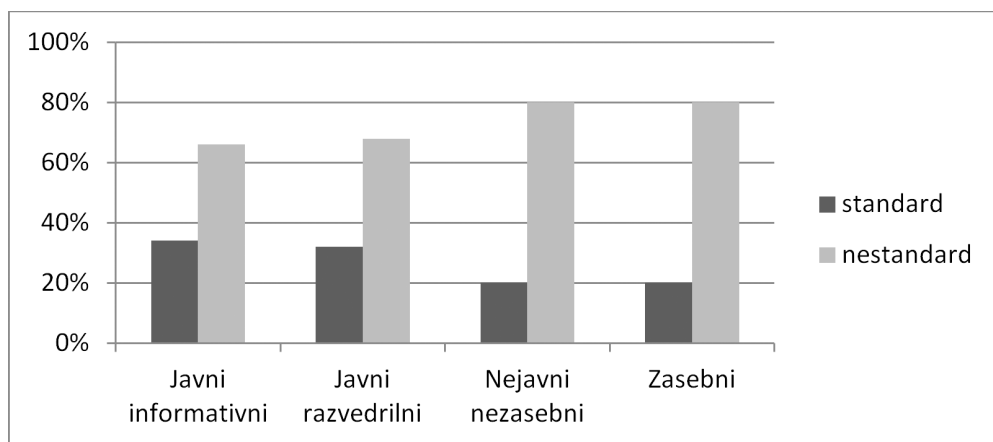
V nadaljevanju predstavljamo primerjavo različnih tipov diskurza v korpusu Gos na ravni izgovarjave, besednih vrst, besednih oblik in besedišča.

4.1 Specifike izgovarjave

Podobno kot v raziskavi govornih prvin v spletnih besedilih (Zwitter Vitez, Fišer 2015) smo specifike izgovarjave v različnih tipih diskurza korpusa Gos opazovali glede na priporočila izgovarjave v SSKJ (Graf 1).

Najočitnejši trend je padanje standardne izgovarjave oz. naraščanje nestandardne izgovarjave od javnega informativnega diskurza proti nejavnemu zasebnemu diskurzu. Pri tem je smiselno pojasniti, da smo med standardne oblike uvrstili tudi diskurzne označevalce sprotnega tvorjenja diskurza (*eee, een, mmm*).

Med nestandardnimi oblikami sta pri javnem informativnem diskurzu najpogosteje prisotni redukcija nenaglaščenega samoglasnika (*izvolte*) in nevtralizacija (*sevede, zdej*). Tudi pri javnem razvedrilnem diskurzu je opaziti izjemno pogost pojav nevtralizacije (*takrāt*) in nekaj dialektalnih različic (*tan, gje*). Pri nejavnem nezasebnem diskurzu opazimo primere posteriorizacije (*kuk*) in dialektalnih različic predvsem pri

Graf 1: Specifike izgovarjave v korpusu Gos

⁴ www.sketchengine.co.uk

neposrednem naslavljanju udeležencev (*boma, morš*). Pri zasebnem diskurzu prevladujejo posteriorizacija (*taku*) in diftongizirane dialektalne različice (*guor, puol, vejš*).

4.2 Besednovrstne oznake

Z besednovrstno analizo smo želeli zaznati specifikke govornega diskurza v primerjavi s pisnim in na podlagi empiričnih podatkov opisati razlike med posameznimi tipi govornega diskurza (Graf 2).

Že v raziskavi Zwitter Vitez, Fišer 2015 je bilo ugotovljeno, da je za korpus Gos značilno nekoliko povečano število glagolov, veznikov in zaimkov ter izrazito povečano število prislovov, členkov in medmetov. Večje število glagolov lahko pripišemo sprotnemu tvorjenju in načrtovanju govornega diskurza, pri katerem igrajo močno vlogo diskurzni označevalci (1):

(1)

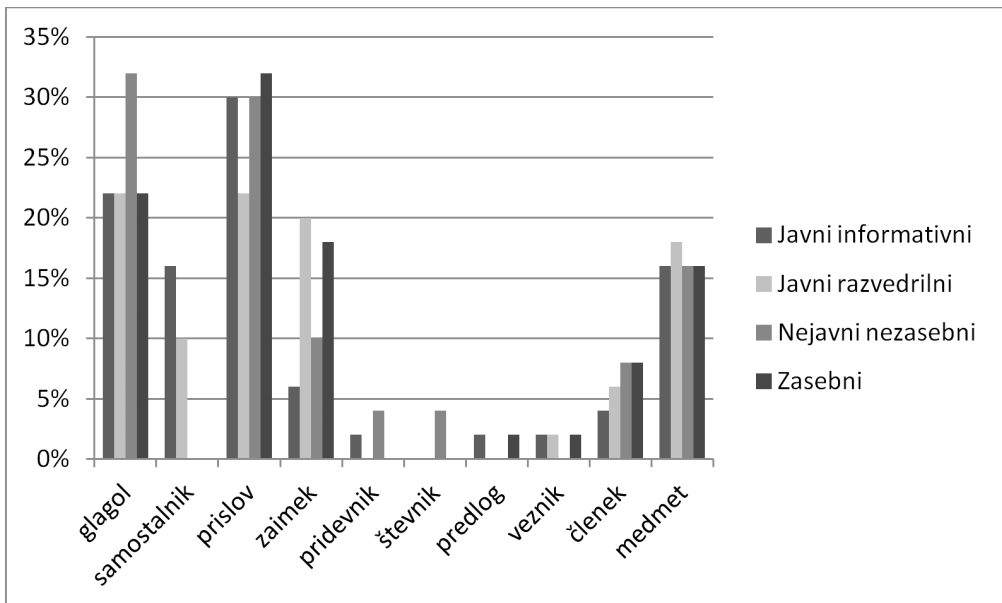
// zakaj kako **a veš mislim** eee poznaš eee [ime] od prej? //

V govornih besedilih izstopa tudi pogosta raba veznikov, ki je povezana s pojavom ponavljanja zaradi sprotnega procesa tvorjenja govornih besedil (2):

(2)

zarad tega **ker** smo **ker** eee **ker** živimo oziroma **ker** so takrat že živeli v času ko so informacije dejansko z lahkoto krožle

Specifiko javnega informativno-izobraževalnega diskurza predstavlja predvsem večje število samostalnikov, povezanih s specifično obnavljano tematiko (*Hamis, Mercator*). Poleg tega opazimo nekatere veznike (*čeprov*) in prislove (*tukej, zdej*), ki v

Graf 2: Tipične besednovrstne oznake v korpusu Gos

drugih tipih diskurza niso prisotni, kar je verjetno posledica argumentacije in stopnje artikuliranosti izrekovanja v javnem informativnem diskurzu.

Pri javnem razvedrilnem diskurzu so izrazito pogosti medmeti (*ooo, aha, aaa*) in nedoločni zaimki (*dej kšno vprašanje*), ki izražajo interakcijo z drugimi udeleženci.

Nejavni nezasebni diskurz izstopa po močni zastopanosti glagolov s konativno funkcijo (*lej, čaki, morva*) (Jakobson 1966). Morda gre za posledico okoliščin, v katerih tvorec besedila prepričuje naslovnika, naj nekaj naredi (prodaja na domu, konzultacije, delovni sestanki).

Osebni (*jaz*) in kazalni zaimki (*ta, tisti*) v zasebnem diskurzu izražajo deiktičnost, saj so okoliščine sporazumevanja neločljivo povezane s procesom tvorjenja spontanih izrekov.

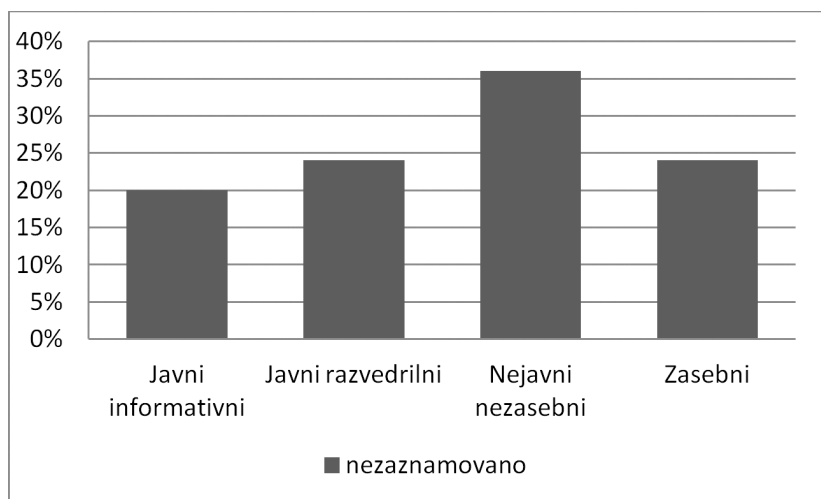
4.3 Leksikalne specifikke

Na leksikalni ravni smo najprej želeli ugotoviti, ali določena ključna beseda na kakršenkoli način nakazuje govorni prenosnik (*kako bi rekel*) oz. neformalne okoliščine sporočanja (*čao*).

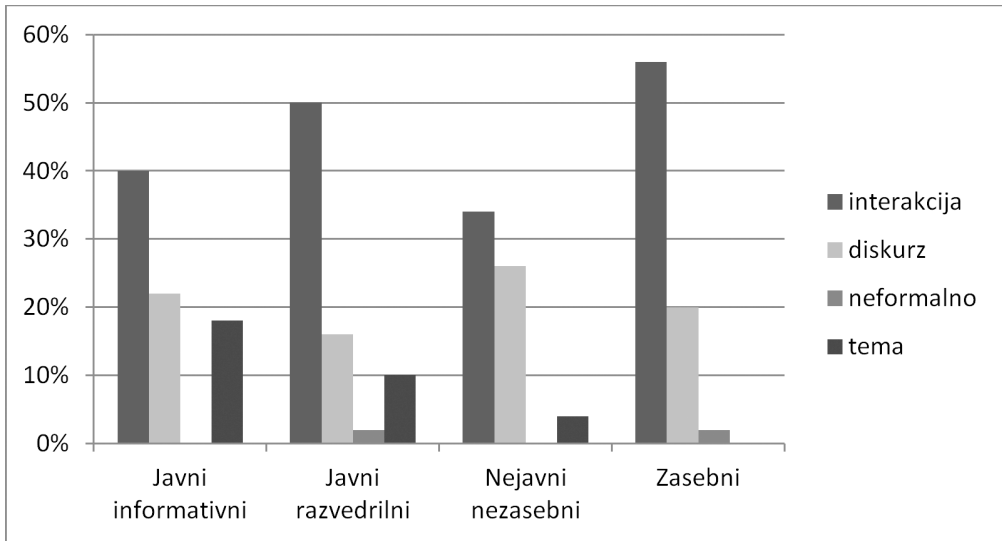
Rezultati (Graf 3) kažejo, da nejavni nezasebni diskurz vsebuje največ besedišča, ki ga ne zaznamujeta ne prenosnik ne sporazumevalne okoliščine (*kakšen, malo, tudi*).

Ostale ključne besede smo skušali razvrstiti v različne kategorije, ki bi lahko predstavljale indikator govornega prenosnika ali specifičnega tipa govorjenega diskurza (Graf 4): interakcija s sogovorci, sprotno tvorjenje diskurza, neformalno izrazje, in izrazje, tipično za določeno tematiko. Če je bilo določeno ključno besedo možno razvrstiti v več kategorij, smo ji pripisali tisto kategorijo, v kateri se največkrat pojavlja.

Pri leksikalni analizi nismo zaznali enotnega trenda, vendar ima vsak od tipov diskurza svoje specifikke.

Graf 3: Nezaznamovano izrazje v korpusu Gos

Graf 4: Tipično izražanje v korpusu Gos

Javni informativni diskurz zaznamuje manjše število izrazov interakcije in večje število elementov sprotnega tvorjenja diskurza (*eee, eem, een*). To je presenetljiv podatek, saj bi intuitivno elemente sprotnega tvorjenja diskurza opisali kot tipične za zasebni diskurz. Vendar verjetno okoliščine javnega nastopanja govorce prisilijo, da dalj časa formulirajo določen izrek.

V izobraževalnem diskurzu je opaziti več izrazov, povezanih s tematiko diskurza (*Pegam, polmer*).

Javni razvedrilni diskurz je izrazito zaznamovan z elementi interakcije (*aha, čak, okej*), saj se udeleženci pogosto borijo za prevzem besede.

Nejavni nezasebni diskurz podobno kot javni informativni diskurz vsebuje veliko sredstev za elaboracijo argumentacije, kar je posebej očitno pri govornikih, ki so manj veščji formalne komunikacije (*eee se pravi eem jaz bi mmm svetoval res mogoče da*). V zasebnem diskurzu podobno kot v javnem razvedrilnem diskurzu izrazito prevladujejo elementi interakcije s sogovorniki (*lej, a veš, zdej*).

5 Ključna spoznanja

Na podlagi analize na izgovorni, besednovrstni in leksikalni ravni izluščimo spoznanja, ki jih lahko ponazorimo v naslednji tabeli:

Tabela 2: Specifike različnih tipov diskurza na izgovorni, besednovrstni in leksikalni ravni

	Javni informativno-izobraževalni	Javni razvedrilni	Nejavni nezasebni	Nejavni zasebni
Izgovarjava	standardno (<i>aha</i>)	standardno (<i>aja</i>)	nestandardno (<i>boma</i>)	nestandardno (<i>gje</i>)
Besedne vrste	samostalnik (<i>polmer</i>)	nedoločni zaimek (<i>kakšen</i>)	konativni glagoli (<i>morva</i>)	osebni zaimek (<i>jaz</i>)
Besedišče	sredstva tvorjenja diskurza (<i>mmm</i>)	elementi interakcije (<i>čak</i>)	sredstva tvorjenja diskurza (<i>eem</i>)	elementi interakcije (<i>lej</i>)

Rezultati kažejo upadanje standardne izgovarjave od javnega informativnega diskurza proti nejavnemu zasebnemu diskurzu.

Na besednovrstni ravni je v vseh tipih diskurza prisotno večje število medmetov, zaimkov, prislovov in glagolov, obenem pa vsak tip diskurza ohranja svoje specifike. Javni informativni diskurz vsebuje več tematskih samostalnikov, kar bi lahko razložili s prezentativnim značajem diskurza, ki je usmerjen v specifično tematiko. Razvedrilni diskurz izstopa po večjem številu zaimkov naslavljanja, s katerimi govoreči pritegne pozornost drugih udeležencev in občinstva. Nejavni nezasebni diskurz vsebuje več glagolov s konativno funkcijo, s katero želi govoreči pri naslovniku nekaj doseči, saj gre v večini primerov za prepričevalni diskurz (akviziterska prodaja, zavarovalništvo, delovni sestanki). V zasebnem diskurzu pa je opaziti pogosto pojavljanje osebnih in kazalnih zaimkov v deiktični vlogi, saj je spontana govorna izmenjava v neformalnih okoliščinah izrazito pogojena z udeleženci in okoliščinami izrekanja (Kerbrat Orrecchioni 1999).

Na leksikalni ravni opazimo zanimive podobnosti med javnim informativnim in nejavnim nezasebnim diskurzom, kjer je prisotnih več elementov sprotnega izrekanja, kar je verjetno posledica ambicij govorcev po bolj artikuliranem izrekanju. Po drugi strani sta si podobna javni razvedrilni in nejavni zasebni diskurz, ki vsebujeta večje število elementov interakcije. Z njimi udeleženci utrjujejo svojo identiteto, gradijo samopodobo in razkrivajo svoj odnos do zunajjezikovne realnosti.

6 Zaključek

V prispevku smo želeli analizirati specifike spontanega govornega diskurza in razlike znotraj posameznih tipov govornega diskurza. Izvedli smo korpusno analizo ključnih besednih oblik, znotraj katere smo opazovali javni informativno-izobraže-

valni in razvedrilni diskurz ter nejavni zasebni in nezasebni diskurz. Analizo smo izvedli na izgovorni, besednovrstni in leksikalni ravni.

Rezultati so po eni strani pokazali tipične prvine, značilne za spontani govorniki diskurz (npr. pogosta raba členkov, zaimkov in medmetov). Po drugi strani pa rezultati nakazujejo značilnosti vsakega od analiziranih diskurzov: upadanje standardne izgovarjave od javnega informativnega diskurza proti nejavnemu zasebnemu diskurzu, podobnost med javnim informativnim in nejavnim nezasebnim diskurzom na leksikalni ravni in specifičnosti vsakega od analiziranih diskurzov na besednovrstni ravni.

Rezultati raziskave predstavljajo empirično dopolnitev teorije zvrstnosti (Toporišič 1991). Poznavanje in obvladovanje jezikovnih zvrsti je relevantno za razvoj metod poučevanja javnega nastopanja, retoričnih strategij in strategij prepričevanja ter za senzibilizacijo nematernih govorcev slovenščine glede na prenosnik in okoliščine sporazumevanja. V nadaljnjih raziskavah bi bilo smiselno preučiti specifičnosti posameznih govornikov žanrov tudi na skladenjski ravni.

Literatura

- ERJAVEC, Tomaž, KREK, Simon, ARHAR, Špela, FIŠER, Darja, LEDINEK, Nina, SAKSIDA, Amanda, SIVEC, Breda, TREBAR, Blaž, 2010: *Priporočila za oblikoslovno označevanje JOS*. <http://nl.ijs.si>
- HUBER, Damjan, 2013: *Poudarek in pavza v standardnem slovenskem govoru. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- JAKOBSON, Roman, 1976: *Six leçons sur le son et le sens*. Pariz: Minuit.
- KERBRAT ORECCHIONI, Catherine, 1999: *L'énonciation*. Pariz: Armand Colin.
- MOREL, Mary Annick, 1998: *Grammaire de l'intonation*. Pariz: Ophrys.
- de SAUSSURE, Ferdinand, 1972: *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- SCOTT, Mike, 1997: Pc Analysis of Key words – and Key Key words. *System* 25/1. 1–13.
- SMOLEJ, Mojca, 2006: *Vpliv besedilne vrste na uresničitev skladenjskih struktur (primer narativnih besedil v vsakdanjem spontanem govoru)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si
- TANNEN, Deborah, 1982: *Spoken and written language: exploring orality and literacy*. Norwood: Ablex.
- TIVADAR, Hotimir, 2015: Razmerje med domačim in tujim v govornem knjižnem jeziku 3. tisočletja. Marko Jesenšek (ur.): *Leopold Volkmer: prvi posvetni pesnik na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti. 139–149.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VERDONIK, Darinka, 2008: Označevanje vrste diskurzivnih označevalcev. Tomaž Erjavec, Jerneja Žganec Gros (ur.): *Zbornik Šeste konference Jezikovne tehnologije*. Ljubljana: Institut »Jožef Stefan«. 25–28.
- VERDONIK, Darinka, KOSEM, Iztok, 2012: Key word analysis of discourses in Slovene speech: differences and similarities. *Linguistica* 52/1. 309–321.
- VERDONIK, Darinka, ZWITTER VITEZ, Ana, 2011: *Slovenski govorni korpus Gos*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko.
- ZWITTER VITEZ, Ana, 2009: O spontanem govoru. Primož Vitez (ur.): *Spisi o govoru*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 241–254.
- ZWITTER VITEZ, Ana, FIŠER, Darja, 2015: Novi mediji in govorna slovenščina: zaznavanje, kodifikacija, analiza. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis. Obdobja 34*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 881–890.

SLOVENSKI JEZIK V ČASU

ADAM BOHORIČ PRI SLOVENCIH V 19. STOLETJU

Pavle Jović

Univerzitetna biblioteka Svetozar Marković, Beograd

UDK 811.163.6'36"1584":929Bohorič A.:930.85(497.4)"19"

V prispevku smo analizirali slovnice in literarnozgodovinska dela slovenskih izobražencev v 19. stoletju, v katerih je zapisano ime prvega slovenskega slovničarja, Adama Bohoriča. Po spregledanosti v 17. in 18. stoletju so slovenski preporoditelji iz Zoisovega kroga (Kopitar 1808; Vodnik 1809; Primic 1814) na začetku 19. stoletja osvežili spomin nanj. Avtorji prvih slovnice 1824–1858 (Dajnko 1824; Murko 1832; Muršec 1847; Potočnik 1849; Majar 1850; Potočnik 1858), ki so bili rimskokatoliški duhovniki, niso upoštevali protestantske tradicije in zasluge prvega slovenskega slovničarja. Od leta 1854 dalje pa so slovenski literarni zgodovinarji, ki so se izoblikovali na Dunaju pri Miklošiču (Janežič 1854; Marn 1861; Macun 1863; Levec 1871/1872; Kleinmayr 1881; Marn 1883; Glaser 1894; Štrekelj 1899), priznavali prvenstvo Bohoričeve slovnice.

Adam Bohorič, prva slovenska slovnica, 19. stoletje

The paper analyses the grammars and literary historic works of Slovene intellectuals in the 19th century, which include the name of first Slovene grammarian Adam Bohorič. In the early 19th century Slovene revivers of the Zois circle (Kopitar, Vodnik, Primic) revived the memory of the first Slovene grammarian. The Catholic priests who wrote the first Slovene grammars in the 19th century (1824–1858) – Dajnko (1824), Murko (1832), Muršec (1847), Potočnik (1849), Majar (1850) and Potočnik (1858) – ignored the Protestant tradition and Bohorič's merit. However, from the summer of 1854 onwards, the first Slovene literary historians, who studied Slavic Studies under Miklošič at Vienna University, valued the Protestant tradition and mentioned Bohorič as the author of the first Slovene grammar: Janežič (1854), Marn (1861), Macun (1863), Levec (1871/1872), Kleinmayr (1881), Marn (1883), Glaser (1894) and Štrekelj (1899).

Adam Bohorič, the first Slovene grammar, 19th century

Uvod

V 19. stoletju so bile objavljene številne slovnice slovenskega jezika, ki so nastale izpod peresa rimskokatoliških duhovnikov v nemškem jeziku. Slovenski jezikoslovci pa so se začeli ukvarjati z zgodovino slovenskega slovničarstva precej pozno, šele v drugi polovici 20. stoletja (Pogorelec 1971; Toporišič 1984: 75, 1996: 307). Prisotnost zavesti o Bohoričevi slovnici pri Slovencih od 1584 do 1809 je prikazal slovenski literarni zgodovinar Anton Slodnjak (1971: 122). Jože Toporišič je Bohoričeve *Zimske urice proste* prevedel (1987) in podal podrobno obravnavo Bohoričeve slovnice (Toporišič 1984: 75).

V prispevku smo analizirali, kako se je pri Slovencih v 19. stoletju razvijala zavest o Adamu Bohoriču. S tega stališča smo pregledali slovenske slovnice in literarno-zgodovinska dela 19. stoletja. Kot izhodišče smo uporabili bibliografsko delo Edwarda Stankievicza (1984: 85), ki je ob štiristoletnici izida prve slovenske slovnice opazil, da je bila Bohoričeva slovnica skozi stoletja zapostavljena s strani katoliških jezikoslovcev, koristen pa je bil tudi *Pripomoček zgodovini slovenskega slovstva* Julija Kleinmayra (1879: 3).

Slovenski preporoditelji Zoisovega kroga o Bohoriču

Razsvetljesko gibanje je med Slovenci prebudilo zanimanje za nacionalno zgodovino in slovenski jezik. Ob koncu 18. stoletja, leta 1798, je Valentin Vodnik, ki je pripadal Zoisovemu krogu, omenil Bohoriča in njegovo slovnico v tedniku *Lublanske novize*, v članku *Povedanje od slovenskiga jezika*. O Bohoričevi slovnici je napisal: »ta gramatika je bila prepovedana, ker ona nekaj katoliškemu uku zopernih podukov ima v predgovoru« (Vodnik 1798: 247).

Na začetku 19. stoletja so preporoditelji Zoisovega kroga (Kopitar, Vodnik, Primic) ohranili spomin na slovenske protestantske pisce in Bohoriča. Jernej Kopitar (1780–1844) je pod vplivom novih jezikoslovnih raziskovanj nemške (Adelung) in češke filologije (Dobrovský) upošteval protestantsko tradicijo. Adama Bohoriča je že leta 1779 in 1806 omenjal Josef Dobrovský (1779: 229, 1806: 473).

V prvi znanstveni slovnici slovenskega jezika *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* je Kopitar (1808: XXXVIII) zapisal, da je Bohorič avtor prve naše slovnice. O verski pripadnosti Bohoriča niti besede. O zaslugi Kopitarja za ohranjanje spomina na prvega slovenskega slovníčarja je pisal Jože Toporišič v spremni besedi za celotni slovenski prevod Bohoričeve slovnice (Toporišič 1987: 323).

Razsvetljenec in duhovnik Valentin Vodnik (1758–1819) je leta 1811 objavil prvo slovensko slovnico v slovenščini *Pismenost ali gramatika za perve šole*, v kateri ni Bohoriča in zgodovinskega očrta slovníc iz prejšnjih stoletij. Dve leti prej je Vodnik Bohoriča omenil v *Zgodovini vojvodine Kranjske (Geschichte des Herzogthums Krain)* kot ravnatelja stanovske šole v Ljubljani in avtorja prve kranjske gramatike z naslovom *Arcticae horulae succisivae*, ki je natisnjena v Wittenbergu 1584 (Vodnik 1809: 47). Tudi v tem Vodnikovem zapisu Bohoričeva pripadnost luteranski veri ni omenjena.

Vodnik je veliko pomagal tudi pri slovenski slovnici, ki je izšla leta 1811 in je bila namenjena Italijanom za učenje slovenščine: *Saggio Grammaticale Italiano–Cragno-lino*. Njen avtor, pravnik Vincenc Franul (1771–1817), se je pri sestavljanju slovnice držal Kopitarja in nasvetov Vodnika. Bohoriča je v uvodu slovnice le omenil (Franul 1811: II).

Iz Zoisovega kroga je izšel tudi Janez Nepomuk Primic (1785–1823), avtor slovnice, ki je ostala v rokopisu (Slodnjak 1952: 582). Primic, ki je bil prvi profesor slovenščine na graškem liceju (1812), je leta 1814 objavil *Novi nemško-slovenski bukvar al A.B.C.*, v katerem so podatki o Bohoriču in njegovi slovnici ter kratek pregled reformacijskega gibanja na Slovenskem (Primic 1814: 107).

Leta 1812 je izšla slovenska slovnica pod naslovom *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre* Janeza Leopolda Šmigoca, člana Primčeve Slovenske družbe v Gradcu, ki je zasnovana na Kopitarjevi slovnici, vendar v njej ni omenil ne Bohoriča ne njegove slovnice.

Zamolčanje Bohoriča s strani slovenskih katoliških duhovnikov do leta 1850

Slovnica tradicija Slovencev v 19. stoletju je bila pestra. Po Kopitarju, Vodniku in Primcu so jo nadaljevali rimskokatoliški duhovniki Peter Dajnko (*Lehrbuch der Windischen Sprache*, 1824), Franc Metelko (*Lehrgebäude der slowenischen Sprache*, 1825), Anton Murko (*Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche*, 1832), Jožef Muršec (*Kratka slovenska slovnica za pervence*, 1947), Blaž Potočnik (*Grammatik der slowenischen Sprache*, 1849) in Matija Majar (*Slovnica za Slovence*, 1850). Vse omenjene slovenske slovnice ne navajajo Bohoriča kot začetnika slovenskega slovničarstva, so napisane v nemškem jeziku ter so nastale po vzoru Kopitarjeve slovnice in slovnice Dobrovskega (Hammel 2009: 179).

Čeprav so katoliški duhovniki v prvi polovici 19. stoletja ohranjali pomembno mesto v kulturnem življenju na Slovenskem (Vodopivec 2007: 11), so zamolčali zasluge slovenskih protestantskih piscev. S sklenitvijo konkordata leta 1855 je katoliška cerkev na Slovenskem pridobila odločujočo vlogo pri nadzoru vzgoje in šole.

Bohorič v literarnozgodovinskih delih Slovencev (1854–1899)

Preobrat v vrednotenju dosežkov slovenskih protestantov je nastal s prvim poskusom pregleda slovenskega slovstva v Janežičevi slovnici leta 1854 (Janežič 1854: 117). Od izida Primčevega *Nemško-slovenskega bukvarja* (1814) do objave Janežičevega pregleda slovenskega slovstva je moralo miniti 40 let, da so Slovenci obnovili spomin na prvega slovenskega slovničarja, in sicer v delu izpod peresa Antona Janežiča (1828–1869), profesorja slovenskega jezika na celovški gimnaziji, ki je med prvimi Slovenci končal študij slavistike na Dunaju pri Miklošiču.

Za razvoj zavesti o prvem slovenskem slovničarju v drugi polovici 19. stoletja je pomembno obdobje od Miklošičevega nastopa na dunajski univerzi (1850) do časa, ko se je pri njem izoblikovala prva generacija slovenskih jezikoslovcev in literarnih zgodovinarjev (Janežič, Levec, Marn, Glaser, Štrekelj).

Slovnica Antona Janežiča, ki je izšla leta 1854 v slovenščini, si zasluži posebno pozornost, saj vsebuje tudi kratek pregled slovenskega slovstva in slovničarstva (Janežič 1854: 117). V njej najdemo podatke o Adamu Bohoriču, tvorcu prve slovenske slovnice (prav tam: 132). Janežičeva slovnica je doživela štiri ponovne izdaje (toda brez pregleda slovstva) še za Janežičevega življenja, v šolah so jo uporabljali celih 62 let do izida Breznikove slovnice (1916).

Dve leti pred izidom Janežičeve slovnice (1852) je bil v reviji *Mitteilungen des historischen Vereines für Krain* objavljen kratek prispevek *Beiträge zur Literatur Geschichte von Krain* slovenskega literarnega zgodovinarja Vinka F. Kluna (1852: 26). V naslednjih letih so izšli članki istega avtorja, posvečeni protestantskim piscem (*Der Aufmerksame*, 1855 in 1856; *Östereichische Revue*, 1857, in *Русская беседа*, 1859).

Zavest o pomenu slovenskih protestantskih piscev in zaslugi prvega slovenskega slovníčarja se je pri katoliških duhovnikih počasi razvijala. Leta 1858 so bila v ljubljanskem tedniku *Novice* ponovno objavljena Vodnikova besedila pod naslovom *Slovenski jezik in slovenski narod* (Vodnik 1858: 49) in tako se je v zavesti širšega kroga bralcev ohranjal spomin na prvega slovenskega slovníčarja.

Leta 1861 je slovenski katoliški časnikar in literarni zgodovinar Josip Marn (1832–1893), ki je delal kot veroučitelj na Ljubljanski gimnaziji, podal v poročilu za leto 1861 zgodovinski očrt slovnice slovenskega jezika (Marn 1861: 13). To je bil prvi pregled slovenskih slovnice skozi čas.

Škof in narodni buditelj Anton Martin Slomšek se je leta 1862 v svojih *Drob-tinica*h ozrl tudi na pomen protestantov za slovensko književnost: »Truber, Dalmatin, Bohorič in tiste dobe verstniki so našo slovenščino obudili, ako so ravno nesrečno od prave vere zavili; Bog je njihove greške narodu našemu v dobro obernal po neskončno modri svoji previdnosti, ki dostikrat hudo prostim ljudem doposti, pa hudo k našemu pridu oberne« (Slomšek 1962: 72). Slomšek ni poudaril, da je Bohorič tvorec prve slovenske slovnice.

Literarni zgodovinar Ivan Macun (1821–1883), gimnazijski profesor, ki je deloval tudi v Zagrebu, je v svoji hrvaško pisani slovenski literarni zgodovini omenil Bohoriča (Macun 1863: 8). Dve leti kasneje je podal analizo Bohoričeve slovnice (Macun 1865: 105).

Treba je omeniti tudi prvega profesorja za slovanske jezike na dunajski univerzi Frana Miklošiča, ki navaja Bohoričovo slovnico kot prvo slovensko slovnico v *Slovenskem berilu za višje gimnazijske razrede* (Miklošič 1865: 39).

V predavanjih na gimnaziji v Gorici (1871/1872) je Miklošičev učenec in literarni zgodovinar Fran Levec slovenskim protestantom in Bohoriču določil pomembno mesto.

Učitelj slovenščine v Kopru Julij Kleinmayr, ki je študiral slavistiko na Dunaju pri Miklošiču, je leta 1881 izdal eno prvih celovitih slovenskih literarnih zgodovin. V drugem delu *Zgodovine slovenskega slovstva* je pod naslovom *Novoslovensko slovstvo* predstavil slovenske protestantske pisce, med drugimi Adama Bohoriča, ki je natisnil prvo slovensko slovnico in tu »ustanovil čerkopis, ki se je do najnovejših časov ohranil« (Kleinmayr 1881: 55).

V *Jezičniku* za leto 1883 je katoliški častni kanonik in literarni zgodovinar Josip Marn, ki je končal bogoslovje in nato opravil izpit iz slovenščine na Dunaju pri Miklošiču, podal biografske podatke o Adamu Bohoriču in prvi prevod predgovora Bohoričeve slovnice (Marn 1883: 58).

Duhovnik Andrej Fekonja (1851–1920) je leta 1890 predstavil slovenske protestantske pisce v negativni luči v obširnem prispevku *Reformacija v Slovencih*. Zaslug Adama Bohoriča ne omenja (Fekonja 1890: 484).

Literarni zgodovinar Karol Glaser, ki je študiral slavistiko na Dunaju pri Miklošiču, je v letih 1894–1896 izdal *Zgodovino slovenskega slovstva*. V prvem zvezku je obravnaval literarno dejavnost Slovencev od začetkov do francoske revolucije in podal življenjepisne podatke o Adamu Bohoriču (Glaser 1894: 113). Kot vir je uporabil slavistični zbornik *Slavin* Dobrovskega (1806, 1808), delo *Geschichte der südslawischen Literatur* Šafarika (1864) in uvod (*Einleitung*) iz Kopitarjeve slovnice (1808).

Ob koncu 19. stoletja (1899) je izšla še ena *Zgodovina slovenskega slovstva* v štirih zvezkih izpod peresa Karla Štreklja, profesorja na graški univerzi. V drugem zvezku je opisal literarno ustvarjalnost slovenskih protestantskih piscev in podal dotlej najbolj temeljite življenjepisne podatke o Adamu Bohoriču (Štrekelj 1899: 119).

V slovnici duhovnika Antona Breznika (1916), ki so jo rabili v slovenskih šolah do srede 20. stoletja, spet ni zgodovinskega očrta slovenskih slovnice iz prejšnjih stoletij. Po letu 1900 je namreč katoliška cerkev postala ne le verska, ampak tudi družbena sila (Kralj 1989: 24).

V prvi polovici 20. stoletja so o Bohoriču pisali literarnovedno izobraženi zgodovinarji Fran Ilešič (1908), Ivan Prijatelj (1920), France Kidrič (1927), Anton Slodnjak (1934) in Mirko Rupel (1934).

O Bohoriču se je več pisalo ob štiristoletnici izida njegovih *Zimskih uric* (1984). Tedaj je Jože Toporišič nameraval natisniti celoten prevod Bohoričeve slovnice pri Slovenski matici in Cankarjevi založbi, vendar do tega ni prišlo. Ob tej priložnosti je zapisal: »Ker pa se bo ta obletnica praznovala z znanstvenimi sestanki tudi v Ameriki in na Poljskem, bo mogoče spet tujina storila za Bohoriča več, kakor očitno hoče domovina.« (Toporišič 1984: 78)

Zaključne misli

Slovenski preporoditelji Zoisovega kroga (Kopitar, Vodnik, Primic) so na začetku 19. stoletja osvežili spomin na prvega slovenskega slovnicearja Adama Bohoriča, ki je bil v prejšnjih stoletjih kot pripadnik luteranske vere zamolčan. Katoliški duhovniki (Dajnko, Murko, Muršec, Potočnik in Majar), pisci prvih slovenskih slovnice, ki so izšle v nemškem jeziku v letih 1824–1858, v uvodu nimajo zgodovinskega očrta slovenskega slovnicearstva niti ne omenjajo Bohoriča. V drugi polovici 19. stoletja, ko se je izoblikovala nova generacija slovenskih literarnih zgodovinarjev pri Miklošiču (Janežič, Macun, Levstik, Levec, Marn, Glaser in Štrekelj), pa je Adam Bohorič dobil pravo mesto v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. Dolgoletno ignoriranje zaslug slovenskih protestantskih piscev in prvega slovenskega slovnicearja s strani rimsko-katoliške cerkve v 19. stoletju je prispevalo k temu, da se je zgodovina slovenskega knjižnega jezika razvijala stežka in z zamudo ter da smo toliko čakali na prevod predgovora Bohoričeve slovnice (Marn 1883), njeno prvo obravnavo (Ramovš 1920), temeljit Bohoričev življenjepis (Kidrič 1925), ponovno izdajo Bohoričeve slovnice (Trofenik 1971) in njen celotni prevod v sodobni knjižni jezik (Toporišič 1987).

Literatura

- BOHORIZH, Adam, 1987: *Articae horule succisivae*. Maribor: Obzorja. 323–328.
- BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- DOBROVSKÝ, Josef, 1779: *Böhmische Literatur*. Prag. 230.
- DOBROVSKÝ, Josef, 1806: *Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker oder Beiträge zur Kenntniss der Slawischen Literatur nach alten Mundarten*. Prag. 473.
- FEKONJA, Andrej, 1890: Reformacija v Slovincih. *Ljubljanski zvon* 10/8. 477–488.
- FRANUL, Vincenzo de Weissenthurn, 1811: *Saggio Grammaticale Italiano-Cragnolino*. Trieste: Stamperia di Antonio Maldini.

- GLASER, Karol, 1894: *Zgodovina slovenskega slovstva. I. zvezek: Od početka do francoske revolucije*. Ljubljana: Slovenska matica. 113–114.
- JANEŽIČ, Anton, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagolskim berilom za Slovence*. Celovec: Eduard Liegel. 117–155.
- KLEINMAYR, Julij, 1879: *Pripomoček zgodovini slovenskega slovstva 1550–1880*. Celovec: Družba sv. Mohorja. 3–6.
- KLEINMAYR, Julij, 1881: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Celovec: Družba sv. Mohorja. 55.
- KLUN, Vinko Ferreri, 1852: Beiträge zur Literatur Geschichte von Krain. *Mitteilungen des historischen Vereines für Krain* VII. Laibach. 26, 28, 68, 74, 76.
- KOPITAR, Jernej, 1808: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn. XL–XLI.
- KRALJ, Franc, 1989: Cerkvene razmere na Slovenskem od konca 18. do konca 19. stoletja. *Vloga cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. Simpozij 1989*. Ljubljana: Slovenska matica. 19–26.
- LEVEC, Fran, 1871: *Slovensko slovstvo. Novoslovensko slovstvo, drugi del. Predavanja Franca Levca v VIII. razredu c. kr. Gimnazije v Gorici*.
- MACUN, Ivan, 1863: *Kratak pregled slovenske literature: sa dodanim riečnikom za slovence*. Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja. 8.
- MACUN, Ivan, 1865: Razvitak slovenske slovnice. *Književnik* 2/1. 105–113.
- MARN, Josip, 1861: Slovnice slovenskega jezika. *Programm und Jahresbericht der Uebergimnasiums zu Laibach*. Laibach. 13–26.
- MARN, Josip, 1883: *Jezičnik. Knjiga slovenska v dobah XVI–XVII veka*. Ljubljana: Rudolf Milic. 8–10, 21, 58–68.
- MIKOŠIČ, Franc, 1865: *Slovensko berilo za osmi gimnazijalni razred*. Dunaj: ces. kralj. zaloga šolskih bukev. 39.
- POGORELEC, Breda, 1971: *Pogledi na slovenski knjižni jezik od srede XIX. stoletja naprej*. Ljubljana: Radio-televizija.
- PRIMITZ, Johann Nepomuk, 1814: *Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C. Grätz*: Verlag Joseph Miller. 106–109.
- SLODNJAK, Anton, 1971: *Die Wirkung der Arcticae Horulae von Adam Bohorič auf das Schrifttum in den slowenischen Ländern von 1584 bis 1809*. München: R. Trofenik. 122–134.
- SLODNJAK, Breda, 1952: Primic Janez Nepomuk. *Slovenski biografski leksikon, 8. zvezek*. Ljubljana: SAZU. 579–583.
- SLOMŠEK, Anton Martin, 1862: Slava rajnim rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva. *Drobtinice* 16. 71–79.
- STANKIEWICZ, Edward, 1984: *Grammars and Dictionaries of the Slavic languages*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton. 98–103.
- ŠTREKELJ, Karel, 1899: *Zgodovina slovenskega slovstva. Prvi del*. Celovec. 119–123.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1984: Bohoričeve zimske urice: ob 400-letnici slovenske slovnice. *Mohorjev koledar 1984*. Celje: Mohorjeva družba. 75–78.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Janežičeva slovenska slovnica 1854. *Slavistična revija* 44/3. 307–316.
- VODNIK, Valentin, 1798: Povedanje od slovenskiga jesika. *Lublanske novize* 1. 247–249.
- VODNIK, Valentin, 1809: *Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiethes von Triest und der Grafschaft Görz*. Wien: Verlagsgewölbe des k. k. Schulbücher-Verschleisses bey St. Anna in der Johannis-Gasse.
- VODNIK, Valentin, 1811: *Pismenost za perve shole*. Lublana: Leopold Eger.
- VODNIK, Valentin, 1858: Slovenski jezik in slovenski narod. *Novice* 6/7. 49–51.
- VODOPIVEC, Peter, 2007: Kulturno-duhovno razmere na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 67/1. 9–17.
- VRATUŠA, Anton, 1941: *Levec in Ljubljanski zvon. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

O PREVZETIH PRVINAH V 16. STOLETJU PO TOPORIŠIČU IN V NASTAJAJOČEM ZGODOVINSKEM SLOVARJU NAJSTAREJŠE KNJIŽNE SLOVENŠČINE

Andreja Legan Ravnikar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.45"16":929Toporišič J.

Jože Toporišič je iz tujih jezikov sprejete besede, ki so bile do tedaj opredeljene kot izposojenke in tujke, poimenoval z nadpomenko prevzete besede, ki jih ni diferenciral glede na čas prevzema ali/in jezik dajalca, temveč jih je členil le po stopnjah prilagoditve sistemskim značilnostim slovenskega jezika. Prevzete prvine iz nemščine je odkrival na vseh ravneh jezikovnega sistema, in sicer v najstarejših rokopisih, v dobi oblikovanja knjižnega jezika in mlajših obdobjih slovenske jezikovne zgodovine. Za 16. stoletje je Toporišič največ raziskovalne pozornosti posvetil Primožu Trubarju in Adamu Bohoriču, od jezikovnih vprašanj pa tako rekoč vsemu: pisavi (črkopisu) in pravopisu knjižne slovenščine, nesistemskim odstopanjem v glasoslovni podobi in oblikoslovju, vplivu nemščine na slovensko skladnjo in besedotvorne postopke ter prevzetim besedam.

knjižna slovenščina 16. stoletja, Jože Toporišič, prevzete prvine, nemščina, zgodovinski slovar 16. stoletja

Jože Toporišič introduced the new linguistic term *prevzeta beseda* (loanword), a hypernym for the previously used terms *izposojenka* (borrowed word) and *tujka* (foreign word) that covered all words borrowed from foreign languages, regardless of the period of the borrowing and the language of origin. He differentiated between them based on the degree of adaptation to the systemic properties of Slovene. He disclosed elements borrowed from German on all language levels in the oldest Slovene manuscripts and works from the time of the formation of the Slovene literary language and from later periods. In the papers he wrote about the 16th century he focused his attention mainly on Primož Trubar and Adam Bohorič; he analysed the alphabet and the orthography of the 16th century Slovene literary language, the non-systemic phonological and morphological deviations, German influences on Slovene syntax and word formation and loanwords from German.

Slovene literary language of the 16th century, Jože Toporišič, borrowed elements, German, historical dictionary

1 Uvod

1.1

V začetku 70. let prejšnjega stoletja je Jože Toporišič (1972: 286) namesto izposojenk in tujk začel uvajati nadpomenko *prevzete besede*, kajti kljub tradicionalni rabi pojmovna razmejitev med njima ni bila jasna in nedvoumna. Prevzeto se po njegovem

ujema s pojmom izposojenka in tujka le v tem, da zajema prvotno neslovenske besede (in druge prvine), ne glede na to, kdaj so bile sprejete in iz katerega jezika, tj. neslovanskega, slovanskega jezika ali celo iz narečja.¹ Za raziskovanje so zanimive predvsem tiste prevzete besede in prvine, kjer še čutimo neavtohtoni izvor, bodisi zaradi neprilagojenosti sistemskim značilnostim slovenskega jezika bodisi na podlagi stilne zaznamovanosti v razmerju do domačih ustreznic. Poveden je Toporišičev poudarek, da prevzete in neprevzete besede jezika tvorijo nerazdeljivo celoto; prehudo poudarjanje nasprotja med avtohtonim, tj. izvorno domačim, in prevzetim, tj. tujim besedjem, se prerado sprevrže v neupoštevanje dejanskega stanja v jeziku in načelno zavračanje vsega prevzetega (prav tam: 314).

1.2

Več kot tisočletne odnose med slovenščino in nemščino je Jože Toporišič (1991: 14) imenoval nesimetrične, ker se je zaradi ugodnejšega družbenega, političnega in kulturnega položaja Nemcev med jezicoma razvilo nesomerno razmerje. Za slovenski jezik se je že v preteklosti pokazalo kot najbolj naravno, da se sprejete tuje prvine na vseh jezikovnih ravneh kar najhitreje prilagodijo avtohtonemu jezikovnemu sistemu. To še danes praviloma velja za občna imena, medtem ko so lastnoimenska poimenovanja v pisavi delno poslovenjena. Toporišič je ob različnih priložnostih večkrat poudaril, da je prevzemanje tujejezičnih leksemov tudi v sodobnosti pogost in nujen poimenovalni postopek (posebej pri novih terminologijah), če se pokaže resnična potreba in so poimenovalne možnosti slovenščine bolj ali manj izčrpane. Odpravljati oz. izogibati se je treba le tistih prvin, »ki same po sebi niso nikaka obogatitev funkcioniranja slovenskega jezikovnega sestava, temveč kot nepotrebni tekmeči že utrjenih sredstev povzročajo nemir in preobilje, kar oboje sporočanje v našem jeziku otežuje, namesto da bi mu dovoljevalo neovirano delovati ali ga celo bogatilo« (prav tam: 18–19).

2

Trubarjeve germanizme, natančneje nemčizme je Jože Toporišič (1988: 110–112) razvrščal na splošnocivilizacijske (tvarne in netvarne) in versko-nravnne. Med tvarnimi izstopajo leksemi za področje cerkve in splošnokulturni, med netvarnimi pa človekov duševno-duhovni svet in cerkveno občestvo. Takšno stanje je bilo pričakovano, saj so bili na verskem in nravnem področju naši predniki prisiljeni z novimi pojmi vere

¹ V pravopisnih pravilih, ki se od leta 1991 ponatiskujejo v novih izdajah, so se pod predsednikom pravopisne komisije SAZU Jožetom Toporišičem kodificirale naslednje opredelitve: Izposojenke so popolnoma poslovenjene (v izgovoru, oblikoslovju, skladijski rabi, v pisavi popolno ali delno poslovenjene) občne prevzete besede, medtem ko tovrstna lastna imena imenujemo podomačena. Deloma poslovenjene (le govorno in/ali oblikoslovno) občne besede imenujemo tujke, deloma poslovenjena lastna imena so polcitatna. Poleg prevzetih in domačih besed imamo poldomače (polprevzete) besede, nastale iz prevzetih besed ali njihovih delov in domačih obrazil. Citatne besede (in besedne zveze ali cele povedi) imajo enako pisavo in izgovor ter naglas kot v izvornem jeziku in enako pregibanje (*Slovenski pravopis* 2001: 22). Niso sestavina slovenskega jezika in se predvsem v pisnem jeziku pojavljajo priložnostno. Prim. tudi Toporišičevo *Slovensko slovnico* (1976: 104–105; na istem mestu še v mlajših pregledanih in razširjenih izdajah).

sprejemati tudi njihov izraz. V postopku sprejemanja nemških leksemov je Toporišič (1987: 6–13, 1988: 115–118, 1991: 15–16) odkrival nesistemske značilnosti.

2.1 Prevzete pisne, pravopisne prvine in glasoslovna podoba

Če izpostavimo le občnoimensko izrazje, ki ga zajema nastajajoči zgodovinski slovar najstarejše knjižne slovenščine, se tuji, poleg latinskega predvsem nemški vpliv kaže v pisavi, pravopisu, izbiri črkopisa in črk.² V 16. stoletju se prevzeta črkovna znamenja, ki so tudi v zgodovinskem razvoju najhitreje izginila, rabijo le izjemoma, npr. q: *quas, cerque, quom* (gl. k, vi); w: *wvildbret* (das Wildbret 'divjačina'), v izpeljankah iz tujih lastnih imen (*wirtemberskil/wirtemberski*); x v zlogih: *xa, xe, xi, xo, xu*; y: na začetku besede skupaj s protetičnim j (*ygra, yskati, yskra*), kot znamenje dolgo naglašene *í* in še kje.³ Znano je, da v slovenščino sprejete besede izgovarjamo z glasovi slovenskih besed, ki so jih naši predniki zamenjali z najbližjimi sorodnimi slovenskimi glasovi (fonetična substitucija). Tuje glasovne in pisne prvine v 16. stoletju pogosteje odkrivamo pri latinskih besedah (običajno sprejetih prek nemščine), ki so v neprilagojeni obliki vključene v slovensko besedilo:

correlative prisl. [...] v *medsebojni odvisnosti*; *soodvisno*: Inu fe nema faftopiti, De [je] ta Vera, koker ena nasha Miffal oli enu nashe viſfoku Dellu oli veliku Diane, Temuzh **correlatiue** fe imαιο lete beffede faftopiti, De skufi Criftufa imamo tu odpufzhane tih Grehou, to Gnado inu Myloft Boshyo TO 1564, 19a. Etim. iz lat., prim. *correlative* (K. A.)⁴

confessio – sam. ž [...] *besedilo, ki vsebuje glavne resnice, nauke krščanske cerkve; veroizpoved*: Skaterim faftopom fe gliha ta **Confessio**, ta Vera, katera ie od tiga Rayha nashimu rancimu Gofpudi Ceffaryu Carolu Vnaprei poloshena inu dana vtím 1530. leitu TO 1564, 66a; t – **augšpurgeriska confessio veroizpoved, sprejeta v Augsburgu leta 1530, ki jo je sestavil Filip Melanchthon, odobril pa Martin Luter**: per takim Vuku, .. kateri ta **Augshpurgeriska Confessio** vfebi dershi .. hozhe oftati TO 1564, 73a. Etim. iz lat., prim. *confessio* (K. A.)

Značilen je tuj zapis po izvoru latinskih besed tipa i + V, kar se v slovenščini glasi i + j + V, ki še danes ni ustaljen. Nezapolnjen hiat se v pisavi 16. stoletja dosledno ohranja, npr. *adiaforist, adriatiski, centurio, cidonierski, definitio*. Kljub zagovarjanju (npr. Breznika) pisanja besed grško-rimskega in zahodnoevropskega izvora, kot se pišejo v izvornem jeziku, je še danes najbolj sprejemljiv Toporišičev (1971: 14) predlog, da je najenostavneje pisati prevzete besede po pravilih za zapis navadnih slovenskih besed.

² O tem je bilo prav po zaslugi Jožeta Toporišiča veliko napisanega, npr. Toporišič 1983/1984: 226–232, 1986: 272–296, 2009: 191–195.

³ Podatki so povzeti po (v slovarski obliki predstavljenem) popisu celotnega občnoimenskega besedja, zbranega iz vseh znanih protestantskih slovenskih besedil 16. stoletja (Ahačič idr. 2011: 423, 594).

⁴ Zaznamek ob koncu slovarskega sestavka označuje redaktorja (K. A. = Kozma Ahačič, A. L. R. = Andreja Legan Ravnikar).

2.2 Prezemanje na oblikoslovni ravnini: (ne)pregibanje, spol, sklanjatev

Toporišič (1971: 6) je izpostavil glagol kot najmočnejši v svoji morfemati in izražanje osebe, števila, spola in sklona, ki je že v 16. stoletju obstajal brez tujih prvin. Po drugi strani se v najstarejši knjižni slovenščini pojavlja veliko glagolskih besedotvornih kalkov in posamezni pomenski kalki, pri katerih je prevzeta tuja motivacija poimenovanja.

V 16. stoletju se številne pridevniške tvorjenke s prevzeto besedotvorno podstavo in pomensko diferenciranimi slovenskimi priponskimi obrazili pregibajo. Slovenskemu pridevniku nepregibnost v spolu, sklonu in številu v narečjih ni povsem nepoznana, kot tudi ne konverznim prislovom, samostalniškimi zaimkom in celo samostalnikom, kar kaže na vzporedni slovenski razvoj. Sprejem nepregibnih besed je olajševal obstoj domačih primerov, npr. prislova v atributivni in predikatni rabi: *poceni blago* > *blago je poceni* (Toporišič 1971: 7). Tako se nesklonljivi pridevniki pojavljajo že v najstarejši knjižni slovenščini: *glih, falš, fraj, fertig, ledig, nidig, šent*; mnogi so se v narečjih ohranili do današnjih dni (Legan Ravninar 2008/2009: 72).

Toporišič je zagovarjal stališče, da so vsi prevzeti samostalniki v knjižnem jeziku načeloma moškega spola, pri čemer je naravni spol seveda treba upoštevati. Nemški samostalniki na soglasnik se uvrščajo v prvo moško, izjemoma v drugo žensko sklanjatev, npr. *andaht, shaft*. Slovarska redakcija besedja 16. stoletja to hipotezo potrjuje: *aga* (der Aga), *afekt* (der Affekt), *angšter* (der Angster 'vrsta posode'), *april* (der April), *ametist* (der Amethyst), *apt* (der Abt), *ban* (der Ban), *befelih* (der Befehlich 'ukaz, zapoved'), *burfel* (der Wurfel 'kocka'), *cajhen* (der Zeichen), *cegel* (der Zegel), *cirkel* (der Zirkel 'krog, območje'), *citer* (der Zitter 'strah, bojazen'), *cugel* (srvn. zugel 'uzda, vajet'), *cvibel* (der Zweifel 'dvom'), *cviren* (der Zwirn), *cuker* (der Zucker).⁵ Toporišič je ugotavljal, da so ženskega spola prevzete besede, ki poimenujejo ženske osebe, in nemški samostalniki na samoglasnik, ker se sistemsko uvrščajo v prvo žensko sklanjatev. Analiza jezikovnega gradiva 16. stoletja je pokazala, da so ženskega spola v 16. stoletju praviloma samostalniki ženskega spola, ki so pridobili slovensko končnico -a, redkeje srednjega na -a in le izjemoma moškega spola, če so se oblikoslovno poslovenili, npr. *ahla* (die Hechel 'mikalnik'), *afinja* (die Affe), *alfa* (das Alpha), *alftra* (der Halfter 'oglavnik, komat'), *arfa* (die Harfe), *avba* (die Haube), *citrona* (die Zitrone). Moškega spola ali dvospolski pa so postali tudi nemški ženski samostalniki na soglasnik, npr. *ceder* (die Zeder), *datelj* (die Dattel), *predguvor* (die Rede), *ž* (prevladujoče) in m. Ker je srednji spol v slovenščini definiran z imenovalniško končnico -o/-e, so nespremenjeni nemški samostalniki srednjega spola v jeziku prejemniku postali moškega, npr. *borcajhen* (das Vorzeichen 'znamenje'), *aftelj* (das Haftel 'spenec'), *drajer* (das Dreier 'trojka'). Nemški samostalniki srednjega spola so v slovenščini spol ohranili, če so pridobili regularno slovensko končnico -o/-e: *abece* s (das Abc), drugače pa ne: *abec* m.⁶

⁵ Podrobneje o tem gl. Legan Ravninar 2012: 138–139.

⁶ To kaže na različne stopnje substitucije na oblikoslovni ravnini in adaptacije oblikoslovnih kategorij znotraj korpusa slovenskih besedil 16. stoletja, npr. zgledi za *aloe* neskl. sam. (spola se ne da določiti) in *aloes* -a m (Legan Ravninar 2014: 73–74).

abece [...] -a* sam. s [...]

1. ustaljeno zaporedje črk v kaki pisavi; abeceda: Tu malu Latinsku **Abece**. a b c d e f TA 1566, A2a; [...]

// črke kake pisave za pridobitev večšine branja: nigdar fe ne nauuzhe tiga celiga popolnoma Vuka, kir zhloueka Isuelyzha, temuzh ufelei bodo koker eni Shularci, kir fe **Abece** uuzhe, ne fnaio prou brati TL 1561, 84b

2. osnova, podlaga, na čemer temelji kaj; abeceda: Obtū on [sv. Pavel] tukai te Iudouske slufhbe imenuie eno mlezhno ysho, en fazhetig, **Abece** oli Pushtabe, S. Peter, 1. Petr. 2. ta Euangeli venim drugim faftopu Mleku imenuie TT 1577, 35 (A. L. R.)

abec -a sam. m [...]

ustaljeno zaporedje črk v kaki pisavi; abeceda: Leta Pfalm ie dolg, ima 176. Verfou, Inu ie po Iudousskim **Abezu** poredu floshen, Sledni pushtab ima offem Verfou TPs 1566, 214b (A. L. R.)

Toporišič (1969: 352) je bil kljub posameznim izjemam (pri lastnih imenih) prepričan, da v knjižnem jeziku obstaja težnja po absolutnem oblikoslovnem sprejetju vseh samostalnikov tujega izvora v sistem slovenskih sklanjatev. Ta tendenca se je kazala že v jeziku 16. stoletja, z izjemo samostalnikov moškega spola v imenovalniku, ki so vsaj variantno ohranjali prevzete končnice, npr. *antithes-is*, *apostolic-us*, *argument-um* (in *argument*), *evangeli-um*, gr. *evangeli-on* (in *evangeli*), ali pa tudi teh ne več, npr. *armar -ja* (lat. *armarium*), *cimiter -a* (lat. *coemeterium*). V odvisnih sklonih so se zgledi ponekod sklanjali podomačeno (npr. *abecedarium -ria*), vendar v nasprotju Toporišičevim prepričanjem ne sistemsko dosledno (npr. *argumentum* or. *-is*). Nesklonljivi samostalniki (po Toporišiču z ničto končnico) v 16. stoletju so tisti hebrejskega izvora, ki so v knjižni jezik prišli s posredovanjem nemških prevodnih predlog, npr. *adar* 'ime hebrejskega dvanajstega meseca; februar/marec', *alef* 'ime hebrejskega soglasnika'.

2.3 Prevzeti besedotvorni načini⁷

Toporišič je ugotavljal, da so prevzeta besedotvorna sredstva manj produktivna kot neprevzeta, saj je bistveno več primerov, da avtohtona sredstva izpodrivajo tuja kot obratno. Pri prevajanju nemških nominalnih zloženek se je od Metelka, Dajnka, Levstika še v 20. stoletju pretirano opozarjalo na nevzporednost nemških in slovenskih besedotvornih sredstev.⁸ Zlaganje se je nasproti izpeljavi obravnavalo kot prevzeti tvorbeni postopek (Toporišič 1972: 319). Danes je splošno znano, da so zloženke v slovenščini regularna besedotvorna vrsta, ki je bistveno manj pogosta kot v nemščini, vendar ima tudi v slovenščini funkcionalne prednosti. V 16. stoletju jih najdemo med pridevniki, kjer sta predmetnopomenski sestavini večkrat pisani skupaj kot narazen,

⁷ Toporišič (1972: 306–309) je večkrat trdil, da imajo pridevniki s prevzeto podstavo tudi prevzeta priponska obrazila, npr. v 16. stoletju imamo *ambolt-en* (srvn. *einvalt(e)*). Poudarjal je naravno težnjo, da se npr. prevzeti priponi *-iteta*, *-eta* (lastnost) nadomeščata s slovenskima *-nost* in *-stvo*; *-ičen* in *-alen* s *-ski* in *-en* itn. Zamenjavo prevzete pripone z domačo nadaljnji jezikovni razvoj dostikrat ni potrdil.

⁸ To so utemeljevali s spoznanjem, da se nemška zloženka najpogosteje zamenja z izpeljanko ali levopri-lastkovno zvezo, redko z besedno zvezo z desnim samostalniškim prilastkom in malokrat z zloženko.

kar kaže na zavest, da gre za eno besedo, npr. *dobrorojen, dolgomiseln, debeloumen* 'nespameten'. Besednovrstno so znotraj besednih družin zloženke potrjene kot samostalniki, pridevniki, deležniki, glagolniki, npr. *drugočkrstnik* 'prekrščevalec', *drugočkrstnički, drugočkrščovanje; drugočrojen* 'prerojen', *drugočrojenik, drugočrojstvo in drugirojstvo*:

dobrorojen (dobrurojen) -a -o prid. [...] *ki je plemiškega rodu; plemenit, blagoroden*: v nagovoru, pogosto v zvezi z **gnadliva** [...] TEI **DOBRVROIENI** GOSPEI, Gofpej Vrfhuli od Zelkinga, v'Syrendorffi ZK 1595, 5; Potehmal tedaj, **dobru rojena** gnadliva Gofpa inu Botra, vafha Gnada cillu lahku saftopi ZK 1595, 41 (A. L. R.)

dolgomiseln -a -o prid. [...] *ki vse hudo, neprijetno prenaša brez izražanja nejevolje; potrpežljiv*: on [Kristus] ie v'fegamogozh, v'fmilien, myran, prauizhan, fuet, **dolgomifseln**, krotak, pohleuan JPo 1578, II, 7b (A. L. R.)

dobroustnik (dobrovustnik) -a sam. m [...] *kdor si zaradi lastnih koristi s pretirano hvalo, prijaznostjo prizadeva za naklonjenost koga*: Inu kadar ty Perlifauci inu **Dobroustniki** nim prauio, de v'fi ludie poufod dobru od nih gouore .. Tu oni radi slishio, inu te .. gofte inu radi imaiio per febi TR 1558, e 4b (A. L. R.)

drugočkrstnik (drugočkarstnik) -a sam. m [...] *pripadnik verske sekte, ki zahteva ponovni krst odraslih; prekrščevalec*: Nikateri pak ni'fo ni od Boga ni od Liudi poklizani .. kakor ty kriui Proroki, drugoč Karftniki, ali Bidertauffarij, Kezerij inu sapeliauci JPo 1578, III, 3b (A. L. R.)

2.4 Prevzete skladišne značilnosti in besedje

Velika in raznovrstna je možnost vplivanja enega jezika na drugega na področju skladnje: od bolj očitnih do težje razpoznavnih. Jože Toporišič je vpliv nemščine opazoval pri veznikih, členkih in pri rabi določnega in nedoločnega člana pri samostalnikih.⁹ Sledi vpliva nemščine je prepoznava v neupoštevanju naglašanih in naslon-skih oblik osebnih zaimkov, v manjši rabi svojilnih pridevnikov, prepogosti rabi trpnika itn. Zavedal se je tudi problematike (predvsem) glagolske vezljivosti, kar je za sodobnega bralca bolj prepoznavno, kot je bilo v preteklih knjižnojezikovnih obdobjih. Vpliv nemške predloge na izbor prevodne ustreznice namesto regularne slovenske v frazemu je ostal bolj ali manj prikrit, npr. *dremati z očmi – zatiskati si oči*:

dremati (dremati, drejmati) -ljem glag. nedov. [...]

1. kdo *biti v stanju med budnostjo in spanjem; dremati*: Kadar pag ta Shenin faulazhuie, fo v'fe [device] **dremale**, inu fo fafpale TE 1555, K4a; Petrus pag inu ty kir fo shnim bili, fo **dremali**. Kadar fo fe pag obudili, fo uidili nega Maiefsteto TT 1557, 194; [...]

● – v kalkirani zvezi **dremati z očmi** *ne želeti si priznati kaj; zatiskati si oči*: Sakaj letiga folka ferce je obtcrpnenu, inu ony tefhku s'ufhfsi flifhio, inu **dremleio** fvojemi ozhmy [...] inu fe nepreoberneo, da bi nym pomagali DB 1584, III, 78a; po

⁹ Za nedoločni člen *en, ena, eno* je Toporišič (1991: 16) domneval (to potrjuje tudi sodobna raba v pogovornem jeziku, v narečjih), da je posledica samostojnega razvoja prek nedoločnega (poljubnostnega) zaimka, ki ga je vpliv nemščine le pospešil.

tuji prevodni predlogi: vnd sie hören schwerlich mit Ohren/ vnd **schlummern** mit jren Augen LB 1545, 2253 (A. L. R.)

3 Sklep

Zavest o neslovenskosti besed v knjižni normi se je porajala že v 16. stoletju (Krelj), se nadaljevala konec 18. in vse 19. stoletje (Vodnik, Kopitar, Škrabec itn.); še v prvih desetletjih 20. stoletja je Breznik svaril pred prekomernim nemčevanjem slovenskega jezika. Po Toporišičevem prepričanju je nekoristno, negospodarno in celo škodljivo, če splošno rabljeno prevzeto besedo, ne glede na jezik prevzema, skušamo izpodriniti z domačo. Tudi pri sopomenskosti je vedno treba pretehtati, ali je zamenjava enakovredna, velja za vse pomene danega leksema, ali je prevzem sopomenke stilistično utemeljen. Zavzemal se je, da ima tudi v znanstvenih besedilih domači izraz prednost pred prevzetim, če sta le enakovredna. Jože Toporišič je v svojem obsežnem raziskovalnem delu, ki ga je posvetil tej problematiki, vedno s previdnostjo presojal, iskal dokaze in ugotavljal mejo med samostojnim, sistemskim jezikovnim razvojem slovenskega jezika in vplivom nemškega jezikovnega sistema, zavedajoč se, da lahko določene razvojne tendence potekajo tudi vzporedno.

Viri

DB 1584 = DALMATIN, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.

JPo 1578 = JURIČIČ, Jurij, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.

LB 1545 = LUTHER, Martin, (1545) 1974: *Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft Deudsch auff's new zugericht*. Wittenberg. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

MD 1592 = MEGISER, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.

TA 1566 = TRUBAR, Primož, 1566: *ABECEDARIVM, OLI TABLIZA*. Tübingen.

TE 1555 = TRUBAR, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.

TL 1561 = TRUBAR, Primož, 1561: *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*. Tübingen.

TO 1564 = TRUBAR, Primož, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.

TPs 1566 = TRUBAR, Primož, 1566: *Ta Celi P'alter Daidou*. Tübingen.

TR 1558 = TRUBAR, Primož, 1558: *EN REGISHTER*. Tübingen.

TT 1557 = TRUBAR, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

TT 1577 = TRUBAR, Primož, 1577: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.

ZK 1595 = ZNOJILŠEK, Janž, 1595: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen.

Literatura

AHAČIČ, Kozma idr., 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Slovarji). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–. www.fran.si
Frühneuhochdeutsches Wörterbuch, 1989–. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

GRIMM, Jakob, GRIMM, Wilhelm, 2004: *Der digitale Grimm. Deutsches Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm*. Frankfurt am Main. <http://woerterbuchnetz.de>

LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2008/2009: Besedotvorna podoba slovenske knjižne leksike 16. stoletja s poudarkom na pridevniških tvorjenkah. *Slavistična revija* 56–57/Trubarjeva številka. 69–91.

LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2012: Značilnosti sprejemanja besed iz nemščine v knjižno slovenščino 16. stoletja. *Jezikoslovni zapiski* 18/2. 131–148.

- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2014: Problematika germanizmov v zgodovinskem slovarju knjižne slovenščine 16. stoletja. Marko Jesenšek (ur.): *Slovenski jezik na stičišču več kultur* (Mednarodna knjižna zbirka Zora 102). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti. 70–84.
- Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: Oblikoslovna segmentacija, predvidljivost spola in vključenost tujk v jezikovni sistem slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 17/ 2. 343–354.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971: Neavtohtone prvine slovenskega knjižnega jezika. Jože Toporišič, Alenka Logar Pleško (ur.): *VII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 1–17.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972: Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede). *Slavistična revija* 20/3. 285–318.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1981: Slowenisch-deutsche Sprachkontakte. P. Sture Ureland (ur.): *Kulturelle und sprachliche Minderheiten in Europa. Aspekte der europäischen Ethnolinguistik und Ethnopolitik. Akten des 4. Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1980 (Linguistische Arbeiten 109)*. Tübingen: Niemeyer. 69–79.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1983/84: O Trubarjevi pisavi, pravorečju in pravopisu. *Jezik in slovstvo* 29/6. 226–232.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: Zgodovinska perspektiva nemčevanja pri Trubarju. *XXIII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 5–18.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1988: Besedni germanizmi v Trubarjevem Catechismusu, *Slavistična revija* 36. 109–119.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika: sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1995: Prevzete besede. Marjan Javornik, Dušan Voglar, Alenka Dermastia (ur.): *Enciklopedija Slovenije* 9. Ljubljana: Mladinska knjiga. 327.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2009: /S/ledni Sazhetig ie Teβhak inu nepopelnom. *Slavistična revija* 56/57 (Trubarjeva številka). 191–198.

TOPORIŠIČEVA OBRAVNAVA ZGODOVINE SLOVENSKEGA (KNJIŽNEGA) JEZIKA IN SLOVENSKEGA JEZIKOSLOVJA

Majda Merše

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6(091):929Toporičič J.

Obsežen del Toporišičevega jezikoslovja predstavljajo obravnave tem iz zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika. Z njimi so zaobsežena vsa razvojna obdobja z zanje značilnimi pojavi od *Brižinskih spomenikov* do začetka 20. stoletja, pa tudi delo in dosežki (zlasti slovnice) važnejših jezikoslovcev in piscev, ki so razmišljali o jeziku (npr. Trubarja, Bohoriča, Pohlina, Gutsmana, Vodnika, Kopitarja, Janežiča, Valjavca, Miklošiča, Škrabca, Pleteršnika, Breznika). Toporišič je neredko razvojno osvetljeval tudi v novejšem času aktualno jezikoslovno problematiko.

Toporišič, zgodovinsko jezikoslovje, slovnice slovenskega jezika, slovenski jezikoslovci, Pleteršnikov slovar

A large part of Toporišič's linguistic work is comprised of treatments of topics pertaining to the history of the Slovene (standard) language. These treatments cover all periods of language development and their characteristic phenomena, from the *Freising Manuscripts* to the early 20th century, as well as the work and achievements (particularly the grammars) of the major linguists and authors who reflected on language (e.g., Trubar, Bohorič, Pohlina, Gutsman, Vodnik, Kopitar, Janežič, Valjavec, Miklošič, Škrabec, Pleteršnik, Breznik). In addition, Toporišič frequently shed light on current linguistic issues from the point of view of language development.

Toporišič, historical linguistics, grammars of Slovene, Slovene linguists, Pleteršnik's dictionary

1

Toporišičeve obravnave slovenske jezikovne zgodovine zaobsegajo vsa razvojna obdobja¹ (bodisi v krajši zgodovinski različici, ki sega od *Brižinskih spomenikov* do konca 19. stoletja, ali v daljši, ki vključuje tudi Breznikovo jezikoslovje ali se razteza

¹ Toporišič (1993 [v bibliografiji njegovih del, ki jo je postopno izpopolnjeval z delnimi objavami ob pomembnejših življenjskih obletnicah, pod številko 859]) je poseben sestavek namenil različnim periodizacijam slovenskega knjižnega jezika, ki so se zvrstile od Kopitarja dalje, oblikovanju lastne ter merilom, ki so bila pri tem upoštevana. Sam razlikuje sedem obdobij knjižnega izročila. Zadnje (moderno obdobje) traja od leta 1900 dalje. O Toporišičem prikazu razvojnih obdobij slovenskega knjižnega jezika prim. tudi Jesenšek 2006.

Bibliografske enote so v prispevku nakazane le z letnico izida in s številko, pripisano v oglatem oklepaju. Manjkajoče podatke je mogoče dobiti v Toporišičevih bibliografskih prikazih. Oba podatka zasilno nadomeščata skoraj sto bibliografskih enot, ki zadevajo njegovo raziskovalno ukvarjanje z zgodovino slovenskega (knjižnega) jezika. Prim. tudi opombo 13.

celo do srede 20. stoletja), podrobneje pa se ukvarjajo z delom (pomembnejših) slovníčarjev in jezikoslovcev.

2

Celovit pregled zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika sestavljajo prikazi v uvodnih poglavjih učbenikov *Slovenski knjižni jezik 1–4* (Toporišič 1965–1970). V njih so predstavljeni za posamezna razvojna obdobja značilni jezikovni procesi in spremembe, omenjene pa so tudi njihove glasovne, oblikovne in besedne značilnosti. Orisi obdobji so dopolnjeni s stilnimi analizami izbranih besedil oz. vzorčnih odlomkov iz del »najboljših piscev« (Toporišič 1965: 5).²

2.1

Z zaporednim prikazom jezikovnorazvojne problematike in osrednjih piscev, ki ima v primerjavi z učbeniško predstavitvijo deloma dopolnjevalni značaj, je bil že leta 1967 v knjižni izdaji radijskih jezikovnih pogovorov v desetih poglavjih izrisan zgodovinski lok, ki sega od protestantov do Breznika (Toporišič 1967: 9–74). Temeljiteje so predstavljene naslednje razvojne faze: protestantizem; obdobje, ki sega od Hrena do Pohlina (okvirno od 1613 do 1768), vključuje pa tudi Gutsmana ter novi (Japljev) prevod svetega pisma; obnova knjižnega jezika konec 18. in na začetku 19. stoletja, za katero sta zaslužna zlasti Vodnik in Kopitar; razgibano 19. stoletje kot čas pravopisnih nemirov, ilirskega gibanja, prizadevanja za vseslovenski knjižni jezik, ki je vključevalo sprejem novih oblik (sredi 19. stoletja), in stranpoti, kakršna je bila npr. Levstikova arhaizacija jezika (v drugi polovici 19. stoletja); Škrabčevo jezikoslovje na prelomu 19. in 20. stoletja, v prvih desetletjih 20. stoletja pa Breznikove raziskave slovenskega jezika in njegova slovnica. V posebnem poglavju so predstavljene razvojne faze slovenske dialektologije, ki se s posameznimi spoznanji o nekaterih narečjih začena že v drugi polovici 16. stoletja.

2.2

V problemsko preurejenem, strnjevalnem prikazu razvoja slovenskega pismenega jezika, ki sredi 16. stoletja postane knjižni, v okviru *Slovenske slovnice* (izdaje iz leta 1984) eno izmed poglavij nosi naslov Glavni problemi razvoja slovenskega knjižnega jezika (Toporišič 1984: 687–698). Nekaterim temam je kasneje namenil posebne obravnave, npr. Čopovi vlogi v slovenski abecedni vojni (1991 [805]), ilišičevstvu (1983 [347]), pa tudi dinamiki razvoja slovenskega knjižnega jezika (1980/1981 [286]) z omembo bolj dinamičnih obdobji in njihovih značilnosti.

² Nekatero stilno interpretacije so bile objavljene tudi v posebnih prispevkih: npr. Prešernova *Pevcu* (1958/1959 [10]). Interpretaciji Župančičeve *Željarske* je dodal še analizo stilno zaznamovanih besed v zbirki *Čaša opojnosti* (1979 [217]) ter prikaz pesniških svoboščin v zbirki *Samogovori* (1998 [1012]). V sklop stilnih raziskav in obravnjav sodijo tudi prikaz Jenkove rime (1979 [224]) ter interpretacije Finžgarjeve proze (npr. s poudarkom na skladenjskih stilemih (1982 [337]), govornih položajih itn. (1965 [37]).

3

Toporišičevo zanimanje za slovensko jezikovno zgodovino se v predknjižnem obdobju osredinja na najpomembnejše rokopisne spomenike, od 16. stoletja dalje pa predvsem na osrednje jezikoslovce, zlasti slovničarje.

3.1

Toporišič se je raziskovalno intenzivneje ukvarjal predvsem z *Brižinskimi spomeniki*, *Rateškimi oz. Celovškimi* ter *Stiškim* in *Starogorskim rokopisom*. Na ugotovitve o vplivanju nemščine na jezik rokopisnih spomenikov opira raziskavo Trubarjevega nemčevanja (Toporišič 1987 [630]). Glede *Brižinskih spomenikov* povzema Isačenkove ugotovitve o ugotovljivih (petnajstih) vrstah germanizmov. Na osnovi poznavanja kasnejšega razvoja in današnjega stanja jih kritično pretresa in hkrati krči seznam.

3.1.1

Najtemeljiteje je raziskal *Stiški rokopis*, za katerega je pripravil tudi prečrkovanje, uglasitev in prevod v sodobno slovenščino, uporabljeno besedje pa predstavil tudi slovarsko (1992 [846]). Besedila jezikoslovno obravnava po ravninah (1992 [847]): glasovno, oblikovno, skladenjsko, glede na pisavo, besedje in stiliziranost. Besedje analizira tudi glede na z njim odraženi svet: npr. nadnaravni svet z nasprotjem pozitivnega in negativnega.

3.2

V protestantskem obdobju je Toporišiča širše problemsko zanimalo predvsem Trubarjevo nemčevanje. Z obravnavo v več prispevkih ga je predstavil vsebinsko in tipološko. Glede zajetosti različnih tipov germanizmov, odkritih v slovenskih rokopisnih spomenikih, preverja več Trubarjevih besedil: iz zgodnjega obdobja zlasti *Catechismus* iz leta 1550 (1987 [630], 1988 [655]) in *Ta evangeli Svetiga Matevsha* iz leta 1555 (Toporišič 2008/2009), iz zadnjega pa (primerjalno z Lutrom) *Hishno postillo* iz leta 1595 (1987 [630]). Zanimajo ga tudi načini vključevanja prevzetih besed v slovenščino ter njihova uveljavljenost med podeželskim ljudstvom. Ob germanizmih, ki se pojavljajo v *Katekizmu* (1550), ugotavlja, da v glavnem pripadajo dvema (nadalje členjenima) tvarinskima področjema: splošnocivilizacijskemu in versko-nravnemu. Zasleduje tudi razvojno dozorevanje zavesti o nemčevanju pri Trubarju od Krelja dalje: s čiščenjem jezika so nadaljevali Hren, Schönleben, Hipolit in Gutsman, posebej odločno in sistemsko pa ga je zahteval Kopitar.

3.2.1

V nizu razprav se je ukvarjal s pisavo slovenskih protestantskih piscev: z nastankom bohoričice in z njenim nadaljnjim razvojem, ki ga je spodbujala njena pomanjkljivost (1986 [624]). Podrobneje je bila raziskana Trubarjeva pisava v kombinaciji s pravorečjem in pravopisom (Toporišič 1983/1984 [381], 2008/2009: 191–198), za njo pa z različnih vidikov tudi prakse drugih piscev.³ Poznavanje

³ Toporišič v posebni razpravi (1992 [840]) predstavlja tudi eksplicitno in implicitno kritiko Trubarjevega dela od leta 1550 dalje: zadevala je izbiro gotice v prvih dveh knjigah (Vergerij), črkopis oz. pisavo (zlasti

Trubarjevega knjižnega jezika je obogatil tudi s posameznimi spoznanji o oblikovnih, skladijskih, pomenskih in stilnih posebnostih.

3.2.2

Prikaz pisne, glasovne in besedne ravnine Trubarjevega jezika dopolnjuje s stilno figuro nasprotja⁴ (1995 [910]), ki ga ugotavlja v publicističnih besedilih (od leta 1550 do 1595). Mednje šteje (nemška in slovenska) besedila, namenjena širšemu krogu naslovnikov, zlasti uvode in polemična dela.

3.2.3

Na popolno sprejemanje Riglerjeve teze o začetkih slovenskega jezika oz. o ljubljanski narečni podstavi začetnega Trubarjevega knjižnega jezika (Toporišič 1993 [861]) kaže tudi zavračanje očitkov, ki ji jih je namenil Grdina.

3.3

Uporabo bohoričice, kot jo je v slovnici uzakonil Bohorič, Toporišič (1989 [690]) v posebnem prikazu spremlja do srede 18. stoletja, ko je postalo aktualno vprašanje dokončne prireditve pisave za osrednji knjižni jezik. Slednje je bilo (po nekaj vmesnih poskusih) razrešeno šele sredi 19. stoletja z zamenjavo bohoričice z gajico.

3.4

V posebni razpravi (2000 [1052]) je predstavil tudi jezik Janeza Svetokriškega, pri katerem ga zanima zlasti besedje, besedotvorje prevzetega besedja, skladnja besednih vrst ter skladnja povedi. Opaža veliko število prevzetih besed, ki jih predstavlja glede na izvor in tvorbo, razvršča pa po »stvarnih področjih«.

4

Eno izmed osrednjih, najtrdnjših Toporišičevih raziskovalnih jeder so slovnice slovenskega jezika preteklih obdobij, hkrati pa tudi jezikoslovno delo slovniciarjev.

4.1

Rezultat zanimanja za prvo slovnico slovenskega jezika, latinsko pisano Bohoričevo, za katero je Toporišič oskrbel tudi slovenski prevod, je daljši niz razprav. Celovit vsebinski in hkrati problemski prikaz slovnice je objavil v okviru prevedene izdaje leta 1987 (1987b [629]). Pred tem je v posebnih razpravah natančneje predstavil oblikoslovje (1984 [384]) in skladnjo (1984 [436]), kasneje pa tudi Bohoričevo rabo naglasnih znamenj (2005 [1136]). Obravnavane so posamezne besedne vrste, praviloma vrednotenjsko glede odvisnostnega odnosa do latinskega vzorca, neredko pa tudi primerjalno s sodobnim stanjem.

Krelj) in pravopis, njegove oblikoglasne značilnosti in germaniziranje (Krelj in kasneje Kopitar). Preveliko popustljivost do kritike vrednega pri Trubarju sam očita Riglerju.

⁴ Gre za nasprotje med dobrim (Bog) in slabim (hudič), pri verujočih s strogim ločevanjem med (lutrskimi) protestanti in papežniki.

4.2

Toporišič je nadaljeval s prikazom slovnice iz leta 1758,⁵ za njo pa Pohlino (1768) in Gutsmanove (1777). *Slovenjo jezikovno knjigo* iz leta 1758 natančno vsebinsko predstavlja, hkrati pa primerja z obema predhodnima: z originalno Bohoričevo ter s Hipolitovo priredbo Bohoričeve slovnice iz leta 1715 (1988 [658]). Posebej opozarja na koroške elemente in na besedje, zbrano v dodatku in urejeno po tvarinskih poljih.

4.3

Obsežnega, temeljitega, hkrati pa tudi vrednotenjskega prikaza je bila deležna Pohlina slovnica (1983 [346]). Prikaz uvaja omemba vseh napačnih ali pretirano strogih predhodnih sodb o njej. Slovnica je predstavljena tudi primerjalno in razlikovalno do Bohoriča in Gutsmana.

4.4

Na podrobni primerjavi s Pohlino slovnico (deloma tudi z izdajami Bohoričeve: 1584, 1715 in 1758) temelji tudi predstavitev Gutsmanove iz leta 1777 (1984 [390]). V dveh razpravah so podrobno predstavljena (z omembami primerjalno ugotovljenih razlik) naslednja področja: glasoslovje s pisavo in oblikoslovje (1984 [390]), posebej pa (primerjalno z nemščino) skladnja besednih vrst; upoštevana so tudi rekla ter problematika s področja normativnega oblikoglasja in pravopisja (1985 [487]). Toporišič opozarja na Gutsmanovo izhodiščno načelo, da bodo obravnavane samo take skladienske značilnosti, ki se ločijo od nemških.

4.5

Toporišič je zelo veliko pozornosti namenil Kopitarjevi slovnici (1808/1809), hkrati pa tudi celotnemu Kopitarjevemu jezikoslovnemu delu.

4.5.1

Kopitarjevo slovnico argumentirano opredeljuje kot znanstveno (1980 [274]), Kopitarja pa kot prvega slovenskega znanstvenega jezikoslovca (1994 [899]). Slovnico predstavlja kot zapleteno grajeno delo z zelo zanesljivimi ugotovitvami. Ob jezikovnih ravninah, ki jih vključuje slovnica (glasoslovje⁶ in oblikoslovje; 1980 [280]),⁷ presoja predvsem izbrana jezikovnoteoretična vprašanja, zlasti tista, ki so zanimiva za slovenista in za slovenski jezik. Ob Kopitarjevem pregledu slovenske jezikovne zgodovine izpostavlja njegovo grajo Trubarjevega germaniziranja in mnenje, da je treba namesto iz nemščine prevajati iz latinščine, besedje pa po potrebi prevzemati iz slovanskih jezikov. Ob pregledu nadaljnjih obdobje se zaustavlja ob prav tako preostri sodbi Pohlina; opozarja tudi na prezrtost prekmurske pismenosti in na

⁵ Predstavlja jo kot v nemščino prevedeno in hkrati prirejeno Hipolitovo slovnico iz leta 1715.

⁶ Toporišič (1994 [899]) navaja, da slednje vključuje zelo zanesljivo ugotovljeni naglas ter kakovost in kolikost naglašenih samoglasnikov.

⁷ Toporišič poudarja, da se je Kopitar ukvarjal predvsem z izrazno in slovnično platjo jezika, ni pa se spuščal v besediloslovje in skladnjo. Tudi besedotvorje je vključeval le v manjši meri.

nedoumljenost njenega pomena. Analitično osamosvojena in posebej predstavljena sta bila tudi iz Kopitarjeve slovnice razvidna norma in predpis, nanašajoča se na osrednji (knjižni) jezik njegove dobe (1981 [298]). Medtem ko je norma prepoznavna iz slovničnega prikaza, zlasti iz razmerja med zajetimi variantami, in iz priporočene izbire, je njeno pretvarjanje v predpis zaradi trdnosti ugotovljenega šele sledilo. Na osnovi značilnih Kopitarjevih izjav rekonstruira tudi njegov odnos do materinščine (1982 [318]).

4.5.2

V okviru širšega prikaza Kopitarjevega jezikoslovnega dela Toporišič (1994 [899]) omenja tudi druga področja njegovega jezikoslovnega zanimanja. Mednje spadajo:

- stara slovanska, zlasti cerkvenoslovanska pismenost in *Brižinski spomeniki* (rezultat ukvarjanja z obojima je tudi njegova panonska teorija (natančneje je predstavljena na osnovi korespondence z Grimmom; 1997 [992])) ter knjiga *Glagolita Clozianus* (1836); Toporišič je (na osnovi Kopitarjeve korespondence z Dobrovskim in Köppenom; 1989 [693]) podrobneje predstavil postopnost reševanja zapletene jezikoslovne problematike *Brižinskih spomenikov*, pa tudi okoliščine, ki so spremljale prve (slovenske) izdaje spomenikov;
- razmišljanje o zajetju slovenskega besedja v slovar;
- razmišljanje o slovanskim jezikom ustrezni, preprostejši pisavi latinično pišočih slovanskih jezikov;
- Kopitarjeva mentorska vloga in njegova prijateljska pomoč Vuku Karadžiću pri slovarskem delu in pri zbiranju narodnega blaga (1987 [632]) itn.

4.5.3

Toporišič se je lotil tudi opisa razmerja med Kopitarjem in Prešernom. V posebni razpravi sta predstavljena Prešernov pesniški jezik in knjižna norma, kakršno zrcali njegova pesnitev *Kerst per Savici* (2002 [1082]). Po elementih z različnih ravnin jezikovne zgradbe je preverjal njihovo ujemanje s Kopitarjevo slovnico (občasno tudi z Vodnikovo in Metelkovo).

4.6

Vodnikovemu slovničnemu delu, zlasti slovnici iz leta 1811, je daljši prikaz namenil znotraj širše predstavitve Vodnikovega življenja in dela (Toporišič 1987a: 17–31, zlasti 21–25), Metelkovo slovnico pa je primerjalno vključeval v prikaze drugih slovnice.

4.7

V posebni razpravi je predstavil Janežičevo *Slovensko slovnico* iz leta 1854 (1997 [991]). Tudi ta prikaz je uokvirjen s pregledom dotedanjih slovensko in nemško pisanih slovnice slovenskega jezika. Slovnico, ki jo uvršča med preprosteje zasnovane, srednješolskemu pouku namenjene jezikoslovne priročnike, vsebinsko predstavlja po poglavjih, hkrati pa izpostavlja zanimivosti in pomanjkljivosti.

5

Toporišič je v obširnejših prikazih predstavil delo vseh pomembnejših jezikoslovcev iz preteklosti, ne le slovničarjev. Pri posameznih jezikoslovcih izpostavlja tiste jezikovne ravnine in področja, na katerih so z raziskovalnimi rezultati posebej izstopali.

5.1

V prispevku, prirejenem po članku za *Biografski leksikon*, je Toporišič (1987a: 17–31) celovito orisal Vodnikovo življenje in zelo raznoliko delo: kot pesnika in časnikarja, posebej natančno pa njegova jezikoslovna prizadevanja; kot slovničarja in slovarnika, avtorja učbenikov, prevajalca poljudnoznanstvenih del, kakršno je npr. *Babištvo*, itn.

5.2

Ob 110. obletnici rojstva Matije Valjavca je napisal razpravo o njegovem delu (1982 [955]) z naslovno izpostavljenim naglasoslovjem. Slednje je predstavljeno tudi po metodološki plati: posamezne besedne vrste in glagolske oblike so prikazane glede na besedni naglas, hkrati pa v okviru pregibanjskih vzorcev. Med osnovne namene razprave se uvrščata tudi posebej omenjeni zgodovinska osvetlitev in narečna potrditev vseh predstavljenih tipov in podtipov. Toporišič v šestih točkah povzema Valjavčeve jezikoslovne dosežke, ki zadevajo različne jezikovne ravnine in slovnično problematiko: besede, besedoslovje z etimologijo, besedotvorje, staro slovenščino z omembo glagolskih in cirilskih del ter narečjeslovje.

5.3

V preglednem, slavnostnem prispevku, napisanem ob stoletnici smrti (1992 [816]), je orisal tudi življenje in delo Franca Miklošiča. Poleg glavnih težišč njegovega raziskovanja, ki jih predstavljajo stara cerkvena slovanščina, etimologija, primerjalna slovnica slovanskih jezikov, slovanske besede, prevzete v neslovanske jezike in obratno, slovaropisje, je omenil tudi njegovo skrb za čitanke višjih gimnazijskih razredov in vpliv na sočasno slovensko jezikoslovje, zlasti na nastajajoče slovnice. Miklošičev prikaz pomensko zelo razčlenjene rabe rodilnika v *Skladnji*⁸ mu je predstavljal izhodišče za preverjanje izpričanosti pomenov v slovenščini (1992 [841]).

5.4

Že leta 1970 zapisani Toporišičevi ugotovitvi, da je pater Stanislav Škrabec (1844–1918) »največji jezikoslovec slovenist 19. stol.«, hkrati pa tudi predhodnik sodobnega jezikoslovnega strukturalizma (Toporišič 1970: 179), je sledil niz razprav, ki se ukvarjajo s Škrabčevim jezikoslovnim delom. Obseg in tehtnost Škrabčevega jezikoslovnega dela sta spodbudila tudi široko zasnovano organizacijsko dejavnost, ki se je iztekla z veličastnim rezultatom: izidom štirih knjig Škrabčevih del (1994 in

⁸ Posebej opozarja na Miklošičevo razumevanje skladnje, ki se s sodobnim pojmovanjem ne ujema. V delu predstavlja pomen besednih vrst in pomen besednih oblik.

1998),⁹ ki jih je uredil Toporišič in jim napisal spremno besedo,¹⁰ ter petih zbornikov razprav, predstavljenih na simpozijih, posvečenih Škrabčevemu delu, ki so potekali pod Toporišičevim predsedstvom oz. uredništvom.

Okvirni prikaz Škrabčevega dela, zarisano leta 1970, je zaobsegel glasoslovje,¹¹ ki je bilo po Toporišičevem mnenju glede na širino tematike najbolj sistematično in najširše obdelano, za njim pa tudi oblikoslovje, naglasno problematiko (1997 [993]), Škrabčeva pravopisna načela, stavčni poudarek in besedni red s področja skladnje, razpravljanje o zvrsteh jezika, o *Brižinskih spomenikih*, omenjene pa so tudi Škrabčeve kritike in polemike, ki jim je Toporišič prav tako namenil še posebno obravnavo (1999 [1036]), ter drugo Škrabčevo poljudnoznanstveno delo. V nadaljnjih prikazih se Toporišič loteva ožjih tem. Ob njih npr. izpostavlja Škrabčevo široko jezikoslovno obzorje, znotraj katerega skuša najti potrditve za svoja stališča (npr. glede rabe obrazil *-vecl-lec*). Toporišič (2003 [1106]) je po obdobjih Škrabčevega ustvarjanja prispeval tudi pregled pomenov členov besedne družine s podstavo *sloven-*.¹²

5.5

Ob Škrabčevih pravopisnih načelih, ki so bila kot sestavni del slovenske slovnice predstavljena v *Cvetju*, se Toporišič zaustavlja tudi v okviru razvojnega prikaza slovenskega pravopisja, ki sega od leta 1899 do leta 1990 (oz. 2001) in zaobsega šest pojavnih oblik pravopisnih priročnikov (2002 [1080]).

5.6

K hkratnemu seznanjanju s Škrabčevo jezikoslovno teorijo in s Pleteršnikovo slovaropisno prakso je pripomogla Toporišičeva predstavitev Pleteršnikove slovaropisne naslonitve na Škrabčeva načela. Med številnimi novostmi in odlikami slovarja posebej izpostavlja tonemsko onaglašenost iztočnic (1995 [908]). V posebni razpravi predstavlja – z vidika sodobne jezikoslovne vednosti in lastnih slovničnih izkušenj – (po besednih vrstah) slovnično obvestilnost slovarja, vključno z njenimi omejitvami in pomanjkljivostmi (Toporišič 2008: 25–35). Podrobneje predstavlja tudi Pleteršnikov pravopis. Poleg omemb upoštevanih Škrabčevih načel navaja tudi primere Levčevega sledenja Pleteršniku ter Breznikovo (krivično) kritiko Pleteršnikovega slovarja in njegovih pravopisnih prizadevanj (1998 [1013]).

⁹ Imensko in stvarno kazalo, ki je izšlo v peti knjigi, je sestavil Janko Moder.

¹⁰ V spremnem besedilu je predstavil zajeta besedila in z njimi vsebino knjig. Vsebinski oris, ki kaže na Toporišičevo temeljito poznavanje vsebine, postopno sestavlja tematsko celovit prikaz Škrabčeve široke jezikoslovne dejavnosti. Hkrati je neposredno in posredno vrednotenjski, saj kot urednik izpostavlja Škrabčeve osrednje jezikoslovne dosežke, njegove nazore, opozarja na metodološke pristope, na bogastvo in urejenost zajetega gradiva, ob vsem tem pa tudi na njegove človeške lastnosti, na (ne)odzivanje javnosti na njegovo delo itn.

¹¹ Del Škrabčevega jezikoslovnega razmišljanja (zlasti glede glasovja slovenskega knjižnega jezika) odstirajo tudi njegova pisma V. Oblaku (1998 [1010]).

¹² Na obrobje jezikoslovja se uvršča za Škrabčev čas izjemno aktualna tema rabe slovenščine kot bogoslužnega jezika, za katero si je Škrabec več let zavzeto in argumentirano prizadeval, Toporišič pa jo je z ustreznimi problemskimi poudarki razvojno predstavil (2002 [1110]).

5.7

Toporišič je izčrpno prikazal in hkrati ovrednotil tudi Breznikovo jezikoslovno delo ter poskrbel za izid njegovih jezikoslovnih razprav, ki jih je sam izbral in uredil (1982 [339]). Razprave predstavlja kot težišče Breznikovega dela – zlasti tiste, ki se ukvarjajo z raziskovanjem zgodovine slovenskega jezika –, čeprav je visoko cenil tudi njegovo slovnico, manj pa pravopis.

5.8

Med dela iz prve polovice 20. stoletja oz. iz bližnje preteklosti, ki so (deloma tudi zaradi lastne vključenosti v izdelavo pravopisa in pravopisnih načel) zbudila Toporišičevo pozornost, spadajo še: Breznikov *Slovenski pravopis* iz leta 1920, ki je v analizo pritegnjen primerjalno z obravnavanim Breznik-Ramovševim iz leta 1935, ter Nahtigalovo delo *Slovenski jeziki* (1938). Toporišič je Breznik-Ramovšev pravopis kritično ocenil glede na njegove vsebinske poudarke in novosti (1991 [804]).

5.8.1

Iz Nahtigalovega dela si je za podrobnejši prikaz izbral oblikoslovje (1977 [195]), zlasti imensko – deloma tudi primerjalno s predhodnimi prikazi in z razvojno stopnjo oblikoslovja, kakršno zrcali njegova lastna slovnica (1976).

5.9

V jezikovnozgodovinski okvir spada tudi razprava o slovenskih jezikoslovcih zunaj domovine in o njihovih (v tujini) nastalih delih (1996 [921]). V njenem okviru Toporišič našteva vrsto imen od protestantskega obdobja do ustanovitve ljubljanske univerze leta 1919.

6

Iz Toporišičevih obravnav jezikoslovcev, njihovega dela ter raznovrstne jezikoslovne problematike minulih stoletij so razvidni tudi osnovni metodološki pristopi. Mednje sodi pogosto uresničeni (kritični) pregled predhodnih obravnav problematike. Prikazi izbrane problematike so praviloma tudi razvojno primerjalni, hkrati pa poznavalsko vrednotenjski.

6.1

Toporišič je na koncu razprave, v kateri predstavlja kritične pripombe k Trubarjevemu delu, zapisal: »[S]amo kolikor dajemo vsakemu njegovo, ustvarjamo tisto plemenito kulturnost, ki je prvi pogoj za vsakršno uspevanje naše narodne skupnosti« (Toporišič 1992: 254). Na osnovi vsebinskega, problemskega in metodološkega pregleda njegovih jezikovnozgodovinskih obravnav je mogoče skleniti, da je njegov prispevek k poznavanju slovenske jezikovne zgodovine resnično velik in tehten, glede na poznavalski pristop, ki korenini v njegovem širokem jezikoslovnem obzorju in raznoliki dejavnosti, pa skorajda nepresegljiv.

Literatura (v izboru)¹³

- JESENŠEK, Marko, 2006: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. Marko Jesenšek, Zinka Zorko (ur.): *Jezikovna predanost* (Zora 44). Maribor: Filozofska fakulteta; Ljubljana: SAZU. 590–597.
- SOLLNER PERDIH, Anka, TOPORIŠIČ, Jože, 2007: Bibliografija akademika prof. dr. Jožeta Toporišiča (1996–2006). *Slavistična revija* 55/1–2. 419–440.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: *Slovenski knjižni jezik I*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: Slovenski jezik, kakor so ga videli tisti, ki so o njem razmišljali. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 9–74.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: Življenje in jezikoslovno delo o. Stanislava Škrabca. *Slavistična revija* 18/3–4. 179–217.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: Delo Antona Breznika. Jože Toporišič (ur.): *Anton Breznik. Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 5–24.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1986: Bibliografija Jožeta Toporišiča. *Slavistična revija* 34/4. 451–490.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987a: *Portreti, razgledi, presoje. K zgodovini slovenskega jezikoslovja ob 400-letnici Trubarjeve smrti*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987b: Zimske urice – prva slovenska slovnica. *Adam Bohorizh. Arcticae horulae succisivae. Zimske urice proste*. Maribor: Obzorja. 281–328.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: Kritične pripombe k Trubarjevemu delu s strani slovenskih besedoljubov in kritikov. *Slavistična revija* 40/3. 241–254.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Bibliografija Jožeta Toporišiča za desetletje 1986–1996 ob sedemdesetletnici. *Slavistična revija* 44/4. 485–501.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1998: Življenje in delo p. Stanislava Škrabca. Jože Toporišič (ur.). *Škrabčeva misel IV. P. Stanislav Škrabec. Jezikoslovna dela 4*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 591–606.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008: Slovnicična obvestilnost Pleteršnikovega slovarja. Marko Jesenšek (ur.): *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja* (Zora 56). Maribor: Filozofska fakulteta. 25–35.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008/2009: /S/LEDNI SAZHETIG IE TESHAK INU NEPELNMOM. *Slavistična revija* 56/4, 57/1 (Trubarjeva številka). 191–198.

¹³ Na seznam literature je poleg Toporišičevih objavljenih bibliografskih pregledov lastnih objav uvrščenih še nekaj njegovih pomembnejših del ter tista, ki zaradi navedkov iz njih terjajo natančnejši podatkovni prikaz, in tista, ki v njegove bibliografske preglede niso bila zajeta.

BOHORIČ, DALMATIN, PLETERŠNIK, TOPORIŠIČ – TRIJE SPODNJEPOSAVSKI VELIKANI SLOVENSKEGA JEZIKA V OČEH ČETRTEGA

Irena Orel

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6:929Bohorič A.:929Dalmatin J.:929Pleteršnik M.:929Toporišič J.

Skozi pogled najpomembnejšega slovenskega jezikoslovca druge polovice 20. stoletja Jožeta Toporišiča z Mosteca pri Brežicah bo osvetljeno jezikoslovno delo treh spodnjeposavskih rojakov, prvega slovničarja Adama Bohoriča (1520–1598) iz Brestanice, prevajalca *Biblije* Jurija Dalmatina (1547–1789) iz Krškega in urednika vseslovenskega slovarja Maksa Pleteršnika (1840–1923) iz Pišec. Prvo slovensko slovnico je obravnaval celostno ali glede na tematsko določene jezikovne prvine, kategorije ali dejstva in jo tudi poslovenil. Bila mu je tako kot Dalmatinov svetopisemski prevod in Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* dragocen vir jezikovnih podatkov za starejša obdobja na vseh jezikovnih ravneh.

zgodovina slovenskega knjižnega jezika, slovničarstvo, prevod *Biblije*, slovaropisje

The paper presents the linguistic work of three compatriots from the Lower Sava Valley – the first grammarian Adam Bohorič (1520–1598) from Brestanica, the translator of the *Bible* Jurij Dalmatin (1547–1789) from Krško and the editor of the unique pan-Slovene Dictionary Maks Pleteršnik (1840–1923) from Pišec – through the eyes of the most important Slovene linguist of the second half of the 20th century, academician Jože Toporišič from Mostec near Brežice. He discussed the first Slovene grammar in its entirety or according to the thematically determined language elements, categories or facts; he also translated it into Slovene. Like Dalmatin's translation of the *Bible* and Pleteršnik's *Slovene-German dictionary*, the grammar was a valuable source of linguistic data for earlier periods at all language levels.

history of the Slovene literary language, grammars, translation of the *Bible*, lexicography

1 Uvod

90. obletnico rojstva akademika Toporišiča bomo brez njega počastili tako, kot se je tudi sam ob jubilejih »v zgodovini našega knjižnega jezika in jezikoslovja« od Bohoriča do Riglerja in ob tisočletnici smrti sv. Metoda (Toporišič 1987b: 5) z razpravami o njih, prevodom Bohoričeve slovnice in drugo izdajo slovnice poklonil njihovemu spominu.

Štirje slovenščini zavezani možje iz Spodnjega Posavja med Brestanico, Krškim, Pišecami in Mostecem so pred 430 leti, dobrim stoletjem oz. v zadnjem polstoletju z izjemnim jeziko(slo)vnim delovanjem in prispevkom k slovenistiki v svojem času in v različnih družbeno- in kulturnozgodovinsko neugodnih okoliščinah utemeljili in normirali slovenski knjižni jezik, njegovo pisno podobo, omogočili njegov obstoj in

razvoj, podali slovnični, slovarski opis ter ga povzdignili na raven razvitih evropskih jezikov. Starejši trije, slovničar, leksikograf in šolnik Adam Bohorič, prvi prevajalec *Biblije* Jurij Dalmatin, slavist in klasični filolog, profesor, urednik in slovaropisec Maks Pleteršnik, bodo predstavljeni skozi kritično-pravični drobnogled Jožeta Toporišiča, ki združuje in presega slovnično, normodajalno idr. jezikoslovno delo predhodnih rojakov in ga samostojno, problemsko, analitično, sintetično ali protistavno vpenja v svoje jezikovnozgodovinske (pregledne, slovnične, enciklopedijske, pravopisne, črkopisne, (na)glasoslovne, oblikoglasne, oblikoslovne, skladenjske, besedje-slovne, učbeniške, jezikovnokotičkarske, jubilejne, intervjujske, polemične idr.) obravnave.

Med portreti je Toporišič (1987a) ob 400. obletnici Trubarjeve smrti orisal najstarejšega od njih, prvega slovenskega slovničarja. V predgovoru je kot izrazito sinhrono usmerjeni jezikoslovec izpovedal spremenjen odnos do jezikovne zgodovine (»čudežno življenje tam, kjer sem kot študent in mlad profesor menil, da je le mrtva, nepomembna preteklost, še spomina komaj vredna«) ter dojel, da je »nekaj reformatorskega v mene bilo rojeno« (prav tam: 6). V zrelem ustvarjalnem obdobju je prepoznal vrednost jeziko(slo)vnih dosežkov predhodnikov.

2 Slovenski jezik v času

Zgodovinski razvoj slovenskega (knjižnega) jezika in vse tri svoje rojake je sprva predstavil najširšim krogom: v učbenikih *Slovenski knjižni jezik* (SKJ) 1 (1965), 2 (1966), 3 (1967a) in v jezikovnih pogovorih (JP II; 1967b). Časovnozvrstna besedila je vključil v obe zvrstni berili (1975, z V. Gjurinom 1981). Od druge izdaje je *Slovensko slovnico* (1984, 1991, 2000, 2004) dopolnil tudi z diahronim vidikom in v poglavju Slovenski jezik v času (1984: [643]–706), ki vsebuje tudi narečni in narečjeslovni pregled, dodal Zgodovino slovenskega jezika, z razdelkoma Nastajanje slovenščine iz alpske slovanščine in Slovenski jezikovni razvoj (prav tam: [643]–664), ter poglavje Slovenski pisмени jezik (Predknjižno izročilo¹ in Knjižni jezik; prav tam: [685]–698) z delitvijo na obdobja, ki jih določi glede na zapovrstje, čas, splošno in knjižni jezik (npr. I. obdobje, 1550–1615, reformacijsko-protireformacijsko, Ustanovitve in ustalitev; prav tam: 687). Sledi še seznam literature. Med glavnimi problemi razvoja je narečna podstava, kjer navaja, da protestanti »zgradijo tip knjižnega jezika, kakor ga najtipičnejše ponazarjajo besedila *Svetega pisma* leta 1584, protireformatorji pa ga ohranjajo«. Sprejema Riglerjevo tezo (prav tam): »Jezikovna norma se opira na dolensko narečno podstavo, kakor je bila značilna zlasti za Ljubljano.« V zgodovini knjižnega jezika je obravnaval jezikovede² (od Trubarja), slovničarje (od Bohoriča), jezikoslovce (od Kopitarja dalje) idr.

¹ Raziskoval je vse pomembne predknjižne rokopisne vire; *Brižinske spomenike* (npr. Kopitarjeva izdaja v *Kločevem glagolitu*; zbornik SAZU *Brižinski spomeniki*, 1996), ob izdaji faksimila je analiziral jezik *Stiškega rokopisa* in sestavil slovarček vseh besed (1992) idr.

² To je njegov razločevalni izraz za vsakogar, »ki obravnava ali ugotavlja jezikovne značilnosti ali zakonitosti« (Toporišič 1987b: 5), a se ni uveljavil (spletišče Fran ga nima).

Podan bo obrisni prikaz in način predstavitve glavnih tem, v okviru katerih obravnava prispevek in jezikovno misel treh rojakov, kakor jih je videl on, ki je o njih razmišljal.³ Vse tri je opredelil po njihovih delih, jezikovni rabi in prvinah, v samostojni temi ali v zvezi z drugimi temami, obdobji in avtorji, v različnih besedilnih vrstah: slovnici, prispevkih v zbornikih, člankih v jezikoslovnih revijah, lastnih monografijah v jezikoslovnem leksikonu, jezikovnih kottičkih iz Sedem dni, učbenikih, intervjujih, polemikah idr.⁴ Časovni vidik bo torej zamejen na njegov rodni prostor.

Njihova dela ovrednoti po vplivu in vlogi v jezikovnem razvoju. Razvojno opredeli bohoričico v 16. in nadaljnjih dveh stoletjih. Kot vir mu služi Pleteršnikov slovar, redkeje Dalmatinova *Biblija*. Razpravljalo obravnava zlasti Bohoriča, pa tudi Pleteršnika, vse še utemeljevalno, pogosto protistavno. Jezikovna dejstva in prvine navaja sklicevalno, vrednotenjsko pohvalno in kritično po lastni ali presoji predhodnih jezikoslovcev, z njimi dokazuje (današnjo) rabo, pospremi jih z izvirnimi oznakami, pozitivnimi in negativnimi komentarji v značilnem slogu.

2.1 Bohorič in Dalmatin

Največ jezikoslovne pozornosti je Toporišič namenil slovničarju in šolniku Bohoriču. Oba reformatorja, tesno povezana z rojstnim okoljem, šolanjem (učitelj in učenec v Bohoričevi šoli v Krškem), jezikovnim oblikovanjem biblijskega prevoda, »sta odločilno potrjevala svoj, tj. naš, materni knjižni jezik [...], saj smo se ravno z njima začeli odločilno uveljavljati kot eno hoteča narodnostna skupnost« (Toporišič 1987b: 11). Poleg predhodnih omemb v SKJ 2 (Toporišič 1966) in JP II (Toporišič 1967b) sta oba reformatorja največkrat predmet obravnave ob 400. obletnici slovnice in *Biblije* (Toporišič 1984).⁵

V svoji slovnici ugotavlja, da idealne enotnosti norme že v 16. stoletju kljub skupni dolenski narečni podlagi od Krškega (Dalmatin), Brestanice (Bohorič), Novega mesta, Rašice, Ljubljane do Vipavskega ni bilo (Toporišič 1984: 688). Za bohoričico zapiše, da jo je v slovnici »uzakonil A. Bohorič« in je bila v rabi do 40. let 19. stoletja (prav tam: 689). Pri Besedju povzema, da je za širšo uporabnost kranjskih besedil Dalmatin uvedel register k prvemu delu *Biblije* (1578), ki so ga 1584 priredili po razlikovalnih izrazih iz še 3 območij, in opozori, da jih v besedilu niso mešali med kranjske. Za Dalmatina ob Juričiču, Megiserju in F. Trubarju predpostavlja, da je izhajal iz dotedanjega SKJ, ne iz razmerja do narečja (prav tam: 690).

Bohoričeva predstavitev v *Enciklopediji Slovenije* se nanaša na prikaz slovnice, ki je nastala »iz njegovega dela pri reviziji Biblije« in ima skoraj 200-letno rabo in 3 priredbe iz 18. stoletja, z njo je »dal slov. knjižnemu jeziku trdno ogrodje in prvo teoretično potrditev njegovega obstoja«, »predgovor predstavlja vrh slov. protestantske zavesti« (Toporišič 1987a: 303), in na Bohoričev pedagoški pomen: kot ravnatelj

³ Parafraziran naslov (Toporišič 1967b).

⁴ V imenskih kazalih se večinoma pojavljajo vsa tri imena, Dalmatin precej redkeje.

⁵ Aktualizacijo jezikovnega usklajevanja izrazi v polemičnem razpravljanju o pravopisni komisiji, ki traja precej dlje kot pred več kot 400 leti tista, ki je revidirala jezik prevoda celotnega *Svetega pisma* in se je »iz njenih nedrij izvila tudi prva slovenska slovnica (Bohoričeva)« (Toporišič 2007: 136).

stanovske šole v Ljubljani je 1568 sestavil »prvi pisani šolski red (redigiran 1575), ki je prvo pedagoško besedilo slov. avtorja« (prav tam), ter v njem določil slovenščini položaj pomožnega jezika in jezika sporazumevanja v 1. razredu in ok. 1580 sestavil zanj trijezično berilo in slovarček, morda tudi *Otročjo tablo*. Izpostavi še njegovo slovarsko (besedni register v *Bibliji*, v slovnici pa ne), lektorsko (Juričičev prevod *Postile, Biblija*), cenzorsko delo (soocenjevalec Trubarjeve *Hišne postile*). Omenja tudi Bohoričevo pomoč Dalmatinu pri tiskih od 1575 do 1580.

V prvem portretu (Toporišič 1987a: 11–15)⁶ poudari veličino njunega dela iz 1584 in se posveti, kot zapiše, kratki in splošni predstavitvi Bohoričeve slovnice (prav tam: 15). Namen označi z Bohoričevimi besedami: za »pojasnjevanje slovenščine in večjo pravilnost in utrjenost v slovenskem govorjenju in pisanju« (prav tam: 11) zlasti preprostih ljudi. Izpostavi Bohoričev študij latinske slovnice v Wittenbergu pri Melancthonu, pri pisavoslovju presenetljiv začetek s cirilico, pri oblikoslovju npr. preveliko odvisnost od latinskih glagolskih kategorij (gerundija, subjunktiva), pogojnik je ugotovil »naknadno, pa vendar«, pri skladnji npr. »[z]elo v smislu modernega jezikoslovja obravnava skladnjo glagola« (prav tam: 14) idr., ter zaključi, da se v njej »skriva še veliko dragocenih obvestil o zgradbi slovenskega jezika« in da kljub Trofenikovi knjigi o Bohoričevi slovnici (1971) še ni bila dovolj raziskana. Upa na objavo svojega slovenskega prevoda, ki zaradi neuspešnega iskanja založnika izide šele 1987. Pospremi jo z obsežno študijo,⁷ v kateri podrobno predstavi vsa poglavja slovnice, tudi slovarčke. Nosi tudi Toporišičev opazen avtorski terminološki pečat.⁸ V Razgledih Dalmatina označi glede na Trubarjev jezik kot jezikoveda, Dolenjca, »ki mu je bil Trubarjev jezik bližji« (prav tam: 260).

Pri obravnavi Norme in predpisa v Kopitarjevi slovnici Toporišič (1981: 332) v opombi navaja citat iz Dalmatinovega predgovora k *Bibliji*, da se je trudil v ortografiji in pisavi besed, da se bo dal prevod brati tudi v sosednjih deželah za povzdigo jezikov samih.

Posebej preučuje oblikoslovje v Bohoričevi slovnici (Toporišič 1984, 2003: 311–330) glede na predhodna dognanja (Macuna, Breznika, Kidriča, Ramovša, Kolariča, M. Orožen idr.) in ga z analizo pripomb podpre, z izpisom slovenskega gradiva pa dokaže, da je kritizirana odvisnost od latinščine pretirana: poudari, da je pridevniško sklanjatev obravnaval posebej (Toporišič 2003: 316), pri imenskih besedah se »dajo razbrati vsi sedanji naglasni tipi«, pri tvorbi nezloženih glagolskih oblik ni »ničesar prezrl« (prav tam: 324), pregled zloženih pa pokaže, da se je »pošteno trudil, in sicer z uspehom« (prav tam: 327).⁹ Trditev, da je latinskemu vzorcu popolnoma

⁶ Adam Bohorič: *Ob 400-letnici slovenske slovnice*, pred tem objavljen v Mohorjevem koledarju za 1984.

⁷ *Zimske urice, prva slovenska slovnica* (Bohorič 1987: 281–328). Zaradi obsežnosti je njena obravnava izpuščena.

⁸ Npr. za konjunktiv – praesens ima različne besedne zveze in poenobesedene izraze: *navezovalnik, sedanji, prihodnji* (Toporišič 1987a: 119), *povezovalni sedanjik in nedovršilnik* (prav tam: 122), *navezovalni sedanjik* (prav tam: 126), *povezovalni sedanjik* (prav tam: 144) in *prihodnjik* (prav tam: 138), *sedanji in nedovršilni povezovalnik* (prav tam: 177).

⁹ Opozori pa tudi na napake, npr. »Pri želelnem naklonu sedanjiškega večinoma ni uganil, ker ga je zavajala želelna oblika pogojnika.« (Toporišič 2003: 327)

podlegel samo pri obdelavi predlogov (prav tam: 316), kar poudarjata že Macun in Ramovš, zavrne s seznamom predlogov po sklonih, kjer jih je le 6 napačno uvrščenih (»Če pogledamo na celoto, niti ni tako slabo«; prav tam: 317). Sklene, »da je izredno temeljito delo, žal od vseh doslej premalo cenjeno, tudi od vseh naslednikov, s častno izjemo Kopitarja« (prav tam: 330). Bohoričevo slovnico protistavno in gradivsko vzporeja z mlajšimi izdajami slovnice (npr. oblikoslovje koroške izdaje iz 1758 (1988), Pohlinove (1983), Gutsmanove (1984), Kopitarjeve slovnice (1980); vse v Toporišič 2003: 331–366), s Škrabčevimi spisi ipd.

Pri obravnavi bohoričice 16. stoletja (Toporišič 1986a: 271–305) ugotavlja razmerje v pisavi 4 reformatorjev in mdr. predstavi Dalmatinovo pisavo v *Bibliji*, »kateriga izvirnost je lahko samo v izbiri pisnih značilnosti Trubarja in Krelja« (prav tam: 284) ter Bohoriča (prav tam: 288–294). Metodo je predstavil sam.¹⁰ Pri posploševanju se sklicuje na izsledke predhodnikov od Kopitarja, Škrabca, Kolariča (pri Bohoriču), Ramovša do Riglerja, pri katerih glede na razmerje med Dalmatinom in Bohoričem ugotovi odmik od Bohoričevih zaslug (Kopitar, s pridržkom Škrabec) k Dalmatinovim (Ramovš in še bolj Rigler; prav tam: 194–195) ter povzame: »Kot predpis in trajno uzaveščenje« je Bohoričevo delo, »kot kompromisno uresničena praksa« pa Dalmatinovo in Bohoričevo (prav tam: 295).

V učbenikih SKJ 2 in *Slovenski jezik in sporočanje 2* je Trubarju in somišljenikom iz I. obdobja (1550–1615/1620)¹¹ priznal, da so SKJ »ne le utemeljili [...] temveč ga tudi primerno ustalili in njegovo ubeseditveno moč razvili do zavidljive popolnosti« ter podčrtuje enkratni zagon SKJ v dognanost in širino skoraj iz nič, ki ga kasneje skorajda ni več najti (Toporišič 1966: 11–12, 1997: 14).

Pri Dalmatinu izpostavi navezavo na Trubarjev jezik, tudi v pisavi, prevod *Svetega pisma* oceni kot velikopotezno delo, saj zahteva cele može, ne celega moža, in velik prevodni dosežek. Neutemeljena pa je njegova opredelitev Dalmatinovega jezika, ki je ne pojasni: »Jezikoslovno [...] ni bil tako razgledan kot Krelj; tudi njegov jezik ni kaj posebnega« (Toporišič 1966: 27, 1997: 24),¹² ki ji sledi drugače vrednoten jezik *Biblije* s pravopisom vred, ki mu je »glavna trdna točka slovenskega pisnega in knjižnega izročila dobrih dvesto let« (Toporišič 1966: 29).

V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 281) pod iztočnico »slovenska slovnica« loči 5 tipov slovnice, prvi je Bohoričeva, Hipolitova (1715) in Celovška izdaja (1758), močno naslonjena na latinščino, »je pa precej zahtevna«. Pod iztočnico »slovar« omeni Bohoričeve slovarčke v 6 razdelkih za samostalniške in glagolske pregibalne vzorce (prav tam: 279).

¹⁰ Primerjava krajših zvrstnih besedil (Toporišič, Gjurin 1981: 272) z izpisom tipičnega nasprotja po zvenečnosti pri *s* in *z*, *š* in *ž*, pisavo zlitnikov *c* in *č*, mehkih in navadnih *l* in *n*, dvoglasja *šč*, razlike med samoglasnikoma *i* in *u* in zvočniškima ustreznikoma *j* in *v*, zapisovanja *ə* oz. reduciranih samoglasnikov.

¹¹ V novejšem učbeniku je obdobje podaljšal zaradi podatkov v literaturi o izdaji velikega katekizma J. Mikca.

¹² S pomočjo revizijske komisije in Bohoriča je jezik postal zavidljivo enoten, z manj dvojnic in manj narečen. Toda tudi nekatere Bohoričeve posebnosti iz slovnice (npr. *oli*, *muj*, *najh*) niso bile upoštevane v *Bibliji*.

Pri *Skladnji* (Toporišič 1982: 5) že v Spremni besedi omeni, da jo je »skoraj mehanično oprl na latinsko«. Čeprav smo imeli nauk o besednih zvezah kot zgradbenih enotah že pri Bohoriču, ga slovnice do 1976 niso imele v sklenjeni obliki.¹³

3 Maks Pleteršnik

Pleteršnikovo slovarsko delo je obravnaval v 6 sestavkih ob različnih priložnostih:¹⁴ v dveh slavnostnih govorih ob 70. obletnici smrti (1993) in ob odprtju prenovljene Pleteršnikove hiše v Pišecah ob 100. obletnici slovarja (17. 9. 1994) je »kot Pleteršnikov sopripadnik istemu narečju« (Toporišič 2006: 547) v njem predstavil razvoj slovaropisja, ocene slovarja, pokazal na njegovo veličino in preroškost (Toporišič 1995: 289–290). 1996 je kot predsednik Strokovnega odbora obudil podrobno raziskovanje Pleteršnikovega slovarja z organizacijo simpozija v Pišecah in izdajo zbornika *Pleteršnikov slovensko-nemški slovar*, v katerem je sam obravnaval Pleteršnikov pravopis, ki je »tudi po končnem Breznikovem mnenju – osnova vsega našega nadaljnjega pravopisja (vključno z oblikoglasjem) in pravorečja občnega besedja« (Toporišič 1998: [5]).¹⁵

Med polemikami se večkrat zagovarja, da je izraz *poved* vzel iz Pleteršnika in »ne gre za nobene izume« (Toporišič 2011: 126, še 132, 248). Navaja njegovo rabo zvrstnih in stilnih oznak med Kraticami (prav tam: 321), ugotavlja, da ima obširnejše poročanje o nabiranju besedja kot pa SSKJ (prav tam: 388), latinsko jezikoslovno izrazje (prav tam: 325), pri ločilih poudari novost v Pleteršnikovem slovarju, da pomene razen podpičja loči še s pomišljajem (prav tam: 324). Pri besedju, naglasih se glede na kritike pravopisa dosledno sklicuje na Pleteršnika. V njem preverja rabo besed (npr. *starinoslovje* 'arheologija'; prav tam: 392).

V zadnjem nastopu na Pleteršnikovih dnevih v Pišecah je po Škrabčevih pismih Pleteršniku iz 1892 obravnaval Škrabčeva in Pleteršnikova naglasna znamenja glede na (ne)sprejem v slovarju.

Pohvalne besede v različnih sestavkih izražajo, da ga je visoko cenil: »naš največji slovaropisec posameznik slovenskega jezika« (Toporišič 1998: 175), »pomeni velikanski osebni dosežek slovenskega jezikoslovca in jezikoslovja [...], velik slovaropisec in slovaroslovec« (prav tam: 289), »naš doslejnji največji slovaropisec« (Toporišič 2011: 248), »Modernejše slovaropisje se začena z Wolfovima slovarjema« (prav tam: 324), predvsem zaradi naglasoslovja, prvenstva pri uvedbi tonemskega naglasa

¹³ Omenja potrditve rabe veznikov pri Bohoriču, razvrstitev po vrstah od Bohoriča dalje v vseh slovnica (Toporišič 1982: 204) in poudarja obstoj veznikov, trpnika z *bodem* + *-n/-t* (*bodem* = *ich werde*) (prav tam: 243), ki ga starejše slovnice nimajo.

¹⁴ Že 1967 mu v SKJ 3 nameni ducat vrstic in poudari, da je Pleteršnik »po raznih neuspešnih poskusih [...] v letih 1883 do 1895 izdelal [...] zapisal natančne naglase (mesto naglasa, intonacijo, kolikost in kakovost naglašene samoglasnika [...]), sprejel knjižne in narečne besede: »Kot pravi učenjak je spoznal brezvrednost knjižnojezikovnih umetničenj 19. stol., pa tudi robatih germanizmov se je izogibal.« (Toporišič 1967: 32)

¹⁵ Presoja tudi oznake drugih jezikoslovcev o slovarju: npr. Breznikovo kritiko Pleteršnikovega pravopisa (Toporišič 1998: 13) in kasnejšo pohvalo v *Slovenskem biografskem* leksikonu, da je »največji dosežek slovenskega znanstva« (Toporišič 2006: 546).

(v drugih razpravah iz njega črpa podatke za tonematiko), pa tudi vezljivosti v slovarju.¹⁶ Pleteršnika omenja v slovnici od 1984 dalje, v *Enciklopediji slovenskega jezika* ob Cigaletu: »najminenitnejša starejša naša slovarja sta t. i. Wolfova« (Toporišič 1992: 279).

4 Sklep

Toporišič (1995: 277–278) je v jubilejnem govoru in sestavku zapisal:

Maksa Pleteršnika, slavista in klasičnega filologa, našega doslej največjega slovaropisca slovenščine, je (3. dec. 1840) rodila štajerska zemlja [...] v vzhodnem delu brežiškega okraja, kakor o tem sam piše v svojem slovarju. Ne ravno daleč od tod, pri Brestanici, se nam je rodil tudi prvi slovenski slovniciar, Adam Bohorič, sredi prve polovice 16. stoletja. In spet blizu tukaj, vendar na kranjski strani Save, v Krškem, se je okoli l. 1547 rodil tudi prvi prevajalec celotnega svetega pisma, Jurij Dalmatin. Tako ima ta trikot, kakor ga je imenoval Milko Kos, med Savo, Sotlo in Orlico prav trdno pomembno mesto v zgodovini naše duhovnosti – vendar žal ne tudi v splošni zavesti Slovencev. Prav je torej, da mi sami, ki izhajamo od tod, storimo vse, da bi bila ta naša slavna imena primerno prisotna v slovenski duhovni skupnosti.

Pridružuje se jim še eno slavno ime, ki oblikuje četverokotnik na sto km², zasidran še južneje, ki bo zagotovo primerno prisotno in ovrednoteno v duhovni zgodovini slovenske jezikovne skupnosti. V intervjujih je Toporišič (2011a: 67) pogosto »imenoval tiste, ki so mu pomagali rasti«, to so bili »najprodornejši raziskovalci« (prav tam: 66), »veliki predhodniki« (prav tam: 70): Bohorič, Pohlin, Kopitar, Metelko, Miklošič, Škrabec, Pleteršnik, Breznik, Ramovš, Nahtigal (prav tam: 66). Sledečo Toporišičevo misel že izpolnjujemo (prav tam): »Kje sem tu jaz, bodo nekoč pravično presodili drugi.«

Viri in literatura

- BOHORIČ, Adam, (1584) 1987: *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Obzorja.
- DULAR, Janez, 1986: Prof. dr. Jože Toporišič – šestdesetletnik. *Jezik in slovstvo* 32/1. 13–16.
- Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–. www.fran.si (dostop 2. 5. 2016).
- SOLLNER PERDIH, Anka, 2006: Bibliografija akad. prof. dr. Jožeta Toporišiča (1996–2006). *Slavistična revija* 55/1–2. [419]–440.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966: *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967a: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967b: Slovenski jezik, kakor so ga videli tisti, ki so o njem razmišljali. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 9–74.
- TOPORIŠIČ, Jože, (ur.), 1975: *Besedila slovenskega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1981: Norma in predpis v Kopitarjevi slovnici. *Slavistična revija* 29/2. 123–148.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

¹⁶ »SSKJ-ju manjka, kar Pleteršnik ima: prehodnost glagolov oz. vezljivost nasploh« (Toporišič 1995: 289).

- TOPORIŠIČ, Jože, 1985: Družbeni položaj slovenskega knjižnega jezika leta 1584 in 1984. *Jezik in slovstvo* 30/5. 137–145.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1986a: Bohoričica 16. stoletja. Breda Pogorelec, Jože Koruza (ur.): *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. 20. SSJLK. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 271–305.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1986b: Bibliografija Jožeta Toporišiča (Ob šestdesetletnici). *Slavistična revija* 34/4. [451]–490.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987a: Bohorič, Adam. *Enciklopedija Slovenije, 1. knjiga, A–Ca*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 303.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987b: *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1989: Bohoričica 17. in prve polovice 18. stoletja. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. *Obdobja* 9. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 233–252.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1995: Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar. *Slavistična revija* 43/3. [277]–290.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Bibliografija Jožeta Toporišiča za desetletje 1986–1996. *Slavistična revija* 44/4. 485–501.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1997: *Slovenski jezik in sporočanje 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1998: Življenje, delo in pomen Maksa Pleteršnika. *Pleteršnikov slovensko-nemški slovar. Zbornik s simpozija '96 v Pišecah*. Novo mesto: Dolenjska založba. [176]–180.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2003: *Oblikoslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2005: Naglasna znamenja v Bohoričevih zimskih uricah. *Linguistica* 45. 51–158.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Založba Pivec.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008: Časovne razvojne smeri slovenske knjižne besede od 16. do 40. let 19. stoletja. Jože Toporišič: *Stilnost in zvrstnost*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 289–326.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2011a: *Intervjuji in polemike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2011b: Škrabec o zaznamovanju naglasov v Pleteršnikovem slovarju. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja*. Maribor: Filozofska fakulteta. 13–18.
- TOPORIŠIČ, Jože, GJURIN, Velemir (ur.), 1981: *Slovenska zvrstna besedila*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

KAPELSKI PASIJON V ELEKTRONSKI ZNANSTVENOKRITIČNI IZDAJI. »NOV« ROKOPIS, NOVE RAZISKOVALNE POTI

Erich Prunč

Geisteswissenschaftliche Fakultät, Gradec

Matija Ogrin

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Ljubljana

Tomaž Erjavec

Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana

UDK 821.163.6.09-2

Kapelski pasijon je poleg Škofjeloškega edino ohranjeno baročno dramsko besedilo v slovenščini in je tako po literarno-estetski strani kakor po širšem pomenu za slovensko kulturo z njim primerljiv. Prispevek predstavi ozadje Kapelskega pasijona in zasnovo njegove elektronske kritične izdaje, predvsem ločeno pripravo in jezikoslovno označevanje diplomatičnega prepisa in kritičnega prepisa. Ena od predstavljenih obogatitev elektronske izdaje je povezava diplomatičnega prepisa z lematizacijo, ki nam služi za prikaz konkordanc njegovega besedja.

Kapelski pasijon, slovenska književnost, barok, elektronske izdaje, lematizacija

The Kapla Passion Play is, along with the Škofja Loka Passion Play, the only preserved Slovene dramatic text from the Baroque period and is comparable to it, both from the point of view of literary aesthetics as well as its wider meaning for Slovene culture. The paper presents the background of the Kapla Passion Play and the concept of its critical digital edition, especially the separate preparation of its diplomatic and critical transcriptions. One of the presented enrichments of the digital edition is the lemmatisation of the diplomatic transcription which serves to enable concordances of its vocabulary.

the Kapla Passion Play, Slovene literature, Baroque, digital editions, lemmatisation

1 Uvod

Rokopis z naslovom *Komödia od Kristusouiga Terplinja Katiro so nekidei na te ueliki zhetertig inu na te uelikonozhni Pondelik v Kappli spilali* (KP) je leta 1899 odkril Štefan Singer in ga poslal Karlu Štreklju v Gradec, kjer se je z njim kot študent seznanil prvi in dolgo edini raziskovalec France Kotnik (Kotnik 1912, 1924, 1943). Singer ga je poslal tudi umetnostnemu zgodovinarju Avguštinu Stegenšku, ki je v svoji *Zgodovini pobožnosti križevega pota* (Stegenšek 1912) citiral odlomke iz prizora v Pilatovi ječi. Drobcu besedila, ki sta jih ta dva avtorja objavila, so bili vse do 80. let prejšnjega stoletja, ko je bil rokopis ponovno odkrit in opisan (Prunč 1989), edina besedilna osnova, s katero so razpolagali raziskovalci.

Kljub skromni tekstološki osnovi je Georg Graber (1923: 6) trdil, da je KP zgolj »skrajni rob« (Ausläufer) razširjanja nemško-koroške pasijonske igre (KNP). Jože Koruza (1973) je prvi povezal KP s slovensko pasijonsko tradicijo, ki se je po njegovem mnenju manifestirala v igri *Passio Christi*, uprizorjeni leta 1615 v *lingua vulgaris* pri jezuitskem konventu v Dobrli vasi.

Graberjeva teza o odvisnosti KP od KNP se je ob konkretni primerjavi besedil izkazala kot ideološka konstrukcija. V nasprotju z Graberjevo tezo smo domnevali, da je KP samostojno vključen v polisemiotsko alpsko, morda tudi srednjeevropsko ustno in pisno pasijonsko tradicijo. Primerjava z razpoložljivimi slovenskimi (Škofje-loški pasijon, Drabosnjakov pasijon iz leta 1841) in nemškimi besedili (Bozenski pasijon, Pasijonski igri iz Admonta in iz St. Lamprechta, Mürtzalska pasijonska igra; Kinderški pasijon, pasijonska igra iz St. Georgena pri Murauu, pasijon iz Altenmarka v Krški dolini, Graberjeva (1923) kompilacija dvanajstih nemških koroških pasijonov) je pokazala, da so prireditelji KP v skladu z dozdevno receptivnostjo publike izbirali najprimernejše elemente iz besedilnega fonda pasijonskih iger v vsem alpskem prostoru.

Ohranjeno besedilo KP ima tako v pasijonski igri sami kot tudi v sklepni igri o tehtanju duše svoje korenine v jezuitski gledališki dejavnosti ob začetku 17. stoletja in je bilo zaključeno s »čiščenjem« besedila v času jožefinizma. Sodeč po številnih napakah pri prepisovanju, nepopisanih razmikih in praznih straneh, lahko domnevamo, da je rokopis nastajal v daljšem procesu in da je bil v svoji končni fazi sestavljen iz prepisov raznih predlog.

Pasijon so v Železni Kapli predstavljali na veliki četrtek dopoldne in zvečer ter na velikonočni ponedeljek. Na formalni ravni ima KP dve različni strukturi. Za prvi del četrtkove predstave z naslovom Ta Ponishna Pristoua Christusoua ter za pretežni del replik svetopisemskih protagonistov v poznejših delih dopoldanske predstave velikega četrтка je značilna nerimana in neritmizirana prozna struktura, v ostalem besedilu pa sta prisotni ritmizacija in rima. Očitne površinske podobnosti prve strukture s formulacijami Svetega pisma narekujejo hipotezo, da so nerimani deli KP neposredno prevzeti iz nekega svetopisemskega besedila, medtem ko bo za rimane dele treba iskati vzorce v ustni ali pisni pasijonski tradiciji.

Kot svetopisemski vir se nam ponujajo perikope nedeljskih evangelijev z enakim ali podobnim naslovom *Evangelia inu listovi* (EIL). Za primerjavo so nam bili na voljo Schönleben (1672), Hipolit (1715), Paglovec (1741), Pohlin (1772), Gutsman (1780) ter Japelj (1787, 1806). Poleg njih smo uporabljali tudi protestantske prevode in sodobno izdajo Svetega pisma s spletnega vira Biblija.net.

Analiza je pokazala, da so EIL do Paglovca (1741) verjetno tisto besedilno gradivo, v okviru katerega bomo lahko lokalizirali predlogo za nastanek KP. S Pohlinom in Gutsmanom se KP ujema v glavnem le v primerih, v katerih tudi ta dva avtorja nadaljujeta starejšo tradicijo.

Že samo dejstvo, da ima KP v nasprotju s koroškimi nemškimi pasijoni tri dele, priča o njegovi sorazmerni starosti. Pri nemških pasijonskih igrah na Koroškem se je

taka trodelnost izgubila najpozneje v 17. stoletju, edino vzporednico je najti na Tirolskem v Bozenskem pasijonu iz leta 1495.

Bliže starejšemu tirolskemu kot koroškemu izročilu je tudi struktura štetja tridesetih srebrnikov, ki jih Kajfež izplača Judežu. KP se z dialoško strukturo besedila namreč ne ujema s koroškimi pasijoni, v katerih je štetje zasnovano monološko, ampak s prav tako dialoško zasnovanim štetjem v Bozenskem pasijonu.

Zelo verjetno je, da je vsaj jedro pasijonske igre nastalo na začetku 17. stoletja. V to jedro so sodili slovo Jezusa od Marije, Pilatova ječa in Monolog Smrti.

Motiv Marijinega slovesa od Kristusa je od 15. stoletja naprej razširjen predvsem v likovni umetnosti, na slovenskem tudi v ustnem izročilu. Pilatova ječa odraža še starejšo ikonografijo ljudske pobožnosti 17. in 18. stoletja, t. i. tajno trpljenje Kristusovo (Kretzenbacher 1958): Kristusu dajo verigo okoli vratu in ga z njo priklenejo k stebri.

Monolog Smrti v Kapelskem pasijonu je med vsemi analiziranimi besedili najpopolnejša literarna upodobitev personifikacije Smrti ne samo v slovenski, ampak tudi v nemški pasijonski tradiciji. Vsebinsko kaže nekatere podobnosti s Škofjeloškim pasijonom, v likovni umetnosti pa spominja na Mrtvaški ples v Hrastovljah.

Zgovoren dokaz za samostojen in neposreden prevzem motivov iz tradicije srednjeevropskega pasijonskega izročila je motiv vojaka Porfirija, ki iz usmiljenja prepreči, da bi Jezusa prebičali do smrti. Motiv je navzoč že v *Razodetjih sv. Brigite Švedske* (1302/1303–1373), v pasijonski literaturi pa ga je razširjal italijanski hagiograf Michelangelo Carraciolo, bolj znan kot Simon de Neapoli, v svojem *Orologio della Passione*. Kot edino nemško pasijonsko besedilo, v katerem se pojavlja Porfirijev motiv, velja Kindberški pasijon iz leta 1756 (Kretzenbacher 1972), ki pa iz strukturnih razlogov ne pride v poštev kot predloga KP. Domnevamo, da je bil motiv prevzet ob koncu 17. stoletja neposredno iz ene številnih izdaj *Razodetij sv. Brigite Švedske* ali pa v začetku 18. stoletja iz *Orologio della Passione*. V obeh primerih je moralo slovensko besedilo nastati v okolju, ki je razpolagalo z ustrezno knjižnico. Ta pogoj pa izpolnjujeta le celovski jezuitski kolegij in dobrolski samostan, ki je bil med letom 1604 in razpustom reda leta 1773 v rokah jezuitov. Prav tu pa je leta 1615 izpričana tudi predstava pasijona, ki so jo jezuiti v *lingua vulgaris*, torej v slovenščini, priredili za okoliško prebivalstvo.

Jožefinski racionalizem je tako na globinski kot na površinski ravni povzročil zadnje spremembe v strukturi KP. Glavna tarča kritike in ukrepov cerkvenih in svetnih oblasti so bili »pohujšljivi« prizori z grešnico Marijo Magdaleno, razgrajanje ter pijančevanje igralcev vojakov in razbojnikov. Zadnji prireditelj KP in verjetno tudi glavni avtor rokopisa je v neke vrste avtocenzuri črtal prizore z Marijo Magdaleno kot grešnico ter like levega in desnega razbojnika. Sledovi prvega posega so vidni še v predgovoru večerne predstave velikega četrtka, v katerem sta po pomoti zamenjana lika Veronike in Marije Magdalene, drugi poseg pa je bil kompenziran s tem, da so na novo organizirali Sedem poslednjih Kristusovih besed na križu.

Vsi ti posegi potrjujejo podmeno, da je končna verzija KP nastala med sredino in koncem 18. stoletja ter je ob svojem nastanku odražala živo gledališko tradicijo v Železni Kapli. Vsekakor pa je bila pasijonska igra, kot je razbrati na prednji platnici, uprizorjena še leta 1800. Motiv za uprizoritev in zapis pa ni bil nujno razsvetljenska in preroditeljska miselnost. Nasprotno. Vztrajanje pri ohranjanju konservativne besedilne vrste pasijonske igre govori prej v prid tradicionalista, kakršen je bil Valentin Bruner, ki je bil 1765 najprej kaplan, od leta 1781 do svoje smrti dne 20. novembra 1809 pa župnik v Železni Kapli.

Zapis ob izteku 18. stoletja in uprizoritev pasijonske igre v Železni Kapli v letu 1800 sta zadnji člen v razvoju tega besedila, ki sega po vsej verjetnosti vsaj do začetka 17. stoletja. Na to tradicijo so se leta 1937 navezali, ko so pasijon na pobudo župnika Aleša Zechnerja v Železni Kapli ponovno uprizorili in ga prepisali.

2 Razlikovanje med dokumentarno in tekstološko podobo besedila

Kapelski pasijon se je ohranil kot rokopisno besedilo, ki ga močno zaznamujejo govorne značilnosti vsaj enega (podjunskega) ali več koroških narečij. Druga izrazita značilnost so pisne konvencije baročne dobe pod vplivom latinske kulture starejših dob;¹ posebna težava je nestandardna raba bohoričice za zapis šumevcev. Tretja značilnost rokopisnega teksta je, da so besedilo v rimanih verznihih dvojicah zapisali v obliki proznih odstavkov. Verzna struktura je bila pri takšni preoddaji besedila večkrat poškodovana, vendar jo je tekstološka analiza zadovoljivo obnovila. Primer:

te prosim pokafhi ti meni eni en kraÿ, de badem jes magla / videt sedai moiga Sinu Jesusa, Xiftusa, stem teshkem X: / oblosheniga	Te prosəm, pokaži ti meni en kraj, de badem jes magla videt sedaj mojga Sinu Jezusa Kristusa, s tem težkem križam obloženiga.
--	--

Tesna prepletenost historičnih dokumentarnih in tekstoloških dejstev v rokopisu je narekovala, da smo v znanstvenokritični izdaji metodološko razlikovali med dokumentom na eni strani in v njem ohranjenim besedilom na drugi. Še zlasti ker gre za *editio princeps*, kjer je Kapelski pasijon prvič v celoti objavljen, smo dosledno razlikovali med dokumentarno ali diplomatično podobo besedila in kritično ali tekstološko redigirano podobo. Elektronska znanstvenokritična izdaja (Prunč, Ogrin, Erjavec 2016), objavljena v zbirki eZISS, celovito predstavi tekst Kapelskega pasijona v vseh štirih možnih perspektivah ali metodoloških pogledih na besedilo: 1) kot digitalni faksimile dokumenta, tj. izvirnega rokopisa; 2) kot diplomatični prepis, ki reproducira vse historične posebnosti besedila, kakor so v rokopisu (dokumentarni pogled na tekst); 3) kot kritični prepis z opombami (tekstološka redakcija z možnostjo vzporednega prikaza obeh prepisov); 4) kot konkordance, ki za vsako besedo podajo temeljne jezikoslovne kategorije in njene pojavitve v besedilu ter tako prikažejo leksikalno podobo Kapelskega pasijona, ob tem pa še prikaz na platformi TEITOK

¹ Zaradi vpliva latinščine ni pravega razlikovanja med črkami *i* in *j*, *u* in *v*, *c* mestoma namesto *k*, niha tudi raba drugih črk, denimo *p* in *b*. Pogoste so latinske okrajšave, zlasti za sveta imena.

(gl. v nadaljevanju). Tiskana izdaja (Prunč, Ogrin 2016) je del integralne edicije, vsebuje le kritični prepis z opombami in študije.

Kritični prepis nudi zvesto po rokopisu in jezikoslovno utemeljeno bralno podobo izvirnega besedila. To ni fonetični prepis, marveč je bralni pripomoček in tekstološka interpretacija besedila, kjer so jasno označeni in evidentirani: dramski prizori, imena govorcev, 166 didaskalij, 512 dramskih replik, v njih pa najdemo bogastvo 122 proznih odstavkov in 2.758 rimanih verzov. Kritični prepis je bil podobno kot pri izdaji Škofjeloškega pasijona (Ogrin 2009) zasnovan tako, da s sredstvi sodobnega pravopisa oblikuje zvočno podobo, bližnjo prvotni izreki. Če upoštevamo terminologijo, ki jo je v izdaji *Stiškega rokopisa* uporabil Jože Toporišič, je naš kritični prepis sledil načelu uglasitve (Toporišič 1999), saj se je želel podobno kot Toporišičeva *uglasitev* približati glasovni podobi izvornega besedila.

3 Lematizacija in konkordance

Pomembna odlika digitalne izdaje KP je lematizacija diplomatskega prepisa. Vsaki besedni pojavnici v slovenskem besedilu Pasijona smo pripisali njeno osnovno obliko, tj. lemo (nemške odlomke smo pri tem izključili), pri čemer je lema delno, glede na izdelane smernice, tudi posodobljena. Za vpis lem smo uporabili že razmerna stara, a še vedno delujočo spletno platformo rtf2tei (Erjavec 2007), rezultat pa smo naknadno združili z diplomatskim prepisom v zapisu, skladnem s smernicami TEI (TEI Consortium 2016).

Za razliko od zapisa jezikoslovnega označevanja s kazalci, ki se za avtomatsko anotirana besedila uporablja običajno, smo informacije o tem, kaj je v prepisu (besedna) pojavnica in kaj je njena lema, zapisali neposredno v prepis, saj to omogoča naknadne popravke v besedilu in posledično lematizaciji. Ta zapis prinese s seboj znano problematiko dvojne hierarhije besedila, saj hočemo na eni strani ohraniti izvorno strukturo besedila, tj. delitev na strani in vrstice, vključno s številkami strani in drugimi izvenjezikovnimi elementi, na drugi strani pa jezikoslovno strukturo pojavnice, vključno s primeri, ko eni diplomatski pojavnici ustreza (npr. zaradi različnih konvencij pisanja skupaj/narazen) več jezikoslovnih.

Problem smo rešili z uporabo elementa <choice> iz nabora priporočil TEI, kjer v podrejenem elementu <orig> ohranimo niz in elemente, ki predstavljajo pojavnico v diplomatskem prepisu, v elementu <reg> pa jezikoslovno interpretacijo pojavnice ali pojavnice, skupaj z njihovimi lemami. Slika 1 ilustrira to strukturo z enim bolj kompleksnim primerom, kjer besedi *jnu* (lematizirani kot *ino*) po presledku (<c>) sledi (diplomatična) pojavnica *tudipertisnim*. Ta je na prelomu strani in je zato bila zapisana kot *tudi*= in =*pertisnim*, med obema deloma pa je prelom strani (<pb>) in na faksimilu izpisana številka strani (<fw>), po konvenciji pa tudi prelom vrstice (<lb>), ki z atributom @break="no" definira, da se pojavnica na tem mestu ni zaključila. Da bi v jezikoslovno regulariziranem zapisu besede imele smiselne leme, so te razdeljene na pojavnice, ki so bližje sodobnemu standardu. Zato v elementu <reg> diplomatski pojavnici *tudipertisnim* ustrežata dve besedi: *tudi* in *pertisnim*, vsaka s svojo lemo.

```

<w lemma="ino">jnu</w>
<c> </c>
<choice>
  <orig>
    <w>tudi=<pb xml:id="dipl.pb.029" corresp="#crit.pb.029" facs="#kpl-029" n="029"/>
      <fw type="pageNum">29</fw>
      <lb break="no"/>=pertisnim</w>
    </orig>
    <reg>
      <w lemma="tudi">tudi</w>
      <w lemma="pritisniti">pertisnim</w>
    </reg>
  </choice>
<c> </c>
<w lemma="kar">kar</w>

```

Slika 1: Sopostavitev diplomatskega prepisa z jezikoslovno analizo

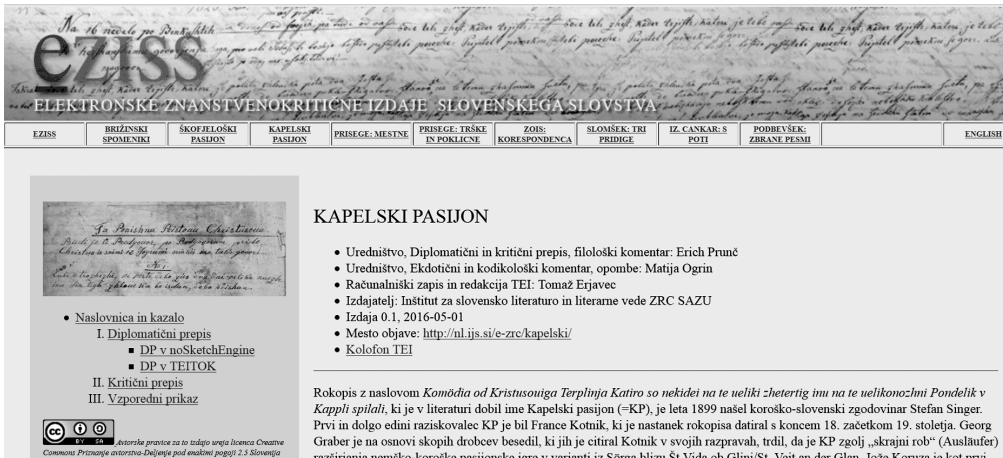
Lematizirani diplomatski prepis lahko pomaga bralcu k boljšemu razumevanju besedila, omogoča pa tudi uvoz prepisa v spletni konkordančni in s tem lažjo jezikoslovno analizo besedila, bodisi v obliki konkordanc ali pa frekvenčnih seznamov. Omogoča seveda tudi kvantifikacijo KP: diplomatski prepis ima 25.125 pojavnice, od tega 22.017 besednih, njegovo besedišče pa zajema 5.741 različnih besed ali natančneje 5.212, če zanemarimo razlike v velikih/malih črkah, in 1.718 lem.

4 Spletne postavitev

Spletno postavitev KP za branje in pregledovanje smo vključili v digitalno knjižnico eZISS (Erjavec, Ogrin 2009), ki je doslej vsebovala osem tekstokritičnih izdaj, vključno s *Škofjeloškim pasijonom* (Ogrin 2009). Izdaje eZISS vsebujejo krovno stran v slovenščini (gl. sliko 2) in angleščini, celoten faksimile, izvorni zapis v XML TEI in spletno predstavitev v HTML. Izvorni zapis XML TEI je obogaten z avtomatsko generiranim vzporednim prepisom, ki združuje in sopostavi diplomatski in kritični prepis, saj sta prepisa medsebojno povezana po replikah. Izdelava zapisa v HTML tudi poteka avtomatsko, pri čemer se XML TEI najprej prevede v vmesno obliko, še vedno zapisano v XML TEI, iz te pa generiramo HTML s standardnimi transformacijami TEI v HTML, ki so definirane v sklopu konzorcija TEI. Dodatno smo napisali tudi pretvorbo kolofona TEI v HTML s poslovenjenimi imeni elementov; kolofon je ravno tako dostopen s spletne strani KP.

Lematizirani diplomatski prepis smo uvozili v našo instalacijo zmogljivega konkordančnika noSketchEngine (Rychlý 2007; Erjavec 2013). Konkordančni omogoča (tudi mehko) iskanje po besednih oblikah ali lemah in izpis konkordanc, frekvenčnih seznamov ali kolokacij.

Ena od prednosti zapisa v formatu TEI je, da nismo vezani na neko določeno predstavitev izdaj, pač pa lahko uporabimo že izdelane platforme, tako kot smo to

Slika 2: Začetna stran elektronske izdaje KP

naredili z uporabo standardnih stilov XSLT za spletno predstavitev KP v sklopu eZISS. Pri KP smo prvič (in testno) preskusili tudi drugačno predstavitev diplomatskega prepisa na spletu. Uporabili smo TEITOK,² ki omogoča fleksibilno prikazovanje jezikoslovno in tekstnokritično označenih dokumentov v (prirejenem) zapisu TEI, je neposredno povezan s konkordančnikom CQP, urednikom pa omogoča tudi popraviljanje prepisa v TEI neposredno na spletu; ilustracijo prikaza v TEITOK nudi slika 3.

Kapelski pasijon

Nastavitev prikaza

Besedilo: transkripcija | normalizirano | Prikaži: barve | Formatting | <lb> | faksimile | Oznake: lema

indeks 007 <

Folio 008

> 009

8

Plazhati, pak glei da nafhu vullu ftorifh, jnu ga nam u nafhe pefti dobifh

Judash-to-ma-fhti-te-denarje-jnu
 bodi-prou-vesiu. jeŷy inu pŷ fa nŷe
 fei fi jich lachko dobiu
 al famu fa Sgaine jech taistech uun kar na
 dei de ne gratafch fche ena uezchi Suijnja kaker fi biu dofdei

Nachdem wird ds Geld gezehlt
 Nach geldzehlen komt der Juden Rath herfier

Slika 3: Predstavitev diplomatskega prepisa KP v TEITOK

² TEITOK avtorja Maartena Janssena žal še ni bil dokumentiran v nobeni publikaciji, se pa uporablja v več projektih Univerze v Lizboni in je na kratko opisan na <http://teitok.corpuswiki.org>.

Zahvala

Raziskava, opisana v prispevku, je bila opravljena v okviru nacionalnega temeljnega projekta Slovensko slovstvo v neznanih rokopisih med reformacijo in romantiko: informacijsko-tehnološko podprte analize in znanstvene objave (J69-1234, 2014–2017), ki ga financira ARRS.

Literatura

- ERJAVEC, Tomaž, 2007: Architecture for editing complex digital documents. *Proceedings of the Conference on Digital Information heritage*. Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet. 105–114.
- ERJAVEC, Tomaž, 2013: Korpusi in konkordančniki na strežniku nl.ijs.si. *Slovenščina 2.0* 1. 24–49. www.trojina.org
- ERJAVEC, Tomaž, OGRIN, Matija, 2009: Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva eZISS: metode zapisa in izdaje. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike. Obdobja 28*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 123–128. www.centerslo.si
- GRABER, Georg, 1923: *Kärntner Volksschauspiele III. Passionsspiel. Das Kärntner Spiel vom Leiden und Sterben Christi* (Deutsche Hausbücherei 82). Wien: Schulbuchverlag.
- KORUZA, Jože, 1973: Starejša slovenska koroška dramatika. Erich Prunč, Avguštin Malle (ur.): *Koroški kulturni dnevi I. Zbornik predavanj*. Maribor: Obzorja. 128–145.
- KOTNIK, France, 1912: Nekaj črtic o slovenskih pasionskih igrah na Koroškem. *Dom in svet* 25/1. 11–17.
- KOTNIK, France, 1924: Pasijska igra iz Železne Kaple. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 19. 1–108.
- KOTNIK, France, 1943: *Slovenske starosvetnosti: nekaj zapiskov, orisov in razprav* (Slovenska poljudnoznanstvena knjižnica I/1). Ljubljana: Konzorcij Slovenca, Zadržna tiskarna.
- KRETZENBACHER, Leopold, 1958: »Christus auf dem Dreikant« in Innerösterreich. Zur Südostverbreitung eines altbayerischen Barockbildes. *Carinthia* I 148. 680–699.
- OGRIN, Matija (ur.), 2009: *Škofjeloški pasijon. Znanstvenokritična izdaja*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- PRUNČ, Erich, 1989: Kapelški pasijon. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 9*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 191–208.
- PRUNČ, Erich, OGRIN, Matija (ur.), 2016: *Kapelški pasijon. Komedija od Kristusoviga trplinja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Celje: Mohorjeva družba.
- PRUNČ, Erich, OGRIN, Matija, ERJAVEC, Tomaž (ur.), 2016: *Kapelški pasijon. Komedija od Kristusoviga trplinja, katiro so nekidej na te veliki četrtak inu na te velikonočni pondelak v Kapli špilali*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Institut »Jožef Stefan«. <http://nl.ijs.si>
- RYCHLÝ, Pavel, 2007: Manatee/Bonito – A Modular Corpus Manager. *Proceedings of the Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masaryk University. 65–70.
- STEGENŠEK, Avguštin, 1912: *Zgodovina pobožnosti sv. križevega pota*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.
- TEI Consortium, 2016: *Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. <http://www.tei-c.org>
- TOPORIŠIČ, Jože idr. (ur.), 1999: *Stiški rokopis. 1428* (Monumenta Slovenica II). Ljubljana: Slovenska knjiga.

KNJIŽNOJEZIKOVNA OBDOBJA PO TOPORIŠIČU

Natalija Ulčnik

Filozofska fakulteta, Maribor

UDK 811.163.6(091)

Prispevek¹ se osredinja na periodizacijo razvoja slovenskega knjižnega jezika, predstavljeno v Toporišičevih delih, zlasti v *Slovenski slovnici* (1984, 2000), kjer najdemo avtorjevo delitev na sedem obdobji knjižnega jezika, od reformacijsko-protireformacijskega (1550–1615) do modernega obdobja (1900–). V prispevku so preverjena merila za ločevanje posameznih obdobji, izhajanje iz predhodnih periodizacijskih poskusov, avtorjev inovativni pristop k problematiki ter uveljavljenost njegove periodizacije v stroki. Toporišičeva delitev je ovrednotena tudi z ozirom na nove raziskovalne vidike ter na drugačna poimenovanja in drugačne časovne zamejitve.

periodizacija, zgodovina slovenskega knjižnega jezika, Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*

The current analysis focuses on the development of Slovene as presented in Toporišič's works, especially in the *Slovene grammar* (1984, 2000), in which Toporišič divides the development of the Slovene literary language into seven periods, from the Reformation-Counter Reformation (1550–1615) to the so-called Modern period (1900–). The paper examines the criteria for defining each of the periods, an evaluation of preceding research into the subject, the author's innovative approach to this issue and the academic acceptance of Toporišič's division over time. Toporišič's division is also evaluated in terms of new research and denominations, as well as other time divisions.

periodisation, history of Slovene, Jože Toporišič, *Slovene grammar*

1 Uvod

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika je razdeljena na obdobja, pri čemer je bilo za prvotne periodizacije značilno zamejevanje s stoletji, kasneje pa iskanje vzporednic z literarnozgodovinskimi obdobji in smermi ter navezovanje nanje. Med prvimi jezikoslovci, ki so si prizadevali za določanje obdobji, imanentnih razvoju slovenskega knjižnega jezika, je bil Jože Toporišič. Pri periodizaciji je skušal izhajati iz jezikoslovnega stanja in obenem upoštevati dejstvo, da posameznih knjižnojezikovnih obdobji ni mogoče obravnavati povsem ločeno od nejezikoslovnih dejavnikov, saj so dogodki, pomembni za zgodovino slovenskega knjižnega jezika, vpeti v širše kulturno, družbeno in politično dogajanje.

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa ARRS Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine (P6-0156), ki ga vodi prof. dr. Marko Jesenšek.

2 Obdobja knjižnojezikovnega razvoja

Zgodovino slovenskega jezika v osnovi delimo na: (1) predknjižno² in (2) knjižno izročilo, slednje pa se nadalje členi na posamezna obdobja, ki so omejena s prelomnimi dogodki.³ Okvirni prikazi slovenskega slovstva z nakazanimi razvojnimi obdobji (knjižne) slovenščine so bili že v preteklosti vključeni v slovenske slovnice – najdemo jih npr. pri Kopitarju (1808/1809),⁴ Metelku⁵ in Janežiču (1854).⁶ Prvi resnejši poskus periodizacije slovenskega knjižnega jezika se pojavi v Breznikovi slovnici (1934), nekoliko manj podroben prikaz je tudi v t. i. slovnici štirih (Bajec, Kolarič, Rupel, Šolar 1956), nato še pri Tomšiču (1956),⁷ ki pa se naslanja na Breznika (prim. Toporišič 1993). V drugi polovici 20. stoletja so se periodizaciji slovenskega knjižnega jezika posvetili tudi drugi jezikoslovci, ki so se raziskovalno ukvarjali z jezikovnozgodovinskimi vprašanji, med njimi npr. Breda Pogorelec,⁸ Martina Orožen⁹ in Jože Toporišič. Slednji je periodizaciji knjižnega jezika namenil precejšnjo raziskovalno pozornost, posamezna obdobja je tudi natančno poimenoval, jih opredelil ter predstavil v znanstvenih objavah.

3 Toporišičeva periodizacija zgodovine slovenskega knjižnega jezika

Periodizacijo razvoja slovenskega knjižnega jezika je Toporišič v obrisih podal v *Enciklopediji Jugoslavije* (1960),¹⁰ nadalje v učbeniškem kompletu *Slovenski knjižni jezik I–IV* (1965–1967, 1970) in v delu *Slovenska zvrstna besedila* (1981). V slednjem je v razdelku Časovnozvrstna besedila navedenih sedem obdobji, ki so poimenovana z ozirom na knjižnojezikovno problematiko (prim. Toporišič, Gjurin 1981: 386). Delitev na sedem obdobji razvoja slovenskega knjižnega jezika je vključil tudi v *Slovensko slovnico* iz leta 1984, in sicer v poglavje Slovenski pisмени jezik (Toporišič

- 2 Breda Pogorelec (2011: 83–85) je predknjižno izročilo poimenovala obdobje pisemenih jezikov (in ustne tradicije) in ga natančneje ločila na: (1) slovenski pisмени jezik A ter (2) slovenski pisмени jezik B, ki se še nadalje členi na pismeni B₁, B₂ in B₃.
- 3 Časovna zamejitev obdobji naj bi nakazovala, po čem se konkretno obdobje loči od predhodnega in po čem od naslednjega obdobja.
- 4 Toporišič (1993: 132) ugotavlja, da je pri Kopitarju mogoče govoriti o obdobju od leta 1550 do leta 1600 in od leta 1600 do leta 1808, pri Čopu pa je opazna naslednja periodizacija: I. od Trubarja do konca 16. stoletja, II. od Hrena do Pohlina, III. obdobje Zoisa.
- 5 Metelko je ločeval štiri obdobja: I. 1550–1615 (od Trubarja do Hrena; doba krivovera), II. 1615–1765 (od Hrena do Pohlina, doba pravoverska), III. 1765–1808 (od Pohlina do Kopitarja), IV. od leta 1808 (od Kopitarja naprej) (Toporišič 1993: 135).
- 6 Novoslovensko slovstvo deli na tri dele: I. od 16. stoletja do leta 1770, II. od leta 1770 do leta 1843, III. od leta 1843 do današnjih dni, tj. do leta 1854 (Toporišič 1993: 134).
- 7 Tomšič loči štiri obdobja: I. nastanek knjižnega jezika (16. stoletje), II. oblikovanje knjižnega jezika (17. in 18. stoletje), III. preosnova knjižnega jezika (1784–1848) in IV. današnji knjižni jezik (2. pol. 19. stoletja) (Toporišič 1993: 137).
- 8 Njeno videnje razvojnih obdobji je predstavljeno v monografiji *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovní spisi I* (Pogorelec 2011).
- 9 V monografiji *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)* si vsebinski sklopi sledijo po »v slovenistični vedi že ustaljenih jezikovno-stilnih obdobjih (obdobje pismenstva, protestantizma, baroka, razsvetljenstva)« (Orožen 1996: 5).
- 10 Tu je delitev po letnicah: I. 1550–1600, II. 1600–1780, III. 1780–1848, IV. 1848–1900, V. 1900– (prim. Toporišič 1993: 138).

1984: 687; 695–97). Ta obdobja je nato v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) še natančneje opredelil v okviru sestavkov Obdobja slovenskega knjižnega jezika in Zgodovina slovenskega knjižnega jezika ter jih označil tudi glede na glavne tvorce oz. njihova dela in glede na slovničarje, slovaropisce oz. jezikoslovce (Toporišič 1992: 374–75). Izpostavljeni so le izbrani avtorji, zlasti iz osrednjeslovenskega območja (prim. tabelo 1).

Tabela 1: Obdobja glede na glavne tvorce/glavna dela in jezikoslovce/slovaropisce/slovníčarje

Zaporedna št. obdobja	Glavni tvorca/ <i>Glavna dela</i>	Slovníčarji/slovaropisci/jezikoslovci
I	Trubar, Krelj, Dalmatin, Bohorič	Bohorič, Megiser
II	Skalar, <i>Kalobska pesmarica</i>	/
III	Kastelic, Svetokriški, Hipolit	Hipolit
IV	Pohlin, Japelj, Linhart	Pohlin, Gutsman
V	Vodnik, Kopitar, Prešeren, Cigler	Kopitar, Murko
VI	Jenko, Jurčič, Kersnik	Škrabec, Pleteršnik, Miklošič
VII	Cankar, Kosovel, Prežih	Ramovš, Toporišič, <i>SSKJ</i> ¹¹

Toporišič je, kakor sam poudarja, pri tej periodizaciji izhajal tudi iz svojih predavateljskih spoznanj v okviru predmeta Zgodovina slovenskega knjižnega jezika (Toporišič 1993: 139): »Pri univerzitetnih predavanjih z naslovom Zgodovina slovenskega knjižnega jezika pa se mi je postopoma izoblikovala dokončna periodizacija razvoja slovenskega knjižnega jezika, nevplivana z učbeniškim okvirjem in kakor se v končni podobi kaže v moji Enciklopediji slovenskega jezika.«

Leta 1993 je v *Slavistični reviji* objavil članek, v katerem priznava, da se je pri prvotnih poskusih periodizacije »v marsičem naslanja[1] verjetno na Tomšiča« (Toporišič 1993: 138). V tem članku je navedel tudi merila za svojo sedemčlensko periodizacijo. Razmejitev posameznih obdobj je potekala na osnovi: (1) strukturne podobe knjižnega jezika, (2) zavesti o njej, (3) besedilne in družbenostne problematike, (4) normodajalnosti pri tvorbi besedil in (5) pripadnosti besedil različnim umetnostno-duhovnim evropskim usmeritvam (prav tam: 131). Pri tem se je kritično opredelil do periodizacije Brede Pogorelec, zlasti do njenih poimenovanj posameznih obdobj, in pri tem poudaril njeno domnevno nasprotovanje njegovi dokončni periodizaciji (prav tam: 139).¹²

¹¹ Toporišič (1992: 375) na tem mestu navaja tudi SSKJ, s čimer je posredno priključil vse slovaropisce, ki so sodelovali pri tem slovarskem projektu.

¹² Breda Pogorelec je v besedilu *Razvoj slovenskega knjižnega jezika* (objavljeno tudi v Pogorelec 2011: 95–128) v osnovi navedla dve obdobji: I. obdobje slovenskega pisnega jezika in II. knjižni jezik; pri slednjem loči: (1) 16. stoletje, (2) 17. in prva polovica 18. stoletja, (3) slovenski knjižni jezik od 18. stoletja do danes (s podpoglavjema Pokrajinske različice in prekmurski knjižni jezik ter Razvoj kranjskega jezika v skupni jezik). Toporišič (1993: 139) je tako določena obdobja postavil pod vprašaj in v nadaljevanju zapisal: »To periodizacijo (skupaj s poimenovanji obdobj) je B. Pogorelec pač po inerciji

V četrti izdaji *Slovenske slovnice* (SS) iz leta 2000 je Toporišič v okviru poglavja Slovenski pisarni jezik prav tako ponudil delitev na »sedem jasnih obdobij« knjižnega jezika, kar nakazuje avtorjevo tezo o njeni izčiščenosti in dokončnosti. Obdobja je določil »zapovrstno, časovno, splošno in glede na knjižni jezik« (Toporišič 2000: 796). Izhajal je torej iz temeljnih smernic knjižnojezikovnega razvoja, pri poimenovanjih posameznih obdobij pa se kaže njegova težnja po izvornosti ob hkratnem zavestnem oddaljevanju od sočasnih umetnostnih smeri, tj. I. humanizma in renesanse, II./III. baroka, IV. racionalizma/predromantike, V. romantike, VI. realizma, VII. moderne in postmoderne. Prim. tabelo 2.

Tabela 2: Toporišičevo poimenovanje obdobij slovenskega knjižnega jezika

Zaporedna št. obdobja	<i>Slovenska zvrstna besedila</i> (1981)	<i>Slovenska slovnica</i> (1984)	<i>Enciklopedija slovenskega jezika</i> (1992)	<i>Slovenska slovnica</i> (2000)
I	Ustanovitev in ustalitev	Reformacijsko-protireformacijsko ¹³	Reformacijsko-protireformacijsko	Reformacijsko-protireformacijsko
II	Zastoj in rokopisnost	Katoliško/Katoliška rokopisnost ¹⁴	Katoliško	Katoliško
III	Obnavljanja in iskanja	Pridigarsko-bratovščinsko/Knjižna obnova	Pridigarsko-bratovščinsko	Pridigarsko-bratovščinsko
IV	Pokrajinskost in prerod	Preporodno/Knjižni prerod	Razsvetljsko	Prerodno
V	Ustaljevanje in normiranje	Predmarčno	Predmarčno	Predmarčno
VI	Slovenskost in slovanskost	Narodno	Narodno	Narodno
VII	Moderna podoba	Moderno	Moderno	Moderno

Poimenovanje obdobij se je v celoti spremenilo v SS 1984, kasnejše spremembe pa se pojavljajo še pri poimenovanju II., III. in IV. obdobja; slednje se je v SS 2000 spremenilo še enkrat (preporodno oz. knjižni preporod > razsvetljsko > prerodno). Poimenovanja od I. do VI. obdobja iz *Slovenskih zvrstnih besedil* (1981) so v SS 1984 in SS 2000 predstavljena pod knjižnojezikovne poudarke posameznih obdobij.

Zamejitev z letnicami, ki je avtor nikjer konkretnje ne utemelji, se ni veliko spreminjala. Prvi opaznejši spremembi sta vidni v SS 1984, in sicer na prehodu iz IV. v V. obdobje, kjer je kot novo mejo določil leto 1805, ko je bila dokončno

iz svojih univerzitetnih predavanj o zgodovini slovenskega knjižnega jezika uveljavljala v nekakem nasprotju z mojo končno periodizacijo, ki je bila vidno javnosti predložena neposredno pred tem, tj. l. 1981 v knjigi *Slovenska zvrstna besedila*.

¹³ S krepkim tiskom so nakazane vse novosti in spremembe glede na predhodno poimenovanje.

¹⁴ Poimenovanje pred poševnico se nahaja na strani 687, poimenovanje za poševnico pa na straneh 695–97.

pregledana »izdaja Japljevega sv. Pisma nove zaveze« (Toporišič 1993: 140), in na prehodu iz VI. v VII. obdobje, kjer se po novem pojavi nekritično zaokrožena letnica (1900). Naslednja sprememba je narejena v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992), kjer je spremenjena letnica na prehodu iz II. v III. obdobje (1670 > 1675), s čimer je Schönlebnova izdaja dela *Evangelia inu lystuvi* ostala v II. obdobju, s Kastelcem pa se je začelo III. obdobje. Prim. tabelo 3.

Tabela 3: Toporišičevo omejevanje obdobji slovenskega knjižnega jezika z letnicami

Zaporedna št. obdobja	<i>Slovenska zvrstna besedila</i> (1981)	<i>Slovenska slovnica</i> (1984)	<i>Enciklopedija slovenskega jezika</i> (1992)	<i>Slovenska slovnica</i> (2000)
I	1550–1615	1550–1615	1550–1615	1550–1615
II	1615 ¹⁵ –1670	1615–1670	1615– 1675	1615–1675
III	1670–1750	1670–1750	1675 –1750	1675–1750
IV	1750–1810	1750– 1805	1750–1805	1750–1805
V	1810–1848	1805 –1848	1805–1848	1805–1848
VI	1848–1895	1848– 1900	1848–1900	1848–1900
VII	1895–	1900 –	1900– ¹⁶	1900–

4 Nove možnosti periodizacije zgodovine slovenskega knjižnega jezika

V zadnjem desetletju smo dobili dve monografiji, ki sistematično prikazujeta zgodovino slovenskega knjižnega jezika po obdobjih – prva je vezana na protestantizem (prim. Ahačič 2007), druga na katoliško dobo (prim. Ahačič 2012).¹⁷ V obeh je opazno nekoliko drugačno poimenovanje obdobji in zamejevanje z letnicami, kot ga najdemo pri Toporišiču, kar je tudi posledica poglobljenega ukvarjanja s prikazano problematiko ter upoštevanja novih raziskovalnih dognanj in vključevanja različnih raziskovalnih vidikov, od izraznojezikovnega in sociolingvističnega do kulturnozgodovinskega, verskega in literarnega vidika. Kozma Ahačič je med drugim osvetlil nove vidike katoliške dobe, preučeval je nadaljevanje izročila slovenskih protestantskih piscev in dela, ki so nastala v tem obdobju – pri tem je, podobno kot že Breda Pogorelec (2011), poudaril pomen rokopisnih besedil. Ahačič je uvodoma (2012: 15–16) izpostavil tudi problematiko poimenovanja tega obdobja in njegovo zamejitev z letnicama. Dotlej je bilo opazno priključevanje te dobe protestantizmu (tudi pri Toporišiču, ki je kot ustrezno opredelil že Riglerjevo tezo o podaljševanju reformacijskega tipa knjižnega jezika v protireformacijsko dobo; Toporišič 1993: 138) in

¹⁵ Leta 1615 izide Čandkov prevod *Malega katekizma* (Toporišič 1993: 141).

¹⁶ Toporišič (1992: 152) omenja še ločevanje na tri (podob)dobja: do leta 1918, do 1941–45, od takrat naprej.

¹⁷ Pričakujemo lahko tudi nadaljevanje tako zastavljene monografske obdelave obdobji: »Moja želja je, da bi na podoben način obdelal tudi mlajša obdobja in s tem pripravil gradivo za celovito zgodovino slovnice in rabe jezika na Slovenskem« (Ahačič 2012: 11).

naslednja poimenovanja: *protireformacija*, *katoliški zastoj*, *katoliška prenova*. Raziskovalci so se pri poimenovanju obdobja opirali na zgodovinske, literarno- in kulturnozgodovinske vidike. Poudarki B. Pogorelec (2011: 309–323) in Ahačiča (2012: 15) pa so vezani na dejstvo, da z jezikovnega vidika ne gre za zastoj, saj se je jezik razvijal tudi v številnih rokopisih. Ahačič se je odločil za poimenovanje *katoliška doba*¹⁸ in za časovno zamejitev z letnicama 1600 in 1758 – leta 1600 namreč začne aktivneje delovati ljubljanski škof Tomaž Hren, leta 1758 pa izideta zadnja priredba Bohoričeve slovnice in Parchamerjev katekizem. Z ozirom na Toporišičevo delitev je s tem zajet konec I. obdobja, celotno II. in III. obdobje ter začetek IV. obdobja.

Iz sodobnih jezikoslovnih znanstvenih objav, vezanih na zgodovino slovenskega knjižnega jezika, izhaja, da raziskovalci analiziranih del oz. avtorjev načeloma ne umeščajo v obdobja po Toporišičevi delitvi, temveč se raje odločajo za bolj uveljavljene (splošnejše) jezikovno-stilne in literarnozgodovinske oznake (npr. obdobje reformacije, baroka, razsvetljenstva)¹⁹ ali pa podajajo svoje izvirne delitve na obdobja.²⁰ Slednje je opazno tudi v jezikovnozgodovinskem pregledu slovenščine, ki ga je ob Evropskem letu jezikov pripravil Janez Dular (2001);²¹ ugotovimo lahko, da je v tem pregledu najbolj členjeno prav obdobje od začetka 20. stoletja do konca druge svetovne vojne in da so na poimenovanja vplivali zlasti tisti zunajjezikovni (zgodovinsko-politični) dejavniki, ki so sooblikovali tudi jezikovno stanje.

5 Sklep

Slovenski slovničarji 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja so zgodovino slovenskega knjižnega jezika skušali prikazovati sistematično po posameznih obdobjih, pri čemer so v vedno večji meri izpostavljali jeziko(slo)vne prelomnice. Toporišič je njihove periodizacijske poskuse nadgradil s težnjo po izvirnem pristopu k problematiki in izvirnih poimenovanjih posameznih obdobj. Od zgolj orientacijsko zasnovanih obdobj slovenskega knjižnega jezika do dokončne sedemčlenske periodizacije, objavljene v *Slovenski slovnici* (2000), se je njegov pogled na obravnavano problematiko izčistil in poglobil. Svojo periodizacijo je dojemal kot jasno in z jezikoslovnega vidika nesporno, a se v stroki kljub temu ni uspela uveljaviti. Izkazalo se je, da z ozirom na jezikovni razvoj slovenščine ni potrebe po tako razdrobljeni delitvi

¹⁸ Poimenovanje »katoliška doba« se sklada tudi z dejstvom, da so vse temeljne aktivnosti na področju jezika tedaj potekale »pod okriljem Katoliške cerkve« (Ahačič 2012: 16). Avtor pa opozarja tudi na problematičnost ločevanja tega obdobja od naslednjega, baročnega obdobja, saj baročna stilistika ni temeljna značilnost vseh izdanih del tistega časa.

¹⁹ Prim. npr. *Japljev zbornik* (Humar 2011).

²⁰ Jesenšek (2015: 10) je npr. podal tudi periodizacijo razvoja vzhodnoštajerskega (knjižnega) jezika: (1) jezikovnoprebudno (1758–1777), (2) vzhodnoštajersko raznovrstno (1777–1803), (3) iskalno-soočanjsko (1803–1824), (4) knjižnonormativno (1824–1838) in (5) zavrnitveno-enotnoslovensko (1838–1847).

²¹ Posamezna poglavja v tem pregledu (Dular 2001) sintetizirajo prelomne dogodke in pri tem ne izhajajo iz Toporišičeve delitve obdobj niti iz njegovih zamejitev z letnicami: (1) Obdobje reformacije – temelji knjižnojezikovnega izročila (16. stoletje); (2) Knjižni preporod (18.–19. stoletje); (3) Splošna uveljavitev slovenščine v javnosti (prva polovica 20. stoletja); (4) Zatiranje slovenščine med drugo svetovno vojno (1941–45); (5) Položaj slovenščine v jugoslovanski federaciji (po letu 1945).

začetnih obdobj, po drugi strani pa bi lahko dodatno členili prav zadnje, t. i. moderno obdobje, zato so v prihodnje pričakovana nekoliko drugačna poimenovanja in drugačne časovne zamejitve. Ob tem je spodbudno dejstvo, da smo za protestantizem in katoliško dobo že dobili monografsko obdelavo, enako pa lahko pričakujemo tudi za mlajša obdobja v zgodovini slovenskega knjižnega jezika.

Literatura

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DULAR, Janez, 2001: *Slovenščina. Zgodovinski pregled*. www.vlada.si (dostop 15. 4. 2016).
- HUMAR, Marjeta (ur.), 2011: *Japljev zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Kamnik: Občina.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Filozofska fakulteta.
- JESENŠEK, Marko, 2015: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. Maribor: Filozofska fakulteta.
- OROŽEN, Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1984: *Slovenska slovnica. Druga, pregledana in razširjena izdaja*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1993: Periodizacija slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 41/1. 131–141.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, GJURIN, Velimir, 1981: *Slovenska zvrstna besedila*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

**SODOBNA VPRAŠANJA ... NORMA,
DRUŽBENOST, DIALEKTOLOGIJA**

NORMATIVNE PREKRIVNOSTI IN RAZHAJANJA TOPORIŠIČEVE SLOVNICE IN PRAVOPISA (OB LOČILNIH IN NEDOLOČNIH ŠTEVNIKIH)

Helena Dobrovoljc

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'36+811.163.6'35:929Toporišič J.

V obdobju druge polovice 20. stoletja se je Jože Toporišič uveljavil kot avtor oz. soavtor temeljnih priročnikov slovenskega knjižnega jezika: bil je avtor prve slovenske strukturalne slovnice ter glavni avtor novih pravopisnih pravil in vodja skupine za pripravo novega pravopisnega slovarja. V prispevku se bomo osredinili na normativna opozorila glede sredstev neknjižne rabe in primerjali oba priročnika, ubeseditev posameznih napotil ter odzive nanju.

slovnica, pravopis, normativna napotila, neknjižna raba, slovenščina

During the second half of the 20th century, Jože Toporišič established himself as the author or co-author of basic manuals of Slovene: he was the author of the first Slovene structural grammar and the main author of the new normative rules, as well as the chairman of the commission on orthography at the Slovene Academy of Sciences and Arts. This paper focuses on normative warnings regarding non-standard use in the two manuals.

grammar, orthography, normative directives, non-standard usage, Slovene

1 Uvod

Zaton slovnice štirih avtorjev (1964) in afera ob izidu *Slovenskega pravopisa* 1962 sta bila dogodka, ki sta na osrednje jezikoslovno prizorišče v 60. letih prejšnjega stoletja pripeljala Jožeta Toporišiča. V svoji razpravi *Popravljen slovenska slovnica* (1965), v kateri je grajal predvsem konservativnost slovnicearjev, ki so pri opisovanju jezikovnih dejstev ohranjali Breznikova in mladogramatična metodološka izhodišča ter niso upoštevali jeziko(slo)vnega razvoja, je dal prednost obravnavi jezikovnih prvin zgolj z vidika jezikovnega sistema ter se prednostno posvetil stilistiki in normativnosti pregibnostno-naglasnih vzorcev slovenskega knjižnega jezika. Toporišiču je bilo v nadaljevanju omogočeno,¹ da je v obdobju od 1965 do 1970 objavil srednješolski učbeniški kvartet z naslovom *Slovenski knjižni jezik 1–4*, v letu 1976 pa je izšla

¹ Ob dejstvu, da Toporišič zaradi radikalne polemičnosti do akademskih in ljubiteljskih jezikoslovcev in morda še katerega razloga tedaj ni dobil predavateljskega mesta na Univerzi v Ljubljani, kritike pa je bil deležen tudi od jezikovnokonservativnih vrhov SAZU, zlasti Josipa Vidmarja, ostaja nerazjasnjeno botrstvo njegovemu nemotenemu izdajanju šolskih učbenikov. To je tudi za današnje okoliščine razmeroma nenavadno, saj je svoje jezikoslovne ideje širil med šolajoče se, preden je postal univerzitetni profesor ali še preden bi jezikoslovna javnost strokovne novice sprejela ali zavrnila.

prva izdaja velike slovnice z naslovom *Slovenska slovnica* (SS), ki ob dveh dopoljenih izdajah oz. več ponatisih (npr. 2000, 2004) »predstavlja naj sodobnejšo celovito slovensko slovnico in je kot taka standardni referenčni priročnik za večino slovenskega znanstvenega in strokovnega jezikoslovja« (Marušič, Žaucer 2015).

Drugi veliki projekt Jožeta Toporišiča se navezuje na pravopis: v že omenjeni kritiki slovnice štirih avtorjev je kritično ost usmeril v pravopisne rešitve *Slovenskega pravopisa* 1962, ki so ga avtorji slovnice vključili v svoje delo. Toporišičevi predlogi so bili usmerjeni tako v bolj razvidno organiziranje kot tudi v vsebinsko poenostavljanje pravil. Svoje teze je argumentiral najprej v polemiki z Jakobom Riglerjem ob izidu prvega zvezka *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (1971; SSKJ), po pripravi predloga novih pravil oz. *Načrta pravil za novi slovenski pravopis* (1981) ter v odgovorih razpravljavcem v javni razpravi. Pravila so kot plod dela Pravopisne komisije pri SAZU, kateri je predsedoval, luč sveta ugledala najprej samostojno leta 1990 (*Slovenski pravopis 1 – Pravila*), desetletje kasneje pa tudi skupaj s slovarjem (*Slovenski pravopis* 2001; SP 2001).² V primerjavi z dotedanjimi priročniki je novi pravopis pri presoji oz. vrednotenju jezikovnih prvin izrazito sinhrono orientiran, saj oba glavna avtorja iz ugotavljanja jezikovnih dejstev izključujeta izvor jezikovnih prvin ali individualen odnos posameznika do njih. Lahko bi rekli, da novi pravopis temelji na sinhronem pojmovanju jezikovne pravilnosti, ki prednostno izhaja iz ustrežanja aktualnemu jezikovnemu sistemu knjižne slovenščine.

Obe deli sta tudi v sedanjem trenutku – ne glede na to, da zahtevata tako gradivsko in konceptualno prenovu kot tudi preureditev konceptov z upoštevanjem evolucije jezikoslovne misli in sistemskih inovacij – obravnavani kot aktualna referenčna priročnika.

2 Normativni slovnični podatki in njihov prikaz v obeh priročnikih

Od slovnice in pravopisa kot (vsaj v okviru treh desetletij) sočasno nastalih normativnih del pričakujemo prekrivne normativne podatke, tj. podatke o sinhroni normi oz. podatke o jezikovnih pojavih vseh ravni v razmerju do knjižnojezikovne zvrsti oz. glede na knjižnojezikovni standard (Dobrovoljc 2014: 44). Čeprav je med njima razlika tako v notranji organiziranosti (npr. pravopisnih pravil in slovarja ter slovnice) kot tudi v tem, da slovnica normativna dejstva odseva implicitno – skozi neposredno opisovanje pojavov knjižnega jezika, so bistveni podatki vendarle prekrivni. Konkretno Toporišič v slovnici (SS 2004) le mestoma opozarja na razširjene jezikovne pojave, ki iz t. i. neknjižnih zvrsti oz. pogovornega jezika prodirajo v knjižno slovenščino. Tej opisnosti načeloma sledijo tudi pravopisna pravila, medtem ko je slovar – nasprotno – ekspliciten prav pri označevanju neknjižnega, in to tako na izrazni ravni kot na ravni izbire leksikalnih sredstev.³ Razlike in podobnosti bomo prikazali s primerjavo normativnih opozoril glede skladenjske rabe ločilnih in pregiбанja nedoločnih števnikov.

² Pripravili so ga sodelavci Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v sodelovanju s Pravopisno komisijo SAZU pod vodstvom Jožeta Toporišiča.

³ V pričujočem prispevku se zaradi formalnih omejitev posvečamo le prvim.

2.1 Ločilni števnik kot prilastki

Primerjali smo ubeseditev normativnega opozorila glede rabe ločilnih števnikov v Toporišičevi *Slovenski slovnici* (izdaja iz l. 2004) in obeh delih *Slovenskega pravopisa* (2001):

- (1) Izražanja z ločilnimi števnikami ni treba zametovati, kjer je krajše in hkrati jasno. Še kar se držijo ločilni števnik pri množinskih samostalnikih: *Raztrgal sem troje čeveljčke* (tri pare čeveljčkov), *pa nimam še ljubice*. (lj) – *Hiša ima dvojna vhodna vrata: sprednja in zadnja*. – *Kupil sem dvojne gosli*. – *Na Slovenskem so dvojne ali troje Jesenice* (ali: *je dvojne ali troje Jesenic*) ipd. Neknjižno pogovorno se sliši v takih primerih tudi *že tri vhodna vrata, dve gosli, tri Jesenice*. (SS 2004: 333–334)
- (2) Pri števnih samostalnikih je raba ločilnih števnikov namesto glavnih čedalje redkejša (*petero delavcev, dvojne kmetov*), pri množinskih in pri neštevnih samostalnikih je edina dopustna (*dvojne vrat/dvojna vrata, dvojne grabelj/dvojne grablje, dvojne vino*). Oblike kakor *z dostimi, z večimi, s parimi* so kot prilastki neknjižne. (SP 2001: § 877)
- (3a) **tróje** -ih tudi *tróje* – ločil. količ. štev. (ô; ô) dogovoriti se s ~imi delavci: z zidarjem, pleskarjem, električarjem; ~ možganov, grabelj, vrat; redk. ~ prijatelj *trije prijatelji*; ~ oken *tri okna* (SP 2001 – slovar)
- (3b) **tríje** tudi *trijé trí -í* glav. štev. -ém -í -éh -émi (î; ê) ~ bratje; ~i lipe; ~i okna; ~i tisoč; ~i ure hoda; obvladati ~i svetovne jezike; igra v ~eh dejanjih; delati v ~eh izmenah; V ~eh letih bo projekt končan; zmagati s ~emi goli prednosti; °~ možgani *troje možganov*; °~i grablje *troje grabelj*; °~i vrata *troje vrat*; Počakaj ~i, štiri minute; jezikosl. ~i pike <...> (SP 2001 – slovar)

Analiza ubeseditve sestavka v slovnici (1) glede skladske rabe ločilnih števnikov nakazuje precej sproščeno uporabo tudi slogovno zaznamovanih sredstev, ki jih avtor uporablja tudi v prenesenem pomenu, kar je za znanstveno oz. akademsko pisanje neznačilno tako v žanrskem (npr. Lillis, Curry 2010) kot besedilnostilističnem smislu in nas usmerja k opredelitvi besedila kot poljudnoznanstvenega (Pogorelec 1989: 20; Sajovic 1989: 57):

- »izražanja z ločilnimi števnikami ni treba zametovati«,
- »[š]e kar se držijo« (v pomenu 'jih uporabljamo'),
- »neknjižno pogovorno se sliši« [podčrtala H. D.] (SS 2004: 333–334).

Vsebinsko ustrezna ubeseditev v pravopisnih pravilih (2) je precej bolj eksaktna, ni kramljavača in uporabniku ne dopušča dvoumnih interpretacij, hkrati pa je tudi normativno izrecna in žanrsko ustreza zahtevam znanstvenega besedila:

- »raba ločilnih števnikov namesto glavnih [je] čedalje redkejša [...], pri množinskih in neštevnih samostalnikih je edina dopustna« [podčrtala H. D.] (SP 2001: § 877).

Slovarski prikaz (3) v pravilih opisanega je vsebinsko sicer prekriven, a je za strokovno slabše poučenega uporabnika, nestrokovnjaka lahko tudi zavajajoč, saj mora za ustrezno interpretacijo slovarskega zapisa prepoznati abstraktne skupine samostalnikov z enakimi kategorialnimi lastnostmi (npr. neštevniki, števniki, množinski samostalni).

Uporabnik bi moral povezati tudi slovarski prikaz glavnega (*trije*; 3a) in ločilnega števnikar (*troje*; 3b), pri čemer mu tradicionalno krajšanje slovarskih iztočnic s tilde in uporaba krožca v pomenu 'nepravilno' nista v pomoč. Obvestilno učinkovitejši je vsekakor »informativni-normativno« zapis v SSKJ (4).

(4) **tróje** štev. neskl. (č) *skupina treh enot*

- a) pri množinskih samostalnikih: troje grabelj, vil; iti skozi troje vrat / kupiti troje škornje *tri pare*
- b) pri drugih samostalnikih: troje prijateljev; troje oken *tri okna*
 // troje ti moram povedati *tri stvari*
 // skupina treh različnih enot: redili so troje živali: kravo, prašiča in kokoši / troje je mogoče: ali so ga ujeli ali je ušel ali se je kje skrtil; prisl.: vsega je imela po troje; večerjati v troje
- alp. naveza v troje *trije, navezani na isti vrvi*
- (SSKJ).

Četudi v SSKJ ni opozorjeno na nepravilno rabo, ampak je le s kvalifikatorskim pojasnilom (npr. »pri množinskih samostalnikih«) pojasnjeno, da je raba ob množinskih samostalnikih običajna oz. evidentirana, je uporabnik obveščten o slovnični posebnosti, ki ga zanima.

2.2 Nedoločni števnikar in njihova sklonljivost

Drugačen razkorak prinaša primerjava obravnave nedoločnih števnika, pri katerih je manjša razlika v upovedovalnem slogu pisca oz. piscev, kaže pa na različen odnos do normativnih omejitev.

V slovnici (5) avtor nakazuje, da je sklonljivost nedoločnih števnika lastnost »zlasti pogovornega jezika« in da slovničarji »že desetletja preganjajo sklanjalne oblike teh izrazov« (Toporišič 2004: 332). Kljub ubesedenemu napotku se avtor zapisa implicitno distancira od stroge prepovedi in prepovedi ne ponovi tudi sam.

(5) Zlasti pogovorno se sklanja tudi nedoločni števnika: *mnogo ljudi, mnogih ljudi, mnogim ljudem* itd. Prim. *še z malimi izjemami, po tolikih nastopih*. Posebno pogosto se tako sklanjata celo izraza *dosti* in *več*: *Govoril sem z dostimi ljudmi, V večih primerih sem jih svaril. Slovnicaarji že desetletja preganjajo sklanjalne oblike teh izrazov.* [podčrtala H. D.] (SS 2004: 332)

Bolj normativno prepovedovalna je pravopisna ubeseditiv. V pravilih (6) je uporabnik opozorjen na neknjižnost sklanjanja nedoločnih števnika, vendar mora biti tudi strokovno primerno podkovan, če hoče ustrezno interpretirati termine tipa *sklanjanje z neglasovnimi končnicami* ali *raba števnika kot prilastka*. V primerjavi z ubeseditivjo v slovnici je pravopisna zahtevnejša in očitno ni namenjena najširšemu krogu jezikovnih uporabnikov. Še bolj normativno ostra je slovarska gradivska razširitev pravopisnega pravila, saj opredeljuje sklanjanje nedoločnega števnika ob samostalniku kot napako najvišje stopnje in označi tako rabo s črno piko, ki označuje sredstvo, prepovedano za rabo v knjižnem jeziku (7a, 7b). Tako izrecna normativna

prepoved se je v nakazanem loku slovnica – pravopisna pravila – pravopisni slovar oblikovala šele v zadnji fazi, torej pri tretjem priročniku.

(6) Nedoločni števniki na soglasnik ali *-i imajo samo neglasovne končnice* (z *nekaj/več/dosti ljudmi*). [...] Oblike kakor z *dostimi*, z *večimi*, s *parimi so kot prilastki neknjižne*. [podčrtala H. D.] (SP 2001: § 877)

(7a) **dôsti**² – nedol. količ. štev. (ó) ~ fantov, jablan, koles; ~ sorodnikom je pomagal; Z ~, ~imi ljudmi se je srečal
(SP 2001 – slovar)

(7b) **věč**² – nedol. količ. štev. (è) V nalogi je ~ napak, ne samo štiri; imeti ~ otrok; Z ~, ~imi delavci bi bilo lažje
(SP 2001 – slovar)

Primerjava kaže, da je način ubeseditve, ki se v pregledanih priročnikih razteza od poljudnoznanstvenega v slovnici do znanstvenega⁴ v pravopisnih pravilih, za uporabnika razumljivejši od okrajšanega slovarskega zapisa, ki pogosto pušča odprta vprašanja in dvome o ustreznih oblikah.

Opisano razmerje se potrjuje tudi v drugih primerljivih segmentih normativnih opozoril v slovnici in obeh delih pravopisa, npr. nekaj primerov iz oblikoslovja in besedotvorja:

- neobveznost preglasa orodniških obrazil pri samostalnikih moškega spola 1. sklanjatve z osnovo na *c, č, j, š, ž* (*bruc – brucem in brucem*) v slovnici (SS 2004: 196) in obveznost v obeh delih pravopisa (SP 2001: § 794);
- pregibanje samostalnikov moškega spola 1. sklanjatve s končajem *-io* (tip *radio*) nakazuje večjo enakovrednost dvojníc v slovnici (SS 2004: 283) in pravopisnem slovarju, pravila pa dajejo prednost preglasu varianti (SP 2001: § 794);
- dvojnica *-ima* ali *-ma* (*perut perutima/perutma*) pri samostalnikih ženskega spola 2. sklanjatve pri dajalniku, mestniku množine in dvojnici ter orodniku dvojnici v slovnici (SS 2004: 293), ne pa tudi v pravopisu, kjer pravila (SP 2001: § 821) favorizirajo obliko z *i*, slovar pa brez *i* (*izbrati med dvema možnostma*);
- neobveznost preglasa svojilnega pridevniškega obrazila *-ov* z osnovo na *c, č, j, š, ž* (*Horac – Horacov* ali *Horačev*) v slovnici (SS 2004: 196) in obveznost v pravopisu (SP 2001 – slovar).

Našteto, sicer paberkovalno nabrano po obravnavanih priročnikih, nakazuje na normativna razhajanja, katerim zagotovo botruje različno gradivsko izhodišče, časovna distanca, različna narava priročnikov, z upoštevanjem Toporišičevega avtorstva pri obeh delih pa nekoliko manj avtorjev vidik.

3 Sprejem obeh priročnikov v javnosti in iskanje razlogov za kritiko

Strokovna javnost je slovnico leta 1976 (odzivov na kasnejše ponatise skorajda ni bilo) sprejela kot liberalnejšo različico dotedanjih slovníc, saj »kljub jasnemu nor-

⁴ Pri opredelitvi se sklicujem na raziskave, v katerih sta bili obe zvrsti primerjani z vidika uporabe slovnícnih, skladijskih in semantičnih sredstev (Sajovic 1989).

mativnemu hotenju dopušča veliko variant znotraj samega zbornega jezika« (Dular 1978: 57). *Slovenska slovnica* je bila avtorsko delo, izdano pri sicer ugledni založbi, brez avtoritativnega zaledja znanstvene ali visokošolske ustanove, a kljub temu je kritika presodila, da jo »lahko tudi brez formalne institucionalizacije priznavamo za praktično najbolj avtoritativen opis sodobne knjižne slovenščine« (prav tam: 57). Tudi danes velja Toporišičeva slovnica za referenčno delo, na katero »se sklicuje velik del tako znanstvenih in strokovnih slovenističnih razprav kot tudi strokovnih in poljudnih jezikovnih priročnikov« (Marušič, Žaucer 2015). Primerjava napotil glede knjižne rabe števnikov pa priča, da prav slovnica ne odsevajo avtoritativnosti oz. samovoljnosti, temveč gre za dejanski rabi približan opis.

Medtem ko je v slovnici normativna pristojnost imaginarno »podeljena« avtorski instanci, pa pravopisna kompetenca izhaja ne le iz realnosti normativne informacije, temveč tudi iz avtoritativnosti ustanove, ki je priročnik izdala. Kljub akademiskemu zaledju je pravopisni priročnik doživel pri sodobnikih precej več kritik kot slovnica. Kritiki pravil so bili poleg privržencev tradicionalnega urejevalnega, torej normativno predpisovalnega pogleda na jezik zlasti jezikoslovci neslovenisti, ki kot poznavalci tujih jezikov tudi danes pogosto nasprotujejo domačenju in s tem tudi izginjanju pomembnih razlikovalnih lastnosti izvornih jezikov v poslovenjenih besedah oz. zgradbah (npr. Spoznanja 1982). Po izidu slovarja pa je bil odziv javnosti obrnjen; protislovno je bilo sprejeto zlasti eksplicitno normativno označevanje neknjižnih prvin: po mnenju jezikoslovcev strokovnjakov so npr. grafične oznake (pika, krožec, puščica) konservativne (»uzakonjanje z grafičnimi znamenji, ki ga slovensko jezikoslovje oz. slovenska jezikovna kultura ne pozna že štirideset let«; Vidovič Muha 2002: 119), po mnenju laikov pa so pozdravljene, saj jih pojmujejo kot obvestilno bolj nedvoumne od diapazona slovarskih oznak: »Pohvalno je, da so pravopisci pri mnogih naredili puščico s pomenom 'odsvetovano', tu in tam celo črno piko« (Lenarčič 2002).⁵

Stopnjevana normativnost v obeh delih pravopisa ni bila sorazmerna z družbeno »težo« večavtorskega priročnika, ki sta ga sestavljali dve generaciji jezikoslovcev: v obdobju 70. let starejša generacija (Toporišič, Rigler in Bajec) in v obdobju 90. let mlajša skupina leksikografov (Toporišič, Dular in redatorska ekipa Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU). V prispevku prikazani fragment primerjave med normativnimi napotili obeh priročnikov namreč kaže, da so normativne prepovedi SP 2001 pogosto neupravičeno zaostrene, nekatere obstoječe dvojnice, ki so v slovnici opisane kot žive, četudi v pogovorni rabi, pa so po nepotrebem in brez utemeljitve ukinjene. Zagotovo je številnosti nadaljnjih kritik botrovala tudi razširitev sloja uporabnikov priročnikov, ki si je želela prebrati utemeljitve za normativne odločitve v pravopisnem slovarju, zlasti za tiste, ki jih slovnica in včasih tudi pravila sploh niso potrdila. Krog uporabnikov oz. »bralcev pravopisa« kot priročnika

⁵ Nadaljnja kritična recepcija pravopisnih določil v večji meri pritrjuje dejstvu, da je način normiranja iz pravopisov 1962 in 1950 presegel že SSKJ (Vidovič Muha 2002), zato bi bilo smiselno pravopisna slovnica pojasnila nasloniti na SSKJ, seveda z upoštevanjem premikov v jezikovnem sistemu.

za najširši krog jezikovnih uporabnikov se je namreč z nastopom elektronske dobe tako razširil, da bi že izdaja v letu 2001 zahtevala povsem novo zasnovo.⁶

4 Sklep

Namen pričujoče raziskave je bil predstaviti normativno usmeritev dveh Toporišičevih referenčnih priročnikov za sodobni knjižni jezik in poiskati razloge za razhajanja pri recepciji obeh del v javnosti. S primerjavo fragmentov normativnih napotil smo odgovorili na vprašanje o nepopolni prekrivnosti temeljnih normativnih usmeritev obeh priročnikov, kar je – ob upoštevanju okoliščin izhajanja in pričakovanj javnosti ob izidu leta 2001 – mogoče povezati tudi z različnim sprejemanjem obeh priročnikov, ki sta nastajala pod Toporišičevim vodstvom.

Iz orisane epizode v razvoju slovenske normativistike je razvidno, da se strokovna javnost zaveda pozitivnega vpliva in referenčnega značaja, ki ju uporabnik pripisuje široko razširjenemu slovnici oz. akademskemu priročniku, a zato od njega zahteva večjo stopnjo konsenza in verodostojnost uslovarjenih normativnih informacij. Zdi se, da se je v pravopisu po normativno razmeroma blagi in hkrati gradivsko dokumentarni Toporišičevi slovnici, ki je nastajala nekaj desetletij (1976–2004), normativna intenca stopnjevala do skrajnosti. S pravopisnim poskusom normiranja nekaterih sistemsko mogočih, a v realnem jeziku neobstoječih možnosti (npr. nekaterih feminativov, samostalnikov na *-ost* ipd.), se je skoraj podrlo že vzpostavljeno razmerje pri standardiziranju sodobne slovenščine. Kljub temu pa časovni odmik narekuje tudi drugačno razmišljanje: neaktualne normativne prepovedi, ki jih je raba že odplavila, beremo v slovnici danes kot zanimivosti, v elektronsko dostopnem slovarju pa jih, kljub temu da ustvarjajo informativno preobloženost, skorajda ne opazimo. Koncept sodobnega standardizacijskega sistema je odvisen od okoliščin časa in realnosti jezikovne rabe, ki ga oblikuje oziroma mora oblikovati vsaka generacija nekoliko po svoje, kar narekuje jezikoslovcem danes večjo »čuječnost« pri opazovanju jezikovne skupnosti.

Literatura

- DOBROVOLJC, Helena, 2014: Normativna informacija v slovarju. *Jezikoslovni zapiski* 20/1. 43–57.
- DULAR, Janez, 1978: Nova slovenska slovnica. *Slavistična revija* 26/1. 45–55.
- LENARČIČ, Simon, 2002: *Pojasnila k »Odgovoru na Simona Lenarčiča 'Čeri v slovenskem pravopisnem morju'«*. www.popravopis.si (dostop 8. 5. 2016).
- LILLIS, Theresa, CURRY, Mary Jane, 2010: *Academic Writing in a Global Context The politics and practices of publishing in English*. Routledge.
- MARUŠIČ, Lanko, ŽAUCER, Rok, 2015: Jože Toporišič. Slovenska slovnica. Kozma Ahačič (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. www.fran.si (dostop 8. 5. 2016).
- Načrt pravil za novi slovenski pravopis*, 1981. Ljubljana: SAZU.

⁶ Takemu razmišljanju pritrjujejo tudi vprašanja jezikovnih uporabnikov, ki so naslovljena na Jezikovno svetovalnico Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, v kateri so vse pogosteje izražene želje po utemeljitvi normativnega napotka.

- POGORELEC, Breda, 1989: Znanstveno besedilo, njegove jezikoslovne prvine in slog. Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 1. Zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 11–22.
- SAJOVIC, Tomaž, 1989: Razmerje med poljudnoznanstvenim in znanstvenim jezikom. Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 1. Zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 49–57.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991. Ljubljana: DZS. www.fran.si
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. www.fran.si
- Spoznanja in pripombe javne razprave o Načrtu pravil za novi pravopis*, 1982. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: Popravljen slovenski slovnica. *Jezik in slovstvo* 10/6–7. 209–217.
- SS 2004 = Toporišič, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2002: Kaj je novega v knjižnem jeziku? Ob izidu Slovenskega pravopisa. *Slavistična revija* 51/2. 117–122.

KRATEK OČRT ZGODOVINE SLOVENJENJA ANTIČNIH IMEN OD POHLINA DO SLOVENSKEGA PRAVOPISA (2001)

Matej Hriberšek

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'255.4:811.14'02+811.124=163.6

Problematika slovenjenja starogrških in latinskih imen že dolgo spremlja slovenščino in klasično filologijo ter vse njene sorodne discipline. Zaradi številnih posebnosti, različne tradicije, pa tudi neuskladenosti ne le med samimi filologi, pač pa tudi med filologi in slovenisti, niso bila nikoli napisana enotna pravila za njihovo slovenjenje; tudi *Slovenski pravopis* iz leta 2001 pri tem ni nobena izjema. Prispevek je razdeljen na dva dela. Prvi del je kratek zgodovinski pregled različnih pristopov k slovenjenju antičnih imen, v drugem delu pa so na podlagi praktičnih primerov iz *Slovenskega pravopisa* (2001) s filološkega vidika ovrednotena nekatera pravila za slovenjenje antičnih imen.

latinščina, grščina, prevajanje, grška in latinska imena, pravopis

The problem of how to Slovenise Ancient Greek and Latin names has long particularities, diverging traditions and the lack of agreement of classical scholars both among themselves and with Slovene language experts, no uniform rules for the Slovenisation of these names have yet been formulated, not even in the seminal reference book on *Slovene Orthography* (2001). The first part of the paper outlines a historical survey of the approaches to the Slovenisation of classical names, while the second part, based on practical examples cited in the orthography, evaluates some of the existing rules from a philological perspective.

Latin, Ancient Greek, translation, Greek and Latin proper names, orthography

Zgodovina slovenjenja antičnih imen

Vprašanje slovenjenja antičnih imen je eno tistih področij, ki ostaja še vedno predmet razprav. Prvič, zato ker je kljub prizadevanjem še vedno nedorečeno, pa tudi tam, kjer je dorečeno, obstajajo razlike v pogledih, pogosto že znotraj filološke stroke. Drugič, zato ker je teoretično zapleteno, kar pomeni težavo in strokovni izziv tako za filologe in strokovnjake sorodnih strok kot tudi za sloveniste. Tretjič, zato ker je praktično problematično, kar lahko v najbolj pristni meri izkusi vsakdo, ki se ukvarja s prevajanjem, dalje vsak, ki se z antiko tako ali drugače srečuje, o nedoslednostih pri rabi širše, v medijih, literaturi in govornem jeziku, pa sploh ni treba izgubljeti besed. Dejstvo, da slovenščina antična imena sloveni, je po eni strani morda res oteževalno pri njihovem prevzemanju v jezik, vendar menim, da gre za prednost, ki v znatni meri kaže okretnost jezika, njegovo prilagodljivost, pa tudi zmožnost ohranjanja zvestobe, po eni strani samemu sebi, po drugi pa jeziku, iz katerega slovenimo imena. V nadaljevanju je podan kratek očrt razvoja pravil za slovenjenje antičnih imen.

Tradicijo slovenjenja antičnih imen lahko spremljamo že od Bohoričevih *Zimskih uric prostih* (1584) naprej (*Cicero, Pomponius, Quirinus s'bratom Remom, Virgilius*; gl. Bohorič 1584: 204, 212, 215, 218), dalje v Megiserjevem *Slovarju štirih jezikov* (1592; *Gerzka deshela, Gerk, paßja svesda ...*), v rokopisu ohranjenega Kastelec-Vorenčevega *Latinsko-kranjskega slovarja* (*Arcturus* → *go'stoshenzhizhi; Bacchanalia* → *pu/t; Graecus* → *gerk ...*), v rokopisu *Trijezičnega slovarja* Hipolita Novomeškega (1711–1712; *Aegyptus, i, f.* → *Egy'ptovska deshela; Aemona, ae, f.* → *Lublana; Lacedaemones* → *Lacedemóniarji ...*) itn.

Če posežemo nazaj do 18. stoletja in do Marka Pohlina, ugotovimo, da je Pohlina pri slovenjenju antičnih imen posegal po precej radikalnem ukrepu: imena je ali prevedel v slovenščino ali pa jih je poistovetil s slovanskimi ustreznici (Pohlina 1783: 226, 227). Primere najdemo že v njegovem trijezičnem slovarju *Tu malu besedishe treh jesikov* (Pohlina 1781).

Valentin Vodnik je najbolj splošno pravilo za slovenjenje zapisal v svojem delu *Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole* pod naslovom *Obras ptujih imen per naf* (Vodnik 1811: 161): »Ptuje imena fploh per naf konzhuje in fklanjamo, kakor fo fame na febi; latinskim in grefhkim pa vezhidel konze fpremenjamo.« V nadaljevanju je predstavil nekaj primerov slovenjenja (prav tam: 161–163); iz njih je jasno, da so pisana za uporabnika, ki pozna oblikoslovje obeh klasičnih jezikov. V svojih pesmih pa se je odločil antična imena prikrojovati glede na pesniške potrebe, zato je ubral podobno načelo kot Pohlina (to tudi omeni; Vodnik 1811: IX isl., 1840: 89 isl.).

Metelkova pravila v *Sistemu slovenskega jezika* (1825: 63–64) so bolj oblikoslovno dodelana; pisec ni uvedel prelomnih novitet, ampak se je že opiral na tradicijo. Po Metelku jih je v celoti povzel Franc Malavašič v svoji *Slovenski slovnici* (1849: 104–105); tudi navedeni primeri so enaki kot pri Metelku. Enako je po Metelku povzel pravila tudi Anton Janežič v svoji slovnici. Janežič (1854: 17) je Metelkove primere zgolj prepisal ter jih minimalno spremenil ali poenostavil. Da pravila, ki so bila v veljavi, niso zadostovala za ureditev razmer, dokazujejo tudi različni pristopi k slovenjenju v strokovni literaturi tega obdobja in v prevodih iz klasičnih jezikov (Hriberšek 2005: 124–131).

Problematike se je temeljiteje lotil Fran Levca v svojem *Slovenskem pravopisu*, ki je izšel leta 1899 na Dunaju. Pod naslovom *V. Kako obrazimo tuja imena* (Levca 1899: 61–66) je slovenjenju in sklanjanju antičnih imen posvetil paragrafe 466–495. V primerjavi z njegovimi predhodniki so Levčeva pravila prav revolucionarno obsežna in natančna; bralca preseneti, koliko pravil, ki jih je postavil za slovenjenje antičnih imen, velja še danes.

Nekoliko bolj zgoščeno, a tudi manj natančno in z manj primeri je slovenjenje antičnih imen predstavil Jakob Sket v 8., predelani izdaji Janežičeve *Slovenske slovnice* (1900). Sket (1900: 134–135) je upošteval ustaljeno rabo in se je tesno naslonil na Levca, vendar pa je pravila za slovenjenje načrtno poenostavil.

Za Levcem se je problematike temeljito lotil Josip Tomižšek, ki je to temo leta 1910 najprej obdelal v *Ljubljanskem zvonu* (Tomižšek 1910a), pozneje pa še v knjižni,

razširjeni in popravljene izdaji z naslovom *Antibarbarus. Studije o napakah in pravilih slovenskega pisanja* (Tominišek 1910b: 47–60). Njegova poglavitna pravila za slovenjenje so bila: slovenski imenovalnik naj bo tuji imenovalnik, četudi zapisan po slovenskem pravopisu; ta imenovalnik naj bo osnova za sklanjanje; imena naj se zapisujejo v izvornem črkopisu. Tominišek sam je izrazil pomisleke glede uveljavitve teh pravil in opozoril na njihovo »prevratnost«, a je tudi zagovarjal njihovo upravičenost, saj naj bi bil z njimi izključen vsak morebitni dvom.

Obsežna pravila za slovenjenje grških lastnih imen z jasnimi navodili in številnimi primeri je napisal Franc Jerè in jih objavil v uvodu k Doklerjevemu *Grško-slovenskemu slovarju* (Jerè 1915: VII–XI). Takšno dopolnilo k slovarju je bilo nujno, kajti v slovarju samem lastna imena niso bila prevedena, zato je moral uporabnik s temi pravili sam priti do ustrezne poslovenjene oblike imena. V pravilih Jerè ni izhajal iz posameznih skupin ali tipov imen, ampak jih je zapisal za vsako grško deklinacijo posebej, dopolnil pa jih je tudi z opozorili na izjeme ter na že rabljene in tradicionalno uveljavljene oblike.

Drugače pa prvi zvezek Wiesthalerjevega *Latinsko-slovenskega slovarja* (tako velikega ročnega kot tudi šolskega), ki je bil natisnjen leta 1923, ni imel uvoda s pravili za slovenjenje imen, saj so bila v njem vsa imena poslovenjena skladno s pravopisnimi načeli iz obdobja po 1900, vendar so bile nekatere rešitve že ob izidu nekoliko zastarele. Kot seznam imen in deloma kot pravopisno pomagalo lahko omenimo tudi leta 1926 izšlo prvo izdajo *Latinsko-slovenskega slovarja* Frana Bradača.

Anton Breznik je v svoji *Slovenski slovnici za srednje šole* (1916) pravila za slovenjenje antičnih imen predstavil nazorno in zgoščeno (gl. § 326–328 pod naslovom Tvoritev tujih lastnih imen). Značilnost njegovih pravil je doslednost, pri tem pa se je trudil, da so poslovenjene oblike imena čim bolj odražale njegovo izvorno obliko; ni se posvečal izjemam, ampak samo osnovnim pravilom za slovenjenje posameznih skupin imen. V *Slovenskem pravopisu*, ki sta ga leta 1935 v Ljubljani priredila in izdala Anton Breznik in Fran Ramovš, je staroklasičnim imenom namenjeno malo prostora (zgolj en sam paragraf; Breznik, Ramovš 1935: 13, § 17). V nekoliko skrajšani obliki, a še vedno dovolj nazorno, je Breznik ista pravila predstavil v 4. izdaji svoje *Slovenske slovnice za srednje šole* iz leta 1934 (Breznik 1934: 86–87, § 180–182). Kratak povzetek pravil in primerov najdemo tudi v Bunčevem *Pregledu slovnice slovenskega knjižnega jezika* iz leta 1940 (Bunc 1940: 40–41).

Podobno sumaren kot Breznik-Ramovšev *Slovenski pravopis* je tudi *Slovenski pravopis*, ki ga je leta 1950 izdala SAZU; celotno problematiko slovenjenja antičnih (staroklasičnih) imen zajame v enem samem paragrafu (SP 1950: 24, § 31); pisca sta za primere uporabila najbolj znana imena grške in rimske antike, kar še dodatno prispeva k nazornosti in uporabnosti pravil. Enako velja tudi za Bajec-Kolarič-Ruplovo *Slovensko slovnico* (Bajec, Kolarič, Rupel 1956: 107).

Precej več prostora je problematiki slovenjenja posvečeno v *Slovenskem pravopisu* iz leta 1962 (Bajec idr. 1962: 59–62, § 64), zelo verjetno po zaslugi Antona Sovreta, ki je bil član uredniškega odbora. Pri pravilih je opaziti dve značilnosti: kot prvo so zelo razdelana, bolj kot v prejšnjih pravopisih, kot drugo pa je opaziti veliko več

variantnosti, kar se najbolj kaže v tem, da so oblike ali povsem poslovenjene ali pa se skušajo čim bolj približati izvorni obliki (*Plutarh in Plutarhos; Homer in Homeros ...*), kar je značilno tudi za Sovretove prevode, nastale v tem obdobju.

Priročnik Bronislave Aubelj *Antična imena po slovensko* (1997) je prvi res kompleksen poskus ureditve antičnih imen in prvi poskus celovite sinteze pravil za slovenjenje antičnih imen in praktičnih primerov. Priročnik sicer ne prinaša vseh rešitev in nekaj zadev ostaja še nedorečenih, vendar gre nedvomno za najbolj mero-dajen pripomoček za slovenjenje antičnih imen.

Ob povedanem ne smemo pozabiti tudi številnih imenskih seznamov v prevodih del iz obeh klasičnih jezikov ter uvodnih prevajalskih pojasnil k prevodom.

Antična imena v SP 2001

SP 2001 pri antičnih imenih ne postavlja natančnih normativnih pravil za slovenjenje (za pravila gl. SP 2001: § 170–175, 210, 766–770, 785, 957–963, 980–988, 1006, 1013–1019); primerov pri posameznih skupinah imen je pogosto premalo, da bi se pokazale tudi izjeme in odstopanja. Avtorji pravil in slovarja pogosto upoštevajo tradicijo in se pri izbiri opirajo na ustaljeno rabo, ki je bila pogoj za vključitev imena ali oblike, zato je znotraj posameznih skupin imen tudi nekaj nehomogenosti. Večino gre za znana imena iz antičnega sveta, v nekaj primerih tudi za manj znana.

V nadaljevanju je iz perspektive filologa podanih nekaj primerov in ugotovitev za nekatere skupine antičnih imen iz SP 2001 (gre za slabo četrtno vseh obdelanih primerov), ki so mestoma dopolnjeni tudi s sugestijami za poenotenje. Ne gre za kritiko in tudi ne za izpodbijanje pravil, še zlasti zato, ker SP 2001 ne vzpostavlja sistema za slovenjenje antičnih imen, ampak zgolj ugotavlja obstoječe stanje in ponuja tudi nekaj vzporednih rešitev.

1. Latinska imena moškega spola na *-ius* ali *-eius*

- a) Pri latinskih imenih moškega spola na *-ius* ali *-eius*, ki jih danes slovenimo s končnicama *-ij* in *-ej*, so se kot rezultat nemškega vpliva v 1. polovici 19. stoletja uveljavile skrajšane oblike: *Horac* nam. *Horacij*; *Ovid* nam. *Ovidij*; *Properc* nam. *Propercij*; *Terenc* nam. *Terencij*; *Lukrec* nam. *Lukrecij* ...
- b) Pri nekaterih iztočnicah najdemo dvojnice (skrajšane in neskrajšane oblike), npr. *Horác* – *Horácij*; *Ovíd* – *Ovídij*; *Lukréc* – *Lukrécij*; a ne vedno (npr. samo: *Propêrcij*, *Teréncij*, *Salústij*, *Prudéncij*). Pri iztočnici *Horác* SP 2001 uporabnika napoti na neskrajšano dvojnico *Horácij* kot bolj običajno, drugače pa pri iztočnici *Ovídij* uporabnika napoti na skrajšano dvojnico *Ovíd*. Pri iztočnici *Antónij* ni napotila na geslo *Antón*, gotovo zato, da razlikuje med prvo obliko kot imenom znanega rimskega državnika in drugo obliko kot pogostim osebnim imenom. Včasih oblike razlikuje in jih natančno določi, npr. *Ambrózij* (milanski nadškof) in *Ambróž* (osebno ime).
- c) Včasih je pri iztočnici navedena manj običajna oblika s končnico *-ius*, npr. *Horácij* → tudi *Horácius*; *Ovídij* → tudi *Ovídius*; *Teréncij* → tudi *Teréncius*; *Salústij* → tudi

Salústius; Aétij → tudi *Aétius*; *Pompêj* → tudi *Pompêius*. Vendar samo: *Antónij, Lívij, Lukrécij, Prudéncij, Boétij* idr.

2. Grška moška imena na *-as* in *-ias*; latinska imena tipa *Seneka*

- a) Grških moških imen na *-as* in *-ias* je v SP 2001 precej, vendar je skupina zaradi tradicije in ustaljene rabe pri slovenjenju nekoliko nehomogena: *Pitágora -e; Epaminóndas -da; Leoníd -a; Ávgij -a ...*
- b) Pri odločitvi glede sklanjatve SP 2001 dopušča variantnost: *Anakságora -e* in *Anakságora -a; Pitágora -e* in *Pitágora -a; Protágora -e* in *Protágora -a*; toda: *Leoníd -a; Górgij -a*.
- c) Pri teh imenih SP 2001 kot iztočnice navaja oblike brez končnega *-s*. Ponuja tudi oblike s končnim *-s* (npr. *Pitágora -e* in *Pitágora -a*, tudi *Pitágoras; Protágora -e* in *Protágora -a*, tudi *Protágoras; Górgij -a*, tudi *Górgias; Leoníd -a*, tudi *Leonídas*), a ne vedno (npr. *Anakságora -e* in *Anakságora -a*, ne pa tudi *Anakságoras*; toda *Epaminóndas -da*, ne pa tudi *Epaminónnda -e* in *Epaminónnda -a*).
- č) Oblike pridevnikov *Anakságorin -a -o, Pitágorin -a -o, Protágorin -a -o* SP 2001 označuje kot prepovedane (•).
- d) Nekatero poslovenjene oblike tega tipa, ki izhajajo iz tradicije in ustaljene rabe, izstopajo iz običajnega vzorca, npr. *Górgij -a*, tudi *Górgias* (predlog: *Górgija -e* in *Górgija -a*, tudi *Górgias*); *Leoníd -a*, tudi *Leonídas* (predlog: *Leonída -e* in *Leonída -a*, tudi *Leonídas*); *Ávgij -a* (predlog: *Ávgija -e* in *Ávgija -a*, tudi *Ávgias*).
- e) Dve imeni sta prevzeti iz latinske tradicije (ne direktno iz grščine) in se je njuna raba tradicionalno uveljavila: *Epaminóndas -da* (namesto *Epamejónndas -da* (Ἐπαμεινώνδας) ali *Epamejónnda -de* in *Epamejónnda -da*) in *Ávgij -a* (namesto *Ávgeas -a* ali *Avgejas -a* (Ἀύγεας, Ἀυγείας) ali *Avgeja -e* in *Avgeja -a*).
- f) Pri imenu *Leoníd -a*, tudi *Leonídas* je napačen naglas; pravilno bi bilo *Leónida, Leónidas*.
- g) Pri latinskih imenih tipa *Seneka* v SP 2001 ni posebnosti (*Séneka -e; Agrípa -e*); enako kot pri grških imenih glede izbire sklanjatve velja načelo variantnosti, pridevniški obliki *Sénekin* in *Agrípin* pa sta označeni kot prepovedani (•).

3. Imena tipa *Sófoklej, Pêriklej, Hêraklej*

- a) Gre za imena, ki se v grščini končujejo na *-κλης [-kles]* oz. *-κλῆς [-klês]*. Že vsaj od Vodnika naprej se uporabljajo poslovenjene oblike, ki se končujejo na *-ej*. To tradicijo ohranja tudi SP 2001: *Dámoklej -a; Hêraklej -a; Pêriklej -a; Poliklêj -a; Sófoklej -a; Temístoklej -a ...* V filološki stroki je sicer uveljavljena raba oblik *Damokles, Herakles, Perikles, Polikles, Sofokles, Temistokles* (rod. *Damokla, Herakla, Perikla, Sofokla, Temistokla*), ki so v SP 2001 navedene kot možne dvojnice, a ne vedno, npr. samo *Pêriklej* (brez *Pêrikles -a*); samo *Poliklêj* (brez potencialne različice *Poliklês*).

- b) Iztočnica *Poliklêj* -a je edina, pri kateri avtor pri poslovenjeni obliki ohranja izvorno grški naglas na zadnjem zlogu (Πολυκλήης); sicer so vsa imena te skupine, ki so vključena v SP 2001, v grškem izvorniku brez izjeme naglašena na koncu.

4. Imena tipa *Odisêj*, *Pelêj*, *Prometêj*

Ta imena v grščini spadajo med samoglasniške osnove (na dvoglasnik) in so tvorjena s starim, še predgrškim obrazilom -εύς (grščina ga je uporabljala za tvorbo moških imen in samostalnikov, ki izražajo delujočo osebo): *Egêj* -a; *Pelêj* -a; *Odisêj* -a; *Prótej* -a; *Ántej* -a; *Prometêj* -a; *Mórfej* -a; *Órfej* -a; *Perzêj* -a; *Pirêj* -a ...

Nekaj značilnosti v SP 2001 najdenih oblik:

- Pri nekaterih od teh iztočnic SP 2001 navaja tudi različice s končnico *-eus*, npr. *Odisêj* → tudi *Odíseus*; *Prometêj* → tudi *Prometéus*; *Órfej* → tudi *Órfeus*; *Prótej* → tudi *Próteus*. Toda samo: *Egêj*, *Pelêj*, *Ántej*, *Mórfej*, *Perzêj*, *Pirêj*.
- Pri vseh iztočnicah bi moral biti naglas na koncu (-êj), vendar ga najdemo tudi na predzadnjem zlogu (*Ántej*, *Prótej*, *Órfej*, *Mórfej*), morda pod vplivom latinskih oblik, pri imenu *Prótej* pa gre morda tudi za vpliv strokovnega izraza *próteus*.
- Pri iztočnici *Ántej* -a ni znano, za katero mitološko osebo gre, kajti vse mitološke osebe in živali s tem imenom (Ἄντηός) so precej neznane. Morda gre za mitološkega velikana *Antaja* (Ἄνταϊός); v tem primeru bi moral biti naglas *Antáj*.
- V to skupino sodi tudi iztočnica *Pirêj* -a (Πειραιεύς [Pejrajêj]); ta oblika, ki je enako kot v prejšnje pravopise sprejeta tudi v SP 2001, se je uveljavila pod vplivom latinščine in nove grščine (*Piraeus*, *Peiraiás*, Πειραιάς).
- Posebnost te skupine je *Ahíl* -a, za katerega SP 2001 navaja tudi različico *Ahíles*. Najdemo jo že v prvih slovenskih prevodih Homerja, ohranjena pa je tudi v Sovretovem prevodu (gl. 1. verz *Iliade*: »Pesem, boginja, zapoj o jezi Pelida Ahila«). Izvirno grško ime je Ἀχιλλεύς [Akhilleús]; če *Peleús* slovenimo *Pelêj*, *Odysseús* *Odisêj*, *Atreús* *Atrêj* itn. bi bila za *Akhilleús* po analogiji poslovenjena oblika *Ahilêj*. Oblika *Ahil* se je uveljavila predvsem zaradi metrike; prevajalci Homerja so hitro ugotovili, da je trizložno obliko *Ahilêj* neprimerno težje ujeti v metrum kot dvozložno obliko *Ahíl*.

5. *Petovija* – *Ptuj*; imena tipa *Ciceron*

- Kot antično ime mesta *Ptuj* SP 2001 navaja obliko *Petôvija* -e ž, kar bi bilo pravilno, če bi pri slovenjenju imen tega razreda upoštevali samo imenovalnik. Gre za latinske samostalnike konzonantnega dela 3. ali mešane deklinacije (osnove na *-l*, *-n*, *-r*, *-s*), ki so večinoma moškega spola z nekaj izjemami ženskega; med slednje spadajo samostalniki, ki se v imenovalniku končujejo na *-do*, *-go*, *-io*, kamor spada tudi *Poetovio*. Pri teh samostalnikih izhajamo iz njihove osnove, ki jo določamo v rodilniku (*Poetovion-*); in ker je samostalnik ženskega spola, se pravilna poslovenjena oblika glasi *Petovióna*.
- V vseh štirih primerih imen moškega spola tipa *Ciceron* (*Cíceron* -óna; *Káton* -óna; *Scípion* -óna; *Rúbikon* -óna) končni *-n* iz osnove nastopa tudi v imenoval-

niški obliki in nakazuje tudi roditeljsko obliko; v vseh primerih je pravilno nakazana tudi sprememba naglasnega mesta v roditeljski obliki. Pri imenih oseb je kot dvojica zapisana tudi pogosto uporabljena oblika brez končnega *-n* v imenovalniku (*Cícero; Káto; Scípío*).

Sklep

Analiza primerov antičnih imen v SP 2001 (v prispevku je predstavljena četrtnina vseh obdelanih skupin primerov) pokaže naslednje. Pri slovenjenju antičnih imen so vidna nihanja; avtorji so se pri svojem delu po eni strani opirali na pravila, pogosto pa tudi na tradicijo, zato je med oblikami znotraj predstavljenih skupin nekaj nehomogenosti. Sestavljavci so pri izbiri primerov upoštevali uveljavljeno rabo, ki je bila glavni pogoj za vključitev imena ali oblike. Nekaj je napak pri naglaševanju; tudi tu se kaže ujetost med pravila in tradicijo. Kot primeri so v SP 2001 večinoma uporabljena znana imena iz antičnega sveta, redkeje tudi manj znana. Primerov v posameznih skupinah je pogosto premalo za natančno določitev pravil slovenjenja; s primeri, ki so – če gledamo nanje z vidika klasične filologije ali prevajalca – posebnosti, odstopanja ali posebni primeri, se SP 2001 večinoma ne ukvarja. Pri latinskih imenih dosledno (in pravilno) upošteva poklasično izgovarjavo latinščine.

Viri in literatura

- ARISTOTEL, 2010: *Politika*. Ljubljana: GV založba.
- BAJEC, Anton idr., 1962: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: DZS.
- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- BREZNIK, Anton, 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- BREZNIK, Anton, RAMOVŠ, Fran, 1935: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- BUNC, Stanko, 1940: *Pregled slovnice slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- HRIBERŠEK, Matej, 2005: *Klasični jeziki v slovenskem šolstvu 1848–1945*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JANEŽIČ, Anton, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence*. Celovec: Eduard Liegel.
- JERÈ, Franc, 1915: Lastna imena. Anton Dokler: *Grško-slovenski slovar*. Ljubljana: Katoliška tiskarna. VII–XI.
- LEVEC, Fran, 1899: *Slovenski pravopis*. Dunaj: cesarska kraljeva zaloga šolskih knjig.
- MALAVAŠIČ, Franz, 1849: *Slovenska slovnica za prve slovenske šole v mestih in na deželi po nar boljših dosadanjih slovnicaх zdelana od Fr. Malavašiča*. Ljubljana: J. Giontini.
- METELKO, Franc Serafin, 1825: *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. Laibach: gedruckt bey Leopold Eger.
- POHLIN, Marko, 1781: *Tu malu besedishe treh jesikov*. Laybach: gedruckt und zu haben bey Friedrich Eger.
- POHLIN, Marko, 1783: *Kraynska grammatika. Zweyte verbesserte Auflage*. Laybach.
- SKET, Jakob, 1900: *Janežičeva slovenska slovnica: za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- SP 1950 = *Slovenski pravopis*, 1950. Ljubljana: SAZU, DZS.
- SP 2001 = TOPORIŠIČ, Jože idr. (ur.), 2001: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

TOMINŠEK, Josip, 1910a: Pisava tujih, posebno latinskih in grških lastnih imen v slovenščini. *Ljubljanski zvon* 30/8–9. 468–475, 539–543.

TOMINŠEK, Josip, 1910b: *Antibarbarus. Studije o napakah in pravilih slovenskega pisanja I*. Ljubljana: L. Schwentner.

VODNIK, Valentin, 1811: *Pismenost ali Gramatika sa perve shole*. Lublana: Leopold Eger.

VODNIK, Valentin, 1840: *Pésme Valentina Vodnika*. Ljubljana: Jožef Blaznik.

(NARAZEN PISANE) SAMOMEDPONSKE ZLOŽENKE Z LEKTORSKEGA VIDIKA

Boris Kern

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.611'35

V prispevku se osredotočamo na lektorski vidik pri soočanju z medponskoobrazilnimi zloženkami oz. zvezami s strukturo nepridevnik + samostalnik. V ta namen je bila izdelana posebna anketa. Glede na naglo naraščanje tovrstnih zloženok oz. besednih zvez v zadnjih dvajsetih letih bo lektorsko stališče soočeno s teoretičnimi izhodišči obravnave te problematike v *Slovenski slovnici* (2000) in v *Slovenskem pravopisu* (2001).

zloženke, besedne zveze, medponskoobrazilne zloženke, samomedponske zloženke, novejšje besedje

The article focuses on the language reviser's point of view on non-adjective+noun compounds or phrases with a non-adjective+noun syntactic structure. A questionnaire was prepared with this in mind. In view of the increasing number of instances of such compounds/phrases in the last twenty years, the language reviser's point of view will be compared with the theoretical stances in the *Slovene Grammar* (2000) and the *Slovene Normative Guide* (2001).

compounds, phrases, non-adjective+noun compounds, phrases with a non-adjective+noun syntactic structure, new vocabulary

1 Uvod

Pojav tvorjenk iz dveh samostalnikov datiramo v drugi polovici 19. stoletja (Vidovič Muha 1988b), in sicer kot posledico vpliva nemščine, sama obravnava tovrstnih zloženok oz. besednih zvez pa je v slovenskem jezikoslovnem prostoru stalnica.¹ Toporišič že v svojem članku *Besednovrstna vprašanja slovenskega jezika* (1974: 35) v SSKJ predlagano rešitev poimenovanja *vikend* v zvezi *vikend hiša* označi za napačno – avtor nasprotuje tako oznaki *nesklonljiv pridevnik* (iz poskusnega snopiča SSKJ) kot oznaki *neskl. prilastek* (SSKJ): »vikend v teh besedah ni nič drugega kot nesamostojna besedotvorna sestavina zloženke.« V *Slovenski slovnici* (2000: 193) avtor tvorjenke tega tipa opredeli kot samomedponske zloženke. Zato ni presenetljivo, da so tudi v SP 2001 tovrstne zveze predstavljene prednostno kot zloženke (§ 495, 496, 498). Možnost pisanja skupaj ali narazen je prisotna v primeru zloženok, katerih sestavine se v zamenjanem besednem redu lahko uporabljajo kot besedne zveze:²

¹ Obravnavo problematike v posameznih pravopisnih slovarjih in pri posameznih raziskovalcih je zelo pregledno predstavila Nataša Logar (2005: 210–220).

alfažarki/alfa žarki; pri čemer so bolj priporočljive besedne zveze: *žarki alfa*. Zveze, pri katerih je prva sestavina črka, kratična zveza črk ali številka, se pišejo z vezajem: a-kmet, b-razred, C-vitamin, TV-program itn. Kot rečeno, SP 2001 tovrstne zveze v pravopisnem slovarju obravnava prednostno kot zloženke, kar glede na SSKJ predstavlja določen odstop, vendar pa je v posameznih primerih ob njih kot še dopusten v knjižnem jeziku (z oznako »tudi«) naveden zapis narazen.

2 Novejše obravnave medponskoobrazilnih zloženok oz. besednih zvez s strukturo nepridevnik + samostalnik

Iz novejših razprav (Gložančev 2012; Kern 2012; Logar Berginc 2012; Žele 2009, 2015a, 2015b) gre razbrati, da se nihče od raziskovalcev, ki so se s to problematiko ukvarjali v zadnjih letih, izrazilo ne zavzema za pisavo skupaj. Opaziti je veliko večjo naklonjenost pisavi narazen, in sicer predvsem zaradi (a) izrednega porasta tovrstnih zvez v zadnjem času, pri katerih se zapis skupaj ne pojavlja,³ in (b) precejšnje avtomatiziranosti pri tvorbi zvez s strukturo nepridevnik + samostalnik (Gložančev 2012; Kern 2012). Izredno pomembno je spoznanje A. Žele (2009: 203), ki ugotavlja da »[p]redvsem zaradi visoke stopnje prevzetosti, ki posega tudi v sistemskost jezika, se že vsaj dve desetletji potrjuje, da del novih tvorjenk (s prevzetimi sestavinami) ni mogoče vključevati v slovenske pretvorbene (besedo)tvorne zakonitosti.«⁴ Izredno zanimiva je tudi avtoričina teza, da ima pisanje skupaj in narazen pravzaprav pomen-skorazločevalno ozadje (Žele 2015b).

3 Anketa za lektorje

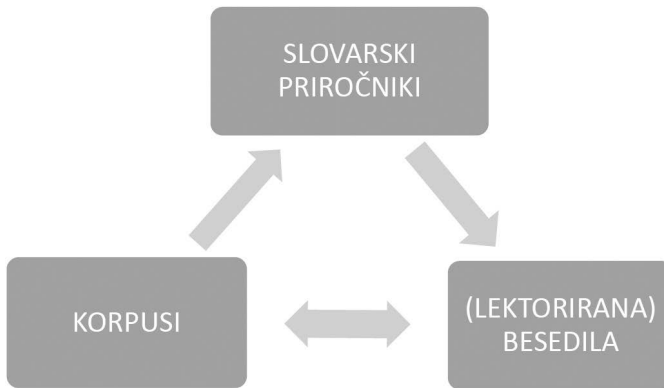
3.1 Utemeljitev ankete

Glede na dvojnost same rabe zapisa skupaj in narazen, ki jo odraža gradivo – (danes) besedilni korpusi, posledično tudi slovarski priročniki (predvsem razlagalnega tipa) odlikavajo to dvojnost, hkrati pa ta povzroča, da se dvojnost le utrjuje. Soodvisnost slovarskih priročnikov, korpusov besedil in besedil, ki so v veliki večini lektorirana, bi torej lahko prikazali z naslednjo shemo:

2 SP 2001 tudi leksemse enote z zapisom narazen opredeli kot zloženke, kar je kontradiktorno (prim. Gložančev 2012: 134). Naslov prispevka s tako izpostavitvijo »narazen pisanih zloženok« želi opozoriti ravno na to.

3 V SNB kar dve tretjini tovrstnih zvez ne izkazujeta zapisa skupaj (prim. Kern 2012: 147).

4 Poleg tega tudi A. Gložančev (2012: 125): »V zadnjih dvajsetih letih je, zlasti ob izrazitem porastu iz angleščine prevzetega besedja, ta leksemski tip postal pravi jezikovni trend, tudi za slovenščino že (skoraj) običajni tvorbeni model in kot tak nespregledljivi segment novejše slovenske leksike.« in Kern (2012: 147–148): »V primeru novejšega besedja lahko govorimo o avtomatiziranosti tvorjenja zvez s strukturo nepridevnik + samostalnik, hkrati pa se ponovno postavlja vprašanje, ali je omenjene (novejše) tipe res še mogoče obravnavati kot zloženke, saj zanje težko trdimo, da so nastali po ustaljenih besedotvornih postopkih, poznanih v slovenskem knjižnem jeziku.«

Slika 1: Soodvisnost slovarskih priročnikov, korpusov in besedil

Glede na to, da tako korpus Gigafida kot Nova beseda zajemata predvsem besedila, ki so v veliki večini lektorirana, je bilo zanimivo preveriti, kako do problematike zapisa skupaj in narazen postopajo lektorji, sploh glede na že omenjeno dvojnost, ki jo ponujajo slovarski priročniki. Anketa je bila spletna, in sicer je bila izvedena s pomočjo orodja za spletne ankete 1KA, trajala je od 13. 6. 2016 do 22. 7. 2016, hkrati pa je bila identična anketa razdeljena lektorjem na Lektorskem društvu Slovenije tudi v tiskani verziji.⁵

3.2 Podatki o anketirancih

Na anketo se je odzvalo 241 lektorjev, in sicer 207 lektorice (86 %) in 34 lektorjev (14 %). Večina anketiranih je bila stara od 26 do 35 let (83 oz. 34 %), sledita skupini lektorjev od 36 do 45 let (66 oz. 28 %) in od 46 do 55 let (37 oz. 16 %) ter od 56 do 65 (25 oz. 11 %), drugih je bilo manj: 18 oz. 7 % v skupini od 20 do 25 let ter 12 oz. 5 % v starostni skupini nad 66 let. Več kot polovica anketiranih prihaja iz Ljubljane oz. okolice (115 oz. 52,8 %), 26 oz. 12 % iz severovzhodne Slovenije, drugi pa iz različnih delov Slovenije. Med anketiranci prevladujejo profesorji slovenščine (125 oz. 52 %), sledijo univerzitetni diplomirani slovenisti (62 oz. 26 %), v tretji skupini (54 oz. 22 %) pa je zelo pisana množica različnih profilov: 6 anketirancev ni dokončalo slovenistične izobrazbe, 3 osebe so doktorji znanosti (2 med njimi sta slovenista, en je sociolog), 4 anketiranci so prevajalci, 3 diplomirani sociologi, najdemo pa tudi diplomiranega primerjalnega jezikoslovca, diplomirano primerjalno komparativistko, pravnico, bibliotekarja, ekonomistko, učiteljico razrednega pouka, novinarko in profesorja glasbe. Med anketiranci je kar dve tretjini takih, ki lektorirajo občasno in obsegovno omejeno (160 anketirancev), 22 % (53 anketirancev) je zaposlenih kot lektorji, 12 % (28 anketirancev) pa lektoriranje predstavlja redno dopolnilno dejavnost. Zanimivo je tudi, da med tipi besedil, ki jih anketiranci lektorirajo,⁶ prevladujejo diplomska in magistrska dela (56 % oz. 134 anketiranci), sledijo publicistična (32 %

⁵ Tiskana različica je imela namen v anketo zajeti tudi starejše lektorje, pri čemer pa mi je bila vrnjena le ena anketa.

⁶ Anketiranci so lahko izbrali več možnih odgovorov.

oz. 77 anketirancev) in strokovna besedila (31 % oz. 74), praktičnosporazumevalna (19 % oz. 45 anketirancev), leposlovna besedila (16 % oz. 38 anketirancev). 32 % (77) anketirancev lektorira zelo raznovrstna besedila. Polovica anketiranih ima z lektoriranjem več kot desetletne izkušnje (50 % ali 121), sledi skupina anketiranih s 6 do 10 leti delovnih izkušenj (21 % oz. 51), nato s 3 do 5 leti (19 % oz. 45), lektorjev, ki imajo od 1 do 2 leti izkušenj, pa je bilo 10 % oz. 24.

3.3 Anketna vprašanja

Anketni vprašalnik je obsegal deset povedi, pri katerih so se morali lektorji odločiti, ali bi zapis podčrtane besede oz. besedne zveze popravili ali ne, svojo odločitev pa so nato morali utemeljiti.

3.3.1 Zloženke s kratično prvo sestavino

WLAN vmesnik, TV dnevnik, hi-fi slušalke, r'n'b pevka

Gre za zloženke, pri katerih je prva sestavina kratica. Po SP 2001 te zloženke pišemo z vezajem: »[**Stični vezaj pišemo**] med sestavinami **zloženk, nastalih iz podredne zveze, če je prvi del** števka (več števk) ali **črka (več črk): [...]** **C-dur, C-vitamin, TV-drama, c-mol [...]**.« (§ 417)⁷ Korpusno gradivo v teh primerih izkazuje izredno močno tendenco pisanja brez vezaja, tj. narazen, kar potrjujejo tudi podatki v Tabeli 1.

Tabela 1: Načini zapisa zloženk s kratično prvo sestavino in njihova pogostost v korpusu Gigafida

Način zapisa (število zadetkov v Gigafidi) ⁸		
WLAN-vmesnik (7)	WLAN vmesnik (15) ⁹	vmesnik WLAN (94)
TV-dnevnik (2.280)	TV dnevnik (12.728)	/
Hi-Fi-slušalke/hi-fislušalke (0)	Hi-Fi slušalke (8)	slušalke Hi-Fi (1)
r'n'b-pevka (3)	r'n'b pevka (69)	pevka r'n'b (2)

Iz Tabele 1 je razvidno, da v vseh štirih primerih prevladuje zapis brez vezaja. Izjema je WLAN-vmesnik, pri katerem je različica z desnim prilastkom izrazito prevladujoča.

Posebej problematična sta zapisa *Hi-Fi slušalke Philips SHD8600UG* in *r'n'b pevka*, saj ima prvi tudi desni prilastek, torej sicer možna predstavitev levega prilastka na desno od jedra besedne zveze ni najboljša rešitev, hkrati pa tudi zapisa *hi-fi-slušalke/hi-fislušalke* delujeta nenavadno. Podobno nenavaden je tudi zapis *r'n'b-pevke* (z vezajem), za katerega v korpusu najdemo le tri potrditve. *TV dnevnik* je bil v anketi vključen, ker v rabi izrazito prevladuje zapis brez vezaja (12.758 : 2.280). Nezanemar-

⁷ Poudaril avtor prispevka.

⁸ Ponavljalni zadetki pri zapisih, ki imajo več kot 200 zadetkov, niso bili izločeni.

⁹ Zapis *Wlan vmesnik* se v korpusu *Gigafida* pojavi le enkrat, so pa sicer zapisi *Wlan* in *wlan* pogostejši v drugih zvezah.

ljiv je tudi podatek, da že SSKJ navaja zapis zveze *TV sprejemnik* brez vezaja. Pogosta raba brez vezaja je vodila tudi avtorje *Koncepta novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika* (2015: 45) v zapis, da se bodo v teh primerih za zapis narazen odločili le, če ga bo legitimiralo nacionalno standardizacijsko telo. SSKJ 3 tako pri iztočnici WC v drugem pomenu, ki združuje primere, v katerih WC nastopa v pridevniški rabi (oznaka kot pridevnik), vendarle navaja tudi kolokacije WC kotliček, WC školjka, WC papir, WC kabina (zapis brez vezaja). Pri stalni besedni zvezi WC-školjka zapis brez vezaja ni registriran. Predvidevamo lahko, da bo podatek o normativno neustrezni/manj ustrezni možnosti brez stičnega vezaja v prihodnje naveden v zavihku Normativnost.

3.3.1.1 Rezultati ankete

(3)¹⁰ Na internet se je priklopila preko <u>WLAN</u> vmesnika.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	36	23 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	121	77 %

(5) Brežžične <u>Hi-Fi</u> slušalke Philips SHD8600UG za brezmejno uživanje v vrhunskem zvoku odlikuje digitalni brezžični prenos, ki nudi popolno svobodo gibanja.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	103	72 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	40	28 %

(6) Singel je posnel skupaj z <u>r'n'b</u> pevko Myo.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	97	68 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	46	32 %

(7) Je voditelj osrednjega <u>TV</u> dnevnika.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	40	29 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	99	71 %

Rezultati ankete so v primeru zložen s kratično prvo sestavino izredno pomenljivi, saj v vseh štirih anketnih primerih prihaja med lektorji do precejšnjega razhajanja – od petine do tretjine anketiranih bi namreč ravnala drugače kot preostanek. V primerih *WLAN vmesnika* in *TV dnevnika* bi večina popravila zapis v zapis z vezajem (WLAN-dnevnik 77 %, TV-dnevnik 71 %), medtem ko so pri *Hi-Fi slušalkah* in *r'n'b pevki* rezultati obratni – zapisa ne bi popravilo 72 % (*Hi-Fi slušalke*) oz. 68 % (*r'n'b pevka*). Pri *WLAN vmesniku* bi jih rahla večina popravila v zapis z vezajem (47 oz. 42 %), 43 oz. 38 % bi se jih odločilo za *vmesnik WLAN*, medtem ko obe omenjeni možnosti (v veliki večini kot enakovredni) navaja 22 oz. 20 % anketirancev. V primeru *TV dnevnika* so anketiranci zapis brez vezaja utemeljevali predvsem s pogosto rabo, dva anketiranca pa sta se sklicevala tudi na zapis brez vezaja v SSKJ. V primeru *hi-fi slušalk* je večina tistih, ki zapisa ne bi popravila, svojo odločitev

¹⁰ Številčenje se nanaša na razporeditev povedi v anketi. Istovrstni primeri seveda niso bili navedeni skupaj.

utemeljevala: (a) z rabo, (b) s trditvijo, da bi bil zapis skupaj nerazumljiv, (c) da bi dva vezaja delovala nenavadno, oz. (č) z dejstvom, da *hi-fi* SSKJ 2 navaja v pridevniški rabi. Med tistimi, ki bi zapis popravili, bi se velika večina (18) odločila za zapis *slušalke hi-fi*, 9 za zapis z vezajem, trije pa za zapis po zgledu *hi-fi gramofona* v SP 2001¹¹ za zapis skupaj. Večina tistih, ki zapisa *r'n'b pevke* ne bi popravila, to utemeljuje z ustaljeno rabo (7), pri čemer *r'n'b* razumejo kot pridevnik (3), zapis z vezajem oz. skupaj pa bi deloval zelo nenavadno (6). Načinov, na katerega bi popravili zapis vsi drugi, je veliko: *pevka r'n'b* (9), *r'n'b-pevka* (7), *pevka r'n'b-ja* (6), *pevka zvrsti r'n'b* (3), *rnb pevka* (3), *rhythm & blues pevka*, *pevka r'n'b glasbe*, *rnb-pevka*, *r'n'bpevka*, *r'n'b-jevska pevka*, *pevka glasbe r'n'b* (po en odgovor).

3.3.2 Zloženske s krnjenim pridevnikom

Eko šola, poppevec in alterkultura

Gre za »krnjene« pridevnike *ekološki* → *eko*, *popularni* → *pop*, *alternativni* → *alter*,¹² pri katerih je zapis skupaj dokaj močan, kar potrjujejo tudi podatki predvsem pri *ekošoli* v Tabeli 2. V primeru *Eko šola* je velika začetnica nakazovala, da je v uradnem imenu zapis narazen, čeprav to ni res. Primer *poppevec* je bil naveden, saj je v tem primeru nezanemarljiva pojavitev dveh p-jev, ki govori v prid pisanju narazen.

Tabela 2: Načini zapisa zloženk z okrnjenim pridevnikom in njihova pogostost v korpusu Gigafida

Način zapisa (število zadetkov v Gigafidi)			
ekošola (1236)	eko šola (767)	ekološka šola (35)	/
alterkultura (6)	alter kultura (15)	alternativna kultura (427)	/
poppevec (52)	pop pevec (489)	/	(pevec popa) ¹³

Načelno velja, da v primerih s »krnjenimi« pridevniki prevladuje oz. je vsaj sorazmerno močna raba zapisa skupaj (prim. Kern 2012: 146–147). SNB jih zato navaja izhodiščno zapisane skupaj (na prvem mestu zapis skupaj, na drugem pa zapis narazen). Slednje sicer ni normativni podatek – v slovarju je izražena cikličnost slovarskega prikaza: v t. i. zbirnem mestu *eko...* najdemo nanašalni sklic na pridevnik *eko*, pri slednjem pa nanašalni sklic na prvi del zloženk.

3.3.2.1 Rezultati ankete

(2) V nacionalnem projektu <i>Eko šola</i> kot način življenja je takrat sodelovalo 87 šol.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	100	58 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	73	42 %

¹¹ SP 2001 navaja še zapis *hi-fi gramofon*, vendar s kvalifikatorjem tudi »uvaja še dopustno knjižno dvojnico« (§ 1066).

¹² Za vse omenjene primere je značilno, da nastopajo tudi v vlogi predikata (prim. Kern 2012: 146).

¹³ Tovrstne zveze ne sodijo v obravnavano tematiko, zato so navedene v oklepaju. *Pevec pop* se v korpusnih virih ne pojavlja.

(4) Njegova kariera poppevca se je začela, ko je bil star 15 let.		
1 Zapis ne bi popravila/poppravil.	53	34 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	105	66 %

(10) Metelkova velja za največje središče alterkulture.		
1 Zapis ne bi popravila/poppravil.	76	56 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	59	44 %

Rezultati so bili v tej skupini najbolj izenačeni: razlika med tistimi, ki bi zapis popravili, in tistimi, ki ga ne bi, so majhne – v primeru *alterkulture* le 12 %, in sicer v prid nepopravljenega zapisa skupaj, v primeru *Eko šole* je razlika 16 % (v prid zapisa narazen), pri *poppevcu* pa je razlika nekoliko večja, tj. 32 % (v prid zapisa narazen). V primeru *Eko šole* se je polovica tistih, ki zapisa ne bi popravila (30), tako odločila, ker gre za uradno ime projekta. Uradno ime projekta je sicer *Ekošola*, vendar večina lektorjev tega očitno ni preverila. Če se primer ne bi dotikal lastnoimenske problematike, bi bil zapis skupaj/narazen verjetno izredno izenačen oz. bi celo več lektorjev izbralo zapis skupaj. 8 anketirancev *eko*, sklicujoč se tudi na predikativno rabo, razume kot pridevnik, zaradi česar bi zvezo pisali narazen. Med 44 % tistih, ki bi pisali zvezo skupaj, jih je nekaj (4 anketiranci) preverilo in ugotovilo, da se tudi v uradnem imenu *Ekošola* piše skupaj, drugi so *ekošolo* videli kot v ničemer izstopajoč primer od vseh drugih. Anketiranci so nepopravek pri *poppevcu* utemeljevali s tem, da gre za zloženko oz. da tak zapis predvideva SP 2001, 11 anketirancev je navedlo, da se zaveda, da je možen zapis tako skupaj kot narazen, vendar se v konkretnem primeru za popravek ne bi odločilo. Zapis narazen so lektorji utemeljevali predvsem z rabo, z večjo »preglednostjo«, z nenavadnostjo pojavitve dveh p-jev in pa s tem, da zapis skupaj deluje »nenavadno«. 4 lektorji so se odločili za popravek v *pevec popa* oz. variantno s *pevec popglasbe/pevec pop glasbe* in 3 za *pevca popularne glasbe*. Eden od lektorjev je tudi navedel, da v njihovi časopisni hiši velja dogovor, da te primere pišejo narazen. Tretji primer iz te skupine, ki je hkrati najbolj razdelil lektorje, je primer *alterkultura*. Med anketiranci, ki zapisa ne bi popravili, se jih je največ sklicevalo na to, da gre za zloženko, trije so poudarili, da sta možna oba zapisa – skupaj ali narazen. Med lektorji, ki bi zapis popravili, jih je večina (27) takih, ki bi *alterkultura* zapisali skupaj, 20 pa bi jih zapis popravilo v *alternativna kultura*. En lektor je tudi navedel, da v SNB najdemo le zapis skupaj, kar pa ni res. Med zbirnima gesloma *alter* (prid.) in *alter* (prvi del zloženek) je vzajemna povezava, tudi pri geslu *alterscena* sta navedena tako zapis narazen kot skupaj.¹⁴ En lektor bi zapis popravil v *drugačna kultura*.

¹⁴ Med njima je sicer oznaka *in*, ki pa ni normativna. Več o slovarski rešitvi teh primerov glej Kern 2012.

3.3.3 Zveze samostalnik + samostalnik, pri katerih je njuno zaporedje nezamenljivo

videokonferenca, taksi služba

V navedenih primerih zamenjava prve sestavine besedne zveze v desni prilastek ni možna. Glede na pogostnost med navedenima primeroma obstaja velika razlika: *videokonferenca* je kar petkrat pogosteje zapisana skupaj, pri *taksi službi* pa je pogostejši zapis narazen (589 : 15).

Tabela 3: Načini zapisa in njihova pogostost v korpusu Gigafida

Način zapisa (število zadetkov v Gigafidi)	
videokonferenca (1378)	video konferenca (257)
taksislužba (15)	taksi služba (589)

3.3.3.1 Rezultati ankete

(1) Za ponedeljek so sklicali <u>video konferenco</u> prometnih ministrov Evropske unije.		
1 Zapisa ne bi popravila/poppravil.	64	36 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	112	64 %

(9) <u>Taksi služba</u> dela štiriindvajset ur dnevno.		
1 Zapisa ne bi ppravila/poppravil.	101	75 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	34	25 %

Zapis *video konferenca* bi popravili dve tretjini anketirancev (112 oz. 64 %). Zapisa narazen v primeru *taksi služba* pa ne bi popravilo tri četrtine (101 oz. 75 %) anketirancev. Razlog je v večini primerov v tem, da SP 2001 dopušča tako zapis skupaj kot narazen. Pomenljiva je naslednja utemeljitev: »V preteklosti sem vse take zveze pisala skupaj, zdaj pa ne več – razlogi so pragmatični. Takih primerov je vse več, problematične se mi zdijo zlasti kombinacije z besednimi zvezami, npr. bio laneno olje/biolaneno olje?«.

V primeru *taksi služba* se tako tisti, ki bi zapis popravili v zapis skupaj (*taksi-služba*), kot tisti, ki se za popravek ne bi odločili, sklicujejo na SP 2001, ki dovoljuje oba zapisa, pri čemer je med njima oznaka »tudi«, ki uvaja »še dopustno knjižno dvojnico«. Iz odgovorov je razvidno, da nezanimljivo delež lektorjev hierarhijo, ki jo vzpostavljajo oznake »in«, »ali« oz. predvsem »tudi«, zanemarja. Sicer pa lektorski posegi sovpadajo s pogostostjo posameznega zapisa v Gigafidi.

3.3.4 Besedne zveze v vlogi levega prilastka

V zadnjih desetletjih se je zgodil porast besednih zvez, pri katerih v vlogi levega prilastka nastopa besedna zveza: *heavy metal koncert*, *fast food trgovina*, *new age glasba*, *second hand trgovina*,¹⁵ *od vrat do vrat prodaja*, zaenkrat priložnostne pa so

¹⁵ Tudi med njimi gre za več različnih tipov, npr. *second hand* kot samostalnik ne nastopa, »pridevniškost« je torej v tem primeru še toliko bolj izrazita.

celo strukture stavek + samostalnik: *Všeč mi je ta Cankarjev dom sreča Cvetličarno moment, Pevki rada-bi-da-pri-frizerju-berejo-o-meni dretje gotovo ne koristi.* Slednja primera kažeta na popoln prevzem angleškega tvorbenega modela v slovenščino.

V primeru *second hand trgovina* se tak zapis v Gigafidi pojavi 22-krat, zapisov skupaj ni, najdemo pa 19 primerkov kalkirane zveze *trgovina iz druge roke*, največ (čez 150) pa je zadetkov za zveze *trgovina z rabljenimi oblačili/oblekami/izdelki/predmeti*.

3.3.4.1 Rezultati ankete

(8) Finska je dežela <i>second hand</i> trgovin.		
1 Zapisa ne bi popravila/popravil.	46	33 %
2 Zapis bi popravila/poppravil.	94	67 %

Tretjina lektorjev zapisa *second hand trgovina* ne bi popravila, sklicujoč se ali na SNB ali ker menijo, da je besedna zveza že dovolj uveljavljena. Nekaj lektorjev je sicer izrazilo, da bi morda razmislili tudi o prevodu oz. da je to odvisno predvsem od tega, kje bi se izraz pojavil. Preostali dve tretjini pa bi zapis popravili, in sicer v *trgovina iz druge roke* ali z *rabljenimi oblačili/blagom*,¹⁶ z *uporabljenimi izdelki*, 5 lektorjev se je opredelilo, da bi poslovenili izraz, pri čemer pa prevoda ni navedlo. 7 lektorjev bi popravilo v *trgovina second hand*, dva pa v zapis z vezajem *second-hand trgovina*.

4 Sklep

Obravnava zvez *nepridevnik + samostalnik* oz. medponskoobrazilnih zloženek je stalnica v slovenskem jezikoslovnem prostoru, hkrati pa predstavlja vedno znova aktualen problem vseh lektorjev. Toporišič je trdno stal na strani obravnave teh zvez kot zloženek, kar se je odrazilo tudi v SP 2001, medtem ko so nekateri drugi raziskovalci že v 70. letih 20. stoletja utemeljevali zapis narazen (Jakob Rigler). Med novejšimi razpravami gre razbrati večjo naklonjenost pisavi narazen, in sicer predvsem zaradi (a) izrednega porasta tovrstnih zvez v zadnjem času, pri katerih se zapis skupaj ne pojavlja, še posebej, če je prva sestavina teh zvez večbesedna, in (b) precejšnje avtomatiziranosti pri tvorbi zvez s strukturo *nepridevnik + samostalnik*.

Iz ankete je razvidno, da tudi lektorji pri soočanju s to problematiko postopajo zelo različno: pri skoraj vseh primerih, vključenih v anketo, bi vsaj četrtina ravnala drugače kot drugi. Lektorji se seveda zavedajo možnosti tako zapisa skupaj kot narazen, pri čemer je vendarle večina naklonjena zapisu narazen, sploh v primerih, kot so *r'n'b pevka*, *hi-fi slušalke*, *pop pevec* in *taksi služba*. Pri utemeljevanju zapisa skupaj opazamo izrazito sklicevanje na SP 2001, pogosto tudi na Jezikovno svetovalnico Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

¹⁶ *Trgovina z rabljenimi oblačili* dejansko ne (nujno) ustreza *second hand trgovini*, saj se slednja ne omejuje le na prodajo oblačil.

Viri in literatura

- DOBROVOLJC, Helena, JAKOP, Nataša, 2011: *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gigafida = Korpus Gigafida. www.gigafida.net (dostop 1. 7. 2016)
- GLIHA KOMAC, Nataša idr., 2015: *Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GLOŽANČEV, Alenka, 2012: Novejša slovenska leksika v luči obravnave samostalniških zložen v Slovenskem pravopisu 2001. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja. Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 125–139.
- KERN, Boris, 2012: Pisanje skupaj in narazen v Slovarju novejšega besedja slovenskega jezika. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja. Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 141–149.
- LOGAR, Nataša, 2005a: Filter vrečka ali filtervrečka, foto posnetek ali fotoposnetek, ISDN paket ali ISDN-paket? Marko Jesenšek (ur.): *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Slavistično društvo Slovenije. 222–249.
- LOGAR, Nataša, 2005b: Norma v slovarju sodobne slovenščine: zloženke in kratice. *Družboslovne razprave* 21/48. 211–225.
- LOGAR BERGINC, Nataša, 2012: Razmejitev med besednimi zvezami in zloženkami v sodobnem jezikovnem gradivu. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja. Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 113–123.
- RIGLER, Jakob, 1971: H kritikam pravopisa, pravorečja in oblikoslovja v SSKJ. *Slavistična revija* 19/4. 433–462.
- SNB = Slovar novejšega besedja. www.fran.si (dostop 1. 7. 2016).
- SP 2001 = Slovenski pravopis. www.fran.si (dostop 1. 7. 2016).
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika. www.fran.si (dostop 1. 7. 2016).
- SSKJ 2 = Slovar slovenskega knjižnega jezika 2. www.fran.si (dostop 1. 7. 2016).
- SSKJ 3 = Slovar slovenskega knjižnega jezika 3. www.fran.si (dostop 19. 10. 2016).
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2005: Prevzete in domače prvine v slovenskih zloženkah. *Jezikovni zapiski* 11/2. 7–30.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971: Pravopis, pravorečje in oblikoslovje v Slovarju slovenskega knjižnega jezika I. *Slavistična revija* 19/1. 55–75.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972: Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede). *Slavistična revija* 20/3. 285–318.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1974/1975: Besednovrstna vprašanja slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 20/2–3. 33–39.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988a: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zložen*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Partizanska knjiga.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988b: Skladijska tipologija zložen slovenskega knjižnega jezika (Ob kontrastivni naslonitvi na nemške zloženke). *Slavistična revija* 36/2. 181–193.
- ŽELE, Andreja, 2015a: Konverzija v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 60/2. 65–77.
- ŽELE, Andreja, 2015b: Strukturalnopomenska vprašanja novejše slovenske leksike: med zloženko in besedno zvezo. *Philological studies = Filološki studii = Filološke pripombe*. Skopje, Perm, Ljubljana, Zagreb.

KRATICE V NAČRTU PRAVIL ZA NOVI SLOVENSKI PRAVOPIS 1981 IN V SLOVENSKEM PRAVOPISU 2001

Saška Štumberger
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'35:003.083

Načrt pravil za novi slovenski pravopis (1981) pri kraticah odpravlja razliko med govorom in pisavo. V zapisu to pomeni rabo vezaja med kratičnim imenom, pisanim z velikimi črkami, in končnico, pisano z malimi, predvidena pa je bila tudi možnost zapisa brez vezaja (*AVNOJ*, *AVNOJ-a* ali *AVNOJA*). V besedotvorju Načrt obravnava tudi zloženke iz podredne zveze, katerih prvi del je velika črka (ali več črk). Med sestavinami predvideva zapis vezaja, dopušča pa tudi možnost zapisa brez vezaja (*TV-drama*, *TV drama*). *Slovenski pravopis 2001* pisnih variant ne predvideva in tako v pravilih kot v slovarskem delu predpisuje samo zapis z vezajem.

kratice, pravopis, besedotvorje, sklanjanje, vezaj, Toporišič

The *Outline of Rules for the New Slovene Normative Guide* (1981) abolishes the difference between pronunciation and spelling in acronyms. In spelling, this means that a hyphen is used between the acronym written in capital letters and the ending written in lower case letters. An option of spelling without a hyphen is also provided for (*AVNOJ*, *AVNOJ-a* or *AVNOJA*). In the word formation section, the Outline of Rules discusses compounds from subordinate phrases, the first part of which is a capital letter (or several capital letters). A hyphen is provided between the components but the non-hyphenated option is also allowed (*TV-drama*, *TV drama*). The *Slovene Normative Guide 2001* does not allow spelling variants and prescribes only a hyphenated spelling both in the rules section and in the dictionary section.

acronyms, orthography, word formation, declension, hyphen, Toporišič

1 Uvod

Načrt pravil za novi slovenski pravopis (1981; v nadaljevanju Načrt) je nastal, da bi se izognili zavračanju novega pravopisa kot v preteklosti. Avtorji in Slovenska akademija znanosti in umetnosti so zato objavo pospremili s povabilom k sodelovanju. Odziv javnosti je zajemal »nad sto tiskanih odzivov in polemik« (Dobrovoljc 2004: 88).

Načrt vključuje tudi obravnavo kratic, novost pa je iskanje sistemskih pravil z upoštevanjem tradicije in knjižnojezikovne rabe. V primerjavi s starejšimi pravopisi Načrt prinaša vključitev kratic v poglavja o ločilih, rabi velikih in malih črk ter ženskih sklanjatvah, medtem ko so bile kratice v starejših pravopisih obravnavane v posebnem poglavju.

2 Obravnava kratic pred *Načrtom pravil za novi slovenski pravopis*

Pred Načrtom so pravopisi (1899, 1920, 1935, 1950 in 1962) termin *kratica* uporabljali za različne vrste krajšav, pri čemer kratice v današnjem pomenu obravnavajo šele povojni pravopisi. Terminološka raba je bila neenotna, saj so v SP 1950 za današnje kratice uporabljali termin *okrajšave*, v SP 1962 pa *krajšave* in *kratice* (Štumberger 2015). Sedanja raba termina se je oblikovala v Načrtu, definicijo *črkovalne kratice* in *kratičnega imena* pa najdemo v SP 1990 v Slovarčku manj znanih jezikoslovnih izrazov (SP 1990: § 1132).

2.1 SP 1950

V SP 1950 je za kratice veljal predpis, da jih »[p]išemo zmeraj enako, beremo pa po stavčni zvezi. Kadar pa črkovne značke črkujemo, ostanejo zmeraj nepregibne«. Za prikaz so navedeni naslednji primeri (SP 1950: 53, § 77):

V *LZ* [Ljubljánskem zvónu] beremo. Življenjepís je iz *SBL* [Slovénskega biográfskega léksikona]. Od *MLO* [méstnega ljúdskega odbóra ali èm èl ó] je prišlo. Politika *ZDA* [Zdrúženih držáv Amêrike ali zé dé á] je nasprotna *ZSSR* [Zvézi svétov socialistíčnih repúblik ali zé ès ès èr]. Pri *VS* [Várnostnem svétu] v *OZN* [Organizácii združenih národov ali ó zé èn] so razpravljali. Naloge *AFŽ* [Antifašístične frónte žená ali á fé žé] so bile določene na I. kongresu (ne: *AFŽ-a*, *AFŽ-eja*, *AFŽa* ipd.).

Primeri kažejo ločevanje med pisnim in govornim prenosnikom. Predvideno je tudi branje po črkah, izrecno pa je prepovedano zapisovanje izrazno samostojnih končnic in sklanjanje po prvi moški sklanjatvi.

V slovarskem delu najdemo naslednje primere kratic:

kráj(ev)ni ljudski odbor, kratica: *KLO* (SP 1950: 303)
 okrájen -jna -o: ~i ljudski odbor, kratica *OLO* (prav tam: 464)
PEN mednar. krat. organizacije književnikov (poezija, esej, novela); kratica se pogosto rabi kot sam. m: člani *Péna* (prav tam: 506)

Primeri kažejo, da so kratice dodane razlagam geselskega članka, SP 1950 pa navaja tudi primer prehoda v navadno lastno ime z oblikoslovno opredelitvijo.

2.2 SP 1962

Večjo samostojnost obravnave in delno vključitev v jezikovni sistem predpisuje SP 1962, ki za kratice predvideva tri možnosti »branja«, in sicer (SP 1962: 90–91, § 97):

- izgovarjamo celotne besede, ki jih z nekaj črkami nakazuje kratica, in jih sklanjamo, kakor narekuje zveza: *pri 5 km* [*pri petih kilometrih*], *7. t. m.* [*sedmega tega meseca*], v *LZ* [*v Ljubljanskem zvonu*];
- izgovarjamo samo navedene črke in celotne skupine ne sklanjamo: v *H₂O* [*v ha dve o*], na *MLO* [*na em el o*], *pri FAO* [*pri fao*], *pri AFŽ* [*afeže*];
- jemljemo krajšave kot nove besede in jih tudi pregiblujemo; v tem primeru pišemo z veliko samo začetnico, čeprav se nesklanjana kratica piše z verzalkami: *pri AVNOJ* = *pri Avnoju*, *pri UNICEF* = *pri Unicefu*.

Za sklanjanje z glasovnimi končnicami je pri kraticah, ki so zapisane z velikimi črkami, normativna oznaka ničla (°), ki »pomeni, da beseda ali zveza za knjižno rabo ni dovoljena« (SP 1962: 8). Z izjemo možnosti prehoda v »nove besede [...] kraticam v pisavi ne dodajamo obrazil: z *AFŽ* (°z *AFŽ-jem*) in tudi ne delamo iz njih zloženek in izvedenk: *metrska drva* (°*m-drva*), *uredništvo JiS* (°*JiSovo uredništvo*), *pisarna ObLO*¹ (°*ObLO-pisarna*)« (SP 1962: § 97).

Primerjava SP 1950 in SP 1962 kaže, da je v obeh predvideno branje po črkah. Novost v SP 1962 je prehod v »nove besede«, ki jih tudi pregiblujemo. Pri zapisu z velikimi črkami ni dovoljeno sklanjanje z glasovnimi končnicami in tvorjenje zloženek ter izpeljank, pri čemer so primeri zapisani z vezajem in brez njega.

V slovarskem delu SP 1962 je zapisana kratica »Pén -a m *PEN*« (SP 1962: 571), primer pa je tako kot v SP 1950 oblikoslovno označen kot samostalnik moškega spola.

3 Kratice v Načrtu pravil za novi slovenski pravopis

V Spremni besedi avtorji opozarjajo, da »manjkajo nekatere stvari, ki smo jih nameravali še dodati bodisi sami bodisi na predlog recenzentov (npr. poglavje o kraticah [...]), pa zaradi ustavljenega dela za pravopis niso bile do konca izdelane« (Načrt 1981: 5), in navajajo naslednje novosti (prav tam: 4):

Vezaj se lahko rabi tudi pri zloženkah, katerih prvi del je velika črka (*C-vitamin*, prej le *c-linija*). Vezaj naj bi se zdaj rabil tudi med kratičnim imenom, pisanim z velikimi črkami, in končnico, pisano z malimi (*NUK NUK-a*). Stari pravopis je v tem tipu dovoljeval sklanjatev le v govoru, Načrt pa odpravlja razliko med govorom in pisavo.

V Načrtu so torej predvideli sklanjanje z glasovnimi končnicami in rabo vezaja tudi med kratico, pisano z velikimi črkami, in končnico, pisano z malimi. V besedotvorju je novost možnost rabe vezaja tudi pri zloženkah, katerih prvi del je velika črka.²

3.1 Zapis

Primeri kratic so zapisani skupaj z razvezavo kratice, npr. *SRS* (Socialistična republika Slovenija), *SFRJ* (Socialistična federativna republika Jugoslavija) (Načrt 1981: 87). V poglavju o prevzemanju so predstavljeni primeri, ki se »ne izražajo s kraticami iz ustreznega slovenskega poimenovanja (tako slovensko poimenovanje namreč večinoma tudi ne obstaja): *Avnoj*, *Unesco*, *BBC*, *RAI*, *Fifa*, *Fide*, *Cia*, *Tass*« (prav tam: 30), in primeri, ko se »[z]aradi splošne poznanosti [...] nekatera kratična poimenovanja priložnostno ne izražajo s kraticami na podlagi slovenskega prevedenega poimenovanja: *USA*, *SSSR*, *DDR*, poleg običajnega *ZDA*, *ZSSR*, *NDR*« (prav tam: 29).

¹ SP 1962: 91: *ObLO* (*občinski ljudski odbor*).

² Zapis brez vezaja predvideva že SP 1962 s primeri zloženek – zanje rabi termin sklopi –, »ki imajo v prvem delu znamko: *H bomba*, *B vitamin*, *I železo*; če se znamka piše z malo latinsko črko, se zaradi preglednosti veže z vezajem: *h-mol*, *o-debla*, *a-sklanja*« (SP 1962: § 74).

Predvidena je tudi možnost prehoda med navadna lastna ali občna imena, ki je bila novost v SP 1962 (15):

Z veliko pisana kratična imena lahko postanejo navadna lastna oz. občna imena in se potem temu primerno tudi pišejo, tj. z veliko začetnico samo, če so lastna: *AVNOJ*, *UNESCO*, *Na-Ma*, *LASER*, *TOZD* – *Avnoj*, *Unesco*, *Nama*, *laser*, *tozd*.

3.2 Oblikoslovje

Čeprav Načrt predvideva sklanjanje kratic z glasovnimi končnicami, kratice pri obravnavi moških sklanjatev niso omenjene. »[K]ratična črkovna poimenovanja (kolkor le ostanejo ženskega spola, kar je sorazmerno redko, npr. *SAZU*, *SZDL*, *ZDA*)« (Načrt 1981: 154) so kot posebnost obravnavana samo pri tretji ženski sklanjatvi.

Največ podatkov o sklanjanju tako najdemo v poglavju Raba velikih in malih črk (prav tam: 15):

2. Končnice in podaljšave osnove z velikimi črkami pisanih imen pišemo z malo (za vezajem) ali z veliko: *AVNOJ AVNOJ-a* ali *AVNOJA*, *TAM TAM-a* ali *TAMA*, *SKOJ SKOJ-a* ali *SKOJA*; pri črkovalnem branju pišemo del oblike, ki ni enak imenovalniku, z malo za vezajem: *AFZ AFŽ-ja*, *BBC BBC-ja*, *ZSSR ZSSR-a*.
3. Kadar se kot sklonilo obravnava zadnji samoglasnik kratičnega imena, se beseda (če je lastno ime) v sklonu, ki glasovno ni enak imenovalniku, navadno piše le z veliko začetnico, npr. rod. *Unesca*, *Unrre*. Redkeje se tudi taka končnica piše z veliko: *INA* *INE INI*, *UNESCO UNESCA UNESCU*.

V Načrtu je predvideno sklanjanje z glasovnimi končnicami po prvi moški ali ženski sklanjatvi in sklanjanje po tretji ženski sklanjatvi za končnice, ki so ohranile spol podstavne zveze. Zapis³ končnic in podaljšav je z vezajem in malimi črkami ali brez vezaja in z velikimi črkami. Dopusčena je možnost za obravnavo zadnjega samoglasnika kot končnice; zapis z velikimi črkami je v tem primeru označen z »redkeje«.

3.3 Besedotvorje

Podatkov o tvorjenju kratic v Načrtu ni, dodani pa so bili v SP 1990. V poglavjih o ločilih in pisanju skupaj oz. narazen tudi ne uporabljajo izraza kratica (ali kratično poimenovanje), ampak pišejo o zloženkah, katerih prvi del je velika črka (ali več črk) (SP 1990: 102), in o zloženkah s črkami (prav tam: 112).⁴

Pravilo o zloženkah, ki so tvorjene tudi iz kratic, je zapisano tako (prav tam):

zloženke s črkami ali številkami kot prvo sestavino se delajo po vzorcu 2,⁵ med sestavinama pa se piše vezaj: linija c → c-linija, vitamin C → C-vitamin ali C vitamin [...].

³ Izgovora kratic Načrt ne obravnava.

⁴ V SP 1990 (§ 496) je uporabljen tudi izraz *kratična zveza črk*.

⁵ Načrt 1981: 102: »odvisni besedi besedne zveze damo imenovalniško obliko, neodvisno pa tej dodamo na koncu: *polonica s pikami* → *pikapolonica*; *major brucev* → *brucmajor*.«

Čeprav gre v teh primerih za zloženke, je v razdelku Pomni (prav tam: 102) predviden tudi zapis brez vezaja:

Pri zloženkah, katerih prvi del je velika črka (ali več črk), se vezaj tudi opušča: *C vitamin, TV drama*; vendar se vezaj ne izpušča pri zapisih durov, npr. *C-dur*.

4 Kratice v Slovenskem pravopisu 2001

Šesti slovenski pravopis je izšel v dveh delih; leta 1990 je izšel prvi del z naslovom Pravila, 1994 pregledana izdaja, 1997 ponovno pregledana izdaja, leta 2001 pa še slovarski del. V novejših izdajah so zaradi neaktualnosti zamenjali nekatere primere kratic, od leta 1994 pa je na področju oblikoslovja in besedotvorja dovoljenih manj variant.

4.1 Zapis

Zapis kratic je predstavljen v poglavjih Same velike črke in Krajšave. Za zapis s samimi velikimi črkami so navedeni primeri *CTK, UKC, IMV, NUK, MGL, SNG* (SP 2001: § 119), kratica *BiH* pa je navedena kot primer mešanega zapisa (prav tam: § 1021).

Opozorjeni smo na možnost prehajanja med navadna lastna ali občna imena (prav tam: § 120):

Z velikimi črkami pisana kratična imena lahko prehajajo med navadna lastna ali občna imena in se takrat temu primerno izgovarjajo in tudi pišejo, tj. z veliko začetnico samó, če so lastna: *TAM, UNESCO, SIT – Tam, Unesco, sit*.

V poglavju o besedotvorju je prehod med navadne besede predviden že ob tvorjenju kratic (SP 2001: § 925):

besede podstave pred sklapljanjem primerno krnimo, npr. *Teritorialna obramba – T, O, Tovarna motorjev Sežana > TO, MO, S, narodnoosvobodilni boj > N, O, B*, nato pa jih združimo v navadno besedo: *TÓMOS/Tómos, NÓB* ali *enobé* (zadnje iz črkovalnega [enóbé]).

Pri primeru *Teritorialna obramba* je prikazana samo krnitev z ohranitvijo prvih črk besedne zveze, manjka pa zapis kratice. To je lahko posledica zamenjave zgledov,⁶ saj v slovarskem delu SP najdemo tudi kratico *TO*. Pravilo, ki prehod med navadne besede predvideva že ob tvorjenju, je zavajajoče, saj za vse kratice predvideva združitve v navadno besedo, to pa za dvočrkovne kratice, kot je *TO*, ne drži.

Z navedenim pravilom je v nasprotju § 1022, ki zapis z malimi črkami povezuje z likovnimi stilizacijami:

Z velikimi črkami pisane kratice pri likovnih stilizacijah lahko pišemo tudi z malimi črkami, npr. *ptt, rtv* ipd.

V SP 2001 dobi uporabnik o zapisu kratic različne napotke. Zapis kratice kot navadne besede je predviden že pri njenem tvorjenju, možnost pri pogosteje rabljenih

⁶ V prvi izdaji SP leta 1990 je v skladu s takratno družbeno ureditvijo uporabljen zgled *temeljna organizacija združenega dela > TOZD, TÓZD/tózd*, zgled *Teritorialna obramba* pa je bil dodan leta 1994.

kraticah ali pri likovnih stilizacijah. Pri tem ni jasno, zakaj bi SP 2001 zapis pri likovnih stilizacijah sploh predpisoval, da pa gre pri navedenih primerih za uveljavljeno možnost zapisa, kaže sprejem zapisov kot *ptt* že v SSKJ (Štumberger 2015: 164).

4.2 Oblikoslovje

Tako kot v Načrtu je tudi v SP 2001 največ oblikoslovnih informacij v poglavju Raba velikih in malih črk (SP 2001: § 121–122):

Končnice kratičnih imen pišemo:

- a) z malo, z vezajem, če se kratično ime končuje na soglasnik: *SPIZ SPIZ-a*; tako se pišejo tudi podaljšave osnov: *STA STA-ja*, *SLO SLO-ja*, *OZN OZN-ja* [oznàja], *BBC BBC-ja*;
- b) z veliko, kadar se kot sklonilo obravnava zadnji samoglasnik kratičnega imena: *INA INE INI*, *UNESCO UNESCA UNESCU*. Sicer pa taka imena rajši sklanjamo v navadni pisni obliki lastnih imen: *Unesco Unesca Unescu* ipd.

V primerjavi z Načrtom so dodani podatki o glasoslovju, saj je od izgovora odvisno, ali pri sklanjanju prihaja do podaljšav ali ne. Za zapis glasovnih končnic, če se kratično ime končuje na soglasnik, je dopuščenih manj možnosti. Načrt je dopuščal zapis končnice z malimi črkami (za vezajem) ali z velikimi črkami brez vezaja, npr. *AVNOJ*, *AVNOJ-a* ali *AVNOJA*, po SP 2001 pa je dovoljen samo zapis z malimi črkami in obvezno z vezajem, npr. *SPIZ*, *SPIZ-a*.

Drugače kot v Načrtu so kratice v poglavju Oblikoslovje obravnavane tudi v okviru prve moške sklanjatve (SP 2001: § 758): »sem gredo tudi kratični samostalniki, ki se ne končujejo na nenaglašeni -a, npr. *Tam -a*.« V Načrtu je kot izjema navedena možnost sklanjanja po tretji ženski sklanjatvi, SP 2001 pa z navedbo primera *Tam*, zapisanega kot navadno lastno ime, uporabnika napeljuje k sklepanju, da je tak zapis kratic običajen ali celo obvezen.

Niti Načrt niti SP 2001 pa z izjemo možnosti sklanjanja po tretji ženski sklanjatvi za »kratice, ki ohranijo spol podstavne zveze in se ne končujejo na nenaglašeni a, npr. *SAZU*, *ZDA*« (SP 2001: § 812), ne predvidevata možnosti ohranjanja spola podstavne zveze za srednji spol. Tako lahko sklanjamo npr. kratico *SdS* oz. *SdS* za *Slavistično društvo Slovenije*, raba pa je potrjena v *Delu* (Kolšek 2014), npr.: »se je *SdS* začelo povezovati«; »je imelo *SdS* v sedemdesetih letih«.

Pravilo o spolu pri kraticah je bilo spremenjeno tudi v novejših izdajah pravil. SP 1990 (§ 925) pravi: »Samostalniški sklopi se uvrstijo v določen spol in sklanjatev, črkovni npr. v prvo moško, razen če se končujejo na samoglasnik -a.« Leta 1994 je bilo to pravilo dopolnjeno s primeroma in spremembo pravila, ki je ostala tudi v vseh sledečih izdajah (SP 2001: § 925): »Samostalniški sklopi se uvrščajo v določen spol in sklanjatev, črkovni npr. načeloma v prvo moško, razen če se končujejo na samoglasnik -a: *TOMOS* m, *NAMA* ž.« [podčrtala S. Š.]

Uresničitev tega pravila v smeri manjše variantnosti kaže slovarski del SP 2001, v katerem je kot enakopisnica moškega in ženskega spola označena kratica *SAZU*,⁷ medtem ko z izjemo primerov iz SSKJ (npr. *TV*, *PTT*) pri ostalih kraticah, vključno s terminološkimi, variantnost ni predvidena. To velja tudi za kratico *DNK*, pri kateri je prišlo do razhajanj med obravnavo v SP 2001 in terminoloških slovarjih na spletišču Fran (*Čebelarski terminološki slovar*, *Farmaceutski terminološki slovar* in *Botanični terminološki slovar*), raba v publicističnih besedilih pa kaže primere tako za ženski kot za moški spol (Štumberger 2015: 165–166).

4.3 Besedotvorje

V SP 1990 so dodane informacije o tvorjenju, in sicer so kratice »samostalniški sklopi«, ki jih tvorimo tako, da »besede podstave pred sklapljanjem primerno krnimo« (SP 1990: § 925). Kratice nastopajo tudi kot deli podrednih zloženek s črkovno sestavino, pri čemer je v Načrtu dovoljen zapis z vezajem ali brez (Načrt 1981: 121),⁸ v SP pa je zgled *TV-drama* zapisan samo z vezajem (SP 1990: § 417), dodana pa sta še primera *TV-program* in *PTT-slужba* (prav tam: § 496).

Zaradi neenotnosti zapisa skupaj oz. narazen od SP 1990 naprej za »zloženske, katerih sestavine se v zamenjanem besednem redu lahko uporabljajo kot besedne zveze: *alfažarkilalfa žarki*« (SP 1990: § 498), pravopis dopušča pisanje skupaj ali narazen. Toda od SP 1994 naprej ima pravilo dodatek, po katerem ta variantna možnost ne velja več za vse podredne zloženske kot v SP 1990, ampak je omejena na »zloženske iz točke 3« (SP 1994: § 498), torej na »zloženske z imenovalniško ali katero drugo medpono« (prav tam: § 495). Zloženske, pri katerih »je prva sestavina črka, kratična zveza črk ali številka« (npr. *TV-program*, *PTT-slужba*), so obravnavane v okviru točke 4 (prav tam: § 496), zato pri njih od SP 1994 variantnost zapisa ni predvidena. To je dosledno in tudi v nasprotju s SSKJ izpeljano v slovarskem delu.

5 Zaključek

V primerjavi s SP 1950 in SP 1962 prinaša obravnava kratic v Načrtu vključevanje kratic v jezikovni sistem slovenskega knjižnega jezika. V poglavju o oblikoslovju je v Načrtu obravnava omejena na posebnosti v okviru tretje ženske sklanjatve za kratice, ki ohranjajo spol podstave, v SP 1990 dopolnjena s primerom za prvo moško sklanjatve in podatki o izgovoru, v slovarskem delu SP 2001 pa najdemo oblikoslovne podatke pri vseh kraticah. Pri tem je večini kratic, ki se ne končujejo na nenaglašeni *a*, pripisan moški spol, tega pa vedno ne potrjujejo terminološki slovarji in raba v knjižnih besedilih.

Manj variantnosti kot v Načrtu je tudi pri zapisu medponskoobrazilnih zloženek, katerih prvi del je kratica. Načrt pri teh dopušča zapis skupaj in z vezajem ali narazen, SP 1990 možnosti zapisa narazen ne navaja, od izdaje iz leta 1994 pa je pravopis niti

⁷ SP 2001: SAZÚ¹ SAZÚ²-ja tudi SAZÚ -- m, prva oblika s -em (û; û) Slovenska akademija znanosti in umetnosti; SAZÚ² -- ž (û) Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

⁸ Kljub zapisu narazen je v Načrtu (1981: 121) za te primere rabljen termin zloženska.

ne dopušča in to dosledno ter tudi v nasprotju z dotedanjo slovaropisno tradicijo izpelje v slovarskem delu SP 2001.

Razvoj obravnave kratic SP 1981 – SP 1990 – SP 2001 je pokazal napredek z vključitvijo kratic v oblikoslovni in besedotvorni sistem slovenskega knjižnega jezika, pri tem pa zadnji obravnavani priročnik – slovarski del SP 2001 – dopušča manj variant, posledica tega pa je, da prihaja do razhajanj s knjižnojezikovno rabo in terminološkimi slovarji.

Literatura

- DOBROVOLJC, Helena, 2004: *Pravopisje na Slovenskem* (Zbirka Lingua Slovenica). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si
- KOLŠEK, Peter, 2014: Raje internacionalizacija kot negovanje nacionalnega? *Delo*, 2. 10. 2014. www.delo.si
- Načrt = *Načrt pravil za novi slovenski pravopis*, 1981. Ljubljana: DZS.
- SP 1950 = *Slovenski pravopis*, 1950. Ljubljana: SAZU, DZS.
- SP 1962 = *Slovenski pravopis*, 1962. Ljubljana: SAZU, DZS.
- SP 1990 = *Slovenski pravopis*, (³1994, ⁵1997) 1990. Ljubljana: SAZU, DZS.
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: SAZU, DZS.
- ŠTUMBERGER, Saška, 2015: Sklanjanje kratic v pisnem knjižnem jeziku. Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik (ur.): *Pravopisna razpotja. Razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 159–167.

JEZIKOVNA PODOBA KANALSKE DOLINE: ZAKONODAJNE DOLOČBE IN JEZIKOVNA KRAJINA

Nataša Gliha Komac

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

Maja Mezgec

Pedagoška fakulteta, Koper
Slovenski raziskovalni inštitut (Slori), Trst

UDK 323.15(450.365=163.6):811.163.6'282

Do formalno-pravne potrditve zgodovinske prisotnosti slovenske jezikovne skupnosti na območju Kanalske doline¹ (it. *Val Canale*, nem. *Kanaltal*, furl. *Val Cjanâl*) pride šele z Zakonom 482/1999 o zaščiti zgodovinskih jezikovnih manjšin na ozemlju Republike Italije ter posebej z Zakonom 38/2001 o celostni zaščiti Slovencev v Italiji. V prispevku soočamo določila aktualne zakonodajne ureditve s podobo dolinske jezikovne krajine. Pri tem se osredinjamo na položaj slovenskega jezika v primerjavi z ostalimi dolinskimi jeziki, opozarjamo pa tudi na dogajanje na področju izobraževanja.

Kanalska dolina, sociolingvistika, zakon o jeziku, jezikovna krajina, izobraževanje

Formal and legal recognition of the historical presence of the Slovene language community in the Val Canale (Kanalska dolina / Ger. Kanaltal / Fur. Val Cjanâl) was not achieved until Law 482/1999, concerning the protection of the historic language minorities in Italy and specifically by Law 38/2001, concerning the linguistic equality of the Slovene minority in Italy. In this paper, the current regulatory regime is compared against the valley's actual linguistic landscape. The focus is on the situation of Slovene compared to the other languages present in the Val Canale. Certain issues concerning developments in the field of education are emphasized.

Val Canale, sociolinguistics, language legislation, language landscape, education

Za slovensko jezikovno skupnost na skrajnem severozahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja v Kanalski dolini v Italiji še kako drži Toporišičeva misel (1991: 46), da je dolinski Slovenec »posebna tvorba zgodovinskih dogodkov«. Na tem danes jezikovno mešanem območju, kjer od 6. stoletja dalje sledimo slovansko govorečemu prebivalstvu, so se skozi stoletja izmenjavale različne oblasti in ureditve. Splet jezikovnih in nejezikovnih dejavnikov, ki določajo preživetje jezikovne skupnosti oz. njeno etnolingvistično vitalnost in so kot taki ključni elementi jezikovne politike, je

¹ Čeprav problematika slovenske jezikovne skupnosti na robovih slovenskega etničnega ozemlja ni bila osrednje področje raziskav in zanimanj profesorja Toporišiča, se teme dotakne tako s posebnim poglavjem v monografiji *Družbenost slovenskega jezika* (1991) kot tudi z nekaj zapisi, objavljenimi leta 1985 v *7D*.

zaznamoval lokalno stvarnost, še posebej kar zadeva samoopredeljevanje lokalnega prebivalstva ter znanje in rabo (slovenskega) jezika.

V prispevku nas posebej zanima, kako, če sploh, se rezultati zakonske ureditve, tj. Zakona 482/1999 o zaščiti zgodovinskih jezikovnih manjšin na ozemlju Republike Italije in Zakona 38/2001 o celostni zaščiti Slovencev v Italiji, odražajo na aktualni jezikovni krajini Kanalske doline. Z rapalsko pogodbo (1920), pariško mirovno pogodbo (1947), londonskim sporazumom med Veliko Britanijo, ZDA, Italijo in Jugoslavijo (1954) ter pozneje italijansko-jugoslovanskimi osimskimi sporazumi (1975) je bila namreč slovenska jezikovna skupnost (ter posledično njene kolektivne pravice) uradno priznana le na Goriškem in Tržaškem. Kot kazalec statusne utrditve položaja dolinske slovenske jezikovne skupnosti in uresničevanja zakonskih določil, predvsem pa za razmislek o ohranjanju njene etnolingvistične vitalnosti, je izpostavljeno vprašanje vključitve pouka slovenščine v dolinske šole.

1 Slovenska jezikovna skupnost v Kanalski dolini

Poselitveno ozemlje slovenske jezikovne skupnosti v Italiji se razteza vzdolž slovensko-italijanske meje. Ozemlje delimo na šest enot: Kanalsko dolino, Rezijo, tersko Beneško Slovenijo, nadiško Beneško Slovenijo, Goriško in Tržaško (Bufon 1992: 36). Navedena območja predstavljajo konglomerat, ki odraža različne zgodovinske, etnične, družbene in upravopolitične situacije (Bufon 2015: 14).

Z uradnimi podatki o številčnosti slovenske skupnosti in o razširjenosti rabe slovenskega jezika ne razpolagamo, kajti demografskih podatkov o govoricah slovenskega jezika iz popisov prebivalstva po letu 1971 nimamo. Steinicke (1984: 102), ki ga povzema Stranj (1992: 89), je npr. ocenil, da je v času raziskave 1981/1982 v Kanalski dolini živelo 8.886 prebivalcev, od tega 895 (10,1 %) Slovencev in 755 (8,5 %) Nemcev.

Samorazumevanje starejšega domačinskega prebivalstva še vedno zajema nekoliko prilagojena mnogokrat citirana in komentirana misel (prim. Steinicke 1984: 105; Minnich 1993: 93; Šumi 2000: 138): Po srcu smo Korošci (neke vrste Staroavstrijci), govorimo po naše (slovensko), živeti pa moramo v Italiji. Š. Vavti (2007: 168) tako ugotavlja, da »[p]oleg jasnih etničnih samouvrščanj [...] obstajajo v Kanalski dolini tudi prehajajoče pripadnosti. Mnogi, ki se počutijo 'mešane', izjavljajo: 'mi imamo vse v sebi', jezikovni kodi pa se menjavajo in so odvisni od položaja. Štirijezični ambient vodi do multiple samoidentifikacije in zatekanja v regionalno in lokalno pripadnost.« Sklene (prav tam: 174), da mlajše generacije, ki imajo praviloma nižjo jezikovno zmožnost v slovenščini in nemščini ter se pogosto izobražujejo v tujini in iz gospodarskih razlogov odseljujejo, postajajo kozmopoliti, pogosto s t. i. dvojnimi ali več identitetami; pri tem se ob izrazitem prilagajanju in asimilaciji v večinski jezik pogosto ohranja zanimanje za stare šege, navade in tradicije ter je mogoče govoriti le še o t. i. simbolični etničnosti.

2 Zakonodajne določbe: raba slovenščine v javnosti

Ustava Republike Italije v 6. členu določa, da država s posebnimi določili ščiti jezikovne manjšine. Čeprav obstaja princip varstva manjšin na najvišji ravni, je bilo vprašanje zaščite manjšin v povojnem obdobju vse do leta 1999, ko je bil sprejet Zakon 482/1999 o zaščiti jezikovnih manjšin (v Kanalski dolini slovenske, nemške in furlanske), postavljeno v politično ozadje.

Položaj slovenske manjšine v Italiji urejajo državni in deželni zakoni, občinski in pokrajinski statuti in pravilniki ter mednarodni dogovori, ki jih je Italija sprejela po drugi svetovni vojni. Vprašanje javne rabe slovenščine, tj. pravice do rabe slovenskega jezika pri sporazumevanju z oblastmi in prisotnosti slovenskega jezika v javnih napisih, je vse povojno obdobje med najbolj zapletenimi vprašanji.

Po dolgotrajnem postopku je bil leta 2001 razglašen Zakon 38/2001: Določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji – Julijski krajini, znan kot zaščitni zakon, ki priznava zgodovinsko prisotnost slovenske jezikovne skupnosti na območju² ter opredeljuje njene pravice in obveznosti.

Za prispevek so relevantna določila 8. člena Zakona 38/2001, ki obvezuje javne uprave na območju izvajanja zaščite, da državljanom slovenske narodne skupnosti zagotavljajo pisno in ustno rabo slovenskega jezika, ter določila 10. člena, ki zadevajo vidno dvojezičnost in toponomastiko.

3 Jezikovna podoba Kanalske doline

Na območju Kanalske doline sobivajo slovenska, nemška, furlanska in italijanska jezikovna skupnost. Prvotno z večinsko slovansko govorečim prebivalstvom poseljeno območje, kjer so bili najprej le otočki nemško govorečih prebivalcev, je postopoma, predvsem zaradi prestižne vloge nemškega jezika v javni rabi (zlasti v šolstvu in gospodarstvu), postajalo dvojezično, s priseljevanjem furlansko govorečih trgovskih in rudarskih elit trojezično, najpozneje po letu 1919 – s priključitvijo Kanalske doline Kraljevini Italiji – pa gre za območje, na katerem sobivajo štiri jezikovne skupnosti.

Raziskava o znanju in rabi dolinskih jezikov iz leta 2004 (Gliha Komac 2009: 81–209)³ je pokazala, da večina dolinskega prebivalstva (64 %) kot svoj materni jezik prepozna italijanščino, 18 % furlanščino, 8 % nemščino in le 5 % slovenščino (zadnji trije jeziki se pojavljajo tudi v medsebojni kombinaciji oz. kombinaciji z italijanščino). Pri starejši generaciji je opazen večji delež furlanščine, pa tudi nemščine in slovenščine, pri najmlajših kot materinščina prevladuje italijanščina.

Dolinsko prebivalstvo kot zelo dobro ocenjuje svoje znanje italijanskega jezika, kot dobro znanje nemškega in furlanskega jezika, najnižje – kot slabo – pa znanje

² Izvajanje zakonskih določil je vezano na princip teritorialnosti. 4. člen Zakona 38/2001 predvideva opredelitev poselitvenega prostora, na katerem se bodo izvajala zakonska določila; skladno s predvidenim postopkom je predsednik 12. 9. 2007 izdal odlok s seznamom 32 občin (Odlok 2007).

³ Raziskava je bila opravljena na vzorcu 234 anketirancev. Zaradi statistične relevantnosti podatkov je bilo število zbranih odgovorov uteženo glede na število prebivalstva po posameznih krajih in glede na število šoloobveznih otrok; razmerja v vzorcu ne odstopajo bistveno od populacijskih podatkov.

slovenskega jezika. Samoocena znanja dolinskih jezikov je pokazala predstavo o najvišjem znanju vseh štirih dolinskih jezikov pri skupini anketirancev s slovensko materinščino. Skupina z nemško materinščino je poudarila znanje italijanščine in nemščine, skupina z italijansko materinščino zlasti znanje italijanščine in dokaj dobro znanje nemščine in furlanščine, skupina s furlansko materinščino pa zelo dobro znanje italijanščine in furlanščine ter dobro znanje nemščine.

Podobno podobo kažejo opisi jezikovnih izbir pri sporazumevanju z različnimi sogovorci (tj. s prvim oz. drugim otrokom, s partnerjem, z brati in sestrami, z materjo oz. očetom, s taščo oz. tastom, s sodelavci, s strankami). Prevladuje sporazumevanje v italijanskem jeziku (dobrih 90 %), nekoliko nižji je le delež pri sporazumevanju v italijanščini s starejšo generacijo, v slabih 30 % poteka komunikacija z različnimi sogovorci v furlanščini, pri sporazumevanju s strankami izstopa raba nemščine (54 %), katere delež je opazen tudi pri sporazumevanju z otroki. Najmanj je sporazumevanja v slovenščini, še največ pri sporazumevanju s strankami.

Stališča do dolinskih jezikov so pozitivna. Na vprašanje o jezikih, ki bi jih poleg italijanščine morali znati prebivalci Kanalske doline, so bili naštetni vsi trije dolinski jeziki in angleščina; potrebo po znanju slovenščine je zagovarjalo 67 %, nemščine 75 %, furlanščine 49 % in angleščine 75 % anketirancev. Najvišje izpričana želja po znanju jezikov je pri skupini anketirancev s slovensko materinščino. Argumenti za potrebo po znanju slovenščine in nemščine so bili prekrivni: jezik sosednje države (45 oz. 42 %), jezik območja (38 oz. 35 %) in naložba v prihodnost (17 oz. 23 %). Podoben rezultat izkazujejo odgovori na vprašanje, katere jezike bi poleg italijanščine morali poučevati v dolinskih šolah: slovenščino (54 %), nemščino (71 %), furlanščino (37 %) in angleščino (78 %). Tudi tu so razlogi za učenje slovenščine in nemščine podobni: jezik sosednje države (47 % oz. 52 %), jezik območja (36 oz. 26 %), naložba v prihodnost (16 oz. 17 %). Kot razlog za učenje nemščine je bila navedena tudi utemeljitev, da gre za svetovni jezik (6 %).

4 Jezikovna krajina Kanalske doline

Raziskave o jezikovni krajini (angl. *linguistic landscape*) predstavljajo dokaj nov pristop raziskovanja večjezičnosti, ki zadeva preučevanje napisov na javnih mestih, kot so napisi na trgovinah, plakati in drugi napisi javne ali zasebne narave. Napisi neposredno odražajo družbeno rabo jezika/-ov v javnosti in status jezika/-ov. Zrcalijo vlogo, ki jo imajo jeziki v določenem okolju, in kažejo na družbene odnose med različnimi jezikovnimi skupnostmi na območju (Landry, Bourish 1997; Cenoz, Gorter 2006).

Leta 2015 je Slori opravil obsežno empirično raziskavo (Mezgec 2015) o jezikovni krajini na naselitvenem območju slovenske skupnosti v Italiji. Predmet analize je bila navzočnost slovenskega jezika na napisih javnih in zasebnih subjektov (toponomastika, cestne oznake, javna obvestila/plakati itn.; napisi zasebnikov, oglaševanje, spontani napisi itn.). Ugotavljali so stopnjo vidne navzočnosti slovenščine glede na

italijanski, torej večinski jezik, glede na druge deželne jezike, priznane z Zakonom 482/1999 (furlanščina, nemščina), in glede na širše mednarodno uveljavljene jezike.

Vzorec napisov v Kanalski dolini šteje 402 enoti.⁴ Od teh je 12 (3 %) napisov s slovenščino, 40 (10 %) z nemščino, 67 (16,7 %) z angleščino in 7 s furlanščino (1,7 %). Zaradi nizkega števila napisov v slovenščini nakazani trendi niso statistično zanesljivi. Pri večjezičnih napisih s slovenščino (11) je del napisa v slovenskem jeziku enakovreden tistemu v italijanskem: gre za enako pisavo (90,9 %), enako velikost črk (90 %), enak obseg besedila (81,8 %), in sicer večinoma za dobesedne prevode (81,8 %). Manjšinski jezik je v tem pogledu enakovreden večinskemu.

Primerjava zbranih podatkov o napisih v slovenskem jeziku s podatki o napisih v drugih krajevnih jezikih privede do naslednjih rezultatov. Napisov z nemščino je 40 (36 večjezičnih napisov z nemščino in štirje enojezični napisi). Glede položaja napisov v nemščini na večjezičnih napisih so podatki podobni kot pri slovenščini: napis v nemškem jeziku je enakovreden napisu v italijanskem.

Podatki o pogostnosti prisotnosti slovenščine in nemščine na večjezičnih napisih kažejo na nižji status slovenskega jezika. V Kanalski dolini je bilo proučenih 74 večjezičnih napisov: nemščina je prisotna skoraj na vsakem drugem napisu (36 oz. 48,6 %) – podobne so vrednosti za angleški jezik –, slovenščina pa le na 11 (14,9 %). Slovenščina kljub pozitivnim stališčem dolinskega prebivalstva (Gliha Komac 2009: 127, 143) ni dojeta kot samoumeven in za javnost primeren kod.

Nižji status slovenščine potrjuje podatek, da je pri večjezičnih napisih z nemščino več (80,6 %) t. i. napisov *bottom up*⁵ (pri slovenščini pa 72,7 %).⁶ Če se podatke primerja s povprečjem vseh treh pokrajin, je v Kanalski dolini več večjezičnih napisov *bottom up* s slovenščino (75 % v primerjavi s 54,8 % povprečne vrednosti za vse tri pokrajine). Primerjava deležev slovenskih napisov zasebnikov z deležem teh napisov v vseh treh pokrajinah kaže opazno višji delež v Kanalski dolini (8 oz. 66,7 % : 42 %), medtem ko drugod prevladujejo slovenski napisi javnih uprav in koncesionarjev javnih storitev. Verjetno gre za posledico relativno pozne zakonske ureditve javne rabe slovenskega jezika na območju, pri čemer javne uprave in koncesionarji javnih storitev – podobno kot drugod – zamujajo pri izvajanju določil zaščitnega zakona, ki zadevajo vidnost slovenščine (prim. Sussi idr. 2011). Višji delež napisov v slovenskem jeziku pri zasebnikih odraža (večji) interes zasebnikov za rabo slovenščine, ki je poleg samoidentifikacijske funkcije pri lokalnem prebivalstvu povezana tudi s trgovanjem in turističnimi storitvami.

Na splošno je v Kanalski dolini odstotek napisov v slovenščini nižji (3 %) od povprečja vseh treh pokrajin (9,2 %). Jezikovna krajina v Kanalski dolini je pretežno

⁴ V vzorec raziskave Mezgec 2015 sta bili za Kanalsko dolino kot reprezentativni enoti izbrani naselji Trbiž in Žabnice (za podrobnejši opis metodologije gl. Mezgec 2015: 10). Natančen in celovit pregled jezikovne krajine Kanalske doline bi lahko zagotovil le razširjen vzorec, v katerega bi bila vključena tudi druga, z avtohtonim dolinskim prebivalstvom poseljena naselja.

⁵ Napisi *bottom up* so napisi, ki jih samoiniciativno postavijo posamezniki, zasebne organizacije ali podjetja, napisi *top down* pa so napisi, ki jih na osnovi zakonskega predpisa postavijo javne uprave (Ben Raphael idr. 2006: 14).

⁶ Razlika je statistično pomembna ($p = 0,05$).

enojezična (81,6 % vseh napisov je enojezičnih), kar ne preseneča glede na zgodovinska dejstva, zakonsko nezaščitenost dolinske slovenske jezikovne skupnosti in posledično odsotnost pouka slovenskega jezika v dolinskem šolstvu. Število napisov s furlanščino je komaj opazno, kar odraža nizko stopnjo zaščite furlanskega jezika.

5 Slovenski jezik v dolinskih šolah

Pravica do učenja maternega jezika in poučevanja v maternem jeziku je ključnega pomena za ohranjanje identitete, jezika in njegove simbolne vloge oz. statusa.

Pouk slovenskega jezika v organiziranem šolstvu Kanalske doline (prim. Šumi, Venosi 1995; Gliha Komac 2002: 30–40, 2009: 72–81, 2014: 19–26) se je izvajal že v prvi polovici 18. stoletja, ko so bila nemška naselja zgolj jezikovni otočki. Pouk, ki je bil takrat v pristojnosti Cerkve, so vodili v krajevnem, ljudstvu razumljivem jeziku. Pospešena germanizacija tako fizičnega kot kulturnega okolja v drugi polovici 19. stoletja se je kazala tudi v šolstvu, in sicer najprej v župnijskih, kasneje pa v cesarsko-kraljevih slovensko-nemških utrkvističnih šolah. Poučevanju slovenskega jezika se je postopoma namenjalo vse manj prostora in je postajal zgolj jezik prehoda na nemško predmetno in jezikovno poučevanje. Po priključitvi Kanalske doline Kraljevini Italiji se v dolinskih šolah uvede tudi pouk italijanščine. Z Gentilejevo šolsko reformo v šolskem letu 1922/1923 nastopi obdobje enojezičnega šolstva (v italijanskem jeziku), ki iz šol vse do poznih 70. let 20. stoletja izžene pouk nemščine. Pouk slovenščine v dolinskih šolah zelo fragmentarno in sporadično ter pod različnimi imeni ponovno zaživi šele v poznih 90. letih.

V vmesnem obdobju (pa vse do danes) je bilo ohranjanje in poučevanje slovenskega jezika odvisno predvsem od jezikovne zavesti (ter jezikovnega znanja in rab) domačega družinskega okolja ter zunajšolskih dejavnosti. Priložnosti za javno rabo in učenje, razen v okviru cerkvenega in večkrat tabuiziranega ljudskega obredja (prim. Gliha Komac 2014), vse do poznih 70. let, ko zopet zaživijo izbirni popoldanski tečaji slovenskega jezika, ni bilo.⁷

Slovenščina zopet vstopi v dolinske šole 19. januarja 1998. Do šolskega leta 2003/2004 se pouk slovenskega jezika izvaja v okviru predmeta o dolinskih običajih in navadah, in sicer v vrtcih in osnovnih šolah (do vključno 5. razreda) pod različnimi imeni; v tem šolskem letu je v spričevalu prvič v povojnem času formalni zaznamek o znanju slovenskega jezika, pridobljenem v okviru rednega pouka (Gliha Komac 2015: 44, 45).

Kljub zakonodajnim določbam,⁸ izraženi podpori oblasti in organizacij ter pozitivnim stališčem dolinskega prebivalstva (tudi z vsakoletno izraženo željo staršev po

⁷ Od leta 1996 dalje za izbirne tečaje slovenskega jezika in vrsto spremljajočih dejavnosti neprekinjeno skrbi SKS Planika; v šolskem letu 2015/2016 je tečaje obiskovalo 20–25 otrok.

⁸ Zakon 38/2001 predvideva, da lahko šole v občinah na zaščitenem območju Videmske pokrajine uvajajo dvojezični pouk v slovenskem in italijanskem jeziku ter da lahko vrtci in osnovne šole z italijanskim učnim jezikom v svoj učni program vključijo učenje krajevnih tradicij, jezika in kulture tudi v slovenskem jeziku. Za uvajanje omenjenih dejavnosti je predviden poseben postopek, staršem pa na začetku šolskega leta pripada odločitev o tem, ali bodo njihovi otroci obiskovali ta pouk ali ne.

pouku slovenskega jezika) se z vsakim novim šolskim letom začnejo pogajanja in prizadevanja za pridobivanje sredstev za izvajanje pouka slovenskega jezika. Ta posledično steče po začetku siceršnjega šolskega leta in se predčasno konča, vsako leto se ponovijo dogovori o dejanski izvedbi pouka (prim. Gliha Komac 2015: 40–43). Slovenščina ni sistematično umeščena v redni dolinski izobraževalni sistem, nedomišljen in pomanjkljivo izdelan šolski program pa ne omogoča dopolnjevanja in nadgradnje, kar vpliva na nizko motivacijo za učenje in zgolj fragmentarno jezikovno znanje.

Pouka slovenskega jezika v dolinskih šolah je bilo v zadnjih 15 letih deležno nemalo otrok, zagotovo več kot 200 v posameznem šolskem letu.⁹ Nizek delež otrok, ki se vpišejo na bližnje srednje šole in univerze, kjer je mogoče študirati v slovenskem jeziku ali pa vsaj poslušati predmete v slovenskem jeziku ali o njem, ter izrazito nizka samoocena jezikovnih znanj in praks v slovenskem jeziku med dolinsko mladino (Gliha Komac 2009: 160; Vavti 2007: 174) še dodatno opozarjata na pomanjkljivosti obstoječe jezikovne politike pri ohranjanju slovenskega jezika na območju Kanalske doline.

6 Sklep

Nekoliko dopolnjena Toporišičeva teza, da v Kanalski dolini družba, država še vedno nima niti posluha niti smisla za potrebe dolinskega prebivalstva, pa naj gre za slovensko ali italijansko jezikovno politiko (Toporišič 1991: 56), ostaja aktualna.

Splošna jezikovna podoba in jezikovna krajina Kanalske doline kažeta na prisotnost slovenskega jezika, a na izrazito zasebni ravni. Dolinsko prebivalstvo prepoznava slovenski jezik kot enega izmed dolinskih jezikov in izraža pozitivna stališča do njega, v jezikovni krajini je na ravni napisov zasebnikov slovenski jezik celo bolj prisoten kot na celotnem poselitvenem ozemlju slovenske manjšine v Italiji, a napisi v slovenskem jeziku na javnih ustanovah so redki in slovenski jezik še vedno nima (primer-nega) mesta v obveznem šolskem procesu.

Nova zakonodaja je prinesla možnosti sprememb, dejstvo pa je, da so te premalo izrabljene ali pa sploh niso izrabljene. Tudi v škodo ohranjanja dolinske jezikovne raznolikosti.

Literatura

- BEN-RAFAEL, Eliezer idr., 2006: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: the case of Israel. *International Journal of Multilingualism* 3. 7–30.
- BUFON, Milan, 1992: *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost*. Trst: Slori; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- BUFON, Milan, 2015: *Slovinci v Italiji: koliko, kje in kako*. www.slوري.org
- CENOZ, Jasone, GORTNER, Durk, 2006: Linguistic landscape and minority languages. *International journal of multilingualism* 3. 67–80.

⁹ V šolskem letu 2015/16 je pouk slovenskega jezika potekal od konca novembra 2015, in sicer po vseh dolinskih vrtcih in šolah, spremljalo pa ga je 282 otrok.

- GLIHA KOMAC, Nataša, 2009: *Slovenščina med jeziki Kanalske doline*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede; Ukve: SKS Planika; Trst: Slori.
- GLIHA KOMAC, Nataša, 2014: *Ljudska religioznost v Kanalski dolini: O umiti in v prt zaviti lobanji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GLIHA KOMAC, Nataša, 2015: Odkrivanje domače govorice prek znanstvenih raziskav – primer Kanalske doline. Martin Kuchling (ur.): *Slovenščina – živ jezik v družini in javnosti*. Celovec: Iniciativa Slovenščina v družini, Krščanska kulturna zveza. 37–54.
- LANDRY, Rodrigue, BOURHIS, Richard Y., 1997: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study. *Journal of Language and Social Psychology* 16/1. 23–49.
- MEZGEC, Maja, 2015: *Raziskava o jezikovni pokrajini na naselitem območju slovenske skupnosti v Italiji*. Trst: Slori.
- MINNICH, Robert G., 1993: *Socialni antropolog o Slovencih: zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: Slori, Amalietti.
- Odlok 2007: Odlok predsednika Republike Italije z dne 12. septembra 2007: odobritev tabele z občinami v Furlaniji Julijski krajini, kjer se izvajajo ukrepi o varstvu slovenske manjšine, v skladu s 4. členom zakona z dne 23. februarja 2001, št. 38 = Decreto del presidente della Repubblica Italiana del 12. settembre 2007: Approvazione della tabella dei comuni del Friuli-Venezia Giulia nei quali si applicano le misure di tutela della minoranza slovena, a norma dell'articolo 4 della legge 23 febbraio 2001, n. 38. Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, 276/2007.
- STEINICKE, Ernst, 1984: *Das Kanaltal/Val Canale: Sozialgeographie einer alpinen Minderheitenregion*. Innsbruck: Universität, Institut für Geographie.
- STRANJ, Pavel, 1992: Kanalska dolina. Kritična analiza ocen etnične strukture prebivalstva. *Razprave in gradivo* 26/27. Ljubljana: INV. 72–109.
- SUSSI, Emidio idr., 2011: *Raziskava o preverjanju izvajanja zaščite slovenske manjšine po 8. členu zakona št. 38/2001*. Trst: Institucionalni paritetni odbor za probleme slovenske manjšine, Slori.
- ŠUMI, Irena, 2000: *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠUMI, Irena, VENOSI, Salvatore, 1995: *Govoriti slovensko v Kanalski dolini. Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika: Sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: DZS.
- Ustava Republike Italije = Costituzione delle Repubblica Italiana. www.quirinale.it/qrnw/costituzione/pdf/costituzione.pdf
- VAVTI, Štefka, 2007: Asimilacija in identitete v Kanalski dolini in na južnem Koroškem – primerjalni pregled. *Razprave in gradivo* 53–54. 166–177.
- Zakon 482/1999: Določila za zaščito zgodovinskih manjšin = Legge 482/1999: Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche. Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, 297/1999.
- Zakon 38/2001: Določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji Julijski krajini = Legge 38/2001: Norme di tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia. Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana, 56/2001.

EPISTEMOLOGIJA IN IDEOLOGIJA NA OBROBJU: SLOVENSKI MEDIJI V ITALIJI O TOPORIŠČU IN NJEGOVEM DELU

Matejka Grgič

Slovenski raziskovalni inštitut, Slori, Trst

UDK 323.15(450.36=163.6):929Toporišič J.

Prispevek obravnava tematizacijo jezika in jezikoslovcev v slovenskih medijih v Italiji. Z analizo medijskega diskurza ali diskurzov, ki so se ustvarjali predvsem okrog Jožeta Toporišča in njegovega opusa, bom skušala predstaviti najznačilnejše epistemološke in ideološke okvire. Medijska obravnava strokovne teme je pomembno epistemološko in ideološko vozlišče. Skozi medije prihajajo te vsebine do širšega kroga bralcev, s tem pa mediji pogojujejo percepcije in reprezentacije pojmov in pojavov – v našem primeru jezika in jezikoslovja.

epistemologija, ideologija, mediji, analiza diskurza, Slovenci v Italiji

The paper discusses the representation of language, linguistics and linguists in Slovene newspapers published in Italy. The aim of the paper is to show the different epistemological and ideological frames used by journalists and other authors. Media representation of academic topics has always been an important epistemological and ideological meeting point. Academic content reaches a wider audience primarily through various media discourses and, in this sense, newspapers and other media can deeply influence the common perception and representation of different concepts, including of language and linguistics.

epistemology, ideology, media, discourse analysis, Slovenes in Italy

Slovenski mediji v Italiji so namenjali in namenjajo jeziku pomemben segment svojega poročanja, v tem okviru pa lahko razločimo nekatere sheme in paradigme, znotraj katerih se tematizirajo jezikovni pojavi in pojmovanja jezika.

V prispevku obravnavam medije, ki izhajajo v jezikovno izpostavljenem prostoru. Največ primerov obravnave jezika in z njim povezanih vprašanj – predvsem jezikovne politike, položaja slovenskega jezika v Italiji in odnosa govorcev do (svojega) jezika – zasledimo v *Primorskem dnevniku*. Med tiskanimi mediji imata posebno vlogo še tednika *Novi glas* in *Novi Matajur*. Poleg teritorialne razsežnosti omenjenih medijev je z vidika analize diskurzov o jeziku ključnega pomena še dejstvo, da se v vseh treh časopisih pojavljajo različni tvorci besedil: to so poklicni novinarji, številni zunanji sodelavci, bralci (zlasti kot avtorji pisem uredništvu), strokovnjaki (avtorji jezikovnih kotičkov, pisem uredništvu in mnenj), kolumnisti, gostje (kot sogovorniki v intervjujih).

Analiza diskurzov o jeziku v vseh treh medijih nam torej potencialno omogoča celovit in precej verodostojen vpogled v percepcijo slovenskega jezika in drugih

jezikov, ki se je razvila med govorce slovenskega jezika v Italiji. V nadaljevanju predstavljam izsledke vzorčne analize, ki sem jo opravila na podlagi objav v *Primorskem dnevniku* (od leta 1991 dalje), *Novem glasu* (od leta 1996 dalje, ko je tednik začel izhajati) in *Novem Matajurju* (od leta 1991 dalje). Analiza ne upošteva vsega razpoložljivega gradiva, ampak se omejuje na obravnavo izbranega vzorca številok oz. besedil; ta omejitev se je izkazala za potrebno zaradi količine gradiva, pa tudi zaradi težav z iskanjem po virih, ki niso dosegljivi v digitalni oz. digitalizirani obliki. V sklopu raziskave je bilo skupaj pregledanih 250 številok vseh treh medijev, med temi največ (150) številok *Primorskega dnevnika*, ki so izšle v različnih časovnih razdobjih.

Kritična analiza diskurza

Pri analizi izbranega gradiva sem uporabila metodologijo kritične analize diskurza. Osnovna podmena tovrstne analize diskurza je, da se v diskurzivnih praksah ne samo odražajo, ampak tudi oblikujejo ideološko pogojeni odnosi.

Od zadnjih desetletij 20. stoletja dalje se diskurz neposredno povezuje z ideologijo.¹ To je morda najjasneje opredelil Teun A. van Dijk, ki je tej temi posvetil skoraj ves svoj opus. Dokazal je, da se ideologije generirajo skozi družbene prakse in da jih pripadniki določene družbene skupine sprejemajo, potrjujejo in spreminjajo skozi diskurz, ki ga oblikujejo. Čeprav jezik in diskurz sama po sebi nista ideološko zaznamovana, lahko sistematična analiza tovrstnih praks evidentira tiste strukture in funkcije, iz katerih izhajajo ideološka jedra (Dijk 2006). Van Dijk nadalje izpostavlja, da se apriorne in aksiomske prvine, ki so značilne za ideologijo, prav skozi iteracijo v diskurzu pretvorijo v »samoumevna splošna prepričanja«. ² Kritična analiza diskurza je izrazito interdisciplinaren pristop k raziskovanju diskurza, ki skuša ugotoviti, na kakšne načine se družbeni in politični mehanizmi moči in dominacije izražajo v tekstih – s tem se je začel prvi sistematično ukvarjati Norman Fairclough.³

Diskurz o jeziku srečujemo ne samo v medijih, ampak tudi v strokovnih in znanstvenih delih o jeziku, celo v samih definicijah jezika, ki niso nevtralne, ampak diskurzivno pogojene in zaradi tega vsaj do neke mere neizbežno ideološke (Grgič 2016).

Položaj slovenskega jezika v Italiji in pojavi jezikovnega stikanja

O položaju slovenskega jezika v Italiji, kjer živi avtohtona slovenska manjšina, je razpoložljivega sorazmerno veliko bibliografskega gradiva.⁴ V znanstvenih raziskavah

¹ Po vsej verjetnosti sta tej temi kot prva izrecno posvetila svoje delo Robert Hodge in Gunther Kress; veliko sta se sicer ukvarjala tudi s socialno semiotiko kot vedo, ki naj raziskuje ustvarjanje pomena in pomenov skozi družbene in kulturne prakse.

² Večina van Dijkovih del – monografij, člankov, prispevkov – je dostopna na avtorjevi spletni strani www.discourses.org.

³ Faircloughovo delo *Language and Power* (prva izdaja iz leta 1989) je dejansko začetek znanstveno utemeljene in strokovno dosledne kritične analize diskurza.

⁴ Največ gradiva je doslej izdal Slovenski raziskovalni inštitut, ki se izrecno ukvarja s temi vprašanji. Različni raziskovalci so posamezne teme, povezane s položajem Slovencev v Italiji, predstavili v okviru mednarodnih konferenc ICML. Za splošen pregled prim. Carli, Sussi, Kaučič Baša, 2002.

in strokovnih delih sta bila doslej tematizirana predvsem dva sklopa vprašanj: položaj slovenskega jezika v javnosti in v odnosu do javnih uprav ter odnos govorcev in odločevalcev do slovenskega jezika.⁵

Bistveno manj prostora je bilo doslej namenjenega jezikoslovni analizi pojavov. Na tem področju razpolagamo z nekaterimi poljudnostrokovnimi deli, pogrešamo pa temeljite znanstvene obravnave, ki bi tudi s sodobnimi jezikovnimi tehnologijami osvetlile specifike jezikovne rabe, praks in veščin med govorce slovenskega jezika v Italiji. Na podlagi empiričnih in še povsem neobdelanih podatkov, ki sem jih zbrala med delom z različnimi ciljnim skupinami govorcev slovenskega jezika, lahko na tej točki postavim nekaj domnev,⁶ ki so potrebne za nadaljnje ustrezno razumevanje tematizacije jezika, jezikoslovja in Toporišičevega dela oz. njegove figure v medijih.

Prvič. Na območju naselitve slovenske manjšine v Italiji opažamo med govorce slovenskega jezika splošno razširjene pojave, ki izhajajo iz jezikovnega stikanja in ki so zanj značilni. Ti pojavi kažejo na pretežno enosmerni vpliv italijanskega na slovenski jezik, ki je očiten na domnevno vseh jezikovnih ravninah in pri vseh zvrsteh jezika.

Drugič. Jezikovne veščine in splošna sposobnost sporazumevanja v slovenskem jeziku se med govorce na obeh straneh meje razlikujejo;⁷ prav tako se med govorce slovenskega jezika v Italiji razlikuje stopnja razvoja jezikovnih veščin in sporazumevalnih spretnosti v slovenskem (tudi nestandardnem) jeziku in v italijanskem jeziku, pri čemer je opaziti odstopanja, ki jih ne moremo pripisati zgolj diglosiji ali jih utemeljiti izključno s »klasičnimi«⁸ sociolingvističnimi dejavniki.

Tretjič. Med govorce slovenskega jezika v Italiji prihaja do zanimivih pojavov pri samooceni znanja oz. razvoja veščin in sporazumevalnih spretnosti (Pertot 2014), pri percepciji slovenskega jezikovnega kontinuuma in njegovega standarda (Aikhenvald 2002).

Vsi ti pojavi, ki sem jih tu sicer nanizala le kot nepreverjene hipoteze, se tesno prepletajo s pojavljanjem ideoloških jeder, ki izhajajo iz simbolične identifikacijske funkcije jezika (Grgič 2016).

Analiza gradiva

Analiza je skušala odgovoriti predvsem na vprašanja:

1. ali se je medijski diskurz o jeziku in jezikoslovju spremenil in kako;
2. ali je mogoče zaslediti prepoznavne znanstvene paradigme oz. epistemologije in slediti njihovem razvoju;
3. ali je mogoče zaslediti prepoznavna ideološka jedra, ki se pojavljajo v medijskem diskurzu, in slediti njihovem razvoju.

⁵ Prim. Vidau 2015; Pertot, Kosic 2014.

⁶ Hipoteze navajam tu v strnjeni obliki. Obenem ponovno opozarjam, da te domneve doslej še niso bile predmet izčrpnih znanstvenih raziskav, ki bi jih potrdile ali ovrgle.

⁷ Ta hipoteza se distancira od raziskave o funkcionalni pismenosti med to populacijo (prim. Mezgec 2012).

⁸ Izčrpen pregled sociolingvističnih dejavnikov, ki vplivajo na rabo slovenskega jezika v Italiji, ponuja M. Kaučič Baša (1997). Na nekatere nove vidike opozarja S. Brezigar (2002).

1. Medijski diskurz o jeziku in jezikoslovju skozi čas (1991–2016)

Analiza ni potrdila izhodiščne hipoteze, da se je medijski diskurz v obravnavanem časovnem razdobju (bistveno) spremenil, kar bi sicer lahko pričakovali zaradi spremenjenih družbenih in političnih okoliščin, nove generacije piscev medijskih besedil in nazadnje tudi sprememb v stroki (v smislu razvoja metodoloških in epistemoloških paradigem). Nasprotno, analiza je pokazala, da je medijski diskurz ohranil neko kontinuiteto.

Obenem je medijski diskurz o jeziku vseskozi ambivalenten. Tako na primer po eni strani zagovarja lokalno specifiko in jo »brani«⁹ pred standardizacijo, ki naj bi bila preveč fokusirana na »jezik osrednje Slovenije«; po drugi strani pa svari pred »kvarnimi vplivi italijanščine«.

»Mogoče je [v Ljubljani] moteče dejstvo, da 'zamejci' radi poslovenimo italijanske besede in imamo v sebi zakoreninjene kalke iz italijanščine. Kljub temu pa je naš pogovorni jezik dosti bližji Toporišičevemu kot anglo-nemško-slovenščina tipičnega Slovenca iz Slovenije.« (*Primorski dnevnik*, 5. 10. 2012)

Z vidika teorije in analize diskurzov bi lahko rekli, da se vseskozi pojavljata dva glasova, ki se ob različnih vprašanjih prepletata, pri čemer avtorji to prepletanje redko izpostavijo kot zavestno diskurzivno izbiro oz. se od njega oddaljijo. Zaradi tega delujejo ta ambivalentna stališča prej kot kazalnik neke nejasne strokovne usmeritve oz. pomanjkanja neke zavestne jezikovne politike medija kot pa polifonično konstruiran diskurz o jeziku.

Ena od teh dihotomij ali binomov je odnos med »centrom (središčem)«¹⁰ in »periferijo (obrobjem)«. Avtorji novinarskih in drugih besedil zagovarjajo – tudi v istem besedilu in brez dodatnih pojasnil oz. utemeljitev – skrajno konvergenten normativni pristop, katerega cilj je poenotenje standarda po enovitem vzorcu, hkrati pa tudi skrajno divergenten antropološki pristop, katerega cilj naj bi bilo ustrezno ovrednotenje krajevnih specifik.¹⁰

Drugo dihotomijo predstavlja binom narečje – (knjižni) jezik. V pregledanih besedilih je narečje pogosto tematizirano kot idiom, ki je hkrati nosilec pozitivnih in negativnih konotacij. Po eni strani je namreč tista zvrst, ki predstavlja pozitivno vez s preteklostjo, avtentičnostjo in narodno identiteto; po drugi strani pa gre za »nižji«, nekultiviran in omejen idiom. Pri obravnavi binoma jezik – narečje prihaja ne nazadnje do terminoloških razlik: nekatera narečja se obravnavajo kot del slovenskega jezikovnega kontinuuma tudi z doslednimi terminološkimi izbirami (»briško narečje«, »slovenska narečja naših dolin«, »kraška narečja« itn.). V zvezi z rezijanskim narečjem pa se pogosteje uporablja enobesedni termin (npr. »rezijanščina«). Izbira tega strokovnega izraza, ki sicer nikakor ni sporna, vendarle nakazuje na neko tematizacijo idioma ne glede na njegovo umeščenost v slovenski jezikovni kontinuum.

⁹ Izrazi, ki jih v članku zapisujem med narekovaji, so dobesedni navedki iz analiziranih besedil, razen če je naveden drug vir.

¹⁰ Specifike, ki sem jih na kratko predstavila v prejšnjem razdelku, se na splošno ne obravnavajo sistematično oz. opredeljujejo v skladu s kakimi jezikoslovnimi merili, metodami in načeli. Teksti, v katerih se podajajo strokovni in znanstveni okviri, pa čeprav prilagojeni medijskemu prostoru, so redki.

2. Prepoznavne znanstvene paradigme in epistemologije

Med znanstvenimi in epistemološkimi paradigmami je prav gotovo dominantna kombinacija strukturalistične epistemologije in normativističnega pristopa. Kot protitež in v delni kontrapoziciji se pojavljajo še elementi, ki jih avtorji povzemajo iz različnih jezikoslovnih ved, predvsem iz dialektologije, sociolingvistike in psiholingvistike. Nekoliko presenetljivo je dejstvo, da ti mediji redkeje obravnavajo teme, ki sodijo v okvir antropološke lingvistike, prevodoslovja in didaktike jezika. Našla sem samo dve besedili (obe iz *Primorskega dnevnika*), ki sta obravnavali generativno oz. tvorbeno-pretvorbno slovnico in korpusni pristop v leksikologiji.

Med jezikovnimi viri so daleč najpogosteje citirana dela oz. priročniki, pri katerih je sodeloval Jože Toporišič. Nekoliko manj pogoste so pojavitve dogodkov (kongresov, simpozijev, konferenc, javnih predavanj in predstavitev), ki jih je Jože Toporišič organiziral ali soorganiziral. V analiziranem gradivu se ime Jože Toporišič (tudi samo Toporišič) pojavi 79-krat. Imena drugih slovenskih in tujih jezikoslovcev ne dosežejo niti 50 pojavitev.

Jezik je v poljudnostrokovnih besedilih obravnavan izrazito normativno. Kot relevantna referenca se navajajo predvsem starejši viri. Celo SSKJ in SP 2001 sta včasih navedena le kot primer pomanjkljivega, ne dovolj jasnega in doslednega normiranja jezika. Med poročili o predstavitev knjig, simpozijih, predavanjih in raznovrstnih srečanjih se pogosteje pojavljajo iztočnice, povzete iz sociolingvistike, predvsem v smislu preučevanja pravnega položaja manjšinskega jezika oz. manjšinskih jezikov. Bistveno manj prostora je odmerjenega tistim usmeritvam, ki se ukvarjajo s posameznimi pojavi na območju npr. medjezikovnega stikanja ali z jezikovnimi politikami.

Na drugem mestu po številu pojavitev in po odmerjenem prostoru je dialektologija, včasih v povezavi z etnologijo (in etnolingvistiko). Tudi v tem primeru gre predvsem za teme, ki zadevajo slovenska narečja v Italiji ali v obmejnem pasu. Šele na tretjem mestu je psiholingvistika, pri čemer mislim na tiste smeri te vede, ki se ukvarjajo z razvojem kognitivnih sposobnosti in jezikovnih veščin pri otrocih, z zgodnjo dvo- in večjezičnostjo, s šolanjem otrok iz t. i. »mešanih družin«¹¹ v šolah s slovenskim učnim jezikom itn.

Tema (učnega) jezika oz. jezika v šoli se pogosto pojavlja v kombinacijah s prej naštetimi področji, vedami oz. temami, zato bi jo težko obravnavali kot samostojen sklop. »Šola« se namreč ne obravnava le kot tema s področja didaktike, pedagogike in psihologije, ampak predvsem kot nacionalno vprašanje – tudi v povezavi z jezikom. Omenjeni pojmovni sklop se le redko dejansko fokusira na didaktiko jezika, metodologije usvajanja, učenja in poučevanja jezika ali na merjenje znanja jezika oz. stopnje razvoja jezikovnih veščin. Najpogosteje se v povezavi s šolo omenjajo pravni okvirji, pravilniki in upravni vidiki (natečaji – tj. nacionalni razpisi delovnih mest za

¹¹ Izraz »mešana družina« je dobesedni navedek, povzet iz analiziranih besedil. S tem pojmom je mišljena ne katerakoli družina, pri kateri sta starša različne narodnosti, ampak izključno družina, v kateri je en starš Slovenec, drugi pa Italijan. Polarizacija in definicija nista (več) ustrezni (Bonfiglio 2010).

učitelje in profesorje na šolah s slovenskim učnim jezikom –, delovanje pristojnih organov, zakonodaja).

3. Ideološka jedra

Ideološka jedra v smislu smiselno koncentriranih in homogeno oblikovanih vsebinskih sklopov (Petrović 2006) se pojavljajo v vseh analiziranih besedilih. Sintetizacija ideoloških jeder je pravzaprav rezultat prizadevanj raziskovalcev – govorci (pogosto tudi strokovnjaki) ne poznajo razmejitev med ideološkimi jedri in prehajajo iz enega jedra v drugo oz. jih med sabo kombinirajo (Grgič 2016).

V ideoloških jedrih se posamezni pojmi pogosto polarizirajo v nasprotjih, kjer en pol predstavlja pozitivne (višje) vrednote, drugi pa negativne (nižje) vrednote. Izoblikovanje ideoloških jeder sega torej na področje morale in etike onkraj razumevanja jezikovnih ali drugih pojavov in praks. Končni cilj ideologije ni razlaga pojavov, ampak njihovo vrednotenje ter vzpostavljanje odnosov moči, dominacije in izključevanja, tudi s stigmatizacijo in kaznovanjem.

Obravnani mediji kažejo na homogen, čeprav včasih ambivalenten diskurz o jeziku. Ideološka jedra se generirajo tudi zato, ker dihotomije niso ustrezno pojasnjene, izpostavljene ali utemeljene. Ambivalentni odnos do narečij je lep primer tega; sam po sebi sicer ni sporen, sporno pa je dejstvo, da pomanjkanje vsakršne utemeljitve, reference ali pojasnila ustvarja epistemološki vakuum, kjer je dovolj prostora za ideološka jedra. Teh ne generira strokovna razlaga, ampak prav njeno pomanjkanje in to, kar ga nadomesti – etično in moralno vrednotenje ter prakse, ki iz njega izhajajo: sprejemanje in izključevanje, poveličevanje in obsojanje, proslavljanje in diskreditiranje. V tem ideološkem diskurzu se znajdejo tudi jezikoslovci, ki jih navajajo avtorji medijskih besedil. Njihovo delo je predstavljeno predvsem v pozitivni luči, ko je skladno s cilji ohranjanja lepega, čistega jezika in temu ustrezne nacionalne identitete.

Izstopajo nekatera izrazita ideološka jedra, ki jih tu navajam, sledeč kriteriju pogostosti pojavitev:

- preteklost; nekoč – danes: to ideološko jedro predstavlja stanje jezika v preteklosti kot optimalno, trenutno stanje jezika pa kot degradirano, problematično, nevarno; s tem ideološkim jedrom je povezana tudi tematizacija »ohranjanja« jezika, ki je v analiziranih besedilih zelo pogosta;
- čistost, lepota jezika: v povezavi s prejšnjim ideološkim jedrom se razvije diskurz o »pretekli lepoti jezika«, ki je pogosto sinonim za čistost v smislu odsotnosti vsakršnih elementov in pojavov, ki izhajajo iz jezikovnega stikanja;
- osrednja Slovenija – zamejstvo: prav v zvezi s čistostjo in lepoto jezika se pojavlja še tretje pogosto prisotno ideološko jedro, namreč ločnica med osrednjo Slovenijo in zamejstvom, pri čemer je zamejstvo prostor, kjer se vsaj skušata »ohraniti« čistost in lepota (slovenskega) jezika, in to kljub »kvarnemu« in »nasilnemu« vplivu italijanščine, zaradi katerega je morebitno odstopanje razumljivo in »odpušljivo«; popolnoma nesprejemljivo pa je »kvarjenje« in »pačenje« jezika

v osrednji Sloveniji, kjer zaradi »nezavednih mladih« prihaja do vse pogostejše rabe »angleških kalkov«;

- ogroženost, smrt jezika: pomanjkanje »narodne zavesti« in »jezikovnega čuta«, ki sta med sabo tesno povezana, omogoča »vdor tujk« in s tem ogroža jezik;
- norma, pravilo: jezik »je res lep le, če ga uporabljamo pravilno«.

Odnosi, vloge in status

Diskurzivne prakse ne oblikujejo samo nekih epistemoloških tematskih sklopov oz. ideoloških jeder, ampak tudi odnose med aktanti in akterji naracije (Greimas 1970, 1983). V ideološko pogojenem diskurzu se pojavljajo predvsem elementi, ki izpostavljajo odnose avtoritete in dominacije na eni strani ter zapostavljanja in izključevanja na drugi. Predpostavka, da nekdo nekaj *itak* zna (ve), oblikuje avtoriteto in njeno nasprotje (Dijk 2006).

Na podlagi tega bi lahko sklepali, da se v omenjenih besedilih kot dominantna avtoriteta pojavljajo jezikoslovci – predvsem mogoče tisti, ki bi jih lahko imeli za akademske puriste in normativiste. Analiza gradiva pa je pokazala na zanimivo dialektiko: zaradi prej omenjenih ideoloških jeder se ta razmerja vzpostavljajo nekoliko drugače, kot bi sicer pričakovali.

Vlogo aktanta avtoritete imajo prej starejši (tudi neimenovani) jezikoslovci in njihova dela¹² kot pa jezikoslovci, ki so delovali 1991–2016 (vključno s Toporišičem), in viri, ki so takrat nastali. Več prostora je odmerjenega normativnim virom oz. virom, ki jih pisci doživljajo kot normativne. Najmanj pogosto se navajajo sodobni e-viri, predvsem tisti, ki so načelno deskriptivni in ne normativni. Pozitivno konotacijo imajo predvsem avtorji, ki obravnavajo lokalno specifiko, zlasti če je to povezano s preteklostjo oz. s tradicionalnimi epistemologijami in metodologijami znotraj purističnega okvira in če je mogoče sklepati, da prispeva k »ohranjanju jezika«.

Skratka: antagonist, ki izpodbija avtoriteto osrednjeslovenskega normativista starejše generacije, ki v obravnavanem časovnem obdobju že ni bila več aktivna, je lokalni ali drug jezikoslovec, ki s čim bolj tradicionalno metodologijo ali ne glede nanjo izpostavlja »lepoto, čistost in bogastvo« lokalnih idiomov, predvsem v ruralnih okoljih in pri čim starejših govorcih.

Sklep

Slovenski tiskani mediji, ki izhajajo v Italiji, so v časovnem razdobju 2001–2016 o temah jezika, jezikoslovja in jezikoslovcev oblikovali enovit, čeprav notranje ambivalenten diskurz, s katerim so vzpostavili in izpostavili odnose védenja (znanja) in nevedenja (neznanja), avtoritete, norme in kazni ter hkrati tematizirali pojme upora, nepokorščine in neke oblike jezikovnega lokalpatriotizma. Raziskave procesov oblikovanja javnega mnenja skozi diskurzivne prakse, posledična ideološka jedra in

¹² Na primer avtorji SP 1950 in 1962; neimenovani so sicer vedno tudi avtorji SP 2001 in SSKJ. Med avtorji slovarjev se imensko navajata le Maks Pleteršnik in Sergij Šlenc.

aktantske vloge so lahko izhodišče za snovanje jezikovne politike, didaktike in strategije ozaveščanja nestrokovne javnosti.

Literatura

- AIKHENVALD, Alexandra, 2002: Language obsolescence: Progress or decay? The emergence of new grammatical categories in language death. David Bradley, Maya Bradley (ur.): *Language Maintenance for endangered languages: an active approach*. London: Curzon Press.
- BONFIGLIO, Thomas Paul, 2010: *Mother Tongues and Nations: The Invention of the Native Speaker*. Berlin: De Gruyter.
- BREZIGAR, Sara, 2002: Il marketing delle lingue minoritarie in un contesto di elevata tutela giuridica. William Cisilino, Federica Mecchia, Barbara Pianca (ur.): *Lingue minoritarie e identità locali come risorse economiche e fattori di sviluppo: atti del convegno internazionale, Udine, 8–9 novembre 2002*. Udine: Forum. 76–82.
- CARLI, Augusto, SUSSI, Emidio, KAUČIČ BAŠA, Majda, 2002: History and Stories. Identity Construction on the Italian-Slovenian Border. Urlike Hanna Meinhof (ur.): *Borders in Europe. Border Region Studies*. Aldershot: Ashgate. 33–51.
- van DIJK, Teun Adrianus, 2006: Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies* 11/2. 115–140. <http://discourses.org>
- FAIRCLOUGH, Norman, 2010: *Critical Discourse Analysis*. New York: Routledge.
- GREIMAS, Algirdas, 1970: *Du sense. Essais sémiotiques*. Paris: Seuil.
- GREIMAS, Algirdas, 1983: *Du sense II. Essais sémiotiques*. Paris: Seuil.
- GRGIČ, Matejka, 2016: *Jezik: sistem, sredstvo in simbol. Identiteta in ideologija med Slovenci v Italiji*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut Slori.
- KAUČIČ BAŠA, Majda, 1997: Where do Slovenes speak Slovene and to whom? Minority language choice in transnational settings. *International Journal of Sociology of Language* 124. 51–73.
- KRESS, Gunther, HODGE, Robert, 1979: *Language and Ideology*. London: Routledge.
- MEZGEC, Maja, 2012: *Funkcionalna pismenost v manjšinskem jeziku. Primer slovenske manjšine v Italiji*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.
- Novi glas*. Gorica, Trst: Zadruga Goriška Mohorjeva. www.noviglas.eu
- Novi Matajur*. Čedad: Založništvo tržaškega tiska. <http://novimatajur.it>
- PERTOT, Susanna, KOSIC, Marianna, 2014: *Jeziki in identitete v precepu: mišljenje, govor in predstave o identiteti pri treh generacijah maturantov šol s slovenskim učnim jezikom v Italiji*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut Slori.
- Primorski dnevnik*. Trst: Založništvo tržaškega tiska. www.primorski.eu
- VIDAU, Zaira, 2015: *Upravljanje jezikovne različnosti v javni upravi. Primer slovenske, furlanske in nemške skupnosti v deželi Furlaniji Juljski krajini*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

STALIŠČA DO JEZIKA: PRIMER VODILNEGA JEZIKOSLOVCA IN SPLOŠNIH GOVORCEV

Mojca Smolej

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'27:929Toporišič J.

Izhajajoč iz teorije stališč do jezika, se prispevek osredotoča na primerjavo nekaterih jezikovnih komentarjev prof. Jožeta Toporišiča in izbranih sodobnih stališč nejezikoslovcev. Odklonilen odnos do jezikovne nepravilnosti in neobvladovanja knjižne norme, kar je odsev kognitivne, čustvene in vedenjske komponente stališč do jezika, lahko v enaki meri, kot smo to opazovali pri izbranem jezikoslovcu, še danes srečamo tudi »na ulici«, v šoli, dnevnem časopisju itn.

stališča do jezika, Jože Toporišič, splošni govorcei

Based on the theory of language attitudes, this article focuses on a comparison of some language comments by Jože Toporišič and selected contemporary positions of non-linguists. The negative attitude toward linguistic irregularity and deviation from normalised forms, which is a reflection of the cognitive, emotional and behavioural components of language attitudes, can be, as observed with the selected linguist, equally present on the »street«, in school, in daily newspapers and so on.

language attitudes, Jože Toporišič, non-linguists

1 Uvod

Že kar nekaj časa se med slovenskimi jezikoslovci pa tudi nejezikoslovci oblikujejo različna mnenja o tem, kaj knjižni jezik sploh je, kakšna je njegova družbena vloga, kdo so njegovi resnični oblikovalci itn.¹ V pričujočem prispevku se ne bomo toliko ustavljali pri vprašanjih, ali je knjižni jezik nujen ali ne, pač pa bomo na problematiko pogledali z zornega kota sociolingvistične teorije stališč do jezika (ang. *language attitudes*). Zanimalo nas bo, zakaj je pri obravnavi knjižnega oz. standardnega jezika nujno vključiti tudi teorijo stališč do jezika in v kolikšni meri je bila že upoštevana oz. v kolikšni meri jo je sploh možno upoštevati.

2 Splošni govorcei in stališča do jezika

Povod za pregled stališč do jezika pri Toporišiču predstavlja čedalje večja prisotnost odklonilnega odnosa do jezikovne nepravilnosti, neobvladovanja in zanemarjanja

¹ Gl. npr. Ada Vidovič Muha, 2013: *Moč in nemoč knjižnega jezika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Vojko Gorjanc, Simon Krek, Damjan Popič, 2015: *Med ideologijo knjižnega in standardnega jezika. Slovar sodobne slovenščine: problemi in rešitve*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

lastnega jezika »na ulici« oz. v šoli, dnevnem časopisju, družabnih omrežjih itn. Pri pregledu dveh primerov ne bomo razmišljali o izvoru ljudskega preskriptivizma, pač pa predvsem o tem, kaj nam sporočata, kakšne so njune zahteve.

2.1 »To bi pa rekel župan Zoran Jankovič, če bi znal slovensko!«

24. 2. 2016 je bil gost Škrabčeve domačije pevec Tomaž Domicelj.² Na vprašanje voditeljice Bernarde Žarn, ali je slovenščina najlepši jezik na svetu, ji je odvrnil: »To bi pa rekel župan Zoran Jankovič, če bi znal slovensko!«³

Predhodno je pevec komentiral tudi položaj slovenščine v javnosti. Svoje opažanje, da zaradi splošne slabe uporabe postaja slovenščina primitiven jezik, je dopolnil z ugotovitvijo, da najboljšo ali najlepšo slovenščino govorijo na Radiu Ognjišče.

Izjava o županu Ljubljane Zoranu Jankoviču kaže na temeljno značilnost ljudskega preskriptivizma. Ljudje morajo uporabljati knjižno slovenščino v vseh okoliščinah, prav tako pa je povsem pričakovana in sprejemljiva diskriminacija govorcev neknjižne variante jezika. Neraba knjižne variante je znak neumnosti, neizobraženosti in nesposobnosti.

2.2 Boj za roditelj

S tem naslovom je bil naslovljen komentar novinarka Tanje Jaklič na prvi strani časopisa *Dela* 29. 2. 2016. Novinarka članom društva za ohranitev roditelja pripisuje jezikovno rahločutnost in zavedanje, da se je za lastni jezik vredno boriti.

Na facebooku se je že pred časom oblikovala skupina za ohranjanje roditelja pri zanikanju. [...] To so jezikovno rahločutni ljudje. [...] Očitno je naravni razvoj jezika tak: ko se ukine jezikovno razsodišče in iz revij izginejo jezikovni kotički, Toporišič pa nam tudi več ne gleda pod jezik, se mobilizira ljudstvo. Še bolj strogo in še bolj puristično, kot so bili njegovi profesorji. (Jaklič 2016: 1)

Trditev, da ljudje nujno potrebujejo neki jezikovni nadzor in eksplicitno preskripcijo, je vredna pozornosti, vendar bomo s pomočjo navedenega citata samo še enkrat poudarili tipično lastnost ljudske preskripcije, in sicer da je vsakršno oddaljevanje od predpisane norme barbarizem.

V nadaljevanju se bomo na kratko osredotočili na samo teorijo stališč do jezika, s katero bomo lažje opredelili predhodno izpostavljena primera, še bolje pa v jedru članka prikazana stališča Toporišiča.

3 Teorija stališč do jezika⁴

Teorija stališč do jezika je na Slovenskem še nekoliko neuveljavljena. Omeniti pa je treba vsaj dve jezikoslovki, ki sta nanjo opozorili v svojih delih. Prva je Petra Jerovšek, ki je v diplomskem delu *Jezikovna stališča mladih do slovenščine in nemščine na avstrijskem Koroškem* (2014) obravnavala premalo raziskano problematiko

² Tomaž Domicelj je po izobrazbi diplomirani slovenist in anglist.

³ <https://marijanzlobec.wordpress.com>

⁴ Možen prevod bi bil tudi teorija odnosov do jezika.

sodobnega položaja mladih koroških Slovencev na Avstrijskem, druga pa je Maja Bitenc, ki se je s teorijo stališč do jezika ukvarjala v doktorskem delu *Variantnost govornje slovenščine pri geografsko mobilnih osebah* (2016).⁵ Obe ugotavljata, da je teorija stališč do jezika le redko vključena v katerokoli jezikovno načrtovanje.

Kljub temu da večina strokovnjakov priznava relevantnost jezikovnih stališč za jezikovne spremembe, redki vključujejo posebne analize stališč v svoje projekte, kar je presenetljivo tudi glede na to, da vodilni strokovnjak področja William Labov veliko pozornost posveča t. i. problemu vrednotenja tako v svojem teoretskem (prim. Weinrich idr. 1968; Labov 1972) kot praktičnem delu [...]. (Bitenc 2016: 42)

Prepoznavanje in poznavanje stališč do jezika je nujno za vse, ki se ukvarjajo z uporabnim jezikoslovjem, saj lahko tako dobimo res uporabne in koristne smernice pri samem poučevanju tako šolajoče se mladine kot pri izobraževanju učiteljev. Koristno pa je tudi za druga področja.

Spoznanja so lahko dragocena za jezik v povezavi s pravom in medicino ter na številnih drugih področjih, ki so povezana z jezikovno raznolikostjo, posebno v primerih, ko govorne skupnosti različno sprejemajo različne jezike oz. jezikovne varietete. Ne poznati teh stališč je tako, kot da zdravnik ne bi poznal ljudskih imen za bolezni oz. ljudskih prepričanj o njih. (Bitenc 2016a: 42)

3.1 Trodelnost stališč do jezika⁶

Preučevanje stališč do jezika⁷ kaže trodelnost, saj naj bi vsebovalo kognitivno, čustveno in vedenjsko sestavino. Kognitivna komponenta se odraža predvsem skozi različna razumevanja, dojemanja, prepričanja itn. o ustroju »sveta« (npr. znanje angleščine je danes za preživetje in uspeh nujno; slovenske radijske postaje morajo predvajati določen odstotek slovenske glasbe).

Čustvena komponenta se razkriva skozi čustva govorca do določenega pojma ali stvari (objekta), na katero je usmerjeno mišljenje oz. zavest (npr. slabšalen odnos do ljudi, ki ne govorijo brezhibno slovensko in prihajajo iz bivših republik Jugoslavije; navdušenost nad narečno popevko).⁸

⁵ Obe deli sta nastali pod mentorstvom prof. dr. Marka Stabeja.

⁶ Predstavitev teorije stališč do jezika temelji na delu: Peter Garrett, Nikolas Coupland, Angie Williams, 2003: *Investigating Language Attitudes*. University of Wales Press Cardiff.

Pri razumevanju teorije je bil v veliko pomoč tudi zbornik: Carol Percy, Mary Catherine Davidson (ur.), 2012: *The Languages of Nation*. Multilingual Matters.

⁷ Večina raziskav na področju stališč do jezika temelji na mentalistični teoriji o naravi stališč, ki stališča označuje kot posredujočo spremenljivko med dražljajem, ki vpliva na osebo, in odzivom – gre za neke vrste stanje pripravljenosti osebe, da se na določen dražljaj odziva tako ali drugače (Bitenc 2016b: 61). Jezikovna stališča kažejo ne samo odnos do jezika, temveč predvsem odnos do jezikovne skupnosti in govorcev določenega jezika oziroma varietete. Iz prevzetih ali naučenih stališč v največji meri izvirata tudi status in pomen jezika v družbi in pri posamezniku (Bitenc 2016b: 61).

⁸ Obširneje je tovrstna problematika predstavljena tudi v zborniku: Vesna Požgaj Hadži (ur.), 2013: *Jezik između lingvistike i politike*. Natančneje jo obravnava tudi zbornik: Jagoda Granić (ur.), 2009: *Jezična politika i jezična stvarnost*.

Čustvena komponenta je neobhodno povezana z vedenjsko, saj predvideva določene odzive, določena dejanja (npr. v šoli se angleščine začnajo učiti že v prvem razredu; sprejetje zakona o obvezni kvoti slovenske glasbe na radijskih postajah).

Če še enkrat povzamemo, zakaj je preučevanje omenjenih treh komponent tako pomembno, je nujno poudariti, da poznavanje stališč do jezika v prvi vrsti ponuja smernice samemu jezikoslovcu, ki se ukvarja z jezikovnim načrtovanjem. Brez poznavanja oz. zavedanja lastnih stališč lahko jezikovno načrtovanje kaj hitro zapade v neke vrste jezikovno diktaturo (preskripcijo enega samega človeka ali skupine). Poznavanje stališč do jezika ima tudi širšo družbeno težo, saj so odnosi ali stališča do jezika in sociokulturne norme del komunikacijske kompetence, kot take pa imajo torej velik vpliv na znotrajdružbene interakcije (reakcije) bodisi kot povzročitelj ali posledica. V nadaljevanju se bomo posvetili stališčem do jezika v povezavi z vodilnim jezikoslovcem.

4 Jože Toporišič – stališče jezikoslovca

Zanimivo je, da se teorija stališč do jezika usmerja skoraj izključno na splošne govorce, torej nejezikoslovce. Še pomembneje je namreč poznati stališča do jezika, kakršna lahko zaznamo pri jezikoslovcih, ki se ukvarjajo z jezikovnim načrtovanjem, spremembami, jezikovno politiko.

Osredotočili se bomo na prof. Jožeta Toporišiča, ki je nedvomno močno zaznamoval načrtovanje slovenskega jezika. Pri pregledu bomo izhajali predvsem iz *Slovenske slovnice* (2000), *Slovenskega pravopisa* (2007b) in *Jezikovnih pogovorov iz Sedem dni* (2007).

Pri Toporišiču je bilo zavedanje lastnega jezikovnega čuta močno prisotno.

Z metodološkega vidika so prispevki nevsiljivo poučni – bralce seznanjajo z osnovnimi pravili, zelo koristno je zlasti utemeljevanje posameznih pravil; v smislu bolj sproščene pogovora ali včasih celo klepetanja, čeprav pisnega, pa profesor ne pozabi tudi na jezikovni čut v smislu »za moj občutek [...]« ipd. (Žele 2007: 6)

Presenetljivo pa je, da se kljub močnemu zavedanju lastnega jezikovnega čuta in poudarjanja, kako jezikovno načrtovanje ne sme biti samovolja posameznika, slednjemu vseeno hote ali nehote ni izogibal.

Zelo povedni so njegovi zapisi v *Jezikovnih pogovorih iz Sedem dni*.

Torej ni čudno, da sem poleti 1990 spremljal svetovno nogometno prvenstvo v Italiji (seveda le prek televizije), a mi je nogometne užitke motil in me od televizije dobesedno odganjal gostobesedni novinar (vsaj mislim si, da je novinar) Stare s svojo popolno jezikovno nekultiviranostjo. 27. 8. lanskega leta me je končno prignal tako daleč, da sem si nekaj njegovih cvetk tudi zapisal. [...] Vem, da Stare ni sam in da tako kot on prav rad izgovarja npr. tudi predsednik Republike Slovenije, ali ljubljanski škof, ali tudi predsednik skupščine, pa predsednik vlade in vsi njegovi gospodje ministri, od znanstvenega do vojaškega, da ne govorim še o njihovih ne tako maloštevilnih pomočnikih in ne vem kaj vse še so. Naj jim vendar kdo skuša dopovedati, da to nikakor ne gre, da je to preprosto nespodobno, da priča o neustreznem odnosu do ene največjih

naših vrednot – do maternega jezika, za katerega pravice in naravni zven nam kot Slovencem vendar mora biti. [...] Z grozo opažam tako nemarno govorjenje tudi pri svojih slavističnih kolegih, pa naj gre za univerzo, srednjo ali osnovno šolo. (Toporišič (1991) 2007a: 167–168)⁹

Citat je poseben zato, ker trdi, da pravilno slovensko ne zna govoriti nihče, niti kolegi slavisti. Vsekakor je ta citat nekoliko v nasprotju s trditvami, ki jih je profesor Toporišič zapisal v jezikovnih pogovorih leta 1986.

Tudi v zagovarjanju tega, kar nam je pri srcu, moramo biti objektivni. (Toporišič (1986) 2007a: 33)

Nič na tem svetu ni čisto lahko; tudi v jeziku ne. Je pa večinoma tako ali drugače rešljivo. Reševati pa moramo stvari seveda tako, da te rešitve jeziku (ne njegovemu posameznemu uporabniku, po možnosti polnemu predsodkov) ustrezajo čim bolj. (Toporišič (1986) 2007a: 133)

Zavedanje lastnega čuta, odnosa do jezika je pri profesorju Toporišiču vsekakor bilo prisotno, vendar je umanjalo zavedanje, da se je morda pravilom, ki izhajajo bodisi iz lastnega jezikovnega čuta bodisi iz znanstvene podlage, bolje odpovedati, če so v nasprotju z večinsko rabo. Z vztrajanjem pri edini »pravilni« rabi in pogostoma osebnimi komentarji se v govorcih (npr. učiteljih slovenščine, učencih in ostalih govorcih slovenščine) lahko ustvari odpor ali celo strah pred rabo lastnega jezika.

Pri pregledu citatov profesorja Toporišiča, ki vsaj minimalno vsebujejo omembo jezikovnega čuta in stališč do jezika, se kažeta dva različna in obenem delno izključujoča pola. Prvi je usmerjen na poudarjanje pomembnosti upoštevanja jezikovne skupnosti in izogibanje samovolji posameznika pri jezikovnem načrtovanju, drugi pa izrazito kaže prevlado jezikovnega čuta in stališč do jezika zgolj jezikoslovca samega.

Da bodo citati in njihova delna vsebinska neskladnost še bolj razvidni, bodo zapisani v obliki razpredelnice.

⁹ Profesor Toporišič je bil kritičen do novinarjevega izgovora predlogov *v, z/s, k/h* s polglasnikom.

»Govoril je torej ve gol, ze spreminjanjem, ke vretarju itd. [...] Nekulturnega izgovora *və/kə/zə/sə* vendar ne bomo povzdignili v normo in šli torej proti naravnemu izgovoru knjižne slovenščine.« (Toporišič (1991) 2007a: 167)

Tabela 1: Stališča do jezika pri prof. Jožetu Toporišču

Izogibanje samovolji posameznika	Prevlada jezikovnih stališč jezikoslovca
<p>(1) »Slovinci imamo dve veliki obliki pridevnika na -ski k imenu Hrvati, Hrvatje. Tisti, ki smo blizu meje s Hrvati, govorimo kakor Hrvatje sami hrvatski [...]. Od Hrvatov bolj oddaljeni Slovenci pa imajo ta pridevnik izpeljan bolj po ovinku, in torej govorijo hrvaški, Hrvaška. [...] Bezlaj se pri tem verjetno ravna po jezikovnem občutku osredja slovenskega jezika in ne gleda na to s stališča kake ideologije, da bi bilo treba nasproti obliki hrvaški forsirati obliko hrvatski, kakor jo imajo Hrvati sami.« (Toporišč (1990) 2007a: 37)</p> <p>(2) »Že ta primer nas uči, da imajo besede veliko rab, ne ene same, in da moramo biti pri presoji teh rab previdni, da česa prehitro ne obsodimo. Nam samim sicer marsikaj lahko tudi ne ugaja, zaradi tega pa tisto ni nujno napačno ali slabše.« (Toporišč (1986) 2007a: 40)</p> <p>(3) »Reševati pa moramo stvari seveda tako, da te rešitve jeziku (ne njegovemu posameznemu uporabniku, po možnosti polnemu predsodkov) ustrezajo čim bolj.« (Toporišč (1986) 2007a: 133)</p>	<p>(4) »Mi pa vendar nočemo biti taki, mar ne? Morilci lastne besede, lastnega svojega jezika, četudi le po skoraj neopaznih, drobnih posegih v živo jezikovno telo, ki smo ga od svojih prednikov prejeli za to, da bi ga uporabljali, varovali in primerno naprej razvijali – ne pa ga lenobno in še kako morili.« (Toporišč (1986) 2007a: 49)</p> <p>(5) »Meni to krajšanje dolgih samoglasnikov nikakor noče biti všeč, naravnost upira se mi. Potemtakem krši neko osnovno normo mojega jezikovnega občutka, in to me potem spravlja v nasprotno razpoloženje, kakor ga ima namen izzvati reklama: stvar samogibno zavračam, namesto da bi si jo želel.« (Toporišč (1987) 2007a: 63)</p> <p>(6) »Na ljudi zunaj Akademije pa seveda nikakor ne gre misliti, saj je pravopis vendar akademijska, ne pa slovenska vsenarodna zadeva (ali tudi zadeva katedre za slovenski knjižni jezik in stilistiko).« (Toporišč (1987) 2007a: 136)</p> <p>(7) »Zagotovo so precej slabi tudi strokovnjaki, ki se v TV oglašajo v stalnih rubrikah, konkretno mislim na zdravnike, higienike (ali kaj so) ali pa na vremenoslovce, ne nazadnje na miličnike. Vsi ti ljudje obupno vekajo, zekajo, sekajo, kekajo (in morda tudi hekajo). [...] [I]z novejšega časa pa bodi omenjen predstavnik s telesnokulturne fakultete na Kodeljevem, ki je svojo dolgočasno slovenščino prav tako pestril s ke/ve/zekanjem. (Ubogi normalni študentje, ki ga morajo poslušati leta in leta!) [...] Prava žalost res, kaj vse delamo s svojim lastnim jezikom iz same ljube nebrižnosti!« (Toporišč (1989) 2007a: 152)</p>

Citatov bi lahko navedli še mnogo več, vendar cilj navajanja ni nabor vseh citatov, pač pa prikaz jezikoslovčevega zavedanja jezikovnega čuta, ne nazadnje tudi stališč do jezika, vendar obenem jezikoslovčeve nezmožnosti preseči ta čut, ki je mnogokrat vodil v nekritična, žaljiva opredeljevanja slovenščine drugih govorcev, celo lastnih kolegov slovenistov.

Čustvena komponenta odnosa do jezika je močno prisotna pri večini navedenih citatov. Podobno je že leta 1971 ob izidu prve knjige SSKJ zapisal tudi Jakob Rigler (1971: 433, 462):

Če primerjamo pomisleke kritikov med seboj, vidimo, da so zelo različni in da si včasih prav diametralno nasprotujejo. Že iz tega lahko sklepamo, da pri teh stvareh ne gre toliko za kake objektivne slabosti slovarja, ampak bolj za subjektivne poglede kritikov, ki so vsi trdno prepričani, da je le njihovo mnenje absolutno pravilno. [...] In kaj je

optimalno? Za vsakega, ki je pisal o jeziku, nekaj drugega. Toporišič sam se je v razmeroma zelo kratkem obdobju že večkrat premislil. Torej so njegove prejšnje odločitve tudi neprimerne – in kdo bi garantiral, da so sedanje res optimalne?

Kot zaključek k pregledu stališč do jezika in jezikovnega čuta pri profesorju Toporišiču naj bo izpostavljeno, da namen tega pregleda ni bil kritizirati ali poudarjati slabosti, pač pa le spodbuditi h kritičnemu razmišljanju o lastnih stališčih do jezika, o lastnem jezikovnem čutu. To razmišljanje bi moralo biti namreč stalno prisotno prav pri vseh jezikoslovcih, posebno pa še tistih, ki se ukvarjajo s katerokoli vrsto jezikovnega načrtovanja.

5 Sklep

Primerjava citatov, ki kažejo odnos vodilnega jezikoslovca do jezika, in navedenih zgledov iz dnevnega časopisja oz. z javnega dogodka potrjuje, da so kognitivna, čustvena in vedenjska komponenta v obeh skupinah izražene v enaki meri in na podoben način. V obeh so prisotne predpostavke: a) obstaja le en pravilen način govorjenja in pisanja slovenščine, b) vsakršen odmik od predpisane knjižne norme je znak barbarizma, nepismenosti; neknjižne oblike so nepravilne, c) ljudje morajo uporabljati knjižni jezik; neuporaba knjižnega jezika je znak neumnosti, primitivizma.

Sodobna jezikoslovna stroka se je seveda od opisanih predpostavk povsem odmaknila (ostaja pa na ulici, v šolah, medijih itn.). V ospredju je poudarjanje enakopravnosti različnih variant in nujnost opisa vsake izmed njih. Opaziti pa je, da se morda pogled jezikoslovca pomika v drugo skrajnost, ki pa prav tako ne podaja roke vsem govorcem določenega jezika.

H. Tivadar je v prispevku, ki je bil objavljen v zborniku 51. SSJLK (Tivadar, Tivadar 2015: 43–50), analiziral primere zapisa sodnega postopka in izpostavil pomen govora in njegovega zapisovanja za sporazumevanje in delovanje v sodobni družbi. Predstavljeni konkretni primeri analize snemanj sodnih obravnav prikazujejo, da je realnost govora na sodiščih pogosto daleč od knjižne izreke in celo razumljivosti. Vprašanje, kaj pomeni oddaljenost od knjižne izreke, in problematiko (ne)upravičenosti zahteve po knjižnem govoru v sodni dvorani bomo pustili ob strani. Za konec pričujočega prispevka se bomo ustavili le pri dejstvu, da je realnost govora daleč od razumljivosti. Kljub poudarjanju enakovrednosti vseh variant jezika ter zaradi pomanjkanja raziskav konkretnih jezikovnih situacij v vseh možnih okoliščinah in pogostega izhajanja iz jezikoslovčevega lastnega dožemanja jezikovne realnosti (lastnega stališča do jezika) problematika (dvosmernega) nerazumevanja (in hkrati nerazumljivosti) namreč ostaja, če se s tem strinjamo ali ne.

Viri in literatura

- BITENC, Maja, 2016a: *Variantnost govorne slovenščine pri geografsko mobilnih osebah. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- BITENC, Maja, 2016b: *Z jezikom na poti med Idrijskim in Ljubljano*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

- DOBROVOLJC, Helena, JAKOP, Nataša, 2011: *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- GARRETT, Peter, COUPLAND, Nikolas, WILLIAMS, Angie, 2003: *Investigating Language Attitudes. Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Wales: UWP.
- GORJANC, Vojko, GANTAR, Polona, KOSEM, Iztok, KREK, Simon (ur.), 2015: *Slovar sodobne slovenščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- GRANIČ, Jagoda (ur.), 2009: *Jezična politika i jezična stvarnost*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- GRDINA, Igor, 2015: Jezik in skupnost. Hotimir Tivadar (ur.): *Država in narod v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 51. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- JAKLIČ, Tanja, 2016: Boj za roditelja. *Delo* 58/49. 1.
- JEROVŠEK, Petra, 2014: *Jezikovna stališča mladih do slovenščine in nemščine na avstrijskem Koroskem. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- PERCY, Carol, DAVIDSON, Mary Catherine (ur.), 2012: *The Languages of nation. Attitudes and Norms*. Bristol: Multilingual Matters.
- POŽGAJ HADŽI, Vesna (ur.), 2013: *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- RAČIČ, Blaž, 2016: Blejska Tonija v istem žaklju. *Delo* 58/82. 16.
- REBOURCET, Séverine, 2008: Le français standard et la norme: l'histoire d'une nationalisme linguistique et littéraire a la française. *Communication, lettres et sciences du langage* 2/1. 107–118.
- RIGLER, Jakob, 1971: H kritikam pravopisa, pravorečja in oblikoslovja v SSKJ. *Slavistična revija* 19/4. 433–462.
- ŠUSTER, Simon, 2008: *Jezikovna negotovost in jezikovne predstave na primeru mariborščine. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- TIVADAR, Gorazd, TIVADAR, Hotimir, 2015: Problematika snemanja in zapisovanja govornih besedil na slovenskih sodiščih (na primeru sojenja na okrajnem sodišču v severovzhodni Sloveniji). Hotimir Tivadar (ur.): *Država in narod v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 51. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007a: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Založba Pivec.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 2007b: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2013: *Moč in nemoč knjižnega jezika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- VITEZ, Primož (ur.), 2008: *Spisi o govoru*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ZLOBEC, Marijan, 2016: *Tomaž Domicelj o slovenščini v zabavni glasbi*. <https://marijanzlobec.wordpress.com>

TOPORIŠIČEVI POMEMBNEJŠI PRISPEVKI K SLOVENSKEMU NAREČJESLOVJU

Vera Smole

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'28:929Toporišič J.

Z obravnavo samoglasnikov in naglasi v rodnem govoru Mosteca pri Brežicah leta 1961 je Jože Toporišič začel s postopnim uveljavljanjem strukturalnega pristopa tudi v povojno slovensko narečjeslovje. Čeprav je prvenstveno raziskoval slovenski knjižni jezik, se je z raziskavami svojega narečnega govora vključeval v vse (večje) narečjeslovne projekte; prav tako dragocen pa je njegov prikaz zgodovine slovenskega narečjeslovja in pobude za nadaljnje raziskave narečij.

Jože Toporišič, zgodovina slovenskega narečjeslovja, narečje v slovnici, narečje v enciklopediji, narečna besedila

With his study of vocals and accents in his native micro-dialect of the village of Mostec near Brežice in 1961, Jože Toporišič began the gradual implementation of the structural method in post-war Slovene dialectology. Although its primary research focused on the Slovene literary language, his work on this micro-dialect made him involved in all (bigger) dialectology projects; equally valuable is his outline of the history of Slovene dialectology, as well as his initiative for further research into dialects.

Jože Toporišič, history of Slovene dialectology, dialect in grammar, dialect in the encyclopaedia, dialect texts

1 Uvod

Čeprav se je Jože Toporišič raziskovalno posvečal predvsem slovenskemu knjižnemu jeziku, je pustil znaten pečat tudi v narečjeslovju in bil v drugi polovici 20. stoletja med jezikoslovci slovenskega knjižnega jezika edini, ki je – morda po zgledu hrvaških jezikoslovcev¹ – raziskal svoj narečni govor, budno spremljal in tudi opisoval dogajanja in dognanja v (slovenskem) narečjeslovju ter se vključeval v občasne širše narečjeslovne projekte.

Iz uvodnega dela njegove prve narečjeslovne razprave o govoru Mosteca pri Brežicah lahko razberemo, da je imel »če bo poskus uspel« (Toporišič 1978: 142)² na tem področju še večje ambicije, in sicer iz dveh razlogov: ker »Slovinci v vsem

¹ Kot lektor za slovenski jezik je bil v letih 1954–1965 zaposlen na zagrebški univerzi. K razpravi o moščanskem govoru (kakor tudi o zgodovini narečjeslovja) je pripomoglo »naročilo«; podal ga je ravnatelj Posavskega muzeja v Brežicah, prof. Stanko Škaler (Toporišič 1978: 163).

² Prva objava leta 1961 (Vokalizem moščanskega govora v brežiškem Posavju. *Dolenjski zbornik*. 203–222.).

povojnem času nismo dobili niti enega celotnost kakšnega narečja oziroma vsaj celotnost katere njegove ravnine obsegajočega dialektološkega dela« (prav tam: 141) in »ker se zdi, da stara dialektološka metoda dialektala le ne zajame v taki meri, kot si tega želi sodobna znanost o jeziku« (prav tam: 142). Uspel poskus bi mu bil »spodbuda ne le pri obdelavi drugih, tj. naglasnih, soglasniških, oblikoslovnih itn. pojavov tega govora, temveč bo skušal napredovati tudi zemljepisno v smer prek Save na Dolenjsko, na sever in severovzhod proti osrednji štajersščini ter na vzhod v kajkavščino« (prav tam).

Njegove narečjeslovne prispevke lahko razdelimo na:

1) **Raziskave rodnega govora vasi Mostec**, ki je po današnjem pojmovanju dobovski krajevni govor in spada v kozjansko-bizeljsko narečje štajerske narečne skupine. Sem spadajo: zapis celotne vprašalnice za *Slovenski lingvistični atlas* (1961) in *Slovenski lingvistični atlas* (1966), razprave o glasovju in naglasu (Toporišič 1961, 1962a, 1963, 1981, 2008, 2009), o glagolskem oblikotvornem naglasu (Toporišič 1990) in lastnih imenih (Toporišič 2004) ter vključevanje enega do dveh moščanskih besedil v zbirke socialnozvrstnih besedil.

2) **Celotno predstavitev zgodovine slovenske narečjeslovne stroke in posamičnih narečjeslovcev** (Fran Ramovš, Jakob Rigler) ter njihovo vrednotenje.

3) **Enciklopedične obravnave (posamičnih) narečij** ali zgodovine slovenskega jezika (razpad na narečne podstave) – slednje v *Enciklopediji Jugoslavije* (Toporišič 1960) in *Enciklopediji Leksikografskega zavoda* (Toporišič 1964) ter v lastni *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992).

4) **Učbeniške in slovnične predstavitve slovenskih narečij v okviru socialne zvrstnosti** od učbenika *Slovenski knjižni jezik 1* (Toporišič 1965) do vseh izdaj *Slovenske slovnice* (Toporišič 1976, 1984, 1991, 2000).

5) **Izbor narečnih besedil** za ponazoritev socialnozvrstne členjenosti slovenskega jezika: v učbeniku *Slovenski knjižni jezik 1* (Toporišič 1965) osem besedil, v *Besedilih slovenskega jezika* (Toporišič 1975) enajst besedil in v *Slovenskih zvrstnih besedilih* (Toporišič, Gjurin 1993)³ dvajset besedil.

6) **Uredniško delo**, pri čemer izpostavljamo uredništvo obsežne druge knjige *Zbrana dela* Frana Ramovša (Toporišič 1997).

Nekoliko podrobneje bomo obravnavali in v čas umestili njegova za slovensko narečjeslovje najpomembnejša dela, in sicer razpravo *Vokalizem moščanskega govora v brežiškem Posavju* (Toporišič 1961), *Glagolski oblikotvorni naglas moščanskega govora* (Toporišič 1990) in obsežen pregled narečjeslovnih del v nemščini z naslovom *Slovensko narečjeslovje* (Toporišič 1962b, prevedeno in dopolnjeno Toporišič 1987), iz katerih odseva tudi njegov pogled na slovensko narečjeslovje v celoti in na posamezne narečjeslovce. Kritičen pretres bi bil potreben tudi za njegova druga dela, vendar smo tu prostorsko omejeni.

³ Prva objava leta 1981.

2 Toporišičevi najpomembnejši prispevki k narečjeslovju

Ne glede na v začetku 60. let pri slovenskih raziskovalcih še edino prisotno⁴ klasično diahrono narečjeslovje je enako kot pri obravnavi knjižnega jezika tudi v narečjeslovje vpeljal strukturalni pristop in bil njegov vnet zagovornik.

2.1

V času lektorskega službovanja v Zagrebu je raziskal in leta 1961 v *Dolenjskem zborniku* objavil »samosvojo, strogo strukturalistično« (Toporišič 1987: 251) obravnavo *Vokalizma moščanskega govora v brežiškem Posavju* (Toporišič 1961),⁵ v kateri po metodi, ki »loči eno- in veččasijski del, vprašanja obravnava fonološko in torej ves čas v sistemu« ter si prizadeva odkrivati »razloge za fonološki razvoj, meje prehodov in potekov (npr. samoglasniškega upada)« (Toporišič 1987: 252). Razprava je poleg uvedbe novega pristopa v povojno slovensko narečjeslovje prinesla odkritje v slovenskem narečjeslovju v taki obliki nepoznanega naglasnega pojava, ko se tonemsko nasprotje zamenja s kolikostnim, in sicer akutirani samoglasniki obdržijo dolžino, cirkumflektirani se skrajšajo, kvaliteta samoglasnikov pa se pri tem ne spremeni. Samo ta pojav je za širšo jezikoslovno javnost obravnaval tudi v prispevku *Ablösung des relevanten Wortintonationssystemes durch den Quantitätsunterschied in einer slovenischen Mundart*, objavljenem leto kasneje (Toporišič 1962a) v reviji *Scandoslavica*; »na izrecno željo tedanjega njenega urednika T. Logarja« (Toporišič 1987: 252) je bila skrajšana verzija z naslovom *Zamenjava tonemske opozicije s kvantitetno v moščanskem govoru brežiškega Posavja* objavljena tudi v kongresni številki (za kongres v Sofiji) *Slavistične revije* v rubriki Zapiski in gradivo (Toporišič 1963) kot njegova prva objava v tej reviji. Tako se zdi, da je zanimivo odkritje novi pristop tedaj potisnilo bolj v ozadje. Sicer pa ga je v drugem, sinhronem delu svoje disertacije⁶ s pregledom vokalnih in konzonantnih sistemov v južnonotranjskih govorih (Rigler 1963a: 179–199) in s fonološkimi komentarji tudi v diahronem delu uporabil tudi tri leta mlajši Jakob Rigler, ki je metodo z veliko mednarodno odmevnostjo (v pozitivnem in negativnem smislu) bolj radikalno uvedel v prikaz zgodovine slovenskega jezika v razpravi *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu* (Rigler 1963b), pristop predstavil na kongresu v Sofiji 1963 in ga zaradi polemik nadaljeval v *Pripombah k pregledu osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu* (Rigler 1967). Toporišič (1987: 248) ima ta njegova dela za višek ljubljanske šole v 7. obdobju slovenskega narečjeslovja, tj. po 2. svetovni vojni in do leta 1985. Na istem

⁴ Pred njim je strukturalistični opis narečja v disertaciji o podjunskega narečju (Isačenko: 1933) in posamičnega govora v monografiji o rožanskem govoru Sel (Isačenko: 1939) kot edini podal Aleksander Vasiljevič Isačenko, rojen v Rusiji, študiral in služboval pa je pretežno v Avstriji. M Orožen (1994) med strukturaliste prišteva prav tako med svetovnjima vojnoma delujočega L. Tesnièrja.

⁵ Razprava je bila ponatisnjena še leta 1978 v njegovi monografiji *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*, ki v poglavju I obravnava Glasovno podobo slovenskega knjižnega jezika (in moščanskega govora); naslov poglavja navajam zato, da opozorim na dejstvo, kako je v monografiji o glasoslovju in naglasu slovenskega knjižnega jezika brez zadržkov, čeprav v naslovu v oklepaju, vključil tovrstno obravnavo svojega narečnega govora.

⁶ J. Rigler je doktoriral leta 1960 pod mentorstvom T. Logarja, v objavo pri SAZU je bilo delo sprejeto 20. 10. 1961, izšlo pa šele leta 1963.

kongresu in prav tako s strukturalnim prispevkom je nastopil tudi Tine Logar s prikazom *Sistemov dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih* (Logar 1963). Začetek 60. let pomeni zamenjavo Ramovševega klasičnega modela narečnega prikaza (glasovja) z novim strukturalnim opisom (glasovnega sestava) in v tem pogledu ne zaostaja kaj dosti za dogajanje v Evropi (po Kenda-Jež 2002). Zaostanek se kaže predvsem v umanjkanju celostnih obravnav (ne samo glasoslovja) posameznih govorov (ali narečij); to praznino je imel Toporišič v načrtu zapolniti, a je prav tako obstal pri glasoslovju in naglasu ter deloma še pri oblikoglasju (glagol).

V čem je ta razprava drugačna? Kot je že sam navedel, ločuje enočasijski (sinhroni) od veččasijskega (diahronnega) dela, v obeh pa veliko razpravlja o razmerju med glasovi v sistemu pred spremembo, vzrokom zanjo in tudi posledico, foneme prikazuje v linearni vrsti, v besedni preglednici in v sistemu (samoglasniški tri- in štirikotniki), ki je lahko višinsko (ne)uravnovešen, (pre)natrpan ipd.; fonemskost samoglasnikov (in vokoidov, tj. zlogotvornih zvočnikov) dokazuje s pomensko razlikovalnostjo v konkretnih besedah; podobno dokaže tudi alofone, ki zaradi položajne pogojenosti ne morejo biti v opoziciji s svojim matičnim fonemom (npr. dolga *ö* in *ü*, ker je *ö* alofon fonema *ü* pred *r*). Skupaj z novim pristopom uvaja tudi novo terminologijo, pri čemer je v sinhronem delu ključna beseda sistem – sistem dolgih, kratkih naglašanih in nenaglašanih samoglasnikov, v diahronem pa artikulacijski premiki (npr. spuščanje), fonemske nevtralizacije, funkcionalna obremenitev, (ne)zasedenost artikulacijskih mest ipd. Na koncu vsakega poglavja poda tudi primerjavo z ustreznim knjižnim sistemom. Dejansko je na tak način mogoče obravnavati samo lastni govor, saj bi bilo sicer nemogoče pridobiti toliko in natančno tako gradivo, kot ga za prikaz razmerij potrebuješ;⁷ in tega se tudi sam zaveda (Toporišič 1978: 142). Zato lahko potrdimo ugotovitev (Kenda-Jež 2002: 19), da je poleg strukturalne uvedel tudi introspektivno metodo raziskovanja lastnega govora, ki se je nadaljevala v kasnejših narečjeslovnih magistrskih in doktorskih delih.

2.2

Podobno inovativen za slovensko narečjeslovje je bil prikaz glagolskega oblikotvornega naglasa moščanskega govora, torej vseh oblik, vključno z nedovršnikom, pri katerih lahko pride do premene mesta ali kolikosti naglasa in/ali kakovosti samoglasnika (Toporišič 1990). Znotraj vrst in razredov ugotavlja naglasne tipe v moščanskem govoru in jih primerja s knjižnimi. Le na ta način se poleg regularnih naglasnih premikov v posamičnem govoru lepo izrazijo nalike (analogije) kot posledica vpliva frekventnejše ali enostavnejše oblike, pomembne za tipologijo oblikotvornega naglasa. Na koncu ugotovitve povzame in spodbudi k nadaljnjim takim raziskavam.⁸

2.3

Toporišičevi sistematičnosti in natančnosti se imamo zahvaliti za precej obsežno zgodovino slovenskega narečjeslovja od začetkov oz. omemb narečij sredi 16. stoletja

⁷ Razprava je bila npr. zgled avtoričini prvi objavi o šentruperskem govoru (Smole 1990).

⁸ Temu zgledu je sledila obravnava oblikotvornega naglasa glagola v šentruperskem govoru (Smole 1996) in še več obravnav v doktorskih in magistrskih delih.

do izida knjige, ki ima v podčrtnih opombah navedene dragocene bibliografske podatke (Toporišič 1987: 217–256).⁹ Prvih šest poglavij je res temeljita obravnava vseh (tudi rokopisnih) narečjeslovnih raziskav, vključno z medsebojno primerjavo in vrednotenjem. Med drugim je opazno spoštovanje Ramovševega dela in zavedanje, kako veliko delo je dejansko opravil. Njegovo metodo poimenuje »zgodovinsko-nastankovna« (prav tam: 241), jo pa tudi takole ovrednoti: »Taki narečjeslovni metodi je mogoče zameriti samo eno: daje nam precej zanesljiv vpogled v razvoj kakega narečja, le tega pa ne vidimo v njegovem obstajanju. Enočasijske podobe narečja si iz takih portretov [...] ne moremo prav sestaviti, kajti pri teh narečjeslovnih postopkih premnoge stvari ostanejo neopažene.« Tako je razumljivo, da je v sedmem obdobju (dodano) za višek ljubljanske šole opredelil Riglerjevo delo s strukturalno metodo,¹⁰ medtem ko je veliko bolj zadržan do obsežnejšega Logarjevega dela, čeprav mu še v šestem obdobju (in leta 1961!) v povezavi z njegovimi prizadevanji za *Slovenski lingvistični atlas* priznava:

Ko bo to delo enkrat končano, bomo morali biti Tinetu Logarju hvaležni ne le za novo prispevano in za marsikatero razlago iz tega, veliko hvalo zasluži tudi – skoraj bi človek tako rekel – njegova zavestna večja mera skromnosti nasproti popolnejšemu raziskovanju slovenskih narečij, ki bi jih s seboj prinesla nekoliko spremenjena, tudi fonološke, stavčnofonetične in skladenjske pojave upoštevala metoda, ki pa bi izdajo jezikovnega atlasa odrinila skoraj v nedosegljivo daljavo. Tako je dobro, da T. Logar vztraja na omenjeni poti [...], manjkajoče bo morda mogoče tudi pozneje (vsaj deloma) dopolniti, ker se ohranjajo magnetofonski posnetki zadevnih narečij za poznejšo rabo. (Prav tam: 247)

Pred pohvalno predstavitevijo novonastalih dunajske in graške šole¹¹ ob zaključku k ljubljanski pravi,

da bi slovensko narečjeslovje moralo jemati za primerjalno točko sistem knjižnega jezika [...]; v tem primeru bo odpadlo veliko stvari, ki sedaj zadeve samo zamegljujejo. Seveda bi se narečjeslovci morali bolj podkovati v oblikoslovni teoriji, in sploh oblikoglasju (morfonologiji) posvečati več pozornosti. Tako bi dvoglasnike morali zapisovati s samimi samoglasniškimi črkami, npr. ei, ou, in ne s črkami za drsnike. (Prav tam: 254)

Do neke mere je nadaljnje narečjeslovje temu res sledilo,¹² njemu neljub način zapisa je v narečjeslovju ostal, za folkloristične namene pa se rabi bolj ali manj strokovno zastavljen in sproti oblikovan poenostavljeni zapis.

⁹ Razprava se za spoznavanje zgodovine slovenskega narečjeslovja in v nekoliko skrajšanem obsegu še vedno uporablja v študijskem programu slovenistika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

¹⁰ In hkrati obžaluje, da se je tudi on omejil samo na glasoslovje in naglas (prav tam: 248).

¹¹ Zlasti za predstavnika dunajske šole, Pavleta Zdovca in Gerharda Neweklovskega, meni, da sta se zgledovala tudi po njegovih delih.

¹² Nasvetu, naj bo primerjalna točka knjižni jezik, je najbolj dosledno sledila Zinka Zorko; vendar sama primerjava brez predhodne ugotovitve sistema posameznega krajevnega govora (ta ni enoten za celo narečje, kot si je to nekako predstavljal Toporišič, a se ob konkretnem ukvarjanju z moščanskim govorom večkrat tudi zanikal) ne prinese zelenega rezultata. Primerjavo med sistemoma prinašajo šele doktorska in magistrska dela ter objave iz njih, nastale po doktorski disertaciji *Oblikoglasje in oblikoslovje šentrupeškega govora* Vere Smole (1994).

3 Sklep

Toporišičev prispevek k slovenskemu narečjeslovju vsekakor ni zanemarljiv. Po kvaliteti izstopajo njegove obravnave moščanskega govora, prav tako pregled zgodovine narečjeslovja, vključno z izdajo druge knjige Ramovševega zbranega dela, manj pa obravnava narečij v okviru zvrstnosti v slovnici in enciklopediji. Lahko rečemo, da je »sledilce« imel tako v metodološkem smislu kot v smislu zapolnjevanja vrzeli, na katere je opozarjal. Velja pa še omeniti, da ima kot dolgoletni organizator Škrabčevih in Pleteršnikovih dnevov zasluge za nastanek mnogih narečjeslovnih prispevkov različnih avtorjev. Na koncu lahko samo še obžalujemo, da kljub »uspelemu poskusu« s prvo razpravo svojih narečjeslovnih ambicij ni uresničil v večjem obsegu.

Viri in literatura

- ISAČENKO, Aleksander Vasiljevič, 1933: Die Kärntner-slowenischen Dialekte des Jauntals in Karnten. Wien: Universität Wien.
- ISAČENKO, Aleksander Vasiljevič, 1939: *Narečje vasi Sele na Rožu*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- KENDA-JEŽ, Karmen, 2002: *Cerkljansko narečje: Teoretični model dialektološkega raziskovanja na zgledu besedišča in glasoslovja. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- LOGAR, Tine, 1963: Sistemi dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih. *Slavistična revija* 14/1–4. 111–123.
- RIGLER, Jakob, 1963a: *Južnonotranjski govori: Akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom*. Ljubljana: SAZU.
- RIGLER, Jakob, 1963b: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistična revija* 14/1–4. 25–78.
- RIGLER, Jakob, 1967: Pripombe k Pregledu osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu I. *Slavistična revija* 15/1–2. 129–152.
- SMOLE, Vera, 1990: Govor vasi Šentrupert in okolice. *Razprave. Classis 2, Razred za filološke in literarne vede, Philologia et litterae* 13. 257–273.
- SMOLE, Vera, 1996: Tonemski naglas glagolskih oblik v šentruperskem govoru. *Razprave. Classis 2, Razred za filološke in literarne vede, Philologia et litterae* 15. 269–288.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1960: Jezik slovenski (slovenački). *Enciklopedija Jugoslavije* 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ. 496–489.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1962a: Ablösung des relevanten Wortintonationssystems durch den Quantitätsunterschied in einer slovenischen Mundart. *Scando-slavica* VIII. Kopenhagen: Munksgaard. 239–254.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1962b: Die slovenische Dialektforschung. *ZsLPh* 33/2. 383–416.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1963: Zamenjava tonemske opozicije s kvantitetno v moščanskem govoru brežiškega Posavja. *Slavistična revija* 14/1–4. 206–209.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: *Slovenski knjižni jezik 1*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 1975: *Besedila slovenskega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1978: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Obzorja. 141–163.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1981: Mostec (OLA 17). Pavle Ivič idr. (ur.): *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom* (Posebna izdanja LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9). Sarajevo: ANUBiH. 147–156.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: Slovensko narečjeslovje. Jože Toporišič: *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Obzorja. 217–256.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1990: Glagolski oblikotvorni naglas moščanskega govora. *Razprave SAZU* 13. 89–107.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 1997: *Fran Ramovš. Zbrano delo. Druga knjiga*. Ljubljana: SAZU.

- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: Lastnoimenskost v vasi Mostec. Marko Jesenšek (ur.): *Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika. Slovenska zemljepisna imena*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije; Pišce: Društvo Pleteršnikova domačija. 9–17.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008: Moščanski naglas v primeri s Škrabčevim knjižnim. Jože Toporišič (ur.): *Škrabčeva misel VI. Zbornik s simpozija 2007*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 7–17.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2009: Glasoslovje in naglas moščanskega govora v primeri s slovenskim knjižnim jezikom. Vera Smole (ur.): *Slovenska narečja med sistemom in rabo. Obdobja 26*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 101–108.
- TOPORIŠIČ, Jože, GJURIN, Velimir (ur.), 1993: *Slovenska zvrstna besedila*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

**UČENJE IN POUČEVANJE
SLOVENŠČINE**

TOPORIŠIČEV POGLED NA POUČEVANJE SLOVENSKEGA JEZIKA V ŠOLI IN DANAŠNJE STANJE

Marja Bešter Turk

Pedagoška fakulteta, Ljubljana

UDK 37.016:811.163.6:929Toporišič J.

V prispevku je najprej predstavljen Toporišičev pogled na pouk slovenskega jezika v slovenskih šolah, nato pa je ta primerjan z današnjim jezikovnim poukom v gimnazijah, in sicer skozi oči maturantov.

slovenščina, jezikovni pouk, gimnazija, maturanti, učitelji slovenščine

The article first presents Toporišič's view of Slovene language lessons in Slovene schools, and then compares his view with language lessons today through the eyes of recent grammar school graduates.

Slovene, language lessons, grammar school, grammar school graduates, teachers of Slovene language

1 Uvod

Med raznovrstnimi področji, s katerimi se je ukvarjal Jože Toporišič (1926–2014), ne moremo mimo šolstva. Bil je univerzitetni profesor¹ in je vzgojil številne rodove učiteljev slovenščine v osnovnih (OŠ) in srednjih šolah (SŠ).

Delo za slovensko šolo je začel² 1. 1965 z izdajo učbenika za gimnazije *Slovenski knjižni jezik 1*; tedaj se je odzval na razpis zavoda za šolstvo za novi gimnazijski učbenik (Toporišič 1973). Temu so sledili učbeniki za 2. (1966b), 3. (1967) in 4. letnik (1970). V njih je

utelesil učni načrt za gimnazije v obliki, ki bi bil za današnjo rabo; to pomeni obliko, ki bi odsevala sodobno teorijo jezika in bi dijaku in bralcu dajala tisto, kar zares potrebuje: obvladanje govornih in pisanih besed, sposobnost neoviranega izražanja – smotrnega, koristnega, lepega –, mu odkrivala načelo tvornosti v jeziku in mu v njej stala ob strani, da ne bi brez potrebe in sebi v škodo blodil, jecljal, molčal ... (Toporišič 1975: 507)

Na področju šolstva se je lotil tudi kritike učnih načrtov za SŠ (Toporišič 1971/1972, 1973/1974) in osnovnošolskih učbenikov (Toporišič 1970/1971), ker je želel, da njegova/modernejša spoznanja prodrejo tudi v OŠ. Na njegov predlog (Toporišič 1975) je nove osnovnošolske učbenike začel pisati France Žagar (*Naš jezik 7*, 1977; *Naš jezik 8*,

¹ Na ljubljanski filozofski fakulteti se je 1. 1966 habilitiral za docenta za slovenski knjižni jezik, 1971 za izrednega in 1976 za rednega profesorja (Rigler 2013).

² Imel je tudi enoletno izkušnjo poučevanja kot »profesor pripravnik na gimnaziji v Novem mestu« (Rigler 2013), in sicer v šol. l. 1953/1954, po končanem študiju in sluzenju vojaščine.

1978; *Naš jezik* 6, 1980), Toporišič pa je pri njih sodeloval kot recenzent oz. konzulent; enako je bilo tudi pri nastajanju šolske slovnice *Slovenska slovnica in jezikovna vadnica* (1985) istega avtorja.³

Vpliv na šolo je imel tudi kot sodelavec pri pripravi učnega načrta za slovenski jezik v OŠ (Osnovna šola 1973) ter v gimnaziji in drugih SŠ (Učni načrt 1996) in kot predsednik Slavističnega društva Slovenije (1987–1988).

2 Toporišičev pogled na poučevanje slovenskega jezika

Iz nekaj njegovih člankov, objavljenih predvsem v *Jeziku in slovstvu* in *Naših razgledih*, ter iz intervjujev v *Naših razgledih* in drugem dnevnem časopisju je razviden njegov pogled na poučevanje slovenskega jezika.

Medtem ko je bil po vpeljavi Žagarjevih učbenikov s poukom slovenskega jezika v OŠ kar zadovoljen (Toporišič 1975), pa ni bilo tako s SŠ; po njegovem mnenju ima SŠ izjemen pomen, »saj si v njej dobi dokončno jezikovno izobrazbo ogromna večina Slovencev« (Toporišič 1978: 231). Ker njegovih učbenikov *Slovenski knjižni jezik 1–4* precej gimnazijskih učiteljev ni uporabljalo, je javno razmišljal o vzrokih za to (Toporišič 1973: 7):

- srednješolski učitelj meni, da je poklican za »interpretiranje literature, da je skoraj svečenik med umetnikom in dijakom«;
- študij na univerzi je neprimeren, ker »se ljudje že na univerzi prepojijo z nekakšnim odporom do tega, kar se imenuje moderno jezikoslovje«;
- učitelji si ne vzamejo časa, da bi sledili novi strokovni literaturi;
- zavod za šolstvo ne izpolnjuje svoje vloge, »da bi se profesor slovenskega knjižnega jezika posodobil v svojem znanju«.

Razmišljal je o rešitvi – podprl je predlog zavoda za šolstvo, da naj »se sedanji pouk slovenščine razdeli v dve samostojni veji: na eni strani v slovstvene vede (zgodovina, teorija), na drugi v jezik (z neumetnostnim sporočanjem)« (Toporišič 1979: 394). Predlagal je dva učitelja, enega za jezik, drugega za književnost, ali vsaj ločitev predmeta v dva pri enem učitelju – v obeh primerih naj bi po njegovem mnenju to učitelja sililo »v obvladovanje obeh tematik. Tudi pri učencih se bo pojavila naravna zavest, da z znanjem iz slovstvene vede ne morejo nadomeščati znanja iz jezika in sporočanja, ampak je treba do stopnje pozitivnosti obvladati eno in drugo« (prav tam). Do tega nato ni prišlo in pozneje je to še enkrat navedel kot možen ukrep (Krakar Vogel 1992/1993).

Da bi v šoli jezikovno vzgojili učenca, bi bilo po njegovem mnenju treba jezikovno kultivirati tudi učitelje drugih predmetov, da bi bili ti lahko zgled svojim učencem (Toporišič 1975: 498); prim. »Neslavističnega učitelja pa jezikovno sploh ne vzgajamo; mislim, da smo pri tem precejšnja posebnost v primeri z res razvitimi, pismenimi, kulturami svojega okolja. [...]« (Toporišič 1987: 547), »V tujini imajo ponekod vse fakultete tudi jezikovne predmete, medtem ko pri nas skoraj noben študij celo na FF nima predavanj iz jezika; tako manjka znanje slovenščine« (Toporišič 2001).

³ Več o tem: M. Hočevar Gregorič 2015.

O načinu dela pri pouku slovenskega jezika ni pisal, le v Besedi bralcu v *Slovenskem knjižnem jeziku 1* (1965) je zapisal nekaj besed o pomenu reševanja vaj za utrditev učencevega znanja. Zdelo se mu je pomembno poudariti, da njegovi učbeniki »profesorja odvajajo narekovanja pravil [...], zato pa [ga] silijo k intenzivnejši in kvalitetnejši razlagi« (Toporišič 1966: 659). Samoumevno se mu je zdelo, da učitelj popravlja besedila učencev; to je omenjal tudi v zvezi z učiteljevo tedensko obremenitvijo; prim. »S pisnimi izdelki pa je seveda spet tako, da vodijo k dognanosti le, če jih natančno korigiramo. Za to pa je potreben čas, ki ga učitelju jemljemo s pretiranim številom tedenskih ur [...]« (Toporišič 1987: 547). Prizadeval si je za primerno število ur slovenščine v OŠ (po 5 tedensko) in gimnazijah (po 4 tedensko) (Toporišič 1989a: 5).

Neutemeljena se mu je zdela učiteljska zahteva, da naj učbenike pišejo praktiki, tj. srednješolski profesorji. Menil je, da tega ne znajo in da »tudi nekateri visokošolski njihovi drugovi tega ne zmorejo [...]« (Toporišič 1987: 556). To ugotovitev je izpeljal iz kritike srednješolskih učbenikov za usmerjeno izobraževanje (Toporišič 1989b) in se nato odločil, da bo po tridesetih letih začel izdajati posodobljene učbenike za jezikovni pouk v gimnaziji *Slovenski jezik in sporočanje*, a je po časopisni polemiki odnehal po dveh zvezkih (Toporišič 1994, 1996).

3 Empirična raziskava o današnjem poučevanju slovenskega jezika

3.1 Raziskovalni problem in cilji

Toporišič je leta 1979 zapisal: »Vedno znova slišim od študentov prvega letnika slavistike, da so v šoli imeli predvsem slovstveno zgodovino, jezika pa toliko, da se ne more reči, da ga ni bilo nič. In če ga je bilo kaj, potem ne tako in ne v takem obsegu, kakor predvidevajo učni načrti« (Toporišič 1979: 394). V empirični raziskavi, katere rezultate predstavljamo v nadaljevanju, smo torej želeli ugotoviti, kako je z jezikovnim poukom (JP) pri predmetu slovenščina danes. Skozi oči maturantov smo želeli raziskati, koliko ur je v gimnazijah namenjenih JP, kaj delajo dijaki pri JP in kako. Ob tem se zavedamo, da gre za subjektivna mnenja dijakov ter da se dijakova in učiteljeva percepcija istih dogodkov pri pouku lahko razlikujeta.

3.2 Metoda dela

V skladu s kvantitativno raziskovalno paradigmo je bila uporabljena opisna metoda empiričnega pedagoškega raziskovanja. Vzorec je bil priložnostni. Vprašalnik, ki so ga reševali študenti 1. letnika razrednega pouka na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani (v štud. l. 2015/2016), tj. takoj po končani gimnaziji in splošni maturi, je bil anonimen; odgovorilo je 77 % (69) redno vpisanih študentov. Analizo odgovorov smo opravili ročno, podatke pa prikazujemo v nadaljevanju.

3.3 Rezultati: dijaško videnje jezikovnega pouka v gimnazijah – povzetek mnenj

3.3.1

Anketiranci so na vprašanje, katero razmerje med JP in književnim poukom (KP) je bilo značilno za njihov pouk slovenščine v gimnaziji, odgovorili tako: 23 anketirancev (33,33 %) je imelo polovico ur JP, polovico pa KP; več ur KP kot JP je imelo 43 anketirancev (62,32 %), več ur JP pa trije (4,35 %). Iz teh odgovorov bi lahko sklepali, da pri pouku slovenščine v gimnazijah prevladuje KP, saj sta tako menili skoraj dve tretjini dijakov. Med tistimi, ki so imeli manj ur JP, so tri četrtine (74,41 %) anketirancev navedle, da so imeli 30 % ali manj ur JP. Tisti, ki so imeli več ur JP kot KP, so navedli razmerje 60 % : 40 %. – Če primerjamo te podatke z nekoliko starejšimi (Bešter Turk 2014), ugotovimo, da se odstotni delež JP pri predmetu slovenščina v gimnazijah niža: pred dvema letoma je bilo dijakov z manj kot 50 % ur JP 58,89 %, v tej raziskavi pa jih je 62,32 %.

3.3.2

Anketirance, ki so imeli manj ur JP kot KP (43), smo vprašali, ali se jim zdi to prav in zakaj tako menijo.

Večina (37 anketirancev ali 86,05 %) je odgovorila nikalno in izpostavila dva razloga: ker bi moral biti JP enakovreden KP ali celo pomembnejši (21 anketirancev; npr. *Menim, da bi morali imeti JP in KP enako število ur, saj je oboje pomembno.*; *Ker se mi zdi oboje pomembno oz. je JP še pomembnejši.*) in ker imajo težave pri jezikovnem izražanju in pri sporazumevanju nasploh (16; npr. *Ker smo izredno šibki pri jeziku.*).

13,95 % (6) dijakov je na to vprašanje odgovorilo pritrdilno, in sicer se jim zdi prav, da so imeli manj JP kot KP zaradi pomena književnosti na maturi (npr. *Na maturi je književnost obsežna.*) in zaradi neobsežnosti jezikovne snovi (npr. *Ker se da že v 5–10 urah razložiti, kar spada pod JP.*).

3.3.3

Nato smo anketirance, ki so imeli manj ur JP kot KP (43), vprašali še po mnenju o vzrokih za manj JP.

Vsak je lahko navedel več možnih vzrokov; po pogostosti si sledijo takole: obsežnost književnega programa (20 anketirancev; npr. *Veliko snovi pri književnosti, da jo predelamo do mature, zato se jezik pusti za na koncu.*); večja učiteljeva naklonjenost književnosti oz. nezanimivost jezika za učitelja (17; npr. *Učitelj nam je priznal, da ima sam raje književnost.*); negotovost oz. neznanje učitelja pri poučevanju jezika (5; npr. *Kadar smo imeli JP, je bila profesorica negotova v svojem znanju.*); večja didaktična usposobljenost učitelja za poučevanje književnosti in manjša za jezik (5; npr. *Književnost se lažje razlaga.*); predvidevanje učiteljev, da je bilo jezikovno znanje dijakov pridobljeno že v OŠ (4; npr. *Profesorica je predvidevala, da skoraj vse že vemo iz OŠ.*); večji pomen književnosti za učitelja (1; npr. *Učiteljici se je zdela književnost bolj pomembna.*); manjša obsežnost jezikovne snovi (1; npr. *Ker nam je profesor lahko razložil jezik v manjšem številu ur.*); nezahtevnost jezikovne snovi

(1; npr. *Ker smo JP lahko predelali sami.*); učiteljevo mnenje o potrebi dijakov po večjem številu ur za književnost (1; npr. *Učiteljici se je zdelo, da premalo beremo književnost.*); nered pri pouku (1; npr. *Ker se ni dalo delat pri JP, bili smo preveč divji in neubogljivi.*). Če povzamemo, so po mnenju anketirancev med prevladujočimi vzroki za manj JP: velik obseg snovi pri književnosti in naklonjenost učitelja poučevanju književnosti ter pomanjkljivo strokovno in didaktično znanje učitelja za poučevanje jezika.

Tudi anketirance, ki so napisali, da so imeli več JP kot KP (3), smo vprašali po mnenju o vzrokih za to. Navajali so podobne razloge kot prejšnji: da *je bil jezik učiteljici bolj všeč* (1 anketiranec), da *so bili po mnenju profesorice na jezikovnem področju šibkejši* (1) in da *so nekateri dijaki profesorja prepričali, da je odgovarjal na njihova številna vprašanja iz jezika, ker se jim književnost ni zdela pomembna* (1).

3.3.4

Vse dijake (69) smo nato z odprtim vprašanjem vprašali o vsebini njihovega JP. Ko smo združili njihove odgovore v skupine, smo prišli do naslednjih ugotovitev.

Med anketiranci, ki so imeli enako število ur JP in KP (23), je 15 anketirancev (65,22 %) navedlo naslednje: *Šli smo po vrsti: od razvoja slovenskega jezika, značilnosti narečij, besedotvorja, naglasna znamenja itd. Veliko časa je učiteljica posvetila sklanjatvam ter besedotvorju, ker nam je to področje delalo in nam še dela največ težav.; Jemali smo slovnico, pravorečje, pravopis, imeli ustne nastope.; Vadili smo pisanje spisov in se osredotočali na pravopis in naglaševanje. Omenili so še naslednja področja (a ne vsi): tvorjenje besed, besedne vrste, stavčne člene, složeno poved, pravorečje, pravopis (npr. velika začetnica, deljenje besed, vejica, ločila), vrste besedil in zgodovino slovenskega jezika.*

Med anketiranci, ki so imeli manj ur JP kot KP (43), je 18 anketirancev (41,86 %) navedlo nekoliko konkretnije odgovore, npr. *V kratkem času vso maturitetno snov (glasoslovje, stavčni členi, slovar, zgodovina slovenskega jezika, premi govor, odvisniki, vejica).; Posvečali smo se slovnici, pravopisu in pravorečju. Besedilne vrste smo obravnavali tik pred maturo, ker prej ni bilo časa.; Priredja, podredja, vrste besedil, stavčni členi, a vse na hitro, ker nismo imeli časa. Nekateri posamezniki omenjajo ista področja, ki smo jih navedli že pri prejšnji skupini. Preostali (15 anketirancev ali 34,88 %) pa so napisali splošne odgovore (npr. *Vaje v delovnem zvezku.; Vsega po malem.*) in/ali ob tem omenjali hitrost obravnave (npr. *Predelali smo vso snov v 1 tednu.; Vse smo obdelali zelo na hitro.; V glavnem smo obravnavali književnost. Če smo imeli JP, smo dobili izroček, ki smo se ga naučili.*), 3 anketiranci (6,98 %) pa, da so pri JP reševali stare maturitetne pole. Podobno so odgovarjali tudi anketiranci z več ur JP kot KP (3).*

Kot vidimo, ni bistvene razlike med odgovori enih in drugih – razen tega, da tisti z manj JP skoraj obvezno dodajo podatek, da je bilo *na hitro* ali *ker ni bilo časa* ... Preseneča, da (razen dveh izjem pri tistih z enakim številom ur JP in KP) anketiranci niso napisali, da so poslušali in brali neumetnostna besedila ter jih razčlenjevali oz. se o njih pogovarjali in jih nato tvorili. Ali je mogoče, da je to »skrito« v redkem

odgovoru *Sledili smo učnemu gradivu*, ali pa tega, kar je temeljni cilj učnega načrta, v resnici sploh niso delali?

3.3.5

Vse dijake smo z odprtim vprašanjem vprašali še o načinu dela pri JP; ko smo združili njihove odgovore v skupine, smo prišli do naslednjih ugotovitev.

Tipični odgovori anketirancev, ki so imeli enako število ur JP in KP (23), so: *Skupaj z učiteljico smo prebrali snov iz učbenika. Nato smo reševali vaje.; Večji del ure nam je učiteljica narekovala snov in mi smo jo zapisovali. Včasih nas je kaj vprašala. Včasih smo naredili kakšno vajo.; Snov smo prepisovali s prosojnic, ki jih je pripravila profesorica. Ona nam je ob njih govorila. Profesorica nam je tako podala bistvo. Nato smo reševali vaje v DZ. Vedno smo imeli domačo nalogo in jo naslednjo uro pregledali.*

Podobno je tudi pri tistih z več urami JP (3); prim. *Najprej nam je bila podana kratka razlaga s strani profesorice, nato je sledilo veliko nalog.; Najprej smo eno ali dve uri jemali snov, nato pa delali naloge v delovnem zvezku ali na delovnih listih.; Naučili smo se pravil v učbeniku in nato najprej skupaj, nato pa samostojno vadili z učnimi listi.*

In podobno tudi pri tistih, ki so imeli manj ur JP (43); prim. *Profesorica nam je dala gradivo, mi pa smo ga dopolnjevali ob njeni razlagi.; Jasno, hitro, nazorno (barve, sheme, miselni vzorci), razlaga, reševanje vaj, rešitve smo dobili po e-pošti.; Pisali smo po nareku profesorice ali iz table, učbenikov se nismo posluževali.; Profesorica nam je na začetku leta dala svoj povzetek snovi, ki smo se je morali doma naučiti. Pri pouku smo jezik nato obravnavali samo 2 uri na leto.*

Torej lahko povzamemo: učitelj pri JP vodi frontalni, transmisijski pouk (lahko ob e-prosojnicah), sam pripravi povzetek snovi in ga posreduje dijakom (lahko tudi na izročku), dijaki se to naučijo. Večina jih rešuje vaje iz DZ, če ne pod vodstvom učitelja, pa samostojno (tudi doma). Domača naloga se pregleda ali ne. Pri anketirancih z manj urami JP se pojavljajo tudi odgovori kot *Profesor je malo predaval, večinoma smo morali jezikovno snov predelati sami.*, poudarek je na hitrosti, npr. *Profesorica nam je na hitro razložila snov, mi pa smo delali zapiske. Vaje smo reševali v DZ.; JP je potekal na hitro, nikoli ni bilo poudarka, malo vaj. Obvezno smo morali imeti delovni zvezek, a so ostajali po večini prazni.; Najprej nam je profesorica nekaj razložila, naredili smo po 3 primere in nato odšli naprej s snovjo.; Vsak je reševal svoj maturitetni test, naslednjo uro pa smo ga pregledali.* Ti podatki so podobni tistim izpred dveh let (Bešter Turk 2014): JP je premalo problemsko zasnovan in ni sodelovalnega učenja. Pri takem pouku je malo prostora za pristni frontalni ali skupinski učni pogovor, v katerem bi se dijaki lahko naučili izražati svoje misli in jih primerjati z mislimi sošolcev in učitelja, ne pa v glavnem ponavljali učiteljevih povzetkov (prim. Marentič Požarnik, Plut Pregelj 2009).

4 Sklep

Če spoznanja iz odgovorov maturantov primerjamo s Toporišičevimi pogledi na JP izpred 50 ali nekoliko manj let, lahko rečemo, da se od tistih časov marsikaj pri JP v gimnazijah ni spremenilo: JP ima v praksi povprečno manj ur pouka kot KP, zato se predpisana jezikovna snov ne predela ali se predela na hitro, pri JP prevladuje transmissijski način dela itn. Seveda bi bilo zanimivo slišati mnenja učiteljev in nato razmisliti tudi o vlogi fakultet, ki izobražujejo bodoče učitelje (slovenščine).

Viri in literatura

- BEŠTER TURK, Marja, 2014: Pouk slovenskega jezika med načrtom in izvedbo. *Slovenščina v šoli* 17/3–4. 36–41.
- HOČEVAR GREGORIČ, Mateja, 2015: Toporišičev prispevek k poučevanju slovenščine v naših šolah: pogled v preteklost in sedanost. *Slovenščina v šoli* 18/2. 2–15.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 1992/1993: Živahen posvet o učbenikih za slovenščino. *Jezik in slovstvo* 38/7–8. 304–305.
- MARENTIČ POŽARNIK, Barica, PLUT PREGELJ, Leopoldina, 2009: *Moč učnega pogovora, Poti do znanja z razumevanjem*. Ljubljana: DZS.
- Osnovna šola (Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela)*, 1973. Ljubljana: Zavod SR Slovenije.
- RIGLER, Jakob, 2013: Toporišič, Jože, akademik (1926–2014). *Slovenska biografija*. Založba ZRC, ZRC SAZU. www.slovenska-biografija.si
- TOPORIŠIČ, Jože, 1965: *Slovenski knjižni jezik 1*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966a: *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1966b: pk in vprašanje ob izidu Toporišiča. *Sodobnost* 14/6. 659–661.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: *Slovenski knjižni jezik 4*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971a: »Spoznavajmo slovenski jezik« v metodični osvetlitvi. *Jezik in slovstvo* 16/6. 168–178.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971b: »Spoznavajmo slovenski jezik« v metodični osvetlitvi. 2. *Jezik in slovstvo* 16/7. 200–208.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971c: »Spoznavajmo slovenski jezik« v metodični osvetlitvi. 3. *Jezik in slovstvo* 16/8. 200–208.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971/1972: Učni načrti za srednje šole. *Jezik in slovstvo* 17/3. 72–76.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973: Učitelji iz prejšnjih dob. *7 D*, 1. 2. 1973. 6–7.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: O jezikovnem in stilističnem delu UN slovenščine na gimnaziji. *Jezik in slovstvo* 19/5. 164–173.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1975: Sinopsis sodobne slovenistike. *Naši razgledi*, 10. 10. 1975. 508, 498–499.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1978: Slovenski jezik in jezikoslovje, kot sta. *Naši razgledi*, 21. 4. 1978. 230–231, 240.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1979: Pouk slovenščine v srednji šoli. *Naši razgledi*, 6. 7. 1979. 394.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: Slavist in slovenščina v šoli in »šoli«. *Naši razgledi*, 9. 10. 1987. 547, 556.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1989a: Sklepi zborovanja slavistov. *Delo*, 12. 10. 1989. 5.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1989b: Stanovitnost izrazja (Ob učbenikih Slovenski jezik I in II.). Ada Vidovič Muha (ur.): *Slovenski jezik v znanosti* 2. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 197–212.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1993: *Slovenski jezik in sporočanje 1*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1994: *Slovenski jezik in sporočanje 2*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2001: Netoporišiči niso pogruntali kaj posebno drugega kot Toporišič. *Dnevnik*, 3. 11. 2011. www.dnevnik.si

Učni načrt za pouk slovenskega jezika in književnosti v gimnaziji in drugih štiriletnih srednjih šolah (560 ur), 1996. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

ŽAGAR, France, 1977: *Naš jezik 7*. Maribor: Obzorja.

ŽAGAR, France, 1978: *Naš jezik 8*. Maribor: Obzorja.

ŽAGAR, France, 1980: *Naš jezik 6*. Maribor: Obzorja.

ŽAGAR, France, 1985: *Slovenska slovnica in jezikovna vadnica*. Maribor: Obzorja.

KAKO REALNO JE IDEALNO? O KONCEPTU AVTENTIČNOSTI PRI POUKU SLOVENŠČINE OB TOPORIŠIČEVEM ZAKAJ NE PO SLOVENSKO

Ina Ferbežar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'243:929Toporišič J.

V prispevku ob Toporišičevem učbeniku za slovenščino kot tuji jezik *Zakaj ne po slovensko* razmišljamo o konceptu avtentičnosti pri (tuje)jezikovnem pouku. Toporišič je učečemu se predstavil slovenski jezikovni sistem, koncept avtentičnosti pa pri jezikovnem pouku v ospredje postavlja pomen in t. i. jezikovno pravilnost. Na avtentičnost gledamo kot na interakcijo učečega se z besedilom. V središču jezikovnega pouka je torej uporabnik jezika: ta naj bi se jezika učil za sporazumevanje – z realnim sporazumevanjem.

slovenščina kot tuji jezik, slovenščina kot prvi jezik, avtentičnost, strukturalistične metode, jezikovna opravila

In this article, Toporišič's learners' book *Zakaj ne po slovensko* is used as a starting point to present the concept of authenticity in foreign language teaching. Toporišič's approach was structuralist: his presentation of the Slovene language system focused on form rather than on meaning. The concept of authenticity, on the other hand, focuses on meaning – using real language and authentic language tasks. The starting point is therefore the language learner who is learning the foreign language for communication – through real (authentic) communication.

Slovene as a foreign language, Slovene as a first language, authenticity, structuralist methods, language tasks

1 Uvod

Toporišičev učbenik za slovenščino kot tuji jezik *Zakaj ne po slovensko – Slovene by direct method* je izšel leta 1969. Namenjen je bil angleško govorečim posameznikom, ki bi se radi sami (na)učili slovensko, prvi naslovniki so bili, kot pravi avtor (Toporišič 1969: 3), potomci slovenskih izseljencev v ZDA, Avstraliji in drugih deželah, kjer se govori angleško; učbenik je izdala Slovenska izseljenska matica. Samoučenje naj bi potekalo po t. i. direktni metodi, v drugi izdaji (1992) preimenovali v sintetično,¹ besedila v učbeniku so večinoma v obliki dialogov, ki naj bi bili, kot je zapisano v predgovoru, neposredno uporabni za sporazumevanje v družbenem in družabnem življenju (Toporišič 1969: 3). Dialogi so bili posneti na vinilne plošče,

¹ O problematičnosti poimenovanja metode in njeni ideološkosti gl. Pirih Svetina 2012.

v drugi izdaji na avdiokasete, brali so jih takrat najboljši slovenski dramski igralci in TV-napovedovalci.

2 Oblika brez pomena?

Cilj Toporišičevega *Zakaj ne po slovensko* je bil naučiti sporazumevanja v knjižnem jeziku, sploh v primeru, če je šlo za govorce katerega od slovenskih narečij ali njihove potomce (Toporišič 1992: 3), učeče se torej (na)učiti slovenščine, ki bo »spet zvenela popolno in lepo, kot da bi jo govoril Slovenec, ki ni bil prisiljen zapustiti svoje rodne slovenske jezikovne skupnosti« (prav tam). To naj bi dosegli z natančno predstavitvijo sistema slovenskega knjižnega jezika in ponazoritvijo z ustreznimi govorjenimi zgledi – metoda torej temelji na poslušanju. Odločitev za strukturalistični pristop je konec 60. let razumljiva. Gre za takrat prevladujoče metode poučevanja jezika, ki so (slovnico) obliko postavljale pred pomen.

Seveda bi bilo napak trditi, da so se iz strukturalizma izhajajoči pristopi v poučevanju jezika pomenu povsem izognili (Widdowson 1998: 706). Za primer vzemimo prvi dialog v prvi lekciji učbenika *Zakaj ne po slovensko* (Toporišič 1992: 10):

KÁVA ALI ČÁJ?
 Ná, Bárbara, káva.
 Máma, jàz imam ráje čaj.
 Káj práviš?
 Ali imáš čája?
 Imám, kám naj ti ga dám?
 Kàr tjá.²

Cilj lekcije je preučiti glas *a* in se ga naučiti pravilno izgovarjati, v navedenem primeru tudi v kontekstu (zgledi izgovora dolgih in kratkih *a*-jev v posameznih besedah so navedeni na samem začetku lekcije). Čeprav je pomen iz dialoga mogoče izluščiti, se Toporišič z njim ne ukvarja – ponudi le prevod v angleščino in podrobno razloži posamezne oblike (sedanjik ob glagolah s spregatvijo v ednini, delitev samostalnikov po spolu itn.). Učečemu se svetuje, naj dobro poslušá posnetek in ga tudi sam (ali s sogovorncem) skuša čim bolj verno posnemati (Toporišič 1992: 11).

Čeprav je dialog nenaraven in je bil kot prisiljen označen že v času izida (Pirih Svetina 2012: 23), ima torej tudi nek pomen: z *na* mama hčeri ponudi kavo, z *imam raje čaj* da Barbara prednost čaju pred kavo itn. V učbeniku je za prikazovanje posameznih oblik torej ustvarjen nek kontekst s pomenom (ta je posredovan tudi z ilustracijo na začetku lekcije). Toda kakšen pomen je to? Jezik, v katerem je posredovan, ni real(istič)en, tak pa ni niti kontekst.³ Daleč od real(istič)nega je tudi zato, ker

² Vse besede in dialogi, ki jih berejo igralci, so v učbeniku transkribirani za angleško govoreče.

³ Pričakovali bi npr., da bi mama hčer sprva povprašala po željah (*Bi kavo?*) ali pa že takoj ponudila izbiro oz. bi vedela, da ima hči raje čaj kot kavo (védenje, ki je skupno obema govornicema, v realnem pogovoru sploh ne bi bilo verbalizirano, zato se odpira vprašanje smiselnosti vključevanja tovrstnih kontekstov v poučevanje tujega jezika – gl. Widdowson 1998: 709). Mamino nerazumevanje oz. neslišanje s *Kaj praviš?* se zdi na tem mestu neumestno (sledi mu tudi dolg premor za ponovitev), vprašanje pa tudi ni preveč uporabno, če naj bi šlo pomensko za demonstracijo nerazumevanja. Je pa še en zgled za »pravilno«

v dialogu – odigrata ga dramski igralci, ki dolgi in kratki *a* zmoreta realizirati »kot je treba«, idealno – sogovorki med sabo v resnici ne komunicirata. Poleg že omenjene nenaravnosti dialoga namreč vsakemu govornemu prispevku sledi odmor, namenjen ponavljanju za igralci.⁴ Povedano drugače: posledica demonstracije (zgolj) pomena, vkodiranega v obliki, je nujno nerealistična jezikovna raba oz. »kar je semantično smiselno, je hkrati pragmatično nesmiselno« (Widdowson 1998: 707).

Že v zgodnjih 70. letih so se začele razvijati metode poučevanja tujih jezikov (TJ), ki so dajale prednost jezikovnim funkcijam; učeče se so skušale postaviti v bolj realne, »avtentične« situacije in poudarjale uporabo jezika za namene praktičnega sporazumevanja, t. i. komunikacijske metode. Strokovna literatura navaja kot prelomen van Ekov dokument *Threshold Level*⁵ (Skela 2011: 11), zato ob drugi izdaji Toporišičevega *Zakaj ne po slovensko* leta 1992 pogrešamo razmislek ne le o tem, kaj (drugega kot jezikovni sistem) poučevati, ampak tudi zakaj poučevati prav to. Kljub širjenju področja slovenščine kot tujega jezika (STJ) ob svoji drugi izdaji *Zakaj ne po slovensko* torej ni mogel imeti vloge, kakršno je lahko imel ob svoji prvi izdaji. Prav nasprotno: prav zaradi umanjkanja tega razmisleka je ne le s sedanjega, ampak že s tedanjega stališča glede na razvoj stroke pomenil korak nazaj (a to velja tudi za druge učbenike STJ, ki so izšli v zgodnjih 90. letih).

Problem nerealne jezikovne rabe pri poučevanju STJ je bil v strokovni literaturi že izpostavljen (Ferbežar 2003), a je še vedno tudi v novjših učbenikih in pri poučevanju STJ mogoče najti – resda sicer v manjši meri – umetno skonstruirane primere jezikovne rabe pa tudi strukturalistične pristope: tipični so primeri dekontekstualiziranih povedi za vadenje posameznih struktur. Marsikdaj bi povsem zadostovalo, da bi se z določenimi oblikami učeči se le seznanili in jih razumeli, ne pa da jih zmorejo tudi priklicati (najpogosteje to velja za dvojsinske oblike in za težja mesta v slovnici).⁶

Toporišičev vpliv na področju STJ je torej bolj daljnosežen, kot si morda mislimo. Razlogov za to je več, eden med njimi je zagotovo tudi splošno prepričanje, da učenje slovnice (četudi na račun »avtentičnosti«) najučinkoviteje pripelje do zaželenega cilja: znati jezik. Pogosto je znanje slovnice tudi želja samih učečih se, ki se oblikuje na podlagi njihovih izkušenj z učenjem jezikov (učili so se slovnico – torej v resnici ne gre le za problem STJ). Jezikovno znanje se torej pogosto enači z dobrim poznavanjem jezikovnega sistema (za njegov opis pa je nujno tudi obvladati ustrezen metajezik). Poleg tega se morda zdi, da je opisovati jezik bolj oprijemljivo pa tudi lažje, kot si nenehno izmišljati ustrezne kontekste za jezikovna opravila. A preden predstavimo jezikovna opravila, nekaj besed o konceptu avtentičnosti.

izgovarjavo dolgega *a*.

4 Vsaj nekoliko bolj naraven učinek bi lahko dosegli že s tem, če bi npr. posneli dialog kot celoto, kot zglede vsakodnevnega pogovora v domačem okolju, nato pa še enkrat z odmori za ponavljanje.

5 V slovenščini smo ga z naslovom *Sporazumevalni prag za slovenščino* dobili šele leta 2004 (Ferbežar idr. 2004a).

6 Primer take tipične naloge je spodnja naloga za dopolnjevanje (iz arhiva Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik):

Na kavču je sedelo polno _____ (utrjena gospa).

To je srečnejš, ki je šel na sprehod z dvema _____ (družabna gospa).

Dveh _____ (bolna gospa) nisem poznal. [...]

3 Pogledi na avtentičnost

Pojem avtentičnosti jezika je bil pri poučevanju TJ konceptualiziran v poznih 70. letih prejšnjega stoletja (Widdowson 1979 v: Ferbežar idr. 2004b: 86), zahteve po jeziku v »normalni sporazumevalni situaciji« in »celovitem sporazumevalnem učinku« pa so se oblikovale že mnogo prej, in sicer v začetku 60. let na področju jezikovnega testiranja (Carroll 1961 v: Bachman 1990: 301), kjer pa ima drugačno težo kot pri poučevanju. Slovenska strokovna javnost je bila z njim seznanjena prav v tem kontekstu (Ferbežar idr. 2004b; Ferbežar, Pirih Svetina 2007). Če so se v času strukturalizma besedila v učbenikih posebej pisala za namene poučevanja formalnih vidikov jezika, to pa je značilno tako za Toporišičev kot za druge učbenike STJ v 90. letih, so se poznejši razmisleki o tem, kaj in kako poučevati, preusmerili: pri jezikovnem pouku so se začela uporabljati izvirna besedila.

Še danes se, kadar je govor o avtentičnosti, ta pojem v glavnem omejuje na izvirnost besedil: avtentično naj bi bilo tako vsako besedilo, ki je bilo izvirno napisano ali govorjeno (tudi prevedeno) za domače govorce nekega jezika. Na prvi pogled se zdi uporaba izvirkov pri jezikovnem pouku resnično najbolj »legitimna«: izvirno besedilo izkazuje realno jezikovno rabo pisca oz. govorca, ni bilo napisano posebej za namen poučevanja (torej ni umetno). Vendar pa je treba ob tem poudariti, da imajo besedila vedno konkreten vir oz. se pojavljajo v določenih kontekstih (časopisih, revijah, na radiu, v filmih itn.), v katerih bralci oz. poslušalci z njimi prihajajo v interakcijo in tako uresničujejo ustrezne diskurze. Besedila so vedno namenjena določenim naslovnikom, ki jih berejo in poslušajo z določenim namenom, obstaja pa tudi določena stopnja sociokulturnega ujemanja med besedilom in naslovnikom – Widdowson (1998: 707–710) govori o lokaliziranem jeziku.⁷ V jezikovnih učbenikih pa se ta ista besedila pojavljajo v povsem novem, pedagoškem kontekstu, naslovniki jih berejo in poslušajo s povsem drugimi nameni in cilji kot »izvirni« naslovniki.

Na avtentičnost je zato treba gledati širše: ne gre le za izvirnost besedil, ampak tudi za avtentičnost situacij – učeči se naj bi bili namreč pri učenju jezika postavljeni v takšne situacije, v katerih bi se lahko jezikovno vedli tako, kot bi se vedli v realnosti. Pri jezikovnem pouku in v učbeniku pa, kot pravi Widdowson (1998: 712), ni mogoče zagotoviti pogojev, kakršne zahtevajo realni konteksti oz. sporazumevalne situacije in ki bi omogočali avtentično jezikovno vedenje učečih se. Jezikovni pouk je v tem pogledu povsem neavtentičen oz. ima poseben, sebi lastni kontekst. Zato Widdowson (prav tam) predlaga – če naj bi bil v ospredju (pragmatični) pomen – ustvarjanje primernih kontekstov, v katerih se bodo učeči se lahko avtentično jezikovno vedli pod svojimi lastnimi pogoji. Kontekst jezikovnega razreda je namenjen učenju jezika in vsakršna pragmatična dejavnost v njem naj bi vodila k (pedagoškemu) cilju, da bi učeči se (poleg pomena) ponotranjili tudi obliko (prav tam, gl. tudi Van den Braden 2006: 9).

⁷ To pomeni, da neko izvirno besedilo ni nujno avtentično za kateregakoli bralca oz. poslušalca, četudi je domači govorec. Pa vendar si avtorji učbenikov in učitelji jezika jemljemo pravico odločati o tem, katero besedilo je za učeče se »avtentično«, ga iztrgati iz njegovega izvirnega konteksta in mu nameniti drug kontekst (v učbeniku ali pri jezikovnem pouku).

V določenem pogledu bi torej Toporišiču vendarle lahko dali prav, le da mu je pri načinu, kako doseči ta cilj, spodletelo. Kontekst so namreč strukturalisti uporabili kot sredstvo demonstracije (oblike), komunikacijski potencial jezika pa je ostal nerealiziran, učeči se se ob tako posredovanem pomenu namreč ni mogel pragmatično angažirati (Widdowson 1998: 713). Toporišičev učeči se je lahko le poslušal ter bolj ali manj natančno ponovil posamične besede in govorne prispevke v dialogih, angažiral se je teoretično, ne komunikacijsko.

Da bi dosegli tudi pragmatični angažma učečih se, se je v jezikovni pedagogiki razvil poseben pristop, ki je osredinjen na t. i. jezikovna opravila (ang. *task-based language education*). Poenostavljeno, gre za k cilju usmerjene dejavnosti (to, kar ljudje počnejo), pri čemer cilj opravila ni nujno jezikovni, takšna je lahko le njegova izvedba (Van den Braden 2006: 3–4).⁸ Pri tem gre za ustvarjanje takih situacij, ki podpirajo avtentično interakcijo (po Widdowsonu 1998: 715 lokalizacija jezika v kontekstu poučevanja), torej učečemu se omogoča identifikacijo; jezik je v takšnem kontekstu potemtakem lahko tudi poenostavljen (kar zadeva skladišne strukture in besedišče), torej »neizviren«, tj. prilagojen ali posebej napisan za potrebe jezikovnega pouka.⁹

Če realna jezikovna raba pomeni en pogled na avtentičnost, ga jezikovna opravila torej dopolnjujejo: tak razširjeni pogled se osredotoča na posameznika oz. na vprašanje interakcije med učečim se in jezikovnim pravilom (npr. interakcija bralca z besedilom) – v bistvu torej na to, kar sicer imenujemo komunikacijska jezikovna raba oz. pogajanje o pomenu, vključena je torej tudi sporazumevalna namera (Bachman 1990: 317). Tu so v ospredju (jezikovna) zmožnost učečega se, njegove spoznavne in osebnostne značilnosti, interesi, stališča, motivacija ... pa tudi njegove potrebe (in pričakovanja) glede tega, kaj naj bi v ciljnem jeziku znal opraviti.

4 Jezikovne potrebe za jezikovna opravila

O jezikovnih potrebah učečih se se v času strukturalizma ni spraševalo, na vprašanje, kaj poučevati, je bil odgovor jasen – o jezikovni vsebini so tako ali tako odločali učitelji, pisci učbenikov in drugi strokovnjaki za izobraževanje. Učne potrebe so se omejevale na formalne vidike jezika, torej na jezikoslovni opis oz. slovnična pravila, s katerimi so se »spopadali« učeči se slovenščino. Pa vendar Toporišič kot končni cilj učenja po svojem učbeniku navaja zmožnost (jezikovnega) sodelovanja v slovenski jezikovni skupnosti. Kljub temu da avtor učečega se usmerja, kako naj se uči – s poslušanjem posnetkov, posnemanjem, pomnjenjem slovničnih pravil, vajami, prevajanjem itn. (Toporišič 1992: 3–4) –, ga k prenosu naučenega v prakso ne spodbuja. A to je bilo bržkone samoumevno, vprašanje pa, ali glede na metodiko tudi učinkovito.

⁸ Kot primer Van de Braden (prav tam) navaja barvanje ograje: če te naloge ni mogoče izvesti brez jezikovne rabe (npr. razumevanja navodil), je to *jezikovno* opravilo.

⁹ Naj tu omenimo razmerje med nalogami v učbenikih in njihovo izvedbo pri jezikovnem pouku: neavtentično nalogo je mogoče izvesti tudi kot (avtentično) jezikovno opravilo, spreganje glagolov npr. v obliki družabne igre ipd. Bi se pa težko strinjali, da ima avtentičnost situacije na vsak način prednost pred uporabo realističnega jezika, kot meni Widdowson (1998: 714).

Spremenjene družbene okoliščine so začele odpirati tudi drugačna vprašanja: ne le kaj in kako učiti za ustrezno »opravilnost« v ciljnem jeziku, ampak tudi čemu. Učeči se imajo raznolike sporazumevalne potrebe, ki so odvisne od lokalnih in zasebnih kontekstov in so v času tudi spremenljive. Razmišljanje o različnih profilih sporazumevalnih potreb je zato postalo nujno. Strokovna literatura (Van Avermaet, Gysen 2006: 20) deli sporazumevalne potrebe na objektivne, ki so utemeljene na (družbenih) pričakovanjih, kaj mora oseba v določeni situaciji znati, in subjektivne, ki so relevantne za samega učečega se in niso nujno skladne z objektivnimi.¹⁰ Pri jezikovnem pouku je te raznolike potrebe treba uravnovesiti, na eni strani zato, ker obstajajo neka splošna, predvidljiva in ponovljiva jezikovna opravila (vsebine v »univerzalnejših« učbenikih), na drugi strani pa zato, ker je treba učečim se omogočiti identifikacijo in s tem motivacijo za učenje (individualizirane vsebine).

5 Sklep

Vprašanje iz naslova je seveda retorično. Pa vendar imamo – in to kljub časovni in »vsebinski« odmaknjenosti strukturalizma – ob opredeljevanju sporazumevalnih potreb domači govorniki slovenščine težnjo, opisati idealno jezikovno rabo in idealnega, ne pa na primer še sprejemljivega govornika.¹¹ To pomeni, da so pričakovanja do učečih se slovenščino, pa naj gre za STJ ali za slovenščino kot prvi jezik (SJ1), razmeroma visoka.

V Sloveniji pri oblikovanju učnih načrtov za slovenščino in posledično tudi učbenikov (to velja tako za STJ kot za SJ1) še vedno prevladujejo pristopi, utemeljeni na pričakovanjih odločevalcev, ta pričakovanja pa izvirajo iz tradicionalnih pristopov jezikoslovnega opisovanja in predpisovanja, ne pa iz dejanskih potreb govorcev (pri čemer je potreba seveda lahko tudi eksplicitno slovnično znanje). Zato niti ni čudno, da se tradicija poučevanja slovenščine, pri katerem ima oblika prednost pred funkcijo, nadaljuje. Tako npr. pouk STJ še vedno vztraja pri celotnih paradigmah, pa če posamezne oblike raba izkazuje ali ne (gl. op. 6), za pouk SJ1 pa se zdi, da je, sicer utemeljen na pragmatičnih predpostavkah, strukturalizem 60. let zamenjal z drugo vrsto le-tega: osnovno- in srednješolski učbeniki SJ1 razvrščajo besedila v skupine, jih opisujejo in ponazarjajo z ideal(izira)nimi zgledi uradnih in neuradnih prošenj, vabil, opisov, čestitk, zahval ... (več o tem Trobevšek 2009).

Analiza sporazumevalnih in posledično učnih potreb, ki postaja samostojno področje raziskovanja (gl. Long 2005), se pri nas (še) ne izvaja.¹² Pričakovali bi, da bodo

¹⁰ Van Avermaet in Gysen (2006: 21) poročata, da učeči se pogosto ne ločijo med dejanskimi sporazumevalnimi in učnimi potrebami (slednje so pogosto povezane z učnimi slogi in pedagoškimi pristopi).

¹¹ Še sprejemljivi govorec (ang. *minimally acceptable person*) je govorec, ki ima ravno dovolj jezikovnega znanja, da lahko izvede določeno jezikovo opravilo; koncept je bil razvit za potrebe jezikovnega testiranja (Manual 2009: 62). Posebej zanimiv je zato, ker pogled na znanje tujega jezika obrne z absolutnega (znati jezik s teorijo vred) v relativnega (jezikovno funkcionirati).

¹² Ob prenovi sistema preverjanja in certificiranja SDTJ smo analizirali sporazumevalne prakse kandidatov za izpite (v katerih situacijah slovenščino zares uporabljajo, kaj berejo, poslušajo, kdaj se pisno in govorno sporazumevajo) in koliko izpit odslkava te prakse – gl. letno poročilo Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik 2015 (<http://centerslo.si/knjige/letna-porocila/>).

demokratizacija družbe in družbene okoliščine, v katerih se od posameznika zahteva učinkovitost na vseh področjih, tudi v sporazumevanju, spodbudile načrtovalce jezikovnega poučevanja, da bodo preučili, kaj kot odrasli ljudje z jezikom zares počnemo (opravimo), kaj torej v življenju potrebujemo za uspešno in učinkovito jezikovno funkcioniranje – nato pa te potrebe prevedli v ustrezne zmožnosti in znanja, ki se bodo poučevale pri slovenščini. Če se npr. omejimo le na poslušanje, dejavnost, ki jo nenehno počnemo, a se jo zelo malo učimo (in na kateri temelji tudi Toporišičev učbenik): kar zadeva STJ se poslušanje na začetnih stopnjah znanja največkrat omejuje na situacije, v katerih se učeči se v realnem življenju ne bi znašel kot (naključni ali namerni) poslušalec, ampak kot sogovorec, besedila, namenjena poslušanju (npr. vsakodnevnih dialogi), učeči se berejo – ali nasprotno, avtorji učbenikov se sistematično izogibajo strukturam, ki jih učeči se na določeni stopnji še niso usvojili, in jih nadomeščajo z »razumljivejšimi«, čeprav nerealnimi; na višjih stopnjah poslušajo najrazličnejša (skonstruirana) besedila (pogosto prvotno namenjena branju) in ob njih odgovarjajo na vprašanja o dejstvih, ne pa npr. tudi o tonu besedila, odnosu med sogovornici, govorčevem stališču itn. Podobno velja tudi za SJ1: nenehno prenavljani učni načrti za slovenščino¹³ sicer predvidevajo »razvijanje zmožnosti kritičnega sprejemanja enogovornih neumetnostnih besedil« tudi ob poslušanju (gl. učni načrt za osnovno šolo),¹⁴ a to se po poročanju učiteljev pri pouku le malo uresničuje. Pa vendar kot odrasli veliko poslušamo, in to z najrazličnejšimi nameni, in ob tem »opravimo« marsikaj: poslušamo kot posamezniki ali kot del občinstva, ob tem si delamo zapiske, ki jih ponovno uporabimo za zapisnike, poročila, predstavitve ali pa za svoje zasebne potrebe, poslušamo navodila in se po njih ravnamo, ob slišnem zastavljamo vprašanja, kadar česa ne razumemo ali kadar smo do povedanega skeptični ...

A ostanimo pri STJ: če je bilo učenje STJ do 90. let prejšnjega stoletja aktualno »za dve kategoriji naslovnikov: za tiste, ki se zanimajo za slovenščino iz strokovnih in znanstvenih razlogov, ter za potomce slovenskih izseljencev« (Stabej 2004: 7), pa so se družbene okoliščine z mobilnostjo ljudi v zadnjih dveh desetletjih močno spremenile. To zahteva ustrezno prilagoditev učnih vsebin, ki bodo imele praktično vrednost in bodo neposredno prenosljive v realno življenje; le tako bo za učeče se učenje slovenščine smiselno. Sodoben jezikovni pouk, pa naj se zdi tako gledanje še tako funkcionalistično, bi torej kazalo bolj usmeriti v jezikovno opravljenost. Nenazadnje je na jezikovnih opravilih utemeljen tudi dokument *Skupni evropski jezikovni okvir*, ki je bil kot referenčni vir med drugim napisan prav za strokovnjake s področja poučevanja jezikov. Vsaj v razmislek bi bil dobrodošel tudi za načrtovalce poučevanja slovenščine kot prvega jezika.

¹³ Gl. učna načrta za slovenščino v osnovni šoli in gimnaziji na spletni strani Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport RS.

¹⁴ Tu ob strani puščamo vprašanje, zakaj omejitev le na enogovorna besedila.

Viri in literatura

- BACHMAN, Lyle F., 1990: *Fundamental considerations in Language Testing*. Oxford University Press.
- Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. Letno poročilo 2015. <http://centerslo.si/o-nas/letna-porocila>
- FERBEŽAR, Ina, 2003: Dialog med ciljem in metodo. *Jezik in slovstvo* 48/1. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 31–44.
- FERBEŽAR, Ina, KNEZ, Mihaela, MARKOVIČ, Andreja, PIRIH SVETINA, Nataša, SCHLAMBERGER BREZAR, Mojca, STABEJ, Marko, TIVADAR, Hotimir, ZEMLJARIČ MIKLAVČIČ, Jana, 2004a: *Sporazumevalni prag za slovenščino 2004*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport.
- FERBEŽAR, Ina, PIRIH SVETINA, Nataša, 2007: Oblikovanje smernic za testiranje jezikovne zmožnosti/strokovne funkcionalne pismenosti oseb, zaposlenih v Slovenski vojski. Irena Orel (ur.): *Razvoj slovenskega strokovnega jezika. Obdobja 24*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- FERBEŽAR, Ina, PIRIH SVETINA, Nataša, SVETINA, Matija, PODLESEK, Anja, 2004b: Slovenski pojmovnik s področja jezikovnega testiranja. Waldemar Martyniuk (ur.): *Glossary of language testing terms*. Kraków: TAIWPN Universitas. 115–167.
- LONG, Michael H. (ur.), 2005: *Second Language Needs Analysis*. Cambridge University Press.
- PIRIH SVETINA, Nataša, 2012: Film, ki »mladini dviga kri«, ali kaj je ideološkega v praksi poučevanja jezikov. Aleksander Bjelčevič: *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 21–28.
- Program osnovna šola. Slovenščina. Učni načrt, 2011. Ljubljana: Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. www.mizs.gov.si
- Relating Language Examinations to the Common European Framework of Reference for Languages. A Manual*. Council of Europe. Language Policy Division, 2009. www.coe.int
- SKELA, Janez, 2011. Spremnna beseda. *Skupni evropski jezikovni okvir: učenje, poučevanje, ocenjevanje*. Ljubljana: Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva. 5–14.
- Skupni evropski jezikovni okvir: učenje, poučevanje, ocenjevanje*, 2011. Ljubljana: Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva. www.mss.gov.si
- STABEJ, Marko, 2004: Slovenščina kot drugi/tuji jezik in slovensko jezikovno načrtovanje. *Jezik in slovstvo* 49/3–4. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 5–16.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: *Zakaj ne po slovensko. Slovene by direct method*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Zakaj ne po slovensko. Slovene by synthetic method*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Komisija za pospeševanje slovenščine na neslovenskih univerzah.
- TROBEVŠEK, Marko, 2009: Pouk materinščine in jezikoslovje. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike. Obdobja 28*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 379–384.
- Učni načrt. Slovenščina. Gimnazija. Splošna, klasična, strokovna gimnazija, 2008. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport. www.mss.gov.si
- VAN AVERMAET, Piet, GYSEN, Sara, 2006: From needs to tasks: Language learning needs in task-based approach. Kris Van den Braden (ur.): *Task-Based Language Education: From Theory to Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. 17–46.
- VAN den BRADEN, Kris, 2006: Introduction: Task-based language teaching in a nutshell. Kris Van den Braden (ur.): *Task-Based Language Education: From Theory to Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–16.
- WIDDOWSON, Henry G., 1998: Context, Community, and Authentic Language. *TESOL Quarterly* 32. 705–716.

DIDAKTIČNA NAMEMBOST LITERARNIH BESEDIL V TOPORIŠIČEVIH UČBENIKIH SKJ 1–4

Boža Krakar Vogel
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 37.016:811.163.6:929Toporišič J.

Jože Toporišič v učbenikih *Slovenski knjižni jezik 1–4* uporablja literarna besedila z dvojnimi namenoma: kot ponazorila jezikovnega opisa in kot vir eksemplaričnih interpretacij. Slednje niso zgolj ponazorila razvoja SKJ, ampak v njih z vidika sodobne didaktike najdemo vsebinsko-idejne nastavke za razvijanje mnogovrstnih literarnih kompetenc, ki pa zaradi pomanjkljive didaktizacije nimajo možnosti za učinkovito uresničevanje.

literarna didaktika, cilji književnega pouka, literarne kompetence, vsebinsko-idejni nastavki

In the text books *Slovene Language 1–4* Jože Toporišič uses literary texts in two ways: as an illustration of a language description and as a source of examples for interpretation. They are not only illustrations of the development of the Slovene standard language, but they also offer material and ideas for the development of a range of literary competences, which because of faulty didactics do not get the chance to be effectively realised.

literary didactics, goals of teaching literature, literary competences, conceptual foundations

1 Uvod

Poskusili bomo pregledati, kako Jože Toporišič v učbenikih *Slovenski knjižni jezik* (SKJ) uporablja literarna besedila. Učbeniki so v svojem času tudi v tem pogledu pomenili veliko novost, pa nas bo zanimalo, kako jih je mogoče videti iz današnje perspektive.

2 Vsebinski oris učbenikov

Kot pove naslov in vsebinski povzetek v četrtem zvezku SKJ, Toporišič v učbenikih obravnava pretežno jezikoslovna poglavja, opis jezikovnega sistema in sporočanje. V tretjem in četrtem zvezku pa sta posebni poglavji Ponazoritve umetnostnega razvoja knjižne besede izrecno posvečeni obravnavam literarnih besedil skozi čas. Toporišič tudi sicer v vseh zvezkih uporablja primere predvsem iz književnih besedil. Da so literarna besedila njegov glavni vir za obravnave in vaje, kaže že seznam kratic avtorjev na koncu vsakega zvezka. Preštevanje pokaže tako sliko:

Tabela 1:¹ Besedila v učbenikih *Slovenski knjižni jezik 1–4*

Zvezek	Število vseh kratik	Število vseh literatov	Sodobni avtorji	Primeri znanstveno-strokovnovnih besedil	Primeri publicističnih besedil	Avtorji politiki
SKJ 1	37	31	4	4		2
SKJ 2	106	80	7	14	7	5
SKJ 3	53	42	7	8	2	1
SKJ 4	103	83	17	8	8	4

3 Didaktična zasnova učbenika

Učbeniki SKJ se že po videzu² razlikujejo od sodobnih, ki imajo raznoliko barvito opremo, premišljeno za doseganje motivacijskih in drugih kognitivnih učinkov. Učbeniki SKJ imajo bistveno manjši format, manj raznolik nabor črk, gost črno-bel tisk, nekakovostno vezavo, malo slikovne opreme, skromen nabor interakcijsko-komunikacijskih strategij za usmerjanje kognitivnih dejavnosti učečih se.³

Učna snov obsega dva sklopa – učno besedilo in vaje. Učno besedilo je namenjeno obravnavi dejstev, vaje preverjanju razumevanja in utrjevanju naučenega. Avtor dijaku svetuje tudi dejavnosti, ki ga bodo vodile do cilja: tj. trud za dobro razumevanje učne snovi in za doseganje znanja.

Toda [...] razumeti je res že nekaj, znati pa je veliko več [...] če se stvari [...] ne boš naučil tako, da bi jih znal drugemu tudi povedati, boš v najboljšem primeru podoben tistemu, ki kak tuj jezik sicer razume, govoriti in pisati pa ga ne zna. [...] Ali stvar res znaš, to preizkusiš z vajami, ki jih je dobra tretjina knjige [...] Zapomni si: pravilo brez ponazoritve, tj. brez primera, ni veliko vredno (Toporišič 1971: 6–7).

Tak didaktični koncept bi danes posplošeno odpravili kot zastarel, učnovsebinski, pripadajoč modelu transmisijskega učenja. Vendar našo pozornost pritegne prav prisotnost številnih literarnih besedil in njihovih obravnav, kar nas napeljuje k razmisleku o morebitnih dodatnih namerah avtorja in učinkih njegovega početja.

4 Didaktična namembnost učbenika

Tu nas zanima, katere cilje si zastavlja avtor učbenika in ali jih uresničuje z vključenimi vsebinami in metodami. Eksplicitni cilj, ki si ga avtor zastavi v teh učbenikih,

¹ Iz tabele izpostavimo tri, pozornosti sodobnega uporabnika očitna opažanja: 1) Med literati imajo največji delež avtorji 19. in prve polovice 20. stoletja. Sodobnikov, iz 50.–70. let 20. stoletja, je manj. 2) Ženskih avtoric je sploh malo, komaj za vzorec – med strokovnimi M. Borštnik in D. Ahačič, presenetljivo se pojavljata L. Prenner (SKJ 4) ali B. Smolnikar (SKJ 4). 3) Zelo malo je zgledov iz neumetnostnih besedil, a v vseh zvezkih so vir za obravnave tudi besedila politikov. Najpogosteje sta to B. Kidrič in E. Kardelj, enkrat je tudi Tito (SKJ 4), sicer pa še B. Zihel in J. Potrč.

² O pomenu oblikovanosti učbenikov gl. Žbogar 2000.

³ Vendar ima Toporišič pred seboj naslovnika in ga pogosto napeljuje na sledenje povedanemu. Pri tem uporablja različne ogovorne strategije – velelnik v ednini, spodbude, npr. »Martina Krpana se gotovo spomniš« (Toporišič 1971: 6–7, 1972a: 211), »Kaj pa je to?« (tj. audition colorée; O. Župančič: *Žbljar-ska*; Toporišič 1972a: 90).

v SKJ 1 opiše takole: »SKJ ti hoče pomagati, da našo knjižno besedo dodobra obvladaš v govoru in pisavi [...] in nazadnje: v enem delu slovnice boš spremljal zgodovino slovenskega knjižnega jezika, tj. spoznaval boš slovensko besedo, kakor se je uresničevala v delih naših najboljših piscev« (Toporišič 1971: 5).

Številnost in poglobljenost obravnave literarnih besedil pa napeljujeta k domnevi, da te mimo navedenih eksplicitnih ciljev zasledujejo tudi implicitne. Čeprav jih Toporišič izrecno ne omenja, jih prepoznavamo v avtorjevi težnji k razvijanju učenčeve estetske senzibilnosti za vsebino in obliko literarnih besedil. Ta težnja pa je prekrivna s cilji sodobnega literarnega pouka, pri katerem se estetska senzibilizacija bralca spodbuja na številnih področjih literarne komunikacije, z razvijanjem t. i. literarnih zmožnosti/kompetenc.⁴

Znotraj didaktične namembnosti učbenikov SKJ bi z današnje perspektive torej mogli govoriti o dveh ciljnih – prvi sodijo na področje jezikovnega pouka, drugi pa na področje (predvsem) književnega pouka.

4.1

V okviru jezikovnega pouka, tj. obravnave jezikovnega sistema, uporablja Toporišič književna besedila za ponazarjanje razlage jezikovnih pojavov s primeri in kot vaje za njihovo prepoznavanje v novih primerih. Včasih so celo uvod v obravnavo.⁵ Npr. v poglavju Glagol, ki ga začne z dvema pesmima S. Kosovela (*Razpal, razrušil se je grad, Ena bolest mi dušo tesni*) in nadaljuje kar z opisom glagola: »V naslednjih dveh Kosovelovih pesmih so vse pokončno tiskane besede glagolske [...] Glagol ima naslednje nesestavljene oblike« (Toporišič 1972b: 107–108).

Posebno »radodaren« je Toporišič v vajah za rabo vprašaja, pike in klicaja: »Ugotovi v naslednjih pesmih odločevalna in dopolnilna vprašanja« (O. Župančič: *Tiho prihaja mrak, Zemljevid, Mož na hribu*; Toporišič 1972a: 82), »Utemelji rabo pike, klicaja in vprašaja v naslednjih besedilih« (O. Župančič: *Bolest ostane, Balada o narodu*; Toporišič 1972a: 84).

Še dva primera: »Oziralne zaimke uporabljamo v odvisnih stavkih: 2. Gorje mu, kdor v nesreči biva sam. (G) – 3. Krpan vzame kos železa in najtežje kladivo, ki ga je kovač vselej z obema rokama vihtel (L).« (Toporišič 1972a: 144)

4.1.1

Včasih zasledimo (pol)literarna besedila tudi kot zgled dobrega tvorjenja besedil v poglavjih o sporočanju: »Naštej nekaj odlik naslednjega [Cankarjevega privatnega] pisma materi« (Toporišič 1971: 225), »Povej odlike naslednjega [Kocbekovega] dnevnika« (Toporišič 1972a: 201).

4.2

Kot rečeno, Toporišič uporablja literarna besedila z nameni, ki jih od uvedbe šolske interpretacije v komunikacijski književni pouk v 90. letih pripisujemo pouku

⁴ Izraza se v novejši literarni didaktiki (Jožef Beg 2014; Šebjanič Oražem 2016) uporabljata sinonimno.

⁵ Pouk jezika ob literarnih besedilih je bil poučevalna tradicija do usmerjenega izobraževanja v 80. letih 20. stol. (Starc 2015).

književnosti. Eksemplarične interpretacije literarnih besedil so namreč zasnovane tako, da avtor učečim se po smotrnih korakih prikazuje jezikovno-slogovni, kompozicijski in kontekstni ustroj literarnih besedil. Tu ga ne zanima razlaganje, definiranje in ponazarjanje jezikovnih pojavov, ampak specifična vloga jezikovnih sredstev v literarnih besedilih, njihovi učinki ter njihova kontekstna pogojenost (odvisnost od časa, kulturnih okoliščin idr.). Zmožnosti komunikacije z literaturo na teh ravneh pa štejejo med književne zmožnosti. S pomočjo tipologij, ki jih povzemamo po več avtorjih (Krakar Vogel 2004; Spinner 2006; Šlibar 2008; Jožef Beg 2014), bomo poskusili ugotoviti, katere sestavine literarnih kompetenc zaznavamo v SKJ in na katerih spoznavnih ravneh.

Osredotočili se bomo na poglavja o zgodovinskem razvoju knjižnega jezika.⁶ Avtor v teh poglavjih s svojimi interpretacijami prikazuje literarne lastnosti besedil in obenem demonstrira proces interpretiranja ob podrobnem branju. To naj bi učenca preko ponavljanja teh postopkov in vsebin, tu in tam pospremljenim s samostojnim delom, vodilo k razumevanju in dojetanju estetike besedil, danes bi rekli k spodbujanju sestavin literarnih kompetenc. Toda z didaktičnega stališča je kljub za tedanji čas precejšnji inovativnosti v vsebinsko-metodološkem pogledu v teh obravnavah neka poglobitna zadrega: zaradi tedaj običajnega transmissijskega koncepta poučevanja je učenec usmerjen tako, da bolj natančno preučuje metatekst (učno besedilo) kakor njegovo izhodišče (literarno besedilo). Razvoj kompetenc pa predpostavlja dejavno udeležbo bralca predvsem ob delu s tekstom in šele na drugi ravni z metatekstom. Zato bi ob SKJ slejkoprej mogli govoriti o vsebinsko-idejnih nastavkih za razvijanje literarnih zmožnosti na še danes veljavnih področjih šolske interpretacije. Ne pa tudi o celostnih pristopih, kakršni so potrebni za ponotranjanje ne le vsebin, ampak tudi učenčevih dejavnosti, ki so pogoj za celostni razvoj literarnih kompetenc (npr. kombinacija razlag in problemskih nalog, upoštevajoč bralne strategije in druge didaktične pogoje).

Poglejmo primere iz učbenikov SKJ, ki, razvrščeni po tipologijah literarnih kompetenc, kažejo, katere vsebinsko idejne nastavke za njihov razvoj literarnih kompetenc zaznavamo.

4.2.1

Največji delež je v učbenikih SKJ posvečen pozornemu zaznavanju jezikovnega ustroja ob jezikovni in stilni analizi besedila (Spinner 2006). Najbolj temeljito in prodorno je to pri opazovanju zvočnega sloga v poeziji.

4.2.1.1 Opazovanje zvočnega sloga in razumevanje estetskih učinkov stilne rabe

Ko Toporišič obravnava ritem in metrum, posebej opozarja na estetsko pogojene odstopne od metrične sheme v korist ritmičnih učinkov: »Metrična shema kaže,

⁶ SKJ 2 (Toporišič 1972a): Zgodovina knjižnega jezika od Trubarja do Prešerna, SKJ 3 (Toporišič 1972b): Ponazoritve umetnostnega razvoja slovenske knjižne besede (2. pol. 19. stol., op. B. K. V.), SKJ 4 (Toporišič 1970): Ponazoritve umetnostnega razvoja slovenske knjižne besede (20. stol., op. B. K. V.). Pripomnimo, da sam razvoj jezikovnih pojavov Toporišič obravnava v SKJ 3 in SKJ 4 pred ponazoritvami, v posebnih poglavjih: Knjižni jezik od Novic do Cankarja in Slovenski jezik v Jugoslaviji.

na katerih mestih je namesto naglašenege zloga uporabljen nenaglašeni [...] prvič je zaradi besednega gradiva, drugič, da zmoti enoličnost menjavanja in tako nakaže vznemirjenost doživljavca, pesnika ali bralca.« (Stil Prešernove pesmi; Toporišič 1972a: 69)

Zlasti natančna je analiza ritmične podobe Župančičeve *Žebljarske*, kjer poleg razčlenbe stilemov podaja tudi metodo interpretacije in argumente iz kontekstnega okolja: »S katere strani naj se je lotimo? [...] Pri Žebljarski je tak vstop v njeno umetnostno skrivnost upravičen z metrično-ritmične strani. Pri tem nas podpira Župančičeva izjava [...], da ga je pri ogledu žebljarskih delavnic 'preganjal prav ritem'.« (Toporišič 1972b: 85)

Toporišič opozarja še na ritmotvornost višjih jezikovnih enot, pogoje in učinke njihovega pojavljanja: »Ritmično pesem učinkuje predvsem s temi ponovitvami [besednih zvez], in tudi s skladenjskimi vzporednostmi. Stopici ne gre skoraj nikakršna vrednost« (B. Vodusek: *Brodolom*; Toporišič 1970: 43).

Na ravni evfonije Toporišič poleg ritma (in rime) opozarja še na druge zvočne učinke glasovne organizacije: »Pesnik je v Žebljarski izzval, nato pa spet pridušil nekakšno barvno slišanje, 'audition colorée'.« (Toporišič 1972b: 90) Tako je barve, nadaljuje avtor, samoglasnikom pripisal že Rimbaud, slišne so tudi pri soglasnikih; pojasnjuje (prav tam): »Zobniki in nebniki so svetlejši, mehkonebniki in ustničniki temnejši.«

Toporišič poseben pomen posveča govorni interpretaciji literarnih besedil, dejavnosti, ki jo zaznavamo spet v sodobni literarni didaktiki in jo štejemo med pomembne (po)ustvarjalne sestavine literarnih kompetenc (Podbevšek 2006). Pri tem opozarja npr. na upoštevanje ritmične razgibanosti spričo metričnih odstopanj in na čustveno vlogo ločil: »Ali je enolično branje Žebljarske primerno? Utemelji svojo sodbo« (Toporišič 1972b: 94), »Izgovori naslednja besedila prvič tako, kakor da vprašuješ mirno, drugič tako, kakor da to delaš s čustveno zavzetostjo« (Vprašaj; O. Župančič: *Sebi, V noč, Gostu*; Toporišič 1971: 82).

Med poustvarjalne govornointerpretativne dejavnosti sodi še tu in tam kaka spodbuda za učenje besedila na pamet in govorni nastop (uprizoritev): »Naučite se odlomek iz Matička na pamet in ga zaigrajte.« (Toporišič 1972a: 45)

4.2.1.2

Povezovanje sloga in estetskih učinkov se dogaja tudi na drugih ravninah, npr. »Krutost vsebine v prvi kitici podpira seveda predvsem figura kopičenja« (Stil Prešernove pesmi *Življenje, ječa ...*; Toporišič 1972a: 76), »Najdi pesmi, v katerih je značilno izpuščanje povedka. Kaj misliš, zakaj so izpuščeni?« (S. Kosovel: *Človek pred zrcalom*; Toporišič 1970: 47).

4.2.2

Razvijanje literarnozgodovinske in kulturne zavesti (Spinner 2006) je po pogostnosti na drugem mestu. Zavedanje, da so jezik, literatura in kultura pomemben segment družbenega dogajanja, temelječe na poznavanju, razpravljanju in kritični

refleksiji, je ena od ključnih zmožnosti, katerih razvoj je temeljni vzgojno-izobraževalni cilj na celotni izobraževalni vertikali (Krakar Vogel 2005). Tu najdemo tudi problemska vprašanja za kritično refleksijo. »Ali sta številčnost ljudstva (naroda) in veličina njegove kulture v premem sorazmerju [...] zakaj je v nekaterih pogledih vendarle teže biti pisatelj majhnega kot velikega jezikovnega območja?« (Po abecednem spopadu; Toporišič 1972a: 68), »Vse povedano v nemajhni meri razkriva tudi naš odlomek. Tudi nanj se nanaša, kar je o Tavčarju leposlovcu zapisal Ivan Prijatelj: 'Tavčarjeva natura je bila izredno močna, dejal bi polnokrvna [...]'« (I. Tavčar: *Visoška kronika*; Toporišič 1972b: 67).

4.2.3

V SKJ najdemo še vrsto drugih vsebinsko-idejnih nastavkov za razvijanje literarnih kompetenc. Tu lahko navedemo le nekaj najbolj opaznih.

4.2.3.1

Razumevanje pripovedne in dramaturške dogajalne logike; gre za razumevanje strukture literarnih besedil in za »premagovanje« ene od temeljnih tujosti literature (Šlibar 2008) – razumevanje, da je literarno besedilo notranje zgrajeno v skladu s svojo posebno logiko, pogosto drugačno od resnične. »V vsakem literarnem delu je mogoče ugotoviti načelo (gibalo dogajanja ali dejanja), ki družji posamezne motive v celoto. Ugotovi to načelo v treh delih, ki ti jih določi učitelj« (Sporočanje; Toporišič 1971: 212), »Jenku gre v precejšnji meri za podajanje snovi, Levstiku za prikazovanje. Jenka zanima duševnost« (S. Jenko: *Jeprški učitelj*; Toporišič 1972b: 48).

4.2.3.2

Razumevanje strukturne specifikke literarnega besedila – pristajanje na odprtost tvorjenja pomenskih procesov – spodbujajo tudi ugotovitve te vrste: »Oblika pesmi torej ni le posrečen domislek, ampak je njena bistvena sestavina [...] Dvojni zapis gotovo ni samo za oko, ampak ga je treba tudi brati, da se nam razodene nenavadna dvojnost predmetnosti [...]« (S. Kosovel: *Človek pred zrcalom*; Toporišič 1970: 40), »Dandanašnji se piše veliko pesmi, ki jih mora bralec še v večji meri osmisлити sam iz svoje življenjske izkušnje« (D. Zajc: *Veliki črni bik*; Toporišič 1970: 42).

4.2.3.3

Razumevanje perspektiv literarnih oseb (v pripovednih, lirskih in dramskih besedilih; Spinner 2006): »Kako se je znal cesar jezikovno prilagoditi Krpanu? Kako to doživljamo?« (F. Levstik: *Martin Krpan z Verha*; Toporišič 1972b: 46), »Smrekar jeclja, Mačkovo sovraštvo se izraža v miselno urejenih stavčnih tvorbah« (J. Kersnik: *Mačkova očeta*; Toporišič 1972b: 58).

4.2.3.4

Razumevanje metaforičnega in simboličnega izražanja oz. zmožnost za zaznavanje večpomenskosti (Šlibar 2008). Toporišič je kritičen do Breznikovega očitka Tavčarju, ki je napisal: »Pesem je zakipela čez ravan, čez plan, do sivega neba«, s čimer je, pravi

Toporišič, Tavčar čisto moderno podal seganje pesmi v prostor, slovničar pa je pripomnil, da »pesem ne more kipeti« (I. Tavčar: *Visoška kronika*; Toporišič 1972b: 70). »Mokrota je v odlomku tudi res imenovana pošast, celo požrešna pošast. Pisatelj jo je torej personificiral. Tudi poimenovanje požiravnik je dobil po personifikaciji.« (P. Voranc: *Boj na požiravniku*; Toporišič 1970: 55)

4.2.3.5

Primerjanje in uvrščanje besedil na podlagi prepoznavanja sloga (Krakar Vogel 2004): »Se ti zdita naslednji besedilci jezikovno istodobni?« (Jezik v času, odlomek iz Stritarjeve *Svetinove Metke* in Jurčičevega pisma; Toporišič 1971: 22)

4.2.3.6

Produksijske zmožnosti – poustvarjalno pisanje (Krakar Vogel 2004; Šlibar 2008): Toporišič spodbuja razčlenjevanje in tvorjenje besedil na izhodiščih umetnostnih ali neumetnostnih besedil, ki so jih pisali književniki. »Naštej nekaj odlik naslednjega [Cankarjevega privatnega] pisma materi« (Sporočanje; Toporišič 1971: 225), »Ali bi si upal v spisu prikazati dejanje, ki se ga sramuješ? Si kaj takega bral pri Cankarju? Kako bi naslovil tak spis?« (Sporočanje; Toporišič 1971: 203)

4.2.3.7

Zmožnost ubeseditve lastne interpretacije besedila z uporabo terminologije, zmožnost metarefleksije oz. razvijanje predstav o branju in poslušanju (Krakar Vogel 2004; Spinner 2006): »Se ti zdi interpretacija Zajčeve pesmi primerna? Kako bi pesem analiziral ti?« (D. Zajc: *Veliki črni bik*; Toporišič 1970: 45), »Zakaj se je dobro tudi dalj časa muditi z mislijo in čustvom ob istem besedilu?« (S. Jenko: *Jeprški učitelj*; Toporišič 1972b: 51)

Najdemo tudi napotke za interpretativno metodo. Poleg že omenjene refleksije postopkov pri interpretaciji Župančičeve *Žebljarske* (4.2.1.1), kjer poleg razčlembe stilemov podaja tudi metodo interpretacije in argumente iz kontekstnega okolja, so taka npr. še opozorila na rabo priročnikov: »Pridevnik siv nam nekako pomeni neizraznost, običajnost [...] O tem se lahko prepričamo tudi iz Glonarjevega slovarja« (S. Kosovel: *Človek pred zrcalom*; Toporišič 1970: 40).

5 Sklep

S tem gotovo nismo izčrpali vseh vsebinsko-idejnih nastavkov za razvijanje literarnih kompetenc v učbenikih SKJ. Na prvo skupno značilnost teh obravnjav, tj. na časovno pogojeno raven didaktizacije, smo že opozorili.

Vseeno pa so lahko obravnave literarnih besedil v učbenikih SKJ dobrodošel vir za sodoben pouk. Posebno v neposredni praksi so danes šolske interpretacije v fazi razčlenjevanja pogosto omejene na najenostavnejše prepoznavanje oblike in pomena (Kofol 2015; Jožef Beg 2014). V interpretacijah v SKJ pa je dosledno izpeljana analiza odnosov in struktur, torej pojav stilema v povezavi z njegovo vlogo v besedilu ter v odnosu do prevladujočega strukturnega principa. Pomembna je tudi raba enotne

terminologije pri obravnavanju jezikoslovnih in literarnih vsebin, ki je danes razpršena. Tu je tudi dosledno udejanjanje interpretacije besedila kot teksta v kontekstu. In zelo pomembno dosledno poudarjanje literarno- in kulturnozgodovinske zavesti, ki ima tudi širšo vzgojno razsežnost. Vse to so področja, ki bi jih kazalo pri sodobnem pouku slovenščine znova premisliti. Posebno v luči opozoril iz sodobne didaktike (Starc 2015), da je treba in mogoče pouk jezika in književnosti bolj funkcionalno povezovati, kot je to v aktualni praksi.

Literatura

- JOŽEF BEG, Jožica, 2014: Pogledi na literarno zmožnost v didaktiki književnosti. *Jezik in slovstvo* 59/2. 69–81.
- KOFOL, Adelina, 2015: *Ocenjevanje znanja pri pouku slovenščine v osnovni šoli. Diplomsko delo.* Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti.* Ljubljana: DZS.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2005: Književni pouk kot temelj razvijanja raznovrstnih zmožnosti/kompetenc. *Slovenščina v šoli* 10/3–4. 16–20.
- OECD, 2009: *Assessment Framework – Key Competencies in Reading, Mathematics and Science.* Pariz: OECD.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2006: *Govorna interpretacija literarnih besedil v pedagoški in umetniški praksi.* Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.
- SPINNER, Kaspar H., 2006: Literarisches Lernen. *Praxis Deutsch* 200. 6–16.
- STARC, Sonja, 2015: Jezik usvajamo in se ga učimo iz besedila – neumetnostnega in umetnostnega. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 151–159.
- ŠEBJANIČ ORAŽEM, Maja, 2016: *Vloga obdobja pripravnštva pri pridobivanju kompetenc za poučevanje slovenščine. Doktorska disertacija.* Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- ŠLIBAR, Neva, 2008: Sedmero tujosti literature – ali: o nelagodju v/ob literaturi. Literatura kot tujost, drugost in drugačnost. Boža Krakar Vogel (ur.): *Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode. Obdobja 25.* Ljubljana: Filozofska fakulteta. 15–36.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: *Slovenski knjižni jezik 4.* Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1971: *Slovenski knjižni jezik 1.* Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972a: *Slovenski knjižni jezik 2.* Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972b: *Slovenski knjižni jezik 3.* Maribor: Obzorja.
- ŽBOGAR, Alenka, 2000: Slovenski učbeniki za književnost od 1975 do 1999. *Slovenščina v šoli* 5/6. 6–18.

OD KOD SINTETIČNA METODA POUČEVANJA SLOVENŠČINE?

Nataša Pirih Svetina
Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6:378.046.4(497.5):929Toporišič J.

Zanimata nas prostor in čas nastanka v naslovu poimenovane metode ter njena strokovno-teoretična izhodišča. Oziramo se v čas, ko se je na Univerzi v Zagrebu oblikoval Toporišičev pogled na slovenski jezik tudi skozi optiko posredovanja znanja slovenščine zagrebškimi študenti. Toporišičeva »učna leta« povežemo s poučevanjem slovenščine kot tujega jezika (TJ), v zagrebški čas pa sega tudi zasnova učbenikov *Slovenski jezik 1–4*, ki predstavljajo zametek *Slovenske slovnice*. V prispevku iščemo tudi odgovore na vprašanje, ali je *Slovenska slovnica* Jožeta Toporišiča kakor koli utemeljena tudi v jezikoslovčevem pogledu na slovenščino kot TJ.

Jože Toporišič, direktna metoda, sintetična metoda, strukturalizem, slovenščina kot TJ

The article discusses when and where the synthetic method of teaching Slovene originated, as well as its theoretical starting point. It focuses on the time when Jože Toporišič was developing his professional profile at the University in Zagreb. We can assume that his view of the Slovene language is partly the result of his teaching Slovene to non-native speakers in Zagreb. The formation of the textbooks *Slovene Language 1–4*, which built the base for *Slovene Grammar*, belonged to Toporišič's Zagreb period. This leads naturally to the question whether Toporišič's major grammatical work is based on the experience he had with Slovene as a foreign language.

Jože Toporišič, direct method, synthetic method, structuralism, Slovene as a FL

1 Uvod

Jože Toporišič je svoja učna profesorska leta, od 1954 do 1965 (Toporišič 1976, 1996),¹ preživel na Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu² kot lektor, to je univerzitetni učitelj za slovenščino.³ V svojem zagrebškem obdobju se je »okužil« s strukturalizmom: »V Zagrebu je sprejel strukturalizem za temelj svojega jezikoslovnega nazora s poznejšimi razvoji v smer vezljivostne teorije in tvorbeno-pretvorbene slovnice.« (Jesenšek, Zorko 2006: 21) A ne samo to, v svoj krog sodelavcev ga je v Zagrebu sprejel Petar Guberina (Škarić 2005: 2), ki je (približno v istem času) skupaj s francoskim jezikoslovcem Paulom Rivencem zasnoval metodo usvajanja

¹ V Jesenšek, Zorko (2006: 21) je podatek, da je Toporišič v Zagrebu služboval od 1957 do 1963.

² Poimenovanja oddelka zagrebške filozofske fakultete, na katerem so se študirali slovanski, kasneje južnoslovanski jeziki, so bila skozi zgodovino različna, o čemer priča zapis na spletnih straneh zagrebške slavistike (glej seznam virov).

³ Tovrstno delo je opravljal tudi v času svojih gostovanj na Univerzi v Regensburgu in v Gradcu (Toporišič 1996: 344).

tujih jezikov, ki jo danes poznamo kot avdiovizualno-globalnostrukturalno metodo (AVGS)⁴ (Stern 1983: 466–467; Škarić 2005: 2). V svojih zagrebških letih se je Toporišič tako znašel v enem od takratnih središč razvoja metodologije poučevanja TJ. Samo po sebi se torej zastavlja vprašanje, kakšen vpliv je imelo to dogajanje nanj.

2 Toporišič in slovenščina kot TJ

Toporišič je razmišljal, pisal (npr. Toporišič 1991: 63–75) in tudi praktično deloval na področju slovenščine kot TJ. V njegovo zagrebško obdobje sega odziv na t. i. slovnico štirih (Toporišič (1962) 1987), v katerem je med drugim zapisal:

Sledeči zapiski so rezultat trdih bojev, ki jih je avtor teh vrstic bil s slovnimi pravili, ko jih je moral oznanjati na zagrebški filozofski fakulteti; objavlja jih z željo, da bi knjiga, očiščena nedoslednosti in napak, postala varno zatočišče vseh tistih, ki jim v knjižni slovenščini ni kaj jasno. (Prav tam: 372)

Podobno je o svoji zagrebški izkušnji, torej izkušnji poučevanja slovenščine kot TJ, zapisal tudi v predgovoru k prvi izdaji svoje *Slovenske slovnice* (Toporišič (1976) 2000):

V podrobnejše spoznavanje sodobnega slovenskega knjižnega jezika so me vodile dolžnosti lektorja slovenskega jezika na zagrebški univerzi od 1954 do 1965; tam sem se hitro zavedel pomena tistega jezikoslovja, ki se preverja z dejansko rabo jezika, obenem pa raste iz jezikovne teorije (tudi stilistične), ki jo tudi samo dalje razvija in ustvarja. Torej praksa in teorija, ali bolje: praksa s stališča teorije in teorija s stališča prakse.

V svoji pridnosti in ob silni potrebi po zapolnjevanju jezikovnih in jezikoslovnih vrzeli na vseh ravneh,⁵ v želji, da bi s svojim lastnim delom nadoknadil v slovenistiki zamujeno in ujel vlak za prihodnost, se je Toporišič ambiciozno lotil tudi področja slovenščine kot TJ. O tem priča učbenik za učenje slovenščine *Zakaj ne po slovensko*, ki je prvič izšel pri Izseljenski matici v Ljubljani leta 1969, v ponatisu pa leta 1992 pri Komisiji za pospeševanje slovenščine na neslovenskih univerzah (KPSNU) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki ji je takrat predsedoval Toporišič sam (Toporišič 1996: 346).⁶ O področju slovenščine kot TJ pa je tudi sicer razmišljal, npr. v razpravi

⁴ Metoda ima seveda tudi originalno francosko ime: la méthodologie structuro-globale audiovisuelle (SGAV). V sredini 50. let 20. stoletja sta Petar Guberina in Paul Rivence skupaj ustvarila serijo jezikovnih tečajev po metodi AVGS oz. SGAV; ti so se izvajali v magnetofonski šoli v Zagrebu, kasneje poznani kot Škola stranih jezika u Vodnikovoj, pri Zavodu za fonetiko v Zagrebu in pri École Normale Supérieure v Saint-Cloude v Parizu. Tečaji za učenje različnih jezikov na magnetofonskih trakovih so bili izdani pri za didaktiko poučevanja TJ specializirani pariški založniški hiši Didier. Guberina in Rivence sta bila soustanovitelja mednarodne zveze AVGS (L'association internationale SGAV). Metoda je v Franciji dominirala v 60. in 70. letih 20. stoletja, temeljila pa je na povezovanju zvoka in slike, pri čemer so se slike uporabljale na dva načina: predstavljale so neposredni pomen besedila ali situacijo, v kateri se to dogaja; besedilo je na ta način podprto z elementi neverbalnega konteksta: gestami, stališči, odnosi, čustvi (Škarić 2005: 2; Wikipedija, franc. gesli Paul Rivenc in Založba Didier).

⁵ Npr. Toporišič (1991: 5): »Med več primanjkljaji slovenskega jezikoslovja je tudi odsotnost knjige, ki bi nam slovenski jezik prikazovala kot družbeno dejstvo, po možnosti v vsej njegovi mnogobraznosti.«

⁶ Svoj učbenik je zastavil precej ambiciozno: »Veliko večje cilje si stavi najprej za v Severni Ameriki bivajoče Slovence in njihove potomce določena, v resnici na angleško govoreče sploh usmerjena moja

Slavistično jezikoslovje v Sloveniji 60. let, ki je bila kot referat predstavljena na kongresu jugoslovanskih slavistov v Budvi oktobra 1969 (Toporišič 1987: 315). V tej razpravi je med drugim predstavil slovensko učbeniško produkcijo, med katero je omenil tudi učbenike za učenje slovenščine kot tujega jezika:

Slovenski jezik želijo naučiti angleško, nemško, francosko in špansko govorečega po isti predlogi napisani drobni učbeniki v ustreznih jezikih.⁷ Zamišljeni so dokaj preprosto tudi po obsegu in so pač primerno temu bili uspešni. Drug tak priročnik je *Slovenački jezik*, pisan sicer ijekavsko. Medtem ko se prej omenjeni učbeniki za zahodnoevropsko govoreče nagibajo k modernejšemu načinu pouka v obliki posebej pripravljenih, rado dialogiziranih besedil, je drugi tradicionalno slovničen, z leposlovnimi sestavki ali pa z zbranimi in sestavljenimi stavki za ponazoritev tradicionalno razporejenih slovničnih kategorij. Poln je informacij o jeziku, ki ga učeči že pozna, zato pa preveč skop s koristnimi obvestili o jeziku, ki naj bi se ga Srb ali Hrvat naučil (skladnja je komaj kaj obdelana). (Prav tam: 320)⁸

Poleg tega je v isti razpravi razmišljal tudi o učbenikih, namenjenih govorcem slovenščine pri učenju slovanskih jezikov, pri čemer je izpostavil:

Na splošno se da reči, da učbeniki slovanskih jezikov za Slovence preveč pritiskajo s kopicco nepotrebnih paradigmatških enot, namesto da bi ga spominsko razbremenjevali s posplošujočimi in diferencialnimi pravili, s poglobljeno obravnavo pa mu pomagali preko resničnih težav tedaj, ko si iz tujega jezika mora prilastiti stvari, ki jih v slovenščini ni ali pa imajo drugačno razvrstitev. (Prav tam: 320–321)

V svoji marljivosti je uspel spremljati tako rekoč celotno sočasno jezikovno in jezikoslovno produkcijo, kar se zdi z današnje perspektive precej neverjetno. Ob tem je bil na nekaterih mestih, kot se zdi, tudi še za današnje čase zelo sodoben. Jakopinov koncept z dialogiziranimi besedili je prepoznal kot moderen, pri čemer je opozoril, da gre posebej za učbenik pripravljena besedila, Jurančičevega pa kot »tradicionalno slovničnega« ali tudi zastarelega. Prav tako se zdi njegova misel ob obravnavi učbenikov za učenje slovanskih jezikov za govorce slovenščine na nekaterih mestih izrazito sveža (nepotrebne paradigmatške enote, razbremenitev učencev) in v skladu s kontrastivno teorijo (predvidevanje resničnih težav na mestih in pri tistih elementih, ki jih »v slovenščini ni ali pa imajo drugačno razvrstitev«; Toporišič 1987: 321). Vsega tega pa v svojem učbeniku v resnici ni upošteval.

knjiga *Zakaj ne po slovensko, Slovene by Direct Method*, ki v kratkem izide prirejena tudi za italijansko govoreče.« (Toporišič 1991: 70) Knjiga je v italijanskem prevodu Giuseppeja Baše izšla v Trstu leta 1982 (*Zakaj ne po slovensko/Lo sloveno con il metodo sintetico*), kjer se je tudi pojavila oznaka »sintetična metoda«.

⁷ [Originalna opomba:] Slovensko predlogo je napisal F. Jakopin. Posamezne prireditve: Nada Vitorovič, *Slovene for You*. Slovenska izseljenska matica: Ljubljana, 1962; Viktor Jesenik, *Le slovène à votre portée*. Slovenska izseljenska matica: Ljubljana, 1962; Jolanda Kvas-Perona, *Quieren hablar en sloveno?* Slovenska izseljenska matica: Ljubljana, 1962; Dora Vodnik, *Möchten Sie nicht slovenisch lernen?* Slovenska izseljenska matica: Ljubljana, 1962.

⁸ Gre za učbenik: Janko Jurančič, 1965: *Slovenački jezik: Gramatika slovenačkog jezika za Hrvate i Srbe*. Ljubljana: DZS.

3 Od direktne k sintetični metodi

V prvi izdaji Toporišičevega učbenika *Zakaj ne po slovensko?* je v podnaslovu navedena direktna metoda. Ta velja za enega od bolj uveljavljenih pristopov v zgodovini poučevanja tujih jezikov (Stern 1983; Johnson 2001; Pirih Svetina 2005; Vučo 2012), izhajala naj bi iz teorije identičnosti procesov usvajanja in učenja prvega jezika (J1) in TJ. Za direktno metodo so značilni neposreden stik s ciljnimi jezikom, to je s TJ, popolna odsotnost oziroma izogibanje J1, navezovanje na situacije »tu in zdaj«, kar je dejansko uresničljivo predvsem na začetnih stopnjah učenja jezika, na višjih ravneh pa zaradi kompleksnosti in abstraktnosti pojmov, ki jih želimo posredovati učečemu se, to ni mogoče. Slovnica se poučuje predvsem induktivno (opazovanje in prepoznavanje pravil iz besedil) in ne deduktivno (razlaga pravil), kar je prav tako posledica izogibanja rabe J1. Ideja o induktivnem poučevanju slovnice sicer izvira iz šestih členov o učenju in poučevanju TJ, ki jih je Mednarodna fonetična zveza (International Phonetic Association, IPA) objavila že v 80. letih 19. stoletja. Četrty člen namreč pravi, da je treba v začetnih fazah učenja TJ slovnico poučevati induktivno, bolj sistematični pristop k slovnici pa naj bi se odložil na kasnejše faze učenja. Med ostalimi člani so zanimivi predvsem prvi, ki trdi, da se mora študij TJ začeti z vsakdanjim govorjenim jezikom, ne pa z jezikom literature, ali drugi, ki učitelja zavezuje, da svoje učence najprej seznanijo z glasovi TJ, zato se v začetnih fazah učenja namesto konvencionalnega zapisa uporablja fonetična transkripcija besedil (Stern 1983: 88 in dalje, 456 in dalje; Johnson 2001: 169).

Čeprav je že recenzentka Toporišičevega učbenika Hermina Jug Kranjec (1971) ugotavljala, da vsebina učbenika in v njem uporabljeni pristop ne opravičujeta podnaslova »direktna metoda« (več o tem Pirih Svetina 2012: 22), pa principom, ki jih je v učbeniku uporabil Toporišič, ne gre odrekati vzporednic tako z direktno metodo kot tudi s člani IPA (v prvi vrsti predvsem z drugim členom, ki govori o postopnem uvajanju posameznih glasov pri učenju TJ in o učenju ob »naravnih« dialogih).⁹

Ugibamo sicer lahko, da je na podnaslov učbenika neposredno vplival zagrebški krog s Petrom Guberino in siceršnje povezovanje s fonetiki. Druga možnost je, da je bil učbenik podnaslovljen s takrat uveljavljenim podnaslovom, ki dejansko ni odsliskaval vsebine, ustrežnejšega pa ni bilo na voljo. Ali lahko torej domnevamo, da sta bila vsebina in pristop učbenika, ki ga je najbrž še v Zagrebu zasnoval Toporišič, v času svojega nastanka dejansko napredna, da pa ustrezno poimenovanje za uporabljeni pristop sploh ni obstajalo?

Odrpto pa ostaja tudi vprašanje, zakaj se Toporišič v prvi izdaji svojega učbenika ni zatekel k podnaslovu, ki bi bil v skladu s takrat uveljavljajočo se metodo poučevanja TJ, ki sta jo skupaj razvila Petar Guberina in Paul Rivenc (glej Uvod) in katerih zgledu je po vsej verjetnosti sledil. To še toliko bolj zato, ker je Toporišič za serijo učbenikov, ki jih je uredil Petar Guberina na Inštitutu za fonetiko Filozofske fakultete

⁹ V nekaterih pogledih je bila metoda AVGS sicer nadaljevanje direktne metode (glej spletni viri na koncu prispevka).

Univerze v Zagrebu v zbirki Acta Instituti Phonetici (zvezek 9), pripravil učbenik *Slovenski jezik na pločama. Izgovor i intonacija s recitacijama* (Toporišič 1961). Priročnik je namenjen govorcem srbohrvaščine, v predgovoru pa je urednik zapisal, da gre za: »prvi poskus u našoj zemlji, da se rezultati opće fonetike primijene pomoću modernijih tehničkih sredstava kod učenja izgovora raznih jezika.« (Guberina v Toporišič 1961: 5)¹⁰

Možni odgovor na to vprašanje bi sicer lahko bil, da je zaradi razmer, v katerih je nastal učbenik *Zakaj ne po slovensko*, umanjkal eden od zelo pomembnih vidikov metode AVGS – to pa je skoraj popolna odsotnost slikovne podobe. Ta naj bi pri imenovani metodi v polnosti podpirala zvočne posnetke, le zvok skupaj z narisano oz. naslikano podobo naj bi učečemu se ponujal ustrezeni input (Stern 1983: 467). Toporišičev učbenik je le skromno ilustriran, na 272 straneh je 49 ilustracij, ki »ponazarjajo« situacije 49 uvodnih dialogov posameznih enot (lekcij). To pa je za omenjeno metodo najbrž preskromna podpora besednemu gradivu.¹¹

V svoji drugi izdaji leta 1992 je učbenik *Zakaj ne po slovensko* podnaslovljen s *Slovene by synthetic method*, za katerega se zdi, da bolj ustreza vsebini in uporabljenemu pristopu. Po dostopni literaturi pa bi se dalo sklepati, da se je poimenovanje pojavilo že po izidu Toporišičevega učbenika. Izraz sintetični učni načrt naj bi uporabil David Wilkins (1976), ko je razlikoval med dvema različnima strategijama pri načrtovanju oziroma organizaciji učne snovi. Pri sintetičnem pristopu so elementi, ki jih poučujemo, učenca predstavljeni v zaporedju eden za drugim (Skela, Dagarin Fojkar 2009: 56), čemur dosledno sledi tudi Toporišičev učbenik. Avtor sam v predgovoru pojasnjuje, da so vse pomembne prvine slovenščine podane postopno (Toporišič 1969: 3, 1992: 3).¹² Učenec naj bi na ta način postopoma gradil svoje jezikovno znanje oziroma ga sintetiziral. Temu nasproten je analitični pristop, pri katerem učenec analizira oziroma gradi jezikovni sistem iz informacij, ki so mu predstavljene v obliki naravnih (avtentičnih) delov jezikovne produkcije (ang. natural chunks). Že Wilkins sam je sintetično poučevanje povezal s strukturalizmom, analitičnega pa s funkcijsko-pojmovnim pristopom, pri katerem vsebine (npr. slovnične strukture) niso predstavljene ena za drugo v skrbno načrtovanem zaporedju. Kljub temu da sta

¹⁰ Da pri tej knjigi ni bilo vse tako, kot bi moralo biti, sklepamo iz obsežne opombe. Knjiga je bila napisana na pobudo Petra Guberine, negativno recenzijo pa sta ji namenila France Bezljaj in Anton Bajec, kar naj bi bil tudi razlog za zamero med protagonistami (Toporišič 1987: 424): »Zamera z recenzentoma, zlasti z Bezljajem, je ostala.« V dokumentarnem filmu Slavka Hrena Toporišič: Samotni hodec skozi neprijazni čas (2011) graški univerzitetni profesor, koroški Slovenec, Erich Prunč poroča, da se je slovenske knjižne izreke naučil prav s pomočjo posnetkov na Toporišičevih ploščah.

¹¹ Ve se, da so v času pohoda metode AVGS po Guberinovih navodilih na Hrvaškem delovale projektne skupine jezikoslovcev in ilustratorjev, ki so ustvarjale tečaje hrvaškega, francoskega, italijanskega, angleškega, nemškega, ruskega ... jezika (Škarić 2005).

¹² »This book does not assume any previous knowledge of Slovene or even of the grammar. In the lessons the most important characteristics of Slovene in comparison with English are introduced gradually: in the first five lessons are specially prepared pronunciation exercises for the Slovene sounds. Also in these five lessons, and later on in general, all grammatical features and lexicon are introduced in small dialogues and other texts, printed in the book and recorded on the records. The texts are always followed by the grammatical explanation.«

bila naslov in podnaslov leta 1992 v skladu z vsebino in uporabljenim pristopom, pa je bil učbenik v času, ko sta bila na področju poučevanja TJ na osvajalnem pohodu funkcijski pristop in komunikacijska metoda, dejansko že precej anahronističen.

4 *Zakaj ne po slovensko in udejanjanje sintetične metode učenja slovenščine*

Na kratko poskušajmo še ilustrirati, kako se je sintetična metoda v različnih Toporišičevih priročnikih različno realizirala. Prvih pet enot učbenika *Zakaj ne po slovensko* (Toporišič 1992) je namenjenih usvajanju posameznih glasov slovenskega jezika, še prej pa je na dveh straneh natančen prikaz glasov slovenskega jezika, ki jih v slovenščini zapisujemo s 25 črkami, in s približki njihovega izgovora v angleščini. Izgovor besed, ki vsebujejo posamezni opisani glas, je razviden iz fonetične transkripcije. Poleg posameznih glasov so posebej pojasnjeni tudi izgovori nekaterih za slovenščino specifičnih zlogov in dvočrkij (*ov, ol, ej in nj, lj*). V prvi enoti je tako posebej uveden in pojasnjen izgovor samoglasnika *a*, ob njem pa tudi izgovor nezvenečih nezvočnikov *p, t in k*. Za razliko od direktne metode, ki ne dopušča rabe J1, je v učbeniku dosledno vsa razlaga v angleščini, prav tako so prevedeni tudi vsi dialogi.

V priročniku *Slovenski jezik. Izgovor i intonacija s recitacijama na pločama* (Toporišič 1961), ki je namenjen srbohrvaško govorečim, se po izčrpni predstavitvi slovenskega vokalizma prehaja k vajam za ustrezno izgovorjavo samoglasnikov, pri čemer vajo predstavlja predvsem navodilo, kako naj bi se posamezni glas artikuliral. Nato so opisane realizacije tega glasu v posameznih slovenskih narečjih, sledijo navodila, kako naj ta glas izgovarjajo govorniki srbohrvaščine (v primeru, da npr. knjižni jezik tega glasu ne pozna), kako je s tem glasom v ruskem jeziku, na koncu pa še primerjave oz. opozicije za angleško, francosko in nemško govoreče.

V *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000) je razpored nekoliko drugačen, sledi pa razporeditvi od manj do za artikulacijo bolj »težavnih« samoglasnikov, pri čemer ne pozabi omeniti metode, ki bi pri učenju knjižne izgovorjave prav prišla tudi slovenskim govorcem:

Knjižnega izgovora se učimo ob poslušanju knjižnih govorjenih besedil z radia in televizije, v gledališču in šoli – sploh iz javne besede. Obstajajo pa tudi gramofonske plošče, diskete in magnetofonski posnetki za učenje; žal jih premalo uporabljamo (veliko več pri učenju tujih jezikov, kjer se bolj zavedamo, da je treba izgovarjati pravilno). Za knjižni govor se je treba zavestno truditi, ker po naravni poti izbire komaj kdaj pridemo do potrebne enake knjižne izreke po vsej Sloveniji. (Prav tam: 52)

5 Za konec

Če poskušamo razmišljanje o Toporišiču na področju slovenščine kot TJ strniti v nekaj točk, bi te lahko bile naslednje:

1. Toporišičevo strokovno delo je bilo od vsega začetka povezano s področjem slovenščine kot TJ.
2. O slovenščini kot TJ ali o slovenščini za govorce drugih jezikov je razmišljal, pisal, poleg tega pa na tem področju tudi praktično deloval.

3. Pri tem je bilo njegovo razmišljanje pogosto drugačno od praktičnega delovanja: praksa ni podpirala teorije ali pa teorija ni bila podkrepljena s konkretno prakso.
4. Zagrebška leta so ga izoblikovala na različnih področjih, za katera pa se zdi, da jih med seboj ni najbolje povezoval.
5. Ob delu s študenti na zagrebški univerzi je sproti nastajala kritika predhodnih slovenskih slovnici, ki jih je ob delu uporabljal – predvsem Breznikove in t. i. slovnice štirih, katere rezultat je zbirka učbenikov *Slovenski jezik 1–4* in kasneje *Slovenska slovnica*.
6. Breznikovi slovnici je Toporišič ob 50-letnici izida očital zastarelost, njegova jih ima v tem trenutku 40. Kaj lahko o njej povedo nasledniki?
7. Za delo *Slovenski jezik na pločama. Izgovor i intonacija s recitacijama* se zdi, da je manj rezultat konkretnega dela s študenti in bolj vpliva Petra Guberine osebno.
8. Tudi v delu *Zakaj ne po slovensko* ne moremo najti dokazov za to, da bi ga pri delu vodile konkretne izkušnje ali celo potrebe študentov, govorcev slovenščine kot TJ.
9. Učbenik *Zakaj ne po slovensko* lahko z današnje perspektive razumemo bolj kot avtorjev poklon strukturalizmu in sintetični metodi, pri čemer je treba priznati, da je bil učbenik ob svojem izidu leta 1969 še sodoben, ob ponovni izdaji leta 1992, ob sočasnem pohodu pojmovno-funkcijskega in komunikacijskega pristopa, pa precej anahronističen.

K področju slovenščine kot TJ se je Toporišič na sebi lasten način vračal čisto do konca svoje strokovne poti. Ne nazadnje je to presenetljivo pokazal tudi avtorici teh vrstic, ko ji je leta 1995 ob izidu učbenika *Slovenščina na koncu jezika* prijazno čestital in izjavil, da spremlja njeno delo in da je z njim – zadovoljen.

Literatura

- BARBÉ, Ginette, COURTILLON, Janine (ur.), 2005: *Apprentissage d'une langue étrangère/seconde: Volume 4. Parcours et stratégies de formation*. Louvain-la-Neuve, Pariz: De Boec Supérieur.
- JESENŠEK, Marko, ZORKO, Zinka (ur.), 2006: *Jezičkovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici* (Zora 44). Maribor: Filozofska fakulteta.
- JOHNSON, Keith, 2001: *An introduction to foreign language learning and teaching*. Harlow: Longman.
- JUG KRANJEC, Hermina, 1971: Zakaj ne po slovensko? *Jezik in slovstvo* 17/6. 200–202.
- PIRIH SVETINA, Nataša, 2005: *Slovenščina kot tuji jezik*. Domžale: Izolit.
- PIRIH SVETINA, Nataša, 2012: Film, ki »mladini dviga kri«, ali kaj je ideološkega v praksi poučevanja jezikov. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. *SSJLK*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 21–28.
- SKELA, Janez, DAGARIN FOJKAR, Mateja, 2009: Presek teorij učenja in poučevanja drugega/tujega jezika v otroštvu. Karmen Pižorn (ur.): *Učenje in poučevanje dodatnih jezikov v otroštvu*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 26–62.
- STERN, Hans Heinrich, 1983: *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠKARIĆ, Ivo, 2005: In memoriam Petar Guberina (1913.–2005.). *Govor. Časopis za fonetiku* 22/1. Zagreb: Odjel za fonetiku hrvatskog filološkog društva. 1–3.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1961: *Slovenski jezik na pločama. Izgovor i intonacija s recitacijama*. Zagreb: Jugoton.

- TOPORIŠIČ, Jože, 1962: Slovenska slovnica, sestavili dr. A. Bajec, dr. R. Kolarič, dr. M. Rupel, Ljubljana 1956. *Filologija* III. 278–289.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: *Zakaj ne po slovensko. Slovene by direct method*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: *Portreti, razgledi, presoje. K zgodovini slovenskega jezikoslovja ob 400-letnici Trubarjeve smrti*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika. Sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Zakaj ne po slovensko. Slovene by synthetic method*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Komisija za pospeševanje slovenščine na neslovenskih univerzah.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Delo Jožeta Toporišiča. *Slavistična revija* 44/4. 343–348.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VUČO, Julijana, 2012: *O učenju tujih jezikov. Pogled v zgodovino glotodidaktike: od pradavnine do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- WILKINS, David A., 1976: How not to interfere with language learning. *International Journal of American Linguistics* 32/1. 77–83.

Viri

- Petar Guberina in sodelovanje Jožeta Toporišiča na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu. www.ffzg.unizg.hr (dostop: 13. 7. 2016).
- Metoda SGAV. www.lb.refer.org (dostop: 14. 7. 2016), <http://asl.univ-montp3.fr> (dostop: 25. 7. 2016).
- Wikipedija: Didier. <https://fr.wikipedia.org> (dostop: 13. 7. 2016).
- Wikipedija: Paul Rivenc. <https://fr.wikipedia.org> (dostop: 13. 7. 2016).

SLOVENŠČINA V VZGOJI IN IZOBRAŽEVANJU V OČEH ŠTUDENTK IN ŠTUDENTOV PEDAGOŠKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Darija Skubic

Pedagoška fakulteta, Ljubljana

UDK 37.016:811.163.6

Učinkovito in demokratično jezikovno načrtovanje ter trajnostna razvojna politika slovenskega jezikovnega prostora sta ključnega pomena za utrjevanje slovenščine in krepitev mednarodne jezikovne raznolikosti. V prispevku so prikazane usmeritve, ki jih na področju jezikovnega načrtovanja predvidevajo različni dokumenti. V raziskavi so predstavljena stališča študentk in študentov različnih smeri Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani do položaja slovenščine v izobraževanju.

slovenščina, izobraževanje, jezikovno načrtovanje, stališča, študentke in študenti Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani

Effective and democratic language planning and a sustainable development policy for the Slovene language area are crucial for the consolidation of Slovene, and for strengthening international linguistic diversity. This paper presents the language planning guidelines provided in several documents. The views of students on various courses of the Faculty of Education, University of Ljubljana, on the status of Slovene in education are also presented.

Slovene, education, language planning, viewpoints, students of the Faculty of Education, University of Ljubljana

1 Uvod

Z demokratizacijo in državno osamosvojitvijo 25. 6. 1991 se je sociolingvistični položaj slovenščine zelo spremenil. Slovenščina je postala državni in uradni jezik, z vstopom v Evropsko unijo pa tudi eden izmed uradnih evropskih jezikov. Za večino državljanov Republike Slovenije je slovenski jezik prvi oz. materni jezik, za 107.766 državljanov (5,2 % celotne populacije) pa drugi oz. tuji jezik (Statistični urad RS 2016). V osnovnih in srednjih šolah ter v nekaterih študijskih programih je učni predmet, v celotnem vzgojno-izobraževalnem sistemu (od vrtca do univerze) pa je slovenščina učni jezik. Svojo izrazno moč, prožnost in razvojne zmožnosti izkazuje na vseh področjih družbenega, znanstvenega in tehnološkega razvoja. Za dosledno kultivirano rabo slovenščine v javnosti so še posebej odgovorni udeleženci v pedagoškem procesu, zato so v prispevku predstavljena stališča študentk in študentov različnih študijskih programov Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani do položaja slovenščine v vzgoji in izobraževanju.

2 Položaj slovenščine v javnosti in slovensko jezikovno načrtovanje

V prvi in drugi Jugoslaviji je bilo dosledno uveljavljanje enakopravnosti slovenščine politično in ideološko sporno. V prvi Jugoslaviji je bilo takšno uveljavljanje interpretirano kot protidržavno, v drugi Jugoslaviji pa kot protisocialistično dejanje (Toporišič 1991). Prva določitev slovenščine kot uradnega jezika je zapisana šele v Ustavi Socialistične republike Slovenije leta 1974 (Pogorelec 1977/1978: 283; Kranjc 1998: 15). Z določilom je obvezna raba slovenščine pred uradnimi organi v Sloveniji, a je vendarle relativizirana s 4. odstavkom 212. člena Ustave SRS (1974): »Neznanje slovenščine ne more nikogar ovirati pri obrambi in uresničevanju pravic in upravičenih interesov.« Z osamosvojitvijo leta 1991 je slovenščina postala uradni jezik; položaj slovenščine kot uradnega jezika je formalno opredeljen v 11. členu *Ustave Republike Slovenije* (Uradni list RS, 33/1991): »Uradni jezik je v Sloveniji slovenščina. Na območjih občin, v katerih živita italijanska ali madžarska narodna skupnost, je uradni jezik tudi italijanščina ali madžarščina.« Temeljna pravila o javni rabi slovenščine kot uradnega jezika so zapisana v *Zakonu o javni rabi slovenščine* (ZJRS). V 1. členu je zapisano, da je (Uradni list RS, 86/2004

slovenski jezik (v nadaljnjem besedilu: slovenščina) uradni jezik Republike Slovenije. V njem poteka govorno in pisno sporazumevanje na vseh področjih javnega življenja v Republiki Sloveniji, razen kadar je v skladu z Ustavo Republike Slovenije poleg slovenščine uradni jezik tudi italijanščina in madžarščina in kadar določbe mednarodnih pogodb, ki zavezujejo Republiko Slovenijo, posebej dopuščajo tudi rabo drugih jezikov. S slovenščino, ki je eden od uradnih jezikov Evropske unije, se Republika Slovenija predstavlja v mednarodnih stikih.

V 12. členu istega zakona je še posebej opredeljena raba slovenščine v vzgoji in izobraževanju, ki pravi, da »na območju Republike Slovenije vzgoja in izobraževanje v javno veljavnih programih, od predšolske stopnje do univerze, potekata v slovenščini. Raba tujih jezikov v vzgoji in izobraževanju je dovoljena v skladu s področnimi predpisi, ki urejajo dejavnost vzgoje in izobraževanja«, v 4. členu pa, da »Republika Slovenija zagotavlja status slovenščine z dejavno jezikovno politiko, ki vključuje skrb za zagotovitev pravnih podlag njegove rabe, za stalno znanstvenoraziskovalno spremljanje jezikovnega življenja in za širjenje jezikovne zmožnosti ter skrb za razvoj in kulturo jezika.« (Uradni list RS, 86/2004)

Kot je od konca 60. let prejšnjega stoletja dalje opominjal Toporišič (1968: 126–127, 1991), je v javni rabi slovenščine med drugim zaznati tudi naslednji negativnosti: nepravilen odnos do knjižne slovenščine na slovenski univerzi med vojnama in pomanjkljivo personalno politiko na univerzitetni slovenistiki tudi po drugi svetovni vojni; umanjkanje slovenistične jezikovne izobrazbe pri neslavističnem profesorskem in predmetnem učiteljskem kadru. Na slabo pripravljenost učiteljic in učiteljev na sodobno jezikovno analizo in funkcionalno usmerjenost pouka nacionalnega jezika, namenjenega ustvarjanju javne rabe slovenščine, tj. spremljanju nastajanja knjižno-pogovornega jezika v nasprotju s pokrajinskimi pogovornimi jeziki, opozarja tudi *Prezrez politike jezikovnega izobraževanja* (2003–2005: 12). *Bela knjiga o vzgoji in*

izobraževanju (2011: 33, 35) skladno z jezikovno politiko pri vprašanju poučevanja in rabe jezikov v slovenskem šolstvu sledi po eni strani načelom pravičnosti, po drugi strani pa načelom učinkovitosti in kontinuitete. Jezik je hkrati cilj in sredstvo; pri jezikovnem pouku se to dosega z učenjem jezika, usmerjenega v vsebino, pri nejezikovnih predmetih pa z jezikovno ozaveščenim učenjem vsebin. Leta 2011 je bil v slovenščino preveden tudi *Skupni jezikovni okvir: učenje, poučevanje, ocenjevanje* (SEJO; ang. CEFR – Common European Framework of References for Languages: Learning, Teaching, Assessment), ki predstavlja skupno osnovo za pripravljanje jezikovnih učnih načrtov, kurikularnih smernic, učbenikov itn. v Evropi. SEJO sledi splošnemu cilju Sveta Evrope iz Priporočil R (82) 18 in R (98) 6 Odbora ministrov, tj. doseči večjo enotnost članic z enotnim delovanjem na kulturnem področju (Ferbežar idr. 2011: 23). Če je bil v času nacionalnih gibanj glavni jezikovnonačrtovalni cilj Slovencev enojezičnost (Stabej 2010: 139), SEJO kot novo evropsko resničnost vzpostavlja raznojezičnost (Ferbežar idr. 2011: 26).

Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2007–2011 (ReNPJP0711; Uradni list RS, 86/2004) nadalje predvideva skrb za kontinuirano pospeševanje razvoja slovenskega jezika v javnem življenju slovenske družbe. Ta skrb se uresničuje s prednostnimi cilji dejavne jezikovne politike na štirih področjih, določenih v 4. členu ZJRS; eden izmed prednostnih ciljev je širjenje jezikovne zmožnosti (npr. proučitev strokovnih in didaktičnih profilov diplomantov slovenistike in diplomantov drugih visokošolskih usmeritev, ki izobražujejo profesorje slovenščine in drugih šolskih predmetov, ter celovita pripravljenost slovenskih govorcev na izzive v domačem, evropskem in svetovnem sporazumevalnem prostoru, med drugim krepitev odgovornosti Slovencev do slovenščine kot maternega jezika, uradnega jezika in polnovrednega gradnika evropske jezikovne raznoličnosti/gojitev ustrezne samozavesti ob naraščajočem valu priložnosti in potrebe za sporazumevanje med govorce raznih jezikov; uveljavljanje slovenščine kot učnega načela pri vseh šolskih predmetih, tj. upoštevanje tega načela med sestavinami vseh pedagoških študijskih programov). V osnutku *Nacionalnega programa za jezikovno politiko 2012–2016* (2012: 4) je osrednji cilj slovenske jezikovne politike oblikovanje skupnosti samostojnih govorcev z razvito jezikovno zmožnostjo v slovenščini in drugih jezikih ter z visoko stopnjo pripravljenosti sprejemanja jezikovne in kulturne drugačnosti ter različnosti. Omeniti velja še tri pomembne cilje: ohranitev statusa slovenščine kot uradnega in učnega jezika visokega šolstva, razvijanje sporazumevalne zmožnosti v strokovnem jeziku, pri čemer je treba na univerzitetni in visokošolski strokovni ravni vzpostaviti tudi učenje strokovne slovenščine, kontrastivne terminologije ter kontrastivnega in znanstvenega (akademskega) pisanja ter izboljšati položaj slovenščine kot jezika znanosti (prav tam: 17–18).

Čeprav je *Nacionalni program za jezikovno politiko* odziv na celotne jezikovno-politične razmere, je v ospredju njegove skrbi in predlaganih ukrepov slovenščina (urejanje njenega statusa in korpusa), ob tem pa svojo pozornost namenja tudi vsem drugim jezikom, ki spadajo v okvir slovenske jezikovne politike. *Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2014–2018* (ReNPJP14–18; Uradni list RS,

62/2013) predvideva kot osrednji cilj slovenske jezikovne politike oblikovanje skupnosti samostojnih govork in govorcev z razvito jezikovno zmožnostjo v slovenščini, zadostnim znanjem drugih jezikov, z visoko stopnjo jezikovne samozavesti in ustrezno stopnjo pripravljenosti za sprejemanje jezikovne in kulturne različnosti (prav tam: 5–6). Posebna pozornost je tako kot v osnutku *Nacionalnega programa za jezikovno politiko 2012–2016* namenjena jezikovni ureditvi visokega šolstva in znanosti in predvideva naslednje cilje: 1) omogočanje prostega pretoka študentov in profesorjev, 2) ohranitev statusa slovenščine kot uradnega in učnega jezika visokega šolstva, 3) razvijanje sporazumevalne zmožnosti v strokovnem jeziku, 4) izboljšanje položaja slovenščine kot jezika znanosti (prav tam: 27–29).

3 Raziskava

3.1 Cilj raziskave

Cilj raziskave je predstaviti stališča študentk in študentov Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani do položaja slovenščine v vzgoji in izobraževanju.

3.2 Metoda

Uporabili smo kavzalno-neeksperimentalno metodo pedagoškega raziskovanja (Vogrinc 2008).

3.3 Opis vzorca

V vzorec je bilo vzetih 137 študentk in študentov treh študijskih programov Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani: 75 študentk in študentov (54,7 %) predšolske vzgoje, 38 študentk in študentov (27,7 %) logopedije in surdopedagogike ter 24 študentk in študentov (17,5 %) socialne pedagogike.

3.4 Opis instrumenta

V skladu z namenom raziskave je bil sestavljen vprašalnik Stališča študentk in študentov Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani do položaja slovenščine v vzgoji in izobraževanju. Vprašalnik je sestavljalo 10 lestvic stališč Likertovega tipa.

3.5 Način zbiranja in obdelave podatkov

Vprašalnike so izpolnjevali študentke in študenti predšolske vzgoje, logopedije in surdopedagogike ter socialne pedagogike v začetku maja 2016 v okviru predavanj in seminarjev na omenjenih smereh.¹ Podatki so obdelani s statističnim paketom SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) na ravni deskriptivne statistike numeričnih spremenljivk (mere srednje vrednosti, standardni odkloni).

3.6 Rezultati z interpretacijo

Anketirane študentke in anketirani študenti Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani so ocenjevali strinjanje s posamezno trditvijo na petstopenjski lestvici: 5 – se

¹ Zahvaljujemo se študentkam in študentom Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani, ki so sodelovali v raziskavi.

popolnoma strinjam, 4 – se strinjam, 3 – se ne morem odločiti, 2 – se ne strinjam, 1 – se nikakor ne strinjam. V Tabeli 1 so prikazane aritmetične ocene (in standardni odkloni), ki so jih vprašani študentke in študenti namenili posameznim trditvam, v Tabeli 2 pa aritmetične ocene (in standardni odkloni) glede na posamezni študijski program.

Anketirani študentke in študenti so ocenjevali strinjanje z naslednjimi trditvami:²

- T1: Pravilna in dosledna raba slovenskega knjižnega jezika v vzgoji in izobraževanju je zelo pomembna.
- T2: Učiteljice oz. učitelji bi morali ne glede na predmet, ki ga učijo, v vzgojno-izobraževalnem procesu dosledno uporabljati slovenski knjižni jezik.
- T3: Študentke oz. študenti bi morali ne glede na študijsko smer, ki jo obiskujejo, v vzgojno-izobraževalnem procesu dosledno uporabljati slovenski knjižni jezik.
- T4: Slovenski vzgojno-izobraževalni sistem (od vrta do univerze) utrjuje zavest o enakovrednosti vseh jezikov, o položaju slovenščine kot prvega jezika v Republiki Sloveniji in o tem, da je slovenščina drugi ali tuji jezik za številne govorce.
- T5: Slovenske univerze razvijajo slovenščino kot učni jezik visokošolskega izobraževanja in jezika znanosti.
- T6: Diplomantke in diplomanti slovenskih univerz so jezikovno kompetentni in zmožni za učinkovito javno in uradno sporazumevanje.
- T7: Prihodnji učiteljice in učitelji so z dosledno rabo kultivirane (knjižne) slovenščine v vzgoji in izobraževanju soodgovorni za krepitev njenega položaja v javnosti.
- T8: Slovenistična izobrazba je nujno potrebna na vseh fakultetah, kjer se študentke in študenti pripravljajo na učiteljski poklic.
- T9: Posebno pozornost je treba nameniti tistim govorcem, za katere je slovenščina drugi ali tuji jezik.
- T10: Znanje več jezikov in jezikovna raznolikost krepi zavest o materinščini.

Tabela 1: Aritmetične sredine in standardni odkloni za trditve od T1 do T10

Trditev	M	SO
T7	4,64	0,54
T8	4,61	0,61
T1	4,54	0,64
T9	4,50	0,62
T2	4,41	0,73
T10	4,21	0,88
T3	4,12	0,82
T5	3,74	0,90
T4	3,72	0,94
T6	3,66	0,90

² Anketni vprašalnik je modificiran vprašalnik iz leta 2013 (gl. Skubic 2013).

Iz Tabele 1 je razvidno, da anketirani študentke in študenti Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani kažejo visoko strinjanje s trditvami, povezanimi s kultivirano rabo slovenščine v javnosti.

Razveseljuje podatek, da so anketirani študentke in študenti najvišje ocenili svojo vlogo promotork in promotorjev kultivirane (knjižne) rabe slovenščine v vzgoji in izobraževanju za krepitev njenega položaja v javnosti ter nujnost slovenistične izobrazbe na vseh fakultetah, kjer se usposablja prihodnji učiteljice in učitelji. Pomen dosledne rabe knjižne slovenščine v vzgoji in izobraževanju je bil visoko ocenjen tudi v avtoričini raziskavi leta 2013: s trditvijo, da bi morali visokošolski učitelji oz. učiteljice ne glede na predmet, ki ga učijo, v vzgojno-izobraževalnem procesu dosledno uporabljati slovenski knjižni jezik, se je namreč strinjalo kar 95,71 % anketiranih študentk in študentov Pedagoške fakultete; s trditvijo, da bi morali študenti oz. študentke ne glede na študijsko smer, ki jo obiskujejo, v vzgojno-izobraževalnem procesu dosledno uporabljati slovenski knjižni jezik, se je strinjalo 86,50 % anketiranih študentk in študentov Pedagoške fakultete (Skubic 2013: 13–14). Jezik ima močno identifikacijsko vlogo, saj nas množično in nedvomno razlikuje od drugih, hkrati pa ima poleg simbolične tudi funkcionalno oz. sporazumevalno razsežnost (Stabej 2010: 219). Ne moremo pa biti zadovoljni s podatkom, da anketirani študentke in študenti Pedagoške fakultete slovenskega vzgojno-izobraževalnega sistema ne prepoznavajo kot utrjevalca zavesti o enakovrednosti vseh jezikov položaja slovenščine kot prvega in drugega ali tujega jezika za številne govorce; prav tako ne prepoznavajo diplomantk in diplomantov slovenskih univerz kot jezikovno kompetentnih ter zmožnih za javno in uradno sporazumevanje. Slovenska jezikovna politika in jezikovno načrtovanje (prav tam: 222) naj se ne bi ukvarjala le s statusom in korpusom slovenščine v Republiki Sloveniji, temveč bi morala sistematično skrbeti tudi za prve jezike svojih prebivalcev, za tuje jezike, pa tudi za slovenske jezikovne skupnosti zunaj Slovenije in za govorce, ki govorijo ali se šele učijo slovenščino kot drugi/tuji jezik. Zaradi aktualnih migracijskih tokov je še posebnega pomena razvijanje jezikovne zmožnosti govorcev slovenščine kot drugega/tujega jezika (Zemljarič Miklavčič 2000; Stabej 2003, 2004; Knez 2012). Nič manj pa ni pomembno opolnomočenje diplomantk in diplomantov slovenskih univerz v jezikovno kompetentne državljanke in državljanje, zmožne javnega in uradnega sporazumevanja. Visokošolski zavodi naj bi skrbeli za razvoj slovenščine kot strokovnega in znanstvenega jezika (Uradni list RS, 86/2004), a ne le na ravni terminologije, temveč tudi na ravni utemeljevalnih struktur, besedilnih vzorcev itn., saj je slovenščina v visokem šolstvu reprezentativno področje javne rabe.

Tabela 2: Aritmetične sredine in standardni odkloni za trditve od T1 do T10 glede na študijski program

Trditev	Študijski program	N	M	SO
T1	LOGO-SURDO	38	4,24	0,71
	SP	24	4,29	0,81
	PV	75	4,77	0,42
T2	LOGO-SURDO	38	3,97	0,85
	SP	24	4,29	0,81
	PV	75	4,67	0,50
T3	LOGO-SURDO	38	3,82	0,96
	SP	24	3,92	0,88
	PV	75	4,33	0,66
T4	LOGO-SURDO	38	3,45	1,06
	SP	24	3,25	0,74
	PV	75	4,01	0,83
T5	LOGO-SURDO	38	3,53	0,86
	SP	24	3,38	0,88
	PV	75	3,96	0,88
T6	LOGO-SURDO	38	3,53	0,86
	SP	24	3,58	0,78
	PV	75	3,75	0,96
T7	LOGO-SURDO	38	4,47	0,56
	SP	24	4,63	0,65
	PV	75	4,73	0,48
T8	LOGO-SURDO	38	4,29	0,77
	SP	24	4,42	0,65
	PV	75	4,84	0,37
T9	LOGO-SURDO	38	4,66	0,63
	SP	24	4,46	0,66
	PV	75	4,43	0,60
T10	LOGO-SURDO	38	4,08	0,75
	SP	24	3,79	1,10
	PV	75	4,41	0,81

Iz Tabele 2 je razbrati, da so anketirani študentke in študenti predšolske vzgoje (PV) najvišje ocenili nujnost slovenistične izobrazbe na vseh fakultetah, ki usposablajo prihodnje pedagoginje in pedagoge, kar pripisujemo dejstvu, da so na študijskem programu Predšolska vzgoja jezikovne in jezikovnodidaktične vsebine prisotne v skupini obveznih splošnih predmetov (skupina A), obveznih strokovnih predmetov (skupina B), strokovnih izbirnih predmetov (skupina C) in splošnih izbirnih predmetov (skupina D).³ Anketirani študentke in študenti logopedije in surdopedagogike (LOGO-SURDO) so najvišje ocenili skrb za govorce slovenščine kot drugega/tujega

³ Jezikovne vsebine (tudi jezikovnodidaktične) so v omenjenih programih prisotne v različnem obsegu (gl. predstavitev študijskih programov na spletni strani Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani).

jezika, kar bi lahko pripisali dejstvu, da so študentke in študenti tega programa visoko ozaveščeni ne le o slovenščini kot o »besednem« jeziku, ampak tudi kot o znakovnem jeziku, ki je, tako kot je slovenščina za tujce v Sloveniji drugi/tuji jezik, za gluhe in gluhoneme drugi jezik. Anketirani študentke in študenti socialne pedagogike (SP) so najvišje ocenili pomen dosledne učiteljeve rabe knjižne slovenščine v vzgoji in izobraževanju za krepitev njenega položaja v javnosti, kar bi morda lahko pripisali dejstvu, da anketirani študentke in študenti tega študijskega programa pogrešajo jezikovne vsebine, ki jih lahko izberejo le v okviru splošnih izbirnih predmetov, medtem ko so na študijskem programu Logopedija in surdopedagogika jezikovne vsebine vključene tako v obvezne strokovne izbirne kot tudi v splošne izbirne predmete.

Anketirani študentke in študenti predšolske vzgoje so najnižje ocenili jezikovno kompetentnost diplomantk in diplomantov slovenskih univerz ter njihovo zmožnost za učinkovito javno in uradno sporazumevanje, medtem ko so anketirani študentke in študenti logopedije in surdopedagogike ter socialne pedagogike najnižje ocenili slovenski vzgojno-izobraževalni sistem kot utrjevalca zavesti o enakovrednosti vseh jezikov, o položaju slovenščine kot prvega jezika v Republiki Sloveniji in o tem, da je slovenščina drugi ali tuji jezik za številne govorce. Prva ocena bi bila lahko posledica ozaveščanja študentk in študentov predšolske vzgoje o nezadostni jezikovni kompetentnosti, ki jo profesorice in profesorji zaznavamo v procesu mentoriranja prihodnjim diplomantkam in diplomantom, ali pa tudi samoocena nezadostne jezikovne kompetentnosti oz. bojazen pred vstopom na vedno zahtevnejši trg dela. Drugo oceno pa bi lahko pripisali nezadovoljstvu vprašanih z jezikovnimi in jezikovnodidaktičnimi vsebinami v slovenskem vzgojno-izobraževalnem sistemu, v katerem pogosto umanjka upoštevanje načela medkulturnosti, poznavanje strategij učenja slovenščine kot drugega/tujega jezika itn.

4 Sklep

Kot kažejo rezultati raziskave, se anketirani študentke in študenti Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani zavedajo pomena kultivirane rabe slovenskega jezika v javnosti, katere del so tudi sami oz. to še bodo. Jezik ima močno identifikacijsko vlogo, saj nas množično in nedvomno razlikuje od drugih, hkrati pa ima poleg simbolične tudi funkcionalno oz. sporazumevalno razsežnost (Stabej 2010: 219), zato oz. tudi zato se zdi nujno prizadevanje, da bi prihodnji pedagoginje in pedagogi izkazovali odlične jezikovne kompetence, ki bi jih morali dokazati po izkušnjah nekaterih evropskih držav bodisi pred vpisom v študij, med njim ali ob koncu študija, kakor tudi prizadevanje za dvig kakovosti jezikovnega izobraževanja (poznavanje značilnosti pedagoškega govora/diskurza, splošne pedagoške in specifične/metodične spretnosti, slovenščina kot drugi/tuji jezik) prihodnjih pedagoginj in pedagogov hkrati z dvigom pričakovanj do otrok/učenk/učencev/dijakinj/dijakov/štentk/študentov kot jezikovno kompetentnih partnerjev.

Literatura

- Common European Framework of References for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR)*, 2001. Strasbourg: Council of Europe. www.coe.int
- FERBEŽAR, Ina (ur.), 2011: *Skupni evropski jezikovni okvir: učenje, poučevanje, ocenjevanje*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva.
- KNEZ, Mihaela, 2012: Za koliko slovenščine je prostora v naši šoli? *Jezik in slovstvo* 57/3–4. 47–62.
- KRANJC, Janez, 1998: Slovenščina kot uradni jezik (zgodovinski vidiki). *Zbornik znanstvenih razprav* 58. Ljubljana: Pravna fakulteta. 167–188.
- KREK, Janez, METLJAK, Mira (ur.), 2011: *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- KRESAK STERNIŠA, Barbka (ur.), 2011: *Poučevanje branja v Evropi: okoliščine, politike in prakse*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport. <http://eurydice.si>
- Logopedija in surdopedagogika. www.pef.uni-lj.si
- Nacionalni program za jezikovno politiko 2012–2016. Osnutek, 2012. <http://mizks.gov.si>
- POGORELEC, Breda (ur.), 1977/1978: Slovenščina v javnosti. *Jezik in slovstvo* 23/6. 165–284. Predšolska vzgoja. www.pef.uni-lj.si
- Prezr politike jezikovnega izobraževanja, 2003–2005. www.mss.gov.si
- Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2007–2011 (Uradni list RS, 86/2004). www.uradni-list.si
- Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2014–2018 (Uradni list RS, 62/2013). www.uradni-list.si
- SKUBIC, Darija, 2013: Stališča študentov Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani do slovenščine kot učnega jezika. *Revija za elementarno izobraževanje* 6/4. 5–19.
- Socialna pedagogika. www.pef.uni-lj.si
- STABEJ, Marko, 2003: Slovenščina od pet do glave. Boža Krakar Vogel (ur.): *Slovenski jezik, literatura in kultura v izobraževanju*. 39. *SSJLK*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 83–90.
- STABEJ, Marko, 2004: Slovenščina kot drugi/tuji jezik in slovensko jezikovno načrtovanje. *Jezik in slovstvo* 49/3–4. 5–16.
- STABEJ, Marko, 2010: *V družbi z jezikom*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko.
- Statistični urad RS, 2016. www.stat.si
- TOPORIŠIČ, Jože, 1968: Misel o našem slovenskem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/4. 124–127. www.dlib.si
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
- Ustava Republike Slovenije (Uradni list RS, 33/1991). www.uradni-list.si
- Ustava Socialistične republike Slovenije (Uradni list SRS, 6–44/1974).
- VOGRINC, Janez, 2008: *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Zakon o javni rabi slovenščine (Uradni list RS, 86/2004). www.uradni-list.si
- ZEMLJARIČ MIKLAVČIČ, Jana, 2000: Jezikovno načrtovanje slovenščine kot J2/JT v okviru EU. Inka Štrukelj (ur.): *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije. 260–268.

(NE)SODOBNOST SREDNJEŠOLSКИH UČBENIKOV JOŽETA TOPORIŠIČA

Jerca Vogel

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 37.016:811.163.6:929Toporišič J.

Učbeniki Jožeta Toporišiča za pouk slovenskega jezika v gimnazijah se s svojim nastankom umeščajo v več kot 30-letno časovno obdobje med 1965 in 1998, zato je mogoče njihovo sodobnost presojati v primerjavi s sočasnimi učbeniki in z vidika današnjih smernic jezikovnega pouka. V prispevku sta zato najprej na kratko orisana modela jezikovnega pouka, ki sta na Slovenskem prevladovala v obdobju jezikovnodidaktičnega delovanja Toporišiča, ter načela, s katerimi se ta modela dopolnjujeta danes. Predstavljena so različna razmerja, v katera pri uresničevanju izbranega modela vstopa učbenik kot temeljna učna knjiga: do učitelja, učenca, stroke in tudi do širše družbe; in ki so podlaga za primerjalno analizo učbenikov, predstavljeno v osrednjem delu prispevka. Razprava se na podlagi rezultatov analize zaokroži z razmislekom o aktualnosti učbenikov Toporišiča z vidika temeljnih načel sodobnega pouka (prvega) jezika.

pouk slovenščine kot prvega jezika, tradicionalni in komunikacijski model, kritična sporazumevalna zmožnost, učbenik

Jože Toporišič wrote textbooks for teaching Slovene in secondary school over a period of more than 30 years, from 1965 to 1998. Their modernity can be assessed from two perspectives: in comparison with contemporary textbooks and teaching models; and in the light of today's language teaching. The article thus first briefly presents the traditional and communicative models of language teaching which were prevalent in Slovene schools at the time of Toporišič's didactic work and the same principles of modern first language teaching. The textbook as a fundamental educational book in the implementation of the chosen model enters different relationships: with the teacher, the student, the academic sphere and the wider society. These relationships are the starting point for a comparative analysis of the textbooks in the central part of the article. The discussion concludes with a reflection on the relevance of the textbooks written by Jože Toporišič, in the light of the principles of modern first language teaching.

Slovene as a first language teaching, traditional model, communicative model, critical communicative competence, textbook

Učbeniki Jožeta Toporišiča *Slovenski knjižni jezik 1–4* (SKJ 1–4) ter *Slovenski jezik in sporočanje 1–2* (SJiS 1–2) se s svojim nastankom umeščajo v 30-letno časovno obdobje, od izida zadnjega med njimi pa je minilo 20 let. Ker je pouk slovenščine kot prvega jezika v tem času doživel številne spremembe, se zdi smiselno o (ne)sodobnosti učbenikov presojati z dveh vidikov. Glede na čas nastanka je

temeljno vprašanje, ali so bili usklajeni s tedaj prevladujočim modelom jezikovnega pouka. Z vidika današnjega pouka pa si je mogoče zastaviti predvsem vprašanje, ali so kljub časovni odmaknjenosti omogočili razvijanje nekaterih danes aktualnih učnih ciljev.

Pouk prvega jezika v obdobju nastanka Toporišičevih učbenikov in danes

Pouk slovenskega jezika je do 90. let 20. stoletja sledil tradicionalnemu, formalistično-racionalnemu modelu. Temeljno izhodišče za njegovo zasnovo je bilo strukturalistično opisno jezikoslovje, ki je izhajalo iz de Saussurovega ločevanja jezika od govora ter iz njegovega prepričanja, da je jezik kot sistem elementov, pravil in predpisov edini pravi predmet jezikoslovnega preučevanja (Vogel 2002: 43) in poučevanja. Osrednji organizacijski element pouka so zato učne vsebine, tj. sistematično urejeni jezikoslovni pojmi in pravila. Cilji so večinoma usmerjeni v reprodukcijo definicij ter v analizo izoliranih jezikovnih enot; temeljna metoda pa je opisno-analitična in deduktivna ter izhaja iz transmissijskega pogleda na učenje kot neposredni prenos znanja in »mojstrsko« urjenje večšin. To pomeni, da so učenci večinoma ob dekontekstualiziranih opazljivkah spoznali definicijo določenega jezikovnega elementa ali slovnične kategorije, nato pa isti element/slovnično kategorijo določali v primerih.

Medtem ko je mogoče učbenike SKJ 1–4 v celoti umestiti v obdobje tradicionalnega modela jezikovnega pouka, se je v času izhajanja učbenikov SJS 1–2 pri pouku slovenskega jezika kot prevladujoči že uveljavljal komunikacijski model. Ta je po eni strani tesno povezan s konstruktivističnimi teorijami učenja, po drugi strani pa je izraz vedno večjega vpliva funkcijskega jezikoslovja, teorije govornega dejanja in pragmatičnega jezikoslovja. Temeljni cilj komunikacijskega pouka je tako razvita funkcionalna sporazumevalna zmožnost, ki posamezniku omogoča učinkovito razumevanje in tvorjenje besedil, potrebnih za vsakdanje funkcioniranje (Skela 2005: 152). Osnovna metoda je transakcijska in induktivna, saj se pri pouku izhaja iz besedila, ki ga učenci opazujejo in opisujejo z različnih vidikov, obravnava pa se najpogosteje zaokroži s tvorjenjem istovrstnega besedila v podobnem govornem položaju. Z vidika funkcionalnosti je bilo pretreseno tudi jezikoslovno znanje, pri čemer je bilo temeljno merilo izbire načelo uporabnosti in ne več načelo sistemskosti (Vogel 2015).

V zadnjih desetletjih pa se komunikacijski pouk dopolnjuje z novimi elementi, saj si pouk prvega jezika za cilj postavlja kritično sporazumevalno zmožnost, ki funkcionalno nadgrajuje z značilnostmi kritičnega mišljenja. To so npr. občutljivost na širši kontekst ter zmožnost razumevanja različnih perspektiv, upoštevanje emotivne razsežnosti in identitetne vloge jezika, prizadevanje za veljavno presojanje, preseganje čustvene ne-/naklonjenosti, predsodkov, zavest o potrebi po razmisleku o lastni jezikovni dejavnosti, zmožnost ustvarjalnega prenosa znanja, pa tudi zavest o etični odgovornosti (Vogel 2010: 121–123).

Učbeniško besedilo

Pri uresničevanju posameznega modela ima (lahko) pomembno vlogo učbenik kot osrednja učna knjiga, ki pri pouku stopa v različna razmerja. Najpogosteje se postavlja v razmerje do udeležencev pedagoškega procesa. Tako ga npr. Štefanc (2005) opredeljuje kot tekstovni medij, ki je učno sredstvo za učitelja in hkrati učni vir za učenca. Učitelj ga lahko vključi v vse faze učne enote, pri čemer zanj ni edini vir snovnih ali didaktičnih priprav, temveč, kot pravi Strmčnik (1975: 264), orientacija za obseg in globino pouka. Za učenca pa je učbenik učni vir, ki mu omogoča samostojno učno dejavnost (Štefanc 2005).

V razmerju do stroke oz. znanosti je učbenik medij, ki omogoča prenos objektivne vednosti v izobraževalnem okolju, kar je mogoče le ob ustrezni didaktični transformaciji in redukciji znanstvene vednosti (prav tam). Učbeniška in znanstvena besedila pa se razlikujejo tudi po razmerju do snovi. Kot opozarja Štefanc (2005), je primarna naloga znanosti odkrivati nova spoznanja, medtem ko je primarna naloga šole učenec predstaviti spoznanja že odkrite vednosti s področja določene stroke. Hkrati ima učbeniško besedilo poleg prikazovalne tudi prepričevalno in vrednotenjsko vlogo: učencu ne želi le predstaviti že preverjenih spoznanj, ampak ga za stroko tudi pritegniti in oblikovati pozitiven odnos do nje.

V razmerju do širše družbe Štefanc (prav tam) poudarja, da je učbenik kot osnovna šolska knjiga eden temeljnih nosilcev »reprodukcije prevladujoče ideologije in oblastnih razmerij v družbi«. Tudi po mnenju Appla in Cristian-Smitha (1991: 5) učbeniki sodelujejo pri ustvarjanju tistega, kar je družba legitimizirala kot resnično in kot družbeno veljavno, ter bistveno sooblikujejo kriterije verovanj, etičnosti, kulture.

Primerjalna analiza

Ob analizi učbenikov, ki so bili v obdobju Toporišičevega delovanja potrjeni kot učbeniki za pouk slovenskega jezika v gimnazijah oz. štiriletnih srednjih šolah, smo si zastavili naslednja raziskovalna vprašanja:

1. Ali so obravnavani učbeniki glede temeljnih ciljev pouka usklajeni s sočasno prevladujočim modelom **jezikovnega** pouka?
2. Skozi katere faze učne enote učbeniki usmerjajo **učitelje**?
3. V katerih fazah učne enote se pričakuje **učenceva** dejavna udeležba in na katerih kognitivnih ravneh?
4. S katerimi sredstvi skušajo vplivati na oblikovanje **vrednot, mnenj in stališč**?
5. Katere od sestavin, ki prispevajo k razvijanju **kritične** sporazumevalne zmožnosti, so vključene vanje?

V raziskavo smo vključili 4 nize učbenikov oz. učbeniških kompletov. To so SKJ, *Slovenski jezik* (SJ), SJiS in *Na pragu besedila* (NPB). Zaradi obsežnosti gradiva smo se odločili za vzorčno analizo treh primerljivih enot:¹ s področja t. i. slovničnega

¹ Zaradi težje primerljivosti učbenikov za 1. letnik, saj so se zanj predvideni cilji in vsebine ob prenovi najbolj spremenili, in zaradi tega, ker sta izšla le dva učbenika SJiS, smo pri izbiri enot izhajali iz učbenika SJiS 2.

pouka je analizirana uvodna enota v obravnavo besedoslovja, s področja sporazumevanja obravnava zapisnika in z jezikovnozgodovinskega področja obravnava Trubarjeve vloge v razvoju slovenskega knjižnega jezika.²

Temeljna metoda je vsebinska kvantitativna analiza na podlagi prisotnosti in števila pojavitev opazovanih sestavin. Ob opazovanju morebitnih dejavnosti, ki spodbujajo razvijanje sestavin kritičnega sporazumevanja, pa smo jo povezali z deloma prilagojeno metodo *kritične analize učbenikov*, ki je kombinacija kvalitativne in kvantitativne raziskovalne paradigme.³

Ugotovitve

Usklajenost učbenikov s **temeljnim ciljem pouka in prevladujočim pogledom na jezik** v sočasnem slovenskem jezikoslovju smo preverjali na podlagi razmerja med izobraževalnimi, funkcionalnimi in odnosnimi cilji ob izbranih poglavjih iz učbenikov in delovnih zvezkov.⁴ Kot je razvidno iz slike 1, se je razmerje med izobraževalnimi, funkcionalnimi in odnosnimi cilji najmanj spreminjalo ob obravnavi slovnične teme, tj. besedoslovja, pri čemer v SKJ 2 in NPB 2 nekoliko prevladujejo funkcionalni, v SJ II in SJiS 2 pa izobraževalni cilji. Odnosnih ciljev ob obravnavani temi ni bilo mogoče zaslediti.

Pri obravnavi zapisnika je največjo nesorazmernost mogoče opaziti ob učbenikih SJ II in NPB 3: medtem ko v SJ II izrazito prevladujejo izobraževalni cilji, ob njih pa se pojavijo še odnosni, v NPB 3 ob prevladujočih funkcionalnih ciljeh najdemo le še izobraževalne. V učbenikih SKJ 3 in SJiS 2 je razmerje med izobraževalnimi in funkcionalnimi cilji enakovredno, vključeni pa so tudi odnosni cilji. Podobno kot pri obravnavi zapisnika se je spreminjal delež ciljev ob obravnavi protestantizma.

2 V raziskavo so zajeti naslednji deli učbenikov (U) in delovnih zvezkov (DZ):

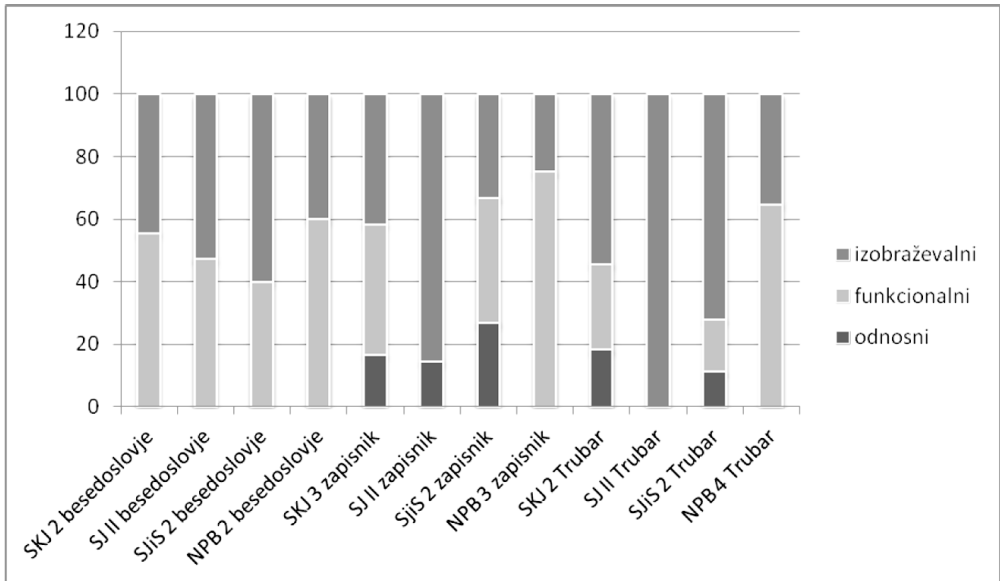
1. besedoslovje: SKJ 2: 87–92; SJ II U: 93–95, 100, DZ: 21; SJiS 2: 73–75, 80–81; NPB 2 U: 7–10, DZ: 7–11;

2. zapisnik: SKJ 3: 208–211, 213; SJ II U: 150–155, DZ: 53; SJiS 2: 200–202, 206–207; NPB 3 U: 90–92, DZ: 122–126;

3. obravnava Trubarjeve vloge v razvoju slovenskega knjižnega jezika: SKJ 2: 11–12, 19–26; SJ II U: 19–25, DZ: 5; SJiS 2: 14–20; NPB 4 U 50–53, 56, DZ 68–69.

3 *Kritična analiza učbenikov* (Akincioglu 2012; Khine 2013) raziskuje tako sestavine kritičnega mišljenja kot odnos do prevladujoče globalizacije in liberalizma. V naši raziskavi smo se zaradi neprimerljivosti učbenikov glede na čas nastanka usmerili le v prvo razsežnost.

4 Izobraževalni cilji se nanašajo predvsem na jezikoslovno znanje oz védenje, funkcionalni na zmožnost uporabe tega znanja in odnosni (tudi vzgojni) na oblikovanje posameznikovih stališč in vrednot.

Slika 1: Razmerje med izobraževalnimi, funkcionalnimi in odnosnimi cilji pri obravnavi besedoslovja, zapisnika in Trubarjeve vloge v razvoju slovenskega knjižnega jezika

Ugotovimo lahko, da v tradicionalno zasnovanih učbenikih prevladujejo izobraževalni cilji, kar pomeni, da je v ospredju pridobivanje znanja o jeziku, v komunikacijsko zasnovanih učbenikih NPB pa je največji delež funkcionalnih ciljev in s tem razvijanja sporazumevalne zmožnosti. Po drugi strani pa so odnosni cilji vključeni v dve analizirani poglavji učbenikov SKJ in SJiS, medtem ko jih v poglavjih iz sodobnejših učbenikov NPB ni bilo mogoče zaslediti.

Osrednje faze učne enote, skozi katere učbeniki **usmerjajo učitelja**, so v tradicionalno zasnovanih učbenikih, kot je razvidno iz tabele 1, definicija, ponazoritev definicije in vaje za ponavljanje. Največ razlik med temi učbeniki se pokaže ob obravnavi slovnične teme. V SKJ 2 se obravnava začne s teoretičnim opisom, ki mu sledijo ponazoritve in vaje; v SJ II je na začetek enote v skladu s sodobnejšimi načeli umeščeno umetnostno besedilo, vendar ga učenci samostojno ne razčlenjujejo. V SJiS 2 pa je poglavje najmanj didaktizirano, saj je zgrajeno le iz teoretičnega opisa in vaj.

Temeljna sprememba v strukturi zasnove učbeniške enote v učbeniku NPB je ta, da se večinoma izhaja iz konkretnih primerov, ki jih učenci pomensko-pragmatically in jezikovno razčlenjujejo. Šele nato sledijo definicija ter vaje za utrjevanje, medtem ko se naloga za prenos znanja pojavi le ob obravnavi zapisnika. Od opisanega poteka odstopa obravnava besedoslovja, pri kateri se izhaja iz posameznih dekontekstualiziranih zgledov, ki jih dijaki razčlenjujejo samo jezikovno-metajezikovno.

Tabela 1: Zgradba učbenikov glede na predvidene faze obravnave snovi

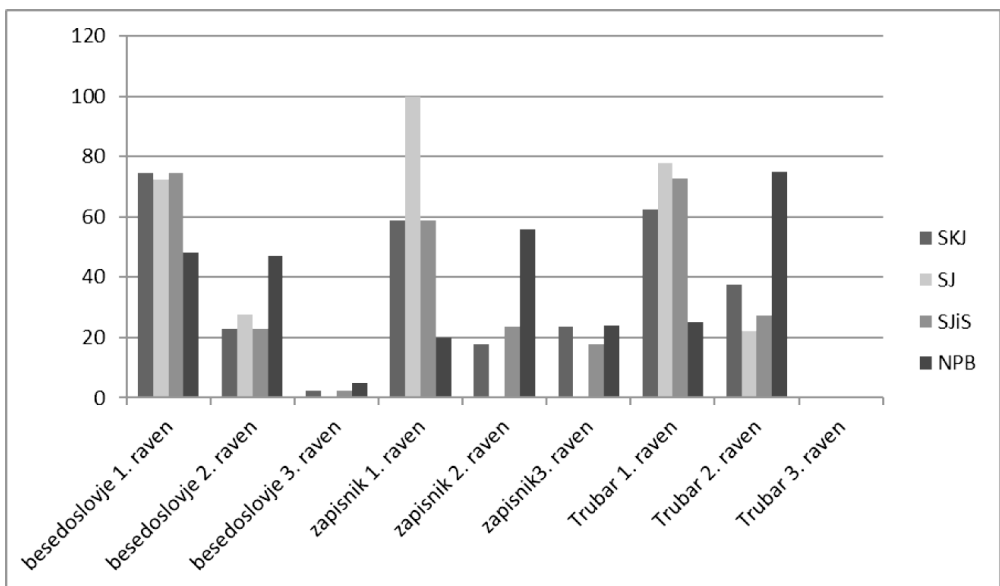
	SKJ			SJ			SJiS			NPB		
	Besedoslovje	Zapisnik	Trubar	Besedoslovje	Zapisnik	Trubar	Besedoslovje	Zapisnik	Trubar	Besedoslovje	Zapisnik	Trubar
Umestitev v širši okvir			+			+						
Motivacija za učno enoto										+		
Umestitev v ožji kontekst									+			+
Besedilo kot izhodišče				+							+	+
Posamezni zgledi									+	+		+
Pomenska in pragmatična razčlemba											+	+
Jezikovna in meta-jezikovna razčlemba										+	+	+
Definicija	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Ponazoritev definicije z novim zgledom	+	+	+		+	+		+	+			
Vaje za ponavljanje/utrjevanje	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Prenos oz. ustvarjalna raba znanja											+	

V učbenikih SKJ 1–4, SJ I–IV, SJiS 1–2 torej prevladuje deduktivna metoda, značilna za tradicionalni pouk jezika, po kateri se obravnava začne s teoretičnim opisom, ki mu sledijo ponazarjanje in vaje. Delna izjema je le obravnava besedoslovja v SJ II z nekaterimi sodobnejšimi elementi. V učbenikih NPB je prevladujoča metoda v obravnavanih enotah induktivna, vprašanja pa so v skladu s transakcijskim pojmovanjem učenja bistvena sestavina usvajanja snovi in razporejena skozi vse poglavje. Vendar se sprejemanje neumetnostnega besedila, njegovo celostno razčlenjevanje in oblikovanje definicij kot osrednje faze komunikacijskega pouka tudi v NPB v celoti udeležujejo le ob obravnavi zapisnika in protestantizma, ob obravnavi besedoslovja pa ne.

V **razmerju do učenca** je mogoče poleg umestitve vprašanj opazovati število nalog za utrjevanje in njihovo kognitivno zahtevnost. V vseh učbenikih je največ nalog za utrjevanje ob poglavju o besedoslovju, pri čemer je njihovo število v NPB 2

trikrat večje (123) kot v Toporišičevih SKJ 2 in SJiS (39). V učbeniku SJ II je nalog le 18. Razlike v številu vaj ob obravnavi zapisnika in protestantizma niso tolikšne. NPB 3 ima sicer največ nalog ob obravnavi zapisnika (25), vendar jih je tudi v obeh Toporišičevih učbenikih po 17. Drugače je ob obravnavi Trubarjeve vloge v razvoju slovenskega knjižnega jezika, kjer ima NPB najmanj nalog med vsemi (5), največ (22) pa jih ima SJiS.

Glede kognitivne zahtevnosti nalog je mogoče ugotoviti, da se je z uveljavitvijo komunikacijskega modela bistveno spremenilo razmerje med nalogami na prvi in na drugi ravni.⁵ Delež nalog na tretji kognitivni ravni se med prvim (SKJ) in zadnjim učbenikom (NPB) ni bistveno spreminjal. V učbeniku SJ II ob obravnavnih področjih ni nalog na najvišji kognitivni ravni, ob obravnavi jezikovnozgodovinske teme pa takih nalog ni v nobenem od učbenikov.

Slika 2: Delež nalog glede na kognitivno raven zahtevnosti po posameznih področjih

Na učenčeva **stališča, mnenja, vrednote** so z neposredno izraženimi sodbami o spoznavnih vsebinah ali s čustvenimi prvinami v načeloma objektivnem prikazovalnem razpravljalnem besedilu skušali vplivati avtorji SKJ (npr. *Trubar odlično ubeseduje predmet, o katerem govori, razen tega pa z jezikovnim ustrojem prenaša bralcu tudi svoj zavzeti, navdušujoči in roteč odnos do tega.*), SJ (npr. *Tak slog učinkuje mestoma težko, na majhnem prostoru je preobtežen s sopomeni, zlasti v nekaterih prevodih učinkuje tudi okorno.*) in SJiS (npr. *Tako silovitega zagona sloven-*

⁵ Na prvo raven se uvrščajo naloge za reprodukcijo, prepoznavanje, ponazarjanje z znanimi primeri in dobesedno razumevanje, na drugo raven pa npr. uporabne in analitične naloge. Na tretjo raven so uvrščene naloge, ki od učencev zahtevajo sintezo, presojanje z utemeljevanjem, ustvarjalni prenos znanja oz. samostojno uporabo v kompleksnejših nalogah.

ske knjižne besede v dognanost in širino – in to tako rekoč iz nič – skorajda ni več najti v zgodovini slovenskega knjižnega jezika.). Take sestavine je v vseh treh učbenikih mogoče opaziti ob obravnavi protestantizma; v Toporišičevih učbenikih SKJ in SJiS pa tudi ob obravnavi zapisnika (npr. *Zapisnik je važna podoba družbenega in gospodarskega življenja.*). Subjektivni pogled so avtorji najpogosteje vnašali z rabo čustveno zaznamovanih izrazov (v SKJ npr. *Kaj sodiš o čudnem kompromisu, ki je bil na koncu tudi izglasovan?*), pa tudi metafor ali metonimij v teoretičnem opisu (v SKJ npr. *Taka beseda, ki je hkrati čustvo in prepričanje in volja, seže človeku globlje v srce in dalj časa – če ne za vedno – v njem ostane.*); redkeje je stališče izraženo v obliki izpostavljenih vrednotenjskih trditev. V NPB subjektivnih elementov v razpravljalnem delu ni, s čimer se ohranja strokovna objektivnost. V obravnavanih enotah pa ni niti t. i. vrednotenjskih vrivkov, značilnih za sodobnejše učbenike, ali vprašanj, ki bi od učencev zahtevala izražanje lastnih stališč in vrednostno opredeljevanje.

Ob presojanju sodobnosti obravnavanih učbenikov za današnji pouk jezika smo bili pozorni na dejavnosti, ki ponujajo izhodišče za razvijanje **sestavin kritične sporazumevalne zmožnosti**. Teh nismo našli le v učbeniku SJ II.

V učbenikih SKJ in SJiS je v teoretičnem opisu ali nalogah nakazanih 5 takih elementov:

- ob obravnavi zgodovine slovenskega knjižnega jezika so dosežki posameznih obdobj s splošnim pregledom najprej postavljeni v širši sistemski okvir;
- ob zapisniku se od učencev pričakuje, da se bodo postavili v vlogo udeležencev sestanka in z njihovega vidika presojali ohranjanje imen govorcev v zapisniku (*Ali ne bi bilo za udeležence te debate bolje, da se njih imena v zapisniku ne bi ohranila?*);⁶
- ob obravnavi Trubarjevega prispevka so v teoretičnem opisu na petih mestih opozorjeni na čustveno dimenzijo sporazumevanja (npr. *Lahko si mislimo, da Trubarjeva živa beseda, ko je pridigoval, zveni prav posebno lepo in da so jo zavzeto poslušali.*);
- razmislek o rabi jezikovnih sredstev se spodbuja s tremi vprašanji ob obravnavi besedoslovja (npr. *Se ti zdi, da je pomen zaimkov zmeraj odvisen od govornega položaja in sobesedila?*) ter z enim ob obravnavi zapisnika;
- ob zapisniku avtor učence usmerja tudi v razmislek o etični odgovornosti udeležencev sporazumevanja (*Kaj sodiš o debati glede namestitve Berte Požar in Martine Tekavc? Kaj sodiš o čudnem kompromisu, ki je bil na koncu tudi izglasovan?*).

V obravnavanih enotah v učbenikih NPB pa sta prisotna dva elementa:

- najpogosteje ti učbeniki učencu dajejo izhodišče za metakognicijo, in sicer s tremi vprašanji v poglavju o Trubarju, dvema vprašanjema v poglavju o besedoslovju in enim v poglavju o zapisniku (npr. *Kdaj poročate s premim govorom?*);

⁶ Navedeni primeri so vzeti iz učbenika SKJ 2, vendar se dobesedno oz. v poglavju o zapisniku nekoliko variantno pojavijo tudi v učbeniku SJiS 2.

- v poglavju o zapisniku so v obliki obvezujoče trditve v teoretičnem opisu opozorjeni tudi na družbeno oz. etično odgovornost (*Spreminjanje zapisnika je kaznivo* [...]).

Največ in najbolj raznovrstna izhodišča za razvijanje sestavin kritične sporazumevalne zmožnosti je torej mogoče v obravnavanih enotah najti v najstarejših učbenikih SKJ (in v SJiS, ki je nastal na njihovi podlagi), ki spodbujajo predvsem razmislek o čustveni dimenziji jezikovne dejavnosti. V učbenikih NPB pa je najpogosteje mogoče zaslediti izhodišče za splošen razmislek o jezikovnih elementih, medtem ko se vživljanje v vloge in večperspektivnost ne spodbujata.

Sklep

Učbeniki Jožeta Toporišiča SKJ in SJiS so sicer nastali s tridesetletnim časovnim razmikom, vendar med obravnavanimi poglavji skorajda ni razlik. Če je tako SKJ po svoji zasnovi popolnoma usklajen s sočasno prevladujočim tradicionalnim modelom jezikovnega pouka, pa lahko za SJiS ugotovimo, da v ničemer ne sledi novostim, ki so se v 90. letih v slovenskem šolskem prostoru uveljavile s komunikacijskim pristopom in so večinoma razvidne iz NPB. O sodobnosti v času nastanka lahko torej govorimo le ob SKJ, ki tradicionalni model na nekaj mestih celo presega. Tako je mogoče v vseh obravnavanih enotah ob sicer prevladujočih izobraževalnih ciljih opaziti velik delež funkcionalnih in odnosnih. Zaradi poudarjanja znanja o jezikovnem sistemu je pričakovano, da prevladujejo cilji in dejavnosti na prvi kognitivni ravni, vendar je v primerjavi z drugimi obravnavanimi učbeniki večji tudi delež dejavnosti na tretji ravni.

Glede na današnje smernice v jezikovni didaktiki so v celoti gledano najsodobnejši komunikacijsko zasnovani učbeniki NPB. A zdi se, da sta prav težnja po doseganju različnih ciljev – ob izobraževalnih in funkcionalnih tudi odnosnih – in vključevanje nalog na tretji ravni zahtevnosti, ki postajata posebej aktualna spet danes, Toporišiču omogočila, da je pred približno 50 leti v obravnavana poglavja vključil največ izhodišč za razvijanje sestavin kritičnosti. Ta izhodišča so sicer večinoma izražena v obliki deklarativnih trditev (npr. o čustvenem vidiku Trubarjevih besedil), kar od učitelja zahteva, da strokovne trditve objektivizira ter učence prek vprašanj usmeri v razmislek; ponekod pa so tudi v SKJ vprašanja že neposredno usmerjena v učenčev samostojni razmislek (npr. o vlogi jezikovnih sredstev ali posameznikovi etični odgovornosti).

Literatura in viri

- AKINCIOGLU, Mustafa, 2012: *A Critical Approach to Textbook Analysis: Critical Discourse Analysis (CDA) of two EAP Textbooks*. www.academia.edu (dostop: 20. 3. 2016).
- APPLE, Michael, CHRISTIAN-SMITH, Linda, 1991: *The Politics of the Textbook*. Michael Apple, Linda Christian-Smith (ur.): *The Politics of the Textbook*. New York, London: Routledge. 1–21.
- KHINE, Myint Swe, 2013 (ur.): *Critical Analysis of Science Textbooks*. Springer.
- NPB 2 = KRIŽAJ ORTAR, Martina, BEŠTER, Marja, KONČINA, Marija, POZNANOVIČ, Mojca, BAVDEK, Mojca, 2000: *Na pragu besedila 2*. Ljubljana: Založba Rokus.

- NPB 3 = KRIŽAJ ORTAR, Martina, BEŠTER, Marja, KONČINA, Marija, POZNANOVIČ, Mojca, BAVDEK, Mojca, 2001: *Na pragu besedila 3*. Ljubljana: Založba Rokus.
- NPB 4 = KRIŽAJ ORTAR, Martina, BEŠTER, Marja, KONČINA, Marija, POZNANOVIČ, Mojca, BAVDEK, Mojca, 2002: *Na pragu besedila 4*. Ljubljana: Založba Rokus.
- SJ II DZ = DULAR, Janez, KIRN, Rafka, KOLAR, Marija, POGORELEC, Breda, 1983: *Slovenski jezik II, poskusni delovni zvezek*. Maribor: Obzorja.
- SJ II U = DULAR, Janez, KIRN, Rafka, KOLAR, Marija, POGORELEC, Breda, 1983: *Slovenski jezik II, poskusni učbenik*. Maribor: Obzorja.
- SJiS 2 = TOPORIŠIČ, Jože, 1998: *Slovenski jezik in sporočanje 2*. Maribor: Obzorja.
- SKELA, Janez, 2010: Tuji jeziki in materinščina: vljudni gostje v našem domu ali vsiljivci? Milena Ivšek (ur.): *Pot k jezikovni politiki v izobraževanju*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. 136–164.
- SKJ 2 = TOPORIŠIČ, Jože, 1966: *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor: Obzorja.
- SKJ 3 = TOPORIŠIČ, Jože, 1967: *Slovenski knjižni jezik 3*. Maribor: Obzorja.
- STRMČNIK, France, 1975: Pedagoška funkcija in zgradba šolske knjige. I. del. *Sodobna pedagogika* 26/7–8. 257–270.
- ŠTEFANC, Damijan, 2005: Učbenik z vidika didaktične teorije: značilnosti, funkcije, kakovost in problematika potrjevanja. *Sodobna pedagogika* 56/4. 172–185.
- VOGEL, Jerca, 2002: *Neposredno razvijanje poslušanja z razumevanjem in vrednotenjem pri pouku slovenskega jezika v prvem letniku gimnazije. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- VOGEL, Jerca, 2010: Zmožnost kritičnega sporazumevanja kot temeljni cilj jezikovnega izobraževanja v šoli. Milena Ivšek (ur.): *Pot k jezikovni politiki v izobraževanju*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. 106–135.
- VOGEL, Jerca, 2015: Modeli jezikovnega pouka pri predmetu slovenščina od leta 1990 do danes. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 173–183.

O TOPORIŠIČU

SLOVENISTIKA V SRBIJI: OD KPSNU DO STU

Maja Đukanović

Filološki fakultet, Beograd

Laura Fekonja

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6:378.046.4(497.11)

Izhajajoč iz doprinosa akademika Toporišiča k njuni ustanovitvi in razvoju, sta v prispisku¹ predstavljeni slovenistiki na univerzah v Beogradu in Novem Sadu. S svojim spodbudnim delom je Jože Toporišič podprl ustanovitev študija slovenščine na univerzitetni ravni in znanstveno sodelovanje ter zanimanje za slovenistiko, kar je vplivalo na objave številnih znanstvenih razprav in priločnikov za pouk slovenščine, katerih avtorji so slovenisti z univerzitetnih centrov nekdanje skupne države.

slovenistika v Srbiji, pouk slovenščine v tujini, mednarodno znanstveno sodelovanje

The article presents the establishment and development of Slovene Studies at the universities of Belgrade and Novi Sad, emphasizing the contribution of academician Jože Toporišič. Through his encouraging work, professor Toporošič supported the establishment of these university studies, as well as academic cooperation and an interest in Slovene Studies which influenced numerous academic discussions and guides for teaching Slovene written by Slovene Studies specialists from the former Yugoslavia.

Slovene Studies in Serbia, teaching of Slovene abroad, international academic cooperation

1 Uvod

Razvoj slovenistike v Srbiji na določen način sovpada z razvojem družbenopolitičnih odnosov med Slovenijo in Srbijo, saj bi ga načeloma lahko razdelili na obdobje pred obstojem skupne države, obdobje v Kraljevini SHS, obdobje v SFRJ in obdobje po letu 1991 – po osamosvojitvi Slovenije. Vsak od omenjenih segmentov ima svoje značilnosti in je na poseben način vplival na oblikovanje stanja slovenistike v Srbiji, kakršno je danes.

O slovenistiki v Srbiji je bilo v zadnjih letih napisanih več člankov (Đukanović 1994, 1998, 1999, 2007, 2010, 2011, 2014b, 2015; Đukanović, Kovačević 2011; Marković 1999), v katerih je predstavljen zgodovinski razvoj pouka slovenščine na različnih ravneh, sedanje stanje in problematika poučevanja slovenščine kot tujega,

¹ KPSNU: Komisija za pospeševanje slovenščine na neslovenskih univerzah; STU: Slovenščina na tujih univerzah.

a slovenščini sorodnega jezika ter razvoj znanstvenih sodelovanj med jezikoslovci iz Slovenije in Srbije.

V tem prispevku bo razvoj slovenistike v Srbiji obravnavan s stališča doprinosa akademika Jožeta Toporišiča, ki je podprl razvoj številnih lektoratov slovenščine po svetu, tako kot predsednik Komisije za pospeševanje slovenščine na neslovenskih univerzah (KPSNU) pa tudi kot slovenist, ki mu je bilo delo na lektoratih dobro znano iz lastnih izkušenj.

2 Zgodovina poučevanja slovenščine v Srbiji – obdobje pred skupno državo

Razvoj Univerze v Beogradu sega v leto 1808, ko je Dositej Obradović ustanovil t. i. veliko šolo, ki je delovala do leta 1813. V Beogradu je bil leta 1844 ustanovljen licej, leta 1863 pa je pridobil status velike šole. Sedež velike šole je bil v poslopju, ki ga je kapetan Miša Anastasijević, srbski magnat, daroval »svojemu ljudstvu«, in ravno v tej stavbi se je, vrsto let pozneje, začel pouk slovenskega jezika in književnosti. V okviru beograjskega liceja se je udeleževal pouk slovanske filologije, v veliki šoli pa je bila ustanovljena Katedra za zgodovino jugoslovanske književnosti (Anđelić idr. 1963: 350). Prvi učitelji so bili izšolani na takratnih vodilnih evropskih univerzah in so intenzivno sodelovali s kolegi v tujini. Leta 1905 je velika šola pridobila status univerze, na kateri je poučevalo 16 rednih in 18 izrednih profesorjev, študiralo pa 778 študentov.

V takšnem pedagoško-znanstvenem vzdušju, kjer je učni program predvideval predavanja ne samo iz srbske, ampak tudi iz drugih južnoslovanskih književnosti, je profesor književnosti Pavle Popović po izpopolnjevanju v Ženevi in Parizu leta 1905 odšel v Ljubljano, kjer se je čez poletje naučil slovensko in sistematično bral dela slovenskih piscev. Po vrnitvi je za svoje študente pripravil vrsto predavanj o slovenski književnosti, v študijskem letu 1907/1908 pa tudi tečaj slovenskega knjižnega jezika (Anđelić idr. 1963: 351). Zahvaljujoč prizadevanjem Popovića, se je v srbskih literarnih krogih okrepilo zanimanje za slovensko književnost, slovenski jezik in kulturo. Prevedena so bila prva literarna dela iz slovenščine v srbsčino.

2.1 Slovenščina v srbskih berilih med svetovnima vojnama

Med svetovnima vojnama (1918–1941) so srbska osnovnošolska berila vsebovala odlomke iz slovenske književnosti, najpogosteje v izvorniku, z dodanim kratkim glosarjem. Besedila so bila le ponazarjanje slovenščine, ni pa bilo predvideno, da bi se učenci slovenščine tudi naučili. O slovenski slovnici ni bilo nikakršnih razlag v srbskih slovnica iz tega časa. Izbor literarnih besedil pa je vendarle omogočal dokaj izčrpen pogled na slovensko slovstvo (Đukanović 1994: 279).

3 Obdobje v skupni državi SFRJ

Vse do druge svetovne vojne in še dve leti zatem so na beograjski univerzi bolj ali manj veljali stari učni načrti. Leta 1947 so bili univerzitetni učni načrti prenovljeni in notranja razdelitev univerze na novo organizirana (Anđelić idr. 1963: 363). V novih

učnih načrtih je pouk slovenščine kot enega izmed jugoslovanskih jezikov dobil svoj status v okviru Skupine za južnoslovanske jezike in književnosti, in sicer je bil za študente, ki so se odločili za diplomsko nalogo iz jugoslovanske književnosti, predviden pouk slovenskega jezika v tretjem letniku in izpit na koncu 6. semestra. V študijskem letu 1953/1954 je bil učni načrt prenovljen, enoletni tečaj slovenskega jezika pa je ostal.

Kot je razvidno iz fakultetnih sejnih zapisnikov, se pouk slovenščine v letih 1947–1958 ni izvajal, čeprav je bil predviden in je zanj obstajal interes med študenti. Težava je bila v tem, da nihče od slovenistov iz Slovenije ni bil pripravljen poučevati v Beogradu (Đukanović 1999: 35). Šele leta 1958 je dr. Rudolf Kolarič, takrat redni profesor slovenskega jezika na Univerzi v Novem Sadu, kamor je prišel iz službe na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, začel poučevati tudi na Univerzi v Beogradu. Ko se je Kolarič leta 1968 upokojil, ga je na mestu profesorja slovenskega jezika in književnosti v Novem Sadu zamenjal dr. Jože Pogačnik, ki pa je leta 1981 odšel na Univerzo v Osijeku.

Zapisnik z oddelčne seje Filološke fakultete v Beogradu priča, da v študijskem letu 1967/1968 Kolarič v Beogradu ni več učil, razpisano novo delovno mesto lektorja ali profesorja slovenskega jezika pa je ostalo nezasedeno (Đukanović 1999: 35). Po upokojitvi dr. Rudolfa Kolariča je v 60. letih na Filološki fakulteti v Beogradu slovenščino učil lektor Miha Mate, ki se je, kot pravijo oddelčni zapisniki, vsak teden vozil iz Ljubljane v Beograd, ni pa se hotel preseliti v beograjsko stanovanje, ki ga je bila pripravljena plačati Filološka fakulteta (Đukanović 1999: 36). Po nekaj letih so bili razpisi za delovno mesto predavatelja slovenskega jezika ponovljeni, in sicer leta 1974, 1975 in 1976. Na razpis leta 1976 se je prijavila slovenistka Katjuša Zakrajšek, ki je na delovnem mestu lektorice za slovenski jezik na Oddelku za srbski jezik in južnoslovanske jezike ostala, s prekinitvami zaradi bivanja v tujini, do leta 1997. Od študijskega leta 1989/1990 v Beogradu in Novem Sadu slovenski jezik poučujeta dr. Maja Đukanović in dr. Željko Marković, od 2008 pa tudi lektorice, poslane s Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik.

Vsi učitelji so za študente srbistike, občasno pa tudi za študente srbske književnosti, vodili enoletni tečaj slovenščine, katerega namen ni bil aktivno znanje slovenščine oz. razvoj jezikovne sporazumevalne zmožnosti, temveč predvsem razvijanje meta-jezikovnega znanja o slovenščini, torej poznavanje slovničnih ravni (fonetike, morfološke, sintakse), slovničnih pravil in razlik med obema jezikoma. Del programa je bilo tudi občasno prevajanje književnih besedil.

3.1 Osebni angažma Jožeta Toporišiča za ustanovitev slovenistike v Srbiji

Na urejanje slovenistik in vzpostavljanje današnjega stanja je pomembno vplivalo dejstvo, da je v Novem Sadu v študijskem letu 1987/1988 slovenščino učil Jože Toporišič, v naslednjem študijskem letu, 1988/1989, pa njegov asistent Velemir Gjurić (Marković 1999: 96), saj sta se osebno seznanila z zanimanjem za slovenščino v Srbiji in potrebo po kakovostnih predavateljih. Zaradi pomanjkanja kadrov, ki bi prišli iz Slovenije v Srbijo in v ostale države nekdanje jugoslovanske republike, se je Jože Toporišič odločil, da bo na Univerzi v Ljubljani začel usposablјati bodoče sloveniste,

filologe iz jugoslovanskih univerzitetnih središč (Beograd, Novi Sad, Osijek), ter jim z osebnimi prizadevanji omogočil enoletno bivanje in izpopolnjevanje v Sloveniji. Tako je v študijskem letu 1987/1988 na Filološko fakulteto v Beogradu in na Filozofsko fakulteto v Novem Sadu prispel dopis od KPSNU, da naj najdejo nekoga, ki je na magistrskem študiju jezikoslovja in je pripravljen priti za eno leto v Ljubljano na posebno usposabljanje, s pomočjo katerega bi se potem na beograjski in novosadski fakulteti lahko zaposlil kot asistent. Izbrana sta bila Maja Đukanović, ki je imela izkušnje s prevajanjem iz slovenščine, in Željko Marković kot izvrsten študent vzporednega slovanskega jezikoslovja. Oba učitelja sta bila v letu, ko sta bila na izpopolnjevanju v Ljubljani, zaposlena na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer sta imela naziv lektor za slovenski jezik. V obdobju enega leta se je Jože Toporišič zavzel za strokovni razvoj obeh učiteljev iz Srbije in tudi za Zlato Šundalić iz Osijeka; vsi trije so tako obiskovali različna predavanja na slovenistiki in imeli nato vsak mesec pri Jožetu Toporišiču izpit iz izbranega poglavja slovenske slovnice. Jože Toporišič je pri tem poskrbel, da je vse temeljilo na primerjalnem pristopu s srbohrvaščino. Po enoletnem usposabljanju so se učitelji vrnili na svoje matične fakultete, kjer so pričeli razvijati slovenistiko v okviru razpoložljivih možnosti.

3.2 Pomen dogajanj v drugi polovici 20. stoletja na področju slovenistike – obdobje KPSNU

Druga polovica 20. stoletja je bila izjemnega pomena za uveljavljanje slovenščine in slovenistike zunaj meja Slovenije. Slovenščina je bila v 60. letih 20. stoletja »zaznamovana kot prelomna in hkrati izjemno ustvarjalna tako za slovenistično jezikoslovje kot tudi za literarno vedo. Gre za čas, ko je humanistični segment slovenske univerze [...] utrjeval evropsko prepoznavnost« (Vidovič Muha 2014: 127). V začetku 60. let se je porodila ideja o organiziranju Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture, med pobudniki in organizatorji pa izstopa ime Jožeta Toporišiča, ki je bil na prvem Seminarju tudi lektor (prav tam: 132). »Okoliščine, v katerih se je rodila in uspešno realizirala zamisel o SSJLK in približno sočasno tudi organizirana univerzitetna skrb za slovenistični študij na tujih univerzah, so bile torej ustvarjalne, kritične, prežete s samozavestjo dejanske uspešnosti in učinkovitosti« (prav tam: 130).

V 70. letih se je nadaljevalo z uveljavljanjem pouka slovenščine v tujini, Jože Toporišič pa je imel pri tem pomembno vlogo. Od leta 1972 do 1976 je bil predsednik KPSNU. Njegove izkušnje z lektorata v Zagrebu, kjer je poučeval od 1954 do 1965, so zagotovo prispevale k učinkovitosti reševanja različnih težav in vprašanj (Rigler 1980).

3.3 Srbsko-slovenske kontrastivne razprave Jožeta Toporišiča

Stiki med slovenskimi in srbskimi jezikoslovci segajo v začetek 20. stoletja, ko sta na primer tesno sodelovala Fran Ramovš in Aleksandar Belić (Rotar 1990), toda v obdobju 60. in 70. let 20. stoletja, v skupni državi, slovensko-srbska kontrastivna preučevanja niso tako številna, kot bi lahko pričakovali. Jože Toporišič je tudi v tem segmentu opazno prispeval, saj je pisal in objavljal razprave in članke v zvezi s

srbskim jezikom (Toporišič 1972, 1981, 1991), občasno je tudi gostoval na Radiu Beograd in sodeloval pri načrtovanju pouka materinščine na zveznem nivoju (Rigler 1980). Poseben sociolingvistični pomen imajo Toporišičeve razprave iz 90. let o odnosu slovenščine in srbsščine v skupni državi, ki so večinoma tiskane v časopisu (Đukanović 2010: 148).

4 Obdobje po letu 1991 – STU

Po osamosvojitvi Slovenije oziroma po razpadu skupne države Jugoslavije se status pouka slovenščine v Srbiji ni bistveno spremenil. Tako kot prej se je pouk še naprej udejanjal na univerzitetni ravni v Beogradu in Novem Sadu, novost pa je bila, da so se Slovenci, živeči v Srbiji, ki so se nenadoma znašli v vlogi izseljencev/zdomceev, začeli zavedati pomena ohranjanja materinščine in prenašanja znanja slovenščine na potomce, kar je posledično, z ustanovitvijo društev Slovencev, pozitivno vplivalo tudi na status slovenščine.

Od leta 1990 naprej je imela slovenščina na univerzah v Beogradu in Novem Sadu, zahvaljujoč prizadevanjem Jožeta Toporišiča, urejen status, saj sta bila kot predavatelja angažirana mlada strokovnjaka iz Srbije, ki sta pouk slovenščine razvijala v tesnem sodelovanju s KPSNU, ki se od leta 1992 imenuje Slovenščina na tujih univerzah (STU). Kljub političnim nerazumevanjem med dvema državama je slovenščina obdržala status, ki ga je imela tudi prej – študenti srbskega jezika in književnosti so izbirali med slovenščino, makedonščino in bolgarščino ter so se tega predmeta učili dva semestra. Za slovenščino je vedno veljalo ogromno zanimanje, okoli 90 % študentov srbskega jezika in književnosti se je odločalo zanjo. Na prehodu v 21. stoletje se zanimanje za učenje slovenščine pri študentih dodatno krepilo in si želijo intenzivnejši pouk. Treba je omeniti, da slovenščina v skupni državi na univerzitetni ravni ni imela statusa »tujega« jezika, pač pa »jugoslovanskega«. Zato je študenti vse do leta 2006 in uvedbe bolonjske reforme niso mogli izbirati kot drugi ali tuji jezik.

Uvedba bolonjskega načina študija je imela za slovenščino v Srbiji, predvsem za njen status na Filološki fakulteti Univerze v Beogradu, zelo pozitiven učinek. Z veliko podporo STU je bil uveden štiriletni študij slovenščine, ki se udejanja vzporedno s študijem splošnega jezikoslovja ali tujega jezika. Slovenščina se je s t. i. nacionalnega oddelka preselila na Oddelek za splošno jezikoslovje oziroma na novo akreditirano smer Jezik, književnost, kultura, ki zajema študij vseh tujih jezikov in v okviru katere je tudi Oddelek za splošno jezikoslovje. Nosilka slovenističnih predmetov je dr. Maja Đukanović, ki ima od leta 2015 status redne profesorice. V študijskem letu 2007/2008 je Republika Slovenija v Srbijo poslala tudi učiteljico dopolnilnega pouka slovenščine Rut Zlobec, ki jo je Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik honorarno zaposlil na Filološki fakulteti v Beogradu. Z naslednjim študijskim letom je bila za lektorico v Beogradu s slovenske strani imenovana Zvonka Kajba, potem Andreja Ponikvar in nato Laura Fekonja.

V okviru lektorata za slovenščino, ki ima sedaj svoje prostore, se lahko študenti vseh študijskih smeri odločijo za dveletno učenje slovenskega jezika kot izbirnega tujega jezika, nekateri pa se odločijo za štiriletni študij. Poleg jezikovnih vaj so v okviru lektorata na voljo še predavanja, na katerih se v štirih letih študenti seznanijo z oblikoslovjem, glasoslovjem, dialektologijo in skladnjo slovenskega jezika, za študente srbistike pa je organiziran enoletni tečaj slovenskega jezika in kulture. Poleg omenjenih predmetov je bil uveden tudi predmet Uvod v slovensko kulturo, ki ni pogojen s študijem drugih slovenističnih predmetov in za katerega se odloča povprečno preko 600 študentov vseh smeri na Filološki fakulteti.

Od uvedbe štiriletnega študija slovenščine in prehoda na Oddelek za splošno jezikoslovje je pospešeno tudi sodelovanje srbskih in slovenskih jezikoslovcev ter drugih strokovnjakov, tako da so v tem obdobju nastali številni članki, priročniki in razprave s področja primerjalnega slovensko-srbskega jezikoslovja (več v Đukanović 2014a).

Delovanje beograjske slovenistike in novosadskega lektorata, kjer je sicer ostal samo enoletni tečaj, se udejanja z veliko podporo Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik. Ideje in načrti, zastavljeni v obdobju KPSNU, so se torej uresničili in se v dobri smeri razvijajo naprej, v dobro slovenščine in slovenistike.

Viri in literatura

- АНЂЕЛИЋ, Тагомир, ВУЧЕНОВ, Димитрије, САМАРЦИЋ, Радован, 1963: *Сто година Филозофског факултета*. Београд: Народна књига.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 1994: Slovenščina v srbskih berilih med dvema vojnama. *Slavistična revija* 42/2–3. 275–279.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 1998: Словеначки језик на београдском Универзитету. *Међународни симпозијум: Изучавање словенских језика, књижевности и култура у инсловенској средини*. Београд. 600–602.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 1999: Slovenščina na Univerzi v Beogradu. Marja Bešter, Erika Kržišnik: *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 2007: Ко, где, када, како и зашто треба да учи словеначки. *Савремене тенденције у настави језика и књижевности, Зборник радова*. Београд: Филолошки факултет. 385–390.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 2010: Српски и словеначки језик – развој контрастивних проучавања. Предраг Пипер (ур.): *Контрастивна проучавања српског језика: радови и резултати*. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за српски језик у поређењу са другим језицима. 147–154.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 2011: Domestic or foreign? (the Slovenian language in light of the Bologna Reform Process at the University of Belgrade). Agnieszka Będkowska-Kopczyk, Ljiljana Šarić, Libor Pavera (ur.): *Challenges for Foreign Philologies. Part 1: The Bologna Process and New Curricula*. Bielsko-Biala: Akademia Techniczna Humanistyczna w Bielsku-Bialej. 109–113.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 2014a: Slovenščina v Srbiji: preteklost, sedanjost in prihodnost. Hotimir Tivadar (ur.): *Prihodnost slovenščine in slovenistik po svetu. 50. SSJLK*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 177–184.
- ЂУКАНОВИЋ, Маја, 2014b: Pouk slovenskega jezika in kulture v Srbiji. Alenka Doležalová-Jensterle, Jansa Honzak Jahić, Andrej Šurla (ur.): *Sto let slovenistiki na Univerzite Karlove v Praze: pedagog a vedci ve stinu dejin. Vyd. 1*. Praha: Filozofická fakulteta Univerzity Karlovy. 405–411.

- БУКАНОВИЋ, Маја, 2015: Настава словеначког језика у Србији – изазови модерног доба. Весна Половина, Снежана Гудурић (ур.): *Примењена лингвистика данас – изазови модерног доба*. Београд: Друштво за примењену лингвистику Србије, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Новом Саду. 141–146.
- БУКАНОВИЋ, Маја, КОВАЧЕВИЋ, Борко, 2011: Достигнућа у настави словеначког језика као страног. Весна Крајишник (ур.): *Српски као страни језик у теорији и пракси II*. Београд: Чигоја штампа. 343–349.
- РАМОВЃ, Fran, BELIĆ, Aleksandar, 1990: *Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Beličem*. Ljubljana: SAZU.
- RIGLER, Jakob, 2013: Toporišič, Jože, akademik (1926–2014). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. www.slovenska-biografija.si (dostop 20. 4. 2016).
- ТОПОРИШИЋ, Jože, 1972: Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 20/3. 285–318.
- ТОПОРИШИЧ, Jože, 1981: Контрастивни поглед на творбу речи српскохрватског и словеначког језика. *Међународни научни састанак слависта у Вукове дане 7*. Београд. 167–173.
- ТОПОРИШИЋ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika: sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: DZS.
- VIDOVIČ МУНА, Ada, 2014: Nastanek Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture – čas spremembe jezikoslovnega koncepta. Hotimir Tivadar (ur.): *Prihodnost slovenščine in slovenistik po svetu*. 50. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 177–184.

JOŽE TOPORIŠIČ, ŠKRABČEVI DNEVI V NOVI GORICI IN DRUGA SLAVISTIČNA SREČANJA

Zoltan Jan
Nova Gorica

UDK 811.163.6:005.745:929Toporišič J.

V ustvarjanju Jožeta Toporišiča ima posebno mesto njegovo uredniško in organizacijsko delo, ne le zaradi obsega, pač pa tudi zato, ker odkriva osebne značilnosti profesorja, pri katerem se je učila večina referentov in aktivnih udeležencev »njegovih« simpozijev, ni pa prispevek usmerjen v analizo njegovih znanstvenih spoznanj.

Jože Toporišič, Stanislav Škrabec, slovenistika, Škrabčevi dnevi

A particular place in the career of Jože Toporišič is held by his editorial and organisational work, not only because of their scope, but also because they reveal certain personal characteristics of the professor, who influenced most of the contributing participants of »his« symposiums. The contribution does not aim to analyse his academic findings.

Jože Toporišič, Stanislav Škrabec, Slovene studies, Škrabec's symposiums

Organizacijsko delo Jožeta Toporišiča obsega vodenje ekip, ki so bile zadolžene za pripravo pomembnih priročnikov, kot je npr. *Slovenski pravopis*, pripravo in vodenje simpozijev, kongresov, seminarjev, zborovanj, med katerimi se jih je mnogo ciklično ponavljalo, na njih pa je včasih sodelovalo tudi po sto in več aktivnih udeležencev. Nekatera so še živa, praktično nobeno pa ni nastalo na njegovo pobudo. Kljub temu da je komajda kateri takšen dogodek potekal brez njega, je neprestano ponavljal, da ga nihče ne upošteva dovolj, da so vsi proti njemu in da ga vsi hočejo odriniti, ter z značilno zavzetostjo uveljavljal svoja načela in se spuščal v številne skorajda osebne polemike (Munih 2006). Vseeno je brez oklevanja sprejemal povabila k sodelovanju. Imel je sposobnost, da je skorajda lahkomišlno presegal objektivne meje in materialne okvire ter širil obseg prireditvev. Ko sem mu nekoč omenil tovrstne težave, je zamahnil z roko, češ, pustite to, to ni vaša stvar, bodo že drugi kako uredili. Tako je zaznamoval tudi srečanja z dolgo tradicijo. Vodil jih je s podrejenimi sodelavci, ki so si tako pridobili posebne izkušnje. Če niso bile vedno prijetne, pa so bile nedvomno poučne.

Škrabčeve dneve, ki še vedno potekajo, je vodil štirinajst let (1994–2008).¹ Zvrstilo se je šest simpozijev, osebno je vodil vsa zasedanja, uredil vse zbornike, v katerih so objavljeni referati, pa tudi popisi vse takratne dejavnosti, spremne prireditve, dodatne publikacije in drugi »posredni sadovi« Škrabčevega projekta, ki segajo od obnove

¹ Škrabčevi dnevi 2016. <http://skrabcevi-dnevi.zrc-sazu.si>

samostanske Škrabčeve knjižnice ter konzerviranja tamkajšnjih tridesetih inkunabul in Bohoričeve slovnice do postavitve doprsnega kipa v Novi Gorici, vsakoletnih koncertnih nizov *Cvetje z vrtov svetega Frančiška*, sodelovanja s Škrabčevo domačijo v Ribnici ter Ustanovo patra Stanislava Škrabca itn. Predsedoval je častnemu in organizacijskemu odboru, kasneje pa sodeloval z občasnimi vsebinskimi prispevki pri Škrabčevih publikacijah in leta 2011 kot slavnostni govornik pri odkritju spomenika. Delo je opravljal volontersko, tako da je bila več kot zaslužena nagrada, ki mu jo je leta 2004 podelila Ustanova patra Stanislava Škrabca za posebne zasluge na področju slovenskega jezika, jezikoslovja in uveljavljanja dela Stanislava Škrabca. Ni pa kazal nobenega zanimanja za konkretne »banalne« naloge, pa naj je šlo za pridobivanje sredstev in iskanje sponzorjev ali za prijavljanje na razpise, dogovarjanje z izvajalci, skrb za opremo in prostore, razmnoževanje gradiva, pripravo in izvedbo vsakokratne ekskurzije itn., tako da so te neprijetnosti opravili posamezniki, kar je razvidno iz arhiva, ki ga hrani Frančiškanski samostan na Kostanjevici nad Novo Gorico. To je jemal kot samoumevno, je pa znal ponergati, če je kje kaj zaškripalo. Takšen način dela je značilen tudi za njegovo vodenje drugega organizacijskega in uredniškega dela.

V frančiškanskemu samostanu na Kostanjevici nad bodočo Novo Gorico je nastala večina Škrabčevega jezikoslovnega dela. Objavljeno je bilo na platnicah 32 letnikov poljudne verske revije *Cvetje z vertov sv. Frančiška* (od 1880 do 1915, ko je prišlo zaradi 1. svetovne vojne do evakuacije samostana in do njegovega porušenja). Danes dokaj pozabljena revija je bila najprej zamišljena kot kopija sorodnih frančiškanskih revij, v kateri bi tako kot v mariborskem *Zvončku svetega Frančiška* objavljali predvsem prevode pretežno verskih prispevkov. Ko se je Škrabec vendarle vdal in prevzel uredništvo, jo je zastavil bistveno bolj ambiciozno (*cvetenje* namesto *pozvanjanja*), tako da so prevladovali izvorni prispevki in je imela v tistem času eno najvišjih naklad (Jan 1995). Tako so Škrabčeva znanstvena jezikoslovna dela pa tudi poročila, ocene, polemični ter poljudni spisi itn. izhajali v reviji, ki temu ni bila namenjena. Zaradi njenega poljudnega značaja, frekvence in časovnega razpona izhajanja se ni nikjer v Sloveniji ohranila v celoti na enem mestu. Jezikoslovci in ustanove so platnice s Škrabčevimi spisi posebej hranili in tudi Jože Toporišič je

v daljnem nemškem univerzitetnem mestu Saarbrücken take zbrane platnice v dveh povezanih zvezkih odkupil pri jezikoslovcu, ki je imel kar dvoje teh platnic. Nekateri teh Škrabčevih sestavkov so bili, ko se platnice niso ohranile, skrbno izpisani z roko. [...] Tega pisanja s platnic *Cvetja* je bilo za 1150 strani, deloma potiskanih tudi v prav drobnem tisku. (Toporišič 2010: 1)

Leta 1970 je Klub starih goriških študentov postavil veliko marmornato spominsko ploščo na vhod v frančiškanski samostan na Kostanjevici nad Novo Gorico, vendar se je množicam vernikov in obiskovalcem grobnice francoske kraljeve družine Burbonov in drugih prireditev bolj slabo vtisnila v spomin, tako da je bil »največji jezikoslovec prve polovice 19. stoletja« med Novogoričani pa tudi Slovenci nasploh malo znan (Zorzut 1970: 64; Jan 1979). Pošta Slovenije se je ob 150-letnici rojstva Simona Gregorčiča, Josipa Jurčiča in Stanislava Škrabca ter 150-letnici smrti Jerneja Kopi-

tarja odločila, da leta 1994 v seriji Znamenite osebnosti izda spominske znamke v njihovo čast; predstavili smo jih tudi v Goriškem muzeju na gradu Kromberk.

Morda so priprave na to dejanje dodatno nagovorile gvardijana Nika Žvoklja, da je spodbudil počastitev 150-letnice sobrata tudi v frančiškanskem samostanu na Kostanjevici nad Novo Gorico. Anica Ličen je sprejela izziv in jeseni 1993 povabila k pripravam širši krog sodelavcev. 7. januarja 1994 je bila maša zadušnica s proslavo in še nekaterimi prireditvami tako uspešna, da je kar klicala k nadaljevanju Škrabčevega projekta. Milena Hajnšek Holz, strokovna svetnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, je navrgla zamisel za simpozij o Stanislavu Škrabcu in obljubila sodelovanje svojega inštituta. Simpozij je nato postal periodičen in v Novo Gorico vrsto let privabljal vidnejše slovenske jezikoslovce na področju slovenistike, pa tudi goste iz tujine. Referenti so bili gostje organizatorjev in so se lahko poleg strokovnih srečanj udeležili tudi različnih kulturno-umetniških in družabnih dogodkov, kot veleva prvotni pomen besede simpozij. Srečanja so bogato odmevala tudi v sredstvih javnega obveščanja, saj smo ob posameznih dogodkih evidentirali tudi po šestdeset poročil, komentarjev, intervjujev, reportaž ... Manjše je bilo zanimanje med novogoriškimi slavisti, pritegnilo pa je nekatere sponzorje in donatorje, ki so projekt podprli na različne načine, ne le z denarnimi sredstvi. Kasneje je nastala tudi Ustanova patra Stanislava Škrabca, za kar ima največ zaslug pater Niko Žvokelj, ki je spodbujal prizadevanja tudi potem, ko ga ni bilo več v Novi Gorici. Ustanova ima od 2003 sedež v Hrovači pri Ribnici ter spodbuja znanstveno delo na področju slovenskega jezika in študentom slovanskih jezikov, klasične filologije in frančiškanom s pomočjo štipendij olajša nadaljnje izpopolnjevanje.²

Ko je Jože Toporišič sprejel vodenje Škrabčevih dni, je imel (kot vse svoje bogato življenje) številne obveznosti, skrbel je za dogajanje okrog novega slovenskega pravopisa, objavljaj vrsto drugih knjig in razprav, vodil več kongresov in simpozijev, med drugim tudi sorodne Pleteršnikove dneve v Pišecah in velik mednarodni simpozij o Kopitarju. Delal je požrtvovalno, odgovorno, natančno in zavzeto. Njegova energija je bila neverjetna, pojavila pa se je izčrpanost v vrstah sodelavcev, ki so se vse bolj omejevali na že znane teme in se vračali na že znane ugotovitve, tako da je sedanje vodstvo prenovilo koncept.

Jože Toporišič je izhodišča vsakega simpozija povezal z rdečo nitjo v enoten koncept, ki ga je opisal v vabilih in vsakokratnih predgovorih k zbornikom referatov. Uresničiti je skušal predvsem dva cilja. Strokovnjaki naj bi se še bolj poglobili v delo Stanislava Škrabca in pokazali njegovo vrednost v sklopu lastnih raziskav. Med množico tedanjih spoznanj naj za ilustracijo izpostavim le eno. Škrabec je pol stoletja pred Benvenistovo in Austinovo formulacijo teorije govornih dejanj imel jasne in še danes aktualne poglede na položaj, vlogo in obliko glagola v psevdoperformativnih izjavah ter povsem sodobno obravnaval glagolski vid in čas (Grgič 2003).

Ob jezikoslovnih so se pojavljali tudi referati, ki so osvetljevali splošnejša vprašanja, ki so zanimala Stanislava Škrabca, npr. vprašanje alkoholizma, njegove odzive na različne dogodke, njegove – za takratne čase že skoraj prevratne – poglede na

² Ustanova patra Stanislava Škrabca 2016. www.skrabceva-ustanova.si

položaj ljudskega jezika v bogoslužju, ki je bilo do 2. vatikanskega koncila leta 1965 v latinščini, itn.

Sezname vabljenih referentov je sestavil – a ne zapiral – Jože Toporišič, poleg tega pa pregledal vsa besedila in kontroliral korekture, sodeloval na večini tiskovnih konferenc, se udeležil domala vseh spremljajočih prireditvev. Vsa zasedanja je veherentno vodil in marsikaterega referenta povsem po nepotrebem celo okrcal pred avditorijem in med nastopom prekinil, tako da je včasih morala diskretno poseči in ga umiriti njegova soproga, tudi sama slavistka, ki ga je zvesto spremljala, dokler ji je zdravje to dopuščalo. Prenesti je bilo treba še marsikateri njegov izpad tudi pri dogovarjanju in piljenju dopisov, predgovorov, pisem, gradiva za predstavitve in novinarske konference. Prav te njegove značajske poteze in preganjavica, da ga hoče bog ve kdo spodnesti, da polemizira z njegovimi stališči, tako da njegov prav ne bi bil dokončen, so postopoma vse bolj zmanjševale pripravljenost za sodelovanje, čeprav se mnogi mladi strokovnjaki preprosto niso upali zavrtniti njegovega vabila (Kolšek 2006). Lahko pa je bil tudi spodbuden. Znal je pohvaliti napore sodelujočih in jih motivirati za nadaljnje delo (Zorko 2015). Naj navedeno ilustriram z drobno anekdoto. Pri prvem zborniku sem nekoliko več sodeloval in sam od sebe me je navedel kot sourednika, česar nisem niti najmanj pričakoval. Zaradi tega sem se čutil dolžnega, da še nekoliko več pomagam in sem njegovo uvodno besedilo pretipkal v računalnik, saj sam menda ni nikoli nobenega uporabljal, čeprav jih je menda imel doma kar nekaj. Ne vem, kaj me je presvetlilo, da sem mu izpis nato poslal na vpogled. Vrnil mi ga je vsega rdečega in okrašenega z množico popravkov, tako da me je žena zgroženo vprašala, kako sem si upal poslati mu takšno besedilo. Komajda mi je verjela, da gre za samopopravke profesorja, saj sem sam dodal le nekaj vrstic. Vestno sem vnesel vso rdečino in mu besedilo spet poslal in spet dobil vrnjeno vse rdeče. Vse skupaj se je trikrat ponovilo in takrat sem sklenil (pa do danes še ne uresničil), da bom nekoč primerjal te popravke in ugotovil, kaj in zakaj je pravzaprav toliko popravljal, saj je večkrat (verjetno nezavedno) povrnil prvo različico. Morda bi se z analizo odkrilo logiko tega likanja, vendar bi bil za to potreben kakšen nov Levstik, ki je nekaj podobnega poskušal ugotoviti pri Prešernovih rokopisnih variantah poezij. Enako je ravnal tudi pri besedilih drugih referentov in ni si težko predstavljati poleg rdečine na papirju zardevanja mlajših kolegov, ki so prvič sodelovali s svojim profesorjem nespornega slovesa in avtoritete ter se počutili »kot luči, ki ne svetijo«. Popravljaj je vse, kar mu je prišlo v roke, tudi pri drugih projektih, popravljaj je npr. tudi poročila lektorjev, že objavljena besedila, citate itn. Poleg tega ni zaupal nobenemu in je naknadno pregledoval tudi že korigirana, dokončna besedila. Predvsem pa mu je bilo težko dopovedati, da je njegov neupoštevan popravek nepravilčen. Drugače je ravnal le, če je naletel na področje, ki mu je bilo neznan, in se je počutil negotov, pa še takrat je navrgel kakšno o nerazumljivosti in nepotrebem kompliciranju. Tako je marsikdo raje požrl slino in sprejel njegov sporni popravek.

Kipenje njegove energije se je prenašalo tudi na druga področja, ki so spremljala Škrabčeve dneve in so natančno popisana v šestih zbornikih *Škrabčeva misel*. Predvsem se je to pokazalo pri najpomembnejšem podvigu, ponatisu *Škrabčevih jezikoslovnih del*, ki so izhajala na platnicah revije *Cvetje z vrto*v svetega Frančiška in

v sami reviji. Najprej je Jože Toporišič presegel zamisel za goli ponatis platnic in Rok Savnik, direktor kranjskega grafičnega podjetja Trajanus, se je potrudil pri računalniški obdelavi, tiskarskem oblikovanju in izboljšanju fotografij izvirnikov, ki so bili ponekod komajda še berljivi zaradi slabega papirja, neprimerne hranjenja, plesni in drugih poškodb. Temu je Toporišič dodal še spremno besedo, opombe in dopolnitve, ki jih je Škrabec pripravil sam za svoje nedokončane *Jezikoslovne spise*. Nastala so *Jezikoslovna dela 1–4*, ki prinašajo

celoten Škrabčev že objavljen opus in več, v 4. zvezku so objavljena tudi Škrabčeva pisma jezikoslovcem in tudi družinskemu in frančiškanskim bratom, pa seveda tudi Škrabčeve jezikoslovne spise znotraj časopisa Cvetje, od česar naj zlasti omenim njegovo pisanje ob tisočletnici življenja in dela za panonske Slovane svetih bratov Cirila in Metoda. (Toporišič 2010: 1)

Tako je nastala še četrta knjiga, v kateri so natisnjena

tista Škrabčeva dela od začetka njegovega javnega nastopanja 1870 do konca njegovega življenja l. 1918. Sestavine te 4. knjige Jezikoslovnih del so podane v 4 razdelkih. Najprej so natisnjena Škrabčeva dela iz novomeških gimnazijskih izvestij 1870, pa dela iz goriškega glasila Soča in iz celovškega Kresa 1881. Drugi del 4. knjige obsega pisanje o Cirilu in Metodu, v tretjem delu so iz nemščine prevedene 3 raziskave (ta dela so nato podana še v nemškem izvirniku), čemur sledita stvarno in imensko kazalo H. Majcenovič in V. Rupnik, tedaj mojih študentk na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Na željo tedanjega gvardijana samostana v Novi Gorici je tu naveden tudi moj sestavek iz Biografskega leksikona o Stanislavu Škrabcu. Četrty del te knjige prinaša Škrabčeva pisma (str. 270 do 388). Ta pisma so prispevali razni imenitniki, imajo pa naslednje naslovnike: Slovensko matico, Janeza Bleiweisa, Jakoba Sketa, Matijo Murka, Valentina Majarja, neznanega dopisnika, pa Luko Pintarja, Henrika Tumo, Ivana Prijatelja, brata Miho Škrabca (teh pisem bratu je skoraj 30), Ivana Vrhovnika, p. Kalista Mediča, Vincencija Kunstlja, Maksa Pleteršnika, Jana Boudouina de Courtenayja, Vatroslava Oblaka (teh je kar 32), Alekseja A. Šahmatova. (Toporišič 2010: 1)

Že pri prvem zvezku se je krepko zapletlo. V novogoriški tiskarni so ga natisnili pomanjkljivo, zato je organizacijski odbor s pravnimi sredstvi po več letih dosegel ponovni natis celotne naklade in naročnikom zamenjal prvi zvezek s ponatisom. Nadaljnje zvezke so natisnili v Kranju, vendar vezali v drugačno usnje itn. Zanimanje za razmeroma drago izdajo je bilo majhno in z velikimi napori je bilo doseženo, da je preostanek naklade odkupilo ministrstvo za vzgojo in izobraževanje ter ga poklonilo šolam. Žal se ni samostojno prodajal četrty zvezek, ki pa prinaša precej težje dostopno gradivo.

Tem štirim knjigam je Janko Moder leta 1999 pridružil še peto s 447 stranmi, *Imensko in stvarno kazalo k Jezikoslovnim delom patra Stanislava Škrabca*, ki omogoča hitro in natančno uporabo vsega jezikovnega gradiva. Jože Toporišič je seveda najprej to sprejel kot napad na kazalo, ki sta ga pod njegovim mentorstvom sestavili njegovi diplomantki in ga je objavil v *Jezikoslovnih delih*. V mučnih pogovorih je minimaliziral Modrovo delo in ga označeval za nepotrebno, a je na koncu le izšlo; dotedanje uspešno sodelovanje obeh pa se je ohladilo.

Po izdaji *Jezikoslovnih del* je Jože Toporišič povedal, da je Stanislav Škrabec edini slovenski jezikoslovec, ki ima tako zbrano in na enem mestu izdano vse, kar je v svojem življenju ustvaril. Čeprav zaslug za to ni izrecno priznal tudi tistim, ki so priskrbeli denar, se bodli s tiskarno, skrbeli za distribucijo naročnikom, za javne predstavitve itn., velja Jožetu Toporišiču priznanje in iskrena hvaležnost za delo, ki ga je opravil pri tem projektu za prepoznavanje in ovrednotenje Stanislava Škrabca in njegovega dela. Nihanja oziroma pavze, na katere opozarjajo že letnice izvedbe *Škrabčevih dni* (1994, 1996, 1998, 2002, 2005, 2007) in izdaje zbornikov *Škrabčeva misel* (1995, 1997, 1999, 2003, 2006, 2008), kažejo, da se je zatikalo zdaj na tem, zdaj na onem polju. Nihanja so opazna tudi pri kvaliteti referatov, ki so začeli ponavljati že znano, čeprav še ni bil izčrpan Toporišičev seznam predlaganih tem. Ne moremo trditi, da je vse to delo nastalo izključno po zaslugi Jožeta Toporišiča niti da ga je v celoti usmerjal. Ima pa velike zasluge, da se je razraslo in vzpelo iz hvalevredne zamisli, da se v matičnem samostanu dostojno počasti 150-letnica Škrabčevega rojstva. Preraslo je v mnogostranski projekt, ki živi v današnjih, drugače zasnovanih Škrabčevih dnevih. Nadaljujejo ga mlajši kolegi z Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici in Fakultete za humanistiko Univerze v Novi Gorici.

Viri in literatura

- Arhiv Škrabčevega projekta*. Hrani ga Anica Ličen v Novi Gorici oziroma Frančiškanski samostan na Kostanjevici nad Novo Gorico.
- Dan p. Stanislava Škrabca, 8. januar 2011: praznovanje 200-letnice frančiškanov na Kostanjevici v Novi Gorici: Odkritje in blagoslovitev spomenika na Erjavčevi ulici v Novi Gorici*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- DEBELJAK, Janez (ur.), 1998: *Škrabčevo leto v Ribnici 1998*. Ribnica: Občina.
- GRGIČ, Matejka, 2003: Antična filozofija jezika v Škrabčevem opusu: problem časa. Jože Toporišič (ur.): *Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 231–241.
- JAN, Zoltan (ur.), 1979: *Zbornik Goriške knjižnice Franceta Bevka: ob njeni tridesetletnici*. Nova Gorica: Goriška knjižnica Franceta Bevka.
- JAN, Zoltan, 1995: Škrabčeva osebnost v pismih bratu. Jože Toporišič (ur.): *Škrabčeva misel 1: zbornik s simpozija '94*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. [173]–179.
- JAN, Zoltan, 2015: Uvodna beseda: Akademik Jože Toporišič in Škrabčevi dnevi v Novi Gorici. Danila Zuljan Kumar, Helena Dobrovoljc (ur.): *Škrabčevi dnevi. Zbornik prispevkov s simpozija 2013*. Nova Gorica: Založba Univerze. www.ung.si
- KOLŠEK, Peter, 2006: Moje ugotovitve so precej končne: Akademik dr. Jože Toporišič ima osemdeset let. *Delo* 45/234 (9. 10. 2006).
- KOROŠAK, Bruno (ur.), 2001: *P. Stanislav Škrabec, frančiškan: v očeh sodobnikov* (Po njihovih stopinjah 1). Ljubljana: Brat Frančišek.
- MODER, Janko, 1999: *Imensko in stvarno kazalo k Jezikoslovnim delom patra Stanislava Škrabca*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- MUNIHI, Katja, 2006: Na Kostanjevici so Toporišiču izrekli zahvalo in priznanje za delo pri Škrabčevem projektu: predstavili so tudi zbornik, ki mu ga poklanjajo mariborski slovenisti in SAZU. *Primorski dnevnik* 62/244 (21. 10. 2006). 15.
- Pater Stanislav Škrabec 2005: oče slovenske fonetike: 1844–1918*, 2005. Scenarij Zdravko Duša; koscenarist Peter Zupanc; strokovni sodelavec Jože Toporišič; režija Matjaž Žbontar; v glavnih vlogi Stane Potisk. Ljubljana: Vizualni laboratorij, Zavod za kulturno dejavnost.

- PRETNAR, Bogi, 2006: V Ljubljani zame dolgo ni bilo mesta. To je eno najbolj grenkih dejstev v mojem življenju. Intervju z akademikom prof. dr. Jožetom Toporišičem. *Nedelo* 11/48 (3. 12. 2006). 22–23.
- SOLLNER PERDIH, Anka, 2007: Bibliografija akademika prof. dr. Jožeta Toporišiča (1996–2006). *Slavistična revija* 55/1–2. [419]–440.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1994–1998: *Jezikoslovna dela*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- ŠKRABEC, Stanislav, 2002: *Naša Kostanjevica* (Frančiškova pot 6, Doprinosi k zgodovini Primorske 2). Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: Življenje in delo Stanislava Škrabca. *Slavistična revija* 18/1–2. 179–217.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1972: Škrabec Stanislav. *Slovenski biografski leksikon* (knj. 3, zv. 11). Ljubljana: Zadruga gospodarska banka. 641–648.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1986: Bibliografija Jožeta Toporišiča: ob šestdesetletnici. *Slavistična revija* 34/4. 451–490.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 1995: *Škrabčeva misel 1: zbornik s simpozija '94*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Bibliografija Jožeta Toporišiča za desetletje 1986–1996: ob sedemdesetletnici. *Slavistična revija* 44/4. 485–501.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1997: Jezikoslovna dela I, II, III očeta Stanislava Škrabca. Zoltan Jan, France Novak (ur.): *Strokovno posvetovanje slavistov, Ljubljana, 12.–14. oktober 1995*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 177–179.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1998: Sprema beseda. Stanislav Škrabec: *Jezikoslovna dela* (zv. 4). Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 3–8.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2010: *Škrabčeva Jezikoslovna dela 1 do 4 in Kazalo. Predstavitev Jezikoslovnih del kupcem in uporabnikom knjig*. Rokopis pisma z dne 18. oktobra 2010 hrani Anica Ličen.
- ZORKO, Zinka, 2015: Odličen jezikoslovec, predan profesor in iskren prijatelj Jože Toporišič. *Spomin na Jožeta Toporišiča: zbornik povzetkov*. Pišece: Društvo za varovanje materinega jezika, naravne in kulturne dediščine Maks Pleteršnik.
- ZORZUT, Ludvik, 1970: Odkritje spominske plošče jezikoslovcu p. Stanislavu Škrabcu. *Srečanja* 5/23–24. 63–64.

TOPORIŠIČ KOT ORGANIZATOR IN VODJA PLETERŠNIKOVIH DNEVOV

Marko Jesenšek

Filozofska fakulteta, Maribor

UDK 811.163.6:005.745:929Toporišič J.

Toporišič je leta 1996 organiziral prve Pleteršnikove dneve v Pišecah, nato pa je simpozij vodil do leta 2003, ko je skrb za Pleteršnikovo jezikovno in slovaropisno delo prepustil Marku Jesenšku – njegov zadnji nastop na znanstveni konferenci in zadnja znanstvena objava (2011a) sta prav tako povezana s simpozijem v Pišecah, in sicer je predstavil Škrabčev pogled na naglasoslovje v Pleteršnikovem slovarju in tako simbolično sklenil svoje jezikoslovno delo s premislekom o dveh slovenskih jezikoslovcih, ki ju je najbolj cenil in jima je namenjal velik del svojega raziskovalnega in organizacijskega dela. V prispevku je analiziran Toporišičev pogled na Pleteršnikovo delo in pomen Toporišičevih Pleteršnikovih dnevov za razvoj slovenskega slovaropisja.

Toporišič, Pišece, Pleteršnikovi dnevi, slovaropisje

Toporišič organised the first Pleteršnik's Days symposium in Pišece in 1996 and continued until 2003, when he entrusted Marko Jesenšek with the care of Pleteršnik's linguistic and lexicographic work. His last lecture at an academic conference, as well as his last academic publication (2011a), were also connected to the symposium in Pišece: he presented Škrabec's view on accentology in Pleteršnik's dictionary. With that, Toporišič symbolically concluded his linguistic work with a discussion of the two Slovene linguists whom he valued the most and dedicated a considerable part of his research and organisational career to. In this paper, Toporišič's view of Pleteršnik's work is analysed as well as the importance of Toporišič's Pleteršnik's Days for the development of Slovene lexicography.

Toporišič, Pišece, Pleteršnik's Days, lexicography

Toporišičev pogled na Pleteršnika

Toporišič (2008a: 41) je za jezikovnega odličnika, poleg Bohoriča, Pohlina, Kopitarja, Miklošiča, Škrabca, Nahtigala, Ramovša, Riglerja, Bezlaja in Toporišiča, imenoval tudi »Miklošičevega sodelavca« in »velikega slovaropisca« Pleteršnika, ki je konec 19. stoletja »ustvaril delo, na kakršnega smo potem čakali skoraj sto let«, tj. do zaključenega SSKJ leta 1991. Pleteršnikovo slovaropisno delo povezuje s Škrabčevim jezikoslovjem in vprašanjem tonemskosti slovenskega jezika, ki ga je v slovarju uspešno reševal s pomočjo sodelavca Bartla, na teoretičnem področju pa dopolnjeval z Valjavčevim vedenjem o slovenskem naglasu ter Miklošičevimi in Cafovimi slovaropisnimi rešitvami. V slavnostnem govoru ob odprtju prenovljene Pleteršnikove domačije leta 1994 je Pleteršnika imenoval za »našega doslej največjega slovaropisca

slovenščine«, ki je »slovenskemu narodu – in svetu – odkril bogastvo in lepoto besedja njegovega jezika« (Toporišič 2006a: 537). Toporišič je prepričan, da je Pleteršnik zmožgal tako veliko in odgovorno delo v celoti zadovoljivo opraviti, ker je »neoviran odločal« o vseh slovaropisnih vprašanjih in je lahko »z veliko znanstveno natančnostjo odbiral gradivo« ter »organiziral nabiranje živega besednega zaklada po narečjih« in tako omogočil, da ga »s pridom porabljajo vse znanstvene in tehnične stroke« (Breznik 1949: 383–384). Ta Breznikov članek v *Slovenskem biografskem leksikonu* je Toporišič (1998: 177) imenoval za »vsebinsko bogat[ega]« in ga je prepoznal kot »osnov[o] marsičesa v pisanju o Pleteršniku po 2. svetovni vojni«.

Za slovensko slovaropisje in naglasoslovje je zelo pomembno, da je Pleteršnik sledil Škrabčevim in Valjavčevim raziskavam tonskih nasprotij slovenskega naglaševanja ter je tonemsko naglaševanje uvrstil v svoj slovar, čeprav je bila teorija na Slovenskem takrat povsem nova in znana le v ozkih strokovnih krogih. Toporišič (2006a: 541) mu je za razločevanje med potisnjenim in potegnjenim naglasom (izrazje je Škrabčevo) izrekel strokovno spoštovanje, ker »je bil tako pogumen, da je to naglaševanje prevzel v svoj slovar«.

Škrabec in Pleteršnik sta bila jezikoslovca, ki sta bila Toporišiču še posebno draga: prvi kot vrhunski jezikoslovec slovenist in začetnik modernega pogleda na slovensko slovnico, zlasti na področju naglasoslovja, drugi kot njegov bližnji rojak (Pišcece, Mostec), »zgleđ delavnosti in doslednosti v življenju« (Toporišič 1998: 175) in predhodnik v prizadevanjih za »sistemsko enotnost« slovenskega knjižnega jezika, izhajajoč iz Škrabčevega jezikoslovja:

V glavnem iz časa pred izidom Pleteršnikovega slovarja so zanimiva doslej širši javnosti nedostopna Škrabčeva pisma Pleteršniku: v njih se je Škrabec trudil in pri tem bil kar zelo, vendar ne v vsem, uspešen, da bi bilo oblikoglasno pisanje besed v Pleteršnikovem slovarju táko, da bi v veliki meri služilo tudi znanstvenemu raziskovanju (in to se tudi godi). (Prim. sedaj mojo izdajo P. Stanislav Škrabec, *Jezikoslovna dela* 4, Nova Gorica 1998, str. 326–334.) (Toporišič 1998: 177)

Toporišič je nekatera razhajanja v razumevanju slovenskega (tonemskega) naglasa – »[o] tem Pleteršnik v S-NS I, str. IX skoraj nekoliko podcenjevalno o Škrabcu« – pri obeh slovenistih pripisal čisto praktičnim potrebam Pleteršnikovega slovarja. Pri tem gre predvsem za ozko teoretično vprašanje razvrščanja naglasnih načinov v razrede oz. po besedotvornih vrstah in pomenskih skupinah ter za slovnično pomenskost, »poleg tega še za zgodovinsko razvojno, kar pa za Pleteršnika ni bilo tako uporabno« (Toporišič 2006a: 541). Pri samostalniški besedni vrsti npr. ni upošteval lastnoimenskosti, ki jo je Toporišič postavil za osrednjo raziskovalno temo svojega drugega simpozija v Pišecah leta 1999 (Pleteršnikovi dnevi, Simpozij slovenska lastnoimenskost), sledeč jezikoslovnim usmeritvam Stanislava Škrabca pri reševanju tega vprašanja, že v Toporišičevem času aktualni in občutljivi (ne)spolni rabi jezika v javnosti¹ in predvsem priimkovnosti ob pripravah na izid slovarskega dela novega

¹ Šlo je za razpravljanje, ali gre pri rabi moških in ženskih oblik poimenovanj za jezikovno ali družbeno vprašanje. Moški slovnični spol je nezaznamovan napram ženskemu, kar je omogočalo, da se je skupina ljudi moškega in ženskega naravnega spola zapisovala ali nagovarjala v moškem slovničnem spolu,

slovenskega pravopisa, tj. Toporišičevi odločitvi, da se v slovarskem delu *Slovenskega pravopisa* zapiše 500 najpogostejših ženskih spolskih priimkov (Toporišič 2001: 9). Pleteršniku »ni bilo treba reševati problematike, ki bi jo prineslo upoštevanje lastnih imen« (Toporišič 2006b: 555), saj le-teh ni uvrstil v *Slovensko-nemški slovar*, Toporišič pa je na drugih Pleteršnikovih dnevih (Pišece, 1999) odprl vprašanje priimkovnosti v slovenskem slovaropisju, in sicer zapisovanje osebnih imen, vzdevkov in hišnih imen ter izvor slovenskih priimkov, rabo lastnih imen v starejših slovenskih slovarjih in besedilih ter naselbinska, ledinska in domačijska imena. Zelo so ga zanimale ženske ustreznice priimkov (sam je predstavil najpogostejše moške priimke v Sloveniji, ki jim je pripisal ženske oblike, Irena Orel pa oblike priimkov v slovenskih uradovnih besedilih do 19. stoletja), ki jih je kot nadaljevanje neopravljenega Pleteršnikovega dela uvrstil v slovarski del *Slovenskega pravopisa*. Na simpoziju v Pišecah je tako odločitev napovedal kot »spomenik poimenovanjem slovenskih žena«. Pred tem (Pišece, 1996) je Toporišič na prvih Pleteršnikovih dnevih (Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar) presodil, da je Pleteršnikov pravopis v *Slovensko-nemškem slovarju* »prav odličen«, tako da bi ga (z izjemo izgovarjave trdega *l* pred samoglasniki kot *v*) »lahko v celoti prevzeli« (Toporišič 2006b: 556). Kljub temu pa je Pleteršnikov slovar še pred Levcem postavljaj tudi pravopisno in pravorečno normo slovenskega jezika, upoštevajoč tradicijo in Škrabčeve sodobne pravopisne odločitve. To se lepo kaže pri vprašanju *bravec* ali *bralec*, kjer se je Pleteršnik kompromisno odločil za Škrabčev zapis z *v*-jem (*poslušavec*), mestoma pa je ohranjal še etimološki *l*-jevski zapis trdega *l* v pisavi *tkalec*. »Pleteršnik je torej te stvari pisal zgodovinsko upravičeno, kakor jih je Škrabec utemeljeval [...], vendar ni sprejel njegove rešitve za *volilec*.« (Toporišič 2006b: 553)

Toporišič je nadaljeval z raziskovanjem Pleteršnikovega dela, tudi ko je vodenje Pleteršnikovih dnevov zaupal Marku Jesenšku. Odzval se je vabilu, da upoštevajoč Pleteršnikovo jezikovno izročilo natančneje razišče narečno lastnoimenskost v svoji rojstni vasi Mostec. Ugotovil je, da je ta »večinoma zemljepisna in bitijska, stvarna pa komaj kaj«, predvsem pa spreminjajoča se, »zlasti ko gre za priimke in krstna imena« (Toporišič 2004: 9). Leta 2007 je na Pleteršnikovih dnevih v Pišecah spregovoril o slovnični obvestilnosti Pleteršnikovega slovarja. Izhajal je iz svojega predhodnega spoznanja, da sta za zapisano tonemskost v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju* zaslužna Škrabec in Valjavec (Toporišič 2008b: 33). Pleteršnik je naš »prvi slovenski slovarnik, ki je besedam zapisoval tonemski naglas«, vendar še ni razlikoval enojnega in dvojnega brevisa, ki po Riglerjevi teoriji razlikujeta med akutiranostjo in cirkumfleksiranostjo kračine in sta normativno zapisana v *Slovenskem pravopisu* 2001. Za največjo zablodo naglasnosti v Pleteršnikovem slovarju je prepoznal zapisovanje nedoločnika z refleksi kratkega nedoločnika (prav tam: 34).

Zadnji Pleteršnikovi dnevi, na katerih je sodeloval Toporišič, so bili leta 2010. Slovensko zgodovinsko slovaropisje je v Pišecah poskušalo odgovoriti na vprašanje, ali nadaljevati Pleteršnikovo delo in sestaviti enoten slovar ali pa po dogovorjeni

upoštevajoč tudi načelo ekonomičnosti v jeziku, npr.: *spoštovani volivci* (tj. moški in ženske) namesto *spoštovane volivke in spoštovani volivci*.

enotni metodologiji najprej ločeno sestaviti zgodovinska slovarja osrednje- in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika in nato še novoslovenščine. Tako bi se izognili vprašanju (ne)knjižnosti posameznih besed in dobili dva neodvisna besedilna korpusa raznovrstnega slovenskega besedišnega razvoja na celotnem slovenskem jezikovnem prostoru, upoštevajoč dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika. Toporišič se je simpozija udeležil z razpravo o tem, kako je Škrabec razmišljal o zaznamovanju naglasov v Pleteršnikovem slovarju. Gre za njegovo zadnjo objavljeno znanstveno razpravo (Toporišič 2011a), v kateri je simbolno združil svoje raziskovanje slovenske naglasnosti ob soočenju teoretičnih in praktičnih rešitev svojih priljubljenih jezikoslovnih predhodnikov Škrabca in Pleteršnika. Opozoril je na daljši spisek besed, ki jih je Škrabec naglaševal tonemsko drugače kot Pleteršnik (prav tam: 17), in zaključil svoje več kot petinpetdesetletno znanstveno in raziskovalno delo na področju slovenskega jezikoslovja, tudi zelo natančnega raziskovanja slovenskega naglasa, s spoznanjem o (pre)kratki našega življenja, da bi lahko v njem spoznali vso znanost: »Tudi ob razpravljanju o teh vprašanjih se človeku nekako sili izreči z Latinci: *Vita brevis, ars longa.*« (prav tam: 18)

Pomen Toporišičevih Pleteršnikovih dnevov za razvoj slovenskega slovaropisja

Pleteršnikovi dnevi v Pišecah so Pleteršnikovo rojstno vas postavili v središče slovaropisnega dogajanja na Slovenskem, s pritegnitvijo strokovnjakov iz tujine pa so dobili tudi mednarodno razsežnost. Toporišič je bil njihov idejni ustanovitelj, vodja in predsednik Strokovnega odbora Maksa Pleteršnika vse do leta 2003, ko je za to funkcijo izbral svojega naslednika Marka Jesenška in mu naložil »lepo količino dolžnosti« z organiziranjem nadaljnjih simpozijev ter urejanjem in izdajanjem novih zbornikov, zavedajoč se, da ostaja še veliko neopravljenega dela (Toporišič 2001: 200); želel je, da Pleteršnikovi dnevi (p)ostanejo vsakoletno druženje slovenskih slovaropiscev, Pleteršnikov rojstni kraj Pišce pa prepoznano slovaropisno središče:

In še ostaja kar precej dovolj neosvetljenih strani njegovega dela (in sicer tudi slovarja, npr. njegovo zanimanje za lastnoimenskost, natančnejši vpogled v njegovo narodno-politično slovenstvo). Skoraj gotovo je, da Pišočani v zvezi [s] Pleteršnikom ne bodo mirovali in se bodo tudi slavisti radi odzivali njihovim vabilom na nadaljnje spoznavanje in vrednotenje Pleteršnikovega duha ter sploh tvarin, ki jim je Pleteršnik posvečal pozornost in raziskovalni red. (Toporišič 1998: 180)

Toporišičevo vlogo in pomen pri pripravi simpozijev v Pišecah so vsak s svojega stališča predstavili A. Benko (2011) v *Izzivih sodobnega slovenskega slovaropisja*, Dušič (2016) in Novak (2016) pa na Pleteršnikovih dnevih 2015, ki so v Pišecah potekali v spomin na akademika Toporišiča. Pred njimi je o svoji vlogi pri promociji življenja in dela Maksa Pleteršnika pisal tudi Toporišič (1998: 178–180) in opozoril na svoj prvi nastop v Pišecah:

Tisti čas (okoli 150-letnice Pleteršnikovega rojstva) so se prebudili tudi Pišočani in Pleteršniku na prostoru med šolo in kulturnim domom postavili spominski steber s Štovičkovo plaketo Pleteršnika. Slavnostni strokovni govorec je ob tem bil pisec teh vrstic. Vzpostavljeni so bili tudi neki stiki z lastnikom Pleteršnikove domačije, dr. Marijanom Hočevarjem.

Temu nastopu v začetku 90. let 20. stoletja so sledila Toporišičeva redna srečevanja s Pleteršnikom v Pišecah, in sicer najprej z govorom na proslavi 70-letnice smrti Maksa Pleteršnika septembra leta 1993 (govornika sta bila še predsednik SAZU France Bernik in akademik Franc Jakopin), nato pa 17. 9. 1994 še s svečanim govorom ob odprtju prenovljene Pleteršnikove hiše in stoletnici izida Pleteršnikovega *Slovensko-nemškega slovarja*. Pomembna dogodka sta bila v javnosti skoraj neopazna, čeprav je bil na obeh prisoten tudi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan. Toporišič se je čudil slabi medijski pokritosti obeh dogodkov, predvsem pa ni razumel Slovencev, ki se ob takrat še ne dolgo pridobljeni samostojnosti in lastni državi niso zmenili za Pleteršnika, enega izmed stebrov slovenstva in slovenskega jezika ter pomembnega nosilca (danes skoraj povsem pozabljene) pozitivne zgodbe o domoljubju. Zapisal je, da je bil javni odziv na oba pomembna pišeška dogodka v prvi polovici 90. let »razmeroma zelo slab«. Kasneje je tak mlačen odnos Slovencev do enega izmed slovenskih »prerokov« razočaran dopolnil v spoznanje, da »Slovenci na kulturniška prizadevanja le preradi gledajo s stališča dobička in jim torej simpozij v Pleteršnikov spomin ni prav nič mar« (Toporišič 2001: 201).

Oktober istega leta je bilo zborovanje Slavističnega društva Slovenije posvečeno Maksu Pleteršniku; v Krškem je nastopil Toporišič, ki je pripeljal udeležence tudi v Pleteršnikove Pišce. *Zbornik Slavističnega društva Slovenije 5*, ki je izšel leta 1997, je urednik France Novak podnaslovil *Maks Pleteršnik, Zborovanje slavistov, Krško in Pišce 1994*, v njem pa je Toporišič objavil prispevek z naslovom *Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar*, tj. v referat razširjeni slavnostni govor s septembrskega odprtja prenovljene Pleteršnikovine v Pišecah. Z referatom *O pravopisnem slovarstvu* je leta 1995 nato sodeloval na okrogli mizi o slovenskem pravopisju, ki jo je pripravil tedanji predsednik Slavističnega društva Slovenije France Novak (2016), naslednje leto pa je v Pišecah organiziral prve Pleteršnikove dneve: »[K]ončno [se je] uresničil od mene že 1994 predlagani Simpozij o Pleteršnikovem slovarju.« (Toporišič 1998: 179) Večino referatov je objavil v prvem zborniku z naslovom *Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar, Zbornik s simpozija '96 v Pišecah*. Leta 1999 je uredil in izdal še zbornik razprav o slovenskih lastnih imenih *Simpozij Slovenska lastnoimenskost, Zbornik s simpozija '99 v Pišecah*, ki je »dobrodošlo poživilo slovenske jezikoslovne literature z imenoslovnega področja« in odpira vrata novim raziskavam »slovenske jezikovne in duhovne individualnosti« (Toporišič 2001: 200).

Toporišič je z zasnovo in organizacijo Pleteršnikovih dnevov v Pišecah pokazal, da lahko slovaropisno delo učinkovito pokaže na pomembnost slovenskega jezika v družbi evropskih narodov, ter nas opozoril, da se moramo zavedati: (1) svoje družbene in kulturne identitete, kar je povezano z jezikovno samobitnostjo; (2) pomena nenehnega jezikovnega razvoja, s katerim se je mogoče odzivati na evropske ekonomske in tehnološke izzive; (3) pomena razvijanja lastnih tehnologij, ki jih mora spremljati tudi domača terminologija; (4) pomena vlaganja sredstev v humanistične raziskovalne projekte, saj na podlagi njih spoznavamo jezik in sebe ter se tako bolj samozavestno umeščamo v skupni evropski prostor (Jesenšek 2011: 11). Po Toporišičevi zaslugi pišeški simpoziji vrednotijo slovensko slovaropisje in povečujejo

zanimanje za Pleteršnika ter spodbujajo nove slovaropisne projekte, izhajajoče iz Pleteršnikove pozitivne slovaropisne dediščine.

Literatura

- BENKO, Anja, 2011: Pregled dosedanjih izdaj Pleteršnikovih zbornikov. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja* (Zora 75). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 448–491.
- BREZNIK, Anton, 1949: Maks Pleteršnik. France Kidrič: *Slovenski biografski leksikon*, 7. zvezek. Ljubljana: SAZU.
- DUŠIČ, Martin, 2016 (v tisku): Toporišič in Pleteršnikovi dnevi. Marko Jesenšek (ur.): *Toporišičevo leto* (Zora 115). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- JESENŠEK, Marko, 2011: Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja* (Zora 75). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 9–11.
- NOVAK, France, 2016 (v tisku): Pojasnilo o okrogli mizi iz začetkov Pleteršnikovih dni v Pišecah. Marko Jesenšek (ur.): *Toporišičevo leto* (Zora 115). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 1998: *Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar. Zbornik s simpozija '96 v Pišecah*. Pišce: Komisija Maks Pleteršnik; Novo mesto: Dolenjska založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2001: Ženske oblike 500-tih najpogostejših priimkov v Sloveniji. Jože Toporišič (ur.): *Simpozij Slovenska lastnoimenskost*. Pišce: Komisija Maks Pleteršnik; Novo mesto: Dolenjska založba. 5–20.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: Lastnoimenskost v vasi Mostec. Marko Jesenšek (ur.): *Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika. Slovenska zemljepisna imena*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije; Pišce: Društvo Pleteršnikova domačija. 9–17.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006a: Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar. Jože Toporišič: *Besedjeslovne razprave* (Linguistica et philologica 13). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 537–549.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006b: Pleteršnikov pravopis v Slovensko-nemškem slovarju. Jože Toporišič: *Besedjeslovne razprave* (Linguistica et philologica 13). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 550–559.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008a: Slovenska jezikoslovna odličnost. Univerzalna odličnost kot nova paradigma uspešnega sodelovanja med državami in kot motivacija za zdravo življenje in uspešno delo. *20. forum odličnosti in mojstrstva Otočec 2008*. Novo mesto: Društvo ekonomistov Dolenjske in Bele krajine. 41–47.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2008b: Slovnična obvestilnost Pleteršnikovega slovarja. Marko Jesenšek (ur.): *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja* (Zora 56). Maribor: Filozofska fakulteta. 25–35.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2011a: Škrabec o zaznamovanju naglasov v Pleteršnikovem slovarju. Marko Jesenšek (ur.): *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja* (Zora 75). Maribor: Filozofska fakulteta. 13–18.
- TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 2011b: *Simpozij Slovenska lastnoimenskost. Zbornik s simpozija '99 v Pišecah*. Pišce: Komisija Maks Pleteršnik; Novo mesto: Dolenjska založba.

JOŽE TOPORIŠIČ IN MARJA BORŠNIK

Francka Premk

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 929Toporišič J.:929Boršnik M.

Jože Toporišič je dokaj pozno prišel do svojega poslanstva. Pričujoči sestavek ponazarja okoliščine v zvezi z njegovim doktoratom, povezane z njegovo glavno referentko Marjo Boršnik, in dejstva, ki so pripomogla, da so se mu odprla vrata v jezikoslovje na ljubljanski Filozofski fakulteti.

Toporišič, Boršnik, Finžgar, disertacija, dnevniki

Jože Toporišič came to his true vocation very late. The present article illustrates the circumstances of his doctoral thesis and the conditions that helped him to start his linguistic career at the Faculty of Arts at the University of Ljubljana.

Toporišič, Boršnik, Finžgar, doctoral thesis, diaries

Marja Boršnik (1906–1982), glavna referentka in vodja promocijske komisije za obrambo Toporišičeve disertacije in recenzentka njene knjižne objave, je izdelala natančen program za osnovanje literarnozgodovinskega inštituta. Zamisel sta v času svojega službovanja v Zagrebu podprla tudi Jože Toporišič in Jože Pogačnik. M. Boršnik je uspelo priklicati Toporišiča iz Zagreba v Ljubljano, ni pa mogla uresničiti skrbno načrtovanih načrtov in zaposliti najperspektivnejših raziskovalcev, ker zaradi nepredvidenih zapletov do ustanovitve inštituta ni prišlo. Odločujoči so namreč menili, da niti inštitut niti literarni muzej nista potrebna. V nasprotnem primeru bi se Toporišič lahko dolgoročno zapisal literarni zgodovini in ne jezikoslovju, kamor ga je pozneje usmerilo življenje.

Zakaj je Toporišič za disertacijo, ki jo je prijavil v Ljubljani, izbral prvenstveno literarno temo *Nazorska in oblikovna struktura Finžgarjeve proze?* V Ljubljani ni mogel najti ustrezno strokovno usmerjenega univerzitetnega učitelja filologa, ki bi se ukvarjal s stilistiko in bi ga bil pripravljen strokovno pospremiti do doktorata. Med jezikoslovci srednje, še aktivne generacije ga ni bilo. V končni fazi je bila prva odločilna referentka Marja Boršnik, soocenjevalec zagrebški profesor Fran Petreč, član komisije pa še Anton Bajec. Podrobnosti so prišle na dan pri zbiranju gradiva za monografijo o Marji Boršnik (Premk, Premk Bogataj 2015), njenih zapiskov, dnevnih pričevanj in korespondence.

Pri M. Boršnik je že do tedaj doktoriralo večje število slavistov. Naštejmo imena njenih doktorandov, ki so bili pozneje na vidnih položajih univerzitetnih profesorjev: Boris Paternu (doktoriral 1960), France Bernik, predsednik SAZU (1960), Franc

Zadavec (1962), Jože Pogačnik (1963), Jože Toporišič (1963), Janez Rotar (1964), Branko Berčič (1965), Matjaž Kmecl (1970). Njena kandidatka Alenka Glazer, pesnica, je predložila svojo disertacijo, a zaradi odklonilne ocene glavnega mentorja Dušana Pirjevca žal ni uspela promovirati. Marja Boršnik je dolga leta spodbujala in usmerjala Helgo Glušič (1973), rusistko Vero Brnčič (1976), Jožeta Koruzo (1978) in še mnoge druge, ki so doktorirali po njeni smrti leta 1982.

V pismu 15. decembra 1954 ji Toporišič iz Zagreba izraža globoko hvaležnost in navaja, da mu je pripomogla do prve profesure:

Kar sram me je, da sem Vam še vedno dolžan zahvalo za Vašo naklonjenost, ki mi je pripomogla do prof. službe v Novem mestu [...] sem se v razredu prav dobro počutil in mislim, da bi bile izkušnje, ki si jih človek pridobi pri napornem pedagoškem delu na gimnaziji, koristne prav vsakemu, ki kakorkoli oblikuje novi profesorski naraščaj.

Toporišič je pri njej najprej diplomiral in iz njegove korespondence je razvidno, kako mu je bila profesorica že od vsega začetka naklonjena. Z izpitnimi vprašanji ga je navdušila za sodobne literarnozgodovinske pristope. Spodbudila ga je, da razišče celotnega Frana Saleškega Finžgarja, in mu zagotovila, da za raziskavo nekoč svetovnonazorsko kočljivega avtorja »še ni prezgodaj«. Istočasno s sprejeto disertacijo je izšla tudi njena knjiga *Študije in fragmenti*, kjer obravnava Finžgarja med sedemdesetletniki, stebri slovenske književnosti in jezika (Boršnik 1962: 247–248). S tem je prevzela nase odgovornost za morebitne zaplete z oblastjo. Njegovo nadarjenost je skušala usmeriti v meddisciplinarne raziskave literarnozgodovinske in jezikovne danosti. Zato je zanj porabila več časa kot za druge doktorande.

Finžgar je ostal Toporišičeva osrednja tema nadaljnjih šest let,¹ do disertacije, v kateri je, če povzamemo pismo drugega referenta, »želel ugotoviti stilne faze in tipe v razvoju proze s stilističnimi in drugimi raziskavami« (Petrè Boršnikovi, 9. april 1963).

Študij stilistike in organskega periodičnega ustvarjalnega ritma v Finžgarjevi skoraj osem desetletij trajajoči ustvarjalnosti je od referentke zahteval temeljite priprave. Poglede na jezik med obema vojnama je posebej izpostavila v rokopisnih pripombah k teoretični raziskavi impresionizma v besedni umetnosti (Luise Thon 1928) in jih razvijala pri monografskih analizah. Toporišičevo preobčutljivost je poznala in je soocenjevalcu disertacije Petretu napisala, da je bila do njega veliko bolj prizanesljiva s svojimi pripombami kot pri kateremkoli od doktorandov, celo bolj kot pri svojem asistentu Paternuju, da pa Petrè njeno oceno lahko kjerkoli izboljša in dopolni, če tako misli, ker kandidatu noče narediti niti najmanjše krivice:

Kar sem napisala, sem napisala po svoji vesti in spoznanju in več ne bi mogla spreminjati [...] Zato Te prosim, da priloženo oceno dopolniš in črtaš tako, kot se zdi Tebi prav [...] Največ časa sem žrtvovala Toporišiču² in ta se je pri najini žgoči diskusiji³ čudil, da ga tako dobro – namreč Finžgarja – poznam. Prebral je mojo oceno

1 Od 1956 do 1962; od 1956 do 1959 je zbiral gradivo.

2 Od vseh doktorandov, ki so delovali na Hrvaškem; med njimi sta tudi Jože Pogačnik in Janez Rotar.

3 Gre za klasično polemiko med linearnim premočrtnim strukturiranjem in vrednotenjem individualne globine.

in dala sem mu vso možnost, da se ubrani vsakršne krivice, ki bi mu jo nehote kje prizadela (Pismo Boršnikove Petretu, 11. april 1963).

Poglejmo si nekaj zanimivih podrobnosti o razhajanju kronoloških izhodišč v delovanju Finžgarja kot pisatelja pri Toporišiču in M. Boršnik: »Toporišičevi razdelitvi na osem obdobj (str. 3 v oceni) si postavila svojo z enajstimi razdobji, od katerih vsako šteje natančno sedem let« (str. 4 v oceni) (pismo Petreta Boršnikovi, 9. april 1963). Izračuni periodičnih krivulj so pri glavni referentki segali v rano mladostno dobo, upoštevajoč »vse, tudi najneznatnejše ustvarjalno delo od prvih začetkov do zaključka, čeprav je za vsako obdobje značilno najkvalitetnejše in tisto, kar prinaša nekaj novega, ne pa stare usedline« (Pismo Boršnikove Petretu, 11. april 1963). Ne Toporišič ne Petrè seveda nista mogla poznati vseh poglobljenih pogovorov o človeku in besednem umetniku Finžgarju, ki so zbliževali M. Boršnik z njeno prijateljico, pesnico Kristino Šuler, ki je sorojaka Finžgarja dobro poznala. Po njenih besedah so Finžgarjevi prvi začetki, ko je kot gimnazijec objavljajl pesmi v časopisu Alojzijevišča *Domače vaje*, napovedovali umetnika (prim. tudi Žebovec 2010: 13). M. Boršnik in K. Šuler je bilo povsem jasno, da je bila Finžgarju v zibko položena tako vezana kot nevezana beseda. M. Boršnik je Toporišiču to svoje vedenje posredovala in pomagala z nasveti tudi na svojem domu.⁴ Kot spodbudo za lastno ustvarjalno pot mu je predstavila generacijski ustvarjalni princip pri obravnavanih avtorjih. Vsi ti pogovori so prispevali k Toporišičevemu razumevanju geneze Finžgarjevih stvaritev in tudi k njegovemu poznejšemu poglobljenemu analitičnemu pristopu k jeziku in literaturi.

Svojo oceno, prilagojeno zahtevam na ljubljanski katedri, je M. Boršnik Toporišiču pokazala, še preden jo je oddala na dekanat. Njegovo nedatirano pismo iz Hamburga leta 1963 priča, da ga ocenjevalkine pripombe niso pretirano vznemirile, saj jo je naknadno prosil, naj bo vsa procedura končana pred počitnicami, tako da si še lahko spočije. M. Boršnik se je zato ponovno obrnila na profesorja Bajca, tretjega častnega člana komisije, da doktorandovi prošnji ugodí:

Spoštovani tovariš dr. Bajec, na zadnji seji FU je bila sprejeta Toporišičeva disertacija, datuma obrambe pa definitivno nismo mogli določiti, ker na mojo dopisnico nisem prejela Tvojega odgovora, kdaj utegneš priti k obrambi. Lepo te prosim, če bi mi hotel čim prej sporočiti, ali se Ti zdi datum 27. junij za obrambo Toporišičeve disertacije primeren. Če ta dan ne utegneš, Te prosim za sporočilo, kateri dnevi bi bili Tebi najugodnejši za to.

Tako Bajec kot Petrè sta bila takoj pripravljena sprejeti rok, ki ga je kolegica predlagala.⁵ Različna stališča do podane snovi so se izravnala in v ničemer niso vplivala na ocene. Po sklepu komisije je bila disertacija soglasno pozitivno ocenjena. Tudi pri zagovoru ni bilo nobenih zapletov.

Toporišič se je v disertaciji zahvalil referentki: »Prof. Boršnikovi je avtor hvaležen še za nekaj ur dragocenega časa, ki ga je žrtvovala za pogovor o njegovi disertaciji

⁴ O tem, kako je sprejela Toporišiča v svojem domu, priča Alenka Glazer.

⁵ Toporišič je zaradi nesporazuma živel v prepričanju, da je M. Boršnik zavlačevala s postopkom.

[...] Nadalje se avtor zahvaljuje univ. prof. dr. Marji Boršnik, ki mu je podpisovala poročila, na podlagi katerih je od Rektorata Univerze v Ljubljani dobival dve leti štipendijo po 6000 din mesečno.« (Toporišič 1962: 395)

Recenzentkine mile in dobrohotne, a natančne in temeljite pripombe k disertaciji so odločilno prispevale k njeni nemudni objavi že leto po promociji 1963. Po letu 1964 pa Toporišič M. Boršnik ni več omenjal. V objavljeni disertaciji (Toporišič 1964) so redki navedki v zvezi z njo bodisi zgolj citatni (prav tam: 10) bodisi disonančni (prav tam: 24–25, 313), ker je ob navedku »je ohranil mentaliteto grun-tarja« (prav tam: 25) izpustil sobesedilo in je pomemben podatek o njem dodal v odnosnici 138: »V Študijah in fragmentih 1962, 247, je zadnja pripomba odpadla, dodana pa je misel, da je Finžgarja 'čas vsaj po vrhu oplazil'« (prav tam: 313).

Znotraj sobesedila je citirana izjava izrazito dobronamerna, naklonjena Finžgarjevemu kmečkemu poreklu:

Ker je [Finžgar] ostal zvest tradiciji svojih kmečkih prednikov, a ga je čas vsaj po vrhu oplazil, je s takšnim prijemom lahko spretno združil zahteve naprednejših katoliških leposlovnih kritikov z umetnostnimi načeli naših poetičnih realistov »petdesetletnikov«, katerih smer zastopa v glavnem tudi sam. (Boršnik 1962: 247)

V Toporišičevem *Slovenskem pravopisu* 2001 se med zgledi znajdejo vsi slovenski slovstveni zgodovinarji starejše generacije (Ocvirk, str. 1003; Petrè, str. 1096; Slodnjak, str. 1443; Žigon, str. 1798) ter slovenski jezikoslovci (Bajec, str. 347; Bezljaj, str. 362), torej oba pomožna člana njegove doktorske komisije in celo slovenski igralec Boršnik (str. 380), stric M. Boršnik, ni pa imena Marje Boršnik.

V Zagrebu je imel Toporišič delovno mesto od 1954 dalje. Navedimo njegovo prošnjo za premestitev na ljubljansko univerzo, ki je bila za Marjo Boršnik, naslovnico, zavezujoča:

Star sem že 36 let, veliko delam, precej sem že objavil tudi po uglednih revijah, celo knjižico že imam,⁶ vedno sem bil zaveden Slovenec in discipliniran državljan, pa nisem bil vreden položaja kakšnega asistenta v Ljubljani, kjer je istočasno na zadevnih mestih precej ljudi, ki nimajo vseh teh lastnosti. Žalosten je človek, ko vidi, da nekaj važnega pri nas Slovencih ni prav, ko s samo poštenostjo, delavnostjo, svojo glavo in neklečplaznostjo ne prideš nikamor. Saj se ne da primerjati, vendar sem ravno tako izobčen, kot je bil svoje čase Cankar, kmalu bo deset let kar živim izven Slovenije, a vedno mislim nanjo, se ne morem od nje odtrgati, čeprav bi nemara bilo bolje, ko bi se končno odločil tudi za kaj takega. Proti meni so bili (in so pač še) ljudje, ki jim nisem nikoli nič žalega storil, bivši sošolci so storili vse, da mi onemogočijo prihod v Ljubljano, starejši so bili užaljeni, ker se je iz mojih kritik razodevala pobeljena gniloba slovenske slavistike. Lepo vas pozdravlja Jože Toporišič. (Toporišič Boršnikovi, Hamburg 1963)

Profesorica ga je pod težo argumentov z nemajhnimi naporii uspela poklicati na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Tam se je njegovo literarnozgodovinsko delo končalo in odprla se mu je pot jezikoslovca, ki si jo je alternativno pripravljaj že v Zagrebu. V disertaciji jo je nakazal z že obrušeni jezikovni znanjem in med drugim

⁶ Mišljena je njegova prva knjižna objava.

tudi z vnetostjo za tvorbo novih besed, kot npr. »Glavne poteze finžgarologije pa so naslednje«, »nekaj levstikizmov« (Toporišič 1964: 212) in s svojo aktivno vključenostjo v Zagrebški lingvistični krožek (Toporišič 1963: 9).

Marja Boršnik je bila *spiritus agens* Toporišičeve znanstvene poti. Najprej mu je našla mesto gimnazijskega profesorja, budila mu je zanimanje za stroko, odobrila je avtorja in temo njegove doktorske disertacije, bila je njena glavna referentka in recenzentka objave. Omogočila mu je štipendijo in priskrbela mesto na ljubljanski univerzi.

Toporišič M. Boršnik skoraj ni omenjal, se ji je pa bogato oddolžil s tem, da je trajno zapisal zapostavljenega jezikoslovca Stanislava Škrabca med znamenite moške slovenske kulturne zgodovine in s tem nadaljeval njeno dosledno zavzemanje za odrinjene velikane slovenske pisane besede.⁷

Literatura

- BORŠNIK, Marja, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja.
- PREMK, Francka, 2002: Škrabčevo soočanje s staro hebrejščino in izvornim besedjem. Jože Toporišič (ur.): *Škrabčeva misel IV*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 113–123.
- PREMK, Francka, PREMK BOGATAJ, Eva, 2006: Škrabec v zvezi z Leskienom. Jože Toporišič (ur.): *Škrabčeva misel V*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 273–284.
- PREMK, Francka, PREMK BOGATAJ, Eva, 2015: *Prof. dr. Marja Boršnik, prva dama slovenske slavistike*. Kranj: Mestna občina, Gorenjski muzej.
- THON, Luise, 1928: *Die Sprache des deutschen Impressionismus*. München: Max Hueber Verlag.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1962: *Nazorska in oblikovna struktura Finžgarjeve proze*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1964: *Pripovedna dela Frana Saleškega Finžgarja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2001: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŽEBOVEC, Marjeta, 2010: *Slovenski književniki rojeni od leta 1870 do 1899*. Ljubljana: Založba Karantanija. 13–17.

Uporabljeni so bili izvorni dokumenti: korespondenca, dnevniki iz zapuščine Marje Boršnik.

⁷ Boris Paternu je Marjo Boršnik ob jubilejni svečanosti 110. obletnice njenega rojstva na SAZU 4. 2. 2016 označil za »heretika«, ker se je vedno potegovala za zamolčane in politično preganjane slovenske ustvarjalce in ustvarjalke. Pod Toporišičevim uredništvom sta izšla tudi dva prispevka o Škrabcu izpod peresa njene hčere in vnukinje (Premk 2002; Premk, Premk Bogataj 2006).

Recenzentke in recenzenti

- Agnieszka Będkowska-Kopczyk**, Karl-Franzens-Universität, Institut für Slawistik, Merangasse 70, 8010 Graz, Avstrija
- Marja Bešter Turk**, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Aleksander Bjelčevič**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Aleksandra Derganc**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Helena Dobrovoljc**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Maja Đukanović**, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Studentski trg 3, 11000 Beograd, Srbija
- Tomaz Erjavec**, Institut »Jožef Stefan«, Odsek za tehnologije znanja, Jamova cesta 39, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Vojko Gorjanc**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Miran Hladnik**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Nataša Jakop**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Marko Jesenšek**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
- Peter Jurgec**, University of Toronto, Department of Linguistics, 100 St. George St., Toronto, Ontario, Canada M5S 3G3
- Monika Kalin Golob**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Mihaela Koletnik**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
- Tomo Korošec**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Boža Krakar Vogel**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Simona Kranjc**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Erika Kržišnik**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Vesna Mikolič**, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija; Università degli Studi di Trieste, Androna Campo Marzio 10, 34 124 Trst, Italija
- Mojca Nidorfer Šiškovič**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Irena Orel**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Janez Orešnik**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Vera Smole**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Mojca Smolej**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Marko Stabej**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Irena Stramljič Breznik**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
- Matej Šekli**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Hotimir Tivadar**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Ada Vidovič Muha, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Rok Žaucer, Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija

Andreja Žele, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Avtorice in avtorji

Špela Arhar Holdt, Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, Dunajska cesta 116, 1000 Ljubljana, Slovenija
spela.arhar@trojina.si

Marija Bajzek Lukač, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Múzeum krt. 4–6, 1088 Budapest, Madžarska
bajzek.maria@btk.elte.hu

Agnieszka Będkowska-Kopczyk, Karl-Franzens-Universität, Institut für Slawistik, Merangasse 70, 8010 Graz, Avstrija
agnieszka.bedkowska-kopczyk@uni-graz.at

Jasna Belc, Ljubljana, Slovenija
jasnabs@gmail.com

Marja Bešter Turk, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
marija.bester@pef.uni-lj.si

Aleksandra Bizjak Končar, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
aleksandra.bizjak@zrc-sazu.si

Aleksandra Derganc, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
aleksandra.derganc@guest.arnes.si

Helena Dobrovoljc, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
hd@zrc-sazu.si

Maja Dukanović, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Studentski trg 3, 11000 Beograd, Srbija
maja.djukanovic@fil.bg.ac.rs

Tomaž Erjavec, Institut »Jožef Stefan«, Odsek za tehnologije znanja, Jamova cesta 39, 1000 Ljubljana, Slovenija
tomaz.erjavec@ijs.si

Tanja Fajfar, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
tanja.fajfar@zrc-sazu.si

Laura Fekonja, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
laura_fekonja@hotmail.com

Ina Ferbežar, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
ina.ferbezar@ff.uni-lj.si

Nataša Gliha Komac, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
ngk@zrc-sazu.si

Matejka Grgič, Slovenski raziskovalni inštitut (Slori), Ul. Beccaria 6, 34133 Trst, Italija
m.grgic@slori.org

- Matej Hriberšek**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
matej.hribersek@guest.arnes.si
- Damjan Huber**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
damjan.huber@ff.uni-lj.si
- Nataša Jakop**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
natasa.jakop@zrc-sazu.si
- Zoltan Jan**, Miklošičeva cesta 1, 5000 Nova Gorica, Slovenija
zoltan.jan@siol.net
- Alenka Jelovšek**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
alenka.jelovsek@zrc-sazu.si
- Mateja Jemec Tomazin**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mjt@zrc-sazu.si
- Marko Jesenšek**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
marko.jesensek@um.si
- Pavle Jović**, Univerzitetaska biblioteka Svetozar Marković, Bulevar kralja Aleksandra 71, 11000 Beograd, Srbija
phpjovic@rcub.bg.ac.rs
- Boris Kern**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
boris.kern@ff.uni-lj.si
- Jelena Konicka**, Vilniaus universitetas Filologijos fakultetas, Universiteto g. 5, 01513 Vilna, Litva
jelkon@gmail.com
- Paweł Kowalski**, Instytut Slawistyki PAN, ul. Bartoszewicza 1b/17, 00 337 Warszawa, Poljska
kowalion@wp.pl
- Boža Krakar Vogel**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
boza.krakar@guest.arnes.si
- Simona Kranjc**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
simona.kranjc@ff.uni-lj.si
- Domen Krvina**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
dkrvina@zrc-sazu.si
- Erika Kržišnik**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
krzisnike@ff.uni-lj.si
- Andreja Legan Ravnikar**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
alegan@zrc-sazu.si
- Tina Lengar Verovnik**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija; ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
tina.verovnik@fdv.uni-lj.si
- Nataša Logar**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
natasa.logar@fdv.uni-lj.si

- Majda Merše**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mmerse@zrc-sazu.si
- Matej Meterc**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
matej.meterc@zrc-sazu.si
- Maja Mezgec**, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Cankarjeva ulica 5, 6000 Koper, Slovenija; Slovenski raziskovalni inštitut (Slori), Ul. Beccaria 6, 34133 Trst, Italija
majamezgec@slori.it
- Vesna Mikolič**, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija; Università degli Studi di Trieste, Androna Campo Marzio 10, 34 124 Trst, Italija
vesna.mikolic@zrs.upr.si
- Petra Mišmaš**, Univerza v Novi Gorici, Center za kognitivne znanosti jezika, Fakulteta za humanistiko, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija
petra.mismas@ung.si
- Matija Ogrin**, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
matija.ogrin@zrc-sazu.si
- Irena Orel**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
irena.orel@ff.uni-lj.si
- Gregor Perko**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
gregor.perko@ff.uni-lj.si
- Magnús Pétursson**, Institut für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Indogermanistik, Bogenallee 11, 20144 Hamburg, Nemčija
magnus.petursson@uni-hamburg.de
- Nataša Pirih Svetina**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
n.pirih@ff.uni-lj.si
- Olga Plotnikova**, Moskovska državna univerza M. V. Lomonosova, Filologičeskij fakul'tet, Kafedra slavjanskoj filologiji, Leninskije gory, d. 1, 119 991 Moskva, Rusija
osplotnikova@bk.ru
- Francka Premk**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
fpremk@gmail.com
- Erich Prunč**, Karl-Franzens-Universität Graz, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Merangasse 70/I, 8010 Graz, Avstrija
erich.prunc@uni-graz.at
- Mojca Schlamberger Brezar**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mojca.brezar@ff.uni-lj.si
- Darija Skubic**, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
darija.skubic@guest.arnes.si
- Vera Smole**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
vera.smole@guest.arnes.si
- Mojca Smolej**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mojca.smolej@ff.uni-lj.si
- Jerica Snoj**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
jerica.snoj@zrc-sazu.si

- Marija Stanonik**, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
stanonik@zrc-sazu.si
- Sonja Starc**, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Cankarjeva ulica 5, 6000 Koper, Slovenija
sonja.starc@pef.upr.si
- Irena Stramljč Breznik**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
irena.stramljic@um.si
- Polonca Šek Mertüik**, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
polonca.sek@um.si
- Matej Šekli**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija; ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
matej.sekli@guest.arnes.si
- Saška Štumberger**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
saska.stumberger@guest.arnes.si
- Eva Tibenská**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
tibenska57@gmail.com
- Mladen Uhlík**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mladen.uhlik@ff.uni-lj.si
- Natalija Ulčnik**, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
natalija.ulcnik@um.si
- Urška Valenčič Arh**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
urska.valencic-arh@ff.uni-lj.si
- Ada Vidovič Muha**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
ada.vidovic-muha@guest.arnes.si
- Jerca Vogel**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
jerca.vogel@ff.uni-lj.si
- Ana Vogrinčič**, Prevajanje in izobraževanje Ana Vogrinčič s. p., Babna Gora 45, 1355 Polhov Gradec, Slovenija
avogrincic@yahoo.com
- Tatjana Vučajnk**, Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, Universitätsstraße 65–67, 9020 Klagenfurt am Wörthersee, Avstrija
tatjana.vucajnka@aa.u.at
- Maria Wtorkowska**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mwtorkowska@yahoo.com
- Ana Zwitter Vitez**, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija; Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
ana.zwitter@guest.arnes.si
- Mojca Žagar Karer**, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
mojca.zagar@zrc-sazu.si
- Andreja Žele**, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
andreja.zele@ff.uni-lj.si

